Rbl. 3.20

MASENDUS JA LOOTUS

Tema oli vaenlane. Kelle vaenlane?
Tulid ja võtsid tal kõik käest ära ja ütlesid, et ta peab neid selle eest kangesti armastama. See oligi kõige ehtsam alatus. Ja see oli seaduseks tehtud. Inimeste meeled olid nii sõgedaks aetud, et nad uskusid seda jampsi. Ei uskunud siis, kui see käis otsesõnu nende pihta, sest selle paikapidamatust nad teadsid, aga kippusid uskuma, kui see käis naabri kohta.

Mehi pandi kinni selle eest, et nad ei pooldanud elulaadi, mida polnud ise valinud, mis sunniti neile väevõimuga peale ja mille kohta neil kästi tunnistada, et see on kõige parem kord, mida inimene on suuteline välja mõtlema.

MASENDUS JA LOOTUS

Arvo Valton

MASENDUS

JA

LOOTUS

Arvo Valton

MASENDUS JA LOOTUS

TALLINN · «EESTI RAAMAT» · 1989

E
V 17

Kujundanud KERSTI TORMIS

V 4702770201—434
901(15)—89 TL—10—10+11—88 © Kirjastus «Eesti Raamat», 1989
ISBN 5-450-00639-X

Esimene raamat

1.

Öösel oli rong pikalt seisnud. Jäikade vagunite loksumine rööpajätkudel, äkilised tõmbed, puhvrite kolksatuste lähenev ja kaugenev helirida sõitmahakkamisel, harvad hõiked lükanduste taga olid nende päevade jooksul verre kulunud. Läbi une tajutud seismine häiris, otsekui oleks kellelgi ešelonis kiire kohalejõudmisega. Kas oligi selliseid, kes oleksid eelseisva vastu ärevat uudishimu tundnud, siiski polnud elu vagunikitsikuses, suurte pakkide keskel, lõhnade ja ohkimiste tulvas just mugav olemisvorm, et end sellega pikaks ajaks kokku harjutada.

Kui Heino hommikul ärkas, silmad alles kinni, meeled öiste nägemuste või endiste aegade küljes, vaguni hämu veel reaalsuseks saamata, meenus talle kohe, et algav päev oli talle eriline. Täna sai ta kuueteistkümneaastaseks. Tal oli sünnipäev ses iseäralikus olukorras.

Aasta tagasi oli ema tordi küpsetanud, ise vahast viisteist väikest ebamäärase kujuga küünalt valanud ning need ümber tordi põlema pannud. Klassikaaslased Juhan ja Valdek olid jäigalt pidulikud, tükil ajal ei tulnud neil ükski normaalne sõna üle huulte. Lahkumisel tegid nad kraapsjalga ja tänasid ema vastuvõtu eest.

Kuusteist oli üks ealisi tähiseid. Inimene polnud veel täiskasvanu, aga ka mitte enam laps. Ta sai iseseisva ühikuna riiklikku hingekirja. Passi saamist Heinol aga ees ei seisnud. Need võeti ka täiskasvanutel ära.

Kas Heino oli seda päeva oodanud? Sellisena küll mitte. Kui talle oleks sellist asja ennustatud...

Heino ei tahtnud veel silmi lahti teha. Kas keegi mäletab selles murelikus liikumises tema sünnipäeva? Emaga olid nad maailmas kahekesi. Ümberringi leidus uusi ja ka mõningaid vanu tuttavaid, aga kõige vähem oli neil praegu asja Heino sünnipäevaga.

Vahest lamas emagi ärkvel ega tahtnud teadvustada seda tõsiasja? Kuusteist aastat tagasi oli ta sünnitanud oma ainsa lapse. Mida pidi ta praeguses olukorras oskama öelda? Kas selle reisi jaoks oli ta sünnitanud? Ei, nii polnud õige küsida, see oli tagantjäreletarkus. Küllap oli tollal maailm helge ja ootused kõige paremad. Aga inimhullus tuli lagedale, seda ei saanud üksikud tõkestada. Kas niigi võis ema mõelda? Temal oli mingi eluetapp möödas, aga seda tõenäolisemalt pidi meeltes kinnituma uus siht. Kui mitte muu, siis ellu jääda, oodata paremaid aegu, leida väärilisemaid olemise viise.

Heinol oli elu ees, ta ei mõelnud veel süngelt. Praegust võis võtta seiklusena, kui ümberringi poleks olnud nii palju ahastust. Iseküsimus, kas ahastada oli tark. Kas polnud ahastus suures laastus ikka rumaluse, tasakaalutuse ja järelemõtlematuse tunnus? Vägivald on vägivald, aga kes on sisemiselt vaba ja uudishimulik, sellele ei saa sundus veel masenduseks, arvas Heino. Või oli ta kusagilt niisugust mõtet kuulnud?

Kuigi nakatatud üldisest meeleolust, ei saanud Heino targaks lugeda hõikeid, mis kandusid läbi vaguni, lavatsist lavatsini. Mitmed neist jäid meelde oma mõttetuse või ägeduse tõttu. Mõnigi ütles: «Kuidas nad julgevad!»

«Nad» oli midagi ebamäärast, vägivaldset, tugevat, alatut ja põlastusväärset.

Ometi nad julgesid. Ja just seetõttu, et olid niisugused, nagu kujutletud.

Praeguses olukorras kehastus kuri jõud luitunud mundriga sõdurpoisteks, püssikandjateks, kes valvasid rongi, tegid uksi lahti ja panid väljastpoolt krampi, kes tõukasid neid püssipäraga, kui nad supi järele minnes kohmitsema jäid, ja näisid vahel olevat sama hirmul kui vagunis veetavad; nad kõõritasid oma ülemuste poole ega julgenud küsimustele vastata.

Neil oli käsk, ometi ei võinud ükski selles arutus maailmas teada, mida teha, mis on õige, kui sul enesel tuleb valida. Selliseid hetki pidi igaühe elus ette tulema, kui väga ka ei rõhunud üleüldine sundus. Sõdurid tahtsid ellu jääda. Oma arvamust või selle järgi toimimise võimalust neil ei olnud. Ülemused nägid nendes käsutäitmise masinaid.

Juba praegu vihkas Heino kõike sõjaväelikku, kuigi oli veel mõni aasta tagasi mänginud luuremänge ning tulistanud puust püssist.

Sõidu esimesel päeval olid mitmed ära tundnud kunagise piirilinna ja siis oli mööda vaguneid kandunud vana, ärakeelatud Eesti hümn. Laulsid kõik, ka need, kes polnud kunagi valvel seisnud või laulusõna suust saanud. Laulsid vanad tõsised talumehed, nutused naised ja väetid lapsed.

Pärast hümni laulmist oli keegi vagunis otsekui omaette, aga valjusti lausunud:

«Nüüd pööravad nad otsa ümber.»

See oli arutu jutt. Mis häda sundinuks neid otsa ümber pöörama, kui nad olid kord vaeva näinud ja inimesed vagunitesse toppinud. Kas see laulmine või? Ometi ei vaielnud keegi vastu. Liiga harras oli hetk.

Vaevalt ütleja isegi uskus, tema sõnad väljendasid hetkeks kõrgustesse tõusnud ühistunde suurust. Et see tunne võiks taas vaibuda virinasse, võitlusse parema koha pärast akna all värske õhu käes, pikkadesse heietustesse oma täiuslikuna tundunud elust, millel nüüd oli ots. Eelseisvast ei teatud kuigi palju. Räägiti vaid mingeid ammuseid lugusid. Miski ei pidanud korduma, liiga isepäine oli ajalugu, ikka suutis ta inimesi hämmastada.

Heino tegi silmad lahti. Ema lamas ta kõrval. Nende pilgud kohtusid, nad vaatasid tükk aega lähedalt teineteisele otsa, siis võttis ema poisi pea käte vahele ja suudles teda laubale. Ei öelnud ühtegi sõna. Seda laadi hellitused polnud nende vahel tavalised, Heino oleks neid oma ea tõttu häbenenud ja tõrjunud.

Nende päevade sees, mis Heino oli loksunud ahastuse rongis, oli meeliskujutluseks saanud pilt, kuidas ta jookseb küürakil, pea õlgade vahel, lisateedel seisvate kaubavagunite vahelt läbi ja kaob püssimeeste silmist, kuidas peidab end raudteevalli veeres, kuni kõik vaibub, kuidas siis reisib öösiti rongide katustel tagasi kodu poole. Mis teda seal ootaks, ta ei teadnud. Laastatud maja, hirmunud inimesed, kes on üle noatera pääsenud ega julge jooksikut enda juures pidada. Koolis ei tohiks ta end näidata. Noor tagaotsitav. Ta sõbrad, ei Valdek ega ammugi Juhan, ei julgeks teda peita, mõnigi klassikaaslane ei teeks teda tundma, et ennast mitte ohtu asetada.

Ta tundis eneses jõudu ja osavust. Ta ei hakkaks ära hüppama nendel harvadel kordadel, kui ta vaguni saadikuna pangedega supi järele pääseks, vaid saeks vaguni põhja augu — saed olid mitmel ettenägelikul mehel kaasas, mitte põgenemise,

vaid eelseisvate ehitustööde tarvis —, loota võis, et siin, vagunis, ei leidu pealekaebajaid, kuigi ega sedagi teadnud, isegi sellises olukorras taheti näida leplik ja allaheitlik, et vältida veel halvemat; ühe poisikese põgenemine oleks võinud saada kogu vaguni süüks; keegi ei oskaks aimata, millega võiks lõppeda kohtumõistmine.

Kujutlused olid paraku troostitud. Ta oli alles viisteist, nüüd siis kuusteist täis, ta ei saanud elu alustada kusagil tundmatus kohas. Kui ei olnud toda päris sisseelatud kodu, kas oleks siis mujal alustamine palju erinenud sellest, mis nüüd võis ees seista? Siin oli vähemalt mõni omainimene, ühine jõud looks uue kodu, olgu viletsa ja ajutise, siiski midagi kindlamat kui poisikesel tuule peal.

Siin oli ta ema, kõigist murdeea võõrdumistest hoolimata lähim inimene maailmas. Kas ta oleks tohtinud teda maha jätta? Praegu oli ema veel keskealine täies elujõus inimene, kuigi oli kaevanud haigusi sellest saadik, kuni Heino teda mäletas, see oli naiste komme, millega nad püüdsid oma lähedasi mõjutada, ehkki olid piisavalt kogenud, et teiste kaastundele lootmine pole elu pisivõitlustes mitte parim väljavaade.

Mõnē aja pärast jääb aga ema vanaks ja haiguste-jutud saavad kurjaks tõeks, siis on tal tarvis tuge. Heinol on elu ees, ta peab ka teisi kaitsma. Üks nendest on ema, teine keegi, keda ta veel ei tunne. Ja hiljem tulevad ka päris väetid, selliselt kulgeb inimese elu.

Nii meid seotaksegi väikeste gruppide, väikeste maailmade külge, mõtles Heino. Aga kui me ei ole seotud, kaotab kogu ülejäänud elu, kui vaba tahes, oma loodusliku mõtte.

Tollele tundmatule oli Heino palju mõelnud. Õhtuti enne magamajäämist oli ta unistanud, läbi elanud pilte oma vägitöödest väljavalitu hüveks. Paraku ei olnud kedagi kindlat, kord üks, kord teine, enamasti vanemate klasside tüdrukud.

Oma nägemustes oli Heino tubli, muidu ei tasunud ju end nendega vaevata. Kui keerulistesse olukordadesse ta end mässis, see olenes fantaasialennust, vahel andis tõuke mõni unesegane pildike, mis tuli kusagilt väljastpoolt. Ka praegust ja tulevast olukorda oleks saanud vägilaslikuks kujutada, aga kõik oli kuidagi räpane, võib-olla liiga tõeline kogu ebatõelisusest hoolimata, liiga vägivaldne, madal ja alatu, see nagu määris ega lasknud millelgi tõusta üllaks.

Samas nari all, kus pesitses vagunirahva noorem pere, magas üks kaheteistkümneaastane tüdruk, Seela oli ta nimi. Ta oli samast koolist, aga nii pisikest tirtsu Heino seal mõistagi tähele ei pannud. Ta ei olnud ei iseäraliselt ilus ega tarmukas, millest

ta olekski võinud meelde jääda. Aga nüüd tõi äraviimise juhus just tema lähedale, samasse vagunisse, sama nari alla tekkide ja kasukate vahele. Seal ta oli ja Heino vaatas teda. Ta oli tüdrukut mitmel korral tabanud vastu piilumas, kumb sellega esimesena alustas, polnud tähtis.

Oma häbiks — või miks häbiks? — pidi Heino tunnistama, et teda ei köitnud mitte niivõrd Seela hing kuivõrd ta pungana võrsuv keha, vaevumärgatavad rinnamuksud, esimesed karvaudemed teatud kohas, mida Heino oli näinud kord, kui tüdruk riideid vahetas. Siin polnud ju kuhugi peitu pugeda, ime, kui inimesed suutsid sellises olukorras veel säilitada häbenemisvõime. Hädaline pidi toimetama oma asja kõigi silme all vaguni keskel ämbril, kas andis siis pimedat oodata; varjati end, kuidas suudeti, teised pöörasid pilgud kõrvale, kui keegi asjale läks. Keskealised naised, kel oli pealehakkamist, kamandasid teisi mujale vaatama. Seela-vanune seda teha ei söandanud, laps ta aga enam ei olnud.

Heino ise laskis ämbri kõrvale põlvili ja peitis oma paljastatud kehaosad pihkude vahele. Hullema püüdis öösel ära toimetada. Isegi sellega oli võimalik harjuda.

Heino piidles Seelat lootuses näha teisel neid kehaosi, mida tal enesel polnud. See oli looduse must saladus, mida Heino eest oli kogu aeg varjatud. Tal polnudki õiget tahtmist selle vastu huvi tunda, ometi oli aeg käes, looduslikud muutused ise kütsid uudishimu üles, vahest oli ta sellega isegi hiline. Kui poiste hooplemised ka poole peale võtta — oli mitmel eakaaslasel kõige olulisem ja kõige salajasem juba kogetud.

Seela oli madala lavatsi all suurte pakkide vahel sunnitud põlvili ringi ronima. Heinol oli hea jälgida iga ta liigutust.

Pentsik oli see, et mõnel hetkel võis väike tüdrukutirts ühe poisi meelest tunduda tähtsam kui kogu sõit, selle tume traagika ja tumm ülekohus.

2.

Sõidu algusest oli just kaks nädalat täis saanud, kui rong taas peatus. Pikad peatused olid tavaline asi, kõigil teistel rongidel oli kiirem kui nendel erakorralistel, läbi tuli lasta kaubad ja ka reisijad, kellest täna veel lugu peeti, kuid kellest mõni võis järgmisse ešeloni sattuda.

Küüditatutel oli aega küll. Siiski oli seekordne peatus eriline. Seela ei kuulnud tavalisi lühikesi vilesid, hõikeid, jaamas manööverdavate vedurite puhkimist. Õiendati haakeseadmete kallal, aga see kestis lühikest aega.

Seela vennad, aasta ja kaks temast vanemad, leidsid üle hulga aja põhjuse rähklemiseks, mis kodus nii tavaline, nüüd aga oli reisimure neile tükiks ajaks üksmeelt kasvatanud.

«Kas kuulsite?» küsis Seela nendelt, nõnda et nad lõpetasid kohe oma tüli ja hakkasid uurima, mida nad oleksid pidanud kuulma.

Aeg oli hommikune. Uksed lükati lahti. Nii pärani polnud neid kogu sõidu jooksul tehtud. Midagi hõigati sisse. Vähesed, kes keelest aru said, ütlesid, et kõik kamandatakse välja.

See oli midagi uut. Nii pika sõidu peale ei jõudnud mitte kohe teadvusse, et reis võiks olla lõppenud.

Pärast pimedaid päevi, kus väikestest aknaluukidest tuli sisse kasinat valgust ja seegi hajus aknal vahtijate vahele ära, nõnda et vagunis valitsevat hämarust peetigi normaalseks ilmavalguseks, mis oli ka vastavuses küüditatavate meeleoluga, pärast sellist aega kiiskas õues äkki üliere valgus. Seela pani tähele, et ka kõik teised kissitavad välise maailma peale silmi.

«Sõit on otsas,» ütles keegi.

Ei teatud täpselt, kas asjad tuleb kaasa võtta või algul niisama vaguni ette astuda.

Seela emal oli asju vähe. Ta oli olnud seda meelt, et asjad on tülinaks. Kõik oli tulnud nii ootamatult. Kuigi küüditamisvõimalusest räägiti, puudus sellel selge sisu. Ei teatud, mida oleks tark teha. Ehkki Seela ema pidas ennast suureks realistiks ja hooples vahel oma elutarkusega, polnud tal nähtavasti head ettekujutusvõimet või plaanipidamise oskust. Ta oli kõvasti tööd teinud, et toita kolme alaealist last pärast seda, kui isa ära viidi, ja ta tuli sellega toime. Tal oli romantilist hingelaadi, talle meeldis üllatada poisse mõne suupärase toiduga või Seelat kehva aja moele vastava omakombineeritud riidehilbuga. Nii olid nad need neli aastat kuni küüditamiseni päris rahuldavalt ära elanud ja sirguvatel lastel jätkus igapäevaseid rõõme.

Kui tuli minek, ilmutas ema aga mõtlemise kitsust. Ta oletas miskipärast, et uues kohas peab kõike käes kandma või jäävad asjad kuhugi põlislaande lumme vedelema. Nagu see halvem võimalus olnuks kui jätta neid koju võõraste inimeste rüüstata. Nii arvestas ema vaid pakke, mida nad neljakesi jõuavad kanda, kuigi isegi võõrad sõdurpoisid püüdsid talle käte abil selgeks teha, et võtku rohkem. Aga ema kallas suurest püülijahukotist vaid väikese nutsaku, võttis kaasa paar pakki sahariini ja peaasjalikult sooje talveriideid, sest külm pidi see paik olema, kuhu teele asuti. Saag oli neil vilets, pärast isa polnud see teritamist näinud, ometi oli pika kahe-

mehesae kaasavõtmine sel äraminekutunnil peaaegu põhiline probleem. Sest ema oli kusagilt kuulnud, et põlislaanes tuleb nendesugustel esimese asjana endale onn üles lüüa.

Inimeste elu on ikka seganud mitte niivõrd valed ettekujutused kui nendes kinni olemine. Paljudel olid suured moonakotid aegsasti valmis pakitud. Mõnel talumehel kanditi vagunisse inimesekõrgusi rautatud kaste, sõdurpoisid kirusid, aga see töö oli kas nende peale pandud või pesitses neil südamesopis kübeke kaastunnet ja nad tegid seda vabatahtlikult. Olnuks neil ju mugavam asi kiirelt ära toimetada, igaüks vaadaku ise, kuidas oma moonaga toime tuleb.

Poisid, ema ja Seela võtsid kõik oma kompsud ja hüppasid vagunist välja. Kõrge ukse alla raudtee veerde oli selleks otstarbeks pandud vana pakk-kast. Poisid olid agarad varandust valvama, vahest oli seegi ettekujutus emalt saadud, et uues kohas on kohe oodata kallaletungi ja vähese vara riisumist.

Nad seisid vaguni kõrval raudteetammil neljakesi ja ootasid edasist saatust.

Vagunid olid aetud ammu kasutamata roostetanud kõrvalteele. Neid oli kokku neli. Ülejäänud rong oli nähtavasti edasi sõitnud. Nagu mitu korda supi järel käinud Heino teadis pajatada, oli nende vagun algul rongi keskpaigas. Järelikult oli koera saba ennegi korduvalt raiutud ja nüüd toimus järjekordne raiumine, mis jättis need vagunid siia kõledasse paika.

Siinpool vagunit oli lage maa, vaid taamal palistas silmapiiri hõredate metsatukkade rida. Porine tee tuli raudtee lähedusse ja näis siin ka lõppevat. Seela piilus vagunite vahelt teisele poole raudteetammi, sealt paistis hütte, oli see küla või linnaagul, sellest ei saanud õiget pilti. Pealegi oli sündmuste südamik siinpool ja see hõivas kogu tähelepanu.

Traktorisaanidega sõitsid ette — või olid juba aegsasti oodanud — agarad isandad, kes hakkasid vagunite ees seisjatest enesele rahvast valima. Nad tegid seda peaaegu niisama avalikult, kui valitakse laadal hobust. Lausa just suhu hambaid ei vaadatud.

Esimestena rabati ära vähesed tööjõulised meesterahvad. Vaevalt jõudsid nad vagunist välja hüpata, kui neile käpp peale pandi. Kui meestel oli perekond, siis läks see loomulikult kaasa.

«Orjaturg,» ütles vana Orgita kuuldavalt. Polnud karta, et valijad sellest sõnast aru saavad.

Teises järjekorras võeti keskealisi naisi ja noorukeid. Viimaseks jäid vanad ja väetid ning paljulapselised perekonnad. Nii oli enamik seisjaid koos moonaga juba traktorisaanidele või regedele pandud, kui Seela pere püsis ikka veel paigal.

Vanad talumehed, kellel oli kaasas palju pakke, laadisid neid veokitele. Nad palusid abi Seela vendadelt, sõdurpoisse enam ei olnud ja vastutulnud valijad ei pannud oma kätt asjade külge.

Seela vaatas, kuidas poisid veeretasid vana Seelmani suuri puukaste, ja mõtles hetkeks, nagu ei peaks nad seda tegema, kuivõrd neil endil oli väga vähe kaasas. Juba oli kade võrdlemine platsis.

Kas esimesena rabatud meestel vedas või mitte, see pidi selguma hiljem. Pigem mitte, sest agaramad kaupmehed olid kolhoosiesimehed, kolhoosides aga töötati praktiliselt tasuta. Seda muidugi Seela ega keegi teine veel ei teadnud.

Lõpuks sõitis ette viimane traktorisaan. Masina kabiinist tuli välja ludu olemisega mees, läkiläki üks kõrv rippu, paras habemetüügas näos. Ta ei vaadanud õieti järelejäänud väheste seisjate poolegi, vaid andis ihnsa viipega märku, et kõik koos oma koluga saani peale koliksid.

Vagunitest toodi välja viimased kompsud, igaüks teadis oma, ning laia saani peale asus inimest kakskümmend, põhiliselt raugad ja emad lastega.

Heino oli hoidnud Seela pere ligi, otsekui oleksid nad üks leibkond, ja läks nüüd nendega koos. Parajat kasvu noormehele ja tema üsna hea väljanägemisega emale oleks muidu mõni võinud lõa kaela panna ja ihaldatumate seltsis ära viia.

Kui olukord olnuks veidigi vähem ärev, oleks Heino teguviis Seelat meelitanud. Ta ei osanud endale aru anda, kuidas noormehe iga pilk teda sisimas segadusse ajas ning tõrksaks tegi. Praegu polnud sellisteks mängudeks aega.

Kokkujäämine ei olenenud üksi lastest, vaid ka emadest. Kumbki mõtles võib-olla, et teine on hirmus saamatu ja tema peab olema abiks-toeks.

Oli ümberasujate seas mõni sellinegi, kes puudulikust keeleoskusest hoolimata püüdis teada saada, milline saatus neile osaks langeb. Variante oli kaks. Sõna «kolhoos» hirmutas kõiki, ehkki «sovhoos» polnud tegelikult põrmugi meelitavam, ainult hirmulugudest vähem tuntud. Kas majand on pisut paremal või halvemal järjel, sellest ei saanud õigupoolest juttugi olla. Võrdsed saavad inimesed, majandid ja terved riigidki olla vaid vaesuses, mitte iialgi rikkuses.

Nagunii mängis inimeste saatusega suur juhus, targem oli mitte ilmutada agarust, siis ei tulnud ehk hiljem nii palju kahetseda.

Nii sattusid Seela ja Heino pere ühe kaugema sovhoosi reele. Vastutulnud mees oli sovhoosi valitseja. Enne liikumahakkamist ta isegi tutvustas ennast. Keelt oskav Orgita tõlkis ta esitlemise järgmiselt:

«Mees ütleb enese olevat Anton Netsvetai. Nende isanimed ei jää meelde.»

Traktor hakkas saani puust jalaste kahinal liikuma mööda pori- ja lumesegust jälge, mida siinkandis teeks peeti. Stepp oli ühetasane ja iga saanijälg oli uus tee, aga kohalikud mõistsid suunda pidada.

Üle välja oli suuremaid lumelaike, võimalik, et siinmail sõideti traktorisaanidega ka suvel.

3.

See oli juba teine sats ümberasustatavaid sovhoosi viia. Eelmised tõi Anton Netsvetai ära kaks päeva tagasi. Siis oli ka tema vastavalt instruktsioonidele püüdnud agar olla ning varakult platsi jõudnud. Teiste majandijuhtidega ta orjakeste pärast kaklema ei läinud, kuid sai siiski mõne kopsaka mehe. Nagu tolle oma nimekaimu, kes ei rääkinud ühtegi sõna, ainult naeratas vahetevahel ja kaalus vähemasti kaheksa puuda.

Kui ta neid sovhoosi toimetas, jaamast oli sinna maad oma kolmveerandsada versta, oli temas äkki hakanud toimuma midagi segast, millele ta ei osanud välist põhjust leida.

Ümberasustatavate tulekust oli juba mõnda aega teada. See polnud ka viimaste aastate jooksul esimene kord. Kästi esitada tellimusi, mis tegelikkuses palju ei maksnud. Kõigil majanditel oli tööjõupuudus, aga see tulenes pigem asjaolust, et inimestel polnud lusti poolmuidu tööd teha, kuigi nad kõik olid õppinud ilusaid sõnu hüüdma. Oli ka niisuguseid majandijuhte, kes ei tahtnud umbkeelsete rahvavaenlastega enesele üldse tüli teha, nendele määriti hea asi sundkorras kaela.

Naised rääkisid saabuvatest kurjategijatest või vähemasti vaenlastest hirmu- ja õudusejutte, Anton Netsvetai neid jutte ei uskunud. Sovhoosi oli toodud varemalt sakslasi ja kalmõkke, kõik enamasti korralikud inimesed, ja mis needki saabujad teistsugused võisid olla.

Kui pidi vastu võtma, siis pidi võtma. Kuhugi tuli need ka majutada, sovhoos võis käskida ja mõnigi pere, kellel lahedam elujärg ja kes polnud juhtkonnaga eriti heal jalal, oli sunnitud oma tuppa võõraid mahutama. Tegelikkuses nägi asi muidugi välja nii, et kellel parem elujärg, see oli juhtkonnaga mestis, muidu ta poleks seda järge saanud, ja nõnda tuli saabujad majutada just viletsatesse, poollagunenud majadesse, kus ennegi kitsas ja umbne.

Näisiis polnud kohalikul rahval saabujatest rõõmu, ometi nihutati end koomale, sest raskustega oldi harjunud, need olid juba pikki aastaid räägitud kangelasteoks, seega kõige õigemaks elunormiks.

Anton Netsvetai oli vaadanud neid esimesi, pikast teest räsitud ja nähtavalt allaheitlikke, ent sisemiselt jäiku, ligipääsmatuid inimesi ja oli mõelnud, mille poolest on siis tema ja ta naabrid rohkem kohalikud kui nood. Paar inimpõlve annab palju õigust, kuid eks olnud kõigi siinsete elanike esivanemad hiljutised sisserändajad, üle poole nendest sunniviisil toodud.

Praegu nood veel erinesid kohalikest, aga eks vasikalaut või heinamaa tee kõik ühetasaseks. Äratuntava või vähemasti tulevase ühetaolisuse tõttu nähtavasti oligi Anton Netsvetaile peale tulnud iseäralik kaastunne või kuidas seda nimetada. Mitte kodudest rebituse, vintsutuste ja sunni pärast polnud see kaastunne tekkinud, vaid otse vastupidi. Sellest, et suurt vahet pole, saabunud ei erine kuigi palju kohalolijatest, igal kaks jalga, üks nina ja üks naba, mille kaudu nad on kinnitatud sellesama emakese maa külge, mis siin karmi kliima ja vähese püüdlikkuse tõttu vaid kasinat viljasaaki pakub. Kuigi must mullakiht olevat paksem kui kusagil mujal maailmas.

Kui ta nüüd teise saanitäie järele läks, ei olnud enam õiget lusti. Vastu võtta nad tuli, tegu oli inimestega, mitte heinakoormaga, et võib ka toomata jätta, aga huvi ega õhinat ei olnud. Otsekui selle sisetunde pärast oli Netsvetai venitanud, teepealses farmis aega viitnud ja viimasena jaama jõudnud. Väliselt oli viga ühes väikeses rikkes traktori keres, ent see parandati kiiresti ära.

Seetõttu sai ta koormasse vaid rauku ja lapsi, vanadusest väeteid ja noorusest nõdrukesi, perekondade keskel ka paar täiejõulist naisterahvast.

Regi lohises üle pori, kaugemalt paistsid kidurad kasesalud, lähemalt need end ei näidanud. Tulnukad püsisid vaikselt. Siin neid enam ei valvatud ja soovija oleks võinud plehku panna, tagasi raudtee äärde, ainsa tuiksoone juurde, mis ühendas siinseid külasid suure maailmaga. Põhja pool polnud kuni igijääni ühtki teist teed, lõunassegi laius teetus vähemalt oma paar tuhat kilomeetrit.

Plehku ei pannud keegi, vaevalt mõtleski selle peale. Kas hoidis neid paigal karjatunne või varanatuke, mis kaasas, või uudishimu, mis saab edasi. Komandanti ei olnud seekord ühes, tal oli mujal tegemist või veeretas ta mugavuse pärast asja valitseja kaela. Antonil oli paber nimedega, aga need läksid

kohe sealsamas segi, ta ei püüdnudki neid hääldada, ega võinud keelt suus ära murda.

Kui mõni olnuks puudu, oleks see alles tüki aja pärast selgunud, kuni kogu ešeloni nimekirjad — ja võib-olla mitte ainult selle, vaid ka paljude teiste neil päevil siia oma saaki poetanud ešelonide nimekirjad — oleksid kokku korjatud ja omavahel võrreldud. Ehkki teada see paberlik asjaajamine — kui selles ei oleks midagi segamini, poleks lugu õige, otsekui oleks Netsvetai ja kõik teised valesse paika või teisele planeedile sattunud. Kooliõpetaja Andrei Nikolajevitš oli kord omavahel öelnud:

«Bürokraatia on bürokraatia just selle poolest, et ta tahab kõik asjad mitmekordse arvestamisega väga täpseks ajada ning läheb sellest lootusetult segi. Paber sünnitab paberi, inimesel on ta ammuilma üle pea kasvanud.»

Mõistagi rääkis kooliõpetaja asjast üldse ja mitte nende sovhoosist, kriitikategemine oli sõnakõlksudest hoolimata väga vähe moes, kriitilisi asju võis teatud väga kitsas suunas, kindla raami sees veel rääkida avalikult tribüünilt, mitte aga omavahel sosistada.

Kui mõni uljaspea oleks minekut teinud, poleks see võibolla kunagi päevavalgele tulnud, kuigi inimeste arvestus oli asutustes suhteliselt korras. Oleks mõni aeg vastastikku sõimeldud, vastutajate seast süüdlast otsitud, vahest isegi kahtluseni jõutud, kas nimekirja võetul üldse füüsiliselt vastavat isikut oligi, ning lõpuks ühik vaikselt maha kantud, et jama lõpetada.

Laagrites oli kord kuuldavasti kurjem. Üks sealt meestest, kes sovhoosi asumisele saadetud, rääkis juhusest, kuidas kellegi surnud vangi sõrmejäljed ei olevat klappinud ja keskusest saadetud kuri käsk uued sõrmejäljed kohale toimetada. Surnuid ei maetud eraldi haudadesse, vaid vanadesse kraavidesse, mis mäetöödest olid jäänud, igale mehele pandi numbrilapakas jala külge. Igikelts säilitas temale usaldatut hästi. Kui asja eest vastutavad kaasvangid tüli tekitanud laipa otsima läksid, siis ei viitsinud nad kogu külmunud keha laagrisse vedada, vaid raiusid sel käelaba otsast, et saaks uued sõrmejäljed võtta.

Mismoodi niisugune asi võis välja näha, seda Netsvetai õnneks ei teadnud, saatus oli teda senini laagritest säästnud. Selline võimalus rippus muidugi ka nende kohal, kes õigeid lauseid hüüdsid. Aga keegi pidi põldu sonkima, et aina töötuslikumaks muutuvat linna ja neidsamu töölaagreid toita.

Ükski uusasukas ei kasutanud põgenemisvõimalust. Netsvetai ei jälginud neid; kui nad oleksid igaüks ise suunas laiali jooksnud, oleks tema rahulikult otse sovhoosi keskuse poole sõitnud,

korjaku jooksikuid mööda rohtlaant kes tahab. Aga nendel harvadel kordadel, kui ta pilgu läbi tagaklaasi reel istujate poole heitis, nägi ta kõiki endises asendis konutavat, esimesena tema poolt arvates vanamees, kes ütles end olevat Orgita. Ta oli teistele tõlgiks ning jäi meelde.

Tema taga oli noor mees, aastat kaheksateist, võibolla ka noorem, sest nad olid üldiselt suurt kasvu rahvas. Selline noormees oleks pidanud kohe vehkat tegema. Või ei olnud talle halli taeva all tõesti paremat kohta kui nende sovhoos?

Miks pidi Anton Netsvetai selle alandliku meelega rahva pärast oma südant valutama? Vahest oli nende tugevus just selles, et nad võtsid iga olukorra nurisemata vastu. Kes sedagi teadis, midagi nad seal omavahel napilt rääkisid, küllap võrdlesid uudset tuntuga, nagu see inimestel tavaline.

Eemal stepis tuli nähtavale tagajalgadel istuv hunt. Pisut kaugemal veel teine ja kolmas. See oli siin küllalt tavaline vaatepilt, aga õieti oli see vist esimene asi, mis eestlased elevile ajas. Nad näitasid hunte üksteisele ja tõusid põlvili, et metsloomi paremini näha.

Selles sarnanesid nad lastega, keda paelusid ka kõige uudsemas ümbruses eeskätt elusad olendid. Mitte inimesed, mis on midagi, mille eest vaist nähtavasti käsib hoiduda. Ka mitte põõsad või samblikud, mida nad ei oska veel elusolendeiks pidada, vaid just kaugemad sugulased, kes kõnnivad nelja jala peal.

Kui ohtudest rääkida, siis polnud siinses metsastepis hunt küll esimesel kohal, keda inimene pidi tõsiselt kartma. Enne kartku ta suuri ämblikke ja mõistagi teisi inimesi.

Oli räägitud lugu kooliõpetajast, kes talvel jäänud kahe küla vahel lagedal teel huntide rõngasse ja lehthaaval ära põletanud kõik õpilaste emakeelevihikud, enne kui huntide söödaks langenud. Ometi oli see erakordne juhus, kuigi tõenäoline. Miskipärast meeldis inimestele rääkida muinaslugusid metsloomadest. Millestki kurjemast rääkimine oli ehk tabu.

Kõige rohkem elevil olid hunte nähes muidugi poisikesed. Netsvetai mõtles neid vaadates, et inimesed jäävad surmani lasteks: ühel hetkel said selle vägivaldse ümberkolimise taustal äkki nii olulise koha kolm arglikku stepihulgust.

4.

Pärast pikka sõitu jõuti esimese külani. See koosnes tervenisti maa sisse kaevunud muldonnidest ja läbisõitjad ei näinud siin õigupoolest midagi, mida nad oleksid osanud inimese eluasemeks pidada. Piki porist teejälge seisis rida õleseguseid

kühme, mille kallakul võis eraldada tillukesi viltusi aknaklaase.

Traktor tegi siin lühikese peatuse, juht ei lülitanud mootorit välja, kuid nokitses midagi selle kallal.

Läkiläkiga mees Netsvetai tuli korraks mürisevast kabiinist alla, sirutas selga ja pani paberossi näkku. Vanale Orgitale ütles ta kui muuseas:

«See on Otradnoje.»

Vanamees tõlkis öeldu oma kaaslastele järgmiselt:

«Mees ütleb selle olevat Rõõmukülla.»

Kui oli nimi, siis pidi olema ka küla ise, arvasid tulnukad loogiliselt. Nõnda saidki nad eluasemete olemasolust selgemat märki.

Taas kulges aeglane sõit mööda elutuna näivat kevadist steppi, kuni jõuti järgmise asulani. Seal olid pärismajad, kuid needki erinesid sootuks sellest, millisena kujutles Seela eluasemeid. Osa maju seisis viltu, toed all, osa oli poolest saadik maa alla peitu pugenud.

«See on juba meie sovhoos, aga kolmas farm, meie läheme keskusesse,» tõlkis vana Orgita öeldu.

Ütleja oli keegi mees, kes küla vahel käigu pealt saani hüppas ja püüdis seal istujatega edutult jutujärge leida. Kui esimesest kohmetusest üle saadi, nõudsid Seela ema, Heino ema ja teisedki Orgitalt, et ta mehe käest seletusi päriks siinse elu kohta.

Lühidalt ütles teekaaslane järgmist:

«Elu on siin nagu vaarikas.»

Ka Orgita ei teadnud, mida selline ütlus täpselt tähendas, aga midagi head-magusat võis see olla. Kas ütluses oli pilget, seda ei osanud ta arvata. Irooniaga olevat ikka nii, et see astub platsi, kui pole midagi tõsiselt võetavat öelda või tõsiselt võetavas on vähe rõõmustavat. Nõnda seletas Orgita. «Iroonia» oli Seelale võõras sõna. Talle meeldis tundmatuid sõnu meelde jätta ja nendesse ise meelepärane või põnev sisu panna.

Täpsematele küsimustele saadi mehe käest ka täpsemaid vastuseid. Valeteadete aluseks polevat mitte asjaolu, et vastatakse valesti, vaid et ei mõisteta õigesti küsida.

Pikk sõit oli igav. Seela vaatas paaril korral Heino poole, aga suures päevavalguses polnud vaatamisel nagu õiget pinget. Poiss istus kössis, ta ei uudistanud niivõrd ise ümbrust, kuivõrd püüdis teiste, peaasjalikult Orgita sõnu. Kas see näitab tema vähest iseseisvust, küsis Seela eneselt.

Mõne aja pärast jõuti järvedeni, mille jääkattel üksikud heledad veelaigud peal. Enne paremat kätt üks, siis vasemal teine järv.

Orgita tõlkis teekaaslase seletuse, et neid nimetatakse Soola- ja Mõrujärveks. Pikemale pärimisele oleks võõras vastanud, et neid kahte nime kannavad kõik siinsed järved. See pidi olema üsna suur veekogu, millele anti iseseisev nimi.

Teise järve kõrval vaevumärgataval madalal künkal kasvas üksik kõver kask, selle ümber mõned kipakil õigeusuristid.

Orgita sirutas käe ja tahtis nagu selgitust nõuda, aga ei teinud seda, küllap pidi niigi kõik selge olema.

Kas mõtles mõni reel olevatest vanuritest juba sel esimesel kokkupuutel, et siin ongi siis too igavene eluase? Seela niisugust asja igatahes ei mõelnud, aga ka temal jooksis märkamatu külmavärin üle selja, kui taipas, et see troostitu paik on kalmistu.

Praegu ootas kõiki ees elujärje sisseseadmine just nendes tingimustes, mis saatus oli neile läkitanud. Pole paremat ergutust eluks kui selle otsast alustamine — kuidas saaksid sa niisuguses olukorras lõpule mõelda. Kui see peakski saabuma, siis küllap hämmastava ootamatusena.

Kuuldavasti olid esimesed juba rongis surnud. Seela ei tundnud neid inimesi, seetõttu neid nagu päriselt polnud või olid nad tunduvalt vähem olemas kui näiteks Punamütsike, kelle lugu nii palju kordi kuuldud.

Nagu räägiti, oli rongi toodud inimesi isegi kanderaamiga, peaasi et arv täis. Küll sellised võisid ohtlikud olla, et teele saadeti, õitsva elu ehitamisel jalust.

Surmal on oma arvepidamine, ta tuleb igasse küüti, kui leiab õige aja olevat. Kuigi öeldakse, et inimesed on ebanormaalsetes tingimustes palju vastupidavamad.

Isegi väga väsinud hing ei taha jätta oma keha tundmatuna võõrasse paika, juhuslikku teelõiku — kuigi kogu elu on minek ja päris sinu enese paika pole. Või vahest on just see, kuhu jääb su keha.

See kõver kask ei meelitanud vist küll kedagi, nägi Seela reel konutavate vanurite ilmest. Tema ise ei tahtnud surmast midagi teada. Kuigi mõnel korral oli see mõte tulnud, siis aga põhiliselt looduse ebaõigluse tõdemisena. Sulle antakse täiskehaline elu, meeltele kirgas maailm — ja ainult selleks, et see kõik kord jäädavalt tagasi võtta. Seela eas ei tunta veel väsimust ega mõelda sellele ajale, mil tahetakse heal meelel kõigest loobuda.

Vahest heietavad poisslapsed rohkem surmamõtteid, Seela arvas seda olevat oma vendadest tähele pannud. Kas või selle põhjal, et nad said alati kurjaks, kui keegi juhtus surmast rääkima.

Seela ise teadis oma tulevikku sellisena, et talle on looduse poolt ette nähtud sünnitada siia maailma uusi inimesi, mitte just palju, paar-kolm, nagu kannab tema elujõud, mis laste üleskasvatamiseks tarvilik.

Siin oli ta ema, kolm last oli küll piir, kas ema oleks üksinda rohkematega toime tulnud? Meeste peale ei maksa väga loota, nemad mängivad sõda ja vangilaagreid, suurt tööstust ja progressi, tegelik elu jääb ikka naisterahva õlgadele. Vaevalt on see teisiti Seelagi täiseas.

Tema peab oma lapsed ilmale tooma, need üles kasvatama, alles siis võib surmast rääkima hakata. Närtsib ju iga lill, mis on seemned valmis küpsetanud, närtsib tegelikult juba varem, siis, kui tolmlemiseks vajalik peibutamisaeg on möödas. Närtsib, kuid ei sure veel, sureb siis, kui seemned hakkavad omakorda tormakalt maailma vallutama.

Lilledega olid Seelal erilised suhted, ta kõneles nendega ja uskus, et suudab nende maailma sisse elada. Praegune varakevadine reesõit oli aga küll viimane eluhetk, mil lilledest mõtelda. Siin polnud kusagil näha künkanõlvakut või vana kuusejuurestikku, mis oleks võinud sel aastaajal olla sinilillede koduks.

Seela maja taga kuusikus oli rohkem sinililli kui terves maailmas inimesi. Kas polnud see veider tõdemus?

Aga seda maja ja kuusikut tal enam ei olnud. Ja kui peakski juhtuma ime, et ta saab need kord tagasi, siis pole ta tõenäoliselt enam seesama Seela mis täna.

Selleks, et vilja kanda, peab Seela ükskord võtma enesele mehe. Tuisaku see pärast või maailma teise otsa, ühe hetke peab ta olema Seela oma.

Ta vaatas vilksti Heino poole. Too ei mõelnud nähtavasti millestki sellisest, poisid ei oskagi vist niiviisi mõelda. Heino oli vanale Orgitale külje alla pugenud ja püüdis tema suust võõrkeelseid sõnu, millest ta vähe aru sai.

Seela isa oli oma perest, oma armastusega hoitud lastest kümne tuhande kilomeetri kaugusel. Miskipärast oli ema hääldanud seda arvu isesuguse uhkusega, otsekui oleks selline tohutu arv näidanud tema kannatust ja mehetaolekut eriti suurena.

Nüüd tulid nad isale kolme või nelja tuhande kilomeetri võrra lähemale, nagu vanemad mehed olid ligikaudsete oletuste põhjal välja arvutanud. Kas ema eemalolekupinge vähenes sellest, ei olnud Seela veel aru saanud.

Ta oli olnud kaheksane, kui isa viimati nägi. Talle meeldis siis rippuda isa kaelas, mööda teda üles ronida, temast igatpidi

väntsutatud saada. Seela oli õppinud kudumist. Aasta või kaks hiljem leidis ta end ühel ööl ohjeldamatult nutvana. Talle oli äkki pähe tulnud, et miks ei kudunud ta tookord isale tugevaid villaseid labakuid, need oleksid võinud isal nüüd kaasas olla, ta käed ei peaks külmetama seal kullakaevamisel, nagu ta oli kirjas poolvihjamisi oma tegevuse kohta mõista andnud.

Ema oli isale pakke saatnud, nende sees ka mitmeid villaseid labakuid; kas isa sai need kätte või võeti need temalt ära, sellest ei tohtinud ta nähtavasti aru anda. Need labakud ei olnud Seela kootud, kuigi ta hiljem oleks selle tööga juba toime tulnud, tollal kaheksasena aga vaevalt, mis pusad need oleksid võinud saada, mis temasugune oleks kudunud. Ometi ei keelanud see tal südamepõhjast kahetsemast oma tegemata jäänud tööd.

Traktor lähenes külale, mis näis olevat märksa suurem kui need, mis seni teel nähtud.

Küla hakul jooksis saani juurde paar poisikest ja püüdis suurte pakkide vahel kanda kinnitada. Seela vennad tõusid sõjakalt püsti ja tõrjusid külalised saanist eemale. Vahest häälestas neid selleks üks ema jutt, kuidas kohalik rahvas riisub nende uhke varanduse otsekohe ära.

Küla keskel tuli poisikesi juurde, eriti suur parv koolimaja juurest, kõik nad sebisid lärmakalt ümber saani. Mida nad hüüdsid või mida see demonstratsioon võis tähendada, jäi selgusetuks. Täiskasvanud vaatasid tulijaid eemalt, mõni ilmselt tõreles poisikestega. Isegi Orgita ei saanud aru, kas liigse pealetükkivuse pärast või hoiatamaks vaenuliku nakkuse eest.

Pisut kõrgema koha peal seisis kopsakam ehitus, mida nimetati klubiks. Kirikut külal ilmselt ei olnud. Klubi ette jäigi saan peatuma.

Kõigil oli nüüd tegemist. Eriti agarad olid Seela vennad — omavahel ühtelugu vaenujalal poisid tegutsesid suures üksmeeles, et kompsud tervelt klubi suurde ruumi varjule viia.

Vaevalt neid keegi himustas. Ainult üks pisut suurem ülbe olekuga poiss asis vana Orgita kohvrist kinni, võibolla tahtis aidata sisse tassida või tegi teiste kartus talle nalja. Heino läks poisi juurde ja võttis kohvri ta käest viisakalt ära.

Ka läkiläkiga vanamees Netsvetai aitas paar suuremat pakki sisse lohistada, temaga oldi juba harjunud. Aga palju see tegevus ülemust ei huvitanud, varsti kadus ta eemale.

Kui saan oli tühjaks laaditud ja inimesed seisid oma kompsude keskel kui otstarbeta raidkujud, ilmus lahinguväljale sõjaväeliku rühiga mees, kelle võimutunnuseks oli tärniga müts ja kellel näis olevat himu kamandada neid, kes olid tema käsu

álla usaldatud. Seda meest nimetati komandandiks. Orgita ütles oma oletuse valjusti välja:

«See vist ongi see meie kõige ülem hingekarjane.»

Mees sai Netsvetai käest paberi ja hakkas nimesid välja hõikama. Ta hääldas neid nii võimatult, et Seela meelest olnuks igaühel õigus hõikamisest mitte välja teha, aga eks need Seela kaasmaalased olnud kord sellised, et näitasid suurt püüdlikkust üles; nad tahtsid oma nimest aru saada ja selle kui millegi koduse ja olulise hüüdmise peale lootusrikkalt vastata:

«Mina jah.»

Hõigatul lasti millelegi alla kirjutada. Millele, sellest ei saanud keegi aru. Orgita ei vaevunud seda lugema, prillid olid kusagil kompsus ja silmad ammu kirjatähtedest võõrdunud. Naiste nõudmiste peale vastas ta:

«Ju see käib jälle selle kohta, kuidas me vabatahtlikult ja rõõmuga ümber asusime ega taha iialgi enam tagasi koju minna.»

Mida mõttetumad olid paberid, seda mõttekam tundus olevat nendele alla kirjutada, see ei kohustanud millekski ja tõi mõlemale poolele rahuldust.

Pärast allakirjutamist lasti pakid suurele kelgule laduda ja rahvas saadeti nende esimesse püsikodusse siinmail.

Seela perel polnud kelku tarvis, neil oli nii vähe asju, et kõik mahtus kätte ega käinud üle jõu. Siin oli siis see tundra või taiga, millest ema oli asjatundlikul häälel pajatanud.

Neil polnudki kaugele minna. Sammuti mööda laia külavaheteed, mida palistasid kipakil majad ja vitstest punutud pooleldi lagunenud tarad. Uulitsal olid sügavad ja laiad rööpad, täis kantud majapidamisprahti ja haorisu. Kõige ees astus Netsvetai, üks käsi vatikuue taskus, teises pabeross, tema järel poisid, kellel leidus ka laial uulitsal võimalusi teineteise nügimiseks, siis ema ja kõige lõpus pesamuna Seela.

Asjamees viis nad teise majani, mille plettaed oli pooleni laiali kistud või põletatud, tegi ukse lahti ja ütles lause, millest keegi aru ei saanud.

Toas, kuhu uks avanes, elasid samasugused küüditatud, kes olid saabunud kaks päeva varem.

Tagaseinas istus tekkide kuhja otsas eideke, kes näperdas narmaid. Ta ütles:

«Ah veel tuuakse juurde? Millal see ükskord lõpeb...»

«Küll see ükskord lõpeb, ütles rebane, kui jahimees ta nahka nülgis,» kostis porisev mehehääl. Ütlemise viisist oli tunda, et see oli üks tema kinnislauseid, mida andis mitmesugustel puhkudel täisvastuse eest välja käia.

5.

Viimasena jäid klubisse vanad, nende seas Orgita.

Seelmanil olid kõige suuremad kompsud. Ta jutt oli väga napp, aga kord oli ta vagunis siiski Orgita ees pisut lahti läinud. Ta oli toodud viimasena, kui näis, et vagun on tuubil täis ja enam ühtegi ei mahu. Kuid teised lükati veelgi koomale ja luitunud mundritega mehed kantisid sisse tohutumad rautatud kastid. See tekitas kõigis seesolijates pahameelt. Orgita oli siis teistele rahustuseks lausunud:

«Ega me lõbusõidule lähe, et meil peab mugav olema. Laske sisse mees, kes sõita tahab.»

Seelman oli siis talle vilksti otsa vaadanud, aga öelnud ei olnud midagi. Ta erines teistest talumeestest selle poolest, et ei näidanud üles hoolt ega agarust kontrollimisel, kas ikka saavad kõik kastid peale või jääb mõni autosse.

Orgita lausele pomises vastuse üks vanameestest, Tergo nimi, kes oli koos oma vagura hallipäise naisega, nad istusid vastamisi ja vaatasid kogu aeg teineteisele otsa, teab mis seal nägemata oli, harva kui vahetasid sõna, võimalik aga, et vestlesid pidevalt sõnadeta, nagu olid pika elu jooksul harjunud. Tergo ütles:

«Küllap ta tahab sõita jah.»

«Eks me kõik kirjutanud ju alla, et läheme vabatahtlikult,» oli siis seletanud Orgita, kes tundis võõrast keelt ja kirja paremini ning oli enesele aega võtnud esitatud paberid läbi uurida.

Tookord vagunis oli Seelman kastide kohta öelnud:

«Need olid mul ammu valmis. Teadsin, et sõit tuleb.»

«Kas ei oleks siis mõistlikum olnud kõrvale hoida? Kuhugi kaugemasse linna kolida, kus sind keegi ei tunne,» oli arutanud Orgita, kes oli samuti küüditamisvõimalust silmas pidanud, aga polnud siiski uskunud. Igal oma lihtsameelsus. Tema oli mõelnud, et valitsusel pole ju mõtet inimest ära viia harjunud kohalt, kus see inimene käitub kõige täpsemini, annab kõige suuremat toodangut ja on igas muuski mõttes riigile kasulik. Nähtavasti aga oli see niisugune riik, kes hoolis oma kasust vähem kui sõnakõlksudest või taevas teab millest muust.

Orgita tookordsete sõnade peale oli Seelman veendunult pead raputanud:

«Kes siis vabatahtlikult oma talu maha jätab, sunniviisilgi ei tahaks seda teha.»

Ja mõne aja pärast lisanud:

«Maa on püha paik, inimene kuulub selle juurde.»

Teine võib kui lahtine paberileht üle maa lennelda ja iga

mustust külge korjata, oli Orgita mõelnud. Öelnud aga oli Seelmanile nõnda:

«Vead ehk mulda kastides? Seal maal olevat see parem...»

Seelman ainult naeratas seepeale, ega ta arvanud teist tõsiselt küsivat.

Mingi vastuolu oli Seelmani käitumises siiski.

Praegu istus ta madala lava serval seljaga kastide poole ja vaatas akna suunas, kuid mitte aknast välja. Orgita jälgis teda. Neljakesi nad olidki klubisse jäänud. Miks seda õõnsat savihunnikut inglise viisi kutsuti, seda ei osanud Orgita arvata. Neil oli üldse palju võõraid sõnu üle võetud, mis said uutes tingimustes teinekord lausa koomilise sisu.

Tergo-vanad olid taas leidnud võimaluse oma kompsudel istet võtta ega pööranud teineteiselt pilku.

Viimasena oli minema juhatatud Heino oma emaga, sellest oli kenakesti aega ümber, väljas kiskus juba hämaraks.

Lõpuks tuli pikast päevast väsinud Netsvetai ilma komandandita tagasi ja pahandas:

«Noh, mis teie siis veel siin konutate?»

Otsekui oleksid nad pidanud teadma, kuhu minna.

Orgita laiutas käsi, nii rumal ei pidanud see kohalik juht ometi olema, et talle selgitust tarvis läks.

Tärkeli-poisid ja Heino Mannas tulid juba uurimisretkele.

Nad kulusidki klubi juurde ära, aitasid Seelmani kaste kelgule kantida.

Minna aga oli üpris vähe. Kõigi nelja tulevane eluase oli kohe klubi kõrval suhteliselt tervete saviseintega tares, mille ainsas toas elasid enne juba kaks vanainimest, eestlased eelmisest satsist. Kuhu olid läinud põliselanikud, jäi esialgu teadmata. See tare oli ju veel elamiskõlblik, mitte nagu need, kuhu olid majutatud teised eestlased ning kust eelmised elanikud olid parematesse majadesse ümber paigutatud.

«Siin me siis olemegi,» ütles Orgita toasviibijatele. «Olete vist väsinud meid ootamast.»

Nood ei naeratanud tema nalja peale, mees ütles tõsiselt:

«Eks me teadsime jah, et pannakse juurde.»

«Kodus oli meil väiksem tuba, ainult tapeedid olid paremad,» lisas naine.

Järelikult oli ta teise nalja siiski vastu võtnud. Sest tapeetidest polnud siin juttugi, seina kattis savi, millele lehmasõnnikut sisse segatud.

Orgita oli klubis ajaviiteks kohalikku ehituskunsti uurinud. Kui aiad olid tehtud vitstest, mis kolmele latile punutud, siis põhimõtteliselt samasugused olid ka majaseinad. Ainult latte

oli neli ja vitsad jämedamad. Nii moodustus õõnsustega sein, mis oli savisegu täis löödud. Mõnel pool oli savi sisse segatud ka midagi aganataolist. Klubi lavapoolses nurgas oli savi kohati ära pudenenud, valgus paistis läbi, sealt saigi Orgita ehitusviisi üle selgust. See vitstevaheline «krohv» oli vedelama saviga üle silutud ja klubis kui kultuurses kohas ka lubjapiimaga valgendatud. Seinad olid muhklikud.

Nagu hiljem selgus, kasutati siin ka teistsuguseid ehitusviise. Maa sisse kaevatud muldonnil oli lattsein, selle ja mulla vahele pandud õlesegune täide. Need olid kõige soojemad elamud, aga neil polnud õigeid aknaid ja neid pidasid kehvaks isegi kohalikud elanikud, nendest kiputi ära. Selliseid maju oli täis üks pikk tänav, võimalik, et need olid küla vanimad eluasemed. Leidus ka tühje muldonne, aga ümberasujatest sattus sinna ainult üks pere. Nähtavasti loeti neid siiski arhitektuuri eilseks päevaks ning nendesse ei paigutatud isegi kurjategijatest uusasunikke mitte.

Teine ehitustüüp oli otsekui eelmisest arenenud. Muldonn oli maa peale toodud, tema seinad märksa paksemad kui teistel majadel, need koosnesid kahest latireast, vahel põikpulgad, lattide vahe oli täidetud mullaga, seest ja väljast samasuguse lehmakoogi ja savi seguga krohvitud. Need seinad nägid punututest hoopis siledamad välja ning pidasid ka paremini sooja. Mõlemat tüüpi majadel oli ümber samal viisil tehtud mullast laiend, see aitas sooja pidada ning oli külarahvale istumiskohaks, kui maja juhtus istumiseks sobivas paigas olema.

Neljas ehitustüüp oli hoopis moodne. See oli ristnurka tahutud palkidest maja, mis asetati neljale või kuuele suurele kivile; palgid tahuti enne valmis ja nummerdati ära, ning kui kogu kere oli kokku sobitatud, tõsteti ta korraga paigale.

Orgita oli kodus mõningal määral ehitustööd teinud ning otsustanud end üles anda ehitusmehena. Kuuldavasti oli see rahulikum ots kui põllutöö.

Veel samal õhtul, vaevalt oli saadud vastastikku tutvuda ja läbi arutada magamisasemete kohad, tuli komandant ning teatas, et kuna Orgita on teistele tõlgiks, tuleb tal teiste eest ka vastutada. Et kõik läheksid sellele tööle, kuhu sovhoos käsib, ei tõrguks ega teeks sabotaaži, ei lõhuks meelega töövahendeid. Lohakuse läbi lõhutavat küll iga päev midagi ära, aga kui selline asi juhtub toodutel, siis vaadatavat selle peale hoopis kurjema pilguga, sest tegemist võib olla rahvavaenuliku aktiga.

Ka lohakus on rahvavaenulikkus, mõtles Orgita omas meeles, aga tahtlikkus loeb nähtavasti rohkem kui miski muu, minnalaskmine sealhulgas.

«Mida ta rääkis?» nõudsid teised, kui komandant oli läinud. Too noor mees vanade inimeste suhtes aupaklikkust üles ei näidanud. Ta näis täpselt teadvat, et on tähtis ülemus.

«Luges siin väheke piiblit,» vastas Orgita. «Noh, sellest, et palehigis pead sa oma leiba teenima, ja nii edasi.»

Ise mõtles, et äkki peab ta tõesti ülemusliku hoiaku võtma, ei kõlbagi alamatega nalja teha. Teised said jutust ju väga vähe aru, tema peaks ehk täpselt tõlkima.

Saabus esimene öö uues kohas. Igaüks nohises oma nurgas, piki seina põhukoti peal maas. Põhk tuli tuua lauda juurest, see oli sovhoosi esimene lahke annetus nende heaks, kes ei olnud tema tulu veel suurendanud. Õnneks hakkasid appi agarad Tärkeli-poisid ning tassisid suured põhumadratsid lauda juurest vanainimestele koju. Teel olid nad madratsite abil küll pisut sõda pidanud ja paar kotinurka olid porised, siiski oli poistest abi.

Tergod leidsid võimaluse oma kotid kõrvuti paigutada, et saaks une ajalgi teineteisele otsa vaadata.

Kuidas juhtus, et mind siia toodi, mõtles Orgita. Pooled peremehed külas olid temast jõukamad. Aga ühel neist olid head sidemed valla täitevkomitee vanatüdrukust esimehega ning see päästis ka oma sõbrad ära. Et igas külas pidi oma külakurnaja olema, langes valik Orgita peale. Vahest oli selles süüdi ka tema väheke terav keel, mis oli nimest hoolimata üsna orgiline. Mis mõnu sa elust saad, kui vahel omataolist ei torka. Kuidas too sellest aru saab, jääb tema enese asjaks; kui ta on rumal ja võtab heatahtlikku nööget kurjaks, tuleb see kannatuseks talle enesele.

Ju siis vilgas keel tõigi Orgita siia selle põhukoti peale. Aga kasu oli sellest omakorda ka. Minia oli parajasti oma esimest last sünnitamas. Seda oli ta hästi ajastanud, viimase tuhande peal rasedat või imiku ema poleks säästetud, aga sünnitushaiglast otsima ei mindud. Nemad pojaga olid kahekesi kodus. Orgita oli püssimeeste saabudes kohe taibanud, milles asi, ning öelnud pojale:

«Mine nüüd oma koju, näe, mul uued külalised platsis, nendega läheb aega.»

Äraviijatele oli ta nende keeles seletanud, et naabripoiss astus korraks sisse. Enne kui need jõudsid dokumente kontrollima hakata, oli poiss läinud. Ohvitser oli aeglase reageerimisega. Neil oli kaasas ka kohalik kooliõpetaja, see tegi, nagu poleks midagi märganud. Küllap vennike värises, aga pidas vapralt vastu, välja ei näidanud. Ega tal mugav olnud manukaks tulla, teadis ju inimeste meelt, peavad just teda kui ain-

sat tuntud inimest peasüüdlaseks. Hiljem oli ohvitser küll midagi taipama hakanud, kui küüditatavate arvu täis ei saanud, aga Orgita oli sõimu ja süüdistuste peale ainult käsi laiutanud.

Nõnda oli noorpere pääsenud ja Orgita end ohvriks toonud. Sellega pidi tema süda rahule jääma, nagu kaardimoorid ütlevad. Ka see oli vaguniöödel valmis mõeldud, meeltesse paika pandud, et ta ei oota noortelt erilist tänu ega sagedasi pakke, nendel oma elu elada ja rahvas säilitada, kui sellest kilde laiali paisatakse.

Tallu oli Madis Orgita, gümnaasiumiharidusega mees, sattunud üsna juhuslikult. Talle olid paljud teed lahti, aga peremeheta isatalu tuli edasi viia, aated keelasid seda millegi muu vastu vahetadá. Tal polnud suuri plaane ei piimanduses ega aianduses, parema meelega oleks ta uurinud kogu maailma tarkvara ja sealt oma kübemekese leidnud, mille lennul läbi elu minna ja vahest sellele kübemele midagi omast jõust lisada, aga saatus oli niisugune ja mitte teistsugune. See selgus tagantjärele; eelnenud aastaid ei saanud ümber mängida ega olnud siis ka mõtet nuriseda selle üle, mis käes.

Käes oli see põhukott külje all savist seina ääres ja viie samasuguse õnnetusehunniku nohisemine läheduses. Ka Orgita nohises, et teised ei arvaks, nagu poleks tal und; võimalik, et nood mängisid sama mängu. Seelman norskas vist küll tõsimeeli, tema tõde oli kastidesse rautatud.

Tõsistel talumeestel oli siin vahest raskem olla kui Orgital. Tema oli head meelt tundnud, kui talupidamine libises vähehaaval noorte kätte, vahest oli ta elúaeg oodanud hetke, mil ta talust täielikult vabaneb. Seda talle siis nüüd võimaldati kõige radikaalsemal viisil.

Teisest küljest oli pärisperemeestel ehk kergemgi, nemad võisid tõsiselt mõelda, et teavad, mis elu nad on tahtnud elada, mida nad on saavutanud ja mille pärast on nad nüüd siin.

Kõige targem oli lasta homsel päeval otsustada, ise aga kõike toimuvat tagantjärele õigeks arvata. Ometi aitas see teadmine vähe, esimesel ööl ei tahtnud uni kuidagi tulla.

6.

Hommikul võttis Heino ette ringkäigu külas Tal oli kaks eesmärki: üldjoontes tutvuda sovhoosiga ning ära näha kõik eestlaste eluasemed.

Viimast oli ema soovitanud. Milline oli ta tagamõte, seda Heino täpselt ei teadnud. Igatahes mitte kade huvi selle vastu,

kas teised on saanud enesele paremad elutingimused, pigem sõnul öeldamatu tahe tajuda tuge ja kokkukuuluvust, vahest isegi olla ühenduslüliks nende vahel, kes püüavad ainult enese eest seista.

Hoolimine algab huvist. Kuigi huvist võib saada ka teiste ellu sekkumine. Eks aeg näitab, kuidas Mannased oma kaaslastesse suhtuvad.

Kas just Helga Mannas pidi olema ühendaja vaim, oli iseküsimus, aga miks ei võinud ta olla see, kes sirutab esimesena käe?

Nii arvas Heino oma ema mõtlevat. Samasugune mõte elas vahest ka tema enda häbelikus hinges, aga ta oli poisike ega tahtnud enesele tunnistada soovi, mille teostamiseni jõud ei küündinud. Esialgu hoidis ta vana Orgita lähedale, nägi temas võimalikku liidrit.

Orgita oli hommikul nende tuppa astunud ja teada andnud, et sovhoos on ümberasustatutele esimese päeva kinkinud majapidamise korraldamiseks. Ta ütles:

«Näe, alustavad kohe sellest, et pakuvad vabadust, meie aga mõtlesime, et meid toodi siia sunduse alla.»

Ema ütles pärast omavahel Heinole:

«Ta pruugib liiga palju suud, ega neid meiegi omi tea kõiki uskuda.»

Heino oli seepeale isegi pahanenud.

«No kuule, ema...» oli ta öelnud.

Selline mõte ei mahtunud talle pähe, et üks kannataja võiks teist maha müüa, iseäranis kui see ei tõota talle mingit tulu.

Kui neid oli kord siia toodud, pidid nad mingit moraalset hüvitust saama. Ei olevat ju halba heata. Kõigepealt võisid nad nüüd minetada hirmu, et neid kodudest välja kistakse ja ära viiakse. See oli juba sündinud. Jalad põhjas. Võis arvata, et need, kes koju jäid, värisesid edasi, närv kogu aeg pingul. Mis inimest rohkem väsitas, kas elu Siberis või kartus sinna sattuda ning suutmatus selle vastu midagi ette võtta, kes oskas seda mõõta. Teadagi arvasid siiatoodud end kannatajateks, keda teised pidid austama ja aitama. Võibolla oli Heino ema ainuke, kes mõistis asju laiemalt. Vahest ka vana Madis Orgitá ja Juta Kanden, kellega nad elasid ühes majas.

Üheks siinolijate eeliseks võis olla lahtisaamine ka muud laadi hirmudest. Suupruukimine oli tõesti paljusid mehi laagrisse viinud. Naisi vähem, sest kuigi nad olid enamasti sõnakamad, ei võetud nende juttu täie ette isegi üldise sõnajälitamise õhkkonnas. Siin ehk ei pidanud enam igaüks igaühte kartma. Seepärast ei kartnud ka Heino Orgita pärast. Kohali-

kel võis asi teisiti olla, nemad elasid oma keskkonnas ja neid sai halvemaga ähvardada.

Heino läks klubi poole, seal lõppes tanum vastu avarat, ebamäärase kujuga tühermaad. Väljakuks või platsiks olnuks seda liiga ilus nimetada. See oli sovhoosi keskpaik. Ainus maja, mis tühermaa avarust kärpis, oli kontor, kuhu hommikuti koguneti töökäske saama. See puudutas vaid teatud osa inimesi. Kellel tööjärg teada, see suhtles vaid oma brigadiriga. Hommikuti täitis brigadir äratuskella aset, tuli akna taha ja kihutas inimesi sõimuga tööle. Kontorimaja ei erinenud teistest ei uhkuse ega suuruse poolest. Erilist keskuseks ehitatud hoonet polnudki, eraldi majades paiknesid ka direktori ametiruum ja sovhoosi raamatupidamine, kust töö eest kord kuus või paari kuu tagant palka maksti.

Keskplatsi ääres paiknes koolimaja, mis oli teistest hoonetest märgatavalt suurem. Selle seintes oli rida telliskiviposte, nende vahel kas palgid või punutis — kumb, seda ei osanud krohvi alla ära arvata.

Koolimaja taga oli küla kaev. Küla peale mitte ainus, kuid kõige tähtsam kindlasti. Vanasti oli just see küla keskus, kus naised kokku said ja uudiseid vahetasid, midagi sellest funktsioonist oli see küllap nüüdki säilitanud.

Tühermaalt algasid kõik eri suundadesse kulgevad korrapäratud tänavad, selle teises servas asusid majandi pikad aidad ja meierei.

Küla oli suur. Kõike Heino ei üritanudki esimese korraga järele uurida. Tee äärest, kust nad olid pikk Mõrujärve sisse sõitnud, paistis pisut kõrgem hoone, see oli viljakuivati. Teises suunas kulgeva tänava ääres olid karjalaudad, samas küla servas majandi väike masinapark. Karjalautadest oli esimene härgade oma. Neid veoloomi, suured vankrid järel, ikked kaelas, tuli Heinole mitmeid vastu.

Heino jalutas aitade eest mööda. Neid oli pikk rida, uksed kõrvuti. Mõnest tuli läppunud vilja lõhna. Ühe ukse ees kühveldasid naised teri ühest hunnikust teise. Tuulutati seemnevilja, et see enne kevadet kuppama ei läheks. Naistel olid seljas vatikuued, jalas vildid, kuigi polnud enam külm aeg, peas kitsevillast pehmed pruunid rätikud. Heino pomises:

«Jõudu!»

Ta teadis, et naised ei saa temast nagunii aru. Need tõstsid pea ja vastasid talle midagi. Üks noorem pakkus talle itsitades puulabidat. Heino naeratas talle väheke lollakalt ja sammus edasi. Pisut maad eemal oli aidauks lahti. Lõhna järgi oli raske ütelda, mis selle hoone pimedas sisemuses peitus, igatahes mitte

vili. Kaks naist istusid aida trepil, noorem oli kükakil vanema jalge vahel, kes otsis tal pead. Heino polnud niisugust asja kunagi näinud, aga rahvaluulest teadis ta, et peaotsimine on midagi mõnutekitavat, mille kätte jäädakse magamagi. Siinsel noorikul olid silmad igatahes lahti. Heinol polnud nagu põhjust jõudu soovida, ta läks vaikides mööda ning püüdis teha nägu, et pole teiste tegevust tähele pannud. Aga nood ei paistnud seda põrmugi häbenevat.

Ta pööras põiki üle väljaku kontori poole. Selle taga lõhkus kümmekond noorukit puid, kas see oli töö või niisama mäng, seda ei osanud Heino arvata. Poisid olid umbes Heino-vanused või pisut nooremad. Kamba peale oli üksainus pika varrega kirves. Kõige suurem poiss, tugev ja ülbe olekuga isandahakatis, seadis oksliku paku ette ja pakkus kirvest ühele väiksemale jõnglasele, nägi siis Heinot lähenemas ja tõmbas käe tagasi.

«Tulje sia,» ütles ta eesti keeles. Seda pidi ta olema õppinud kahe eelmise päeva jooksul.

See «tuljesia» jäigi mõneks ajaks eesti laste hüüdnimeks. Heino ei teadnud, et see on kogu poiste sõnatagavara, ning peatus üllatunult. Nooruk pakkus talle kirvest, käskis paku lõhki lüüa.

Niipalju sai Heino koolis õpitu põhjal keelest aru; pikemaid lauseid oli võimatu mõista, sest tundus, et nad rääkisid kiiresti — nagu see olevat iga tundmatu keele puhul, me ise ei märka, et ka meie kõnes puuduvad sõnadel vahekohad — ja mitte seda vene keelt, mida Heino oli koolis õppinud.

Heino kõhkles hetke, kas võtta kirves vastu või mitte. Ta ei kavatsenud kohalike inimeste suhtes vaenulik olla. Nemad polnud teda siia toonud, pigem toodi ta neile tülinaks, nende poolt oli ta näinud vaid looduslapselikku uudishimu teistmoodi riietatud inimeste vastu, mitte aga pahatahtlikkust. Ka oli Juta Kanden jõudnud rääkida paarist kaastunde- või muidu sõbralikkuseavaldusest kohalikelt naistelt, kes olevat oma põhiloomult tundeinimesed. Keegi oli hommikul pannud savist kannu piimaga nende ukse taha, ise ära läinud. Kandenid kõhklesid, kas sobib vastu võtta, kas see on üldse neile toodud või kogemata sinna sattunud. Katrin oli alles seitsmene, talle oli piim tõesti tarvilik.

Heino ei tahtnud poiste ees narriks jääda, väärikus tuli säilitada. Ta küsis aja võitmiseks eesti keeles:

«Mis ma siis pean selle kirvega tegema?», kuigi see oli ütlematagi selge.

«Lõhu, lõhu!» käskis noorsand, kes oleks nagu küsimusest aru saanud.

Nähtavasti oli see eksam võõrale poisile. Heino oli küllalt puid lõhkunud, aga kes teadis siinsete puude iseloomu, ka sellist pika varre ja väikese teraga kirvest polnud ta varem peos hoidnud.

Ta võttis kirve vastu, kummardus paku kohale, vaatas asjatundlikult salalõhet paku südames, pööras selle paremini ette, võttis kirve ja virutas. Aga ta polnud sellise tööriistaga harjunud, kirves kiskus juba õhus kuhugi kõrvale ja tera läks südamest tükk maad kõrvale, vastu oksa. Pakk ei kõssanudki, ei võtnud isegi lõhet sisse, tõmbivõitu kirves keeras ennast puu seest välja.

Poisid naersid Heino äpardust ilmse heameelega.

Nende juht ja õpetaja tõukas Heino kerge müksuga kõrvale, haaras kirve ja lõi paku esimese pauguga pooleks.

«Voh!» ütles ta uhkelt.

Heino sirutas talle käe: sinu võit! Sellega, et ta tunnistas teise üleolekut, säilitas ta kõige paremini oma väärikuse.

Poiss võttis käe vastu ja tutvustas ennast:

«Vitja.»

«Heino,» vastas tema ja kõik kordasid püüdlikult nime. Sellega oli sõprus sõlmitud ja Vitja hakkas pikalt seletama, kuidas on kõige parem selliseid pakke lõhkuda. Heino ei saanud ta jutust mõhkugi aru, aga žestidest võis mõista, et ta ei rääkinud midagi, mida Heino poleks varem teadnud.

Heino võttis kirve ja näitas, et viga on selles riistapuus, sellise nuiaga pole ta enne lõhkunud. Tema grimassi peale patsutas Vitja teda suuremeelselt õlale ja ütles:

«Tööd peab oskama!»

Heino oli sellega nõus.

Parajasti tuli kontorist Orgita, nägi Heinot ja arvas, et peab talle appi ruttama.

Ta tõlkis Heinole poiste lõpphinnangu:

«Täitsapoiss.»

Järelikult oli Heino õigesti käitunud. Kuigi see polnud eriti oluline, tundis ta hinnangu üle heameelt. Omalt poolt mõtles ta leplikult, et poisid, kes määravad oma jõudu ja üleolekut, võib-olla isegi liidrirolli puulõhkumise abil, ei ole halvad või väga tühised vennad.

«Mida sa jalutad?» küsis Orgita.

«Tahtsin eesti pered läbi käia, vaadata, kus keegi elab, et teaks üles otsida, kui midagi tarvis on.»

«Ja ühtlasi näha, kuidas nad on end sisse seadnud?» küsis vanamees.

«Seda ka,» tunnistas Heino.

«Ma tulen sinuga kaasa või õigemini tule sina minuga kaasa, sest mulle anti selline käsk, et kuni nemad ei saa meie rahvaga otse suhelda, pean mina vahendama. Mulle seletati, kus keegi elab. Pean tuttavaks saama nendega, kellega pole veel kohtunud. See ei ole just meeldiv ülesanne, mine inimesi tea, hakkavad veel mõtlema, et tükin peenema otsa peale. Ongi hea, kui kaasa tuled, ütlen, et sina oled brigadir, mina sinu adjutant.»

«Inimesed võivad paljugi mõelda,» ütles Heino, «otsuse teevad nad selle järgi, kuidas uus ülemus nendega käitub.»

«Oled nutikas poiss, tahan sind heameelega endale sõbraks,» ütles vana Orgita nüüd tõsiselt.

Heino oli juba vagunis Orgita juttu tähelepanelikult kuulanud ja püüdnud vanamehe väikesi soove täita. Ta ei pidanud seda pugemiseks, liiga suur oli nende vanusevahe.

«Oma tänavale me ei lähe, seal teame kõiki, eks ole,» ütles Orgita.

Heino ei teadnud kõiki täpselt. Kui klubi poolt pihta hakata, siis kolmes majas järjest elasid eestlased. Esimeses kuus vana, nendest olid eelmisest satsist vaid Nybergid. See maja oli suhteliselt korras. Vanainimene, kellele see kuulus, oli hiljuti surnud. Sovhoos teadis saabujatest ning jättis maja tühjaks.

Siis järgnesid kaks lagunenud maja. Klubi poolt teises majas elasid Tärkelite pere ja enne neid siia jõudnud Vaablased. Joosep Vaablane oli täies jõus mees, aastat nelikümmend viis vana, tema naine aga oli küüditamise ajal peast segi läinud. Nüüdistus ta ja nokkis narmaid, tihti käisid tal peal vappehood. Sellest oli rääkinud vanem Tärkeli-poiss. Heino oli nende tuppa piilunud, Roosi Vaablane oli tõepoolest selline. Tal oli eluaastaid viiskümmend, aga nägi välja seitsmekümnene. Nendel oli kaks ilusat tütart, aastat kakskümmend ja seitseteist. Joosep Vaablane ütlevat oma naisele ühtelugu: «Sa võid ära surra, küll ma leian siit endale mõne vene eide.»

Maja seisis vaevu tugede najal püsti, tema kahest toast üks oli täiesti kasutuskõlbmatu, aknaraamid katki, lagi rippu. Teises toas asus niisiis kaheksa inimest, kaks leibkonda.

Järgmises majas elas Heino ise. See oli eelmisest tervem, kuid samuti elamiskõlbmatuna maha jäetud. Esikust läks uks kitsasse vaheruumi, kus oli pliit, paremat kätt suuremas toas elasid neljakesi Kandenid, vasem tuba kuulus enne Heino ja ema tulekut mehemürakale Anton Toorile ja tema kleenukesele emale. Nemad kõik olid eelmiste saabujate hulgast.

Sama tänavat mööda edasi oli veel kaks eestlaste maja. Lähemat jagas kohalike inimestega Pollide suur pere, kellel alga-

sid kõik eesnimed E-tähega. Ema Estril oli kaasas viis last, paar vahepealset olevat õnnestunud koju jätta. Vanim poeg oli kahekümnene sissevajunud rinnaga tiisikushaige noormees, noorim kaheaastane. Nad olid Heinoga samas rongis, ent teises vagunis.

Tänava lõpus oli veel üks toatäis selle rongi rahvast. Ka see maja püsis tugede najal. Sinna oli paigutatud kolm leibkonda, kokku kuus inimest. Üksik Ann Kahur, kolm Veebelit ja Oksa-vanaema oma pojatütrega.

Kõige vähem ihaldatud elamise oli enesele saanud Leida Kärmas koos seitsmeaastase poja ning vanatädiga, kelle täpset sugulusvahekorda Leidaga keegi ei teadnud. Nemad olid eelmisest satsist. Elasid ainsatena muldonnis. Sinna seadsidki Heino ja Orgita sammud kõigepealt.

Muldonne oli sovhoosi esimeses farmis terve tänav, see kulges piki järve ning kandis Mõru tänava nime.

Tänavad olid oma hüüdnime saanud nii-öelda sisu järgi: Karjalautade tee, Kooli tänav, Sakste tänav — seal elasid traktoristid, kombainerid ja ka osa juhtkonnast. Kõigil tänavatel nime polnud. Võimalik, et seda, kuhu oli majutatud hulk eestlasi, Heino teiste seas, hakatakse kunagi Eesti tänavaks kutsuma? Kuigi suurem osa maju kuulus kohalikele või varem toodud sakslastele ja kalmõkkidele. Majade lagunemisastme järgi otsustades pidi see olema küla põlisemaid tänavaid.

Muldonni viis tänavalt kallak süvis. Et uksest sisse pääseda, tuli madalale kummarduda. Lävepaku taga oli aste sügavusse. Silmad olid sees valitseva pimedusega harjumata, jalg otsis põrandat.

«Tere, siitpererahvas,» ütles Orgita, kuigi ta veel ei teadnud, kas siin oli kuuljaid kõrvu.

«Tere jah, tere, Leida on tööl,» ütles vanainimesehääl pimedusest. Edasi sissetungijaid ei kutsutud.

Kui silmad hämarusega harjusid, nägi Heino madala laua taga istumas halli peaga eidekest ja voodis rätsepaistmes poisikest.

«Mina olen Madis Orgita ja see siin on minu noor sõber Heino Mannas. Meie saabusime eile ja võtsime nüüd ette ringkäigu, et teada saada, kus meie omad elavad,» selgitas vanamees tuleku põhjust.

«Eks tulge siis, kui Leida on kodus,» ütles vanainimene, tahtmata pikemat juttu.

Orgita tammus pisut aega ühelt jalalt teisele ja küsis:

«Kuhu siis tütar tööle saadeti?»

«Leida on vist vasikate peal,» vastas eit. Oli ilmne, et ta soovib külalistest lahti saada.

«Ju me siis tuleme teine kord,» ütles Orgita.

«Head aega, head aega,» pomiseti laua äärest.

Väljas rääkis Orgita, et eelmised tulijad said samuti ühe vabadusepäeva, järgmisel hommikul aeti kopsakamad tööle, mõned aga ootavad veel oma järge, neid ei osata kuhugi panna.

Siin asusid niisiis Leida Kärmas, August Kärmas ja Elfride Mäks.

Heinot tegi natuke murelikuks vanatädi tõrksus. Kodus võib igaüks oma kesta tõmbuda, kui soovib, aga võõrsil tuleks ikka omadele toetuda, muidu võib hätta jääda.

Nad sammusid tagasi kontori poole, sealt pöörasid Karjalautade teelt paremale. Teistest küüditatutest eemal elasid ainsad, keda võis jõukaks nimetada. Need olid Olev Topman ja tema kaks naist, nagu kurjad keeled olid juba jõudnud Orgitale teatada. Kurjaks keeleks polnud mitte mõni naisterahvas, vaid Joosep Vaablane. Neljakümne kaheksase Olev Topmani ametlik naine olevat neljakümne kahene Senny Topman, kuid rohkem naine olevat Senny õde Marian Vihlau. Ja ilma käskimata olevat nõukas kaupmehehärra enda juurde korterisse võtnud ka üksikuna äratoodud kaheksateistkümneaastase tütarlapse Leila. Joosep Vaablase arvamust mööda kolmandaks naiseks.

«Küll peab kõva juurikas olema,» oli ta mõnusa kadedusega lausunud.

Topmanite eluase erines teiste omadest oluliselt. See paistis ka kohalike inimeste majade seast silma. Mitte suuruse, vaid korrasoleku poolest. Selle akende ümber olid mustrisse lõigatud ja värvitud piirdelauad, akendel kasvas toalilli, varbaed oli terve ja mitte üksi õues, vaid ka tänaval maja ees valitses puhtus.

Topman olevat esialgu pakutud korterist kohe ära ütelnud, oma naised kelguga keset sovhoosi jätnud ning külale ringi peale teinud, et endale sobivat kohta leida. Juttude järgi olevat ta siia majja sisse astunud ja ilma pikemata pataka raha lauale pannud. Seepeale tõmbunud pererahvas väiksemasse tuppa ja suurema andnud Topmanile. Omadele olevat nad seletanud, et mitte raha, vaid kaastunde pärast.

Topman tõi sinna ka vaeslapse Leila. Ilmselt polnud ta kummalgi naisel suurt sõnaõigust. Jälle oli see Vaablane, Topmaniga samast alevist pärit, kes teadis rääkida, et see mees oleks võinud end oma rahadega küüditamisest vabaks osta, aga tal põlenud jalgealune nagunii äri ja mahhinatsioonide pärast, ta eelistanud seda sõitu vangilaagrisse sattumisele.

Nii oli ühe kaaslase kohta kohe hulk jutte lahti lastud ja see ei meeldinud Heinole, kuna lõhkus tema ettekujutust ühtehoidvatest kaaskannatajatest.

Olev Topman ise oli aias.

«Tere,» ütles Orgita üle varbtara. «Kas võib huvi tunda, kuidas olete elujärje sisse seadnud?»

«Koerakuudis ikka koera elu,» vastas Topman.

Välimuselt oli Topman sümpaatne härrasmees, teda oleks võinud pigem kunstnikuks kui ärimeheks pidada.

«Kas tööle ei ole veel aetud?» küsis Orgita.

«Eks ükskord pea minema, muidu hakkab igav. Ega ma enne lähe, kui midagi sobivat leian. Kahetsen, et ma seda pagana keelt ei ole varem selgeks õppinud.»

Ta jutt oli igati lahke ja sõbralik, ehkki ta külalisi sisse ei kutsunud.

«Aga naised?»

Topman vaatas Orgitale naeratades otsa.

«Ise olete vana aja inimene. Mehed peaksid ikka niipalju suutma teenida, et peret toita.»

Kuna neid sisse ei palutud, tuli ära minna. Ka see visiit ei toetanud Heino valmidust lillesidet võtta ja köita, oh, ühte neid Eestimaa riismeid.

Käimata oli peale eestlaste tänava veel üks paik ja see oli jälle erandlik. Heino ja Orgita läksid otse läbi küla selle teise serva, kus majad ära lõppesid ja algas harv salu, kevadiselt raagus kased, sekka üksikud haavad.

Selle salu serva oli asunud Angelskite pere.

See oli sitke poolakas, kunagi Lõuna-Eestisse talusulaseks tulnud, seal täielikult eestistunud, rasked sõja-aastad üle elanud ja siis enesele naise kosinud. Nende peres oli eestlaskonna kõige noorem liige, alla-aastane Simeon Angelski.

Marek Angelski oli kohe pärale jõudes võtnud oma asjad ja viinud need külast välja. Pikalt polnud ta otsinud, valinud nagu hea ninaga metsloom suuna, ning kui käed kohvritest ära väsinud, siis pannud need maha ning öelnud endale:

«Siin, pan Marek Angelski.»

Kohvrid olevat ta metsaveerde jätnud, ning uute pampude järele tulnud. Naine Hulda kõndinud lapsega tal kannul ja laulnud hällilaulu. Kuna kohvrid olid kohal, sai ta istumisalust. Puude vahel oli veel lund.

Marek käis paar korda küla vahet, kuni kõik asjad said kohale toodud. Siis võttis ta aega viitmata sae ja kirve ning hakkas onni kokku lööma. Õhtuks olnud varjualune valmis,

selles tulease sees. Ehitamise ajal olevat Hulda istunud kohvril, hüpitanud last ja nad mõlemad olevat laginal naernud.

Ööd olid veel külmad, aga selles pooleldi okstest onnis nad ära elasid. Kui Netsvetai tahtis neid Tooride tuppa elama paigutada, polnud Angelskeid enam, teati vaid ebamääraselt viibata suunda, kuhupoole nad läksid.

Niiviisi räägiti. Kas loos oli rohkem romantilist väljamõeldist kui tegelikkust, kes seda teadis, aga jutuks oli see päris kena.

Juba teisel päeval hakanud Marek sealtsamast salust palkideks sobivaid puid maha võtma, et pärismaja ehitamist alustada, selle müra peale astunud sovhoos vahele. Tema oli peremees oma puude üle, hõreda metsastusega stepis käis iga elava puu mahavõtmine trahvi alla.

Jonnakas poolakas jäi kindlaks, kohale tuli direktor isiklikult, kes muidu ei teinud asumisele saadetutega tegemist. Marek Angelski plaanid valmistasid talle vist lõbu. Direktor Kornijenko oli ukrainlane ja nad said poolakaga teineteisest hästi aru. Ta andis mehele põhjapoolsetest rajoonidest sisseveetud männipalke ning Marek rajas oma eluaset edasi. Kulusid ära ka mahavõetud haavad.

Selle ehitúse poole seadsidki Heino ja Orgita sammud. Päike paistis eredalt ja päev oli soe.

Juba eemalt võis näha, et Marek oli kahe päevaga jõudnud vägeva ehitusplatsi sisse seada. Teine raiekord oli maha laotud.

«Jõudu, peremees,» ütles Orgita.

«Tarvis, tarvis,» vastas Marek puhtas eesti keeles, hetkekski tööd katkestamata.

«Kas abi ei taha?» pakkus Orgita.

«Ei ole lugu, küll teen oma perele ise. Ega ma lossi ehita.»

Aluse järgi otsustades polnud maja mõeldud väiksemana kui küla suuremad ühepereelamud.

«Kas naine ja laps ei võiks seni, kui maja üles saab, külas varjul olla?»

«Ei mina keela,» ütles Marek. «Aga ta ise ei taha minna. Tuleme toime. Kui enam ei tule, küll ta siis sinna ilmub.»

Okstest varjualuses andis lopsakas ja nägus Hulda Simeonile rinda ja laulis, ilmselt omaloodud sõnu ja viisi. Tal oli ilus hääl.

Tagasiteel ütles Orgita:

«Peaks Marekile appi hakkama. Kas tuled kampa?»

«Mis minust abi,» kahtles Heino. «Aga tulen ikka. Õpin heameelega.»

Orgita ja Heino lõid selle peale käed.

7.

Anton Netsvetai ärkas hommikul üles ja mõtles, et kuritegu enese vastu on sama halb asi kui kuritegu teiste vastu. Enese tööle sundimine on patt, terve hulga inimeste kamandamine aga veel suurem pahategu. Võibolla tahaksid need inimesed hoopis väheke vedelda ning minna siis hommikuse lahke valguse kätte, vidutada silmi päikesele, istuda maja seina äärde muldkehale, panna pabeross aeglaste liigutustega põlema ning tunda mõnu sellest, et nad on maailma sündinud ja see maailm ikka veel ümber nende tiirleb.

Tööd peab inimene tegema, aga mitte liiga palju. Parajates kogustes viidab see aega ja pakub isegi mõnu. Eks ta ole tarvilik ka hädapärast, et ninaesist saada, või selleks, et mõnd tarbetut eset tuppa särama tuua.

On suuri rabajaid nähtud, neid on kiidetud, kiitmise hetkel on nende pale hiilanud, aga kas nad on teistest õnnelikumad? Kui töö ise lõbu pakub, siis on asi aus, kui sa aga tahad pärast tihedat tegemist au või raha sees laiutada, ennast teistest paremana näidata, siis on selles vähe ilu. Muidugi saab igaüks õndsaks iseteed, pole tema asi neid õpetada, aga inimestele topitakse õhutavaid lauseid pähe, pannakse pilte ajalehtedesse ja Netsvetai peab samuti rahvale päev päeva kõrval sisendama, et tubli töö on kõige parem asi, parem kui peatäis puskarit.

Karjakoera amet on see valitseja oma, sõidad küll kahe rattaga kaarikus küla vahel ringi, must mära ees, aga austamise asemel tahab enamik inimesi pakku pugeda, otsekui ei hoiaks ta pletitud piitsa saapasääres mitte hobuse, vaid tööinimeste jaoks. Viiekümne eluaasta jooksul oli Netsvetai paljuga harjunud ja igapäevane elukorraldus näis olevat kõigi aegade parim. Aga vahel unesegase peaga või karges hommikuselguses tulid äkki ette kauged maad ja võimalused, mida vahest olemaski polnud, ainult ajalehtedest aimata.

Siiski oli Netsvetai maa patrioot, linna ei kippunud. Mida tal seal teha, seitse ülemust kaela peal, ora kogu aeg ribide vahel. Siin oli ta ise asjamees. Pidi ka korraldusi kuulama, aga tema alluvaks oli põld, see ei löönud takka üles ega pasundanud oma õigustest. Peale põllu olid muidugi inimesed, nendega oli tüli rohkem ja kogu suur majapidamine tahtis vahel üle pea kasvada. Põllu juurde sai siis varjule pugeda.

Kas see ikka oli nii? Et põld pakkus talle lohutust? Mullakiht oli paks ja rammus, aga vilja kasvatas kesiselt. Talved olid külmad ja pikad, suvel ei tulnud nädalate kaupa kastepiiskagi maha, kõledal põllul hüüdis üks kõrs teist taga, konn

vahtis vilja seest kui kaelkirjak välja. Oli see töömeeste või tema, valitseja Anton Netsvetai süü? Vaevalt küll. Maa polnud igal pool ühtviisi sõbralik, muidu olnuks ta inimestest ühetasa täidetud. Öelad tuuled nuuskisid üle väljade, päike kõrvetas kõik surnuks, külm võttis maa sees juured ära. Inimeste meeled olid tihti hägused ja aastaajadki saabusid ootamatult.

Laiutav Euroopa oli sadakond aastat tagasi hulga oma lapsi välja sülitanud, nendega väheasustatud paiku täitnud, mullanälg oli meeled aplaks teinud, silmad nägid kõikjal viljakandvaid maid. Selle küla kunagine tuumik oli Ukraina aladelt pärit, aga vähe oli sellest tuumikust jäänud, kõik sai lõpuks ühesuguseks massiks segatud. Nüüdki toodi veel mitmesugust verd juurde.

Õitsvale järjele polnud see kant kunagi tõusnud, söögihäda sai kaelast ära, rohkem ei tahetudki. Kes rohkem tahtis, sellel käänati varsti nina kuklasse, kade meel oli valvas ning hoolitses, et kõik jääksid ühetasa. Mugav laiskus oli kõige suurem väärtus, kes sellest aru ei saanud, see tuli vägisi õnne juurde tuua.

Seni oli küla põhiolemus endiseks jäänud, sellega võis süda rahul olla. Linn kurnas maad armutult, igapäevast leiba ei jätkunud sellel, kes tootis leiba tuhandetele. Ometi elas rahvas maal veel õndsas järjepidevuses ja traditsioonide järgi, siin ta sündis, siin suri, lapsed tulid ilmale põllutöö jaoks ja tegid seda leplikus meeles kui iseenesestmõistetavat asja. Linna juba joosti, kuid jooksjad olid erandlikud ja nende peale ei vaadatud viltu. Naised said käima peale ja lapsi tuli nõnda palju, kui Jumal andis. Kui kahte noort teineteise poole kiskus, siis heitsid nad loomulikul kombel ühte, polnud tarvis pappide lora ega külanõukogu kirja, küla teadis, et nad on abielus, ning see oli kõige kõvem seadus. Vahel juhtusid noorikud kanged olema — oma õigusi teadsid ju kõik —, siis tuli ette lahkuminekuid, seegi polnud midagi väga hukkamõistetavat, aga naise asi oli ikka mehe küljes rippuda, missugune see siis just juhtus, muidu tulnuks üksinda koormat vedada.

Põllule mindi lauluga ja lauluga peibutasid sälueas tüdrukud õhtul salguti küla vahel liikudes poisse endale sappa. See oli elu, mis kestnud läbi aegade. Ja selle sees tuli tööd teha; keegi ei arutlenud, kas töö on see kõige tähtsam asi maamuna peal.

Ometi oli tulevasi muutusi näha ja mõnel nägemusehetkel võisid need tekitada ohutunnet. Tema, Anton Netsvetai, paneb enne kõrvad pea alla, aga milline on küla tema laste ja lastelaste ajal?

Veel mõni aasta tagasi oli nii, et neiukene, kes suutis lõpetada seitse klassi, ei kõlvanud enam lihtsa töö peale, talle tuli leida koht kontoris. Nüüd oli oma kooli seitsmendas nii palju lõpetajaid, et kõigile enam töökohti ei jätkunud. Mõni läks juba praegu rajoonikeskusesse edasi õppima, varsti ei tule neist keegi enam kodukülla tagasi. Antakse passid kätte ja maailm on lai.

Varsti ei võta linn küla käest ära mitte ainult kogu ta saaki ja töövaeva, vaid ka inimesi. Linnad kasvavad kui aplad koletised, imevad kogu maa endasse, põllud muutuvad kõrbeteks, kuni needsamad linnad kärvavad nälga, lähevad seestpoolt mädanema. Nad ajavad oma paiseid maa viimastesse kolgastesse ja plaksatavad lõpuks omaenese tühjusest lõhki ning inimeste maailmal tuleb ots.

Kuniks jätkus Anton Netsvetai eluaega, ei olnud see oht veel väga suur, ainult esimesed aimused. Kuni inimesed olid oma senise esivanematelt päritud eluga rahul, kuni nad ei otsinud aiva paremat ja aiva kellegi teise arvel, seni võis püsida küla ja inimeste looming. Selle kannatas ära, et vili ja karjasaadused muidu käest ära võeti, linna viletsavõitu toodang aga kallilt kaela määriti — peaasi et elu jäeti alles.

Stepid olid ääretud ja tööd jätkus. Aga eks inimesed olnud inimesed ja igaüks hoolas valvama, et enesele paremat tükki haarata. Nii oli siingi trügimist ja arvestamist, kuid pinged polnud kasvanud siiski nii suureks, et need oleksid küla seestpoolt lõhkunud või mõni tarvilik töö suisa tegemata jäänud.

Parema otsa ja pikema rubla himustajaid leidus ikka. Isegi siin, kus ei saanud küll pikast rublast rääkida ja kus õigupoolest polnud sellega ka midagi teha. Lühikegi rubla joodi niisama asja ees teist taga maha, osta ei olnud ta eest midagi ja ega olnud kogunenud ka ostmisesoove, kui polnud inimestele midagi ette näidata.

Kuni Anton Netsvetai või kes teine oli oma eluviisiga rahul, seni võis ta end suhteliselt õnnelikuna tunda ja mida muud oli inimesel veel siin maailmas tarvis.

Nende kiiresti peast läbikäinud mõtete peale tõusis valitseja voodist. Tänaseks oli lisandunud veel üks mure. See oli viimane sats ümberasujaid. Töökäsi polnud nende hulgas palju, aga need vähesedki tuli paika panna. Kes neid teadis, mis sorti tööinimesed nad olid. Võibolla teevad hoolsasti, aga ei lepi siinsete viisidega, hakkavad midagi iseäralikku nõudma. Kõik nad olid kuidagi linnainimese moodi, või, noh, teistmoodi riides ja isegi näod olid teisiti tehtud, sinna ei sõida tavalise kõva sõnaga sisse, teab kuidas veel ära moonutab õrna hinge.

Sõja hakul toodi sakslasi. Siis oli Netsvetai olnud rindel. Ega nendel olnud kerge üldise viha vastu seista, kuigi neil polnud tolle sõjaka Saksamaaga peale ammuse põlvnemise peaaegu midagi ühist, palju nad keeltki enam oskasid. Aga ehkki siinse rahva moodi riides, oli neis miski, millest nad polnud läbi põlvede lahti saanud. See oli iseäralik korraarmastus. Niisugune hoiak ei meeldinud mitte kõigile kohalikele ühtemoodi. Ülematele oli see muidugi mugav, sakslastel ei pidanud piitsaga järel käima. Aga hingelähedane see ei olnud.

Siis tulid kalmõkid. Anton oli juba haavaga sõjast tagasi. Neid oli mitmesuguseid, aga kokku kange ja oma väärikust teadev rahvas.

Nüüd siis eestlased. Mõneti nad meenutasid sakslasi, tähedki olid nende raamatutes saksa omad. Nad olid klanitumad ja seda nägu, et nende seest ei õngitse ei jutuga ega muul viisil palju välja.

Osa neist oli paar päeva tööl olnud, uutel ikka silm peal, midagi erilist ei osanud nende kohta veel öelda. Eks neil tuli kõigepealt õppida tööd nõndaviisi tegema, nagu siin tehti, selleks oli kõik kohandatud. Õnneks polnud eestlasi nii palju, et nad oleksid saanud siin oma kombeid juurutada.

Kuhu neid tööle panna? Kuigi üldiselt oli töökäsi vähe, eriti suvisel ajal, heinamaal ja põllul, olid siiski kõik töökohad täis. Kes tahtis ära minna sealt, kus ta oli harjunud?

Mitu eesti meest oli end üles andnud ehitustöölisena, kuigi olid kuulu järgi põlised talupojad. Vahest lootsid soojemat otsa? Eks töö ise pidi näitama. Sovhoosil oli tõepoolest ehitamisplaane, palkegi üksjagu kohale veetud, varasemad kippusid juba mädanema.

Hooaeg polnud veel alanud, aga ka naistele tuli kusagil karjalauda juures tööd leida, selline oli komandandi nõudmine. Sest nood lapsed ja raugad, kes nad enamasti olid, olevat kanged rahvavaenlased ja neid saab ainult tööga parandada.

8.

Hommikuks oli kõigil uustulnukatel käsk ilmuda kontori juurde.

«Ega siis lapsi,» ütles ema, aga Seela ja poisid pidasid käsku iseenesestmõistetavalt ka enda kohta käivaks.

Oli omajagu põnev. Kuidas see välja näeb, kui sind saadetakse hommikul tööle? Seela oli kodus küllalt tööd teinud,

neil oli alevis oma maja, selle ümber suur aed, alevi taga väljal kartulimaa, lapsed olid juba aastaid seal täie eest väljas. Ent see oli oma töö, käsud jagas kätte ema, üht-teist taipasid nad ise, vahel võis ka tegemata jätta või tööks kõige paremat aega valida. Siin aga tuli minna võõra käsu alla. Emal oli ka sel puhul oma valmiskujutlus olemas. Kuidas rahvas laaditakse kontori juures autokasti, mille üle on painutatud noored kased, ja põllule minnakse lauluga. Küllap ta oli seda filmist näinud. Kelts maas, mis põllutööle neid ikka sai saata.

Üheksa oli hiline aeg, see pani imestama, võibolla taheti oma rahvas enne tööle saata, kui uutega tegelema hakatakse.

Tärkeli pere oli aegsasti kohal. Kontor oli kui välja surnud.

«On vist kõik juba ära läinud,» arvas Kaupo.

Varsti tulid Ann Kahur, Veebeli-ema ja vanem tütar, neli Pollit ning lõpuks ka Orgita koos Mannastega.

«Kus siis ülemused on, magavad veel?» tundis Orgita huvi.

Arutati, kas minna laiali, küllap nende töökäsi veel ei vajatud. Seela oli pettunud.

Tubli pool tundi hiljem tuli esimene kohalik naine. Tal oli labidas käes, ta jäi mõned sammud eestlastest eemal seisma, toetus labidale ning tardus sellesse poosi, nagu kavatseks ta niiviisi ära seista terve tänase tööpäeva ja veel tüki homset.

Järgmise tunni jooksul venis kohale veel mitu inimest, poole üheteistkümne paiku tegi keegi kontoriukse lahti ja rahvas võis sisse sooja minna.

«Kas kell on juba üheksa?» imestas ukse avaja, vaadates miskipärast Orgitale otsa.

Keegi ei vastanud. Kohaliku rahva kell rippus taevas, aga täna juhtus pilvine olema.

«Kukk laulis valesti,» ütles Orgita omadele. Ja pisut hiljem lisas:

«Paistab, et nahka siin tööga just maha ei koorita.»

Ester ja Eduard Polli naersid seepeale, teised ei viitsinud. Või ei julgenud.

Ester, suure pere ema, oli kõhn ja elava loomuga naine; tema kõhnus oli lõtva sorti, otsekui oleksid kõik tema kõhnad lapsed tema seest väevõimuga välja pigistatud; elav loomus seisis selles, et ta soovis oma heatahtlikkuses teatada teistele tähtsaid uudiseid, vahest selleks, et tunda enese kasulikkust. Ent erilisi uudiseid tal polnud ja seepärast mõtles ta neid välja, nii elavalt, et uskus ise siiralt kõike, mida rääkis. Ta jutud olid fantaasiarohked, ometi ei läinud need peaaegu kunagi kuulujuttudena käibele. Teinekord võis jutt olla ka kõige

õigem, aga kui teati selle rääkija olevat Polli Estri, siis oli see pilsav põhjus uskumata jätta.

Pollide lapsed hoidsid oma ema, vahel nägi see liigutav välja, aga võõraid tavatsesid nad ikka hoiatada:

«Ärge nüüd ema juttu puhta kullana võtke, tal on luuleannet.»

Eduard, kes oli emast ligi pool meetrit pikem, pani käe talle kaitsvalt ümber ja ütles vaikselt ning sõbralikult:

«Ema, kuula nüüd teisi ka.»

Ester Polli oli alles neljakümne kahene, aga välja nägi ligi kuuekümnene. Mis ime, oli ta ju sünnitanud vähemalt kaheksa last, kui küla ikka jõudis õiget arvet pidada. Viis last oli kaasas, kolm juba inimesed, kaks aga puhta pisikesed: Egon neljane ja Edward kahene.

Nad olid Tärkelitega samast alevist, õigemini olid Pollid alevi servast suure talu popsid, hilisemad uusmaasaajad.

Ester Pollist käis alevis ringi anekdoote. Teati teda oskavat prantsuse keelt. Vanal ajal olevat ta Pariisis elanud. See ei vastanud muidugi tõele, aga sellesse oli alevirahva meelest kokku võetud kogu Estri olemus. Nagu oleks Prantsusmaa mingi luuletamise ja valetamise võrdkuju.

Mõni naljamees ütles tema kohta ikka:

«Noh, Polli Ester ju pooleldi prantslane.»

Polli peremees oli enamiku aega kadunud. Keegi ei teadnud, kus ta sõja ajal viibis või kummal poolel ta üldse sõdis. Aegajalt ilmus ta välja, vahel nähti teda liikumas mõne rongkäigu ees, pill suul, vahel isegi rahvamajas kõnet pidamas. Ka temal oli agar loomus, ikka näis ta ajavat mingeid riigiasju, aga millise riigi omi, jäi selgusetuks.

Välimuselt olid Polli lapsed peale Ennu kui vanamehe suust kukkunud. Kummaline oli aga see, et nad olid tõsised, isegi pisut melanhoolsed, kummagi vanema aktiivset loomust polnud neile kaasa antud. Kõik Pollid põdesid tiisikust, peremees ja kaks väiksemat poissi välja arvatud.

Pika ootamise ajal kontoris jälgis Seela millegipärast just Pollisid, kahekümneaastast Eduardi, kuuteistkümnest Elvit ja viieteistkümnest Ennu. Ta vältis Heino poole vaatamist.

Midagi ilusat ja murtut — nagu närbuvas roosis — oli Polli lastes, Seelal oli neist alati kahju olnud, aga ta tundis oma võimetust neid aidata. Ja samas ta häbenes, et ei soovinud nendega lähemat kokkupuutumist. Vahest tuli see nakkusekartusest, mis on lastes nii loomusunniline ja ületamatu.

Mis tööinimesi võis olla nendest haigetest noorukitest? Või

Estrist, kes oli ometi suutnud kõik need aastad lastel hinge sees hoida?

Ester ise uhkustas, et nemad seisnud küüditamisel valla nimekirjas esimestena. Ära toodi too alevi vahest vaeseim pere võibolla sellepärast, et arvati peremehe olevat metsavend. Seda polnud keegi tõestanud, aga edasirühkival ajastul nõuti tõestusi harva. Ka oli Estril pahandusi kellegi metsas redutava kaugema sugulase pärast. Teda ähvardatud koguni vanglaga. Too sugulane saanud tema juurest mõnel korral süüa, Estri hea süda ei keelanud, kuigi tal oli eneselgi puudus. Teel siia olevat Ester mitmel korral kinnitanud:

«See on ikka parem kui päris vangilaagris kõngeda. Lapsed kaasas ja puha.»

Pikast kontoris passimisest olid kõik väsinud. Eduard ütles: «Maksku palk välja, siis võib koju minna.»

«Sellest palgast lähed sa küll rasva,» arvas Orgita.

Lõpuks tuli Netsvetai — mitte voodist, vaid mingi muu objekti pealt — ning jagas rahvale tööd kätte. Omainimesed sõimas ta läbi: mis nad siia tulevad, kas ei tea, kus nende töökäsi on.

Eestlaste vastu oli ta viisakas, kuigi rääkis nõnda, et iga kolmas sõna oli vänge. Orgita teadis kinnitada, et see polevat valitsejal mingi iseärasus, siinsed ei saavat muidu üksteisest aru, kui sõimusõnad jutus puuduvad.

Tärkelid ja Veebelid saadeti vasikalauda juurde. Seal oli üks määrdunud valge kitliga naine, kes tegi neile kätega selgeks, mis tööle nad peavad asuma.

Seela ema ja Veebeli-naised, ema Bertha ja tütar Edith, hakkasid lauda seinu küürima või desinfitseerima või valgendama või kõike koos, nad ei saanud sellest ise ka õiget sotti. Pika varrega harjad tuli kasta ämbrisse valge lahuse sisse ja seda seintele määrida. Kange kloorihais käis üle pea.

Kaupo, Meelis ja Seela pandi lauda ukse eest jääd raiuma. Raske kang ja kaks labidat anti kätte. Ukseesine oli jääd täis, seda oli talvest saadik ainult niipalju ära raiutud, et uks annaks kuidagiviisi irvakile ja talitaja mahuks läbi.

Kaupo hakkas kangiga ägedalt taguma, tegi jää sisse palju auke, aga sellest ei olnud suuremat kasu. Labidatega polnud esialgu midagi teha.

Netsvetai, kõrge ülemus, ilmus varsti ise platsi, see näitas tema erilist tähelepanu uusasukate vastu. Ta astus oma kaarikust maha, võttis Kaupo käest kangi ja näitas, kuidas raiuda. Õige oli lüüa jää servast väikesi kilde ja ikka põhjani välja. Nüüd hakkas töö minema. Kaupo ja Meelis vahetasid teineteist

välja, nagu ikka nügides ja tööriista teineteise käest ära kiskudes, Seela võttis lahtised tükid labidale ja viskas eemale vana jää peale.

Päike paistis eredalt, räästad tilkusid, jää sulas vähehaaval niigi. Läbi lahtise akna kandus värava ette vänget kloorihaisu. See jäi vist eluks ajaks tähistama vasikalauta ja Seela esimest palgatööd.

Lapsed võtsid tööd tõsiselt. Paljukest seda raiumist üldse tarvis oli, suuri väravaid ei kasutatud nagunii. Talitajatel oli jääd mööda muidugi libe astuda. Aga samasugune libe oli kogu külavahe.

Seelal oli tunne, nagu teeks ta suure sovhoosi seisukohalt midagi väga olulist. Tal ei tulnud kordagi pähe mõte: töö võis lihtsalt leitud olla, et näha, mis puust on üks või teine mees tehtud.

Kui töö minema hakkas, rabasid poisid elu eest ja ka Seela tundis, et nahk läheb higiseks. Pealelõunaks olid nad suure lahmaka kuni musta mullani lahti raiunud, väravaesiselt tükk maad kaugemale jõudnud. Mõõt pidi olema ruutmeetrite pealt.

Õhtu poole tuli Netsvetai — teadagi oleks see karjabrigadiri asi olnud, aga miskipärast tahtis valitseja ise kõik üle vaadata. Ta hakkas kätega vehkima, lapsed olid ilmselt liiale läinud, ja käskis kohe järele jätta, kuigi päev polnud veel õhtus. Moepärast pani ta lahtiraiutule harkjala ja kirjutas summa oma märkmikku. Ta ütles, et lapsed saavad töö eest palgapäeval kolmteist rubla.

Kolme peale poole päeva eest kolmteist rubla polnud just palju, aga Seela tundis sellegi üle uhkust. Neil ei olnud peres kunagi raha. Isa aegu mäletas ta selles suhtes halvasti, aga pärast tema äraviimist käis pidev võitlus kopikate pärast. Tänane oli neil esimene oma tööga teenitud raha.

Et selleks pidi nii kaugele sõitma ja tegema üsna mõttetut tööd, mille päike oleks mõne päeva pärast kerge vaevaga nagunii ära teinud, see ei tulnud Seelale pähe. Ka kolmteist rubla oli emale toeks. Öösel tuli leivasappa minna.

Pood oli kontori kõrval väljaku serval, naised kogunesid juba pimedas selle ette kobarasse ja pidasid mitmekordset arvestust, kelle järel keegi on. Päevast päeva kordusid samad naised, kes kõik tundsid üksteist, teadsid, mis head ja vead kellelgi, mis tahtmised ja elusaatus, aga siin pidasid nad täpselt järge, ühel hommikul üks pisut varem ärganud, teisel hommikul teine. Seisid musta vesisevõitu leiva järel, ait aga oli täis nende endi kasvatatud vilja.

Ema oli esimesel päeval pliidiraual küpsetanud kaasavõetud

ülesõelajahust veega taignaks segatud karaskit. See maitses soojalt päris hea. Kui see oleks päevast päeva kordunud, kas siis oleks ka veel hea maitsnud, seda ei saanud Seela teada, sest jahu oli kaasas vähe ja seda tuli hoida veelgi mustemate päevade jaoks.

Vanal Seelmanil oli jahu palju, aga kellelgi poleks pähegi tulnud tema käest laenama minna. Tööd ei kavatsenud ta siin tegema hakata, kuigi oli kodus talutöödel täie mehe eest väljas olnud. Ta oli kuuskümmend kuus aastat vana ja teda ei saanud sundida. Selle arvestusega oligi ta oma kastid aegsasti valmis pannud, et võõrsil end tööga mitte vaevata. Kui palju on kellelegi elupäevi antud, seda ei tea ette. Võibolla ei piisa Mart Seelmanile tema suurtest kastidest surmani, aga võibolla pärivad toanaabrid nende sisu õige pea.

Seela oli täna koos poistega teeninud kolmteist rubla, selle eest sai osta mitu pätsi musta leiba, kui pikalt seista viitsisid. See asi tuli vendadega ära jagada, tahtsid ju nad kõik, et neist oleks veidi mõtlematule emale abi ja tuge.

Kui lapsed vasikalauda juurest koduteele läksid, ühines nendega Juta Kanden, kes tuli kaugemate lautade juurest, kuhu ta oli määratud lüpsjaks. Ta oli elukutselt agronoom, oli seda ka sovhoosi juhtkonnale öelnud, aga ikkagi pandi ta lüpsjaks. Kusjuures majandis ei olnud tollal veel ühtki haritud agronoomi.

Iseküsimus, kas Juta Kanden oleks tahtnud spetsialistikohta suurde ja logisevasse sovhoosi, aga ootuspärane olnuks, et seda oleks talle vähemalt pakutud. Muidugi tulnuks kodus tarvis läinud tarkustest suur osa kõrvale jätta ning ümber õppida, uute tingimustega kohaneda, aga alused pidid olema ju ühesugused.

Kandenitel oli olnud suur talu ning lehmi lüpsta tuli ka kodus, aga see töö ei meeldinud Jutale. Enamasti tegi seda tüdruk, keda viimastel aastatel ei saanud enam avalikult pidada.

Juta Kanden ütles lastele:

«Nii et teidki on siis rakkesse pandud?»

«Me ise tahtsime,» vastas talle Meelis.

«See on tore. Töö mõjub hingele hästi.»

Seela oli Juta Kandenit kohe esimesel kohtumisel tähele pannud. See oli omapärane naine. Juba välimuseltki. Seela meelest oli ta väga ilus. Ta suured pruunid silmad vaatasid nagu kogu maailma korraga, ja kui peatusidki sinul, siis ei näinud mitte üksi sind, vaid mingit sinu üldistust, sinu sees varjul olevaid saladusi, mida sa ka ise ei teadnud. Juta oli

väliselt väga malbe, lausa uje, aga igast ütlusest ja otsusest, kui need ka isemoodi sõnastatud olid, paistis välja sisemine kindlus.

Seela jälgis tihti inimesi, nagu täna hommikul Pollisid. Ta ei andnud hinnanguid, inimesed olid lihtsalt sellised, nagu nad olid. Vahel küll näis mõni olevat kas hundi või rebase või roti nägu, siis vaatas Seela teda hämmastunult niikaua, kuni ta muutus taas tavaliseks. Vahel avastas Seela, et kõik inimesed ei olegi ilusad, mõni oli näo poolest üsna inetu, aga see ei tähendanud, et tal puudunuks väärikus või et temas poleks peitunud midagi ilusat.

Selle poolest sarnanes Seela vahest emaga. Emal oli kõigi sündmuste, ka tulevaste päevade kohta liiga palju teadmisi ja valmisseisukohti, inimeste puhul aga mitte. Harva rääkis ema kellestki halba, oli valmis igaühega heal jalal seisma. See oli mõnikord talle ebameeldivusigi kaela toonud. Mitte sellepärast, et inimesed osutusid tegelikult halvemaks, kui ta arvas, pigem leidis Heidi Tärkel tihti, et ta ise oli oma mõtlematuses jälle midagi viltu teinud. Sest ta läks kergesti hasarti ega saanud sinna midagi parata. Poisid olid tema moodi, Seela vahest vähem.

Seela vaatas inimesi ka mõttega, et milline ta ise tahaks olla, aga seda ta enesele päris ei tunnistanud. Ta oli nukiline nagu oli ja vaevalt sai ennast oluliselt muuta. Kuid väheke siiski.

Juta Kanden polnud talle mitte üksi esimesest pilgust meeldinud, vaid ta oli selgemalt kui kordagi varem mõelnud, et tahaks selle naisega sarnaneda, kui saab ükskord täiskasvanuks. Omamoodi oli see kurb tõdemus, sest Seela oli kindel, et ta ei saa iialgi selliseks, ei saagi saada, sest on teistsugune. Ta ei ole nii ilus ja tal ei ole pruune põhjatuid silmi; need on tal pigem rohekassinised ja vahel torkivad. Ja üldse tükivad talle pähe kõiksugused kujutlused, kust võtaks ta sellise sisemise kindluse ja veendumuse, nagu on Juta Kandenil?

Aga ta mõtles: tüdrukul peaks ikka mõni täiskasvanud naine eeskujuks olema.

9.

Keegi ei pidanud teadma, mis Kandenite kodus oli juhtunud. Lapsed olid veel väikesed, nende eest oli kohe õnnestunud asja varjata. Kui nad ka midagi aimasid, siis otseselt rääkida ei olnud neil midagi. Juta oli onu Jüril palunud vaikida, et mitte suurendada kõigi kannatusi. Jüri oli vana aja inimene,

keerutada ta ei mõistnud, ent oli piisavalt sõnakehv ega tükkinud kunagi esimesena vestlusse. Otsese küsimuse peale oli raske valetada, aga tal oli kena harjumus: kui ei tahtnud vastata, lõi käega ning ütles:

«Ähh!»

Siis ei saanud temalt keegi sõnagi lisaks. Kes teda tundsid, jätsid ta pärast seda tuntud «ähhi» rahule, muidu oleks pidanud vanamehe pahast nägu nägema.

Kandenid olid vänge inimtõug, Juta ei teadnud teisi selliseid. Nad ei tülitsenud naabritega ega hoopiski mitte omavahel, aga kui midagi pähe võtsid, siis selle ka saavutasid või ajasid endid lõhki. Kui neil oleks äkki pähe tulnud näiteks Valka linn ära võtta, oleks see tõenäoliselt lätlastele halvasti lõppenud.

Õnneks ei võtnud Kandenite klann enesele üle jõu käivaid ülesandeid, nad olid piisavalt kained inimesed. Kui neist ükski ei sõdinud viimases sõjas kummalgi poolel, siis mitte nahahoidmise, vaid põhimõtte pärast. Suurriigid ajagu asjad ise omavahel korda, mitte väikeste nahka turule tuues. See polnud Kandenite sõda, nemad ei võtnud sellest osa.

Kuna riigid tegid seadusi oma alamate käest nõusolekut küsimata, siis oli põhimõttelisel mehel raske seadusega pahuksisse minemata jääda. Mõnedki Kandenite suguvõsa liikmed olid erinevatel aegadel oma põhimõtete eest eluga maksnud, vanglat vaba mees ei talunud, otsekui metsloom näris ennem käpa otsast, kui et püünisesse jäi.

Kas on kõik asjad elus just nii, nagu kirjeldatakse, kes teab. Küllap on kirjeldustes ikka annus soovi, arad inimesed pajatavad meelsasti ideaalsete meeste vägitöödest. Alati pole kõige tähtsam, mis oli tegelikult — kõiki peensusi oleks nagunii võimatu välja selgitada. Teinekord on tähtsam see, kuidas need asjad oleksid võinud olla, nõnda et rääkijad ja kuulajad saaksid ühiselt uhkust tunda inimloomuse üle, seega pisut ka enese üle, kuna neis kõigis on peidus kangelasevõimalused.

Juta oli naiselik naine, juba seepärast, et naiselikkus, nagu tema sellest aru sai, oli tema ideaal. Nagu mehelikkus oli talle mehe ideaal. Sellepärast Karl Kanden talle meeldiski, kuigi ta nägi mehe puudusi veel enne, kui too talle käpa lõplikult peale pani. Aga mehelik oli ta Juta mõistes kindlasti.

Naiselikkus ei olnud Jutale midagi nõrka, järeleandlikku, ebamäärast, vaid see, et ta teadis looduses ja ühiskonnas, kultuuris ja perekonnas oma kohta. Juta ei alandunud mehe ees, aga ei teinud end ka liiga tähtsaks. Võrdsete õiguste nõudmine oli tema meelest naeruväärne. Õigusi ei tulnud nõuda, lihtsalt tuli olla võrdne. Naine on looduse kroon, inimkonna varaait,

seda ei pidanud hooplemiseks võtma, see oli loomulikult nii ja sellepärast polnud tarvis seda igal sammul esile tuua.

Nõnda oli teda ka Karl Kandenil tarvis, ainult rumal naine oleks seda solvamisena võtnud.

Karlil oli armastatu, keegi ajakirjanik Tallinnast, ilmselt oli tal temaga vaimne klapp, aga Kandenite tallu perenaiseks ei saanud teda tuua. Ta poleks sobinud. Sellepärast võttis mees endale agronoomiaeriala tudengi. Ta ei varjanud Juta eest ajakirjaniku olemasolu ega ka seda, et talle on tallu tarvis perenaist ja järglaste sünnitajat.

Kuigi Juta polnud romantik, ei saanud selline asi talle meeldida, aga mehelik Karl oli teda võlunud ja mehe otsekohesuses nägi ta ausust, millele võib rajada elu. Iga armastus on mõnevõrra rajatud ilusatele valedele, mis tulevad ajapikku ilmsiks, kusjuures nende ilu haihtub nagu ka inimese väline ilu. Jutale näis tookord, et tema on tugev natuur, kes suudab endale valida teistsuguse tee kui inimeste enamik.

See oli eliidi ja massi igavene probleem. Ikka on kõrgele upitatud erandlikku, paraku osutub õigemaks ja elujõulisemaks tavaline. See ei takista igal uuel põlvkonnal pürgida erilise poole. Eeskujuks on vanamehed, kes elu lõpuni jäävad erandlikuks.

Just päevadel pärast neid sündmusi, rasketel öödel vagunis ja uue elukorralduse, õigemini korraldamatuse esimestel päevadel, pidi Juta mõtlema ja mõtlema, sisetunne ütles, et läheb veel aega ja ta hindab oma senistes vaadetes mõndagi ümber.

Ta oli kolmekümne viie aastane, Kaur üheksa, Katrin seitse. Rasketest aegadest hoolimata oleks Karl nõudnud aina lapsi, aga kolmas rasedus oli emakaväline, see viis Juta tükiks ajaks rivist välja, ometi ei võtnud veel lootust.

Karl ise ei tegelnud talutööga, tal oli pidevalt asjaajamist linnas. Ta kogus kokku segaduse aegadel mahajäetud raamatukogusid ja kunstivarasid, peitis neid kindlatesse kohtadesse, et need saaks tervena päevavalgele tuua, kui aeg küps. See tegevus oli kestnud sõjast saadik. Õigemini oli ta sellele pooljuhuslikult sattunud esimese küüditamise ajal ning sellest oli saanud ta eluţöö. Sõja ajal ja ka vahetult pärast seda oli tal tollel põllul palju tegemist. Raamatuid ja pilte tuli päästa mitte üksi hävitamise ja vandalismi eest, neid tuli kõrvale toimetada ka põletamisele määramise puhul, mis toimus nimekirjade põhjal täiesti ametlikult ja peaaegu avalikult.

Karl Kandeni tegevus oli seotud riskiga. Ta rändas mööda maad ringi, kõikjal olid tal oma mehed, teda teati ja arvestati. Päästmine ja kokkukorjamine oli üks asi, pidevamat

hoolt nõudis muu. Tuli leida peidikud, teha nimekirjad, kus oleks märgitud varade omanik, kui see oli teada, ülevõtmise kuupäev ja nii edasi.

Ta ei omastanud ainsatki raamatut, isegi ühtegi puuoksast lõigatud kuju, seda poleks teinud ükski Kanden. Kui avalikud raamatukogud pärast sõda tegutsema hakkasid ja paistis tekkivat kord, andis ta mitmed päästetud varad neile üle. Kui talle aga said teatavaks esimesed raamatute hävitamised raamatukogudes — mõistagi käsu peale —, siis katkestas ta nendega kontaktid.

Kord pidi saabuma aeg, kus juba keskaja lõpul hukkamõistetud viisid ei tohtinud enam korduda.

Kui palju tal selliselt varjuletoimetatud raamatuid ja kunstiteoseid oli, seda Juta ei teadnud. Karl ei rääkinud. Ütles, et on parem, mida vähem naine neist asjust teab. Ta ise riskib nagunii, ei maksa löögi alla seada ka oma peret.

Talutööd ta niisiis ei teinud ja see teda ei vaevanud. Kodus viibides vaatas ta tehtu üle, andis juhtnööre, kiitis või laitis, käitus täisväärtusliku peremehena. Kuid isegi palaval tööajal ei pannud ta ise kätt külge. Seda ei tulnud nagu ühelgi kodakondsel ka pähe. Juta võis siiralt öelda, et ta oleks ebameeldivalt puudutatud olnud, kui Karl oleks paar päevagi talutööd teinud. Nagu nad ei tuleks ilma temata toime.

Karlil oli kõrgem missioon täita, sellest pidi peres igaüks aru saama.

Karli isa oli üle seitsmekümne, veel kangema hingega kui Karl, aga ihult juba põdur.

Talutöö raskus lasus tervenisti Karli noorima onu Jüri ja Juta õlul. Ka oli neil majas alati nooremaid sugulasi, kes aitasid tööd teha ning toitsid sellega oma linnas elavaid perekonnaliikmeid. Sulast ja teenijaid ei tohtinud pidada, aga faktiliselt olid need olemas. Neid tõi Karl, tema nõudis nendelt tööd ja vahetas kõlbmatud välja. Tal oli kõikjal sidemeid, kuid seejuures polnud ta mingi elukunstnik, vaid sirgjooneline inimene.

Jüri oli äraviimise ajaks saanud kuuskümmend neli täis. Eluaeg oli ta olnud kõva töörügaja ning tööst pooleldi sandiks jäänud. Sovhoosis ei kavatsenud ta enam tööle minna, seda poleks lubanud ka tema vaim, oli ju temagi Kanden, ehkki selle puu üks pehmemaid harusid.

Juta ise ei olnud Kanden, tal oli olnud raske kõigega toime tulla, aga Kandeneid oli ta siiski alati imetlenud. Isegi siis, kui ta ei andnud neile igas asjas õigust.

Alles see viimane tegu šokeeris Jutat nii, et ta võinuks seda

küll ka imetlusväärseks rääkida, aga sel juhul poleks ta enam ise ennast uskunud.

Kui äraviijad saabusid nende suurtest teedest eemal asetsevasse tallu, oli see kõigile täielik ootamatus. Karl juhtus just pikemat aega kodus olema. Muidu oleks ta mujal maailmas toimuvast kindlasti teadnud ning nad oleksid midagi ette võtnud.

Kui varahommikul uksele koputati, oli maja juba püssimeestest ümber piiratud. Juta tegi ukse paha aimamata lahti ega saanud tükil ajal aru, mida nendest tahetakse. Võõras keel ja mingi isevärki enesestmõistetavus, mida õhkus kaasasolevast ohvitserist, otsekui teeks ta sellist tööd päevast päeva, ajasid Juta täielikult segadusse. Kui võõrad Jutat kõrvale lükates tuppa tungisid, taipas Karl hoopis kiiremini, milles on asi. Nad vaatasid isaga teineteisele otsa ja tegid siis näo, nagu hakkaksid asju pakkima. Juta pani nende pilguvahetust tähele, aga väheke iseäralikud olid nad ju alati olnud. Silma torkas vaid see, et mõlemad olid kuidagi liiga rahulikud, isegi ükskõiksed. Siis läksid nad, isa ees, poeg natukese aja pärast järel, tagakambrisse, otsekui sealtki asju võtma, ja õige varsti kostis sealt kaks jahipüssi lasku.

Sõdurid haarasid kohe relvad ja lükkasid ukse lahti, kuid ei julgenud tuppa tungida. Seal oli vaikus. Ohvitser läks ees, laskevalmis nagaan käes. Talle järgnesid teised. Kõige lõpus Juta, kes hakkas juba aimama, mida lasud võisid tähendada.

Isa lamas, rind läbi lastud, ristseliti nende laial abieluvoodil, käed otsekui valveseisangus vastu külgi. Karl oli koos püssiga keset kambrit põrandale kukkunud. Mõlemad olid surnud.

Juta ei suutnud toibuda, ta oleks veel võinud mõelda, et Karl laseb maha enese, aga et ta laseb enne isa, see ei mahtunud pähe. Õnneks hoidis Jüri lapsed eemale, kumbagi abilist ei olnud majas, Karl oli nad oma kodusoleku puhuks puhkusele lasknud.

Järgnevat Juta üksikasjadeni ei mäletanud. Kuidas sai ta ära sõita, kui mees ja äi tahtsid maha matta? Kui ta üldse tegutses, siis täielikus unes. Tema sisemine kindlus taastus alles tükk aega hiljem, aga millal oli selginemise hetk, üleminek ühest seisundist teise, seda ta ei teadnud. Ta ei mäletanud, kes kohalikest oli manukaks, mismoodi nägid välja äraviijad, millisesse sõjaväkke nad ülepea võisid kuuluda. Vahest Jüri ja lapsed panid asjad kokku või tegid seda võõrad sõdurid; asjad olid kaasa võetud otstarbekalt, Juta ise poleks seda paremini teinud. See selgus kohal olles, kui oli teada, mis siin on ja millele võib loota.

Esimestel sõidutundidel ja kõikidel öödel vaevas Jutat pilt, kuidas Karl ja isa lamasid tagakambris, kuidas tema jättis nad sinna, võimetu midagi tegema. Ta ei mõelnud siis sellele, kes nad matab ja kuidas, mis saab talust, kuidas räägitakse sellest külas. Küllap mõtles iga talunaine oma loomadele, kes jäid lautadesse hooleta, mõtles rüüstajatele, kes tulevad tõstma su asju, lagastavad mööda ilma laiali selle, mida sina oled ühte kohta kokku kogunud, pannud ümber ühe inimese, ühe perekonna, andnud asjadele, loomadele, inventarile, isegi põllumaale selle pere vaimu, käte- ja südamesoojuse, tüütugi vaeva, murelíku hoole.

Kandenitel oli eriline olukord, see kattis äraviimise tavalise traagika.

Siis hakkas Juta mõtlema, kuidas oli see võimalik, kas on Karli teole mingisugust õigustust, mida see üldse tähendas.

Naisena oleks Juta võinud asjadele vaadata ka üksnes praktilisest seisukohast ja siis oleks Karl välja näinud vaid argpüksina või suure egoistina. Su pere, su lähedased inimesed, sinust sündinud lapsed viiakse vastu tundmatule tulevikule ja sina jätad nad sellisel hetkel maha.

Oli teada põgenemisi, kus nooremad mehed said talus võõrastele keerulistes hoonetes peitu pugeda või siis pimeduse varjus eemale silgata. Ka nemad jätsid teised halvema saatuse hooleks. Vähemalt esimesel hetkel paistis see nii.

Mis elu neist keegi hiljem elas, kuidas kannatas, seda oli võimatu mõõta. Aastateks redusse jäänuid ootas üks pinge, küürutõmbunuid ja hoope ootavaid teine, võimalikud süümepiinad viidute pärast sinna juurde.

Mõnele sai õigustuseks see, et ta hakkas agaralt, üle oma võimaluste, saatma äraviidutele pakke, teine ei teinud sedagi, arvas enese lülitumise paigaellu küllaldaseks õigustuseks oma olemasolule.

Samas oli teada juhtumeid, kus oleks saadud ära minna ja ometi ei mindud, sest taheti olla ühes, olla üksteisele toeks, tulla raskustest ühisel jõul läbi. Oli isegi vabatahtlikke kaasatulijaid, ohvrimeelseid naisi, kes tulid selleks, et olla abiks oma lähedasele inimesele. Kas selliste hulgas oli kuigi palju ka mehi, seda ei osanud Juta arvata, emade poegi vahest siiski. Aga peamiselt on eneseohverdamine olnud läbi aegade loomuomane naistele.

Siin nendegi hulgas oli kuuldavasti üks, kes ei kuulunud nimekirja. See oli Leida Kärmas. Ta tuli vanainimese pärast, kes polnud talle õieti sugulanegi.

Karl aga otsustas Juta ja lapsed sel tunnil maha jätta. Ning

ei teinud seda hirmu sunnil, meeltesegaduses, vaid täie teadvusega. Tagantjärele mäletas Juta hästi, kuidas Karl ja isa olid teineteisele otsa vaadanud, kindel kokkulepe mõlema silmis. See oli otsekui kangete Kandenite eraasi, Juta ei puutunud sellesse, temaga ei peetud nõu. Kuigi ta juhtis kogu suure talu majapidamist, ei konsulteerinud Karl temaga ka siis, kui võttis eemaltjuhtimise meetodil talus ette mõne muudatuse, ostis masinaid, vahetas välja teenijaid või laskis eksperimenteerida uute loomatõugudega.

Ka lapsed ja Jüri olid Kandenid, mõnes mõttes oli Jutagi juba kümme aastat seda olnud, kuigi mitte vere poolest, aga paljugi hakkas külge. Ent muude põhimõtete kõrval austasid Kandenid iga inimese otsusevabadust. Nad ei sundinud teisi enesega kaasa tulema, kuid nemad kaks valisid selle tee.

Tundes oma mehe vänget suguvõsa, ei saanud Juta arvata, et neid tõukas tagant raskuste või muudatuste hirm. Eriti Karli, kes oli kogu oma lühikese elu elanud ühiskonnale, kellel olid teada talle nii tähtsad peidetud varad, mis mõeldud tulevikus tervele sugurahvale pruukimiseks, kellel oli üllas eesmärk vähemasti ta enese kindlas meeles. Kas sai siis niisugust meest tõugata vabasurma isiklik traagika — või kas oli õige seda traagikaks nimetadagi, vahest oli see äpardus, millel ei olnud igaviku kaalu.

Kui eesmärk on inimesele midagi suurt, üle isiku ja tema piiratud aja küündivat, siis oleks just Karl tingimuste kiuste pidanud ellu jääma. Võibolla polnud ta jõudnud kõike hooldatavast heasse säilitamiskorda seada ja tema kaugel viibides oleksid need varad hukka saanud. Aga tema jäädaval lahkumisel oli selline oht suurem. Küllap oli tal muidugi kaasteadjaid ja kaaslasi, kes suutsid teda kuigivõrd asendada. Ehkki elus ei juhtu seda sageli, paneb ikka just ühe pöörase mehe hingeloit särama ühiskonna suuri asju.

Kandenid polnud enda teada kunagi elanud sunduse all. Neil oli uhke legend Kandenite vabatalust ja põlisest perekonnanimest, mis ulatus hallidesse aegadesse ega olnud saadud nimedepanemisel eelmise sajandi algul. See võinuks viidata võõrale verele, aga nemad ise tuletasid ta eestlaste muistsetest vanematest; selle tõestamatus oli ilmne.

Vahest oli uhkus põhjuseks, miks nad nõnda vihkasid vägivalda? Haiglaseks tuli seda nimetada, kui see viis enesetapule, kõige ilmsemale vägivallale enese ja looduse vastu. Mitte et kohanemine sundusega oleks eriline vaimse tervise tunnus, kuid küllap leiab normaalne inimene võimaluse eksisteerimiseks ka surve all, ilma et ta oma vabadusihaga suurendaks

üldist vägivalda. Sisemiselt vaba saab olla nii vanglas kui kirikus. Juta arvas enesel selle võime olevat, kuigi need sündmused viisid teda mõneks ajaks rööpast välja.

Muidugi, inimesele, kes armastab oma kodu ja maad, on talumatu elada võõrsil. Kes on veendunud, et ta teenib oma kultuuri, selle elu muutub mõttetuks võõra kultuuri keskel. Kui see just ei kujune õppimise, uute võimaluste otsimise ajaks, mille järel võib oma kultuuri tuua uusi elemente. Üks Kanden ei tahtnud mõttetut elu elada. Muud asjad olid talle tähtsamad kui oma elunatukese säilitamine.

Niisama oli Karli isa end pühendanud oma talule, ja kuigi ta oli juhtimisohjad ammu andnud nooremate kätte, oli tema jäänud päevade elumõtteks jälgida kõike seda, mis talus toimus. Ees seisis talu täielik võõrandamine, aga hooned sai säilitada ja maad ei saanud ka keegi ära viia, südames võis vana Kanden seda oma päevade lõpuni enesele kuuluvaks pidada. Loomad elasid üürikest elu, need ja laialitassitud inventari võis uuesti muretseda, kui tuleb sobiv aeg. Nagunii oli talle vähe elupäevi jäänud, miks pidi ta neid mööda saatma vireldes, oma loomulikku uhkust alla surudes, eemal kõigest, mis oli tal eluaeg südame küljes olnud?

Juta oli kõik rongis loksumise ööd — kui ta oli oma esimesest šokist toibunud — neid asju mõelnud, ent mingit lõplikku selgust polnud ta saanud, ei suutnud asjale jäädavat hinnangut anda. Aga ka nendel hetkedel, kui ta kaldus meeste tegu pigem õigeks või koguni õilsaks mõistma, tajus ta ikkagi, et lahendus oli saamatu ja sügavalt vale. Ja mitte üksi tema ja laste, mitte üksi rahva pärast, vaid Jumala enese pärast, kui inimene harva temaga kokku puutub.

Nagu öeldakse, olla tuleb koos teistega nii headel kui halbadel päevadel. Headel peab kasvatama üldist hüvet, halbadel säilitama lootuse ning oskama näha hetki, mil saab paremate päevade tulekuks midagi ära teha.

Kuni Juta ei osanud sündmusi täpselt hinnata, oli parem, kui need ei tule kaaslaste ees avalikuks.

Kuigi mõnest pillatud sõnast tundus, et nad midagi teavad.

Vahest selle selgusetuse, selle saladuse pärast ei saanud Juta ennast teiste seas vabalt tunda. Kuigi kellel asja tema traagikaga, igal oli oma. Ühe tavaline lugu võis tema enda hingele olla täiesti erakordne, teine aga võttis ka hulle asju kerge seiklusena.

Oma sellise seisundi tõttu oli Jutal ükskõik, kas teda pandi lüpsjaks või kellekski teiseks. Ja tundmatus olukorras koha pärast võidelda polnud mõtet, seda enam, et iial ei võinud

teada, mis siin on parem ja kasulikum. Saatus peab ise näitama oma soosinguid ja ebasoosinguid.

Jutale oli küllalt sellest löögist, tal võiks nüüd natuke ka vedada. Ta soovis kõigile oma kaaslastele head, vahel tundis ta ennast endisena ning arvas, et suudaks nende heaks midagi korda saata. Siiski mitte veel praegu. Mõne aja pärast, kui ta päriselt toibub.

Nad kõik olid toredad inimesed Juta meelest. Olid seda väärt, et neid kuidagi aidata, nende vaimu kinnitada. Juta ei tõstnud kedagi eriti esile ega näinud kedagi teistest vähem heatahtlikkust ja sõbralikkust väärt olevat. Ka mitte Polli Estrit, kellest mõni rääkis vahel kerge muigega. Või Topmanit, kes hoidis teistest eemale. Iseäralik sümpaatia oli tal siiski kohe esimesel päeval tekkinud Helga Mannase vastu, kes pandi nende juurde korterisse.

10.

Eesti talumees ei alusta tööd parinaga, vaid kaalub ja leiab õige viisi, et mitte keset tegemist ootamatult toppama jääda, ütles Orgita enesele. Tärkeli agarad poisid olid kohe esimesel päeval teinud oma perele kaks laia voodit toorest kasepuust, mida oli majade juurde kütteks veetud, igale üks ühehärjavankri koorem. Need olid enamasti peened kaikad, just nii pikad, kui loodus oli jõudnud neid kasvatada. Või natuke lühemad, sest nagu räägiti, siin ei kummardatud puude ees, vaid saeti need maha rinnakõrguselt. Orgita läks poiste tööd vaatama, et neid kiita ning eeskuju võtta. Poisid olid meelsasti näitamas. Nad tõstsid tekid ja põhukotid pealt. Neljale jämedale koorimata kasepakule oli löödud raam, voodi põhjaks olid parajad vibajad, vetruvad kaselatid. Töö ei hiilanud viimistletuse poolest, kuid oli kiiresti valmis tehtud. Ülejäänud pered magasid veel maas, Tärkelid olid end esimestena maapinnalt lahti kergitanud.

Poisid lubasid ka kõikidele vanadele samasugused lavatsid teha. Aga Orgita arvas, et nad tulevad ise toime, on ju talumees mitmekülgne, peab ka tisleritööd tundma. Ta ütles:

«Meil on nüüd teie eeskuju olemas. Me teeme oma voodid natuke paremad ja siis tulete teie meie käest õppima ja meisterdate omale uued. Nõndaviisi käibki see inimkonna edenemine. Tema oma pioneere ei unusta. Ma ei mõtle mitte neid pioneere, mis on teil koolis, vaid neid, kes liiguvad teiste ees.

Piiblis on öeldud, et viimastest saavad esimesed, nii et meie püüame nüüd teid üle trumbata.»

See jutt näis poistele meeldivat, nad läksid kohe hasarti ja oleksid tahtnud võistlust alustada, aga tuli teiste teod ära oodata, ülevoolavat energiat esialgu mujal rakendada.

Et neid oli siia igaveseks ajaks ümber asustatud, siis ei olnud ühegi tööga tulipalavat taga. Orgita läks kontori juurde, kus valitseja Netsvetai tutvustas talle töödejuhatajat Rabovit, kelle alla käisid kõik ehitusega seotud asjad. See oli väga suure peaga ning eriti suurte kätega vanamees. Iga sõna vahel pidas ta pika pausi, seetõttu oli temast hõlbus aru saada. Tema oli valitseja kõrval teine mees, kes sõitis sovhoosi vahel ringi kahe rattaga kaarikuga. Hobune oli tal kimmel ja ka ta ise tundus olevat sama värvi.

Orgita tegi ettepaneku moodustada eestlastest omaette ehitusbrigaad. Et Marek Angelski oli nii ägedalt peale hakanud, võis juhtkonnal olla usku, et eestlased oskavad kirvest peos hoida.

Rabov säilitas pahura ilme, nii suurde näkku teistsugune nagu ei passinudki. Orgita teadis juba, et ehitajatest on puudus, kohalikele meestele ei istunud see töö vahest sellepärast, et nõudis järjekindlust ja tulemus oli kogu aeg nähtaval, ei saanud peita ega puru silma ajada.

Tööd oli uute karjalautade juures, kus olid ametis senised mehed, nende hulgas üks kalmõkk ja kaks sakslast. Sovhoos pidas plaani ehitada uusi ja väheke paremaid elumaju küla jätkuks lähima kasesalu veerde, mille teises, kaugemas servas püstitas Marek oma lossi. Nende majade jaoks oligi ehitusmehi tarvis, nagu Netsvetai oli Orgitale juba esimesel jutuajamisel pajatanud.

Rabov nõustus uusasukaid oma alluvusse võtma otsekui vastu tahtmist. Küllap oli see tema viis asju ajada. Nagu peaksid nood töödejuhatajale tänulikud olema, et otsa peale said.

Projekti mõistagi polnud. Ikka oli ehitatud nii, nagu isad ees teinud. Projektid olid kinnitatud esivanemate peas ning põlvest põlve edasi antud. Rabov ütles:

«Vaatate, kuidas siin paremad majad enne on tehtud.»

See oli midagi töökäsutaolist. Aga Netsvetai arvas, et teised on kaasa toonud oma traditsiooni, las ehitavad selle kohaselt. Ta oli sõjaväega käinud pooles Euroopas ning näinud mitmesuguseid huvitavaid maju.

Rabovi meelest oli see liiga julge seisukoht. Ta ütles:

«Igal pool erinev materjal, sellest ei pääse.»

Eks tal olnud õigus. Traditsioonist kinnipidamist ei nõudnud

mitte üksi harjumus ja kliima, vaid eeskätt see, millisest kraamist andis ehitada.

Stepis ei olnud sadade kilomeetrite kaupa ainsatki kivi. Kohalikus keelepruugis polnud seda mõistetki, kivi asemel öeldi tellis. Tellisest laoti ahju, karjalautade poste, mille vahele pandi palgijupid.

Tsementi ei tuntud, küll aga oli sovhoosis mitu lubjakustutamise auku. Lubi kulus peamiselt toaseinte ja lagede valgendamiseks. Toa lupjamine tähendas puhtuse maksmapanekut. Kuigi vedela saviga silutud sein oli isegi hubasem.

Vundamenti majadele ei tehtud, palgirida laoti pakkude peale ja majale pandi ümber muldvall. Alumiste palkide mädanemine polnud probleem. Katus kaeti murumättaga, mullapool ülespidi. Mättad laoti tihedale roovitisele. Muid katusematerjale oli raske hankida, mätas aga vedeles jalge all, oli alati saadaval. Selle lahtiraiumiseks olid tehtud erilised labidad.

Orgita oli oma esimesel jalutuskäigul näinud küla taga kohta, kust oli mätast võetud. Ta oli mõistatanud, mis ümmargused muldsed kausid need maa sees reas on. Ja olnud endaga rahul, kui jõudis ise õigele järeldusele. Piisas pilgust onnide katustele, et seda taibata.

Koolimaja katus ning veel paar elamut, direktori häärber nende hulgas, olid kaetud punase plekiga. Seda polnud tarvis nii tihti paigata kui mätaskatust.

Majapalgiks oli haavapuu, mida siin kaskede hulgas harvalt leidus. Sovhoosil oli ka kaugemalt toodud männipalke. Need olid mugavad tahumiseks, varamiseks ja puhta nurga tegemiseks — asi, mille eestlastest ehitusmehed tõid ristnurga asemele. Mänd ja seedermänd kasvasid mitusada kilomeetrit põhja pool, kus sovhoosi mehed olid käinud metsa tegemas.

Tööriistu sovhoosil polnud, kirved olid eestlastel endil kaasas. Kirves oligi majaehitaja põhiline tööriist. Eestlastel leidus ka paar kahemehesaagi. Liimeistrid, vararauad ja muu seesugune tuli endal kohapeal valmistada. Ka loodlaua meisterdasid mehed enesele ise. Sellist imeriista siin varem ei tuntud, nööri otsa riputatud poolik telliskivi ajas asja ära, silm sirkel ja nina vinkel.

Vastsesse brigaadi kuulus neli meest. Orgita oli juba kuuskümmend kolm aastat vana. Töösundust tal ei olnud, aga istuma jääda ei tahtnud. Veel oli seal vägilasekehaga Anton Toor ning tiisikushaige Eduard Polli, kes ei jõudnud palgiotsa seinale tõsta. Brigaadi liige oli muidugi ka Marek Angelski, aga temal lasti oma tööd edasi teha. Eks seegi maja tuli sovhoosi liikmele elamuks.

Orgita kutsus ka Mart Seelmanit, kes mõistis puutööd temast paremini, aga Mart ütles, et ei taha selle kauge küla kultuuri edendada. Parem istub tüdimuseni ühe koha peal paigal.

Ainus keskealistest meestest, kes ehitusele ei tulnud, oli endine alevikingsepp Joosep Vaablane. Tema ütles, et kirves pole haamer, see ei seisvat tal peos. Parem läheb lauta lüpsjaks. Nii ta tegigi. Ise seletas laia lõuaga, et talle on eluaeg meeldinud tissi katsuda, olgu see või lehma oma. Laudas tublid ëided ümberringi, mis tal seal viga. Karjakukohad olid täis, Joosepile anti lehmagrupp ja juba esimestel päevadel näitas ta ennast kõige paremast küljest. Tema kodus tuli puhtust eraldi otsida, aga laudas oli tal kord majas.

Ehitusele ei tulnud ka Olev Topman. Komandant sallis teda oma uutest hoolealustest vahest kõige vähem, aga võimaldas talle vabadusi, mida teistele poleks mõelnudki anda.

Topman ütles:

«See on neitsilik maa. Kui ma oleksin vaba mees! Siin on piiramatud võimalused äritegemiseks.»

Äri ta siiski ajama ei hakanud. Äri oli ta lõbu ning eneseteostus, aga siin ei tahtnud ta ennast teostada. Seda ametit ei võimaldanud ka piiratud liikumisvabadus.

Ilma komandandi loata ei tohtinud ka naaberkülla minna. Rääkimata näiteks rajoonikeskusesse sõidust. Kord kuus käisid kõik täiskasvanud komandandi juures allkirju andmas selle kohta, et nad tahavad ikka endise agarusega kodumaad teenida ning realiseerida oma isamaalikke tundeid just siin, sessinatses paigas.

Ehitusbrigaad ei saanud niisiis suur, kuid kindel.

Tööle pakkusid end ka Heino Mannas, viieteistkümneaastane Enn Polli ning muidugi Tärkeli-poisid. Lapsi siiski ei võetud. Lubati ainult käia ametit õppimas. Peale Heino, kes oli vanusega koolikohustusest prii, pidid teised arvestama seda, et sügisel võidakse neid õppima võtta. Sellele ei osanud siiski isegi Orgita veel mõelda. Polnud ju asjast kindlat pilti. Kas nad ikka on — liikumisvabaduse piiramine välja arvatud — samasugustes õigustes inimesed kui teised? Iseäraliselt ei saanud liikuda ka kohalik mees. Tal ei olnud passi, ilma dokumendita aga polnud sellel maal võimalik sammugi astuda. Kohalike liikumist ei kontrollinud küll komandant.

Heino käis mõned päevad ehitusel, aga Orgitale näis, et see pole tema töö. Kõige visam oli Enn Polli. Pollidest oli tema erandlik oma tugevama kehaehituse poolest. Ennu tiisikus ei olnud kaugele arenenud, ta võis loota, et ümberasumine kuiva kliimasse tuleb kasuks. Ta jäi jonnakalt ehitusele, abistas

Eduardi palgi tõstmisel, võttis varsti ka kirve tema käest üle. Ta oli tõsine poiss, pani käed igal pool külge. Haige Eduard istus sel ajal palgil ning pajatas lugusid. Need olid enamasti naljakad. Eduard oli tark noormees, valus oli vaadata tema kustumist. Vahel ärkas ta tegudele, võttis noorema venna käest kirve, öeldes, et brigaadi liige on ikkagi tema. Aga isegi Orgita nägi parema meelega kirvest Ennu peos. Ennuga kahe peale olid nad täie mehe eest väljas.

Tärkeli-poisid kadusid ehituselt varsti, neid ootas uus tööpõld.

Ehituse juures käis mängimas ka väiksemaid lapsi. Kandeni poiss ja tüdruk, Polli ukerdajad ning Oksa Pille. Ainult Kärmase-poissi ei nähtud teiste seltsis.

Lapsed mängisid vaigust lõhnavate palkide vahel, korjasid laaste ning viisid riidepalakate sees koju kütteks. See oli toorele kasepuule heaks hakatuseks.

Orgital kripeldas hinge peal Mareki maja. Ka Heino tuletas talle seda meelde.

Ühel pealelõunal jäeti alustatud tööd sinnapaika ning mindi otse läbi kasesalu Mareki juurde. Ainult Eduard saadeti koju. Tema vaim oli valmis tegema suuri tegusid, aga liha oli nõder. Juba pool tundi pidevat tööd võttis nii läbi, et ta vajus rinnuli palgivirnale.

Kodumaal oli Eduardi kops õhku saanud, selle varal oligi ta elanud. Siin jooksis Ester ringi, kõnetas kohalikku velskrit eesti keeles, püüdis talle asja kätega ja jalgadega selgeks teha: kas on võimalust, et poeg saaks abi? Estrit ei mõistetud, kaaslased aga nagu ei taibanud kohe olukorda. Läks aega, enne kui Juta ja Orgita asja kätte võtsid ning nõudsid komandandilt Eduardi rajoonikeskusesse saatmist. Ehkki polnud teada, kas talle sealgi abi leidub.

Selleks ajaks oli ta tervis aina halvenenud. Komandant ütles: nagunii sureb ära, mis tast rajooni saata. Orgita püüdis selgeks teha, et nii haige mees ei põgene. Kuid komandant märkis:

«Just sellised põgenevadki. Haigus teeb sõgedaks.»

Põgeneja oli talle palju tülikam kui aus surnu.

See oli hiljem, esialgu püsis Eduardil siiski veel pisike elulootus.

Mareki juurde läksid Orgita, Anton, Enn ja Heino.

Ilmad muutusid üha soojemaks. Lopsakas Hulda elas imikuga endiselt okstest varjualuses. Öösel olid nad vatitekkide vahel, päeval aga võttis ema lapsegi paljaks ning sättis päikese kätte. Lapsega naine on alati ilus. Hulda leidis pisikeses nii palju avastamisrõõmu, tal oli pidevalt tegemist tema juhatamisega

maailma saladuste manu. Hulda laulis omaloodud laule ja jutustas jutte. Alla-aastane Simeon kuulas pingsa tähelepanuga.

Marek ütles abilistele:

«Küll ma ise. Tehke teie oma tööd. Hea kui mind seniks brigaadi nimekirjas peate.»

Palgalehele pani Orgita kõik kirja. Nii Eduardi kui ka Mareki, kes kohalgi ei käinud. Töödejuhataja oli täitsamees, ei vaielnud vastu. Paistis, et oli uute alluvatega rahul.

Ainult Antonilt küsis Orgita nõusolekut Mareki ja Eduardi ühisesse töösse arvestamiseks.

See naeratas ja lõi käega.

Marek ei pidanud siiski pikka vaidlust, vaid leppis abilistega. Vahest oli ta võtnud enesele algul uhkuseasjaks maja üksinda üles lüüa, rabas pimedast pimedani, aga eks pidi väsimus uhkust kahandama ning kasvatama tänulikkust abi eest.

Tööde vahel peatus Mareki silm tihti Huldal, siis ta naeratas ja oli näha, kuidas temasse hoovab jõudu juurde. Ta ütles Orgitale:

«Küllap sealt tuleb veelgi lapsi, tarvis maja väheke suurem teha.»

Orgita kujutas enesele ette, kuidas tubli Marek paneb öösel tekikuhja võnkuma ja peab hoo vaibudes võibolla väljagi ronima, et varjualust kohendada.

Hulda oli koos Simeoniga — nii ta just ütleski, et koos — meisterdanud poolikutest telliskividest väikese välipliidi ja keetis abilistele kohvi. Nad olid selle joogi maitsegi unustanud. Ainult Anton ei hoolinud niisugusest lurrist, paljas vesi andis rohkem jõudu. Teised kiitsid Huldat ning Orgita lubas teda alati vaatama tulla, kui tunneb, et tal endal jääb eluröömu väheseks.

Mareki maja ehitamine oli töö nagu töö ikka, ometi õhkus sellest seletamatut optimismi.

Väsinult koju minnes mõtles Orgita, et need esimesed õhtupoolikud Mareki maja juures jäävad vahest kõige eredamini mällu.

Tema lootis oma vanusest hoolimata kord kodumaale tagasi pääseda.

11.

Pimedus tuli siin kuidagi järsult. Nagu õiget loojangutki polnud. Või ei osanud võõrad seda näha. Nad oli harjunud Põhjamaa kasina valguse aeglase kustumisega.

Leida oli just äsja õues käinud ja ammutanud vaadist mõned ämbrid lõssi. Vasikad said kiiresti joodetud ja ta võis sedakorda koju minna.

Õues oli pilkane pimedus. Ei näinud jalga jala ette panna. Savikas pinnas oli siin alati täis roopaid ja üleskeeratud kamakaid, mis kuivasid kivikõvaks. Kive, mille otsa komistada, stepis ei leidunud, aga selliseid kamakaid oli küllaga.

Leida hakkas jalaga kobama. Äkki tuli tal mõte, et terve ta elu on selline kobamine. Ta eksib alati siis, kui arvab, et on õnne või õiguse teel. Halbadest juhustest aga tuleb libedalt välja.

Ümber karjalautade tiirutas tihti mitmesuguseid sõidukeid, savi oli paras jagu üles pööratud, kummikud otsisid teed. Silm hakkas vähehaaval seletama. Kõik asjad olid nagu kokku leppinud ja säilitasid oma tumeda saladuse, ükski ei püüdnud heledamana teistest eralduda. Isegi kurjade varjude möödavilksamist polnud siin võimalik näha.

Tee oli nende päevade jooksul Leidale selgeks saanud, ka suuremad poriloigud olid teada. Minna tuli mööda Karjalautade teed väikese kaarega aina Mõrujärve poole. Kontor ja küla keskpaik jäid paremat kätt, vasakul oli tükk sood, mis näitas, et selles stepis on peale soolaste järvede, mis kõik lõpuks tühjaks kuivavad ja jätavad endast maha poolsurnud soolaku, ka magedaid järvi, milles sigivad taimed muudavad nad lõpuks sooks. Soost järve poole jäi telliskivitehase pikk õlgkuur, põletusahjud, kaugemale kasesalu, mis oli teine külale lähem metsatukk. Kõige lähem kasvas küla teises servas, kuhu praegu hakati uusi maju ehitama ja kus nende vaguni mees Angelski kuuldavasti enesele ülepeakaela eluaset püsti lõi.

Leida ei käinud kaasmaalastega läbi. Kui tal olnuks alaväärsustunne ja Leida ise oleks seda teadnud, siis oleks ta pea uhkelt kuklasse löönud ja läinud nimelt kõige tihedamasse summa. Tegelikult ta häbenes. Mida just, seda ei mõistnud ta seletada. Vahest mitte midagi kindlat, vaid üldse. Naljaga võiks nii ütelda: häbenes, et on olemas, tüliks teistele ja natuke ka enesele.

Kui eestlased kogunesid mingile ettevõtmisele — palju neid polnud ja alati ei antud ka kõigile teada —, siis tema ei läinud. Ikka tundus talle, et teda ei oota keegi, tal pole midagi selga

panna ja hoopiski pole tal nendele midagi ütelda. Vahel küll küpsesid temas nagu iseenesest mingid vihased laused, aga kellele need õieti olid määratud, seda ta ise ei teadnud. Teised said kenasti ilma temata läbi, ja kui ta oli mitu korda keeldunud tulemast või ka lubamise peale minemata jätnud, siis teda väga enam ei kutsutudki.

Ta tundis ennast kodus hästi. Vanainimesega püsis küll kõik need aastad, mis nad koos olid elanud, mingi imelik pinge vahel, aga samas olid nad teineteisega nii harjunud, et nagu ei saanud ilma elada. Augustiga oleks ta võinud lõputult koos olla, temaga ei hakanud kunagi igav. Mõnikord kartis ta, et poisil hakkab, siis ületas ta ennast ja soovitas pojal minna teiste hulka, kas või ehitusplatsile, kus sai pakuotstega mängida. Aga poiss oli samasugune erak kui ta ise ega läinud. Ta ütles:

«Millega ma seal mängin. Nad rabavad ju kõik enesele ja viivad kütteks.»

Ta mõtles teisi lapsi ja küllap see võis nii ollagi. Kust ta seda teadis, ei osanud Leida arvata. Võimalik, et Elfride oli seal noolimas käinud.

Vaĥel võttis ta poisi vasikalauta kaasa, sest muldonn oli pime ja lapse silmad võivad äkki arengus peatuma jääda. Algul kippus poiss ema agarasti aitama, siis mängis köögis rokaste ämbritega, seejärel aga tüdines ja jäi kuhugi savipõranda peale magama. Kahju oli Leidal vaadata oma ainust, nii hilja ja vaevaga saadud last, ta oleks siis tahtnud teda süles hoida ja kussutada. Ta kujutas enesele ette, kuidas teeb seda kõrge vanaduseni ja Augusti habetunud nägu on ta õla najal.

Teised olid siin kõiksugu asjamehed, suurte talude omanikud või muidu alevi agarad, aga kes oli tema? Üks põlatud vallasema, kellel pole elus olnud päris oma nurka ega elamist. Isegi üht suurt kivi ei olnud, mille kohta oleks võinud öelda, et see kuulub ainuliselt Leida Kärmasele.

Juba plikast peast oli ta läinud võõraste juurde teenijaks, proovinud mitut moodi, ju ta ei kõlvanud mujale, et jäigi lõpuks taluteenija ametisse.

Kui talle ujus ligi mõni perepoeg või hiljem peremees, siis teadis ta end olevat teenijahinge, keda tahetakse vaid selleks korraks ja kelle vastu ei teki midagi püsivat. Seepärast tõukas ta kõik enesest ära. Liiga hilja tuli teadmine, et kellele ta hoiab oma puhtust. Küpsemise ja vaibumise vaevad, mis kiusasid tema naisehinge, olid mööda läinud, ja kui siis tuli lõpuks too vesiste silmadega seikleja, kellel nimigi vaid Miks, andis Leida end tema kätte, niipaljukest kui teda oli. Sellest asjast

teadis ta väga vähe, isegi seda mitte, et kõike peab õppima; ta oli oma saamatusega elu jooksul harjunud, aga teistele ei pidanud see meeldima.

Kui Leidal oli August rinde all, pilgutas Mihkel Miks vaid oma vesiseid silmi ja ütles:

«Seda jama nüüd veel tarvis.»

Käis vihane sõjamöll ja peigmees, kellest poleks kunagi saanud rohkemat kui peigmees, kadus meeste tapvasse mängu ning kuuldavasti suri kuulsusetult Suur-Saksamaa eest kusagil lauskmaal, kondituhk rohule vähesoks rammuks.

Enne seda oli ta tutvustanud Leidat oma tädile ja seletanud, kuidas asjalood vastu tahtmist olid kujunenud. Võibolla käisidki tema lood nõnda, et ta määris oma kasinad saavutused mõnele eelmise põlvkonna esindajale kaela.

Elfride Miks ei võtnud alguses seisukohta.

Kolmekümne kaheksa aastane Leida Kärmas tuli oma ülesandega rahuldavalt toime, sünnitas ilmale terve poisslapse — August Kärmase.

Kohe seepeale otsis Elfride Miks ta üles ning kutsus enda juurde elama.

«Midagi head seal pole, aga ajame läbi,» ütles ta. «Kuhu sul ikka sedasi minna.»

Nõnda ta siis oligi viimased seitse aastat elanud ühe paiga peal. Elfride oli vägisi pakkunud talle majapidamisohje, tahtnud oma söötis põldudega talu isegi tema nimele kirjutada, aga Leida tõrkus. Siiski sai see koht Augustile lapsepõlvekoduks, selletõttu Leidalegi pühaks, nõnda et see jagu kodutunnet, mis ta oli tundnud, oli seotud Elfride Miksi taluga.

Leida lugu teati vallas ja ärasaadetavate nimekirja teda ei pandud, kuigi just tema toimetas talus täie eest. Järele tuldi Elfride Miksile.

Erilist soojust polnud kahe naise vahele kunagi tekkinud, ka Augusti vastu ei olnud vanainimene kes teab kui hell. Kui poiss tegi vahel pahandust, mis lastega ikka juhtub, siis vaatas Elfride teda pead vangutades ja pomises omaette:

«Teab kas on kah Mihklit või?»

Mihklisse suhtus ta teadagi kuidas ja ainsad hurjutussõnad Leidale olid need, kui talle kadumajäänud vennapoeg äkki meelde tuli. Ta ütles:

«Ja sina võisid teda armastada!»

Kas neil armastust oli, seda ei julgenud Leida kinnitada. Eks ta oli mõne raamatu läbi lugenud, aga päris kindlasti ta küll ei teadnud, mis asi see armastus on ja kuidas sel puhul peavad liikuma käed-jalad või veri soontes. Nooremas põlves oli ju

segast pead ette tulnud, aga mille arvele seda just panna peale oma kujutluse, seda ei võinud inimene täpselt teada.

Mihkel seisis surnuna niisiis Elfride ja Leida vahel.

Sellest hoolimata ei kõhelnud Leida hetkegi, et sõidab koos vanainimesega. Kuidas ta laseb kuuekümne kuue aastasel inimesel üksinda vastu minna sellisele teekonnale, kui too inimene oli esimesena talle kodu pakkunud?

Äraviijate hulgas oli valla asjamees, kes püüdis Leidat ümber veenda. Ta viis Leida teise tuppa ja ütles:

«Me teame küll, et teie olete eluaeg teisi teeninud. Me ei saada selliseid ära. Te olete ka siin talus tasuta orjanud. Nüüd on teil täielik õigus talu üle võtta, kui vanaeit ära koristatakse.»

Leidat ainult vihastas selline jutt. Asjamehele ta seda küll välja ei näidanud. Ega hakanud ka ütlema, et Elfride on nende abitagi oma talu temale pakkunud.

Ta vastas vaid, et sõidab ja siin ei aita ükski jutt.

«Teid pole nimekirjas, kuidas te saate sõita?! Mis öeldakse meile maakonnas, kui me teenijarahvast ära saadame!»

«See pole minu asi,» ütles Leida. «Eks pange nimekirja.»

Nimekirja teda siiski ei pandud, aga sõitmist ei saanud keelata. Võibolla mõtlesid ka nii: jooksikuid nagunii palju, plaanitäiteks kõlbab.

Ka Elfride ise püüdis teda veenda.

«Mõtle Augusti tuleviku peale,» ütles ta.

Mis tal ikka mõelda. Kes meheks kasvab, kasvab selleks igal pool. Väike vintsutus karastab poissi. Nagunii kipub ema teda ülearu hellitama. Teab ise seda väga hästi, aga ei saa midagi parata.

Nii ta siis sõitiski vanainimesega kaasa ja kõigil oli süda lõppkokkuvõttes rahul.

Nimekirjas polnud Leida ja August Kärmast aga ikkagi ja komandandil kerkis probleem, mis nendega teha. Ta kandis nad mingisse lisanimistusse. Nii pidi ka Leida end iga kuu möllimas käima, ja kui ta oleks äkki tahtnud tagasi Eestisse sõita, siis poleks talle seda lubatud.

Kas teised teadsid tema lugu või mitte, see teda eriti ei huvitanud. Polnud tarvis, et keegi oleks teda eneseohverdajaseisusesse tõstnud.

Leida tuli oma õhtust teekonda vasikalaudast, kus ta liiga ei väsinud, või siis väsis vaimult, kui nägi, et kevadel ei jätkunud loomadele ninaesist. Suure lauda lehmad lõppesid üksteise järel nälga ja meiereisse polnud midagi viia. Siis mõtles ta, et need ilmasündinud loomakesed pole ju süüdi, kui inimeste maailmas valitseb korralagedus, ülekohus, vägivald, usaldamatus, petmine, kalkus ja julm hoolimatus kõige ümbritseva vastu.

Tal oli kahju väetitest, kes vaatasid talle oma ilusate silmadega otsa, olles sunnitud teda pidama oma võõrutatud emaks. Ta püüdis olla õiglane ja anda igale võrdselt, et elud sees seisaksid, aga tal polnud võimu näljaste kisa summutada.

Töö ja südamevalu eest sai ta nii väkest tasu, et pidi mõtlema omaenese armsale vasikale kodus, kes tähendas talle rohkem kui kogu ülejäänud maailm.

Kummikuga teed kombates astus Leida piki harvu maju, mööda teest, mis pööras kuivati ja surnuaia poole, sinna suunda, kust kandus Mõrujärve mõrkjat lõhna. Lai tänav oli täis loobitud elamise ülejääke, kahel pool seisid väikesed rõõmutud kühmud. Üks neist pidi siis nüüd olema tema kodu. Varbadest, õlgedest ja lehmasõnnikust tehtud muldonn, kus tal tuli mööda saata oma üle keskea libisenud üürikeseks antud päevi. Tema, kes ta oli kõndinud ühest talust teise, põues vähe lootust jõuda kord omaenese õiguste ja olemise juurde.

Tal oli August, see vesiste silmadega mehe seemnest sündinud poiss, kes oli oma vanemate kehvadest eeldustest hoolimata igati õnnestunud laps, ja selle külge klammerdus ta kogu jõuga.

Ta toetas käe vastu ülemist uksepiita, kummardus, et mitte pead ära lüüa, ja ronis kui mutikene maa alla.

«Ema, ema tuli!» kostis talle vastu Augusti erutunud hääl.

Tal ei olnud lapsele anda midagi peale iseenese, aga too oskas sellest veel lugu pidada. August, maailma keiser, Leida südame jagamatu valitseja.

12.

Suur sõda toimus nende neljandal sealolemise nädalal.

Millest see lahti läks, oli tagantjärele raske kindlaks teha, aga võis karta, et esimese kivi viskas vend Meelis, kelle äge loomus oli mõtlematusega kooskõlas.

Kohalikud poisikesed nuuskisid tihtilugu ümber eestlaste majade. Kindlasti polnud neil mingeid kurje kavatsusi, üksnes uudishimu, kuidas need isevärki inimesed oma tubades elavad.

Kevad oli täies hoos. Poisid olid kohale tassinud hulgaliselt poolikuid telliskive, mida vedeles lausa igal sammul, seganud pesukaussi savi ning teinud õue tillukese kolde. Sellel praadisid nad seapekki, mida neil oli tükike kaasas. Ema oli tööl ja

poistel, kes said vaid juhuslikke tööotsi ja pidid enamiku aega tegevuseta kodus logelema, tohtisid enesele lõunat teha, kui nad toidukraamiga kasinalt ümber käivad.

Puudus oli, kuid mitte vana nälg. Seela ei mäletanud, et ta oleks nälja pärast kaotanud lusti midagi ette võtta, kuhugi minna või toimetada.

Hea lihalõhn täitis õue, see võis kohalikke poisse ligi meelitada. Nad tulid ahjukest uudistama. Tõenäoliselt käratas Meelis neile, et nad kaoksid, ja võibolla viskas ka kiviga. Ise ta väitis, et poisikesed olid tema käratamise peale meelega visanud kivi pannile, nõnda et tuline rasv laiali pritsis.

Seepeale haarasid Meelis ja Kaupo üksmeelselt kivid ja kukkusid võõrast poistekarja pilduma. Need vastasid samaga. Tundus, nagu sihiksid nad rohkem panni kui vennakseid.

Seela libises, külg ees, välipliidi juurde, haaras tulise panni seelikusabaga pihku ja viis tuppa.

Kui ta esikust õue vaatas, oli lahing täies hoos.

Vendadega ühines sünge näoga Polli Enn. Iga tema rünnak sundis vastaste väe taganema. Ta oli tõepoolest vihane mees.

Poistele tuli appi veel üheksane Kandeni Kaur, aga kui kiviga pihta sai, hakkas nutma ja Seela viis ta kiiresti varju.

Vastaseid kogunes üha rohkem, aga nad olid kõik Tärkelipoistest ja Ennust väiksemad. Pärajasti helises koolis kell vahetundi ja siis valgus kogu kool välja. Kooli ja kaupluse vaheline väljakuosa sai paksult jõnglasi täis, igaüks püüdis millegagi visata, oli see tellisekild, kuivanud savikäkar või sõnnikupabul.

Neid võis olla oma poolsada poissi.

Kui tõsiselt nad sõda võtsid, kes teab. Küllap oli tegu rohkem hasardi kui vihaga.

Iga kord, kui Enn ja Tärkelid olid peod tellisekilde täis korjanud ja ühise rindena välja jooksid, taganes poisikeste vägi kiljudes. Siis sai eesti poistel laskemoon otsa, nad liikusid tagasi ja kohalikud jõnglased tungisid peale.

Nii kestis see kümneid ja kümneid kordi. Laine tõusis ja vajus.

Eesti poisid olid surutud majade vahele, teised aga vabal platsil. Probleemiks oli laskemoona vähesus. Seela istus puuvirna varjus ja tagus tugevama tellisega teisi kildudeks, et omadel oleks parajaid tükke võtta. Ega nemadki verd ihanud, aga olid tõsiselt hoos. Liiga suurt kivi poleks nad söandanud visata.

Kive oli alguses palju, aga nüüd hakkasid need otsa saama.

Seela vaatas abi otsides ringi. Ta ei saanud minna kivirahe alt uusi telliseid otsima.

Äkki hüppas maja lagunenud poolest välja väike siilipeaga tõmmu poisike, süle telliskivipoolikuid täis. Ta puistas need Seela jalge ette ja kadus sama teed tagasi. Seela hakkas uue hooga kive purustama.

Vahepeal oli väike Kaur põgenenud oma majja. Ema oli parajasti lüpsi vaheajal kodus puhkamas. Ta mõistis Kauri segasest jutust, mis toimub, tõusis üles ja ruttas ümber majade kooli juurde.

Seal kohtas ta kedagi täiskasvanut, kes nägi õpetaja moodi välja. Juta Kanden ei osanud kuigi palju keelt, aga veidike siiski. Ta ütles:

«Keelake teie omi, mina keelan omi.»

Õpetaja vaataski mureliku näoga, kuidas kaupluse nurga tagant tuleb aeg-ajalt nähtavale käratsev laviin põgenejaid ja kaob siis sõjakisaga uuesti selle taha.

Lärm oli kaugemalegi kostnud. Töö juurest jooksid sündmuspaigale Orgita ja Heino. Anton oli naeratanud nagu ikka ja käega löönud.

Heino ei teadnud, mida teha. Ta seisatas lahingut nähes kõheldes. Veri kiskus omadele appi, aga ta polnud enam poisike, täiskasvanu arukus käskis asuda pooli vaigistama.

Siis jõudis kohale ka Juta Kanden koos kahe õpetajaga, kes tegid võitlusele lõpu.

Jõnglased kuulasid õpetajaid ja pagesid laiali. Mõned nendest kisasid vaid:

«Nemad alustasid! Nemad alustasid!»

Kooli auks peab ütlema, et suuremate klasside õpilased, keda polnud kuigi palju, säilitasid soliidsuse ega tulnud väikestele appi. Nii polnud kolmel vägilasel ühtki omaealist vastast.

Huvitav oli kivirahe puhul see, et tõsisemalt ei saanud keegi pihta. Ainult Kaur ja koolipoistest kaks põngerjat käisid mõne päeva ringi sinise muhuga.

Hilisemates aruteludes arvati, et tegelikult polnud kummalgi poolel tegutsemiseks teab mis viha. Mida räägiti agaratele võitlejatele koolis, jäi Seelal teadmata. Tundus, et skandaali asjast ei tehtud. Juta Kanden oleks nagu öelnud, et lapsi noomiti: siiasaadetud ei oska keelt, las elavad sisse, küllap siis muutuvad meiesarnasteks ja tüliks pole mingit põhjust.

Ka eestlased ei tõrelnud oma poistega. Asja võeti enamvähem nii, nagu see oli. Poisid pidid mõistma, et tõsisemas heitluses, kui vastane paneb kogu jõu välja, jäävad nad alla.

See ei hajutanud neis tunnet, et nad on kangelased, päeva-

kangelased vähemasti. Isegi Seela rääkis õhinal, kuidas keegi toimis, kui osav ja tugev keegi oli.

Ainult Enn ei öelnud midagi, tal võis isegi väheke piinlik olla juhtunu pärast, sest hakkas ju temagi jõudma ikka, kus tahetakse olla täiskasvanud ja soliidne. Tema oli vahest ainsana hetkiti püha viha täis läinud. Hiljem lõi ta kahtlema. Midagi taolist võis ka Heino tunda. Küllap ta mõtles, et kuigi toimunu oli poisikeste mäng ja sellel puudus üldisem või sümboolsem tähendus, pidanuks tema koht olema Kaupo, Meelise ja Ennu kõrval.

Ta tuli mitu tundi hiljem tasakesi Seela juurde, võttis tal käest kinni ja küsis:

«Ega sa pihta ei saanud?»

Seelal oli hea seda kuulda. Ta tõmbas käe ära ja tahtis tõrksalt küsida, miks Heino siis appi ei tulnud, aga ei teinud seda, vaid vastas eneselegi ootamatult sosinal:

«Ei saanud.»

Nad vaatasid teineteisele korraks vilksti otsa ja taas oli nende vahel see seletamatu miski, mis oli olnud vagunis ja ka hiljem paaril hetkel, vahepeal aga sootuks kustunud.

Kaupo ja Meelise kired ei vaibunud nii pea. Ka Kaur ühines nendega ja nad arutasid õhinal, et majade juurde tuleks luua suuremad laod kivikillutagavaradega. Katta peidikud pealt kinni, nõnda et ainult asjaosalised neid teaksid. Samuti tuleks välja töötada signaalide süsteem, et kui neist kellelegi kallale tungitakse, siis saaks ta sellest viivitamatult teistele teatada.

Seela rääkis saladuslikust siilipeaga poisikesest, aastat kümme vana, kes oli teisegi korra kivisületäiega uusasunike tagalasse ilmunud ja nende väge toetanud. Kes ta võis olla, miks ta omad reetis, miks hoidis ta salaja nende poole, mis arved tal olid õiendada oma koolivendadega?

Sõnagi polnud ta lausunud, ja kui ka oleks lausunud, poleks Seela aru saanud.

Siin pidi olema ka sakslaste lapsi, vahest oli ta nende hulgast? Seela ei osanud nende ega teiste vahel vahet teha.

Juta Kanden oli täiskasvanutest kõige murelikum, aga vana Orgita rahustas teda. Ta ütles, et tunneb selle rahva iseloomu. Verist kättemaksu ei tasu karta. Vastupidi, siin peetakse lugu nendest, kes vastu hakkavad. Nad panid poisid proovile ja nägid ära, et nood ei ole papist, et nendega võib edaspidi pigem sõprust kui vaenu pidada.

Annaks jumal, kui see nii oleks, mõtles Seela. Niigi on maailm täis vaenu. Aga vennakesi kuluks vahel taltsutada küll.

13.

Armastav naine tahaks oma mehele luua kodutunnet, köita teda paiga ja lähedaste inimeste külge, kus ta võiks hinge tõmmata oma maailma rähklemistest.

Siin oli see kõik mõttetu. Senny ei armastanud ammu enam. Armastus oli temas tapetud. Vahel imetles ta Olevit, nagu oli eluaeg imetlenud endast viis aastat nooremat õde Mariani. Erilist rahuldust pakkus talle see, et need kaks imetlusväärset inimest ei sobinud kokku. Nende vahekordades oli kõik okkaline ja kurja elektrit täis.

Kui kurjus võis tõmmata Mariani, siis Olev oli liiga mugav, et sellest naudingut tunda. Küllap ta oli tuiakas nagu kõik mehed, ei märganud oma mäekõrguse *ego* seest, kuidas keegi temasse suhtub. Harva tuli tal ilmsiks mõni nõrkushetk, aga solvunud ei osanud ta olla. Kui miski teda valusalt puudutas, siis kukkus ta ümberkorraldusi tegema. Aga perekonnaasjad polnud äri, siin jäi kõik poolele teele.

Kas tasus hakata mülkas kodu looma? See olnuks aga Sennyle elu ainus mõte, ta okkad olid nürid, ta ei suutnud enam mõjutada inimesi.

Ta võtaks siin vastikus sovhoosis kas või mõne tööotsa, kui kõik poleks nii räpane ja ebameeldiv.

Kontor võis tunduda ihaldusobjektina mõnele kohalikule plikale, Sennyle näis see veel madalam kui karjalaut.

Ta oli raamatupidamist õppinud, kunagi oma õitsvas eas, enne Olevit, ja hiljem sunniolukorras paar aastat sellel alal töötanud, aga siinses sandilaagris ei tahtnud küll nii tänamatut tööd teha.

Milleks oli Olev neid üldse siia toonud? Tema ei andnud oma tegudest kunagi aru. Ja kuna ta oli naised nende keskkonnast kõrgemale tõstnud, hoidnud neid heaolus, siis pidid nad selle eest maksma nii, et surusid oma politseilikud tungid alla.

Olev lähenes viiekümnele, aga oli ikka veel pöörane. Nüüd oli ta selle kaheksateistaastase ilusa Leila majja võtnud. Ta ei löönud Leilale otseselt külge ja vaevalt oli Mariani valvsa pilgu all võimalik plikaga magada. Aga tal oli vana kõutsi kannatlikkust, harjutas tüdrukut enda lähedal olema, suure näljaga sööd pebrepurugi. Leilat aeti tööle, aga Olev sättis asja nii, et üle päeva-paari tüdruk töökohal ei püsinud. Prooviti mitut moodi. Leila ei öelnud kunagi ära, aga käitus nii, et oli tööks kõlbmatu. Küllap Olev teda õpetas.

Ise oli ta talulaps ja ainsana õnnetul kombel pihku jäänud. Ta oli õppinud Tallinnas gümnaasiumi viimases klassis ja kooli-

vaheajale tulekuga miskipärast hiljaks jäänud. Pere oli küüditamisest teada saanud ja pakku läinud. Leila oli rongis küll kuulnud inimeste ohkimist ja hirmus-hirmus-juttu, aga millal seda nendel aastatel kuulda ei võinud. Tema uhke loomus ei lasknud midagi pärida ega ka tähele panna iseäralikku liikumist ja ärevust jaamades.

Kui ta õhtul koju jõudis, olid püssimehed talus varitsemas, ehk ilmub pererahvas välja. Nad võtsid Leila kinni ja tõid ära. Talust oli kedagi võetud ja töö tehtud.

Senny ei vihanud Leilat, milles tüdruk süüdi oli. Et kuulas vanameest, ainult selles, aga kes ei tahaks mugavamat elu, kui talle seda pakutakse. Olev ajas muidugi iga kord hinge täis, kui mõni uus pilveke ta silmapiirile ilmus ja marutuul mehikeses puhkima hakkas. Sellega harjuda polnud võimalik, kuigi Senny oli ammu harjunud sellega, et Marian seisab nende vahel.

Iseenesest võis see olla kiiduväärt, kui mõni mees viitsis tänapäeval, mugavuse tagaajamise ajal, naisi jahtida. Aga kergem oli seda kiita kaugelt kui oma kodus.

Senny oli kahekümnene, kui kahekümne kuuene Olev talle käpa peale pani. Kui see vana jääram avastas, et tüdruk polnud enam süütu, ütles ta ainult:

«Või nii.»

Selles rahulikult öeldud sõnas sisaldus rohkem ähvardust kui üheski skandaalis.

Senny oli teda ju alguses ometi armastanud. Kas just eneseunustuseni, seda ei saanud öelda. Liiga pöörane ja imetlusväärne oli Olev, et teda tähele panemata jätta. Ennastunustav armastus on aga ainult siis võimalik, kui selle objekt nagu reaalselt enam ei eksisteeri, kui see täidab kosmose ja kaotab piirid. Ent Olev, tema teod ja käitumine olid alati silmapaistvad.

Ta oli jumalate soosik, kellel hulgaliselt andeid, aga ta kasutas nendest vaid mõnda, sest annete juurde oli talle kaasa antud meeletu kirg. See kirg oli äri. Mitte niivõrd äri ise ja sellest saadavad hüved kuivõrd hasart minna sisse kõige keerulisematesse olukordadesse ja nendest puhtalt ning maksimaalsete kasudega välja tulla. Temas nagu õiges ärimehes ikka oli tubli annus džentelmenlikkust, talle ei meeldinud mõnel samasugusel kombinaatoril nahka üle kõrvade tõmmata, ta võis teha suuremeelseid liigutusi ja oma vastast aidata, sellele ette öelda, kuidas võita teda ennast. Muidugi kui see ei läinud talle liiga palju maksma. Üle kõige armastas Olev vingerpussi mängida seadusele, mille taga oli alati suurem grupp inimesi ja mitte

üks tundeline olend. Niisugune asi pakkus talle tõelist riski, seda ta nautis.

Sõda ja muudatused riigioludes tõid talle aina uusi võimalusi oma andeid proovile panna. Ta ootas mõistagi ka vastaselt teatud arusaamist ja paindlikkust, muidu oleks mäng igavaks läinud.

Viimase aja olude nürimeelne ühelisus, rumal loosungite karjumine ja täielik saamatus ning mõistmatus ärialal olid need tegurid, mis ajasid Olevi mängu lõpuks tupikusse. Pole halvemat, kui sul ei ole väärilist vastast. Siis tuleb tahtmine nupud segi lüüa.

Vahest oligi see nuppude segilöömine, et ta laskis ennast küüditada. Võibolla lootis ta alustada uuemat ja huvitavamat mängu.

Teised, nagu see eideliku jutuhimuga Joosep Vaablane, arvasid, et maa põles Olevil jalge all. Millal see ei põlenud, alati põles, ta ei osanudki mujal kui sütel kõndida. Kuigi nüüd, pärast neljakümne viieseks saamist, näitas mõnikord ka väsimise märke.

Loomulikult poleks Olevilt nõudnud suurt pingutust ära osta vallavalitsus ja nimekirjade koostajad. Isegi nüripeade sõjaväelastega, kes vintpüssile toetusid, oleks saanud asjad ära klattida, aga Olev ei teinud seda.

Laskis ära tuua ennast ja oma mõlemad naised.

Marian oli nende juurde tulnud siis, kui sai kaheksateist täis. Senny teadis ette, millega asi lõpeb, aga ei võinud midagi parata. Ta ei armastanud enam oma meest, aga õde, kes tal mehe käest ära võttis, armastas tänase päevani. Anderikas Olev tuli muidugi kas või kolme ja enama naisega toime, Senny ei pidanud meesterahvast ilma olema, aga see polnud olukord, millega üks naine päriselt leppida sai.

Millegipärast oli Olevile meeldinud just Sennyt oma seadusliikuks abikaasaks teha kõikide tema käest läbikäinud neidude seast, aga romantilisust, mida teatud eas ihatakse, polnud ta kunagi ilmutanud. Olevile oli kõige suurem romantika äri.

Nii et Senny võis uhkegi olla, et teda oli valitud. Teisi oli enne ja tuli pärast, voolasid kui vesi mööda. Ja vahest oleks ka Marian mööda voolanud, kui ta poleks olnud Senny armastatud õde. Nii et mõnes mõttes jäi ta Olevi teiseks püsivaks naiseks just tänu Sennyle.

See, kuidas kolme perekonnaliikme vahel majapidamine oli ära jaotatud, oli omaette tähendusega. Loomulikult ei lasknud Olev suuremaid asju üldse naistel otsustada. Et aga majapidamine on küllaltki nurkadega värk, siis jäi mõnigi asi peremehe

eest varjule. Ka ei vaevunud ta kõige tühise vastu huvi tundma. Mehe äri- või rahaasjadest ei teadnud naised midagi. Senny oli alguses paar katset teinud, aga kohe loobunud. Marian oli visam, ta püüdis kavalate küsimustega ja mõnikord isegi mehe paberites nuhkimisega teateid hankida, aga palju ta kätte ei saanud. Niisugune oli küll vaid Senny kuri kahtlus; kui ta olnuks selles veendunud, oleks ta õde korrale kutsunud. Marian oli mõnigi kord tema vastu ülbe olnud, viimasel ajal siiski vähem. Lõpuks olid nad kaaskannatajad. Ühe ja sama vägeva Olevi all.

Senny oli seaduse ees naine, Marian vaid naiseõde. Seltskonnas käisid nad kolmekesi, Olev oli džentelmen mõlema suhtes. Vähemalt väliselt. Kumbki õde ei käinud tööl. Ainult sõja ajal, kui oli vastav sundus. See kehtis ka hiljem, aga sellest andis kõrvale hiilida.

Kui Olevile ilmusid kolmandad naised ja Marian tuli Sennyle kaebama — leidis, kellele tulla, aga ega tal valida olnudki, pidi ju Senny meest kõige paremini tundma —, sellest saadik polnud naistel Olevi pärast enam põhjust omavahel tusatseda.

Pisikesed riiud juhtusid üksnes majapidamisasjade tõttu. Neid polnud nii palju, kahekesi tuldi toime. Senny toimetas väljas, korrastas aeda ja hoolitses selle eest, et nende maja paistaks teiste alevimajade hulgast silma. Alevisse jäämine oli muide Olevi tuju. Ta ütles, et see annab talle rohkem võimalusi kui suur linn. Nagunii viibis ta pool aega ära.

Marian talitas toas, pesi ja küüris. Tema pesi ka pesu. Alguses pesi Senny enda oma ise. Siis jälgis Marian kadedalt, et ükski Olevi hilp ei satuks tema seadusliku naise kätte pesta. Hiljem pesi Marian ka Senny pesu, ta tegi seda hästi ja himuga.

Söögitegemine oli rohkem Senny peal. Tal tuli see paremini välja. Alguses oli Marian kade ja tahtis paremad palad Olevile ise valmistada, aga hiljem pidi tunnistama Senny üleolekut.

Mööbli väljavahetamist, uute asjade muretsemist kavandas rohkem Marian, aga vahel pidas ka Sennyga nõu. Kui Olevit oli tarvis kallutada millegi muretsemisele, pidid nad esinema ühisrindena.

Maja oli Olev lasknud ehitada enese projekti järgi. See pidavat olema ameerika tüüpi. Hoone esinduslikem osa oli keldrikorrus. Selle sai nii ära peita, et alevis sellest ei teatudki. Seal võeti vastu vaid kaugemalt tulnud peeni külalisi. Ees oli hall ja igaühel oli oma magamistuba ja oma vannituba. Millises järjekorras Olev kummagi naise juures käis, seda ta avalikult teatavaks ei teinud, naised ei osanud mingit reeglipära tuletada.

Olevi poole peale pääses ka eraldi välisuksest, isegi eraldi

aiaväravast. Ta võis vastu võtta oma juhututtavaid, ilma et naised oleksid pruukinud seda teada.

Mariani huvitas see tänase päevani. Tal oli välja töötatud nuhkimise süsteem, et täpselt teada, milline oli naine ja kui kauaks jäi. Ta rääkis sellest ka Sennyle, aga Sennyl polnud mitte alati tuju kuulata.

See kõik oli eelmises elus. Nüüd elasid nad kolmekesi pärakõla osmiku tagatoas, pelargoon kasvas akna peal ja ümber majanurgagi väänles mingi malts — mis oli see kõik Senny loodud iluaia kõrval!

Marian ja Senny olid ühiselt saavutanud, et Leila suruti pererahva poole peale. Olevit poleks silma all olek peatanud, aga tüdrukut vahest küll.

Millise tühja asjaga peavad tegelema pooled maailma naised. Oma mehemolkuse takistamisega teiste juures käimast. Käigu, kui kangesti tahab, ju see on looduse seadus ja kutse, mida ta seal ikka ära teeb, midagi uut ei ole päikese all.

Senny istus õues pingil, mille ta oli majaperemehel lasknud oma näpunäidete järgi meisterdada, ja lubas kevadisel päikesel enda peale paista. Ta pidas päevitamist tervislikuks.

Olev oli kusagil käimas, Marian toimetas toas. Senny mõtles: ei tasu vist küll siia aeda midagi istutada, vihastavad veel ilu peale ja kisuvad juurtega üles. Kusagil polnud ta näinud ainsatki viljapuud. Talvise külma pärast ei kasvavat.

Jalgvärav kriuksus.

Tulid komandant ja Orgita. Oli sellel ka tahtmist mõrtsukaga kaasas käia. Midagi head ei olnud komandandist oodata, siiski ei liigutanud Senny end pingilt.

«Kus on Leila Pint?» küsis Orgita.

Senny kehitas õlgu. Leila oli nime poolest teine leibkond, kust tema pidi teadma. Ka Olevit ei olnud, vahest leidsid enesele varjupaiga tellisetehase pika sara taga kaasikus.

«Võimumees ütleb, et tal tuleb kohe asjad kokku panna ja ära sõita,» teatas Orgita.

«Kas Eestisse või?» küsis Senny ega saanud ise aru, miks ta oli seda kohkumusega, mitte rõõmuga küsinud.

«Oota sa seda,» ütles vanamees ja komandant päris valvsalt, mida Senny oli küsinud.

Orgita tõlkis talle.

Komandant tegi vaid tigeda grimassi. Isegi naljasoont ei paistnud tal olevat.

«Mõtlesin, ehk selgus, et on eksikombel toodud, või nõuavad mõned vägevad jõud teda tagasi,» püüdis Senny rumalat küsimust siluda.

Seekord ei hakanud Orgita ta sõnu komandandile tõlkima. Ta ütles:

«Meie riigis ei juhtu eksikombel asju. Ka kõige suuremale eksitusele leitakse tagantjärele õigustus. Karjumise ägeduse järgi võid vaid aru saada, et midagi on viltu lastud.»

Senny vaatas vilksti komandandile otsa. Huvitav, et vanamees julges nii öelda. Räägiti, komandant õppivat salaja eesti keelt, et nende järele luurata. Aga niisugust vaeva olnuks ühelt kõva mütsiga mehelt siiski liiga palju oodata.

Orgita ütles komandandile, et tema seletavat, miks Leila peab ära sõitma. Ja seda ta ju tegigi.

Mingid metsatööpunktid polevat oma kontingenti täis saanud ning nüüd korjatavat sovhoosidest ja kolhoosidest ära noori ja ilma perekonnata inimesi, et sinna saata. Siit ei olevat peale Leila kedagi saata.

Senny mõtles: kas Olev võtab midagi ette, et tüdruku ärasaatmist takistada, või laseb tal minna?

14.

Eduard Polli ei olnud esimene eestlane, kes sovhoosi ja kõik muu igaveseks maha jättis.

Vähe aega oli nende saabumisest möödunud. Ilmad olid ilusad, päike säras iga päev taevas ja kuivatas põldu. Paar nädalat tagasi said kartulid maha pandud. Seeme tuli osta kohalike elanike käest.

Paljude meeled polnud ikka veel siiajäämise mõttega harjunud. Kui kartulipõld kätte näidati ja kästi see omavahel siiludeks jagada, ei tahtnud mõned üldse sellega jahtima hakata.

«Kas me suudame siin sügiseni elada!»

«Nagunii viivad varsti edasi, kui me peaksime siin jalad alla saama.»

«Ülekohus ei saa nii kaua kesta, varsti läheme tagasi koju.»

Sellised olid mõned väljaöeldud laused, kõik naiivsed ja põhjendamatud.

Nagu arvata võis, oli ütlejate eesotsas Heidi Tärkel, talle kordasid järele Veebelid ja Ann Kahur.

Orgita oli siis see, kes ütles esimest korda kurja sõna:

«Kaagutamisest pole veel kellelegi elu sisse jäänud. Kui keegi on nii nobe ja enne sügist ära sõidab, siis võib ta selle poole päeva töö sovhoosile kinkida, mis ta nüüd teeb.»

Põllule läksid siiski kõik. Ainult Mart Seelman ei tulnud. Ta

oli tõotanud, et ei löö labidat siinsesse mulda. Just labidaga tuligi seda tööd teha.

Kartulipanemise tehnoloogia oli omaette asi. Tulijad ei näinud siin vagusid ega korralikult haritud maalappigi. Ainult stepi teab kui kaua söötis seisnud mätas oli kummuli keeratud. See oli kogu künd ja maaharimine.

«See peab küll ime olema, kui kartul siin kasvama läheb,» arvas Oksa Mari.

«Kas ainult eestlastele anti niisugune põld kätte või käib see kõigil samaviisi?» tundis Nybergi Tõnis huvi.

«Seemet me siit küll tagasi ei saa,» kahtlesid mitmed.

Õpetama tuli Netsvetai enese naine. Ta seletas, et kõik teevadki niiviisi oma kartuli maha ja see kasvab missugune.

Inimeste peamine toit oli siin kartul ja piim. Jahu või muid kuivaineid polnud müügil teadmata ajast, ka majand ei müünud grammigi vilja. Kuuldavasti kolhoosides kuigipalju anti normipäevatasuks, tragimatel lubati osta ka raha eest, mida aga polnud kusagilt võtta. Terad jahvatati eelajaloolises veskis jämedaks jahuks.

Kui puudus kartul, oli nälg täielik. Juba esimestel päevadel osteti neid kohalike käest pangeviisi. Panged olid omatehtud, silindrilised. Ühte pange mahtus pool puuda kartuleid. Kõrget hinda ei võetud.

Teine, millest elati, oli piim. Ka eestlastel soovitati lehm võtta, kui nad tahavad ellu jääda. Polnud aga lauta ega lehma ostmiseks raha, ehkki vastu suve olnuks see võimalik. Talvel oli sovhoosis palju loomi nälga lõpnud ja sovhoos oma lehmi ei müünud, aga rahva käest oleks saanud. Kolhoosidest samuti, kuid sinna ei tohtinud järele minna.

Peamine põhjus oli siiski küüditatutes endis. Lehma oleks tõsise tahtmise korral kuskilt ikka muretsenud. Aga piima võis osta rahva käest ja need, kes töötasid laudas, tõid sealt, ka meiereist sai läbiaetud piima, kui oskasid meieriga asju ajada.

Igatahes ükski eestlane enesele lehma ei võtnud ja suuremat majapidamist ei rajanud.

Kartulipanemine oli püha toiming. Kohalikud oleksid neid, kui nad poleks kartuleid maha pannud, veelgi kohtlasemaks pidanud kui enne.

Netsvetai eit näitas ette ja eestlased tegid järele.

Eraldatud siilu laiuselt kaevati labidaga rida auke maasse, kerge labidatäis oligi auk, sinna visati kartul sisse ja järgmise augurea muld visati eelmise rea kartulitele peale. Nii üle terve põllu.

Vanamehed vangutasid pead ja ütlesid:

«See maa peab küll ise sünnitama. Torka pulk maasse ja kasvab puu.»

Võrdlus oli kena, aga puud olid siinkandis üsna kidurad.

Seemne saamisega esines raskusi, sest ülejääke oli vähestel, vastu suve söödeti kõik loomadele, heina polnud peaaegu kellelgi enam anda.

Kartul sai maha, muud erilist edenemist eestlaste elu ei näidanud.

Ainult Marekil olid maja seinad püsti, sarikad peal. Ta ehitas viilkatuse, mitte nagu siinsetel majadel, mille katus jooksis neljast kandist keskele kokku. Kohalikud mehed käisid Mareki kõrget katust ja viile vaatamas ja vangutasid pead. Milleks talle see kasutu katusealune ruum? Mättad ei seisa nii järsul katusel, vihmgi uhub need alla.

Ühele toale oli Marek peale tõmmanud midagi presenditaolist, mille ta oli leidnud äravisatud kraami hulgast, mis vedeles töökoja taga. Selle presendi all tulevase toa nurgas elas nüüd ta pere.

«Ära tüki oma tarkusega, vaata, kuidas inimesed enne on teinud,» ütlesid kohalikud mehed omavahel. Kuigi nad olid Mareki jonnakust hindama hakanud ja uskusid ta sisse.

Siis juhtuski see, et eestlasi külastas esimest korda uue paiga vikatimees.

Orgita ärkas hommikul üles ja rohkem aimas kui mõistis, et midagi on teisiti.

Nybergid magasid kumbki oma nurgas, Mart Seelman istus seljaga toa poole, vahtis aknast välja, aga Kaarel Tergo oli pikali, käsi põse all, oma koikus — mis siin toas olid üsna kenad saanud — ja nagu kogu oma olemusega ettepoole sirutunud.

Õhtul olid mõlemad Tergod magama jäänud nagu ikka teineteisele otsa vahtides. See vaatamine ei olnud kunagi rõhutatud või pinges, vaid väga rahulik ja ühesugune. Nad nagu peegeldasid teineteist.

Nüüd oli Kaarel käsipõsakil, Mallel aga pea padjal, silmad pärani ja täiesti liikumatud. Orgita mäletamist mööda ärkasid Tergod alati korraga ning kas vahtisid lamades teineteisele otsa või tõusid selleks otstarbeks istuli. Alles siis, kui nõndaviisi oli tükk aega vaikides istutud, nähtavasti teineteisele kõik öised unenäod ära räägitud ja võibolla päevastes plaanides kokku lepitud, hakkas kumbki omaette toimetama. Ikka leidsid nad päeva jooksul mitu korda võimaluse teineteisele pikemat aega otsa vaadata. Õhtul istusid nad enne pikaliheitmist voodiserval, arvatavasti pajatasid oma päevastest tegudest ja õnnes-

tumistest, siis heitsid kumbki oma voodisse, mis seisid kõrvuti, ning jätkasid vaatamist.

Kõik selle vanade toa elanikud olid halva unega, kõige paremini magas vahest Tõnis Nyberg, kes oli nendest vanim. Vaevalt jäid ka Tergod korraga magama, küll aga ergutasid nad teineteist unele, nii et kui üks oli suikunud, püüdis teine seda kiiresti järele teha.

Nüüd oli Kaarel Tergo pingsalt vaatamas, Malle nägu aga täiesti elutu.

«Nii, nii,» ütles Kaarel ja kordas siis väikeste vaheaegadega ikka kummalisemalt, vahest oleks õige öelda — traagilisemalt:

«Nii, nii.»

Need sõnad ütles ta valjusti. Mehel polnud kellegagi enam oma vaikivat juttu rääkida. Eideke oli tasa, kedagi tülitamata siit ilmast lahkunud.

Ta oli ainult kuuskümmend kolm aastat vana, seitse aastat Kaarlist noorem, ja tal ei teatud olevat ühtegi haigust. Kes nendest ei hoidnud vahel rinnust kinni, Mall ei teinud seda sagedamini kui teised.

Aga läinud ta oli.

Orgita pidi midagi ette võtma, et panna teisi ja eeskätt Kaarlit tegutsema. Kas tal nüüd, kus ta oli poolikuks jäänud, jätkuski enam jõudu, et teha seda, mida me kõik oleme kohustatud tegema oma surnutega?

Orgita tõusis üles, läks Kaarli aseme juurde ja embas teda kergelt.

«Vajuta tal silmad kinni,» ütles ta vaikselt.

Kaarel vaatas talle abitult otsa. Kas ei uskunud veel päriselt või ei olnud ta kunagi surnut puudutanud.

«Või tahad, ma vajutan ise?» küsis Madis.

Kaarel raputas pead, tõusis istuli ja kompas hellalt kaasa külma nägu. Orgita polnud neid kunagi näinud teineteist puudutamas või hellitamas muudmoodi kui pilguga.

Orgita pööras näo ära, klomp kippus kurku, ta ei tahtnud seda välja näidata.

Seelman istus ikka veel seljaga toa poole, ta polnud teiste vaikest kõnest midagi järeldanud.

Aga Tõnis Nyberg katkestas järsku norskamise ning tõusis kärme liigutusega poolistuli.

«Mis siin lahti on?» küsis ta ehmunult.

Orgita istus Tõnise voodi servale, pani käe talle õlale ja ütles vaikselt:

«Mall on surnud.»

Nüüd pööras ka Mart Seelman ringi ja jäi Tergode voodite poole jõllitama.

Tõnis raputas oma Maie ning ütles valjemini, kui oleks sobinud:

«Tõuse üles! Tergo Mall on läinud.»

Mai tegi silmad lahti, hommikuti köhis ja rögistas ta tükk aega, enne kui sai rääkida. Nüüd küsis ta kähiseva häälega:

«Kuhu ta läks?»

«Sinna, kuhu varsti me kõik,» ütles Tõnis sama valjusti.

Nii jõudis see majaelanike teadvusse.

Mai ajas end püsti, pani kiirustamata riidesse ja ütles:

«Teil meestel on nüüd välja asja, mina pesen surnu ära.»

«Ma jään sulle appi, ta raske kerega naine,» pakkus Tõnis.

«Ei, ei, see on naiste töö. Kui tahad, kutsu kõrvaltmajast emb-kumb Vaablase-tüdruk.»

Orgita puudutas Kaarlit küünarnukist ja ütles:

«Me peame nüüd sovhoosi minema.»

Nad läksid laudu küsima.

Neid juhatati töökoja juurde, selle taga vedeles vaid virn luhkusid. Mehed valisid mõne välja ja tassisid koju. Maja ees lõid nad kaks pukki kokku ja Kaarel hakkas nende peal puusärgilaudu tegema. Algul tahus luhul kirvega küüru maha, siis servas ja hakkas hööveldama.

Vaablase Heli tuli leinamajja appi. Mai käis paaril korral Kaarlilt küsimas, kus on Malle paremad riided.

Põhukott võeti alt ära, peagi lebas ehitud Mall sealsamas voodi põhja peal.

Kaarel aga hööveldas ja hööveldas. Orgita käis mõne korra murelikult vaatamas, kas lauast ikka jääb midagi alles.

Õhtuks sai kirst valmis, see oli igati tipp-topp.

Kirst tõsteti esikusse, vooderdati uue palakaga ära ja Mall tõsteti sisse.

Orgita läks järgmiseks päevaks hobust küsima, et Tergo perenaine surnuaiale viia, aga hobust talle ei antud, pakuti härga.

Orgitale — ja küllap teistelegi — tundus kuidagi teotav suure talu perenaist härjaveokiga viimsele teekonnale viia. Mehed pidasid nõu ja otsustasid kirstu surnuaiale kanda. Maad oli tublisti üle kilomeetri, võis kahenigi küündida.

Järgmisel päeval olid kõik eestlased Mall Tergot ära saatmas.

Ei tulnud vaid Jüri Kanden. Lubas tulla alles siis, kui teda ennast hakatakse kandma samale teekonnale.

Polnud muidugi ka Vaablase Roosit, kes oli endist viisi segane, istus oma tekikuhja otsas ja näppis narmaid, öeldes aegajalt: «Küll müüravad!» Tal polnud vist lootust enam terveks

saada ja ega teda keegi ravinudki. Tulemata jäi veel Elfride Miks, aga Leida Kärmas oli kohal.

Topmanid tulid täies koosseisus, matusetalituseks kohased rõivad seljas. Saatmas oli ka Hulda, Simeon süles, ja nagu mõni terane naisepilk oli täheldanud, teine laps rinna all.

Isegi Polli Eduard oli voodist tõusnud, ta püüdis kirstukandjatele appi hakata, aga seisis vaevalt jalul.

Orgita käskis tal olla Elvi ja Ennu vahel, et need võiksid teda toetada, kui tal jõud otsa lõpeb. Ehitusel ei käinud ta enam mitmendat nädalat, aga Orgita pani teda palgalehele kirja.

Kas tuli ta välja sellepärast, et teadis üldist arvamust, et tema on sellel teekonnal eestlastest esimene? Kes võis näha teise inimese sisse. Kurba paratamatust oli elu täis. Asjadel lasti siin omapead kulgeda, suure energiakuluga oleks ehk andnud inimese heaks midagi ära teha. Aga igaüks oli kimpus oma hädadega.

Kandjaid mehi oli vähe, aitasid ka naised, siiski tuli kirst tee peal paaril korral maha panna. Mall Tergo oli olnud üsna kopsakas naine, märgati nüüd. Nad olid Kaarliga enam-vähem ühepikkused, küllap sellepärast klappis neil ka silmavaatamine nii hästi.

Kõledamat kohta kui sovhoosi surnuaed oli raske ette kujutada. Mingit aeda polnud. Vaid kahel ammusel haual seisis midagi tarataolist ümber, needki rissakil ja pehastunud. Kipakad ristid tähistasid vaevalt seda nukrat igavikupaika.

Tõnis Nyberg ja Anton Toor olid õhtul haua valmis kaevanud, metsast kaseoksi toonud ja hauda vooderdanud.

Viljakuivati juures tulid kohalikud naised väravale kobarasse kokku ja vaatasid vaikselt liikuvat leinarongkäiku.

Orgita kuulis neid omavahel arutavat:

«Imelik matus, keegi ei tee häält. Nagu oleksid kõik rahul, et lahti saavad.»

Orgita oli näinud mõni päev tagasi siinset matust. Kas seal nutunaisi oli, aga lahkunu omaksed kummardusid üle kirstu, kaapisid seda kätega ja itkesid. Rongkäigu liikumise ajal kordasid nad hääle tõustes ja langedes enamasti sama fraasi:

«Kelle hooleks küll oled sa meid vaeseid orbusid jätnud?...»

Eks igal rahval ole omad kombed.

Mall Tergo oleks väärinud igati korralikku matust, aga siin polnud ei kirikut ega pastorit. Ükski eestlane ei olnud vastavat pühitsust saanud, et talitust pidada, ka ei osanud nad seda teha. Siiski oli Orgita võtnud Nybergidelt väikese evan-

geeliumi ja mõtles mõned kohad ette lugeda, et asi ei kujuneks päris ilmalikuks paganamatuseks.

Tuli nii välja, et Orgita pidi selleski asjas juht olema ja tal polnud kellelegi kaebama minna, et ei oska. Ta pidi kõik meelde tuletama, mida matustest mäletas, ja seda siin lihtsustatud vormis kasutama.

Peale tema ütles lahkumissõnu veel Tõnis Nyberg. Ta rääkis Mallest kui heast naabrist. Tuletas meelde tema talu, millest teadis küll vaid kuulu järgi. Ta ütles:

«Küllap me oleme paremat saatust väärt, aga me võtame ka selle väärikalt vastu.»

Sellest innustatuna lisas mõned sõnad ka Olev Topman. Midagi taolist, et me oleme elus erinevad inimesed, aga sünni ja surma ees oleme kõik ühesugused. Olgu see meil meeles ka elus ja aidaku tähele panna oma kaaslasi. Ja aidaku seesinane esimene matus paremini ühte liita neid, kes on siin saatuse tahtel kaaslased.

Vahest vaevas meest, et ta seisis teistest eestlastest nagu eraldi? Leila oli ära saadetud. Kuuldavasti õppisid Topmanid kõik kolmekesi nüüd hoolega keelt. Küllap nad midagi plaanitsesid.

Haud aeti kinni, aga lilleoksa polnud kusagilt võtta. Stepp kasvatas vaid umbrohtu ja kibedat puju. Kuigi oli varasuvine aeg, mil maa pidi lilli täis olema.

Hauale pandi kaseoksi ja halli rohtu. Pärga, mida matjad oleksid saanud pärjaks pidada, polnud millestki teha.

Pärast matust mindi ühiselt vanade maja savikonarale ukseesisele ning peeti väikesed peied. Paljud matuselised läksid oma toimetusi tegema või koju, umbes pooled jäid peietele. Selleks puhuks oli Kaarel toonud põest mõne pudeli viina — üks kindel kaup, mida ikka leidus — ja Mart Seelman oli eraldanud oma tagavaradest suitsusingi, mis kõvast suitsutamisest hoolimata vaevalt oleks suve üle elanud. Singiga karask oli heaks suupisteks viina peale.

Istuti maja seina ääres muldvallil ja toast välja toodud pinkidel. Jutt läks üsna kiiresti selle peale, mis vanasti oli olnud.

Vanasti oli see, mis kodus. Sellest oli möödas vähem kui kolm kuud. See oli niisiis juba vanasti.

15.

Suve hakul värvati eestlasi tööle niinimetatud tellisetehasesse. Tehase moodi see asutus välja ei näinud, aga telliseid ta valmistas. Ja kui tuletada meelde, kui halba toodangut annavad suured konveiertehnoloogiaga tellisetehased ning kui tugev oli vanasti kivi, mis käte vahel tehtud, siis olnuks põhjendamatu ülbus mitte pidada sovhoosi õlekuuri ja põletusahju tellisetehaseks.

Tehase brigadir, direktor, raamatupidaja ning töömees ühes isikus Sergei Minkin andis Orgita kaudu teada, et kõik eestlased võivad tulla.

Neile lubati paar päeva mõtlemisaega ja üldse jäi mulje, et tegemist on enneolematu demokraatiaga.

Mitte kõik polnud esimeste nädalate jooksul saanud kindlat tööotsa. Neid paisati siia ja sinna, õiget hakkamist nagu polnud. Enne külvi käidi aitade juures läppunud seemnevilja kühveldamas, kuni heinani ei olnud naistel üldse tööd.

Hommikuti koguneti kontori juurde, Netsvetai vaatas neid õnnetu näoga, mõne saatis tööle, aga paljudele ütles, et mingu koju ja oodaku käsku. See tähendas, et sellel päeval käsku ei tule, ja homme võis kontori juures korduda sama lugu.

«Mis meid siia toodi, kui neil ei ole meile tööd anda,» pahandasid mõned eesotsas Ann Kahuriga, kes kaalus viis puuda ja oli igati oma nime väärt. Ta oli kõva tööinimene, aga kui vihastas, siis paugutas taparüsta kombel.

«Meid saadeti sealt eest ära, et me ei segaks paremate poegade töötegemist. Mitte sellepärast, et me peame siin tööd tegema. Neil omal näljaseid küll,» püüdis Orgita Anne rahustada.

Puutöömees oli peale Orgita nüüd tegelikult ainult Anton Toor ja vahel tuli ka Marek ehituse juurde, sest oma maja oli niikaugel, et enam ei kisendanud. Truult käis seal ka viieteistaastane Enn Polli, kuni teda hakati arvestama haige Eduardi asemel. Nii oli vanema venna nimi palgalehel õigustatud.

Orgita pidi töölesaatmise veniva ja oimetu protseduuri peaaegu igal hommikul läbi tegema, sest naised nõudsid tõlki.

Varsti aga hakkasid nad ise üksikuid sõnu ütlema ning käte ja jalgadega rääkima, siis püüdis Orgita eemale hoida.

Mõnigi kord oli ta öelnud:

«Kas mul on seda koeraametit tarvis. Nagu mina teid tööle saadan või saatmata jätan.»

Sest naiste nurin läks ikka tema pihta, kuna nad said vaid

temaga suhelda. Nad süüdistasid Orgitat, nagu ei nõuaks ta piisavalt ja ei seisaks oma rahva eest.

Aga just sellepärast Madis Orgita seal käiski, et omadele liiga ei tehtaks. Selle ühistunde pärast, mille loomise ta oli vabatahtlikult enda peale võtnud.

Ta oli seda paaril korral Heinole kurtnud. Neist olid saanud sõbrad. Heino oskas kuulata ja sai kõigest aru.

Muidugi, kõik muutub, inimesed õpivad keele selgeks, suudavad enese eest seista, aga ühendajat vaimu on ikka tarvis.

Kõigi eest püüdsid mõtelda ka Heino ema ja Juta Kanden, aga Helga Mannas oli liiga vaikne ja Juta Kandenil polnud lüpsjaameti kõrvalt aega, ka ei kattunud tema tööaeg teiste omaga.

Heinol ei soovitanud Orgita siiski puutööle jääda. Parem, kui ta hoiab ema lähedusse. Ema oli küll alles neljakümne ühene, aga ta tervis polnud kiita. Veel käskis Orgita mõelda kooli peale. Heino soovis ka ise seda salajas, aga palju lootust polnud. Teda oli ära toodud kaheksandast, koolikohustus aga kehtis seitsmenda klassini. Nii et kui ta isegi suudaks keele niipalju selgeks saada, et proovida rajoonikeskusesse keskkooli pääseda, siis polnud sugugi kindel, kas sovhoos teda ära laseb, sovhoos või komandant.

Tööd oli tarvis kõigile peale Topmani. Armetud kopikad, mis selle eest sai, oli ainus, millele võis loota, et ellu jääda. Sellest siis too turg kontori ümber ja etteheited Orgitale ja Netsvetaile.

Kellel oma kindel töökoht juba käes, see ei pruukinud kontorisse nägu näidata. Kes jäi põllutööliseks, see oli kogu aeg loopida.

Nüüd siis tuli ettepanek tellisetehasest. Ometi ei jooksnud kõik ummisjalu ennast pakkuma, eestlane on ettevaatlik. Heino läks luurele, mida see telliskivitehas endast kujutab.

Külast pisut välja, Mõrujärve ja soo vahelisele laugele kõrgendikule oli see tehas ehitatud. Seal oli savi, millest sai tellist põletada.

Väliselt oli see vinklisse ehitatud pikk õlgedest katusealune. Maapinna ja katuse alumise serva vahele jäi umbes põlvekõrgune pilu, mida sai vastavalt vajadusele õlgedega kinni matta, kui oli liiga külm või tuuline ilm. Kolmnurkse profiiliga sara all tasasel muldsel põrandal kuivasid telliseplonnid. Kuivamise jooksul tuli neid ringi keerata, selleks olid tehtud vastavad puust lapakad, et tellise kuju mitte rikkuda.

See oli plonnide kuivatamiskuur. Vinkli pikemas tiivas oli kolm, lühemas kaks seguauku ja nende ees vormimislauad.

Sarast pisut eemal vinkli sees seisis põletusahi, mis oli pooleldi maa all. Selle ümber vedeles mitme meetri pikkusi peenemaid puid.

Savi võeti siitsamast lähedalt august. Augu sügavus oli umbes kahe ja poole mehe kõrgune, sügavamal läks pinnas liivaseks. Peal oli must muld ja üleminekukiht. Siit võis näha, et mullakiht polnudki nii paks, umbes kolm-nelikümmend sentimeetrit. See tuli pealt ära visata. Samuti üleminekukiht. Seda ei viitsitud alati korralikult ära võtta ja siis oli brigadiriga löömist. Löömist oli igas töölõigus, seda sai teada alles asjade käigus, mitmesuguste olukordadega kokku puutudes.

Savi veeti hobusega, kaherattaline käru oli paras koorem august välja ülesmäge vedada. Kraam visati labidaga kärusse, seguaugu juures aga sai kasti alla lasta ja savi vajus ise auku.

Need olid kahe jala sügavused ümmargused laudadega vooderdatud augud, millel samuti vooderdatud saareke keskel. Tsentriks oli raudpolt, selle otsa tõsteti segamise ajaks tiiselpalk, mille teine ots sõitis väikese ratta peal ümber augu. Tiislil olid sälgud sees, nendesse toetus rõngas, mis vedas rattapaari. Hobune tuias ümber augu käia, savisegaja tõstis teatud aja tagant rattapaari edasi, et savi saaks ühtlaselt segatud.

Savisegaja ülesandeks oli valmisveetud savile vaadiga soost veevõtuaugust paras kogus vett peale tuua, et segu saaks õige paksusega. Tünnil oli kaks ratast all, aiste vahele rakendati seesama äraaetud savisõtkumisruunake.

Kui paras savi õhtuks valmis sai, hakkasid naised hommikul seda labidaga vormimislauale hunnikusse tõstma. Laua taha mahtus kaks naist kõrvuti tööle. Nad võtsid savi peo vahele ja lõid jõuga vormikasti, millel olid nelja kivi sahtlid. Jõuliselt pidi lööma selleks, et sahtlid saaksid ühtlaselt täidetud ja kivisse ei jääks auke. Neli kivi sisse löödud, jooksid naised kastiga oma järje peale sara all ja keerasid kasti kummuli, nii et toored plonnid jääksid vigastamata. Selleks oligi savi õige püdelus tähtis — et kivid ei vajuks laiali ja et nad täidaksid vormi tihedalt.

Järgmisel päeval mindi järgmise segukasti juurde, seni teised plonnid kuivasid. Kuivanud plonnid laoti sara keskele riita ja pärast mitmendat tööringi tassiti põletusahjudesse.

Selline oligi kogu tehnoloogia. Kivi väärtus olenes kõigist lülidest, välja arvatud ehk savivedu ja segu tõstmine vormimislauale. Kõige vastutusrikkam oli siiski plonnide põletamine, mis algas juba ahju õigest üleskütmisest.

Ebamugav ja kõige enam makstav töö oli poolkuumast ahjust

kivide väljatoomine. Ikka viiekaupa sülle, sealt nelja ilmakaarde üksteise kõrvale maha, nii et kakskümmend kivi moodustasid tulbas ühe kihi. Järgmine kiht pandi sellele teistpidi peale ja nii kerkis kahesaja kiviga tulp.

Heino püüdis uurida, millised ametid on tasuvamad, millistes on nööki rohkem, aga ei jõudnud selgusele. Selleks tuli ise olla asja sees.

Sergei Minkini enda pereliikmed, naine ja kaks tütart, olid tõölistena ametis, eks võis siis arvata, et nad võtsid paremad otsad endale. Ka Sergei ise käis kive keeramas ja ahju üleskütmine oli täielikult tema töö. Tema oli meister.

Selliste teadmistega läks Heino koju, ja järgmisel päeval ilmus hulk eestlasi telliskivitehasesse, kus Sergei Minkin vaatas nad üle ja tegi nalja, millest ta uued töölised suuremat aru ei saanud. Aga sellest ei olnud lugu, ta naeris oma naljade peale ise.

«Lõbus mees,» arvas Ann Kahur. «Kas selline ka täitsamees on?»

«Eks uuri järele,» torkas Polli Ester.

Ann oli juba viiskümmend viis aastat vana, Sergei aga ehk pisut üle kolmekümne viie.

Tööotsijad seisid tehase lahtisel siseõuel vinkli sees põletusahjude vastas.

Sergei kõndis nende eest mööda, rääkis midagi, uuris neid ja pidas omaette aru, kuhu kedagi panna.

Orgitat ei olnud kaasas, kuigipalju tõukas rääkida Oksa Mari, kellel olid sõja ajal vangid tööl olnud.

Tärkelid olid platsis kõik neljakesi, ema kolme lapsega. Heli ja Kaja Vaablane seisid kõrvuti, Edith Veebel ja Ann Kahur hoidsid omaette, samuti Heino oma emaga. Koos olid ka Ester ja Elvi Polli, neil olid kaasas Egon ja Edward, mis lisas neile miinuspunkte.

Kui Sergei oli küllalt aru pidanud — ta käitus selliselt, et teda sai hüüda vaid eesnimepidi —, siis valis ta kõigepealt välja kaks noort küpset naist, kahekümne kolmese Edith Veebeli ja kahekümnese Heli Vaablase. Edith oli küll natuke aeglane ja uje, Heli aga seda nägu, et tal on tuul peas. Siiski polnud Sergeil paremaid võtta. Nemad määrati kõige vastutavama töö peale: savi vormi lööma ja plonne kuuri põrandale laiali kandma. Helile sai ettetõstjaks noorem õde Kaja ning Edithi käest küsis Sergei, keda ta tahaks. Kui Mari oli talle selle kuidagiviisi ära tõlkinud, ei saanud Edith siiski päriselt aru, mida temalt tahetakse ja mida tähendab abilise võtmine. Igaks

juhuks näitas ta tugeva Ann Kahuri peale, kellega nad elasid ühes majas.

Nii sai savi ettetõstjaks noorest nõdruke Kaja, aga Anne kohta ei võinud küll keegi öelda, et vanast väetike.

Mari Oksa oli juba kuuskümmend neli aastat vana, aga tal oli nelja-aastane pojatütar toita ja tööd tarvis. Sergei poleks hea meelega teda võtnud, aga ta oli teistele tõlgiks, siis tuli võtta. Ei saanud ju Sergei ka lausa umbkeelsetega asju ajada. Ta pani Mari hobusega savi vedama.

Tärkelite vägi pandi savisõtkujaiks. Sergei tõstis näpu püsti ja hoiatas: see on kõige tähtsam lõik, vaadaku nad ette.

Helga ja Heino Mannas määrati savi maast lahti kaevama ja sellega veokäru täitma.

Pollid aga jäid esialgu üle ja Sergei kirtsutas neid vaadates nina.

Helga Mannas võttis juba labida ja tahtis karjääri servale savi viskama minna, Heino hoidis teda kättpidi tagasi. Las enne selgub, kuhu saavad Pollid.

Lõpuks pandi nad telliseid ahjust välja tooma, tulpadesse laduma, tulpadest telliseid veokile laadima ja ehitusplatsile või mujale vedama. See töö ei olnud pidev, aga ahju lahtivõtmise järel oli palav päev. Kuigi siis tuli ka teisi appi, sest töö oli tulus.

Heino ütles emale:

«Pollid on isegi haiged. Ahjust telliseid tassides saavad nad higiseks ja on varsti omadega läbi. Võtame selle töö endale.»

Heino ei teadnud kõike just täpselt, aga ta ei eksinud.

Ema vaatas talle natuke aega otsa ja ütles siis vaikselt:

«Võtame.»

Ta läks Sergei juurde, näitas Pollide peale ja raputas pead.

Heino seletas sel ajal Pollidele, milles on asi, ja soovitas neile savi laadimist.

Mari tuli appi ja nii tehtigi. Sergei vaatas Heino ema huviga.

Algas esimene tööpäev. Tärkelid pidid välja tulema pärast lõunat. Mannastele otsiti tööd, lasti niisama telliseid ühest kohast teise vedada, et teha ahjude juures ruumi.

Nõnda olid eestlased tellisetehase vallutanud. Peale nende töötas seal veel vaid Sergei Minkini enese pere.

Alles hiljem kerkis küsimus, miks olid kõik senised töölised lahkunud. Töö oli hooajaline, algas kevadel ja kestis sügiseni ning iga uue hooaja algul sai komplekteerida uue koosseisu, aga siiski... Nii tekkisidki kuuldused, et Sergei oli alati kõigiga riidu läinud. Peamiselt sellepärast, et võttis paremad otsad

oma perele ja kirjutas neile ka teiste arvelt juurde. Näiteks tuli välja, et lahtise põhu sättimine saraalusesse ebasoodsa tuule puhul oli kõige kallim töö, ja muud seesugust. Väljasaadetutest võis Sergei enesele kuulekad orjad saada. Siin oli neil kergem kui heinal ja tööjärg teada. Kui keegi piuksuma hakkas, ähvardas Sergei ta kohe põllutöödele saata. Isegi Ann Kahur püsis vait, paukus ta omavahel olles mis paukus.

16.

Kahuri peremees oli küüditamise eelõhtul just vallas käinud ja tähele pannud autode kogunemist keskusse, sõjaväelaste ja võõraste linnariides autojuhtide majutamist alevimajadesse.

Äraviimise-jutte oli liikunud mitu aastat. Üksikutes maakondades oli seda ka vähesel määral tehtud. Oodati ja kardeti, vahel peideti end ja kartuse asjatuks osutumine uinutas valvsuse.

Kahur läks sidekontori ülema juurde, kes oli talle tuttav. Tema pidi teadma, tema käest käis kõik läbi.

Kui Kahur majauksele koputas, tuli Mihkel Kasp talle kohkunud näoga vastu.

«Ütle mulle, mis lahti on. Ma sisse ei tükigi.»

«Mina ei tea midagi,» ütles Kasp nõnda, et pidi olema aru saada: ta ei räägi õigust.

Kahur küsis yaid:

«Kas...?»

Kasp noogutas. Ja lisas kiiresti:

«Mina ei ole sulle midagi rääkinud.»

«Sa ei olegi ju,» rahustas vana Kahur teda. Aga küsis siiski:

«Keda peaks veel hoiatama?»

«Armas mees,» hädaldas Kasp. «Minu käes ju ei ole nimekirja.»

Mis tast ikka kiusata, mõtles Kahur ja asus koduteele. Vaene hobune sai piitsa rohkem, kui oli kunagi enne saanud. Peremehel eneselgi tekkisid süümepiinad: milles on vaene loom süüdi. Võibolla on see nende viimane ühine sõit ja hobusel jääb temast selline mälestus. Aga kiirus oli taga.

Teel käis ta paaris kohas sees. Hoiatas neid, kelle kohta oli teada, et nad on kulakuks tehtud. Valla asjad polnud ju selged. Nimekirjad olid ammu valmis, nendega ähvardati igaüht, kes normi toomisega viivitas. Nimesid tõsteti ühtelugu ringi,

piiri-peal-kõikujad peremehed ei teadnud kunagi, kas nad on täna juba kulakud või ei ole veel. Aitas ka mõnest südametäiega vannutud sõnast, et rahvavaenlaste kilda sattuda. Eesti taluperemees ei lasknud oma väärikust nii alla, et igas olukorras vait olla.

Kahur jõudis koju küllalt hilja ja ütles, et juba öösel võivad tulla. Ann, täiskasvanud poeg ja minia pakkisid kokku asjad, mida oli kõige enam kahju äraviijate kätte jätta. Ann, kes oli käre ja kiiresti otsustaja naine, kõhkles tükk aega perekonnapiltide juures, kas need võtta või mitte. Võõrastele polnud need ju mingi väärtus, ometi võisid nad need tuulde pilduda.

Lehmad olid õhtust lüpstud, söök ette pandud. Minia käis veel kõik sõimed läbi ja toppis heina sisse niipalju kui mahtus.

Veidike enne südaööd läksid kõik neljakesi taskulampidega teed valgustades metsa. Seal oli neil hästi varjatud onn, kus vana Kahur ajas puskarit. See öö mõeldi seal mööda saata, eks siis näeb.

Hommikul läks poeg luurele. Tuli tagasi teatega, et auto seisab tõepoolest õues. Aga muud suuremat liikumist pole ümber maja näha.

Kahurid istusid puskarionnis ära terve päeva.

Ann hakkas kuulma, kuidas lüpsmata lehmad udaravaeva käes kisendavad ja teda appi kutsuvad. Tõeliselt ei saanud ta seda kuulda, see oli ta kujutlus. Aga selgem kui ükski reaalsus.

Öösel hiilis ta poja ning minia keelamisest hoolimata hoonete poole. Vanamees ütles: «Oma asi.» Ja oligi. Ann polnud kunagi teisi kuulanud, teised olid pidanud teda kuulama ja vanamees oli ammuilma loobunud temaga vaidlemast.

Vastu ehahämu oli näha, et autot ei olnud enam õues. Kas sõdurid varitsesid veel toas või mitte, seda ei võinud Ann teada. Ta mõtles:

«Need peletised oleksid võinud vähemalt lehmad ära lüpsta, oleksid saanud ennast sooja piima täis kaanida.»

Ann hiilis oma kogukast kerest hoolimata kui kass lauda juurde. Kuulda oli vaid lehmade valulist inisemist. Lauda uksi teadis Ann kõige paremini, ta pääses sisse, ilma et miski oleks kriuksunud. Tuld ta loomulikult üles ei võtnud, ta oskas siin käsikaudugi liikuda. Reeta võis ainult veiste häälitsemine, kui nad haistsid perenaist. Jäi loota, et see keel ei ole sõduritele tuttav. Ka loomad tajusid olukorra ebatavalisust: perenaine ei pannud tuld põlema, häälitses keelavalt, õigemini ei häälitsenud, vaid kõneles nendega hääletult. Seepärast olid ka nemad

oma tunnetes üsna tagasihoidlikud. Ainult juhmivõitu Kirjak ei saanud mängust aru ja inises valjusti.

Ann pani mitmekordselt marlit lüpsikusse, masseeris kiiruga reas esimese lehma udarat ja hakkas lüpsma. Tänu marlile ei tekitanud piimajoad valju solinat.

Kõik läks libedasti ja võibolla seetõttu kaotas Ann pisut oma valvsusest. Ta oli kaheksanda looma all — veel kolm jäi lüpsta —, kui talle juhiti äkki valgusjuga näkku. Kes oli valguse taga, seda ta ei näinud.

Oleks Ann nüüd kohe põiganud pimedusse ja laudast välja jooksnud — tal olid ju kõik käigud teada —, oleks ta võibolla pääsenud. Nagu hiljem selgus, oli seal üksainus sõdur, kes oli nimelt lauta loomade juurde valvesse jäetud ja seal heinahunnikusse pikali visanud. Kes teda nõelanud oli, külm või mõni oga, aga ärkamise vihast oli ta tige ja otsustav.

Kes teab, mis on elus õigem. Kui Ann oleks katsunud põgeneda, oleks ta võibolla maha kõmmutatud, selliseid lugusid oli tagantjärele kuulda. Sedasi oli juhtunud noorte väledate meestega, mis siis rääkida Annest, kelle suur kere oli paras märklaud.

Või oleks ta põgenedes sõdurid järele meelitanud ja välja andnud ka teised kodakondsed, kes kükitasid halba aimamata puskarionnis.

Igatahes ei lubanud väärikus Annel põgeneda omaenese loomade juurest mingi ilmahulguse sõduri pärast, kes on valmis tulistama inimese pihta.

Eelmised lüpsikutäied oli Ann maha kallanud, piim nirises mööda sõnnikurenni lauda otsaukse poole. Nüüd tõusis ta püsti ja kallas piima suurde tonni, mida tundmatu sõdur tema liikumist jälgides valgustas.

Ja Ann istus rahulikult üheksanda lehma alla.

Sõdur ütles talle midagi, see oli noore mehe hääl. Ann ei saanud muidugi aru ja ei teinud välja, otsekui polekski talle midagi öeldud.

Paistis, et sõduril on probleeme, kuidas omadele teatada, ju ta ei olnud ainuüksi enese automaadi peale kindel.

Tulevihk taganes vähehaaval lauda ukse poole ja ukselt andis sõdur valangu õhku.

Sel hetkel mõtles Ann: nüüd! Nüüd peaks ta kohe üles kargama ja teisest uksest välja jooksma. Võibolla õnnestuks.

Aga tal ei olnud vist jõudu. Kuni ta kõhkles ja kuulatas oma sapsude värisemist, oli juba mitu sõdurit laudas ja Ann ümber piiratud.

Tal jäi vaid teha nägu, et ta ei märkagi neid, ning lõpetada lehmalüps.

Laudas oli pump. Ta jootis loomad ära.

Siis ei jäänud muud üle kui kolmest püssitorust konvoeerituna minna toa poole.

Hommikul toodi tõlk ja nõuti, kus on teised. Ann ütles, et linnas. Teda ei usutud, ähvardati ja karjuti ta peale. Karjuda oskas Ann isegi, sellega temast jagu ei saadud.

Kui küsiti, kus ta oli päeva olnud, vastas ta, et käis metsas seeni korjamas. Seenelkäimist märtsikuus ei uskunud keegi, aga see polnudki uskumiseks öeldud. Nemad mõnitasid teda, miks ei võinud Ann neid vastu mõnitada.

Nad ei saanud tema käest midagi teada. Ta vaid palus mõttes Jumalat, et teised taipaksid — ta on lõksu langenud — ega tuleks otsima. Tundus, et taipasid. Mida aeg edasi, seda kergemaks muutus Anne süda. Tal polnud kahju, et peab üksinda minema. Tema oli elu alustugi, tema saab igal pool hakkama.

Äraviijad ootasid kolmanda päeva lõunani, siis lõppes nende aeg nähtavasti otsa ja Ann pandi üksinda autole. Viha pärast ei lastud tal palju kaasa võtta, aga ta teadis, et tal jäävad maha kaks lähedast inimest, küllap nad saadavad järele.

Ann Kahur oligi esimene, kes paki sai. Ja ta sai neid ka kõige rohkem, nõnda et pidi varsti kirjutama: saatku vähem.

Seda tal pähe ei tulnud, et võiks neid jagada teistega, kellele peaaegu ei saadetud või kes olid kõige suuremas hädas, nagu näiteks Pollid.

Ann oli vägev naine. Kui keegi oli hädas, oli see inimene järelikult saamatu, laisk või rumal. Olgu kõik Anne-sarnased, küll siis löövad elus läbi. Ja kui Jumal ei ole kõigile ühtviisi kanget hinge andnud, siis on see tema ettenägelikkus ja viletsamal olgu viletsam koht.

Mis head kohta Annelgi siin keset steppi savikülas. Kõik oli suhteline, mõõtsid ennast ikka sellega, et olid naabritest parem. Liiga kaugele igapäevases askelduses nägema ei küündinud.

Pakkide saamine tekitas kadedust, seda muidugi. Eriti alguses mõõdeti olukorda selle järgi. Tema saab pakke, mis tema elul viga.

Kui enesele polnud veel midagi soetatud, siis ei elanud tõepoolest ilma pakkideta ära. Loomi peeti ümberringi, porised sead jooksid kui koerad mööda küla ja sõid inimeste väljaheiteid, mis olid kõikjal saadaval.

Kui Tärkeli-poisid ehitasid oma maja juurde veidike korralikuma peldiku, nii et sügav auk maa sees, see pealt kinni kaetud, ainult istumise pilu lahti ja ümber läbipaistmatu varba-

dest sein, siis hakkas sinna ka ümberkaudset rahvast käima, ju saadi aru, et see oli parem kui ükskõik kus aianurgas kükitamine.

Keset küla koolimaja ning kaupluse vahel oli ka suur avalik väljakäik, samasugune varbadest ehitis, natuke savi vahele löödud, viis auku reas, naiste ja meeste poole vahel sein, millesse poisikesed olid igas suuruses auke kraapinud. Aga sinna ei viitsinud keegi kaugemalt käia, aianurgas leidus ikka mõni varjulisem koht kükitamiseks. Oli muidugi ka uhkemaid maju, kus see koht nägi pisut kabedam välja. Aga Annel oli ikka tunne, et need kohad määrivad selle ära, mis tema seest tuleb.

Sigu jooksis küla vahel ringi, lehmadele sündis vasikaid, peeti kanu ja hanesid, mõnel vaesemal oli kits või paar lammast, aga liha ei müünud sulle keegi. Kulus oma perele ära. Ja teadagi ei kogunenud nende eluviisi juures tagavara. Kui loom tapeti, siis õgiti ennast kaelaauguni täis, toodi naabritele ka, nädala-paari pärast oli liha otsas. Nii võis öelda, et loomapidajad elasid ilma lihata.

Koduse paki seest võetud soolapekk, kui oligi väheke kollaseks tõmmanud, lõi hoopis kauem vastu.

Ann keetis isegi suppi lihaga, teised ainult praadisid pekikuubikuid peale. Supi sisuks oli kartul ja naeris, väike peotäis kruupe ka, kui neid oli kodust saadetud.

Vilja sai ainult varastades. Ja kuigi mõisavargus oli vanast ajast veres, ei tulnud vahepeal talu pidanud inimesed sellega esiotsa hästi toime. Ka olid nad paras jagu ära hirmutatud, seadus oli vali.

Alles kui sügisel käidi kuivatis vilja tuulamas, sattus teri vatikuue taskusse ja vildisääred said täis, aga sedagi kontrollis brigadir vahel väravas ja ühe peotäie pärast võis tulla paksu pahandust.

Veskit muidugi polnud ja kes olekski julgenud varguse teel kokkutassitud viljaga sinna minna.

Enamikus siinsetes majades olid pisikesed käsikivid, hästi kuivatatud viljast sai suure vaevaga peotäie jämedat jahu. Kes kodust kuivainepakke ei saanud, need käisid oma terapeotäit naabrite juures jahuks tegemas.

Niisugune oli siin elu. Nüüd oli Ann Kahur savi ettetõstja. Konti see töö ei rikkunud. Savikasti ääre peal sai puhata ja juttu ajada, kui naistel hunnik ees. Ainult polnud eriti kellegagi ajada. Kaja alles laps, Oksa Mari tegi vahel peatuse tühja käruga või viitsis koorma laadimise ajal august välja ronida, sest Polli omadel läks töö aeglaselt: Elvi oli kõigest kuueteistkümnene ja üsna haige.

Tärkeli Heidi tuli pärast lõunat, tal jooksis jutt küll, aga tema fantaasiad pahandasid Anne miskipärast rohkem kui Polli Estri omad, kelle jutu peale ei saanud isegi pahandada. Vormijatel naistel oli kibe tegemine, nemad ei jõudnud jooksu vahelt õiget juttu üles võtta. Ja olid nemadki alles lapsed, mis see Edithi kakskümmend kolm eluaastat siis ära ei olnud.

Vahel istus Sergei augu äärde maha ja tahtis rääkida, aga nad olid nagu hani ja siga. Mees vahtis Vaablase Helit maia näoga, see edvistas vastu ka, küllap rohkem sellepärast, et kõik kivid läheksid korralikult kirja ja praaki vähem maha arvestataks. Oli juhtumeid, kus Sergei tegi terve päeva töö nulliks — siis oli põhiliselt küll segu süüdi —, aga harva, kui needki kivid põletamata jäid, ju siis kukkus tulu nendest ta oma peresse.

Sergei oleks kõiki naisi vahtinud, ligi paarkümmend aastat vanemat Anne ka, aga naised ei lubanud enesele vastuvaatamist. Parem harjuvad näljaga ära, kui et hakkavad siinsete meestega jahtima.

17.

Suve lõpul tuli Amalie Toor Juta juurde, oli rõõmsalt elevil ja ütles sosinal:

«Homme on Antonil sünnipäev. Ei tea, kas seal poes on midagi? Mul oleks rublat viis või kuus...»

Juta lubas vaadata, kuigi kahtles, kas siit on midagi osta.

Tal oli laudas parajasti vahe, sai aega poes ära käia.

Kauplus oli samasugune saviehitis nagu muudki majad. Müüjal oli suur võim, naised lipitsesid tema ees, aga et ta tundis ja teadis nagunii kõiki, siis oli tal armu ja hirmu jagamiseks mingi oma süsteem. Küllap käsi pesi siingi kätt, aga süsteemist ei saanud siiski päris hästi aru. Või oli müüja oma suure võimu otsas juba nii kõrge, et võis tunnetele voli anda ning talitada meeldimuse järgi.

Nii oli ta ka Juta vastu alati lahke ja kord sosistas isegi, mis tal leti all on. Kuigi tal polnud Juta käest midagi saada peale inimsõbraliku suhtumise, mida too jagas kõigile ühtviisi.

Kaupluses müüdi, mida müüa oli, leiba sabadega, viina vabalt, mõned majatarbed tolmusid kuude kaupa müümata, teisi polnud leti altki saada; et oleks midagi vaadata, oli välja pandud nipsasjakesi, mida ei läinud kellelgi kunagi tarvis.

Anton Toor oli mees, kel ei tulnud sõna suust. Homme pidi ta niisiis saama kolmekümne kolme aastaseks, vanapoisiiga

käes. Ta oli hiiglane, kaalus niisama palju kui kuus Pollit kokku. Nii ütles kord Orgita, aga see oli muidugi liialdus.

Eestlaste hulgas oli kolm meheleminekueas tütarlast — Polli Elvi ei tulnud vahest veel arvesse —, kellel ei olnud vaadata muud kui Antonit. Need olid Vaablase ilusad tüdrukud, Kaja küll alles seitseteist, aga silmad välkusid tal üsna kenasti, ja vaikne Edith Veebel.

Antonit oleksid võinud vaadata ka temast vanemad naised. Ennast Juta nende hulka ei lugenud, kuigi neil oli Antoniga vanusevahet kaks ja pool aastat.

Juta oli Kanden, kangete Kandenite kaaslane, haritud agronoom, Anton aga tüüpiline külapoiss.

Tema, kes ta muidu vaid vaikis ja naeratas, oli end kord koos Vaablase Joosepiga purju joonud ja siis käisid nad kahekesi küla vahel ning möirgasid laulda. Üks laul oli ropem kui teine, Juta polnud eladeski selliseid kuulnud. Õnn, et lapsed juba magasid. Juta oli hilisest lüpsist tulnud ja juhtunud pealt kuulma. Siis oli Antonil sõnu küll, mis sest, et teiste meeste kokku pandud.

Naist ei võta Anton omapäi iialgi. Kui just mõni tüdruk juhtuks ise agar olema. Aga sellist polnud näha. Vaablase omad olid küll ägedad, aga Anton kartis neid kui tuld. Ennem võis ta Edithi poole vaadata.

Orgita oli arvanud, et kuni Antoni ema veel elab, peaks tema pojale naise võtma, muidu jääb mees ilma.

Amalie Toor oli kleenuke naine, kuuskümmend viis juba täis. Neid oli imelik vaadata, lausa uskumatu, et nii pisike naine võis sellise mehemüraka sünnitada. Aga kogu oma juhtimisvõimest hoolimata oli Amaliest vaevalt pojale naisevõtjat. Kas või sellepärast, et ta imetles oma poega, nagu väike laululind imetleb jõudsasti kasvavat käopoega — see võrdlus ei käi muidugi muu kui suuruse kohta —, ja kindlasti ei oleks ta leidnud sellisele pojale neidude hulgast väärilist ka siis, kui neid oleks talle ette seatud mitte kolm, vaid kolmsada.

Kord oli ta küll öelnud, et eks ta sureb ükskord, tervis kehv, siis jääb Antonike hoopis vaeslapseks, talle kuluks Juta-taoline naine ära. Juta oli pahaseks saanud, vanainimene oli seda märganud ja vahest isegi solvunud, et teine sellise suuremeelse arvamuse peale õnnest lõkendama ei lahvatanud.

Poeteel tuli Jutale äkki idee: mis oleks, kui kõik eestlased tähistaksid Antoni sünnipäeva üheskoos? Senised sünnipäevad olid vaikselt mööda läinud, koos polnud käidud rohkem kui Mall Tergo matusel. Võiks ju olla ka sündmusi, kus nad näitaksid üksteisele rõõmsamat nägu.

Suurt söömist-joomist polnud tarvis. Mis keegi kaasa võtab. Tooridele peaks see tulema ootamatult. Nende korter mahutaks kõik ära, ilusa ilmaga võiks ka väljas olla.

Jutat haaras mõte sedavõrd, et ta oleks äärepealt unustanud poest kingitust vaadata. Seal polnud tõepoolest midagi, mida võinuks tarvis minna mehemürakal, kes sõnagi ei räägi, raamatuid ei loe ja teadmata mille vastu huvi tunneb.

Juta ostis mansetinööbid. Isegi müüjatar vaatas teda imestunult. Aga sedasorti särke nähti Antonil olevat ja sünnipäevaks peab ikka kinkima luksusesemeid, mitte igapäevast tarbeasja.

Oma ühise peo mõtte rääkis Juta ära Helga Mannasele, see Heinole. Helga hakkas vaikselt tuba kraamima, Heino läks Orgita juurde ja nad käisid koos läbi kõik, kellest arvasid tulijaid olevat.

Juta kuulis pärast, et Kärmase ja Topmani pool polevat käidud, ja avaldas selle üle pahameelt. Heino läks veel õhtul üksinda Kärmase juurde. Leidat polnud kodus, Heino sai ta vasikalaudast kätte. Too ei taibanud, mis temast tahetakse, vaatas Heinot kui juhmi. Ja küllap Heino võiski selline välja näha, polnud kerge asja teisele ette kanda.

«Ütle sellele Toorile, et mina ei saa küll tulla. Mul mitu vasikat haiged, hea kui õnnestub vahepeal nende juurest koju lipsata.»

Heino tammus ühelt jalalt teisele, missioon oli nurjunud. Nad olid Orgitaga õigesti mõelnud, et Leida ei tule, ilmaasjata sai kutsutud, mõlemal piinlik. Siiski pidas ta vajalikuks lisada:

«Ega Toor kutsugi. Mõtlesime, et oleks põhjust kõigil eestlastel rõõmsama sündmuse puhul kokku saada.»

Võis selgesti näha, et ühistegevuse idee ei jõudnud Leida teadvusesse. Sovhoosi vasikad olid talle väga tähtsaks saanud. Ja miks mitte, ikkagi elavad olendid. Heinol oli Leidale vastu pakkuda vaid abstraktne idee.

Juta ise läks õhtusele lüpsile minnes Topmani poolt läbi. Need olid kohe asjaga päri. Olev küsis:

«Kas ilmuda frakis?»

Juta naeratas. Olev oli härra. Miks teised teda ei sallinud? Kas ainult sellepärast, et ta neist erines, et ei kannatanud puudust? Aga ta oli koduski teistest erinenud.

«Ma kardan, et kõik ei märganud kaasa võtta. Tulla võiks ka vatikuues, kui te olete selle muretsenud.»

«Vatikuube kahjuks ei ole. Aga peaks muretsema küll. Munder on siinmail au sees.»

Juta mõtles lahkudes, et parem, kui Topmani naised ennast

liiga ei ehiks, see suurendaks võõrastust, mida lihtsad taluinimesed sakste vastu nagunii tundsid.

Hommikul soovis Amalie oma õnnesoovid vaikselt ära, nõnda et Mannasedki ei kuulnud. Ta tiirles ümber pojamüraka, oleks vist tahtnud kallistada, aga Anton ei olnud kallistamiseks loodud, isegi ema ei söandanud seda teha.

Pärast tööpäeva hakkas Kandenite õuele vähehaaval rahvast kogunema, osa jäi muldvalli peale istuma, osa jalutas mööda tänavat edasi-tagasi. Kui ka Joosep Vaablane juba platsis oli, läks Anton natuke rahutuks. Ta liigutas oma vägevaid õlgu, nagu oleks keegi tahtnud neile puuri ümber teha, aga manas siiski oma tavalise naeratuse näole ja tõmbas pea õlgade vahele, otsekui ootaks, millal mats tuleb.

Mats tuli, kui enam-vähem kõik olid kogunenud Kandenite tuppa.

Juta andis märku, Orgita köhatas suu puhtaks ja ütles sissejuhatavad sõnad:

«On aeg, et eestlased kokku saaksid ka muidu kui töö juures. Täna on selleks natuke põhjust. Meie Anton jõudis Jeesuse ikka. See on suurte tegude algus. Hüüame talle ühe hurraa!»

Tuba oli rahvast täis, samuti vahetuba, osa seisis esikus, osa õuepuksel. Mingisugune hurraa tuli siiski välja.

Helga Mannas oli esimene, kes Antonil kätt surus.

«Musi ka,» ütles ta ja andis kerge musi Antonile põsele.

Anton punastas, aga parata ei olnud tal midagi. Teised järgnesid Helga eeskujule. Ulakas Heli Vaablane võttis Antonil kõvasti kaela ümbert kinni ja tahtis huultele suudelda, aga mees sai pea kõrvale keerata.

Niipalju ei olnud Antonit vist elu seeski musitatud, talurahval polnud niisugune õnnitlemine kombeks.

Külalised võtsid kaasatoodud toidukraami lahti.

Amalie oligi hädist ilmet näidanud: kas tõesti peab ta seda inimestehulka toitma hakkama? Kui ta teiste kraami nägi, muutus ta meel silmanähtavalt lahkemaks.

«Meie tuppa mahume kuidagi ära, teeme rootsi laua moodi,» pani Juta ette.

See oli midagi võõrast eesti talumehe meelest.

«Toome lauad-pingid õue,» arvas Vaablase Joosep.

«Lähme minu seinte vahele,» pakkus Marek.

«Lähme parem Mõrujärve äärde, istume maha kui muistsed eestlased,» ütles Heidi Tärkel.

Otsustati siiski lauad õue tuua. Seda enam, et Joosep juba tegutses. Laudu kanti kohale ka kõrvalmajadest.

Savikonarale õuele sai pikk pidulaud, söögikraam jagati ühtlaselt ära, pudelid pandi keskele.

Kõige kõrvalisemaks jäi selles loos, nagu arvata võis, Anton Toor, aga ei saanud öelda, et ta oli ükskõikne. Juta jälgis teda, nagu jälgitakse katsealust. Et ta oli teda iga päev näinud, arvas ta tähele panevat, et Anton läks isegi pisut õhku täis.

Anton seati istuma laua keskpaika ja temaga käidi klaasi kokku löömas. Laua ääres olid ainult täiskasvanud, kõige nooremad Heino ja Polli Elvi. Vaikne Enn hoidis kõrvale, aga Tärkeli lapsed jooksid ümber laua ning püüdsid nagu alati olla sündmuste keskel. Lastest istus pingiotsal omamoodi aukohal viieteistkümneaastane Vilma Veebel, kes oli kaasa toonud kaheksakümne bassiga akordioni ning ootas oma etteastet.

Seniks joodi ja peeti kõnesid. Räägiti Anton Toorist, aga mõeldi muust. Mõeldi kõikide saatusest, tulevikuväljavaateist, ühtehoidmise vajadusest, mehemeelest ja lootusest.

Sõna võtsid Orgita, siis Olev Topman ja Juta Kanden. Marek Angelski püüdis ka midagi öelda, aga läks jutuga segi. Ta ei löönud sellest ometi verest ära, vaid kiirustas klaasi põhjani jooma. Seepeale kiideti ühiselt ja läbisegi Marekit, kästi Antonil naine võtta ja palju väikesi eestlasi sigitada, et oleks, kes hakkavad kord kodumaal suuri tegusid tegema.

Selle jutu peale pakkus Vaablase Heli ennast kohe ise välja, seda võeti naljana, ometi nihkus Anton temast igaks juhuks kaugemale.

Joosep kiitis oma tütart ja ütles, et Anton on loll, kui ta härjal sarvist kinni ei võta.

Juta nägi, et Edith Veebel kuulas seda naljatamist natuke õnnetul ilmel, käed olid tal süles, otsekui katsuks ta salaja kõhtu, mis on Antonist paisumas.

Äkki tõesti, mõtles Juta ootamatult.

Või oli see mingi tulevikutunne, sest Anton polnud nagu silma alt ära olnud ja tema kohtumistest Edithiga polnud ei Ann Kahur ega isegi Polli Ester midagi rääkinud.

Omaette kuninganna oli siin lopsakas Hulda, Simeon süles, tema õnnistatud olekus ei paistnud enam kahtlust olevat. Ta istus otsekui troonil, üks käsi Mareki põlvel. See oli tema kindel omand ja Hulda ei kavatsenud seda jagada. Niisugune oli ta ilme. Aga poolakas oli kena mees, ja kui ta poleks oma ehitamisega, mis hakkas lõpule jõudma, nii pöörane olnud, siis kes teab... Et ta Huldat hoidis, selles polnud mingit kahtlust. Aga mehed on ju hea südamega ning valmis teisigi abistama.

Kui kõned peetud, paluti Vilmal mängida. Musikaalne tüdruk mäletas ka niisuguseid lugusid, mida oli külasimmanitel

kord-paar kuulnud. Ka piisas Vilmale ettelaulmisest, et sõrmed hakkaksid pilli peal kohe õigeid klahve ja nuppe leidma.

Kui viis oli talle tuttav, mängis ta ees ja vedas seltskonda järele, võõrama laulu puhul oskas kenasti saata, nõnda et ei jäänud kogudusele jalgu. Pill oli kuulunud onule ja küüditamise ajal juhuslikult Veebelite juures. Tüdrukule mängida antud. Onu oli öelnud: kui tüdrukul hästi edasi läheb, jätabki pilli talle, enesele aga ostab uue, saja kahekümne bassiga.

Äraviimise ajal oli kogu Vilma eluprobleem selles, kas ta tohib pilli kaasa võtta. Ema lubas, sest onu ei saa seda nagunii kätte, küüditamise järel pannakse kõigele pitser peale või tassitakse laiali. Lähedased sugulased vaevalt julgevad ligi tulla.

Siit oli Vilma onule kohe kirjutanud ja vabandust palunud oma teo pärast. Onult oli tulnud suuremeelne vastus: jätku tüdruk pill endale, õppigu juurde nii palju kui suudab, ehk võimaldab see talle pisut kergemat elu.

Aga mängimisjuhuseid polnud siin palju. Iga vaba minuti oleks Vilma pilliga veetnud, ent kodus käinuks kääksutamine teistele närvi peale — eriti ei meeldinud see Kahurile — ja väljas ei julgenud tüdruk ise mängida. Ka ema keelas tal minna, kui kohalikud noored kutsusid teda klubisse tantsuks mängima.

Oma hinges oleks Vilma ehk läinudki, aga ei söandanud hästi. See polnud siinsete mõistete kohaselt naisterahva amet, ja mida oleks võinud oodata joobnud külapoistest.

Seepärast oli tänane pidu Vilmale erutav, ta sai esineda rahva ees.

Laul läks kohe hoogsalt käima. Lauldi enamasti sõja ajal levinud laule, eriti neid, mis väljendasid koduigatsust. Sellist repertuaari oli sajandi jooksul paras jagu kogunenud.

Lauluinimesed olid kõik Vaablased ja kõik Pollid. Eduard ei saanud peost osa võtta, ta ei tõusnud enam voodist. Kaasa lõi ka Helga Mannas, ta oli isegi kaks aastat laulmist õppinud. Ülejäänud toetasid jõudumööda. Vastandina Vilmale Edith ei laulnud, vahest tuli see häbelikkusest, mis oli teda terve elu saatnud. Suud ei teinud lahti ka Ann Kahur, aga kui ta oli kolm-neli lonksu viina ära joonud, siis hakkas käega takti lööma. Antonile oli kaasalaulmiseks seltskond liiga suur.

Kohalikku rahvast tuli uudistama, aga pealetükkivad nad ei olnud.

Hiljem selgus, et mõni laulusõna läks nende seas käibele. Need olid vist nalja teinud ja neid korrati eestlaste kuuldes.

Kui lauasistumine ära tüütas, jäid vanemad inimesed nõusid

koristama, kel aga rohkem hoogu sees, läksid akordioni järel Mõrujärve äärde, kus istuti ja lauldi pimedani.

Kohalikele oli see igapäevane asi, nende pidu pidi ikka uulitsale tulema ja küla kaasa haarama. Et aga eestlaste laulud olid võõrad, siis jäid protsessiooniga ühinejad varsti maha.

Ainult Heidi Tärkelile võis pähe tulla, et eestlased peaksid klubis kontserdi korraldama, et tutvustada kohalikule rahvale oma kultuuri, nagu ta väljendus.

Ja kuigi tal oli oma kolme ägedaloomulise lapsega küllalt tegemist, hakkas ta asja organiseerima, ansamblit looma ja harjutusi nõudma. Kahjuks ei suutnud ta ise neid juhatada, seda pidi tegema Vilma Veebel oma ema käe all.

Juta ja Orgita arvasid, et kui kohe alguses miskit ühiselt ette ei võta, mis neid ka hiljem seoks, siis ei tee nad pärast üldse midagi; ei maksa loota, et kui elujärg saab sisse seatud, siis hakatakse ka ühiskonnale elama. Mida paremini keegi end sisse seab, seda enam kaugeneb ta teistest.

18.

Seela perel seisis ees tähtis toiming, millest nad tahtsid vaikida.

Kui nad pärastlõunal telliskivitehasesse läksid, tõi Kaupo kõigepealt tallist hobuse. Tallis oli hobune sel kellaajal harva. Tavaliselt oli ta stepis söömas. Kuigi tal oli kammits jalus, võis ta, esijalad koos, üsna pika maa ära hüpata. Kasesalu oli tallist kaugel ja hobune ei läinud vabatahtlikult metsa ka mitte suve ajal, kui ei olnud huntide ohtu, aga et varjata end tööletanijate eest või leida paremat rohtu, võis ta salu taha kaduda. Võimalikuks peidukohaks oli ka väikese soo teine serv, kus kasvasid pajupõõsad. Neid ta ei kartnud ja parmude eest võis sinna varju pugeda. Seisis kusagil paigal ja noogutas ägedalt.

Stepp oli küll lage ja kaugele näha, ometi ei leidnud poisid hobust mitte alati kergesti üles. Kui oli arvata, et ta on kaugemal, läksid kõik kolmekesi otsingule. Kes looma üles leidis ja kammitsast lahti võttis, sai õiguse talle selga ronida ja tehase juurde ratsutada.

Seela ei himustanudki seda väga, sest ta ei saanud hästi selga. Eriti kui hobune tigetses ja eest ära keeras.

Muidu küllalt vagur, oli tal endisest ajast ka vigureid sees. Kunagi oli ta Netsvetai kaarikut vedanud, siis aga vanaks jäänud ja tööhobuseks antud. Telliskivitehas võttis ta hoopis läbi.

Selline ümber augu tuiamine, nagu tal päevast päeva teha tuli, pidi ta peast väheke segi ajama. Tärkelite kohta ei saanud seda ehk ütelda, tiirutamise ring oli küllalt suur ja nad vahetasid üksteist välja. Pealegi on inimene läbi põlvede harjunud keerutama ja keerutama.

Vana must viskas kord Meelise järsu kõrvalehüppega seljast maha, poisil oli külg tükk aega sinine. Aga Meelise-taolist poissi ei teinud see ettevaatlikumaks. Siiski ühte oli Seela märganud: kui poisid varem tülitsesid hobuse toomise pärast ja ajasid kumbki meelega päevi segi, siis pärast Meelise kukkumist peeti järjekorrast täpselt kinni.

Täna oli Kaupo kord. Oli teada, et hobune on tallis või üsna talli lähedal, ja lapsed ei hakanud mitmekesi minema. Must pani küll vahel kammitsas jalu hüppama, kui nägi tööleviijat, aga kaugele ta ei pääsenud. Poistel olid väledad jalad. Eriti kartis hobune Meelist, kellelt oli lüüa saanud. Ema keelas seda, aga Meelis unustas ära, kui ägedaks läks.

Kaupo tuli hobusega, poisid rakendasid looma vaadi ette, ja enne kui läksid tavalisele tööle — veevõtukohast vett tooma —, sõitsid karjalauda juurde, kus teadsid vedelevat suurt kördikeedupada. Sellel oli servast kild väljas, aga põhi terve.

Poisid vinnasid paja tünni otsa, üks hoidis seda kinni, teine juhtis hobust. Nad tõid paja vanasse auku, kust savi enam ei võetud ja mille põhi oli rohtu kasvanud.

Siis, kui Tärkelid tööle tulid, oli teistel vormimine tavaliselt lõppemas. Savivedu oli selleks ajaks läbi, Oksa Marit ja Pollisid kohtasid nad seal üldse harva, aga Ann Kahuri käest võis sel lühikesel koosolemise ajal eestlaste kohta käivad uudised teada saada.

Vahel nähti ka Mannaseid. Ahju tühjendamise päeval sebisid nood hilise õhtuni, teistel päevadel aga said varakult minema.

Seela nägi Heinot õhtuti piisavalt, nad elasid ju naabermajades ja Kandenite juures oli kooskäimise koht. Vahel mängiti kaarte või malet, vahel aeti niisama juttu. Aga Heinot oli ka töö juures hea näha, kuigi Seela seda enesele ei tunnistanud.

Ja miks ei pidanud tüdruk teda hea pilguga vaatama? Heino oli kõige tõsisem poiss, täiesti täiskasvanu. Seelasse suhtus ta kui preilisse, mitte kui plikatirtsu. Ehkki vahel juhtus ka väikest rabelemist, eriti Kaupo ja Meelise eestvõttel, aga kui Heino käed puutusid Seela külge, ta nagu ehmatas iga kord ja tõmbus karpi. Mõistagi meeldis see Seelale, mõnikord tuli imelik tahtmine, et Heino käed jääksid natuke kauemaks ta külge. Noh, mitte väga kauaks, aga nii paariks sekundiks.

Täna olid Tärkelid meelega hiljem välja tulnud. Neil kõigil olid kaasas suured riidekompsud, mida nad ei tahtnud teistele näidata. Nad läksid kompsudega kõigepealt vanasse saviauku, jätsid need sinna ja tulid alles siis ümber sara nurga tehase õuele, otsekui oleksid nüüdsama saabunud.

Kuni Kaupo käis hobuse järel, jäi emal aega Ann Kahuriga juttu rääkida. Savi oli seekord kastis vaid mõne labidatäie jagu. Tavaliselt oli seda nende tulles veel veerand kasti. Ka Mannased olid tänaseks läinud.

Ema ja Anne jutt keerles ikka samade asjade ümber. Seela mõtles: ongi hea, et kõik nii tavaline, siis ei saa keegi aru, et meil on isemoodi toiming ees.

Kui poisid pajaga tulid, olid juba kõik läinud.

Seela hakkas vett vedama, poisid jäid kollet tegema. Kive oli igal pool, see käis kähku. Nad raiusid ahju juures puude peenematest otstest juppe ja tegid tule paja alla. Selleks ajaks oli Seela esimesest tünnist paja vett täis tõstnud.

Sooni oli maad oma kolm-nelisada meetrit. Tühjalt sõites ajasid poisid kronu jooksma, ehkki nii ema kui ka Sergei olid seda keelanud. Täielt oli minek aga vastumäge. Sinna olid sügavad roopad sisse sõidetud ja vihmase ilmaga, mida oli üldiselt harva, tuli vahel isegi õlaga tünni nügida, et hobune komistamata libedast üles saaks. Siis kõndisid mõlemad poisid vaadiga kaasa.

Vaati läks kakskümmend pange. Et aga pang jäi vahel poolikuks, tuli koogutada rohkem. Augu äärel oli katteks paar rissakil lauda, jalga need ikka pidasid. Vankri rataste toeks oli pandud palginott. Enne auku tuli hobune ringi keerata ja notini tagandada, et oleks lähedalt tõsta.

Kui kaua kuiva pidas, kahanes vesi ära ja tuli üsna sügavale kummardudà, enne kui pang mudasegust vett täis sai. Siis tõsteti auk kahekümne pangega peaaegu tühjaks ja vaadi äraviimise aeg kulus parajasti uue vee kogunemiseks.

Kui kallakust üles saadi, istus Seela tünni otsa ja laulis. Vahel kujutles ta, et on kuninganna ja sõidab uhke tõllaga ballile. Seal ootas teda kuningas, kes oli — nojah, kuidas Seela ka ei püüdnud teistmoodi mõelda — ikka natuke Heino nägu.

Sõit kulges ümber pika sara nurga seguaugu äärde, tünni tuli seal tagandada nii, et kui punni eest ära võtsid, voolas vesi auku. Miskipärast ei meeldi hobustele tagurpidi liikuda. Neil ei ole tagasikäiku nagu traktoritel. Vahel ununes punn saviaugu kõrvale maha ja tuli veeaugu juures meelde alles siis, kui esimene pangetäis läbi ava tagasi pahises. Siis tuli punni

järele joosta. Pärast tegid poisid tagavarapunni ja see oli kogu aeg tünnivitsa vahel.

Kui augus oli paras kogus vett — savikoormate arv oli alati üks, natuke olenes ka ilmast, üldiselt käis asi silma järgi —, pidi see pisut seisma, savikamakad läbi leotama, enne kui võis sõtkuma hakata.

Ema võttis hobuse aiste vahelt lahti, sidus ohjadega vankriratta külge, et loom saaks siinsamas rohtu näksida.

Selleks ajaks olid poisid vee pajas keema ajanud. Ema vaatas ringi, kas Sergeid või tema peret ei ole liikumas. Nad võisid vahel sellisel ajal käia kive keeramas, enamasti tegid seda küll varahommikul.

Seela ja ema läksid auku poiste juurde. Osa keeva vett võeti pangedesse. Kõik koorisid end alasti ja riided löödi suurde patta. Ka need, mis olid kodust kaasa võetud.

Seela häbenes poisse ja poisid teda. Ema andis kurja käsu, et keegi kedagi ei vaataks. Seela sai esimesena õiguse end üleni ära pesta. Ema kontrollis, et see töö oleks põhjalik. Siis läks tüdruk eemale pööса varju.

Poisid pidid pestes leppima, et ema oli juures: Viimasena pesi ema. Kogu aeg pandi tuld paja alla ja liigutati riideid suure kepiga, et need korralikult läbi keeksid.

Ilm oli mahe. Seela kükitas rohtukasvanud järsaku ääres põõsaste vahel. Ta oli vaene kuninganna, kelle röövlid olid metsa viinud, seal hoidsid nad teda alasti ketis, et ta nende tingimustele alistuks. Aga tema talus kõik piinad ära, oodates oma kuningat, kes otsis teda kindlasti kõikjalt. See võttis nii kaua aega, et Seela juuksed kasvasid pikaks ja ta sai nendega oma alastust katta.

Tegelikult olid poistel ja Seelal juuksed nii lühikeseks lõigatud kui võimalik. Ja seda ikka samal põhjusel.

Mida see tänane aktsioon siis tähendas? Ühesõnaga nendel olid täid. Mitte pea-, vaid riidetäid. Kodust oli saadetud elavhõbedasalvi ja pea omadest sai suhteliselt hõlpsasti lahti. Praegu hävitati teisi.

Vanad inimesed ütlesid, et täid tulevad murega. Veel öeldi, et kõiksugu parasiidid ilmuvad välja sõjaajal või veidi enne. Aga neid esines ka rahuajal.

Siinsel rahval neid leidus, kust nad olid eestlaste peale sattunud, ei osatud arvata. Võibolla tõi mõni enda omad kaasa, kuigi Eestis polnud nendest teab mis aegadest kuulda.

Võibolla saadi täid vagunist. Arvatavasti oli nende loomavagunitega, mis inimesteveoks kohandatud — narid sisse ehitatud, ahi ja parask keskel —, veetud vange mööda suurt maad

ühest kohast teise. Vangide hulgas aga elas täitõug priskelt kõik need aastad.

Kui Tärkelid Vaablaste juurde majutati, pani ema kohe tähele ja näitas Seelale, et Vaablase Roosi kratsib end kogu aeg. Vaeseke oli peast segamini läinud, ta ei käinud kusagil, aina istus oma tekikuhja otsas, näppis narmaid ja kratsis ennast. Ema tahtis loota, et kratsimine on hulluse tunnuseid, aga kahtlus tekkis kohe. Vahel kratsis Roosi ägedamini ja kordas oma lauset «Küll müüravad», mis võis olla adresseeritud täidele.

Aga sedasama ütles ta ka inimeste ja ilma kohta, kui oli ärritatud.

Mitte üksi Joosep Vaablane, vaid ka tütred, kes olid teiste hulgas viibides särtsu täis ja koketsed, häbenesid oma ema, ütlesid talle halvasti ega teinud saladust sellest, et ootavad ta surma.

Süüa tahtis segane inimene palju ja see oli alatiste pahandamiste põhjus.

«Meil pole endilgi,» öeldi talle ühtelugu, otsekui oleks ta mingi võõras kerjus nende laua ääres.

Muidugi, ta ei teinud tööd, aga ta oli need ilusad tütred sünnitanud ja üles kasvatanud, kindlasti tema, mitte too pöörane kingsepp Joosep Vaablane.

Seela sai kõigest aru, kuigi öeldakse, et noorus on julm. Aga talle ei meeldinud samuti Roosile läheneda, pala kätte ulatada või temaga tegemist teha. Seda enam, et neil oli kohe täidekahtlus ja nad püüdsid kahe pere vahel ühes toas ranget piiri hoida. Ema kuulas võimalusi mujalt korterit saada, seniní polnud see tal õnnestunud.

Ka emal oli Roosi Vaablasest kahju, aga parata polnud midagi, eks tal olnud omal küllalt peret, kes tahtis järelevaatamist. Roosi täiskasvanud tütred olid kohustatud oma ema eest hoolitsema.

Helil oli rohkem kaastunnet. Tegelikult pidaski tema peret, tegi süüa ja korraldas asju. Ja kui tarvis, põrutas ka isale peale, kui sellel jälle mõni idee tekkis. Joosep Vaablane oli veel noor mees ja tema põhiline jutt käis selle ümber, kust naist saada. Mis sellest, et Roosi veel elas.

Võimalik, et ta oli ka Seela emale ettepaneku teinud, aga küllap sai kohe valusasti vastu nina, igatahes paistis nende vahekord olevat korrektne ja sõbralik.

Joosep Vaablasel oli üldiselt kinnisidee, et ta peab enesele just vene eide võtma. Igatahes ei läinud ta otse kosja ühelegi eestlasele. Vahest aimas, et need teda ei taha. Kuuldavasti oli

ta ühe lese või muidu vallalise vene naise juures pudeliga käinud — oli veel Antonit isameheks kutsunud, kuid see ei saanud isegi purjuspäi sõna suust peale ropu laulu —, vene naine olevat ta vastu küll kena olnud, aga ei söandanud elusa naise kõrvale siiski tulla, kuigi siin aeti muidu abiellumiseasju lihtsalt, nagu Orgita ükskord seletas.

Läks aega mis läks — kuigi Tärkelid püüdsid hoolega puhtust hoida, ilmusid varsti ihule üksikud rändajad, keda sai veel kinni püüda, ja siis ühel hommikul avastasid kõik, et riided lausa liiguvad seljas. Miskipärast oli Meelisel täisid kõige vähem, nii vihast venda ei tahtnud isegi nemad.

Ema otsis mitmesuguseid vahendeid, kuni leiutas selle tänase. See oli neil juba teine kord suve jooksul niisugune puhastustalitus läbi viia.

Avalikult ei sobinud sellest rääkida. Kui just, siis täiskasvanud omavahel, diskreetselt, muuseas. Emal ei olnud kuidagi võimalik Vaablasi aktsiooni kaasa tõmmata. Tegid ju ka tüdrukud kõik, mis suutsid, et end puhtad hoida, aga oma emaga ei osanud nad midagi peale hakata.

Kord põletasid nad kõik ta ihuriided ära, aga tekikuhja ei raatsinud hävitada. Seda enam, et ema kaebas ka keset suve külma.

Seela mõistis, et uut korterit oleks kiiresti tarvis. Võidelgu igaüks ise oma hädadega. Aga raha ei olnud kusagilt võtta. Nad teenisid kamba peale nii vähe, et selle eest sai vaevalt hinge sees hoida, paremaid teenimisvõimalusi leida polnud võimalik. Küllap ka sellepärast, et nad ei osanud keelt ega olnud siinset eluviisi südames omaks võtnud.

Kui riided olid hulk aega keenud, võttis ema need välja ja riputas põõsastele kuivama.

Hobune mõtles vist, et täna ei hakatagi savi sõtkuma. Enne pimedat aga tuli see töö ära teha. Poisid läksid märgade aluspükste väel üles ja alustasid tööd. Kui keegi neid nägigi, mis neil sellest, poisikeste asi.

Varsti sai ka ema midagi selga ja läks savi kontrollima. Lisas paar pange vett ning laskis rattapaaril sõtkuda, kuigi poisid jorisesid vastu, arvasid juba hea küllalt olevat.

Ühe vormimiskorra pidi ema algusajal oma palgast välja maksma. Savi jäi liiga vedelaks, plonnid vajusid laiali. See oli valus õppetund.

Koju said nad oma riidepampudega üsna hilja.

19.

Eduard kustus suve lõpul. Vaikselt. Ta vaevu mõistis vaid Elvi, kes istus sageli ta juures. Elvi teadis, et tema on järgmine. Otsekui sellepärast jälgis ta venna suremist, et enese suremine on midagi muud, seda ei saa jälgida.

Pisut aega enne surma oli Eduard naeratanud üle pika aja. Üldse naeratas ta harva, see oli nagu mingi selginemine.

«Kas sul on nüüd hea?» küsis Elvi.

Eduard naeratas.

Küllap nägi ta seda ilma, kuhu oli minekul. Aga Elvi ei hakanud selle kohta pärima, varsti näeb ta ise. Inimestel pole enneaegu tarvis teada. See saladus peab jääma; need, kes sellele lähedale pääsesid, muutusid kohe saladuse hoidjaks, teised, terved ja mõtlematud, jäid piiri taha.

Eduard oli oma haiguse ja ravimatusega vastu pidanud terve kuuma suve, Elvi tahtis vastu pidada kauem. Et aidata emal savi kärusse loopida, kuni seda hooaega telliskivitehases on. Ja siis veel natuke, et näha, kas maailmas juhtub midagi uut.

See oli ainus asi, miks oli kahju ära minna. Äkki juhtub siinses elus sinu äraolekul midagi, mida sa oled nii väga oodanud, ja sina jääd sellest ilma. Või juhtub midagi sellist, mida kõik teavad, aga sina ei oska aimatagi. Kui mõelda, missuguseid masinaid veel luuakse, mismoodi muutuvad maad ja rahvad.

Eduard suri ja maeti vaikselt maha. Rahvast ei olnud nii palju kui Mall Tergo matusel. Ema ei tahtnud. Eduardi minek oli kõigile ette teada, see ei rabanud kedagi. Terved inimesed ei taha haigustega lähedalt kokku puutuda. Eduardi ei käinud viimases otsas enam keegi vaatamas. Isegi mitte Vaablase Kaja, kes oli esimestel siinoleku päevadel, kui ta tiisikusest veel midagi ei teadnud, Eduardi pruut. Võibolla ei tulnud ta enam seepärast, et tahtis teda oma mälus säilitada tõelise mehena.

Elvil ei olnud peigmeest. Ta oli alles kuusteist, aga oli mitu korda mõelnud, et tahaks teada, mismoodi see on, kui magatakse meesterahvaga. Süütuna ei ole hea surra, natukenegi pead olema pattu teinud, siis on hoopis julgem minna. See käis võibolla risti vastu kirikujutule, aga Elvi tundis just niiviisi.

Elvile meeldis Marek, mis sest, et mees oli nii vana, juba kolmkümmend viis. Läheks ja ütleks talle: Marek, ma tahan proovida enne surma. Hulda ei keelaks, ta saaks aru, kui kehv on tüdrukul ilma selleta minna. Aga Elvi ei saaks ütlemisega iialgi hakkama.

Antonil ei ole naist, teda Elvi aga ei tahaks. Ta oleks kole raske ja Elvi ei saaks ikka teada, mis asi see on.

Heino oli Elvist ligi aasta noorem, temale julgeks Elvi küll ütelda, ta võiks isegi käskida ja Heino kuulaks sõna. Aga siis oleks kaks oskamatut koos ja ikka jääks asi tõeliselt kogemata.

Emal oli palju lapsi. Kaks jäid kodumaale sugulaste juurde, need, kes Ennu ja Egoni vahel. Eskel ja Ergo. Elvi oli ainus tüdruk poistekarja sisse eksinud. Küll pidi ta väiksemaid mähkima, ta oli juba hulk aega nagu pärisema, aga asi, millest kõik alguse saab, jääb tal proovimata.

Niikaua kui ta mäletab, käis tema kõhn ema ikka, kõht ümmargune selgroo küljes, lapsed sündisid kõik alla kahe kilo, aga kasvasid pärast jõmakateks nagu maailmarändurist isa. Alguses olid jõmakad, kunagi viieteistkümneselt venisid välja. Eduard oli pikk mees, Elvi ise ka pikk. Enn oli üleminekuvanuses, väikesed tattninad aga on praegu veel jässakad ja terved kui kuradid. Väljavenimisega koos tuli tiisikus. Ka ema ise põdes seda, aga temal oli see nii ammu, et ei teinud häda. Ta sünnitas ühe lapse teise järel ja seetõttu polnud tal võimalik surra. Elvi võiks ka selles vanuses juba sünnitada. Kui mõni mees paneks seemne tema sisse kasvama, võibolla ei surekski ta ära.

Elvi oli ainus, kellega Leila oli natuke sõbrannatsenud. Tema saadeti ära metsatöödele. Sealt läkitas ta Elvile kirja, ühesainsa, aga põhjaliku. Kirjutas, et ei kahetse üldse. Seal on eesti noori, poisse ja tüdrukuid, enamikus vallalisi, koos ligi kakssada. Kuigi töö on raske, on peaaegu igal õhtul tants, antakse kontserte, kurameeritakse, isegi kaks abielu on sõlmitud ja ette on näha veel mitmeid. Kes Leila enda ümber tiirlevad, seda ta ei kirjutanud, ütles, et ebausu pärast, äkki rikub avalikuks tegemisega ära.

Miks Elvit sinna ei saadetud? Miks ta ei osanud ennast ise pakkuda? Muidugi, teda oli siin tarvis. Emale abiks. Eduardi põetama, väikeste jõmmide järele valvama. Kuniks teda veel oli.

Liiga üürikeseks antakse sulle see maailm, ei jõua sellest veel kuigi palju teada saada. Õhtuti enne magamaminekut kujutas Elvi enesele ette seda metsapunkti, kus Leila nüüd elas. Pikk barakk, narid, rahvast hulka koos, igasuguseid vembumehi, põnevad jutud ja plaanid, pillimäng, suudlused pimedas nurgas, täielik elu. See oli midagi ihaldusväärset.

Pollidel oli lehm. Veel üks mure juures. Eestlastest esimesena oli neil nüüd lehm. Päris sümpaatne olevus, kohalikku tõugu ja päritolu.

Lugu oli nii, et pärast Eduardi matust tulid Netsvetai ja veel mõned siinsed inimesed ütlema, et kui nad nüüd kohe lehma

ei võta, on ka kõik nooremad lapsed ohus. Ainult soe piim võib neid haiguse eest hoida.

Elvi teadis, et temale see enam ei aita, aga väikestele ehk küll. Ja äkki juhtub ime, et pääseb Enngi. Ta oli eriliselt vintske ja tõsine poiss, vahest pääseb.

Ema ei saanud aru, mida need inimesed temast tahavad. Ta kutsus Orgita. See seletas asja ära ja soovitas omalt poolt ka.

Ema lõi käsi kokku: kust ta selle raha võtab, et lehm osta! Kodus oli neil kaks lehma, ehk on sovhoosi juhtkond nii kange ja nõuab need järele. Punik oli väga hea piimaanniga, seda oleks Ester Polli küll siia tahtnud, veel tänulikki olnud, et toodi koos lehmaga ära.

Popsikohast tal väga kahju ei olnud, aga siinne majapidamine oli hullem. See seal toitis vähemasti ära. Aga küllap takistas Polli lapsekari uue õnneliku elu ehitamist, et tuli eest ära koristada.

Nii rääkis ema, temal jooksis juttu rohkem kui tarvis. Elvi pidi tahtmatult teda imetlema. Tal oli mingi iseäralik anne, et suutis selle murekoormaga veel nii jutukas ja heatahtlik olla, kõigi teiste asjadest osa võtta.

Nüüd oli tal jõudu klubis ansambliproovidel käia. Tärkeli Heidi ajas muudkui välja ja Veebeli Vilma juhatas. Elvi ise käis ka. Ikka mingi vaheldus. Kuni elad, tuleb elust osa võtta. Kui konutad nurgas ja ootad surma, siis nagu oledki enne õiget aega surnud.

Lehmaga oli nii, et Orgita oli pannud teistele eestlastele ette teha korjandus Pollidele lehma ostmiseks. Arutamisest polnud asi siiski kaugemale saanud. Arutamas olid Juta Kanden, Helga Mannas ja Orgita. Arvati, kellest on andjat. Enne polnud mõtet asjaga välja tulla. Raha oli võibolla Ann Kahuril, kuigi see oli tõenäoliselt tema puskarionni jäänud ja kodust polnud tal midagi lisaks võtta. Oli veel vanadel, aga neil polnud kusagilt juurde tulemas. Marek oli kindlasti kogu oma tagavara maja sisse pannud. Ta tegi küll töö ise ja sovhoos ei võtnud materjalide eest palju, aga ikkagi maja. Viiludega ja püstkatusega, nagu siinkandis teisi polnud. Ainult rajoonikeskuses pidid mõned olema.

Siis tuli kellelegi kolmest mõte küsida raha Olev Topmani käest. Esiotsa tundus see rohkem nali olevat, sest kes julgeb rahamehelt küsima minna.

Siis ütles vaikne Juta Kanden, et tema läheb ja küsib. Ta ei küsi ju enese jaoks.

Pärast rääkis Juta täpselt, kuidas asi oli. Ta rääkis küll ainult Mannase Helgale, aga Heino käest sai Elvi kuulda, kui

oli lubanud, et jutt ei lähe laiali. Sest kui jutt on ka kõige õilsamat laadi, ei meeldi jutu tegelasele ülepea, et jutt on olemas.

Juta oli oma malbel viisil — nii kujutas Elvi seda enesele ette — loo ära rääkinud. Ka Senny oli seda pealt kuulamas. Kas oli see Juta valearvestus, et naised on tundlikumad, lähevad haledaks, või puudus tal võimalus asjaga nelja silma all lagedale tulla.

Olev oli kohe küsinud:

«Kas lehm on valmis vaadatud?»

«Kes teda valmis vaatas, kui raha polnud,» oli Juta vastanud.

«Vaadake valmis ja siis lähme koos ostma,» otsustas Olev lühidalt.

Nüüd ei pidanud Senny vastu, segas vahele:

«Sa, Olev, ei tohi seda teha. Ka mina tunnen Pollidele kaasa, aga rahaasjad rikuvad inimeste suhteid. Usu — kui sa annad, ei jää see viimaseks korraks.»

Seepeale ütles Olev, kes ei lasknud naistel kunagi oma rahaasjadesse sekkuda, Sennyle sõbralikult, aga täiesti kindlalt:

«Sa vaata külalisele midagi lauale.»

Söögipakkumise kommet siin eestlaste seas ei olnud, kui külaline polnud just kaugemalt. Olevi sõnad tähendasid naise paikapanemist. Too otsiski midagi lauale.

Naisi oli Topmanil kaks, mõlemad kuulasid ta sõna. Niisugune peab üks mees olema. Kahju, et ta on nii vana. Tema arvab oma jõukuse ja mõistuse otsas, et noorust pole tarviski, ta võib iga tüdrukut vaadata. Leila pääses ta käest ja on oma eluga praegu rahul.

Nüüd olid kõik eestlased tuld võtnud ja lehma otsima hakanud. Soovitusi tuli Jutale mitmelt poolt. Juta, kes juba natuke tundis siinseid loomi, käis neid ise vaatamas. Sõelale jäi kolm. Et luua Topmanile muljet, et tema valib, kirjeldas Juta talle neid kõiki, kuigi pidas silmas ühte. Teine oli küll parem, mullikas, esimest korda lüpsma tulemas, aga Pollidel läks kohe piima tarvis.

Juta ja Topman läksid lehma ostma, Ester võeti ka kaasa, aga sõnaõigust tal ei olnud. Nagu ema rääkis, oli rahajõmm sõiduvees: ta sai jälle äri ajada. Ta oli lehma väga mureliku näoga vaadanud, maha laitnud ja tahtnud kohe ära minna. Ema oli juba kartma hakanud, et lehm jääbki ostmata. Aga see oli Topmani nipp. Muidugi ei olnud see suurärimeeste moodi, ainult tavaline laadanõks, aga hinnast sai ta hulga alla ja sama lehm toodi ära hulga odavamalt, kui tema eest alguses küsiti. Kas Topmanile see summavahe tähtis oli, aga põhimõte

küll. Igatahes oli ta veel tükk maad lehma kõrval kõndinud ja teda patsutanud. Pollide majani polnud ta siiski tulnud, vaid teelt ära keeranud. Oli veel öelnud:

«Tervitage Elvit!»

Kas see midagi tähendas või mitte, vaevalt küll. Või pidi just Elvi talle nüüd võlgu olema. Niisugused need tüdrukud on, ise tahavad, et keegi oleks, aga tõelise härrasmehe Topmani peale saaks hing täis, kui see julgeks midagi seesugust mõelda.

Nii sai lehm Pollide majja ja tõi ka hulgaliselt muret kaasa. Heinaaeg oli läbi, aga talveks pidi midagi varuma. Heinaraha ei võinud ometi Topmani käest küsima minna. Ja heina ei müünud kah keegi, kõigil oli napilt käes, tänavuse põuaga eriti, sellepärast oligi nii mitmeid mullika või lehma müüjaid.

Ema käis vikatiga tonksimas ümber tellisetehase, iga tükk oli arvel. Sealt oli Sergei enesele niitnud. Stepp oli lõputu, aga head heina polnud heinaajalgi võtta, ammu siis vastu sügist. Üks pujupõõsas hõikas teist taga. Sattus puju sööda sisse, oli piim mõru kui vanakurja okse.

Nagu kuulda, läksid kehvadel talvedel loomasöödaks ka õlgkatused, kus neid oli. Siin polnud. Nii et ka kehv, hein ja kasevihad andsid midagi.

Nüüd jätkus kõikidel Pollidel pärast tööd tegemist. Niideti ümber soo kõrget karedat puhmast. Nad ei teadnud selle rohu nimegi. Kogu pere oli platsis. Õhtul tulid nad neljakesi telliskivitehase poolt, suured palakad kuivatatud heinaga kõigil järel lohisemas. Isegi kolmeseks saanud Edwardil oli oma komps.

Enn tuli küla vastassuunast, tema pidi kasevihtasid tooma. Muud paremat puud siin ei olnud, ainult vähesel määral haabu, aga need kasvasid kõrged ja nende lehed olid karedad. Vahel aitasid ka teised puutöömehed Ennul vihtu teha.

Mis piimandus võis sellest küll tulla, kui valmistuti hoopis näljapajukiks?

Pollide lagunenud maja otsas oli lauda moodi hoone, millel puudus peaaegu kogu esikülg. Seal oli juba enne neid kükitamas käidud. Et paremat peldikut polnud, oli Eduard uksest pisut tahapoole löönud paraja jämedusega õrre, mille peal sai istuda, ja alla mõned latid, et kraam ei valguks lausa õue.

Seda majaosa koristama ja laudaks ehitama hakata ei olnud ühelgi Pollil isu. Nende vastas oli Kandenite, Tooride, Mannaste maja, aga sealne kuurialune oli puid täis veetud. Jüri oli kange neid lõhkuma ja laduma. Seda kuuri ei saanud Pollid enesele tahta.

Siinsetel majadel olid avarad eeskojad, lampkatusega, veidi

kergemalt ehitatud. Ühisel otsusel pandi lehm sinna. Ehitati vaid vahesein, nii et õueuksest pääses tuppa lehma häirimata. Vaheseina tegi Enn üksinda ära. Heina aga polnud kuhugi panna. Osa sai lehma juurde, loomal oligi soojem, osale meisterdas Enn kunagise lauda kohale parred, nii et nüüd käidi kükitamas heinalõhna käes. Ehkki peab ütlema, et see hein ei lõhnanud kuigivõrd. Isegi sügisesed vihad ei lõhnanud nii meeldivalt, nagu oli meeles vanadest saunakordadest. Heina ärapaigutamise probleemi ei suudetud siiski lahendada. Pisut lubas oma eeskotta võtta Veebelite pere, kes elas mõni maja eemal. Et kõikjal oli mitu peret ühte tuppa topitud, siis olid ka esikud kolu täis. Elati küll nagu kohvri otsas, aga ajapikku ikka kogunes.

Nõnda oli Olev Topmani suuremeelne kink, mis polnud muud kui lai liigutus, käsi püksitasku ja jälle välja — ju oli too raha kunagi tulnud samuti laialt, kuigi mitte vaevata ja kavaluseta —, tekitanud suure hulga tööd-muret mitte üksi Pollidele, vaid ka kõigile teistele, kes nende asjast osa võtsid ja sellele natukenegi südant kulutasid.

Elvi elulõpp oli seega tegemist täis. Ta loopis savi, varus heina, toppis seda kõikvõimalikesse panipaikadesse, käis ansambliproovidel, unistas printsist. Nii polnudki aega mõelda surmale ja Elvil oli kindel tunne, et seevõrra nihkub ka surm ise eemale.

Kui nüüd leiduks keegi, kui tuleks äkki mõnest teisest külast — sovhoosil oli veel kaks eraldi farmi, nendes võis käia ilma erilise loata — üks eesti noormees, näeks Elvi tiisikuse lõkendavat ilu, võtaks tema käe oma pihku ja ütleks: «Ma tahan olla sinu oma, kuni sa elad!» Kui see juhtuks, siis elaks Elvi veel kaua. Kui tal ainult oleks keegi, kellesse kõigest hingest armuda, siis hoiaks armuvägi mõni aeg kõik hädad eemal. Ja kui see on ära olnud, võib ta tänutundega minna. Sest sellest ei pääse keegi.

20.

Enne koolide algust käis pikemat kasvu tõsise olekuga õpetajanna, kes käskis end kutsuda Natalja Fjodorovnaks, eestlaste majasid pidi, et kirjutada üles koolieelisi lapsi. Ta alustas oma ringkäiku klubi juurest ja astus esimesena sisse vanade majja, kuigi talle oli öeldud, et seal ei ole lapsi.

Oli pühapäevane päev. Orgitaga oli neil asjast juttu olnud.

Õpetajanna ei palunud teda tõlgiks kaasa, arvas ise toime tulevat.

Järgmiseks tuligi ta Seela juurde ja pani kõik kolm Tärkelit kirja.

Kaupo oli õppinud seitsmendas, üks veerand jäi mittetäielikust keskharidusest puudu, ja kuna ta oli alles neliteist, kuulus ta koolikohustuse alla. Meelis oli käinud kuuendas, Seela viiendas. Natalja Fjodorovna mõtles pisut ja ütles, et kõik kolm lähevad nüüd viiendasse.

Ema oli püüdnud talle oma puukeelega vastu vaielda, et mis nad sinna kooli otsivad, kui sõnagi aru ei saa. Kaupo oli seda keelt juba ligi kolm aastat õppinud, aga ei suutnud ühtki lauset moodustada, vajalikul hetkel ei tulnud sõnad meelde. Teistest rääkimata.

Õpetajanna ütles:

«Koolis õpivadki keele selgeks. Nad on terve suve siin olnud ja ei oska ikka veel midagi.»

Eks tal olnud omajagu õigus.

Seelale tegi nalja mõte, et ta läheb oma suurte vendadega ühte klassi. Seetõttu tekkis tal Natalja Fjodorovna vastu kohe poolehoid.

Nagu hiljem selgus, oli koolis vaidlust olnud, kas tasub eesti lastega jännata, las ootavad veel aasta ja tulevad siis. Kes tõesti õppida tahab. Koolisundusele võis ka läbi sõrmede vaadata. Natalja Fjodorovna oli direktori naine ja tegelikult otsustas tema majas asju. Direktoriks oli võimlemisõpetaja, sõjainvaliid. Võimlemist õpetas ta sõnadega, kiitis, kuidas sõdurpoisid teevad kõike hästi. Amet määrati rajoonist just talle, ta oli meesterahvas ja seetõttu autoriteetsem kui ükski naisõpetaja. Koolis oli teinegi meesõpetaja, Andrei Jakovlevitš, kes andis matemaatikat, muhe ja kaval vend, aga direktorikohta ta ei tahtnud ja talle poleks ka antud, sest ta ei kuulunud ridadesse ja oletatavasti olid tal mingid salavaenud, mida ta küll välja ei näidanud. Ilmselt oli Andrei Jakovlevitš korralik inimene.

Tema oligi eesti laste kooli toomise vastu. Mis neist piinata, las teevad tööd, aitavad vanematel natuke jalgu alla saada. Aga Natalja Fjodorovna nägi kaugemale: võibolla ongi algul raske, aga pärast on nad tänulikud, et neid sunniti õppima.

Sellel koosolekul tuletati meelde ka kevadist kivisõda. Lapsed ei pea viha, arvati üksmeelselt, aga lubati silma peal hoida.

Kuuldavasti rakendati ümberkaudsetes külades koolisundust vaid tükati. Igas väikeses kolhoosikülas polnudki kooli. Õppidasoovijad käisid mujal, elati erakorterites, internaati polnud.

Seda enam oli eestlastel põhjust hiljem Natalja Fjodorovnat hea sõnaga meelde tuletada.

Neid asju kuulis Seela alles tagantjärele mitme inimese kaudu ja kes teab kui täpselt, aga õpetajanna oli talle kohe sümpaatne.

Ta pakkus ennast temaga kaasa, et näidata, kus eestlased elavad. Kuigi õpetaja teadis seda isegi, oli tal ilmselt hea meel, et üks võõras laps teda juba mingil moel toetab.

Kaupo oli mossis, aga teadis ka seda, et viiendaski klassis pole tal midagi peale hakata. Ta ütles:

«Ei võinud nad oma äratoomisega kooliaasta lõpuni oodata!»

Seela läks koos Natalja Fjodorovnaga Kandenite juurde. Kaur oli käinud kolmandas, Katrin esimeses. Nüüd pandi mõlemad esimesse.

Heino Mannas oli õppinud juba kaheksandas ja ainult keele pärast polnud tal mõtet siia kooli minna. Keele õpib ta niigi ära, kui kätte võtab. Rajoonikeskuse keskkooli ei tasunud enne kippuda. Polnud siinkandis kuulda, et mõni oleks seda esimesel aastal üritanud.

Üle tee elasid Pollid. Nende tähtsaks perekonnaliikmeks oli saanud Kirjak, kes ümber ristiti ja sellega eestlaskonda vastu võeti.

Elvi oli seitse klassi lõpetanud, hädaga pooleks, sest kodus oli palju tegemist väikeste vendadega. Ka sai ta varsti seitsmeteistkümneseks.

Enn Polli oli veel viisteist ja kodus käinud seitsmendas klassis, kuna oli ühe aasta istunud. Ka seitsmes läks tal üle kivide ja kändude, kuidagi liiga kerglased tundusid talle need õppeained. Ta oli äraviimise pärast natuke isegi rõõmustanud: ometi saab sellest vastikust koolist lahti. Muidu oli ta tõsine ja püüdlik poiss, Orgita kiitis teda alati. Kuni Eduardi surmani figureeris Enn ehitusbrigaadi palgalehel Eduardina, pärast seda juba oma nime all. Tal polnud sünnipäevast palju puudu, võis end juba täiskasvanuks lugeda. Enamiku E-tähega Pollide sünnipäev oli talve hakul, vanapaaril oli nähtavasti oma meelisaeg laste meisterdamiseks.

Natalja Fjodorovna ja Seela tulek Pollide juurde oli Ennule löögiks. Ta teatas kategooriliselt, et ei kavatse minna kooli lolli mängima. Õpetajanna aga lõi oma õilsat printsiipi rakendades ühe vitsaga kõiki, ei arvestanud individuaalset eripära, veel vähem inimhakatiste eneste soove. Enn Polli pandi koolipoisina kirja, määrati viiendasse klassi. Ta oli veel tükk aega Seela peale tige, otsekui oleks Seela selle koolijama välja mõelnud. Kevadise vihase võitlejana küsis Enn õpetajanna käest: «Kas

kivid võtan kooli ühes?», aga keegi ei mõistnud seda õpetajannale tõlkida ja võibolla jäigi Natalja Fjodorovnat vaevama, et ta ei olnud oma uuest õpilasest esimesel kohtumisel aru saanud.

Käidi veel Veebelite juures, aga Vilma oli seitsmenda klassi lõpetanud, tal oli isegi tunnistus ette näidata, mida Natalja Fjodorovna lugeda ei osanud. Vilma oli otsustanud ühe aasta kodus olla, ema aidata, et siis minna linna muusikakooli edasi õppima.

Jäi veel August Kärmas, kes oli seitse täis saanud aasta alguses ja polnud koolis käinud. Leida oli vasikalaudas, need põrgulised ei teinud äri- ega pühapäeva vahet, ikka tahtsid süüa. Seela seletas vanainimesele ära, miks nad on tulnud. Elfride Miks tõmbas venna pojapoja vastu rindu ja hakkas hädaldama:

«Oh sa mu väiksekene, mis nad sinust tahavad.»

Natalja Fjodorovna vaatas pisut kohkunult Seela otsa, aga Seela ei osanud talle muidugi tõlkida.

Vanatädil voolasid silmist pisarad, aga väike vaeseke vaatas kasvuka õpetajanna poole üsna terase pilguga. Võimalik, et ta oli oma üksindusest väsinud.

August Kärmas määrati esimesse klassi.

Nõnda olid nad hingekirja pandud ja esimesel koolipäeval ilmusid kõik kooli nagu muistegi. Ema triikis ja sättis ning Tärkelite vägi tundis mingil määral pidulikkust.

Ilmus ka Polli Enn, aga tal olid puutöömeheriided seljas ja ta teatas, et tema ei kavatsegi õppima hakata, tundidest läheb ta kohe ehitusele ja teeb seal oma aja õhtul tasa. Tundus, et ehitustööst oli saanud tema tõeline kirg ja uhkus. Orgita kinnitas, et Enn teeb meestega võrdselt. Kui Orgita poleks ajanud, ei oleks Enn kooli ilmunud. Muidugi eestlase korralikkus ka. Isegi Ester Polli kartis trahvi, kui Enn kooli ei lähe. Ta olevat öelnud:

«Nüüd on meil veel see lehm ka, nii et iga kopikas on arvel.»

Lehmast sai palju juttu, see oli tõeline sündmus peres ja natuke ka väärikuse või edasijõudmise näitaja — ikkagi nemad esimeştena.

Kandeni lapsed olid korralikult riides nagu alati, aga kõige ilusama väljanägemisega oli August Kärmas. Leida oli asendaja palunud ja ilmus ka ise koos pojaga kooli. Nii pidigi olema, ainult et teistel ei tulnud ema kaasa.

Leida oli õhtul Juta juures käinud — seda juhtus imeharva, et ta ise teiste eestlaste juurde tuli — ning olnud hädas. Ta öelnud:

«Eestis viiakse esimesel koolipäeval õpetajale lilli, aga mis siin teha? Lilli ei ole.»

Mõne akna all kasvas flokse, aga Leida ei julgenud neid küsima minna. Ka ei teadnud ta, kas lillede kinkimine on siin kombeks. Jutagi arvas, et mingu ilma lilledeta. Eks hiljem või ju õpetajat kuidagi meeles pidada, kui Leida seda vajaliikuks arvab. Kõige parem kingitus on, kui poiss hakkab hästi õppima. Tuľgu ta ikka Kauri ja Katrini juurde, neil on juba koolikogemusi ja saavad ehk Augustit aidata.

Leida kuulas seda juttu kaheldes ja kahetses võibolla, et tuli nõu küsima. Kooli ilmus ta igatahes ilma floksideta.

Kaur ja Katrin tahtsid ühte pinki istuda, aga see ei kõlvanud, poisid pidid istuma poistega. Nii said Kaurist ja Augustist pinginaabrid. Kuigi kaks aastat vanusevahet, olid nad peaaegu ühepikkused.

Kaupo tegi Ennule ettepaneku koos istuda, aga see ütles:

«Mis sa kohta raiskad, minu oma jääb nagunii varsti tühjaks.»

Nii istusid vennad kõrvuti ja see oli paras jagu plahvatusohtlik olukord. Seela istus ühe valgete patsidega vene tüdrukuga, kes vahtis kogu aeg maha. Võibolla sellepärast ei tahtnudki teised temaga istuda ja ta sattus umbkeelse seltsi.

Koolimajal oli mingi eriline lõhn. Ei lõhnanud mitte üksnes värske lubja, vaid veel millegi järele.

Esimesel vahetunnil tuli kooli ilmselt kõige tugevam poiss seitsmendast klassist Kaupo juurde ja tegi talle ettepaneku kätt proovida. Ta näitas ette: küünarnukiga toetuda õpetaja lauale ja kumb surub kumma käe alla. Kaupo võttis kutse vastu. Ta oli kõva poiss, aga too teine oli kõvem. Alla surus Kaupo käe. Ilmselt oli tegemist ka mingi nipiga, aga millisega, sellest ei saanud Seela aru. Kaupo pakkus uuesti proovida, võttis mugavama asendi, pusimine oli pikem, aga teine poiss võitis ikka. Kaupo ütles talle eesti keeles:

«Ma harjutan pisut, eks siis vaatame.»

Kui võõras poiss oma saatjatega viiendast klassist välja marssis, pani Meelis talle jala ette. Poiss käis ninali. Viienda omad naersid. Ilmselt oli neil midagi kooli peremehe vastu.

Poiss hüppas vihasena püsti, kõhkles hetke, kas karata Meelisele kallale. Aga Kaupo jõudis ette, astus Meelise juurde, tõukas ta eemale ja käratas:

«Miks sa niiviisi teed, meil oli aus võistlus!»

Võõras mõistis, et asi on klatitud, ja ta viha läks üle. Kaupo sai temalt tunnustava pilgu, esimene jõuproov oli lõppenud rahuga.

Hoopis raskem oli toime tulla õpetajatega. Nad seisid klassi ees kena ja ilmeka näoga, aga tuhkagi nendest aru ei saanud. Ei Kaupo ega Seela. Ennust rääkimata, tema ei püüdnudki saada.

Esimene tund viiendas oli Natalja Fjodorovna oma. Vene keel. Seela oleks küll tahtnud talle kas või väikestki mõistmist välja näidata, aga mis võimatu, see võimatu. Õpetaja kirjutas midagi tahvlile, Tärkelid tegid konksud oma vihikutesse järele. Enn muidugi mitte.

Teine tund oli ajalugu. Seda andis ilus paksuke ja nooruke õpetajanna, ta rääkis silmade välkudes ja näitas kaardilt kohti, mida Seela teadis. Kõike seda oli tüdruk ju õppinud. Nii et õpetaja teadis ja Seela teadis, aga kokku nad oma teadmistes ei saanud.

Kolmas tund oli matemaatika, klassi ette ilmus õdusa ja pisut laisa olemisega Andrei Jakovlevitš. Meelis oli matemaatikas alati olnud priimus. Kuigi ta ei saanud tekstist aru, taipas ta kohe ülesande sisu ja lahendas selle ära.

See, et ta oli kuuendas algebrat õppinud, natuke ise võrrandeid juurde vaadanud, ei aidanud teda siiski kuigi palju. Tolleaegse viienda klassi tekstiülesanded olid matemaatika tipp. Matemaatilise ja loogilise mõtlemise tipp. Nõnda oli seletanud nende õpetaja, hüüdnimega Vibalik, kes tunnistas vahel, et keeruliste aegade tõttu on temas kaduma läinud teadlane, aga ta loodab oma õpilaste peale, ehk veab sellel põlvkonnal rohkem. Nii et viies klass oli tipp, edasi pidid tulema kõiksugused eriharud, kus olevat tarvis teistsugust mõtlemist. Seela tundis tookord pisut ka uhkust, et oli tippu jõudnud. Aga eriti tugev ta matemaatikas ei olnud, nähtavasti sellepärast, et alati oli võimalik Meelise käest küsida. Ja kuigi Meelis tituleeris Seelat viimaseks tubakaks, sai ta oma üleolekut näidata sellega, et seletas ülesande kannatlikult ära. Nii et tänu Seelale oli tal ka pedagoogilisi kogemusi.

Õpetaja laskis ühel poisil tahvlil pikalt ülesande kallal pusida ja rappa see lõpuks ka läks.

«Noh, kas keegi lahendas ära?» küsis õpetaja. Sellest võis hääletooni järgi aru saada. Klass vaikis, pead maas. Meelis ei tõstnud just kätt, aga vaatas õpetajale otsa ja noogutas kergelt.

«Kas sina või?» küsis õpetaja imestunult. Sedagi võis häälest ära aimata, ja noh, nii lihtsatest sõnadest pidi ikka juba aru saama kah.

«Tule siis tahvli juurde ja näita teistele ette!»

Ta toetas oma juttu viipega. Meelis tõusis julgelt püsti, läks

tahvli juurde ja lahendas tekstiülesande tehete kaupa ära. Tehete mõtet seletas teistele õpetaja ise.

«Tubli poiss. Viis,» oli Andrei Jakovlevitši otsus.

Seelal oli päris uhke tunne, et tal on selline vend. Ise poleks ta küll osanud, kui tekstist aru ei saanud.

Sellest sündmusest tekkis väheke õdusam tunne kooli vastu. Tähendab midagi oli siin siiski võimalik teha.

Pärast tunde läksid Seela ja poisid telliskivitehasesse. Ema vedas juba vett. Harjumatu oli teda niiviisi näha. Poisid olid alati püüdnud tema eest kõik ära teha ja tema kiitis kõigile, kui head lapsed tal on. Ainult poiste omavaheline igavene nääklemine tüütas teda. Seelat tüütas ka. Miks nad pidid kogu aeg teineteise kallal võtma, kui ometi hoidsid ühte? Katsugu mõni võõras ühele midagi teha, kohe oli teine jaol. Nagu Meelis täna koolis, kuigi ilmaasjata.

«Noh, koolijütsid, kuidas oli?» küsis ema.

«Nagu tummade etendusel,» vaimutses Meelis.

«Minge aga nüüd koju õppima, küll ma teen ise,» ütles ema.

Siis lepiti kokku, et poisid ja Seela käivad pärast tunde kordamööda emal abiks.

«Seelal pole vaja tulla,» arvas Kaupo, aga Seela nõudis võrdseid õigusi.

Telliskivitehase hooaeg kestis poole septembrini, harva kui oktoobrini välja. Ilmad läksid halvaks, plonnid ei kuivanud ja kogu töö oli nöök. Vahel tuli oktoobris juba lumi maha.

Seela ei olnud seda veel näinud, kõik kuud ja aastaajad olid neile siin Lääne-Siberi metsastepivööndis veel esmakordsed.

Õppimine käis nii, et ajaloos, botaanikas ja geograafias, see tähendab maateaduses, tõmbasid nad rohkem vaistu järgi tekstis mõned laused alla ja tuupisid need pähe. Nad olid ju seda kõike õppinud ja mäletasid, seetõttu pidi nende lausete valik enam-vähem täppi minema. Neil olid ka sõnaraamatud ja mõne nime või aastaarvu põhjal sai samuti olulise ära aimata.

Kirjalikud tööd tegid nad ära. Raskem oli vene keelega, harjutusi ei saanud loomuliku intelligentsi abil paika, vahel läks üsna viltu. Nad käisid mõnikord Orgita juurest abi otsimas, aga suurt sellest välja ei tulnud. Tema oli vene keelt õppinud kunagi tsaariajal, siis oli hoopis teine, jättidega keel, nagu ta ütles, ja grammatikast ei mäletanud ta midagi. Ta rääkis küll kõik jutud ära, aga kui õigesti, seda ta ei teadnud. Ütles vaid, et külarahvas ei räägi ka õiget keelt, neil olevat mingi murre, ukraina ja Siberi keele segu. Ainult ropendavat nad õigesti, nagu kõikjal üle suure maa. See on universaalne

keel justkui hiina hieroglüüfid, seletas Orgita, selle abil saab kõik jutud ära rääkida.

Kaupol ja Meelisel olid «matid» juba esimese paari kuuga selged, aga kõiki jutte ei mõistnud nad nende abil küll rääkida, sisu pidi ka ikka teadma. Ja koolis ei tohtinud neid üldse pruukida. Kohalik rahvas tegi väga selget vahet, millist «matti» kuskil tohtis öelda, see oli peenike värk.

Natalja Fjodorovna parandas eesti laste harjutusi kannatlikult, aga sellest ei olnud palju kasu, kui nad ei saanud aru, mis neil valesti läks.

Mingeid järeleaitamistunde õpetaja ei teinud, küllap uskus, et nad tulevad ise pikapeale toime.

Kaupo pakkus oma abi Ennule, aga Enn keeldus kategooriliselt. Ta teatas, et tema oma suud lahti ei tee, küll nad siis veenduvad, et inimest ei tohi sundida.

Eestlase jonni tal jätkus, oma joonest pidas kinni.

Nii olid kolm Tärkelit, kellel varematel aegadel olid selged seisusevahed, äkki saanud võrdseks. Nad lahendasid oma koolitükke ühiselt. Meelis tegi ära matemaatika, aga teistele enne ei näidanud, kui nood olid tõestanud, et oskavad ka ise lahendada. Või siis, et tõesti ei oska. Kui Meelis oma matemaatilises ülbuses juba pinna peale käis, viskas Kaupo talle mõne võrrandi nina alla. Aga ega Meelis jäänud nendegagi hätta, ta oli neid venna kõrvalt juba Eestis uurinud. Kaupo oli kõige haritum vene keeles ja arvas harjutuses mõne asja üsna nutikalt ära. Seela asi oli poisse kontrollida, kas kõik on tehtud, ja õppima sundida, kui miski tegemata. Pähetuupimisega pidi igaüks ise hakkama saama.

Saksa keelt neid alguses ei sunnitudki õppima. Õpetaja arvas miskipärast, et kõik eestlased oskavad seda või et nende keel on saksa keelele väga lähedane. Muidugi olid nad seda pisut õppinud, nende alevi koolis oli võõrkeeleks samuti saksa keel.

Nõnda kujunes välja, et kolmel Tärkelil olid hinneteks kas viied või ühed, vahepealseid numbreid ei esinenud. Pähetuubitu eest said nad samuti enamasti viied. Õpetajad mõistsid küll väga hästi, et «salm» oli lihtsalt peas, aga nad teadsid ka, et lapsed tunnevad ju asja sisu.

Ainult sümpaatse Natalja Fjodorovna tundides laoti Tärkelitele vaid ühtesid. Vahel ka Seela lemmikaines maateaduses. Õpetaja Margarita Ivanovna oli tihti pahur, hoidis pead kinni ja pahandas. Siis — kas see oli migreen või õnnetu armastus — ei kärsinud ta Tärkelite vigast «salmi» ära kuulata ning pani ühe sisse. See tegi viha, ainult Kaupo võttis asja stoilise rahuga.

«Mis sa siis tahad. Meie oleme ju rahvavaenlased ja solgime nende püha keelt,» ütles ta.

Maateadus jäi siiski Seela lemmikaineks. Ta oli oma õnnetut reisigi vahel võtnud maadeavastusena. Oli kujutlenud, kuidas ta peab uurima ja kaardistama pärismaalastele kuuluvaid alasid. Nood polnud iial näinud ühtegi atlast ega saanud aru, mis on kaardi peal pruun ja mis sinine. Need olid eurooplaste kokkulepped, aga väga head ja targad, Seela pidi neid pärismaalastele tutvustama. Ta oli maateaduse misjonär Lääne-Siberis.

Aga nüüd ilmus välja see valutava peaga Margarita Ivanovna ning tegi näo, nagu teaks ta kaarti paremini kui Euroopa Geograafiaseltsi auliige Seela Tärkel.

Pärast saabumist oli Seela kirjutanud kogu klassile adresseeritud pika kirja, kus kirjeldas oma maateaduslikus vaimustuses pikalt siinset metsasteppi.

Ta oli saanud ka ühe lühikese vastuse, kus oli öeldud, et tema tindipotis nagu ka kahe äraviidud klassivenna tindipotis olid nad kevadel hoidnud lilli, aga siis oli õpetaja selle ära keelanud.

Neil õlid toredad õpetajad. Huvitav, kes oli keelaja? Mida nad kartsid, kui olid võinud sinna jääda?

Seela kirjutas veel ühe pika kirja, kus tõi uusi andmeid metsastepi kohta ning esitas lõpus ka ülaltoodud küsimused.

Selle kirja peale ei saanud ta kaua vastust. Siis tuli see ühelt tüdrukult, kes polnud tema lähemaid sõbrannasid. Kiri oli posti pandud Tallinnast ja tüdruk teatas lühidalt, et nad ei tohi talle kirjutada, kui ei taha enesele ja vanematele pahandusi kaela. Saagu Seela olukorrast aru ja ärgu pangu neile pahaks.

«Pikk elu on ees, kõike võib juhtuda,» lõppes kiri.

Seela ei kirjutanud enam. See oli kurb.

21.

Tõnis Nyberg oli sündinud 1877. aastal. Veel eelmisel sajandil oli ta meheikka jõudnud ja paljud tema arusaamad oli kinnitanud see aeg. 1905. aastal oli ta kahekümne kaheksa aastane mees, 1918-ndal aga juba neljakümne ühene. Maailmasõjast oli ta pääsenud, aga Vabadussõjast võttis osa. Pärast pakuti talle mõisa jagamisel maad juurde, aga tema ei võtnud. Juba isa oli talu päriseks ostnud ja maad neil jätkus. Seda oli oma nelikümmend viis hektarit, sellega võis imet teha, kui

tegija olid. Kui tegija olid, siis ei seganud sind kivid, hallad, üleujutused ega põuad. Ka kehvemat maad sai selle iseloomule vastavalt ära kasutada, kui mõistus oli virge ja rühmata viitsisid. Ega see rühmamine nii suur olnudki, nagu mõnele mehele meeldis rääkida. Varavalgest hilisõhtuni tegid need, kel pea ei jaganud. Aga peatöö polnud sugugi kergem kui ihurammu oma.

Eesti valitsuse ajal oli Tõnis Nyberg au sees olnud selle eest, et talu oli korras ja maa kandis vilja, lehmad andsid piima ja inimesed olid oma eluga rahul. Aga nüüdse valitsuse ajal oli ta külakurnaja ja rahvavaenlane, et ei tahtnud oma vaevaga kogutud vara panna ühte patta popsiga, kel ei olnud midagi, et ei tahtnud võrdseks saada sellega, kel aru oli vähevõitu ja kes ei viitsinud tööd teha eelmise valitsuse ajal ega hakka tegema ka selle ajal.

Tõnis Nyberg oli samuti võrdsete õiguste poolt. Kõigile pidid sünniga olema antud võrdsed võimalused, see oli õilis põhimõte. Ometi ei sündinud inimesed võrdsena siia ilma. Ühel oli võimeid rohkem, teisel vähem. Muidugi leidus ka selliseid, kes jõudsid edasi tänu oma halbadele iseloomuomadustele, häbematuse ja valega, pettuse ja vargusega, aga selliseid ei olnud siiski nii palju, nagu seda nüüd püüti kujutada.

Tõnis oli elanud mõisnike ajal, aga ta ei olnud nende vastu viha kandnud. Viiendal aastal oli temagi koos teiste noorte meestega küla vahel ringi ladunud ja õiglust nõudnud, aga oma südames ta kõiki neid hüüdmisi päris ei uskunud.

Tõsi ta oli, et mõisniku laps sündis kohe rikkana, saunamehe omal polnud suurt midagi kaasas peale oma naha. Rikkus oli selle aja ning maa mõõt. Aga kas mõisnike seas oli just nii suur hulk alatuid ja ülbeid, nagu talumehed seal oma kihutuskõnedes hüüdsid, selles Tõnis kahtles. Kas talumeeste hulgas polnud niisuguseid mitte rohkemgi? Kas pole tegelikult nii, et mida alam kiht, seda rohkem on alatuid? Paljud satuvadki alamate hulka oma alatuse tõttu, sest looduse ja inimese seadus ei taha alatust, lükkab sellised edenemise teelt kõrvale.

Nüüd ilgutakse vana aja mõtete üle, aga need olid tihti sügavamad kui praegused.

Mõisnik ei kasvatanud oma lapsi voostriteks ega teinud seda ka hilisemad rikkad. Et mõnest lapsest tuli vooster, see oli küll tõsi, sest loodus jagab tublisid ja nigelaid inimkihtidesse enamvähem võrdselt, kõrgemal paistavad need lihtsalt rohkem silma.

Tõnis Nyberg oli sulast pidanud, vahel oli neid koguni kaks, aga kui oma lapsed parajasse ikka jõudsid ja mujale ei kippunud, siis mitte ühtegi. Ta polnud kedagi sulaseks sundinud, nad tulid ise, ja tema juurde üsna hea meelega, sest ta oli

õiglane peremees. Süsteem sünnitas sulaseid, öeldakse nüüd. Sünnitas ka peremehi ja mõnest sulasest sai parem peremees kui teisest selleks kasvatatud perepojast. Praegune süsteem sünnitab ainult sulaseid, paneb neile ka sulase aru pähe, sellepärast ongi kõik liga-loga, nagu sovhoosis näha. See on siis nende saavutus ja õnn. Peremehi pole ühtegi, peremehetunnet ei ole, kõigil ükskama, kas põld annab saaki või ei anna üldse. Ikaldus oli Tõnise ajal suur õnnetus, praegu vangutatakse ainult väheke pead, aga südamesse asi ei lähe. Ikaldus käivat siin ikalduse järel, kuid inimesed on roosad ja rahulikud. Mõisa kõis, las lohiseb. Et mis sa ikka pingutad, kui nagunii võetakse kõik käest ära.

Tubli mees jõudis igal ajal halja oksa peale. Ühel oli algusest sisseantud hoog suurem, teisel väiksem, aga see pani tagumist rohkem pingutama. Edasi ei jõutud seadusi rikkudes, ühiskond valvas korra järele. Petiste edu oli ajutine, kuigi leidus ka selliseid.

Tõnis Nyberg ei nutnud, et mis ta kurja on teinud, et nad ta Siberisse küüditasid. Muidugi ei tahtnud ta kolhoosi minna, ja kui naabriga jutuks tuli, siis seletas oma põhimõtte ära. Ega ta naabrit keelata saanud, kui see oleks kangesti minna tahtnud, — lollile tarkust pähe ei pane. Tõnis ei teinud kihutustööd sinna ega tänna, aga ei lasknud ennastki kihutada poisikestest, kes ei olnud elus midagi näinud. Tõnis oli vana mees, ta oli ise teinud omale saatuse ja ei hakanud ometi enne surma ütlema, et oli kogu aeg valesti elanud.

Tema oli vaenlane. Kelle vaenlane? Tulid ja võtsid tal kõik käest ära ja ütlesid, et ta peab neid selle eest kangesti armastama. See oligi kõige ehtsam alatus. Ja see oli seaduseks tehtud. Inimeste meeled olid nii sõgedaks aetud, et nad uskusid seda jampsi. Ei uskunud siis, kui see käis otsesõnu nende pihta, sest selle paikapidamatust nad teadsid, aga kippusid uskuma, kui see käis naabri kohta. Olgugi et võis tuletada: see jutt on just sama vale kui too, mis nad minust räägivad, nende jutud koosnevadki ainult valest, muidu ei oleks nad nemad.

Mehi pandi kinni selle eest, et nad ei pooldanud elulaadi, mida polnud ise valinud, mis sunniti neile, väevõimuga peale ja mille kohta neil kästi tunnistada, et see on kõige parem kord, mida inimene on suuteline välja mõtlema.

Ennast ja oma tegusid ei tahtnud nemad kunagi kriitiliselt hinnata. Kõigi nende loosungite mõtegi oli: elagu meie! Meie oleme kõige toredamad ja ära hävitada tuleb kõik, kes seda ei tunnista, kellele on looduse poolt silmad antud ja kes asju teisiti näevad.

Kel võim, sel õigus. Mehi veeti tuhandete kaupa vangilaagritesse, süüdistades neid tegutsemises režiimi vastu, mida polnud nende tegutsemise ajal kodumaal veel olemaski.

Vanasti tulid inimesed Siberisse, et maad saada. Põlatud tsaarivalitsus andis neile paraja summa elujärje sisseseadmiseks, sest oli huvitatud, et tema vallutatud maad asustataks ustavate alamatega. Kes oli kodus laisk, see jõi abirahad maha ja vireles siin edasi, sest ka kõige parem muld ei kasvata päris ilma vaevata. Kes aga tahtis edasi jõuda, see sai siin jõukale järjele. Terved külad õitsesid. Siis tulid nemad ja lõid kõik ühetasa. Loodrid ja joodikud olid õiged, need pandi ülemusteks, jõukad ja tublid peremehed aga pillutati laiali. Isegi Siberist sai veel Siberisse saata.

Seda oli rääkinud kontorist Erna ükskord avameelsusehoos ja siis ise hirmsasti ära kohkunud.

Ta oli lähedalt eesti külast pärit ja töötas siin sovhoosi raamatupidamises. Kaua aega ei andnud ta ennast eestlastele tunda, ja kui tema rahvus teatavaks sai — sest nimi oli tal Erna Järv, see ei jätnud kahtlust —, siis võõrastati teda mõnda aega, arvati olevat spetsiaalselt siia saadetud nende järele luurama.

Erna ise aga oli häbenenud oma eesti keelt, oma sünnist saadik teistsugust elulaadi, vahest ka enda ja oma küla saatust; ta oli nagu kõik inimesed hirmude paine all, nagunii vaadati nende peale, kes kiiresti venestuda ei tahtnud, kahtlusega, praegune aeg aga oli iseäranis umbusklik, ja kui ise olid juba kahtlusaluste killast, siis võis läbikäimine lausa kahtlaste rahvavaenlastega saatuslikuks saada.

Nyberg oli Ernaga tuttavaks saanud. Erna oli öelnud, et Tõnis meenutavat tema isa, kes oli juba kolmekümnendate aastate alguses kadunud vangilaagrite põhjatusse neelu. Paaril korral oli Erna Nybergide pool külas käinud, kui teadis, et teisi vanasid pole kodus. Ühel sellisel korral oli ta ka pisut lahtisemaks läinud, rääkinud siin juhtunust. Hirmude kiht oli temas palju paksem kui küüditatutel.

Nyberg rääkis talle, kuidas paljud Venemaa eestlased olid nüüd kodumaal kõrge au sees kui uuema ja parema elu õpetajad. Erna ei teadnud selle kohta midagi kosta. Ta ütles, et eks siingi andnud ikka omad omi ära, kui selleks olid tingimused loodud, ning et küllap lõi Eestis läbi ikka see liik, kes ka siin teisi karistuseks liigse tubliduse eest kõrvale saatis ja arvas oma elu ainult karjumise abil ära elavat.

Teiste eestlastega ei käinud Erna veel läbi — Juta oli proovinud temaga suhteid luua, aga asi polnud edenenud —, selle-

pärast ei rääkinud Nybergid Erna jutte edasi, see polnuks aus, aga nad ütlesid teistele, et Ernat ei maksa karta, on ise üks õnnetu hing.

Seda kinnitust võis uskuda, sest eestlased polnud kunagi tähele pannud, et komandant käiks Ernaga läbi või oleks teda vahendajaks kutsunud. Kas komandant teadiski, et nad on samast rahvusest, nimed võõrad ja neid arusaamatuid rahvaid on ju nii palju suures riigis. Vahest oli põhjuseks, miks Erna eestlastest kõrvale hoidis, ka see, et ta ei tahtnud sattuda komandandi huvisfääri. Too mees oli majandis üks nendest, kellest põllutöödes mingit abi ei olnud, kes käis, kõva müts peas, küla vahel tähtsa ilmega ringi ja keda töötegijad pidid arvestama ja kummardama.

Tõnis Nyberg nägi maailma asju omaenese vaatevinklist ja oli selletõttu suureks süüdlaseks saanud. Kui ta oleks iga sõna peale noogutanud, oleks ta õigeks arvatud, sest ebaõiglus ja julmus tunnistavad ainult alandlikkust ning on sallimatud inimese oma arvamuse vastu. Vaidlust nad ei talu, vahest ei oskagi vaielda, oskavad vaid käskida, puua ja lasta.

Kõigest hoolimata oleks Tõnis Nyberg ja koos temaga Mai tahtnud sellele maailmale, kuhu neid enam kauaks polnud, kuidagi kasulikud olla.

Eluaeg oli Tõnis põldu harinud, kui ta nüüd vanast peast võtaks kätte ja hakkaks inimesi õpetama, neid oma põhimõtete juurde tooma, siis see oleks talle võõras tegevus. Ta võiks siinsele rahvale natuke seletada põlluharimise kunsti, sest mõneski mõttes olid nad täna sealsamas, kus Tõnise isa oli tema sündimise paiku. Hilisema edenemise oli Tõnis kaasa teinud ja seda võinuks ta järk-järgult õpetada. Aga kes tahtis tema õpetust kuulata, kui linnas kontorites istujad ja paberitargad saatsid vaestele maameestele kaela nii palju õpetusi, et juba üksnes õpetav hääletoon ajas neid öökima?

Tõnis võiks oma vana hea Jumalaga üksi olla ning teda tänada päikese ja vihma eest, oma elupäevade ja saatuse käikude eest, võiks lõbu tunda ainuüksi sellest, et ta seda maailma näeb, läbi sügiseste kaselehtede kuldselt sillerdavat valgust tajub, kuuleb looduse hääli ja suure õhuookeani hingamist, et ta võib kombata maapealseid asju, tunda sooja ning külma, nuusutada kaugetelt maadelt kanduvaid lõhnu, maitsta oma igapäevast leiba. Aga Tõnis tahtis head teha inimestele, oma kaaslastele, kaasaegsetele, kaasmaalastele, kaaskannatajatele, kellega saatus oli teda ühte viinud, kes olid niisama üürikesed siin ilma peal kui tema ise.

Mis see oleks? Sellistele küsimustele mõistavad vastata noored tulipead, kellel on ideid vähe, aga need vähesed seda ägedamad. Vana mees on kõik okkad ära kulutanud ja tal ei ole, millega torgata uinujaid, et need tegudele ärkaksid.

Kui ta mõistaks oma elu kirja panna, oleks see ehk õpetuseks ja võrdluseks mõnele teisele, lugemine ei võta ju palju aega, raiskab teisel pool päeva. Aga kui oma elu hakkaksid üles kirjutama kõik — igaühel on piisavalt kogemusi ja need on seda väärt, et neid tähele panna —, siis ei jõuaks keegi lugusid läbi võrrelda, ka juhus ei tuleks appi, keegi ei leiaks üles just seda, mida temal tarvis.

Aegade jooksul ei ole midagi paremat välja mõeldud ühiselu mõtteks, kui et teha pisikesi heategusid oma teekaaslastele. Kõikehaarav armastus ja enesesalgamine on suured sõnad, aga tegudeks on tarvis, et headus iilaks vahetevahel läbi su hinge.

Tõnis tegi Polli Eduardile kirstu. See oli vahest esimene tegu, millega ta siin avalikkuse ette tuli. Seejärel meisterdas ta mõne voodi ja pakkus nendele, kellest enesest ei olnud tegijat. Ühe sai Oksa Mari, teise Ann Kahur, kolmanda Vaablase Roosi, kes tulekust saadik ainsana põrandal pesitses.

Raha või muud tasu Tõnis ei võtnud, Kahuri Annega oli sellepärast isegi riid tekkinud. Ega head saa teha ilma vägivallata, seda oli uue aja kord õpetanud. Too tahtis õnne ikka teistele kurku toppida, lämbugu või ära.

Tõnis meisterdas ka laudu, pinke ja järisid, tema tehtud väiksemaid asju oli igas eestlaste peres, Topman välja arvatud. Materjaliga oli raskusi, aga kui keegi kuiva palgijupi kätte sai, taris selle ise Tõnise juurde.

Tisleritööd polnud Tõnis varem teinud muidu kui oma pere tarbeks, aga siin olid noorematel inimestel käed tööd täis, eks nad võtnud Tõnise tehtud kohmakatki inventari rõõmuks. Ainus, mida Tõnis neilt vastu tahtis, oli see, et nad pidid ära kuulama tema elupõhimõtted ning selgelt tunnistama, kas tal on õigus või ei ole. Enamik kiitis talle järele, ja sugugi mitte võltsides, mõni aga ütles tõe olevat suhtelise, sõltuvalt sellest, kust küljest vaadata.

Maiel oli kaasas õmblusmasin, ta võttis lastele riideid õmmelda, tegi vanast ümber. Nii said temalt Polli omad ja olid tänulikud, aga ta õmbles ka Kandeni lastele, Tärkeli omadele, väikesele Oksa Pillele — pisikest rahvast siin jätkus. Ta tegi tellimise peale ja raha ei võtnud.

Selle olid nad maha teinud, et elavad oma viimased elupäevad nõnda. Siis panevad teised neid tähele, peavad tarvilikuks, mõtlevad nende peale, ning mõtete ja tähelepanu hoovus hoiab nende elu ja tervist korras.

Niisuguse asja olid nad enese kasuks välja mõelnud, Tõnis ees ja Mai järel, ning pidasid sellest kinni.

«Mis meil vanainimestel muud teha. Võtke aga julgesti, meil hea meel, kui järi leiab sooja istumise või riie külmetaja keha,» seletasid Nybergid.

22.

Sügisel läks kõmu lahti, et eestlased annavad kontserdi. Erna jalutas pärast tööd klubi juurde. Selle ukse peal oli joonistusploki lehele maalitud kuulutus, et laupäeval on isetegevuskontsert. Esineb eesti ansambel. Sissepääs tasuta. Pärast kontserti mängib tantsuks Vilma Veebel akordionil.

Kohalik muusikariist oli bajaan, ka vana hea lõõtsmoonik, akordion oli midagi peenemat.

Teati, et ühel eesti tüdrukul on see pill, aga kui teda klubisse tantsuks mängima kutsuda, ta ei tulevat.

Klubi oli sovhoosikeskuses sellepärast, et niisugune asutus pidi olema, see tähistas kultuuri. Klubil oli isegi juhataja. Juhatamine seisis selles, et klubi võtmed olid tema käes ja ta andis neid soovijatele välja, aga mitte igaühele. Sügisel, harvem kevade poole talve oli üle paari laupäeva klubis tantsupidu. Seal olid maha peetud ka mõned suuremad peied või pulmad. Seda talvisel ajal, suvel toimusid need uulitsal. Pulmadeks sobis paremini suvine aeg. Ja vähe neid peeti, mindi niisama paari. Miks see vana komme oli välja suremas, ei teatud öelda, kas kehvade aegade pärast või ebausust, et halvemini elavad need paarid, kes on suure pidutsemisega kokku läinud. Kas just halvemini, aga nende kohta oli hea öelda: näe kus pidasid rõõmupidu, aga nüüd elavad nagu kass ja koer.

Erna polnud kunagi olnud abielus. Ta oli kolmkümmend viis aastat vana. Öeldakse: kolmkümmend kuus — lootus uus.

Omakülapoistele oleks Erna läinud, aga polnud võtjaid. Sõda ja sõjaeelsed puistamised olid enamiku poisse laiali külvanud. Paar vene noormeest oli talle külge löönud, aga ta oli eelistanud oodata. Nüüd toodi siia eestlasi, ent tema hoidis nendest eemale. Ja eks need olnud enamasti üksikuks jäänud naised. Mehed täitsid suuri töölaagreid, ja kui oli helgem hetk nende elus, siis unistasid naistest, keda nad veel ei tundnud, aga kes neid ootasid.

Kusagil hallivatimeeste hulgas pidi olema ka see, kes Ernale määratud. Millal ta sealt tuleb ja kas üldse tuleb, kes seda

teadis. Kole oli niiviisi mõelda, et su mees istub vangis ja sa ei tunnegi teda veel.

Erna oli pärit Kopra külast ehk rajooni pruugi järgi Kaprovost. Asukad olid tulnud siia möödunud sajandi lõpul. Mitu kuud olid oma vankritega teel olnud. Neid oli teekonnal surnud ja isegi üks enneaegne sündimine tulnud ette. Et enamik selle satsi ümberasujaid oli Kopra külast, siis sai asutatud küla algul nimeks Vastse-Kopra, hiljem jäi ainult Kopra. Nüüd aga ütlesid ka eestlased ise: Kaprovo.

See oli üsna kiiresti saanud jõukaks külaks. Asukad olid kaasa toonud töökuse ja selle rõõmuga, et neil oli head maad algul piiramatult käes, kukkusid rabama. Pea see jõukuski ei tulnud. Linnad olid küll kaugel, aga raudteeni, suure maailma ainsa tuiksooneni, polnud maad rohkem kui neli-viiskümmend versta. Väikesse jaama sai veetud kaupa müügiks, kuigi peatuvaid ronge oli seal vähe. Et aga konkurentsi peaaegu polnud, tuli külasse ka raha, mis läks küll varsti nulliks ja millega Erna oli lapsepõlves poodi mänginud. Ta oli sõja esimestel kuudel sündinud ega mäletanud endist aega peaaegu üldse. Kui mäletama hakkas, olid jutud ärevad, teadjamad mehed ainult ohkasid, mitmel korral sadas külla jõhkraid ratsasalku, kes ei teadnud vist ise ka oma värvi või valisid seda selle järgi, kuidas oli kasulikum.

Siiski kestis elu ka pärast uue korra kehtestamist ja külanõukogude sisseseadmist veel endist viisi edasi; kui linnas olid näljapäevad, sattus isegi nende kaugesse külla endisaegset peent linnakaupa ning töökas talumees elas hästi. Aga mida rohkem hakati rääkima sellest, kuidas töö on au sees, kuidas ainult töö loob väärtusi ja kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma — mida rohkem sedaviisi räägiti, seda vähem oli töö tegelikult hinnas. Eks seda näidanud asjaolu, et töö tõi ikka vähem sisse.

Erna oli hiljem õppinud raamatupidajaks, tal oli selle peale annet, nendest asjadest oli ta aga juba varem aru saanud.

Karjumine ja sõimamine läksid moodi. Kel valjem hääl, sel rohkem õigust. Karjumisega võis priskemalt ära elada kui tööga.

Karjumise hind tõusis ikka kõrgemale, nõnda et ta hakkas tööd välja tõrjuma. Kuni jõutigi olukorrani, et kõvad töömehed kuulutati vaenlasteks ja kõvad karjujad olid ainsad õiged, kelle määrata jäi, kes on vaenlane ja kes mitte.

Selle kogemuse tõttu ei uskunud Erna, et siia toodud suguvennad on mingid vaenlased, aga ta teadis, kui suur ja halastamatu jõud on karjujatel: kui nemad kord ütlesid, et nood või teised on vaenlased, siis oli parem eemale hoida.

Ümberkaudu oli teisigi sisserändajate külasid, nende asukad olid enamasti pärit kas Venemaa sisekubermangudest, Ukrainast või Ida-Poolamaalt ja olid ajapikku kõik vene keele peale üle läinud. Kopra küla oli erandlik nii oma jõukuse kui ka teistsuguse keele poolest ega saanud seega tähelepandamatuks jääda. Jõukus tegi iseteadvaks, varsti pärast ümberasumist loodi siia ühiste rahadega eesti kool ja kutsuti kodumaalt õpetaja palga peale. Kodumaal jätkus noori ja püüdlikke mehi, kel polnud seal õiget hakkamist. Selle õpetaja nimi oli Suutar. Ta oli vaene ja oma käe peal õppinud mees, aga külas pani elu käima. Tema eestvedamisel osteti harmoonium ja koolimaja saalis peeti jumalateenistusi. Mõtted tiirlesid isegi kiriku või palvela ehitamise ümber, aga selleni ei jõutud, enne läksid ajad segaseks.

Kui tuli arveteõiendamise aeg, siis oli too vaene palgaline Suutar esimene, kes jalgu jäi. Tema kadumisel soikus koolielu ja hiljem kool suleti kui tarbetu. Erna oli seal käinud kolm talve. Siis rääkis ta veel head võru murret. Aktsent tuli hiljem, teisest koolist ja teisest elust.

Varsti tehti kolhoos ja kõrvaldati esimesed nõukamad peremehed, kes sinna ei kõlvanud. Erilist vastuseisu kolhoosile Erna ei mäletanud, räägiti omavahel mis räägiti. Selleks ajaks oli juba esimesi kulakuid siiakanti saadetud. Peremehed arutasid nõnda:

«Kui me suutsime igaüks omaette jõukale järjele tõusta, siis suudame ka üheskoos seal püsida.»

Aga seda ei olnud kauaks. Varsti liideti nende kolhoosiga kaks naaberküla ning kõik hakkas allamäge minema.

Juba kolmekümnendate algul leidus mehi, kes käisid ühest majast teise, korjasid ära kõik eestikeelsed raamatud, vedasid need küla keskele kokku ja panid rahva silme all põlema. Küllap siis eestlastel rusikad sügelesid, aga parata ei olnud midagi. Esimesed hirmud olid inimestest juba üle käinud, mehi võeti ükshaaval, kuigi suurem puistamine seisis alles ees. Eestlaste hulka tekkis neid, kes hakkasid oma naha päästmiseks teiste peale näpuga näitama. Nii lagunes küla, mis oli püsinud suhteliselt üksmeelne. Oma väikesed riiud ja krillimised olid ju olnud, kus sa sellega, aga need polnud kaasa toonud jumalavastaseid tegusid. Nüüd sai iga pisike säde suureks leegiks, nagu hüüdlause ütles. Jaguneti kahte leeri. Ei, see pole täpne, oli vaid käputäis agaraid karjujaid, kes kuulutasid ennast leeriks, teised aga ei julgenud eriti iitsatada. Leeride vahele polnud võimalik jääda. Sest nemad ju kuulutasid: kes ei ole meie poolt, see on meie vastu.

Erna isa viidi ära varsti pärast kolhooside loomist. Oli oma parema äratundmise järgi soovitanud seal midagi teistmoodi teha. Kui too moodustis oleks kujunenud iseenesest, siis oleks ta enesele pikemat aega otsinud paremaid olemisvorme ja jutud-vaidlused nende ümber olnuksid teretulnud ja enesestmõistetavad. Sallimatus näitas, et tegemist oli sundusega.

Suure võtmise ajal, kui küla jäi meestest tühjaks ja läks isegi endisi vehkijaid, viidi ära Erna kaks vanemat venda. Polnud haruldased ka juhtumid, kus võeti kinni naisi. Erna pidas paremaks külast kaduda. Ta oli siis alles kahekümne kolmene. Nii lahkusid paljud, ka meestest pääsesid mõned sel moel. Uutes kohtades salgasid nad tihti oma rahvuse maha, või kui keegi sai linnas passi ja võõrapärase nime tõttu ei saanud või ka ei tahtnud rahvust salata, siis igatahes ei hakanud ta mujal, kus just ei tulnud passi ette näidata, oma rahvusest rääkima. Mõned olid nii targaks saanud, et asusid ise teistele uut tõde kuulutama. Küllap sai ka kauge kodumaa endale ülemusi ja õpetajaid just selliste hulgast. Kõige parem oli sel ajal ustavust tõestada jõhkrate tegudega teiste inimeste vastu. Ausus oli kõige vähem hinnas. Niisugustest vist oligi rääkinud Nyberg, kes Ernale väga meenutas isa, nõnda et ta oletas sugulust. Aga oma tagasihoidlikkuses ta seda ei rõhutanud, muidu mõtlevad, et kipub tütreks.

Erna oli lühemat aega olnud oblastikeskuses, siis ühes metsapunktis ja nüüd sovhoosi peatuma jäänud. Siia tõi teda juhus kohe sõja järel. Tal oli väike tuba sovhoosile kuuluvas majas ja midagi enamat ta ei ihaldanud, sest nagu öeldud, on meie hädade aluseks ahnus. Seda oli Kopra küla saatus Ernale tõestanud.

Sinna olid jäänud vanemad ja julgemad inimesed. Valmis elamisse oli asunud uusi, nii et eesti külast ei saanud enam rääkida. Seal olid ka Erna ema ja noorem õde, hiljem hakkas ta neid vaatamas käima. Niipaljukest neid oli, nad pidid ületama hirmud ja kokku hoidma. See oli üks põhjus, miks ta sovhoosi jäi. Siit oli Koprani otse vaid seitsekümmend kilomeetrit, läbi rajoonikeskuse ligi sada. Kohalike mastaapide järgi päris naabruses.

Laupäeval oli niisiis kontsert. Erna pani selga uue kleidi, mille Nybergi Mai oli õmmelnud, ning läks aegsasti platsi. Külarahvast kogunes päris hulka, poleks oodanudki. Pooled istekohad olid täis ja ukse juures seisti troppis nagu külapidudel ikka. Nooremaid tõmbas muidugi tants.

Ette astus Heidi Tärkel, kes teatas väga vigases vene keeles ilmselt päheõpitud lause:

«Eestlased tahavad pisut tutvustada oma laulukultuuri, millel on väga suured traditsioonid.»

Erna teadis laulupidudest. Ta mõtles: keegi, kes oskab vene keelt, näiteks Orgita, oleks võinud neist pikemalt rääkida.

Kogu kontsert koosneski lauluansambli esinemisest. Selle koosseis vahetus veidi ühe või teise laulu ettekandmise puhuks. Tõsise olemisega nooruke tütarlaps Vilma Veebel saatis mõnda laulu akordionil ja andis käega või pillilõõtsa tõmbamisega alustamiseks märku. Koorijuhti ees vehkimas ei olnud. Heidi Tärkel teadustas, luges paberilt ette järgmise laulu nime. Kas oli tõlge kohmakas või teadustaja hääldus halb, aga peaaegu ühestki pealkirjast aru ei saadud. Et Erna oskas eesti keelt, siis mõistis tema ainsana laulude sisu. Kuid sedagi vaid osaliselt.

Laulud olid talle enamasti võõrad. Ainult «Ema viis hälli heinamaale» oli tuttav, ehkki nende külas seda ei lauldud. Neil lauldi palju, kõikidel pidudel, ja vahel kogunesid noored õhtuti mõnda tarre ning laulsid niisama lustiks või võistlesid omavahel laulude teadmises. Neid oli seal üsna naljakaid. Vanem rahvas teadis ka ehtsaid rahvalaule, aga need ei olnud populaarsed. See oli enamikus sajandilõpu repertuaar, mis kodumaalt kaasa toodi. Näiteks oli lugusid tolleaegsetest laulumängudest, nende päritolu sai Erna alles hiljem teada. Ta oli oblastikeskuses ooperiteatris käinud ja raadiost kuulas muusikasaateid. Külal oli ka päris oma laule. Neid meisterdas seesama Suutar, mõned olid lorilauludki. Sõnu tegid ka külapoisid, aga viisi ikka Suutar. Laupäevaõhtuti koguneti koolimajja selliseid laule laulma ja tantsiti, pühapäeval aga lauldi sealsamas tõsise näoga kirikulaule.

Need lood, mida ansambel esitas, olid nähtavasti uuemad. Ja eesti omad ei olnud need ka mitte kõik. Näiteks teadis Erna selle Capri saare, millest nad laulsid, olevat Itaalias, seal oli elanud Gorki.

Publik võttis eeskava üldiselt kenasti vastu, kuigi tuttavaid viise polnud. Kõige rohkem plaksutati laulule, mille sõnad olid: «Ma tahaksin kodus olla, kui õunapuud õitsevad...» Sõnadest ei saadud aru, plaksutamise teenis ära vist esituse tundelisus. Erna meelest ei olnud laulmise tase eriti kõrge, aga isetegevus on isetegevus. Nemad oma külas oleksid küll võinud vägevama ansambli välja panna, aga eks neid olnud rohkem ka. Ning siinsamas küla vahel kogunesid vallalised, meheleminekueas tüdrukud troppi, liikusid jalutades läbi küla ja laulsid mitmehäälselt. Selles oli omajagu jõudu ja ehtsust, mis eestlaste lavalt esitatud laulus puudus.

Kui eeskava oli lõppenud, lohistati pikad pingid seina äärde

ja algas tants. Jällegi olid lood võõrad; kuigi tüdruk mängis hästi, ei tahtnud asi edeneda. Alustasid kaks eesti paari — maja ehitanud Marek tantsis ansamblitüdrukuga, kelle vend oli tiisikusse surnud ja kes ka ise üsna haige välja nägi, ning nooruke Heino, kes oli end Ernale kord tutvustanud ja tahtnud temaga juttu rääkida, aga jutust ei tulnud suurt midagi välja, sest Erna häbenes, — Heino tantsis endast hulga vanema Edith Veebeliga, kes oli akordionisti õde. Et peo korraldajaid toetada, võttis Erna tantsima oma töökaaslase Galja ja pärast läksid veel mõned paarid põrandale, enamasti ikka tüdrukud omavahel. See oli eestlastele alguses võõrastav tundunud, aga eks nad selle aja peale pidid harjunud olema.

Erna polnud kaua tantsinud. Oma külas oli ta kõva tantsija. Neilgi tantsisid ikka poisid tüdrukutega, aga kui poisse jäi vähemaks, siis harjusid tüdrukud omavahel tantsima. Siin oli see üsna tavaline, sest poisid ei osanud ja häbenesid. Kes julges põrandale tulla, oli päris lõvi. Tal pidi paras jagu julgust olema, et taluda teiste poiste pilkeid, mis teda alguses saatsid. Pilgati vaid sellepärast, et enesel puudus julgus. Pärast harjuti ära, et on poisse, kes tantsivad, ja teisi, kes ei tantsi. Esimeste vastu oli tüdrukutel mõistagi suurem huvi. Tüdrukud aga tantsisid kõik, mõni harv erand välja arvatud. Muidugi huvituti eriti neist poistest, kes sõjaväest läbi. Niisugune pidi kiiresti naise võtma, terve küla surus peale. Kes palju valis, sellel oli lööki, aga tüdrukute vahetajaid oli kogu küla peale siiski vaid paar poissi, neid teati ning vanemad inimesed ei vaadanud nende peale hea pilguga. Oh, õnnis aeg, veel arvestati vanemate arvamust, kuigi tagaselja kirtsutati juba nina.

Eestlastest tantsisid varsti kõik, isegi lapsed, ja ka kohalik rahvas võttis üha rohkem hoogu. Aga Ernal oli tunne, et see kontsert oli esimene ja jääb viimaseks. Kui Eestist toodud viise siin juurdub, siis ainult läbi tantsusaate lugude. Juhul, kui too nooruke Vilma tuleb tänasest julgustatuna veel edaspidigi mängima.

23.

Kui teised kooli läksid, muutus Heino meel nukraks. Tal oleks võinud ju olla hea meel, et ei pea minema mitu klassi allapoole, kordama seda, mida juba teadis, ainult teises keeles, mis pole tema vastu sõbralik olnud, mida ta pole ise enesele valinud, vaid mille suhtes ta on pandud sundolukorda.

Igal aastal esimesel septembril oli ta läinud kooli. Selles oli midagi kindlat tuleviku jaoks. Ja ta oli teadnud, et nii kordub veel palju aastaid, kuni ülikool läbi. Tõsi, ka neljandasse klassi läks ta alles oktoobris, aga selles oli süüdi sõda, koolid algasid hiljem, hiljem ja teistmoodi. Kuigi esimestel kuudel lauldi hommikuaktuseks veel vana hümni ja lipud-vapid olid seintel ja meeltes. Aga varsti sai kõik senine põlastusväärseks, suur kampaania oli uue hümni õppimine. Õpetati tundma ka uusi märke, see räägiti sama tähtsaks kui mõne uue matemaatilise tehte selgekssaamine.

Usuõpetusetunnid jäid ära, hommikupalvust ei peetud, aga et koht ei jääks tühjaks, mõeldi midagi uut välja. See polnud võibolla halvem, aga sellel puudus traditsiooni kindlus, see tundus kõle ja värvitu.

Siiski jäi esimesel septembril kooliminek põhimõtteliselt samaks. Koolis ei tehtud riike ja poliitikat, vaid õpiti matemaatikat ja kirja.

Heino oli kuusteist täis saanud, aga polnud küps olema täiskasvanu. Kurb oli minna sügishommikul mitte kooli, vaid viljakuivatisse. Kui töö telliskivitehases otsa sai, saadeti rahvas vilja tuulama ja ühest kohast teise kühveldama. Seal nad sumasid päev läbi kubemeni terade sees, aga varahommikul läksid poe juurde musta, vesise ja aganase leiva sappa. Vaatamata külmale või vihmale.

Teised läksid kooli. Olgugi mitte just kõige õdusamasse majja, ometi põhimõtteliselt teadmiste juurde, mis inimsool olid ühised.

Siia koolimajja polnud Heinol asja. Tema kool oli kusagil rajoonikeskuses, ta polnud seda kunagi näinud. Või mis — tema kool oli kodualevis, seal oli kõik omane ja hea, varahommikused rüselemised hämarates koridorides, võistlused, ärplemised, koerused — kõik oli tagantjärele omandanud erilise võlu. Ka kiuslikud õpetajad tundusid nüüd parimate sõpradena, kõik koolivennad ja koolitõed aga lähedaste sugulastena.

Heino oleks läinud üheksandasse. Sellele oli uhke mõelda, aga temal jäi see ära, temal võeti kraest kinni ja öeldi: sina ei kõlba teiste hulka, sina pead minema nelja tuhande kilomeetri kaugusele läppuvat vilja kühveldama. Sinu teadmiste kogumise aeg on läbi, ori orjaku. Teadmised teevad sinusugustele ainult kahju, sest sa oled valest seemnest eostatud, ainult ränk töö võib su sisemust puhastada.

Õhtuti läks Heino Tärkelite juurde ja vaatas, kuidas need õpivad. Ta oskas keelt pisut rohkem, sõnastik oli enamiku aega tema käes ja ta tegi harjutused teistega kaasa.

Eriti hea oli istuda Seela selja taga, nägu ta õla lähedal. Mingisugune väli või vool oli nende vahel. Mõnikord Seela vakatas ja tõmbus nagu kössi selle välja magusast valust. Seda teadsid mõlemad ja olid hästi tasa, ainult nii sai hetke nautida.

Õnn ei tohtinud kaua kesta, nad raputasid selle enesest maha ja läksid õppimisega edasi.

Käega ei puudutanud ta Seelat peaaegu kunagi, see rikuks kõik ära, teadsid nad. Isegi kui ta kogemata Seela vastu puutus, oli tüdruk valmis teda vihaselt eemale tõukama. Igal eal on omad reeglid, neid peab tundma isegi neist midagi teadmata.

Heidi Tärkel arvas, et Heino aitab tema lastel õppida, aga poiss ise ütles, et ta püüab õppida keelt nende kõrvalt.

Olgu vägivald või mis tahes, olukord oli selline ja Heinol üksainus elu elada, keel tuli tõsiselt kätte võtta. Grammatikat õppis ta tõesti Tärkelite kõrvalt, sõnu püüdis meelde jätta vastavalt vajadusele, aga rääkimiseks tal palju julgust ei olnud, kartis vigu teha. Ta palus Kaupol kooli raamatukogust mõne raamatu tuua. Kes soovitas või kas Kaupo soovitusest arugi sai, oli mängus täielik juhus või mingi Kaupo vigur, aga ta tõi Heinole paksu köite — Aleksei Tolstoi «Peeter Esimese». Keeleõppimise seisukohalt raskemat romaani andis välja mõelda, aga Heino ei teadnud seda. Ta asus mehiselt raamatu kallale. Ja selle raamatu najal õppis ta keele selgeks. Sõnastik oli pisike ja paljusid sõnu, mis romaanis ette tulid, ta sealt ei leidnud. Iga sõna ta muidugi ei vaadanud, püüdis ära aimata. Romaani keel, kujutatav maailm ja paljud mõisted olid Heinole tundmatu maa, kõik üheskoos. Ta luges raamatut pool aastat ja aru sai vahest kolmandikust. Aga siiski sai.

See oli juba edaspidi, kooliigatsuse esimesed ja raskemad õhtud veetis ta Tärkelite pool. Kui poistel olid tekstilõigud pähe tuubitud — Seelal läks see kõige kergemini, eriti aga vihkas mehhaanilist meeldejätmist Meelis —, siis mindi koos õue.

Neil olid parajad kotid valmis pandud ja nad läksid neljakesi pilkast ja konarlikku tanumat pidi külast välja, karjalautadest mööda, kus oli sovhoosi naeripõld. Need olid küll sööginaerid, aga kasutati põhiliselt loomasöödaks.

Kõrgete naerilehtede vahel kummargil liikudes kompasid nad paraja suurusega juurikaid, kiskusid need üles. Kui kimp oli lehtipidi peos, läksid nad põllust tükk maad eemale, peaaegu soo veerde põõsaste juurde. Seal lõikasid nad kööginoaga lehed ja juured ära ning panid naerid kotti. Siis peitsid pealsed põõsasse, võtsid kotid selga ning hiilisid parajate vahemaadega

külla tagasi. Vahemaad olid tarvilikud selleks, et kui keegi peale satub, siis ei jääks kõik vahele.

Nõnda käisid nad sügise jooksul paar või kolm korda. Saaki andsid ka teistele, kes soovis.

Mis see siis oli? Tema, Heino, kes ta oli põhimõtteliselt aus poiss, käis äkki vargil. Ehtsa varga kombel, öösel, hiilides, ettevaatusabinõusid rakendades. Mitte suure näljahäda pärast. Nälga muidugi oli, aga mitte viimast, üksluine toit tüütas hirmsasti ära, kuid mingisugune ninaesine oli siiski olemas.

Olgu sovhoos küll suur ja ebaisikuline, olgu tegu küll vaid lehmade söödaga, ometi oli keegi neid naereid istutanud ja kõblanud. Nende kätt seda igatahes tegemas ei olnud.

Kartulimaa anti neile napp ja ainult Ann Kahur oli kusagilt taimi muretsenud ning põlluotsal mõned ilusad kaalikad kasvatanud. Porgandiseeme, mis tal kaasas oli, ei tulnud siin millegipärast üldse üles. Porgandiseeme ei läinud idanema, rääkimata juurte allavõtmisest, aga inimesed pidid siin juurduma. See kiidetud vaba valikuga inimene oli hoopis suurema sunduse all kui üks porgandiseeme. Ja inimene pidi oma kohanevuse üle veel uhkustki tundma, see olevat intelligentsi tunnus.

Kartul kasvas eestlastel iľus. Kuivast suvest hoolimata. Paar-kolm korda muldasid nad neid suve jooksul. Ka kartulikasvatuses oli tehnoloogia teistsugune, kohalikud naised õpetasid. Muldamiseks oli kõblas. Sellega käidi ümber kartulipõõsa ja tõmmati kerge ropsuga neljast küljest muld taimetüvedele. Nõnda otsekui tantsiti läbi kogu kartulimaa.

Oma kartulisaagi üle imestasid ka vanad põllumehed. Maa oli siin puhanud ja igal põõsal ruumi kasvada. Hakka või arvama, et see on parem tehnoloogia kui vagude ajamine. Aga progressi teel oli see muidugi samm tagasi. Kui ei tehta uusi masinaid, mis kinnistaksid just selle viisi.

Kartulid võeti üles ja pere tarbeks jätkus. Aga hoidmisega oli tüli. Keldreid siin ei tuntud. Marek oli oma majale selle teinud, tulevik pidi näitama, kas uudsus õigustab ennast või mitte. Mis tahes viisil kuhja pandud ja kaetud kartul aga külmale vastu ei pidanud. Jäi vaid üle panna see inimeste peatoidus tuppa sängi alla; esik ei pidanud niipalju sooja, et sinna oleks julgenud jätta.

Niisiis ei olnud naeriretked ka selles mõttes hädatarvilikud, et talveks poleks olnud lausa midagi süüa. Ja meiereist sai peaaegu muidu lõssi. Rõõsalt hakkas vastu, aga hapendatult oli päris maitsev.

Tuhat rooga kaevuveest, seda oleks tarvis inimestele õpetada.

Aga ka vesi võib otsa saada, niisama õhk. Üksteist õgivad inimesed nagunii. Kui palju kordi see oligi, mis inimene oma kehakaalust rohkem ära sõi seitsmekümne aasta jooksul?

Kunagi päästis Ameerikast toodud kartul Euroopa näljahädast. Aga see pani Euroopa ka rohkem sigima ja teisi maailmajagusid allutama. Nüüd pidi kartul päästma küüditatud eestlasi. Kuid iga päev kartul ja kartul — naerid kulusid vahelduseks siiski ära.

Võis ju arutleda nii: nendel võeti jumalamuidu käest kõik, mis neil oli. Aitäh ei öelnud keegi, sõimati ja mõnitati veel peale. Nagu oleksid nad kõik selle varastanud. Kuipalju oli neil saadud enese tööga, milline osa võõra tööga, kas oskas seda keegi õiglaselt hinnata? Kas oli selle kõrval kotitäis naereid, mis polnud teab mis maiuspala, üldse kõnelemist väärt?

Siiski ei saanud seda, et tema, Heino Mannas, läks viletsaid naereid varastama, mitte kuidagi õilsaks seletada. Ja kõige halvem oli, et süda ei valutanud selle asja pärast sugugi.

Kuivatist tulles kallasid nad emaga igal õhtul kodus vildisäärtest teri välja, ka taskusse oli neid sattunud, nii kogunes sügise lõpuks paras kott nisu. Teri võis praadida kuumal pliidiraual ja nad olid mõnusad närida, kasulikud tervisele pealegi. Aga neid võis ka kuivatada ning käsikiviga jämedat jahu jahvatada.

Vahest olnuks ka stepist leida rohtu või juurikaid, mida talveks varuda, kohalikud pidid seda teadma. Nad olid poolnäljas, aga ei tarvitanud kaugeltki kõike, mis jala ees vedeles ja süüa kõlbas. Küllap jäeti tagavara kogumata mitte üksi harjumuse puudumise, vaid ka laiskuse tõttu.

Ometi oli see kõik Heino meelest nagu ajutine ja mitte kõige olulisem. Süüa tuli iga päev, ja kui süüa oli vähe, siis pidi selle peale ka iga päev mõtlema. Aga hoopis rohkem olid mõtlemist väärt muud asjad.

Heino oli siia toodud ja ta pidi oma elu kus tahes ära elama. Mitte lihtsalt ära elama, vaid realiseerima oma võimed ja plaanid. Temast pidi midagi saama, ta pidi elus midagi ära tegema, millel oleks väärtust nende mõistete taustal, mida ta lapsest saadik oli hindama õppinud. Neid oli toodud siia igaveseks ja Heino ei teadnud, kas ta siit pääseb, ometi näitas pikk ajalugu, et olukorrad muutuvad ja see, mis eile oli valge, on täna must. Heino pidi valmistuma tuleviku vastu või ta pidi tulevikku enesele ise valmistama.

Selleks pidi leiduma teid ka siin. Üks oli liikuda nii-öelda ülespoole, paremate tingimuste poole mööda ametlikult tunnustatud redelit, astuda nende organisatsioonidesse, mõelda üht,

rääkida teist, ja kui tarvis, minna üle laipade, hoides hingerahustuseks varus mingit õilsamat eesmärki — noh, et kui ta on enesele suutliku kõrguse kätte saanud, siis hakkab ümber korraldama, paremaks muutma asju, mis on madalamal, mis jäävad tema võimusesse.

Seda teed Heino ei lähe. Võibolla ei saa inimene mingisugustes tingimustes, närustes aga eriti, jäägitult ausaks jääda, aga suure ja ilmse vale suudab Heino kõrvale heita. Ta ei ole koer, kes lakub teda peksnud peremehe käsi.

Peab leiduma teisigi võimalusi. Valetamise asemel saab vaikida. Kui sind seina äärde pannakse, saab rääkida üle sihtijate peade. Vägivallatsejad pole targad, tarkus on nende olemusega vastuolus, neid peab saama ka valetamata petta. Õilsama ja parema nimel.

Esialgu aga peab õppima. Õppima kõige kiuste, ahmima kõike, mis kätte puutub. Ka hariduse tee on üks neist, mis viivad ülespoole, ja see tee ei ole tingimata kokkuleplik või vaimu väänav. See on Heino tee. Igaüks otsustagu enese eest ise. Polli Enn on valinud teise tee, oma asi. Idamaadel olevat väga tarku inimesi, kes näevad kõige õilsamat eluviisi selles, et nad ei tee üldse midagi. Ei tee ega ihalda midagi, nii ei tee nad ka kurja ega kiusa oma hinge. See on nende asi. Võibolla on lihtsuses elu ideaal, täiesti võimalik. Ja ehitusmehetöö võib Ennu tõesti õnnelikuks teha. Aga Heino valib keerulisema tuleviku. Ainult nii saab ta olla rahul enese ja maailmaga.

Ta hakkab süstemaatiliselt õppima, et teadmisi koguda. Küllap hangib ta ükskord ka diplomid. Peab ju kunagi läbi murtama see müür, mis seisab küüditatute ja suurkooli vahel.

Esimese veerandi hinneteks olid viienda klassi eesti lastel tunnistusel ainult viied või ühed. Kolmel Tärkelil täpselt ühtemoodi, mille üle Seela tundis uhkust. Ennul olid kõik ühed peale joonistamise. Nendes tundides oli ta ajaviiteks kritseldanud, joonistada ta oskas, ja sai tunnistusele viie.

Väikestel läks paremini, neile pandi isegi vene keele eest kolm välja, kuigi nad seda veel ei osanud.

24.

Ühel päeval tuli Netsvetai juurde komandant. Ta lonkis tavaliselt küla vahel ilma tööta ringi ja tegi tähtsat nägu. Komandant kuulus süsteemi, mida kõik olid kohustatud kartma, ja sellepärast pidi ka Netsvetai talle lahket nägu näitama. Pool valitseja ametioskusest pidigi olema see, et õiges kohas õiget nägu teha, olla rohkem rebane kui inimene.

Komandant ütles:

«Leidke Topmanile ja ta naistele töökoht. Minult päritakse aru, kus töötavad, mul pole midagi näidata.»

«Eks te ole ju õppinud pabereid täitma, pange mõni koht kirja ja asi tahe,» ütles Netsvetai.

Komandant sügas kukalt.

«Ei, see ei lähe. Võib välja tulla. On minul niisuguste pärast pahandust tarvis.»

«Kust ma neile vastu talve tööd võtan? Omadki inimesed jäävad kevadeni ilma.»

«Leidke midagi. See pole minu asi, kas nad teevad päriselt tööd või mitte. Kui andmed on teie omad, siis mina ei vastuta.»

«Tore küll, ise tahad puhtaks poisiks jääda, aga mul soovitad võltsida,» läks Netsvetai sina peale.

«Eks leia siis tegelik töö, mis see minu asi,» vastas komandant talle samaga.

«Hästi, eks ma mõtle ja vaata, päevapealt ei oska küll öelda.»

Sellega jäi mees rahule, aga paistis, et kauaks tast lahti ei saa.

Mida sa mõistad Topmanitele anda? Nagu oma muresid vähe oleks. Aga komandandi meeskond oli vali, neid ei saanud kaelast ära.

Netsvetai oli Topmanitega mitmel korral kokku puutunud. Nad elasid tema naiseõe majas. Kui oli mõni pidu, kutsuti Topmanid seltskonda, nad tulid ja õppisid ära, kuidas siin pidusid peetakse. Sisemiselt jäid nad suletuks, aga väliselt olid ikka lahked ja seltskondlikud, mitte nagu ülejäänud eestlased, kes ütlesid alati viisakalt ära, kui külarahvas neid kuhugi kutsus.

Kõik kolm õppisid keelt, teha polnud neil ju midagi. Eriti edenes asi Olev Topmanil, kes oskas lihtsate inimestega lihtne olla. Ta vestles alati meelsasti, ei kartnud kõnes vigu teha, päris, kuidas seda või teist asja öeldakse, ja nii keel tuligi. Ega ujumist ära ei õpi, kui vette ei lähe.

Topman oli Netsvetai käest mõnel korral pärinud, millistest kaupadest või materjalidest on sovhoosil kõige suurem puudus, kuidas neid hangitakse, milliseid võimalusi kasutavad edukad hankijad. Kergem oli üles lugeda, millest puudust ei ole. Ka see huvitas Olegi, nagu Netsvetai teda kutsuma hakkas. Ta ütles:

«Meie elus ei või iial teada, mida homme on ja mida ei ole. Aga tänase kohta mitte teada on patt.»

See oli õige, ent kes viitsis jännata. Mõndagi äri sai kavalamalt ajada, aga mille nimel? Kui omale vahelt tegid, ootasid sind trellid. Ilma jamata oli mugavam elada. Iseasi, kui just väga sügeles, nagu sel Olegil paistis olevat.

Ta oli mõne projekti Netsvetaile esitanud. Luua väike ettevõte sovhoosi baasil, panna inimesed talveks tööle, tagada neile korralik palk ja majandile sissetulek. Osta kokku materjali, mida täna on külluses, aga homme võibolla otsitakse tikutulega. Selleks peab natuke nina olema.

Netsvetai oli loomult talupoeg, ta pigem mõõtis üheksa korda, enne kui lõikas. Ta lubas asja uurida ja summutas Topmani sügelemised. Ta oli kindel, et nõnda on mõlemal parem ja ohutum.

Iseasi, kui oleks kolhoos, nendel rahad rohkem lahti, kuigi praktiliselt pole kopikatki. Lahti on see, mida pole olemas. Aga ettevõtmisi lausa ei keelata, pank ja muud kontrollid ei hoia nii tihedalt käppa peal kui riiklikul majandil.

Sellest hoolimata polnud terves oblastis kuulda, et mõni kolhoos oleks midagi asjalikku ette võtnud. Kusagil Obi ääres pidi ühel kolhoosil olema kalakasvatus, aga see oli vist rohkem kaela määritud, iga viie aasta tagant surid kalad mõne taudi kätte ära. Teadagi, värk oli ikka sama. Mida üks Topman suutnuks siin ära teha. Aga temal, näe, sügeles.

Paneks ta siis koos naistega midagi tegema, midagi sootuks süütut. Mis see võiks olla? Topmani enda projektid olid liiga suurejoonelised, nendega võis põhja kõrbeda. Netsvetai tundis kohalikke inimesi paremini kui tema. Kõik takerdus ju inimeste taha.

Paneks ta tegema näiteks töökindaid, riiet annaks hankida. Käsitöö on aus asi ja suurt vabrikut sellest välja ei joonista. Kuigi see mees ehk üritaks, aga kes tal laseb.

Või midagi selletaolist.

Aga anna talle voli kätte, hakkab laiendama, tõmbab inimesi mujalt ära. Kõige kindlam oleks, kui istuks edasi oma rahakoti otsas. Kui kauaks tal raha jätkub? Kas selline mees mõistab kasinalt elada?

Aruṭaks asja Orgitaga või mõne teise tema kaasmaalasega? Ei, mis sellest kasu. Netsvetai oli nendest just Topmaniga kõige enam tuttav, aga usaldust tema vastu ei tundnud.

Laseks esialgu tõesti kindaid teha, eks siis pärast paista.

Sel ajal, kui töödejuhataja omaette heietas, tuli kontorisse Leida Kärmas, nägu nutetud. Ta hakkas erutatult Netsvetaile midagi seletama, näitas kätega ja ise nuttis. Hakka või nende keelt õppima, ilus on näha, kui inimene on oma töö pärast ärevil. Jutt puudutas tööd, muidu poleks see naine tulnud. Tal oli vasikalaudas kord.

Kätekeelest sai Netsvetai niipalju aru, et vasikatega on midagi lahti, need ei saa seda, mida peavad saama, ja on hukkumas. Laudandus ei käinud Netsvetai alla. Tema kamandas härgi ja hobuseid, kuna jagas neid töödele, aga lehmad-vasikad olid karjakeisri riik.

Et talitaja oli tulnud tema käest abi otsima — kas sellepärast, et Netsvetai oli üldiselt eestlaste suhtes tähelepanelik olnud, või polnud naine õigelt ülemuselt abi saanud ja arvas pöörduvat kõrgemate võimude poole —, siis pidi ta midagi tegema. Ta püüdis erutatud tööinimest maha rahustada, lubades asja uurida ja abinõud tarvitusele võtta. Mis abinõud või mille vastu, seda ta ei teadnud.

Kuna tal ei olnud kuhugi otsest kiiret, läks ta koos Leidaga välja, käskis tal endaga koos sõidukisse istuda ja must traavis lauda juurde.

Üks vasikas oli surnud. See oli lohistatud ukse juurde. Korjust nähes purskas talitaja uue hooga nutma, otsekui oleks kaotanud oma lähema sugulase. Eks ta nii olnudki, sugulase eest sa ei vastuta, aga hoolealuse eest küll. Vähe oli sellist töössesuhtumist tänapäeval leida.

Netsvetail käis läbi pea mõte, kas ka Oleg oleks suhtunud vasika surma niiviisi. Ei, tema oleks võibolla kõik vasikad tõuloomadeks müünud, enne kui need oleksid kärvata jõudnud.

Karjaülem tuli kätte leida, las uurivad ja kuulavad talitaja nõudmised ära, teevad mis teha annab. Leida ei nuta sellepärast, et majand arvab lõpnud loomad tihtipeale hooldaja palgast maha — kas Leida seda teabki, temaga pole seda vist tehtud —, ta võtab asja südamega. Peab aitama, mis muud. Läheb omalgi südamesse, kui teisel südames on.

Niisugune oli mõnigi kord Netsvetai päev, et pidi ajama asju, mis ei kuulunud otseselt tema kohustustesse. Oma tööd jäid tegemata, kusagilt ikka kärises. Ja ise olid ka inimene, tahtsid elada ja niisama, midagi mõtlemata, naabrimehega paar sõna juttu rääkida. Kas temal oli kõige rohkem tarvis rabelda, ei jõua ühe mehe närviniidid tuhande inimese käsi-jalgu ühendada.

Netsvetai sõitis karjabrigadiri juurest läbi, palus tal kohe koos loomavelskriga vasikalauta minna. Brigadir sõimas, ütles, et see eesti eit ajab tal närvid püsti, et see tahaks vasikatele vist pudipõlled ka ette siduda.

«Võibolla on sul tema käest midagi õppida, mõtle järele,» ütles Netsvetai.

Siis sõitis ta Topmani juurde.

«Noh, mis me sinuga teeme?» küsis ta. «Tule kahe päeva pärast kontorisse, selleks ajaks olgu sul enesele ja naistele töö välja mõeldud. Mis mina pean sinu eest mõtlema.»

Oleg kutsus ta sisse.

«Teed ehk väikese tropi, arutame seda asja,» pani ta ette.

Netsvetai kaalus ja otsustas:

«Ei, täna ei tee. Tule kahe päeva pärast, nagu ma ütlesin.»

Ta nõõtas hobust ja must läks kergesti traavi. Kontorisse polnud Netsvetail asja, sõitis kohe talli juurde. Enamasti käis tallimees hobusel järel, harvemini viis Netsvetai musta ise ära. Selline oli kord. See polnud Netsvetail ülemuslik tuju, tööpäev oli tihe ja ta pidi palju jõudma. Tallini oli oma poolteist kilomeetrit maad.

Täna ei kõndinud ta talli juurest kodutänavasse mitte diagonaalis üle platsi, kontori, koolimaja ning kaupluse vahelt läbi, vaid keeras varem ära ning sammus edasi mööda uulitsat, mis viis välja klubi juurde. Siinsest kuueteistkümnest majast, või palju neid oli, elasid viies eestlased.

Oli juba õhtu ja majades vaikne. Muret õhkus sellest majast, kus oli lehm ja palju lapsi. Vanem poeg oli neil surnud, nüüd pidi tütar minekul olema. See oli kõik, mis ta nendest teadis.

Mida me üldse inimestest teame? Vahest peaks rohkem teadma. Aga võibolla ei pea ka, igal on õigus jääda teistele suletuks. Nüüd, kus täielikku avalikkust nõudsid need, kes iseennast olid salastanud. Küla oli alati olnud avalik, muidu poleks ta olnud küla.

Sul oli see aeg ja su ainumas elu. Talv lähenes, kõik said varsti hinge tõmmata.

25.

Talveks oli Marek üsna väsinud, aga maja sai enam-vähem valmis. Juba suve teisel poolel hakkas ta sovhoosis ehitustööl käima ning püüdis tasa teha seda, mis teised mehed olid tema eest rabanud. Rööbiti sellega nokitses maja seestpoolt edasi.

Ta oli suure raginaga peale hakanud, ainult nii sai midagi ära teha. Muidugi oli see meeletus. Tema uhke lahkumine metsaveerde, väikese lapsega peaaegu lumehange, töö pimedast pimedani, mingi eriline tööviha. Aga meeletus oli ju kogu äratoomine siia Siberi põhja. See ei olnud enam Mareki meeletus, aga lõi temas meeleolu, et nüüd on kõik teisiti ja tema võib samuti meeletu olla, see on seaduspärane ja ainuvõimalik. Paljud tundsid end võimetuna, kui neid kodust välja rebiti, näis, et elu on läbi, millelgi pole mõtet. Aga Marekile mõjus see vastupidi. Ta oli äkki nagu kõigeks võimeline. Ta oli maast lahti rebitud, nüüd võis ta lennata ja surmasõlmi teha. Need

võisid lõppeda surmaga, mis sellest. Surm ja elugi said nagu teistsuguse tähenduse, elu ei pidanud hoidma ja surma ei pidanud kartma.

Marekil oli aastane laps ja sel uljal ajal pani ta oma Huldasse järgmise idanema. Elu pidi hoidma, aga mitte temas krampliku küüntega kinni olema. Nõnda ei püsi karussellil. Lase tal lennata. Elu on nagu mõni naine, ta on sinu vastu heldem, kui sa temast vähem hoolid. See ei ole üldine reegel, eeldusena tingib see siiski vastastikust armastust. Marek oli hoolimatult uljas sellepärast, et armastas elu. Ja elu, see naine, armastas ikka vastu seda, kes teda armastas. Kui just mitte meest, siis tema armastust.

Ehitamise ajal oli küllalt neid hetki, kus viimane piir oli lähedal, sa seisid nagu näoga vastu müüri ja sul ei olnud enam midagi tarvis. Ainus ootus ja lootus oli, et müür variseb sulle peale. Aga müüri ja inimese eluead on nii erinevad. Enne täidab inimest kärsitus, kui ka kõige varisemisohtlikum müür ümber kukub.

Marek oli kõigeks suuteline, aga sugugi mitte iga hetk. Vahel piisas talle ainult pilgust oma Hulda peale, et jõudu tagasi saada. Vahel oli tarvis tervet ööd tema pehme ihu vastas. Kas tegi ta uue lapse ülevoolavast jõutundest või koguni ahastusest?

Marek ei näidanud välja, eks mehed pidid ise aru saama, kui tänulik ta oli, et nad talle appi tulid. Nad käisid paar korda nädalas ja raske oli öelda, mis oli seejuures Marekile tähtsam, moraalne tugi või otsene tööabi.

Hädad olid põhiliselt Mareki enese leiutatud. Kui ta oleks teinud täpselt samasuguse maja, nagu neid siin enne seisis, oleks palju probleeme ära jäänud ja ahastus saanud toitu vaid sellest, et too maja on nii armetu. Marekile tundus aga, et see olnuks alistumine. Maja oli ta alustanud just selleks, et mitte alistuda. Ta tuli oma tarkuse ja oma traditsiooniga; kui ta säilitab need, siis säilitab ta oma sisu ja väärikuse. Sellepärast sai maja vundamendi, viilkatuse, keldri, korralikud aknad ja veel palju muudki, mis erines kohalikust ehitusviisist.

Iga niisugune erinevus tõi enesega kaasa peaaegu ületamatuid raskusi, alates sellest, et polnud lihtsamaidki materjale, ning lõpetades küla vihaga isemeelse võõra vastu, kes näis põlgavat nende tavasid.

Telliskivitehase juures oli hunnikus praakiläinud ülepõlenud telliseid, need pidasid maa sees vastu. Marek ei üritanud neid laduda, vastupidi, tagus katki ja ühendas lubimördiga. Tsementi siin ei tuntud, lubjaga aga oli ehitatud juba mitu tuhat

aastat. Mareki maja ei pidanudki igavesti seisma. Ta ei kavatsenud siia igaveseks jääda, aga kuniks jäi, pidi perel olema peavari.

Suur probleem oli katusega. Midagi peale mätta polnud siin võtta, see aga ei sobinud Marekile, ta oli kõigest hingest selle vastu. Rajoonikeskusse või kaugemale ei pääsenud, et muud materjali hankida. Ta pani lõpuks katusele luhud, ajas ise tõrva ja tõrvas need ära. Tõrvapappi polnud samuti võtta. Selliseid katuseid oli varemgi tehtud. Pidas see vastu kui kaua pidas, eks edaspidi, kui õnnestub saada, võib midagi paremat asemele panna.

Pere elas juba enne sügist majas sees. Tööd jätkus ka järgmiseks aastaks. Kui ta oli kord euroopaliku maja ehitanud, siis kavatses ta teha toad ka katuse alla. Laste jaoks.

Aga vahepeal võttis väsimus nii võimust, et Marekil oli tegemist, et seda teiste eest varjata. Õnneks arvas Hulda, kes nägi teda iga päev, et tema mees on väsimatu pooljumal, ja seetõttu ei märganud ta tema langushetki peaaegu kunagi.

Selles vist seisabki mehelikkuse saladus, et sa pead alati olema — või näima, selles ei ole vahet — tugev, energiline ja suutelíne, sa ei tohi olla haige või nõrk, ka kõige võimsamale naisele peab jääma mulje, et ta saab sinule toetuda.

Hulda oli Marekile toetunud vist niikaua, kui ta teda tundis.

Marek oli sündinud maailmasõja esimesel aastal, kui vaene kolmeks jagatud isamaa sai jälle tallermaaks. Aga et see oli niisugune sõda, kus suured varisesid, siis said pisikesed selja sirgu ajada ning ise oma elu ehitada. Libedasti see küll ei läinud, suur majanduskriis vapustas ka väikesi riike.

Marek oli pisut üle kahekümne, kui lahkus kodumaalt, ja pärast seda polnud ta Poolasse pääsenud; nüüd toodi kaugele, kas enam pääsebki.

Ta oli talupoiss, aga nende koht oli imepisike. Ema suri noorelt, isa vend võttis nende koha mingisuguste mahhinatsioonidega endale. Isa jõi ennast surnuks või läks haigusega, mille kulgu ahastav joomine kiirendas. Nii ei olnud Marekil midagi, mis oleks teda kodu küljes hoidnud, lelle ta arusaadavalt ei sallinud, viha oli vastastikune. Ta tuli kerge südamega ära.

Ta sattus kohe Hulda vanemate tallu. Talu oli metsa sees, ilusas kohas. Ühel pool mäeküngas, teisel maaliline järv. Talu ei olnud suur, Hulda vanemad olid noored, isa pisut üle kolmekümne, ema täpselt kümme aastat Marekist vanem. Miks nad sulase muretsesid, kas teadsid seda isegi täpselt. Küllap tundsid jõudu ja tahtmist oma valdusi laiendada.

Tööd ei olnud talus palju, Marek võeti kohe perekonnaliik-

meks. Peremees oli jõudu täis, tegi ise ära kõik raskemad tööd, ütles Marekile ühtelugu naljaga:

«Oota, sa pead selle töö jaoks veel kosuma.»

Marek õppis eesti keele kiiresti ära ja öeldi, et puhtalt, küllap oli tal annet ja muusikalist kuulmist. Ta käis koos perega pidudel ja väikestel reisidel, selleks ajaks võeti koju majahoidja. Millestki ei saanud Marek tunda, et ta pole selle pere liige.

Hulda oli siis kümnene, ta kiindus kohe Marekisse, õpetas talle keelt ja naeris ta valesti rääkimist, tegi talle vigureid ja narris teda. Marek oli veel ise laps, koerustes olid nad üsna võrdsed.

Aga teisest küljest oli ta siiski küps noormees, keda hakkasid kiusama looduse salatungid. Ta armus Hulda emasse. Too oli samasugune lopsakas ja ilus kui Hulda praegu.

Oma tundeid ei näidanud Marek välja, kuigi jumaldamine muutus vahel valulevaks piinaks. Ta oli suur sõber Hulda isaga, kuidas sai ta enesele mõtteski lubada midagi enamat kui unelemist augustikuises aidas enne põllumehe rasket suikumist. Peremees oli avala hingega, usaldas Marekile oma lihtsakoelise majapidamise pisikesi saladusi, käitus temaga kõiges kui sõbraga.

Oma kiindumuse tõttu ei märganud noormees Huldat enne, kui õige aeg kätte jõudis. Samuti hoidis salatunne teda kodu küljes ja ta ei läinud oma looduslikele tungidele küla pealt lahendust otsima.

Teiste poolakatega, kellega ta oli koos värbamise ajal, polnud tal hiljem enam juhust kokku saada. Milline saatus neid tabas, mis neist sai, jäi teadmata. Tolleaegsed jutud käisid nõnda, et ajame rikkal maal kiiresti kõvad rahad kokku ja läheme siis tagasi koju, paneme oma majapidamise käima või muretseme väikese poe, mis meid toidab. Mõnel oli plaan Eestis niipalju teenida, et pääseks edasi Ameerikasse, kuigi see ei pidanud enam lõputute võimaluste maa olema.

Kord enne uue sõja algust, kui Poola polnud veel kahest otsast lõhki löödud, kohtas ta laadal üht hiljem Eestisse tulnud suguvenda. See ei teadnud omadest palju, ainult seda, et suur osa oli siit läinud, kuhu keegi. Tema enda kinnismõtteks oli pääseda Inglismaale, see pidi tema arvates olema maailma keskpunkt.

Septembrisündmustest kodumaal sai Marek teada hiljem, kuigi neil oli kodus raadio. Ärevust jätkus siis Eestissegi ja nähtavasti olid pererahva meeled rohkem koduste asjade küljes, Poola asju ei suudetud hinge võtta.

Siis oli Marek veetnud uneta öö ja mõelnud, kas ta ei peaks midagi ette võtma. Mida saaks ta teha oma lõhutud kodumaa heaks? Ta ei mõelnud, et seal pole tal otseselt vahest kedagi, kelle eest tulle minna, või et see maa on teda enesest välja heitnud — ei, nii ta ei mõelnud. Ta oli ise tulnud, keegi polnud teda välja saatnud. See oli tema kodumaa, ta armastas seda maad, seda rahvast ja seda keelt nagu kõik õiged kodanikud. Aga eriti tolles olukorras oli tal võimatu midagi teha. Ta pidi jääma sinna, kus oli ta pere.

See, mis juhtus Eestis, läks nende metsatalust mõneski ebameeldivas pisiasjas mööda. Aga kui kogu tegelikkus kohale jõudis, siis nii hullusti, nagu keegi poleks osanud oodata.

See oli juunis, esimese suure küüditamise ja siinse sõja alguse vahel. Nähtavasti oli juba kogunenud piisavalt verejanu ja kurjust, et niisugune asi võis juhtuda.

Nad olid Huldaga heinamaal. Tema oli siis kakskümmend seitse, Hulda seitseteist. Ta armastas ikka veel Hulda ema, aga see oli kulunud tema südames nii tavaliseks, et ta ei pannud seda nagu enam tähelegi. Hulda oli selle ajaga sirgunud neiuks, ta oli just ema moodi, aga ka see ei avanud veel Mareki silmi.

Tüdruk armastas teda ammu, nagu ta hiljem tunnistas. See oli iga, kus tunde toitmiseks on vähe tarvis. Seda toitu oli aga rohkem kui küll, sest Marek oli alati olnud tüdrukule kõige hellem sõber.

Kui nad õhtul heinamaalt koju tulid, ootas ees kohutav pilt. Hulda ema ja isa olid mõlemad tapetud. Ema keha lamas risti üle lävepaku majauksel, isa oma laudas. Teda oli mööda virtsast põrandat seina äärde veeretatud. Laudas olid tapetud kõik sead, tiine lehm ja mullikas, kes ei olnud karjamaal. Tapetud loomi oli lohistatud üle õue. Õues olid auto jäljed; verised lauad, mida mööda oli loomi auto kasti lükatud, vedelesid sealsamas rissakil maas. Puistatud oli ka majas, aga sealt polnud kuigi palju ära viidud. Tühjaks oli tehtud kapp, kus peremees hoidis väikest tagavara veini ja viina, lauasahtlitest otsitud vist raha või kulda, kas leiti, seda ei saanud nad teada, vaevalt seal midagi eriti oli. Ei Hulda ega Marek olnud selle vastu kunagi huvi tundnud.

Hulda ei julgenud üksinda koju jääda. Nad istusid jalgratastele ja kihutasid koos politseisse. Ajad olid juba üpris segased. Miilitsad, või kuidas nende nimi sedakorda oli, tulid küll välja, et mõrva kirjeldust koostada, aga millestki tabamatust oli tunda, et praegu toimub maailmas palju tähtsamaid asju.

Marek ja Hulda kuulati üle. Leidus ka keegi kõver eideke, kes oli korjanud künkanõlval mingeid juurikaid, ta oli näinud

autot ja liikumist õuel, meestel olid nagu mundrid seljas olnud, aga ta ei võinud seda vanduda. Üldse oli aeg selline, et parem oli liigsetest seletustest hoiduda. Ainult sellepärast, et ta oli nii vana ja kõver, ta üldse julgeski tunnistama tulla. Nii ta ise ütles.

Juurdlus ei jõudnud sellest kaugemale. Juurdlejad olid varsti läinud, nende lõhnagi ei jäänud järele, uued võimalikud juurdlejad aga panid kõik toimunu, selle ja mis tahes teised kuriteod, eelmiste võimude arvele.

Tollest korrast oli Marekil jäänud tunne, nagu võidaks ka teda ennast kahtluse alla seada. Sakslaste ajal tundus asja ülesvõtmine mõttetu olevat.

Tuli edasi elada. Juurdlejad võisid sulle enesele harja hakata, ei olnud mõistlik neid omal algatusel ligi meelitada.

Talu jäi nüüd Mareki ja Hulda pidada. Keegi teine ei pretendeerinud sellele, sest talul oli olemas pärija, kellel täiseast puudu vaid mõni kuu. Oli olemas ka tegelik töötegija.

Sellest saadik oligi Hulda kõiges toetunud Marekile. Küllap ta tegi seda varemgi, aga nüüd oli Marek tal ainuke. Sugulane ja sõber.

Siis oli Marek märganud ka seda, et Hulda ongi tegelikult toosama perenaine, keda ta oli armastanud. Ainult noorem ja veelgi kaunim. Vahet oli nendes vaid niipalju, et kuigi ka ema oli elurõõmus ja lahe, oli ta ühtlasi töökas ja asjalik perenaine, Hulda oli aga talu ainuke laps, paras jagu hellitatud. Ta oli käinud karjas ja talutöid teinud nagu talulaps ikka, aga erinevalt mõnest teisest oli tal lastud hommikul magada nii kaua, kui ta tahtis — ema ajas seniks karja tarastatud koplisse —, ja kui tal polnud miskipärast töölusti, ei sundinud teda keegi tagant. Marekile hakkas ta just sellisena eriti meeldima. Marek oli tugev ja toimekas, ta tundis iseäralikku lõbu, et tüdruk sai hõlpu, lootis igas asjas poisi peale.

Muidugi jäi söögitegemine ja loomade eest hoolitsemine Hulda asjaks, õhtuti andis Marek neile söögi ette, seasööda ämbrid segas Hulda valmis, aga Marek ei lubanud tal neid tõsta, viis ise künasse. Ainult päevane kord oli Hulda anda, kui Marek oli põllul ja lõunaks koju ei tulnud. Polnud harvad needki korrad, kus Marek lüpsis lehmad ära. Eriti hommikul, sest Hulda tahtis endiselt kaua magada. See oli neil kodune saladus, teistele seda ei räägitud.

Ühel päeval avaldasid nad vastastikku armastust. See oli loomulik, erilist erutust tekitavat ootamatust selles ei olnud, ometi oli see nii meeldiv, võttis ära viimased kahtlusevined ja andis kindluse. Hulda oli kartnud, vahest peab Marek teda

plikaks, Marek aga seda, et ehk arvab Hulda teda võõramaalaseks, keda võib armastada, aga kellega ei või abielluda.

Abiellumisest siis veel ei räägitud. Hoidis tagasi vanemate traagiline lõpp, segane sõjaaeg. Omaette arutasid nad küll, kuidas oleks õigem ja kindlam elada ja talu pidada, võõrastena või abielurahvana. Tuli arvestada makse ja kõike muud. Nõu ei olnud õigupoolest kelleltki küsida.

Pärast armastuse avaldamist ei mindud veel kohe voodisse. Marek sai juba kakskümmend kaheksa vanaks, kuid oli selles asjas täiesti kogenematu. Ta oli vaid kujutluses seda kõike tormiliselt läbi elanud. Siis ühel pikal õhtul see juhtus. Kasvas nagu iseenesest välja embustest. Ehmatanud nad väga ei olnud, mingit elumuutust ei toonud see ka veel esialgu kaasa. Kõik oli ilus ja saladuslik. Koos oldi harva, hiljem tihemini, aga ühte voodisse ei kolitud nii pea. Võimalik, et nad lihtsalt ei teadnud, et see asi võib olla regulaarne. See oli armastuse eriline püha ja seda tuli hoida tavaliseks muutumise eest — küllap mõtlesid nad nii.

Talu oli juriidiliselt mingis ebamäärases olekus. Hulda oleks tahtnud seda Mareki nimele kirjutada. Oli selge, et nad abielluvad. Aga kuidagi see ebamäärasus — talu, rahvus, mis veel — kaitses Marekit mobilisatsiooni eest. Sõja ajal hoidusid nad kõigist eemale niipalju kui võimalik. Kuigi meeles püsis vanemate hirmus saatus. Kontaktid ei aidanuks muidugi seda vältida. Pigem tundus parem, kui neist vähem teatakse. Enda meelest võtsid nad ka ettevaatusabinõusid tarvitusele. Näiteks muretsesid mitu kurja koera, Marek seadis sisse signalisatsiooni, lähestikku asuvate hoonete vahele tegi ühenduskäigud, et saaks vajaduse korral põgeneda.

Nad abiellusid kohe sõjajärgsel aastal, et Marekit, talu tegelikku peremeest, ei saaks sulaseks lugeda.

Nende kooselu oli juba varem tormilisemaks läinud. Selle vormistamise järel andusid nad vahel sedavõrd kirele, et unustasid vajalikud majapidamistööd ära. Otsekui tahtnuksid nad kompenseerida oma hilist alustamist ja pikaleveninud algust. Nad kordasid teineteisele:

«Nüüd me alles teame, kui magus see on. Ja see ei saa iialgi tavaliseks.»

Tõsi, seniajani polnud saanud. Nähtavasti oli hilisest algusest kasu.

Mis oli põhjus, et nad küüditamisele kuulujate nimekirja kanti, jäi teadmata. Talu ei ületanud hektarite arvult normi, ei olnud võõrast tööjõudu ega erilisi masinaid. Nad ei teadnud midagi karta. Nende kunagised põgenemiskäigud olid lagunenud ja nad poleks selle peale tulnudki, et põgeneda. Kui nad ühel varahommikul kuulsid uksele prõmmimist ja läksid kõrvalaknast vaatama, oli maja püssimeestest ümber piiratud. Nad kartsid Hulda vanemate saatust, aga enne kui jõudsid põgeneda, oli uks maha murtud. Nende viivitamise pärast, ütlesid murdjad, otsekui jääks neil õigust üle ja uste mahamurdmine oleks ebaviisaka viivitamise peale kõige viisakam ja igapäevasem vastus. Pererahvas tundis kergendust, kui ilmnes, et neid ei tuldud tapma, vaid ainult Siberisse viima.

Asi jõudis nendeni alles vagunis. Ja tõstis Marekis viha. Huvitav, millise kolhoosi rajamist olid nad seal metsa sees nii kangesti takistanud?

Nagu selgus, polnud nemad kaugeltki ainsad, kelle äratoomisele ei osatud mõistlikku seletust anda. Siin, sovhoosis, olid sellisteks Pollid, Vaablased ja muidugi Kärmaste pere. Niisugune loetelu polnud aga õige — otsekui oleks teisi asja eest toodud, tingimata pidanud tooma.

Marek ja Hulda olid saanud oma esimese lapse. Simeon kasvas jõudsasti, nad olid õnnelikud, ei kirunud uut korda, ei oodanud valget laeva ega kiitnud metsavendi. Mida vähem nägi Marek nende küüditamises mõtet, seda kõrgemale kerkis ta viha.

See oli mõnes mõttes ka hea viha. See aitas üles ehitada maja ning pani Hulda sisse uue lapse paisuma, see käskis Angelskite suguvõsa alustada ja jõudsasti kasvatada, head ristandit elu proovile panna.

Kui Marek oma elu ja lugu enesest läbi laskis, pidi ta mõtlema veel ühest viimase aja asjast.

Vahest isegi häbi tunnistada, ent tal polnud elus olnud ühtegi naist peale Hulda. Eks ta oli elanud metsas. Siin, sovhoosis, pani ta tähele, et noored tüdrukud vahivad teda. Vaablase omad, eriti aga Polli Elvi. See kõditas ta mehelikku edevust, või õigem oleks öelda, et ta sai alles selle põhjal teada, et tal on niisugune edevus olemas.

Aga ta rabas hommikust õhtuni maja kallal, inimeste hulgas käis vähe, seepärast polnud tal mahti asja täpsemini järele uurida. Vaablase-tüdrukud olid ilusad, aga nad olid oma agaruses liiga pealetükkivad. Elvi meeldis Marekile rohkem. Tema ilu oli iseäralik — haige, aga veel õitseda ihaleva noore naise ilu. Marekil oli temast kahju.

Loomulikult ei saanud ükski tema lopsaka Hulda vastu, sellist küsimustki ei tekkinud. Ometi mõjus võõraste tulipilkude piidlemine erutavalt. Vaablastega olid Angelskid olnud ühes vagunis, aga siis oli temal ja Huldal teineteisega ja oma ehma-

tusega piisavalt tegemist, seal polnud ta tüdrukuid tähele pannud, ainult nende ema, kes muutus iga vagunis oleku päevaga ikka imelikumaks. Võimalik, et tüdrukutel olid siis teised piidlemiseks — need, kes viidi mujale majanditesse —, sest ega elu ei jäänud isegi küüditamisrongis seisma. Ka nemad Huldaga leidsid öösel salajase hetke.

Kõik oli vaid tähelepaneku tasemel kuni selle õhtuni, mil eestlased korraldasid klubis kontserdi. Ka Marek ja Hulda laulsid hästi, ent üks ei raatsinud proovideks aega raisata, teine aga pidi pealtvaatamisega ehitajale jõudu andma. Pealegi paisus Hulda iga päevaga ikka enam.

Marek ja Hulda olid mõlemad kontserdil, ka Simeon oli kaasas, käitus hästi, kaasa laulma ei hakanud, kuigi võis olla pärilikult musikaalne. Pärast oli tants. Huldast ei olnud enam tantsijat. Kuues kuu. Marek istus Hulda kõrval. Hulda ütles:

«Mine tantsita eesti tüdrukuid, neil pole ju kavalere.»

Marek ei osanud reageerida, ega mees ei näe oma lihtsameelsuses naiste kavalust läbi. Kas Hulda tahtis seda tõepoolest või mitte? Võis ka tahta. Ta oli ju laheda loomuga. Kui ise ei saanud tantsida, miks pidid siis teised ilma olema? Vahest oli ka vaja võõrastele näidata, et Eestimaal ikka tantsitakse.

Marek ütles:

«Ma võtan Polli-tüdruku. Mul on temast nii kahju.»

Viimase oleks ta võinud ütlemata jätta, sest Hulda vaatas vilksti tema poole. Kes teavad paremini kui naised, et haledusest pattulangemiseni on vaid üks samm.

Marek võttis Elvi tantsima. Too õhetas, otsekui õitses oma viimast õitsemist, see oli leek enne kustumist. Nad tantsisid mitu tantsu. Marek tajus tüdrukus niisugust tungivat, jõulist palvet, et ta ei saanud minna teisi võtma, kuigi Hulda oli öelnud:

«Võta nüüd teisi ka.»

Marek tõusis, et võtta Vaablase Heli, aga tajus, kuidas Elvi kiirgas tema poole kutset, ta tegi kurvi ja kutsus uuesti teda.

«Ma ei saanud teisi võtta,» ütles Marek Huldale vabandavalt. Pärast iga tantsu istus ta Hulda kõrvale, mõnikord võttis naise käe oma pihku. Hulda ei vastanud, see ei olnud hea.

Marek läks õue suitsu tegema. Oli täiesti pime. Piki klubi seina seisis salguti kohalikke poisse. Keegi rääkis vist soolast anekdooti, kui otsustada hirnumise järgi.

Marek läks poistest mööda klubi otsaseina juurde. Seal ei paistnud kedagi olevat. Taevas oli selge, tähed sirasid, õhk oli juba üsna külm. Oktoober. Kauged tähed tekitasid alati seletamatut nukrust.

Ta oli suitsu peaaegu lõpuni tõmmanud, kui tema juurde libises pikk vari. See oli Elvi. Ta põimis käed Marekile ümber kaela ja suudles teda huultele. Tegi seda kiirustades, nagu oleks keegi teda taga ajanud. Küllap oli see surm. Ta sosistas:

«Ma armastan sind!»

Nähtavasti pidi ta need sõnad üks kord elu jooksul välja ütlema.

Marek oli kohkunud. Ta nööpis pintsaku eest lahti ja põimis selle kõhnale tüdrukule ümber.

«Sul on nahk kuum, sa külmetad.»

Elvi püsis hetke paigal. Marekil oli koni peos, see tundus nii ülearune olevat, aga ta ei teadnud, kas kõlbab seda maha visata.

Siis hakkas tüdrukul jälle nagu kiire tagaajaja käest pageda. Ta sosistas:

«Marek, võta mu süütus ära, enne kui ma suren.»

Ja libises embusest välja, kadus klubi nurga taha pimedusse.

Marek süütas teise paberossi. Ta ei saanud praegu Hulda juurde minna.

Kui ta tagasi klubisse läks, oli Elvi kadunud. Hulda ütles, et tüdruk oli üleni värisenud. Ema oli tal ümbert kinni võtnud ja koju viinud.

Vist pärast seda jäigi Elvi voodisse.

Marek ei saanud lahti sellest häälest, nendest sõnadest, sõnade mõttest.

Ühel päeval suitsutunni ajal tõusis ta sõna lausumata palgilt püsti ja läks. Teised brigaadi mehed ei vaadanud talle vist järelegi. Palju mis kellelgi asja on.

Oli juba üsna külm. Varsti pidid ka ehitajad vaheajale jääma. Käsi oli kohmetu, ei hoidnud kirvest.

Marek läks poodi, ostis purgikomme. Ainuke sort, mida oli vahel saada. Seisid kõrgetes plekkpurkides ja müüjanna kangutas neid raudpulgaga lahti. Ostja sai just niipalju, kuipalju müüjal õnnestus või kuipalju ta viitsis lahti kangutada.

Marek läks Pollide juurde haiget vaatama. Ta polnud seal varem käinud, miks pidi ta ringi vahtima ning mõtlema, kas keegi eestlastest näeb teda?

Marek astus esikusse, selle kõrvalruumist kostis lehma vaikne, diskreetne tervitus. Siin oli samasugune vaheruum kui Kandenite juures, ainult teine pool oli elamiskõlbmatu.

«Kas sina, ema?» küsis nõrk hääl toa pimedusest.

Marek lükkas ukse lahti.

«See olen mina, tulin sind vaatama.»

«Oi, sina, Marek! Oleksin ma teadnud.»

Ta hakkas küünitama, et kätte saada oma ilusat pluusi, tahtis selle selga tõmmata.

«Pole vaja,» ütles Marek, istus voodi kõrvale, pani lauale kommid, mis olid ajalehe sisse keeratud, teistsugust paberit siin ei tuntud. Ajaleht oli mis tahes asjade pakkimiseks või lina asemel laua peale panemiseks.

See tähendab, et lina oli mõnel pool olemas, aga kui tuli külaline, võeti lina laualt ära, pandi ajaleht asemele, siis oli pärast hõlbus söögijäätmed ajalehe sisse keerata ja ära visata. Igati otstarbekas nagu kohalik ehitusviiski, ainult Marek ja temasugused tahtsid oma traditsioonidest kinni hoida.

See kõrvaline mälupilt, mis oli jäänud ühest külaskäigust sovhoosi direktori koju, tuli praegu meelde ja viis Mareki mõtted pisut kõrvale.

«Ema võttis pisikesed kuivatisse kaasa, Enn on koolis,» ütles tüdruk.

Marek silitas Elvi kätt ja vaikis. Ta ei osanud tõepoolest midagi rääkida. Kõik oli selge. Elvit ei olnud enam kauaks ja ta oli sellega leppinud.

Ängistav kahjutunne hiilis Mareki rinnakorvi sees ringi, ta püüdis seda eemale peletada.

Nähtavasti lõpebki visiit selle vaikimisega, mõtles Marek teatud kergendustundega.

Äkki Elvi elavnes. Küllap oli tal tookordne soov meeles, aga ta ei leidnud kohe selle teostamiseks eneses jõudu. Nüüd võttis ta ennast kokku, tõmbas Mareki käe oma rindade juurde, laskis neid silitada, neid ja kõhtu ja seda reetlikku rinnakorvi, mille sees oli auklik kops, ihu reetur, noore inimese suretaja.

«Sul ei ole see meelest läinud?» küsis Elvi sosinal.

Marek raputas pead.

...Pärast seda visiiti näris Marekit talumatu piin. Ta tahtis sellest kellelegi rääkida, aga ei saanud. Ta ainus sõber ja usaldusalune oli Hulda. Aga kui too oleks olnud ka kõige suuremeelsem naine maa peal, poleks ta toimunut näinud läbi selle piina, mida Marek talus.

Hulda oli rase, teda tuli hoida. Iseäralik õrnus haaras Marekit, ta püüdis oma hellusesööste tagasi hoida, et mitte end reeta.

Siin kõhus kasvab inimene, loodetavasti kasvab tugev, terve ja elurõõmus nagu ta vanemad, aga see teine seal jõudis vaevalt seitseteist täis saada, kui suri.

Jah, Elvi oli surnud. Noor, õhetav, õhku ahmiv, hell ja heatahtlik olevus, kellele loodus oli andnud kauni lauluhääle ja armastusejanu.

Marek ja Anton läksid talle hauda kaevama talvisesse surnuaeda. Stepp oli puhas, aga surnud. Üksik kõver kask oli raagus, kipakil ristid või viisnurgaga kastid paistsid vaevalt lume seest välja.

Maa oli külmunud. Anton ja Marek töötasid vaikides. Oleks Anton pisutki aimanud, mida tundis Marek. Aga ta nohises ainult. Suur nagu vedur. Kas tal oli üldse tundeid? Või oli kogu ehitusmaterjal kulunud ära suure kere peale ja muuks ei jätkunud?

Marek küsis siiski:

«Mis sa selle kohta ütled?»

See tähendas kõike ja ei midagi. Tavaliselt naeratas Anton küsimuse peale ega vastanud. Seekord raputas ta pead. Vastus oli sama täpne ja ammendav kui küsimus.

Marek pidi ütlema — et öelda midagi üldist: veel üks inimelu, mis jäi elamata. Looduse ja teiste inimeste armust.

Aga ta ei öelnud, milleks kulutada sõnu, kui võis vaikides mõelda.

Vana Nyberg tegi kirstu. Marek käis seda vaatamas. Ta võttis kodust siidise lina ja laotas kirstu sisse, kui kedagi ei olnud nägemas. See sobis noorele neiule. Keegi ei saanudki teada, kes selle oli toonud. Probleemi ei tekkinud, arvati, et Nyberg. Hulda ei teadnud oma asju, Marek teadis. Lina kadumine ei saanud avalikuks tulla. Nii tühine asi ei vaevanud Marekit, kas ta ei võinud siis seda Elvile kaasa anda!

See oli juba kolmas matus eestlaste peres ja aastaring ei olnud veel täis.

26.

Uus aasta tuli märkamatult. Nagu ei oleks ta toonud lootusi, nagu ei oleks üleminekupäeval olnud midagi rõõmustavat kokku võtta.

Läinu oli nende Siberisse toomise aasta, see üksi kaalus üles kõik väikesed ja pisut suuremad kordaminekud. Ainult musta värvi sai kasutada aasta 1949 kohta.

Võisid ju mõelda: hea, et olen ikka veel elus. Aga Seelasugusele sälule oli niisugune mõte pigem naljakas.

Aastavahetuse rõõmutus sai eriti selgeks, kui seda võrrelda eelmisega. Ajad olid olnud rasked, isad istusid vangilaagrites, mille kohta rohkem kui kirja optimistlikuks kistud sisu ütles vilets paber, millele see oli kirjutatud, ja üks foto, millelt vaatas vastu paljaks pöetud peaga mees, kes pingutas, et naeratada. Seela ei saanud pidada seda meest päriselt oma isaks,

keda ta oli nii väga armastanud. Pildilt vaatas vastu keegi vaevatud, kurjuse küüsi sattunud võõras.

Palju mehi oli metsas ja nende väljavaade püsis veelgi lootusetum, sest nad ei saanud kuhugi minna, ajutiseks kuulutatud seisukord kestis üle kolme aasta ja ei paistnud mingit väljapääsu. Lõpp võis olla kahesugune, kas üha sagenevate haarangute kuul või seesama vangilaager veelgi pikema istumisajaga.

Naised-lapsed, kes olid jäänud ilma meeste ja isade toeta, hoidsid enesel elu sees, kuid kartsid, et täna-homme tullakse neid võtma. Uus ideoloogia, mida taoti pähe kõikjal, eriti koolis, tekitas kõhedust ja vastumeelsust. Pikkamööda harjutati inimesi hirmuga, üha halvema ja halvema võimalusega.

Niisugusena mäletas Seela oma eelmist uusaastat. Ometi oli selles olnud lootus, et ehk selgineb. Ükskord peab see asi ju lõppema, nagu ütles rebane Joosep Vaablase lemmiklauses. Midagi sai aasta jooksul juurde õpitud, midagi sai ära tehtud. Kas või näiteks sai meisterdada kuldnokale pesakasti ja selle saarepuu tüve külge üles lüüa. Kuldnokk laulis ilusas kodumaa keeles.

Just küüditamise eelõhtul olid nad poistega teinud kolm pesakasti, igaühe poolt ühe. Meistriks oli Kaupo, teised aitasid ja õpetasid. Järgmisel päeval pidid nad pesakastid üles panema, need olid isa puutööpingi juures reas. Siis tulid äraviijad. Ema arutas, mida võtta, mida jätta, Meelis aga tegi ootamatu liigutuse. Ta ütles:

«Kuldnokad tulevad ikka ja nemad ei ole milleski süüdi.»

Ta võttis haamri, naelad ja kolm pesakasti ning sammus suure saare juurde, mis kasvas maja taga. Püssimees, valged udemed nina all, saatis teda. Meelis ronis puu otsa, püssimees ulatas talle pesakastid kätte. Meelis lõi need erinevale kõrgusele puutüve külge.

Manukaks oli kohaliku kooli direktor. Seela nägi, kuidas too Meelise tegu jälgides pühkis salaja pisara silmanurgast...

Midagi oli eelmine uusaasta lubanud, midagi tavapärast, mis seisab ees ning annab elule kindlust.

Nüüdne uusaasta aga vahtis tumedasse öösse, seal ei olnud näha ühtegi tähte, mille järgi saanuks orienteeruda.

Selline oli ta küllap kõigile eestlastele.

Jõuluks oli Juta Kanden saanud töökaaslaste kaudu muretseda väikese männi. Selle alla pandi omameisterdatud küünlad ja okste külge riputati ehteks kõlbavaid asju, mis kätte puutusid. Kuuske siin ei tuntud, siinne jõulupuu oli mänd.

Pooled eestlased kogunesid jõuluõhtul Kandenite juurde ja Orgita luges valjusti evangeeliumist peatükke.

Jõuludel oli seljataga ligi kaks tuhat aastat, nad seisid ise enese eest, neid ei saanud võrrelda tumeda teadmatusega nagu uusaastat. Väikeste laste näod särasid nagu jõuluajal muistegi.

Võrdlemisi rõõmutud olid pildid, mis tulid Seela silmade ette uusaastaööl. Vaid Heino peale mõtlemine tegi tuju paremaks.

Tunnistused olid neil uusaastaks samasugused kui novembrivaheajaks. Kus seisid ühed, seisid nad samamoodi edasi, kus viied, seal viied. Ainult Meelisel oli võimlemine neli, sest ta oli — küllap mitte kogemata — pannud rivis eeskõndijale jala taha.

Sõjainvaliidist direktori võimlemistunnid seisid selles, et ta pani õpilased kahekaupa rivvi ning laskis marssida kas küla vahel ringi või viis küla taha kaasiku veerde, kus eestlaste brigaad ehitas uusi maju. Marssimine ise oli pool tööd, tähtsam oli see, et marssimise ajal pidid kõik laulma vanu revolutsiooniaegseid rivilaule. Palju neid repertuaaris ei olnud, paarkolm, sõnadest ei saanud Seela aru, kõik read sulasid ühte, aga pähe jäid küll. Nii käis see igas võimlemistunnis. Vana liipas rivi kõrval ja kamandas:

«Rivi, laula!»

Kui laul jäi nõrgaks, tuli uus komando:

«Jätta! Rivi, valjemini laula!»

Ring küla vahel ära tehtud, jõuti koolimaja juurde tagasi. Õpetaja ütles:

«Tubli, lapsed!» ja andis käskluse: «Rivitult!»

Võimlemistund oli seega otsas. Liigutud ju oli. Talvel suurema külmaga ei viinud ta lapsi välja, üritas neid jalutada ja laulutada kooli eeskoja ahtas ruumis, aga selle vastu protesteerisid teised õpetajad, kes siinsamas õhukeste uste taga tunde andsid. Direktorit ei kartnud keegi. Küll aga Natalja Fjodorovnat, kes oli õiglane ja heatahtlik, kuid ühtlasi range.

Teine muutus eesti laste viienda klassi tunnistustel oli see, et Ennu ainsa viie kõrvale oli sel veerandil tehtud kriips, ühed aga said endale samasugused sirge seljaga naabrid. Kui Ennule tunnistus kätte anti, muigas ta võidukalt.

Esimese klassi laste elu oli kirjum ja vaheldusrikkam, aga Seela ei olnud sellega päris kursis. Kõik kolm olid head õpilased. August kiindus endast kaks aastat vanemasse Kauri, kuid sõprus piirdus kooliseintega, pärast tunde kadus ta muldonnide vahele ära ja teda ei nähtud.

Igatahes oli kool eestlaste elus väheseid asju, mis näitas mingil määral edasiliikumist.

Täiskasvanute elus olid tähtsaks asjaks vaid kodumaalt saadud pakid.

Vaablastele ei saadetud neid üldse, samuti Seelmanile, kellel oli aga kõik vajalik kaasas. Topmanite pakid tulid Senny nimele. Angelskid said haruharva üht-teist kellegi Hulda ema lelle- või onutütre käest. See oli ise nende aadressi välja uurinud ja pidas oma kohuseks vahetevahel midagi saata.

Küüditatud nagu ei osanud arvata, mis kojujäänutele pakkide kokkupanek ja saatmine maksma läks. Kuigi paljud olid neid alles hiljuti ise laagritesse saatnud. Eestis polnud enam rikkaid, aga kojujäänud pidasid pakisaatmist otsekui maksuks selle eest, et neid endid ei olnud ära viidud.

Mõned Siberisse toodud loetlesid kirjades pikalt, mida neil tarvis oleks, nende kirjavahetus sellest nagu koosneski, harva sekka lüüriline lause ilmast või päikeseloojangust rohtlaanes. Teised ainult tänasid saadetiste eest ja kirjutasid muust. Seela ema kuulus esimeste liiki. Kuid oli ka hoopis teistsugust suhtumist. Näiteks Juta Kanden ütles: me peame tänulikud olema, kui meid meeles peetakse. Ja võibolla oleksime ise tublimad, kui ei saaks kõrvalisele abile loota... Aga pakkidest oli suur abi, tulgu neid kas või vähe. Võibolla olnuks eestlastel veel raskem seda aega üle elada, kui neid ei oleks kodust toetatud.

Iga pakisaamine oli rõõmupäev ja paki lahtivõtmine pidulik toiming. Esines rõõmsaid ootamatusi, aga ka pettumusi. Kirjades juhiste jagamine oli siiski tarvilik, kust võisid kodused muidu teada, millest on siin kõige teravam puudus, mis annab pikaks ajaks kasu, mis on niisama selleks korraks, keelehellituseks, mis säilib paremini, mille peale ei tasu raisata. See kehtis nii toiduainete kui riietusesemete kohta, iga eluviis tingis oma, ballikleidiga polnud siin palju peale hakata, vatikuue aga sai poest mõistliku hinnaga osta.

Vatikuub, vatipüksid ja vildid päästsid suure impeeriumi, pidid päästma ka siinse eestlaskonna. See oli inimsoo tõeline leiutis. Nõnda rääkis ükskord muidugi jälle Orgita.

Pollid tegid paki puhul peo, pann lõõdi pekki täis, lapsed said kord vana head eestlaste toitu süüa. Säästmatus tuli Estrist, lapsed olid need, kes vahel keelasid:

«Ema, jäta nüüd teiseks korraks ka.»

Ann Kahur jagas toiduained nädalate peale ära. Ta sai pakke regulaarselt ning ei pidanud tänu oma arvepidamisele söögipuudust tundma.

Ainus eestlastest, kes pakki saades pakkus mõnikord midagi

ka teistele, oli Veebeli pere. Pakkumisel oli rohkem märgi kui abi tähendus. Siiski ei levinud see komme üldisemaks. Kui keegi andiski vahel Veebelitele midagi vastu, siis maksis ta vaid võlga. Bertha oli loomult lahke ja tundis nagu piinlikkust, kui oli midagi kodustelt saanud, teised aga mitte.

Vanad inimesed püüdsid oma pakid võimalikult salaja kätte saada. See õnnestus küll harva. Postkontoriks nimetatud hütt asus samas tänavas, kus enamik eestlaste maju, ning lohmakas postipreili, kes näsis pidevalt, niipalju kui teda nähti, päevalilleseemneid, ütles paki saabudes esimesele ettejuhtuvale eestlasele, keda tänaval märkas, et sellele ja sellele on pakk, tuldagu järele, ja nii sai sündmus enamasti kõikidele teatavaks.

Seela seisis vahel postkontori leti ääres ja vaatas, kuidas postipreili, nagu eestlased teda kutsusid, päevalilleseemneid järas. Ta pani neid ühest suunurgast sisse ja teisest tulid kestad välja. Need sülitati kaarega põrandale või kogunes neid suurem hulk suunurka, huultele, lõua otsa ja siis äigas ta teatud aja järel need käega maha. Seemneid anti ette pidevalt ja üsna kiiresti. Nad ei takistanud preilil rääkimast ega isegi laulmast, mida ta vahel tegi, kui külastajaid ei olnud või polnud tarvis nendega tegelda.

Seela proovis ka niiviisi sihvkasid närida, aga sellest ei tulnud midagi välja. Isegi kui ta pani ühe seemne esihammaste vahele ja kesta ettevaatlikult katki hammustas, ei saanud ta alati tuuma tervelt kätte. Preili ütles tema ponnistusi vaadates oma laisal viisil:

«Ee, seda tuleb terve eluaeg harjutada, et meistriks saada.»

Mis tõsi, see tõsi, nii oli vist enamiku asjadega siin maailmas.

Tänu preili kunstile ja Seela imetlemisele olid neist saanud natuke sõbrad, nõnda et Seela astus vahel kontorisse — harva see lahti oli — ilma põhjuseta sisse. Nii kujunes tihti just tema pakisaajatele teate viijaks.

Kui ta oleks tahtnud, võinuks ta arvestust pidada. Aga tähtsam oli paki sisu kui nende arv. Vahel mõtles ta: huvitav, mida Topmanitele saadetakse? Topmanid polnud teiste moodi riides ja küllap ei söönud ka samasuguseid toite. Juta Kanden oli mõne korra nende juures külas käinud — ehkki tal oli küljes lüpsilõhn, millest laudanaised lahti ei saanud, aitasid nähtavasti ta muud head omadused Topmanitel seda välja kannatada —, aga Seelal ei sobinud ometi Juta käest küsida, mida Topmanid talle lauas pakkusid. Juta ise ei rääkinud teiste asju edasi.

Topmanid olid kuuldavasti seal oma majas mingi artelli asutanud, tegid töökindaid või midagi seesugust. Kuidas see asi

käis ja palju sisse tõi, seda ei aimatud. Aga teada oleks tahetud küll.

Seela mõtles, et ta muutub sama uudishimulikuks kui ema või Polli Ester. See ei ole hea, peab hakkama ennast jälgima ja kasvatama.

Heino teadis samuti eestlaste elu ja asju, aga tema huvi ei tulnud uudishimust. Seela ei osanud seda täpselt nimetada, aga see oli midagi õilsat. Kõik, mida Heino tegi, oli iseäralikust õilsusest märgitud. Isegi Seela otsa vaatas ta muudmoodi, kui oleksid võinud vaadata teised poisid. Ka naerivargil käis ta koos Seelaga nii, et see ei alandanud teda.

Hea, et oli olemas Heino, kelle peale Seela sai uusaastaööl mõtelda.

27.

Talvised külmad tuli lihtsalt üle elada. Eluga oli üldse nii, et teatud perioodid tuli üle elada ning siis saabusid teistsugused ajad, mille puhul ei tekkinud mõtet, et saaksid need rutem mööda.

Aga ka talve või asumiselolekut sai kas mitte märgata või püüda oma eluga anda neile sellist sisu, et nad muutusid peaaegu märkamatuks.

Talveks läks Heli Vaablane sealauta kördikeetjaks. Ka see tuli üle elada. Liiga palju seal tööd ei olnud ja keeduköögis ei hakanud ka külm, aga võimalikult kiiresti sealt pääseda oli isu küll. Suvine telliskivitehas oli selle kõrval suvituskoht. Kuigi Heli ei näinud päikest, oli kogu aeg sara all, kus nuuskis tuul. Aga niinimetatud suitsutunni ajal istus ta saviaugu servale, keris seeliku vööni, toetas käed taha, ajas pea kuklasse ja nautis kahekõnet päikesega.

Eesti naistest ei teinud keegi suitsu, aga suitsutunnid olid ikka. See oli kohalik pruuk, eestlased ei saanud selles asjas teistele ligilähedalegi. Noil oli kümme minutit ägedat tööd ja pool tundi suitsutegemist. Viljakuivatis võis terade sahina järgi ära arvata, kus töötas eestlane, kus kohalik inimene. Eestlase labidatäied sahisesid rahulikult, kindlate vaheaegadega ja pikalt. Teistel käis kühveldamise ajal niisugune viljasõda, et terad lendasid üle pea ja rabinat tuli igast suunast. Kui olid selliselt kümme minutit rabanud, kulus loomulikult pool tundi puhkust ära. Püsti tõusti ohates, esimesed kaks labidatäit olid rahulikud ja siis läks jälle põrgu lahti. Kauem ei kannatanud istuda ka, külm hakkas.

Eestlastele ütlesid nad:

«Eeh, kehv on teie töö!» ja näitasid siis, kuidas tuleb vili

tuiskama panna. Aga eestlased ei pidanud suitsutundi pikalt ja tegid palju rohkem ära. Võibolla said teised sellest arugi, ent see ei lugenud. Luges töö ilu.

Seaköögis olles tundusid Helile telliskivitehas ja isegi viljakuivati paradiisina. Siin mässis kördi vastik hais su enese sisse ja ega su sisikond ja hingki vist jäänud sellest puutumata.

Eile õhtul oli Heli passinud Antonit. Ta teadis, et hiiglane tuleb vahel õhtuhämaruses jalutama, ta vehib siis kiiresti käia ning räägib omaette. Inimestega ta ei rääkinud, aga omaette rääkis. Ju siis oli temalgi tarvis oma sõnatagavara välja ütelda, kuhu sa need sõnad mujale ikka paned kui pimedasse steppi, seal ei saa keegi nende sobivuse pärast irisema hakata.

Heli oli selle ükskord avastanud, sealt alates hakkas ta sagedasti köögiukse vahelt maanteele piiluma.

Miskipärast valis Anton enamasti selle tee, mitte Mõrujärve äärse, mitte surnuaia või telliskivitehase tee, ka mitte tolle kandi, kus nad maju ehitasid, vaid just Karjalautade tee, mis oli kindlasti kõige räpasem, aga viis naaberrajooni kolhoosidesse, kuhu oli kurjasti keelatud minna. Vahest see tõmbas Antonit. Aga ta ei kõndinud vist kuigi kaugele, kas läkski viimasest lautadereast palju mööda, sest üsna pea tuli ta vehkides sama teed tagasi.

Eile oli Heli teda näinud minemas, oli siis kiiresti töö ära lõpetanud, vatikuue selga tõmmanud ja varitsema jäänud, millal Anton tagasi tuleb.

Meest ei paistnud veel, aga vaevukuuldav puhkimine andis ta tulekust teadust. Heli pani ukse kinni ja jooksis teele, et Antonile õigel hetkel jalgu jääda.

Lumised rajad olid kitsad. Oli kaks laia traktorijälge, kummagi keskel sile saanijälg, mida mööda sai kõndida. Pidid teadma, kumba mööda Anton tuleb, et talle siis nii ette jääda, et ta on sunnitud sulle peale astuma.

Sealt ta tuligi, aga mööda teist jälge. Heli kahlas ruttu läbi saanikõhuga siledaks veetud vahevalli. Temagi läks sovhoosi poole, aga aeglaselt. Anton jõudis talle järele ja tahtis teise jälje sisse hüpata. Heli ütles talle:

«Ära väiksele tüdrukule peale astu.»

Anton mühatas ainult ja jäi hetkeks kõhklema, kas hüpata ning põgeneda võrgutaja eest või võtta vastu pikem võitlus, kust ta tuleb tänu oma vaikimisele võitjana välja.

«Mida sa jalutad, Anton?» küsis Heli.

Kui su käest midagi küsitakse, siis võib vastamata jätta, mitte aga lausa ära minna. Tõenäoliselt Anton naeratas, aga pimedas ei olnud seda näha.

«Meil on üks tee, ära siis nii väga torma, mina ei jõua ju niiviisi lume sees kahlata.»

Anton ei tormanudki, vaid tammus Heli sabas sama roopa sees. Tüdruk aga pööras aeg-ajalt ringi ja ütles midagi.

«Kui sul kiire on, siis võiksid mind sülle võtta ja läbi lumelagendike viia.»

Läbi elu, oleks ta pidanud lisama. Helil ei olnuks selle vastu midagi. Antoni-taoline mühakas ei olnud talle mingisugune meheideaal, aga kust sa siin paremat võtad. Nii need elu pildumised on. Ka seda tähendas Siberisse toomine, et su võimalused kahanesid sadu kordi. Mehe valimine oli Helile alati tähtis olnud.

Siin see Anton mühises, keegi ei saa teda vist kunagi enesele, sest ta ei vasta ühelegi külgelöömiskatsele. Vahest ta mõnules koguni, et Heli talle tähelepanu osutas, aga naine armastab kõrvadega, ta tahaks peale mühatamise, röhitsemise ja norskamise vahel harvagi mehe suust mõnd õrna sõna kuulda.

Helil oli alevis piisavalt lööki. Ühelgi tantsupeol ei olnud ta müürilill. Need polnud alati kõige peenemad poisid, kes julgesid kingsepatütrele läheneda, aga nende seast sai valida. Mõni oli päris paras uljaspea.

Helil oli ka oma poiss, see oli pikem lugu, seda pidi ta ikka ja jälle läbi oma mälu laskma, et oma väärtust enda silmis üleval hoida.

Aga eilne asi lõppes muidugi eimillegagi. Anton lonkis tal järel kuni küla esimeste majadeni, seal oli tänav juba laiemaks sõtkutud ja ta tegi katset külg ees eemalduda. Heli ei lasknud teda veel käest ära, aga kätte ka ei saanud. Torkis teda sõnadega siia ja sinna, kuid selle relva vastu näis mees kaitstud olevat.

Üks Heli küsimus oli näiteks selline:

«Kas Edith meeldib sulle rohkem kui mina?»

Selle peale kuulis ta vastuseks mingit ebamäärast röhatust — mida see tähendas, arva ise ära.

Kui otse sa veel pead sellele poisile külge lööma? Võtma käest kinni ja voodisse talutama? Niisugust ei jõua järel ka lohistada.

Nii läksid nad Antoni majani koos, mees kaks sammu ees. Heli mõtles: kui Anton tuleb nüüd veel ühe maja võrra edasi, kus elab tema, siis on mõiganud, tema vehklemisvõttestik on vähekegi vilja kandnud.

Aga võta näpust. Anton keeras midagi jumalagajätutaolist

mühatades oma väravast sisse. Nõnda ta siis oli daami saatnud ja temaga tegemist teinud.

Täna oli Heli taas oma jõledat auru väljaajava söödakatla juures ega piilunud ukse vahelt, kas ei lähe see mehemürakas sealt mööda. Iga päev ei jõua külge lüüa, ei jätku vaimu. Ega ta ka iga päev käinud, nädalas nii korda paar. Eks mõne päeva pärast või uue rünnaku ette võtta, veetilgad uuristavad kivilegi augu sisse. Kui tuhat aastat langevad ühte kohta. Heli ei ole igavene vesi, ta jääb enne vanaks.

Kui ilmuks silmapiirile mõni vähegi võidav kandidaat, jätaks ta Antoni ründamise kus see ja teine.

Heli oli saanud alles kakskümmend üks, aga juba võis mõtelda mineviku peale. Seal oli üht-teist, mida meenutada. Ta ei olnud vallutamatu kindlus, mõned poisid olid ta ikka kätte saanud, kui tema oli tahtnud neid kätte saada.

Aga tal oli ka oma suur armastus olnud ja arvatavasti sellepärast olidki kõik neli Vaablast täna Siberis, tema mitte koduvalla seltsimajas tantsupeol, vaid ihuüksinda haisvas seaköögis.

Sõprus metsavendadega oli alanud kohe pärast sõda. Poisse ju polnud. Neil oli kas suu mulda täis või kükitasid nad metsas. Mõni oli tagasi tulnud võitjana, aga neid ei jätkunud kõigile, pealegi kutsusid nad ühes või teises tüdrukus esile võõrastust. Vaese kingsepa tütres vahest mitte, aga noh, ei sattunud ette.

Neid oli alevis terve punt tüdrukuid, kes käisid väikestes maarahvamajades, kuhu julgesid üsna vabalt tantsupeole tulla ka metsas olevad poisid. Valve oli neil väljas, signaalid teada, karta polnud suurt midagi. Metsaelu tegi neid uljaks ka neidude rindel, ja kui nad armusid, siis olid oma üksinduse tõttu truud ning klammerdusid tüdruku külge.

Helil oli oma kindel poiss. Rikka talu perepoeg Heldur. Kõlaski kenasti: Heli ja Heldur. Ta oli siis kaheksateistkümnene, poiss kakskümmend neli. Teises olukorras poleks too alevi kingsepa tütart vahest nii tõsiselt võtnud.

Neil oli usalduslik vahekord. Heli usaldas tema kätte oma ihu ja hinge, Heldur Helile oma metsaelu väikesed saladused. Heli teadis nende punkreid, ladusid, toidutoomiskohti.

Ka teistel tüdrukutel olid samast vennaskonnast oma poisid. Siis aga juhtus midagi. Tüdrukuid hakati ülekuulamisele kutsuma. Heli ei rääkinud midagi. Ütles küll, et on ühe poisiga mõned korrad heinakuhjas kohtunud, aga tema teada on see poiss sealt ja sealt talust pärit, muud ta temast ei tea. Tüdrukuid vastastati ja hirmutati igati. Kõiki ootas laager.

Kas hakkas mõni neist rääkima või mis, igatahes punkrile

mindi peale, oli äge lahing, millest pääses eluga vaid paar meest. Ka Heldur sai surma. Tüdrukuid aga ei jäetud rahule.

Siis sekkus asjasse ema Roosi, kes oli, enne kui ta segamini läks, kõige krapsakam peres. Ta tuli uurijate juurde ning kaupples tütre välja. Tõenäoliselt andis ta vastutasuks lubaduse nende heaks töötada.

Kolm tüdrukut pundist pandigi kinni, kolm jäi vabadusse. Kõigi kolme peale langes kahtlus.

Heli jälle kahtlustas ema ega usaldanud talle midagi. Isa oli alati väheke hull olnud oma väljaastumistega, ta võis end ka kõige inimsõbralikuma valitsuse ajal sisse rääkida. Ema pidi ka tema asju ühtelugu siluma. Eks ta teadnud, mida tegi. Küllap hakkaski just see ta närvikava uuristama, võttis põhja alt.

Heli andis emale tõotuse, et ei mässa enam metsavendadega. Ema ütles, et praegu on nende pere asjad korras, aga kui veel midagi juhtub, tuleb Siberisse sõit.

Ta oli elav inimene, poisid olid talle alati meeldinud, nad olid ta elu sisu, ütles ta naljatamisi endale. Ja tal oli armastuse maik suus. See oli riskantne, aga hea.

Kasparist ei teadnud Heli tõesti midagi. Tal oli märk küljes, teda ei usaldatud. Ka ema Roosi kohta tehti vihjeid. Aga Kasparile ta meeldis. Heli oli aastatega veelgi kenamaks läinud ja kogemused olid teda aina naiselikumaks ja ihaldusväärsemaks teinud.

Nad said kokku alevi taga heinaküünides. Poliitikast ega praegusest olukorrast ei rääkinud sõnagi. Ainult armastasid. Helile meeldis Kaspar väga, veel märksa rohkem kui Heldur. Ta oleks meelsasti mehele läinud, püüdis vahel vihjata, et nad võiksid alatiseks kokku jääda, aga Kaspar keeras jutu mujale. Heli ei teadnud kuni lõpuni, et ka Kaspar on metsavend. Selleks ajaks oli neist suurem osa laiali pillatud, kes tapetud, kes vangi langenud, vähestel õnnestus välismaale põgeneda, mõni oli ka ise välja tulnud.

Heinaküünist neid tabatigi. Kaspar tegi katset vastu hakata, aga enne, kui ta tulistada jõudis, lasti tal õlg läbi.

Ka Heli viidi uuesti kinni ja ta arvestas, et saab aastaid. Aga ta ei olnud tõesti teadnud, et ka Kaspar...

Vahetult enne küüditamist lasti ta uurimise alt vabaks ja öeldi:

«Magage, neiu, õigete meestega.»

Kust ta pidi neid õigeid võtma ja kust sa kohe ära tunned, milline on õige, milline vale!

Nähtavasti oli neid juba nimekirja kantud ja Heliga otsustati sel viisil arved klaarida. Näis ka, et Roosit polnud enam

tarvis, kas ei olnud ta nende ülesandeid täitnud või oli muidu tülikaks muutunud. Sest mingid veidrusepuhangud tulid tal juba ilmsiks. Esinesid hirmusööstud ja vapped, mida ta veel püüdis ja oskas teiste eest varjata. Ilmselt oli nendel meestel mugavam temast lahti saada.

Aga temale, kes ta oli neid vist siiski kuigipalju teeninud, oli äratoomine, nii-öelda arveteõiendamine omadega, viimane löök ja rongis läks ta lõplikult segi. Isa oli siis julmalt öelnud, et see ongi niisuguste palk. Ohtlik ei olnud ta enam kellelegi.

Imelikul kombel ilmutas ta ka oma segases olukorras hellust just Heli vastu, kelle süüd äratoomise asjas ta teadis. Aga ta ei süüdistanud Helit. Vahel näitas vihaselt isa Joosepi peale ja ütles:

«Rahvavaenlane.»

See oli siis, kui isa oli ta vastu jälle halb olnud, kas riielnud liigse söömise pärast või käskinud ära surra.

Helil oli emast tõeliselt kahju, ta kaitses teda isa ja õe eest, andis talle salaja süüa, kasis teda, aga eks see kõik nõudnud eneseületamist, enese eest ei saanud seda varjata. Ema ei olnud enam ema, ta oli vaid kunagi seda olnud. Inimene polnud sellises olukorras teiste silmis enam inimene. Kui keeruline ja värviline ka ei olnud tema enese maailm, teistel polnud sinna pääsu ja see ehitas müüri nende vahele.

Isa aga ei olnud rahva vaenlane ega rahva sõber. Ta oli alevi kingsepp, kes vihkas oma ametit, kes tegi tööd halvasti, isegi parandas nii, et sellest ei saanud uhkust ega rõõmu tunda. Ühtelugu vihastas ta võõraste kottade peale ja siis pildus ägedushoos liiste või mis kätte juhtus.

Siberisse ei tahtnud ta oma töövahendeid kaasa võtta, kuigi isegi äraviijad soovitasid tal seda teha. Olevat kindel leivatükk. Tema aga kirus ja sõimas. Ütles, et ometi päästab Siber ta sellest neetud ametist.

Heli võis ju temast aru saada. Küllap on raske elada, kui sa ei armasta oma tööd. Miks ta pidi seda siis tegema?

Siin oli ta häda sunnil või suure palumise peale mõned kotad küll ära parandanud, aga ta tegi seda äärmise vastumeelsusega, otsekui oleks see needus tema elu peal.

Jälle loopis ta asju ja räuskas, et kas ta peab põrgusse minema, et lahti saada võõraste kingade lõhnast.

Lõhn ei olnud neil toas just kõige parem. Kingad ei rikkunud seda palju.

See mees oli eluaeg pidanud kingsepaametit. Alevis oli tal roll, keegi ei hoidnud teda ometi sundusega selle küljes kinni.

Kaja oli laps, särtsakam ja kurjem kui Heli. Ta ei olnud veel jõudnud palju pattu teha, toodi Siberisse, siin andis ringi vaadata, enne kui patuotsa üles leidsid.

Niisugune oli Heli lugu, mida ta seakördiaurude sees peast läbi laskis. Mõnel ballil oleks ta võinud olla kuninganna, aga kõik ta võimalused olid ära lõigatud. Aastad läksid, ükski inimene ei saanud kaotatud aega tagasi. Ta kartis ütlust, mis vahest oli öeldud riimi pärast: kakskümmend kaks — viimane taks. Ta oli normaalne noor naine, ta tahtis mehele minna, et täita oma osa looduses ja et see lõbude lõbu, elu piduroog, mida ta oli erinevatelt laudadelt maitsta saanud, muutuks igapäevaseks leivaks.

Aja neid kuradi mehi tikutulega taga. Oleks nad siis asjad. Peale suure egoismi ja kõrge enesehinnangu pole neil tihtipeale midagi hingekambris tallel.

Pole mehi, siis pole. Aga niisugust nagu näiteks Sergei Minkin kah ette ei võta.

28.

Veebruari lõpus pidid tulema valimised. Ka väljasaadetud eestlastele tehti selgeks, kui suured poliitilised õigused neil on, nad võivad valimistest osa võtta. Võivad piluga kasti lasta sedeli kellegi tundmatu mehe nimega ning olla täieõiguslikud kodanikud.

See, et teise külla ei tohtinud ilma loata minna, kaugemast sõidust rääkimata, oli tühi asi, see-eest oli sul valimisõigus.

Valida sai sel juhul, kui jaoskonnas juhtus olema kaks urni. Siis võisid veel mõtelda, kummasse oma sedel lasta. Et tegelikult vaid hääletati, sellest ei tehtudki saladust. Millelgi polnud tähendust — keda valitakse, kuhu valitakse, milleks valitakse —, sest valitutel ei olnud nagunii võimu.

Orgita arutas, et tsirkus läheb üle suure maa küllalt palju maksma, milleks seda tarvis on. Aga see maa oli ikka valmis maksma tühja sõnakõlksu, mitte reaalse asja eest. Seda tuli hinnata. Ratsionaalsust oli maailmas niigi liiga palju. Irratsionaalsusest oli rahval kasu, see tekitas tarasse mulke, kust kaudu vahel pääses rohelisele aasale. Kauaks mitte, pikk piits pani maiustaja paika, aga keelatud vilja maitse jäi mõneks ajaks suhu.

Üldiselt räägiti neid jutte sosinal. Heino oli juba harjunud, et keskmine eestlane räägib ikka sosinal, kui talle näib, et ta tõesti midagi teab. Valju häälega võis rääkida vaid ilmset valet.

Loomulikult ei huvitanud eelseisvad valimised kedagi, aga

ühel päeval märkas Heino, et punanurgaks nimetatav osmik on avatud. Silti seal muudel aegadel polnud, elu ka mitte, niisama üks maja teiste hulgas, vahel valgus sealt väsinud mehi välja, aga vist haruharva, vaid korra oli Heino juhtunud seda nägema. Aga valimiseelseks ajaks oli majale tekkinud punane silt «Agitpunkt».

Mingite ammuste mälestuste põhjal näis vist liivakasti- ja muinasjutumeestele, et inimesi peab agiteerima, muidu äkki ei tule kommunistide ja parteitute blokk valimistel võitjaks. Silt oli igatahes punane ja maja uks lahti. Kõik soovijad võisid lasta end agiteerida.

Noh, Heino siis läkski. Uudishimulik, nagu ta oli. Sees seisis kolm lauda, ühel nendest ka punane lina peal, aga see oli ühte otsa kortsu lükatud, teisele otsale oli nähtavasti midagi paremat panna.

Siin sai lugeda lehti ja brošüüre, võis vestelda poliitikast, aga ainult õigelt platvormilt. Siin olid ka kabe- ja malenupud. Need köitsid Heino tähelepanu kõige enam. Oli ikka tegemist mingi seltsieluvormiga.

Malendeid ei olnud kellelgi eestlastest kaasas. Ühed tulid siia surema, teised elu sees hoidma, malet mängima mitte keegi. Kaarte oli siiski kaasa võetud. Neid mängiti kõikjal — lossides ja hüttides, kuurortides ja vangilaagrites.

Heino läks Tärkelite juurde ja teatas oma avastusest. Kõik kolm tulid kaasa ja koos siseneti punanurka. Et nad olid veel teismelised, ei söandanud nad endale õigusi nõuda. Seda enam, et valimisõigust neil veel polnud.

Kaks meest mängisid malet. Üks neist oli partorg, tähtis tegelane sovhoosis, kes seletas pühakirja ja kelle sõna teised pidid arvestama, kui asi puutus üldistesse loosungitesse. Kui põllul oli midagi lahti või pool lauta loomi siruli, siis muutus partorgi otsustav hääl vaid nõuandvaks. Hiljem süüdlaste karistamisest aga võttis ta taas täie jõuga osa.

Tähtis mees ta oli, aga Heino poleks suutnud teda teiste hulgast eraldada. Samasugune läkiläki peas kui muudel külameestel, seda ei võetud peast ühelgi elujuhtumil, ei söögilauas ega palvusel. Sügavad kortsud olid tal põiki üle näo, see oli tunnus, mille järgi Heino teda ära tundis. Vaevalt seostus see kuidagi partorgiametiga.

Teine maletaja oli hästi väikest kasvu, kumera otsaesise ja küllaltki intelligentse näoga mees. Teda võinuks pidada kooliõpetajaks, aga Tärkelid teadsid kinnitada, et ta seda ei ole.

Heino ja Tärkelid nihkusid tasapisi malelauale lähemale ja hakkasid kiibitsema. Partorg käis kiiresti ja enesekindlalt, teine

aga pingutas mõtelda, nii et ta pisike kolp kuuldavalt ragises. Mäng lõppes viigiga, kumbki pool näis sellega rahule jäävat, väikest kasvu mees igatahes rohkem.

«Kas tahate mängida?» küsis partorg poistelt. Võibolla oli see nali.

Meelis noogutas.

Partorg võttis lauasahtlist välja veel ühe võidunud malelaua. Osa nuppe oli kadunud, neid asendasid kabendid.

Heino istus väikese mehe vastu, Meelis hakkas mängima partorgiga.

Heino vastane oli kõva pusija ning esimese partii poiss kaotas. Aga mitte ilma visa vastupanuta. Ta vastane säras, kuid ei muutunud üleolevaks. Pakkus teist partiid.

Meelis lõi sovhoosi peaideoloogi malelised positsioonid üsna kiiresti segi ning võitis. Ka tema säras, aga püüdis seda varjata punastamise taha. Teiseski partiis tuli Meelis vastasega kiiresti toime. See ei meeldinud kõrgele asjamehele.

«Me võitleme veel,» ütles ta poisikesele ning tegi asja oma paberitesse.

Meelis hakkas mängima Kaupoga.

Pärast tüütut manööverdamist lõppmängus sai Heino teises partiis võidu. Vastane pakkus kontrollpartiid, nagu ta väljendus.

Selleks ajaks oli Meelis venda juba kahel korral võitnud ning vaatas igatsedes Heino poole, kas ei ole temast väärilisemat vastast.

Heino kolmas partii venis veelgi armutumalt. Vastane mõtles ja mõtles, nõnda et Heino tüdines ära ja tegi märkamatusest vea. Vähemkvaliteediga oligi huvitavam võidelda. Heino konsentreerus tõsiselt. Tulemuseks oli viik.

Vastane oli õhtuga rahul.

«Tulge veel,» ütles ta sõbralikult. See oli just see hea sõna, mida poistel tarvis. Oli ometi koht, kus nad said vastastega võidelda. See asendas Meelisele täiesti kivisõda. Ta oleks meelsasti kõik sovhoosi mehed ette võtnud, ta oli täis tuld ja verejanu.

Kaupos pettununa hakkas Meelis Seelale maleteooriat õpetama. Kuid tema meelehärmiks kuulas Seela pealiskaudselt. Et õde ei saanud keerulisest teooriast aru, oli enesestmõistetav, aga ta võinuks vähemalt näo teha, et kuulab.

Meelis oli kodus oma keskkoolis kolmanda klassi jumbuna jaganud juba kolmandat ja neljandat kohta. Keres oli talle ebajumal ja «Malekool» tähtsam kui aabits.

Ka Heino mängis päris hästi, aga malet tõsiselt võtta ta ei

saanud. Kuigi see polnud vähem tühine kui mõni elumäng, mida nii tähtsaks peeti.

Poisid hakkasid igal õhtul agitpunktis käima. Partorg loobus varsti võitlusest Meelisega, aga poistel käimist ära ei keelanud. Ta oli huvitatud, et punanurgas oleks nendel päevadel elu. Võibolla oli see tema, võibolla teine mees, kes rääkis küla peal, et seal on üks eesti naga, kes võidab kõiki males. Uudishimulikke kogunes mõnikord üsna palju, nad tahtsid poisiga jõudu proovida. Ka Netsvetai käis korra. Tema oligi see väljavalitu, kes saavutas Meelise vastu viigi, kuigi polnud teistest tugevam. Teist partiid ta enam teha ei tahtnud, et hea kuulsus külge jääks.

Meelis säras, aga nagu sellele eale omane, läks ülbeks ja hakkas laiama, otsekui oleks ta terve vastaste maleva ihuüksinda puruks löönud.

Heino oli siiski kõige arvestatavam partner. Kui ta ennast hoolega kätte võttis ja mõtles, mängisid nad võrdselt. Kuni veani. Kui Heino oli vea teinud, oli Meelis halastamatu. Vigu tegi ta ise ka, aga ükski seis ei murdnud ta vastupanu, ta võitles lõpuni ja keerutas end enamasti välja. Vaid paaril korral oli Heino teda võitnud, millega teenis ära Meelise suuremeelse hinnangu:

«Sinuga võib siiski mängida.»

Meelis oli valmis kuulutama, et sovhoosis talle vastast ei ole.

«Ära hõiska enne õhtut,» ütles Seela. «Võibolla on siin mõni, kes pole välja tulnud, peab enesele alandavaks mingi poisikesega võistelda.»

«Küllap ta juba tuleks, kui ta olemas oleks.»

Meelise kuulsus oli laiali läinud küll, aga malemäng polnud siinse rahva silmis midagi tõsiselt võetavat, et sellest tasunuks numbrit teha.

Poisikesed mängisid raha või nuga, hiljem kaarte, kes seda siis eluks sai pidada.

Raha mängiti kahel viisil — käeseljal ja vastu seina. Vaks oli mõõduks. Ka Heino oli kord Tärkelitega seda pealt vaadanud, aga mängukutsele nad ei reageerinud. See mäng oli seotud raha võitmise või kaotamisega, järelikult käis ausa inimese põhimõtete vastu.

Meelise võidukäigule tegi lõpu ootamatu asjaolu.

Kaupo ja Meelis rabelesid ühtelugu iga tühise asja pärast. Vahel oli see lihtsalt jõukatsumine, millega selgitati, kumb peab ära tegema ühe või teise töö, vahel lahendas see midagi muud, mis neil parajasti jagada oli. Mõnikord läks see üle päris korralikuks kismaks. Kui poleks olnud Seelat, kes neid lahutas ja nende sõnakuulmatuse korral läbi tuuseldas, oleksid nad

vist küll võinud mõnikord teineteisele häda teha. Seela suutis neid tuuseldada seetõttu, et nad olid tema suhtes rüütlid ega hakanud vastu. Ainult sõimasid tüütuks õiendajaks, kes ei saa aru poisslapse hingest ega elulistest vajadustest. Emale kaebama läks Seela haruharva, siis pidi tõsine põhjus olema. Ta tuli ise toime. Kui ta oleks tihti kaevanud, oleks ta oma võimu poiste üle kaotanud.

Mõnikord kutsus ta Heinot appi. Heino oli mõlemale Tärkelile autoriteediks, tema oskas niiviisi olla. Meelis näitas küll vahel hambaid, aga võttis siiski Heino manitsusi kuulda.

Kaupo oli tugevam, Meelis kiirem ja salakavalam, seetõttu jäid nad oma rabelemistes enamasti viiki. Kodus olid nad mõlemad aasta otsa maadlustrennis käinud. Kaupo saavutas seal mõningast edu, Meelis mitte, sest matil ei teinud salakavalusega palju ära, maadlusel olid omad reeglid.

Kui Meelis sai omavahelistes rabelemistes venna kiiresti mõne võttega pikali, oli ta võitnud, aga kui läks pikemaks pusimiseks, võitis Kaupo. Tema tahtis toimida spordi ausate reeglite kohaselt, Meelise pisikesed alatused vihastasid teda.

Need olid küllap Meelise loomuses.

Niisiis kord õues jääks trambitud lumel Kaupoga rabeldes kukkus Meelis nii õnnetult, et murdis käeluu. Ta ei tahtnud, nagu ta seletas, et Kaupo tema võttest selja peale prantsataks, ning pani käe alla. Tema õilsusele viitavates avaldustes Kaupo ei kahelnud, ta tundis vennale alati kaasa ka siis, kui oli ise teda vihaselt sakkinud. Küllap ka Meelis kahetses, kui oli Kaupole liiga teinud, aga tema ei näidanud seda nii kergesti välja. See suhtumine oli põhjuseks, miks nad alati kiiresti ära leppisid — ning leppisid ka Seela sekkumistega — ja tegelikult hoidsid teineteist.

Meelisel oli kinnine luumurd pisut ülevalpool rannet. Käsi paistetas üles. Heidi Tärkel viis poisi medpunkti, aga velskerinnalt ei saanud nad muud abi, kui et Meelisel seoti käsi kaela ning komandandile öeldi, et poisiga peab rajoonikeskusesse sõitma, et kips peale panna.

Tekkis küsimus, kes sõidab Meelisega kaasa. Heidi Tärkel ei osanud ikka veel piisavalt vene keelt, et seal asju ajada. Juta Kanden oleks läinud, aga siis selgus, et tä ei saa enesele lauta asendajat. Orgita oli sel korral voodis. Ta ütles küll, et tal pole midagi viga, aga sõita siiski ei suutnud.

Heino pakkus ennast, kuigi ei uskunud, et seda tõsiselt võetakse. Oli ju temagi alles poisike. Vene keelt oskas ta Meelisega võrdselt, mõlemad olid aastaga selles asjas edasi jõudnud.

Järgmise traktorisaaniga sõitsidki siis Meelis ja Heino. Orgita

andis neile ühe lambanahkse kasuka, teine laenati kohalikult mehelt, ilma selleta oleks võinud ära külmuda pikal teel.

Nii olid nemad kahekesi eestlastest esimesed, kes rajoonikeskusesse pääsesid. Liikusid küll jutud, et Topman olevat mõne korra käinud, aga lähemalt seda ei teatud ja tema käest ei mindud küsima.

Kõik on suhteline, küla kõrval nägi rajoonikeskus väikese linna moodi välja. Meie kodualevile aga jääb alla, arvasid poisid. Mitte suuruse, vaid ehitiste ja linnalikkuse poolest.

Siin olid majad põhimõtteliselt samasugused kui külas. Rohkem võis näha plekk-katuseid, majade nurgad olid piirdelaudadega üle löödud, akendel värvitud äärised ja mõnikord ka luugid. Tänavad aga kujutasid endast enam-vähem samasugust songermaad nagu külatanumad, üksnes kraavid olid äärtes ja iga maja juurde viis sillake. Aiad olid põimitud, kuid mõnel värvitud lippidest värav. Linna keskel nägid poisid ka suuremaid ehitisi, isegi üht kahekorruselist, ning kraavi taga kulges siin-seal laudadest või luhkudest ehitatud kõnnitee. Väikestel eramajadel polnud vundamenti, nagu lume alt võis näha, piki seinu olid samasugused muldkehad kui külamajadel.

Traktorisaan tõi nad raudteejaama taha ladude juurde ning traktorist ütles, millal hakatakse tagasi sõitma. Keegi reisijatest hoiatas poisse, kuna oletas, et nad on esimest korda sõidus ega tea:

«Ärge tema juttu väga arvestage. Ta võib sõitma hakata kolm tundi hiljem, aga ka poolteist tundi varem, kui saab kauba peale. Aegsasti tuleb platsis olla.»

Poistel ei olnud kella, aga kusagilt võis aega küsida. Kuigi kellad olid ikka veel haruldus nagu sõja ajal, mil nende pärast vaenlaste laipu rüüstati.

Heino uuris jaama ning raudteed, aga ei osanud ära arvata seda kohta lisateedel, kus rong võis seista, kui neid maha laaditi ja orjaturgu korraldati. Ligi aasta oli möödas, ükski vaade ei tundunud tuttav. Ilmselt oli see toimunud jaamast eemal, aga kus?

Meelist ei huvitanud minevik, tema vaatas ringi ning unustas valugi, mis oli teda piinanud.

Poisid läksid üle raudtee kesklinna poole ning küsisid haiglat.

«Haiglat või ambulantsi?» päriti vastu. «Need on kaks ise asja. Haigla on üsna linnast väljas, aga ambulants pole kaugel.»

Poisid ei teadnud, kuhu peab minema, ning otsustasid lähema kasuks. See oligi õige koht.

Valge kitliga kirurg kompas Meelise kätt ja ütles, et asi pole hull.

Õde mätsis käele niiskelt lõhnavat kipsi. Küünarnukist kõvera köndi tegi ta Meelisele ja riputas selle marliga kaela.

Kuu aja pärast kästi tulla kipsi maha võtma.

Poisid tänasid. Neil jäi aega üle linnakesega tutvumiseks. Keskusest kaugemale ei riskinud nad minna, et mitte ära eksida.

Kahekorruselise hoone ühes otsas oli teemaja. Meelis tegi ettepaneku reisi pühitseda.

Nad läksid sisse ja tellisid enesele kumbki taldrikutäie hernesuppi. Raha oli neile reisiks natuke antud.

Päris lai oli olla, kui sirutasid jalad söögimaja laua alla.

Teemajast välja tulnud, sattusid nad kõndima kahe koolitüdruku järele, kes vaidlesid millegi üle. Jutt läks ägedamaks, teine vihastas ning ütles kiiresti:

«Sa kurradi hing, mis sa vassid!»

Eestikeelset kõnet kuuldes jäid poisid üllatunult seisma.

«Lähme neile juurde,» ütles Heino.

«Kas tasub?» arvas Meelis, kes oli muidu iga asja peale julge.

Siis seadsid poisid end üsna tüdrukute selja taha, kes kõnelesid jälle rahulikult vene keelt, ning hakkasid meelega valjusti eesti keelt rääkima. Arutasid, mis maja see või teine võib olla, natuke kritiseerisidki. Tüdrukud ei reetnud peaaegu üldse, et saavad jutust aru. Siiski piilusid nad poisse kõrvalpilguga, kontaktivõimalust ometi pakkumata.

Lõpuks astus Heino nende kõrvale ja ütles:

«Kas te, neiud, teate, kuidas siit jaama pääseb?»

Poisid teadsid seda isegi, aga see oli kõige sobivam küsimus.

Tüdrukud tegid, nagu poleks nad eesti keelest aru saanud. Aga teine hakkas õhetama.

«Mis, mis?» küsisid nad vene keeles.

Heino ütles:

«Meie räägime vene keelt väga halvasti» ning jätkas eesti keeles: «Öelge palun, kuidas siit jaama pääseb.»

Tüdrukutel oli nüüd suu vett täis, nad ei vastanud ka vene keeles, vaid näitasid käega jaama poole.

«Miks te meiega rääkida ei taha?» küsis Heino.

Pikem ja kenam, kes oli õhetama hakanud, raputas pead.

Vestlus leidis siiski aset.

«Kas te elate siin linnas?»

Tüdruk noogutas.

«Kas te olete siit pärit?»

Tüdruk vaatas Heinot arusaamatuses.

«Kas te olete siin linnas sündinud?»

Pearaputus.

«Kas te olete küüditatute hulgast?»

Tüdrukud vaatasid teineteisele küsivalt otsa.

«Kas teid saadeti Eestist välja?»

Tüdrukutele tegi see küsimus miskipärast nalja, nad itsitasid ja raputasid pead.

«Siin kusagil lähedal pidi olema üks eesti küla, Kopra. Kas te olete sealt?»

Pikem tüdruk noogutas vaevumärgatavalt, otsekui tuleks seda asjaolu häbeneda.

«Me kuulsime ühte teie eestikeelset lauset, sellest me aru saimegi,» selgitas Heino. «Kas te õpite siin koolis?»

Peanoogutus.

«Mis klassis?»

Tüdrukud vaatasid teineteisele otsa ja vastasid vene keeles:

«Mina üheksandas.»

«Mina seitsmendas.»

Siis küsis väiksem Meelisele osutades:

«Mis ta käega lahti on?»

«Luumurd,» teatas Meelis tähtsalt.

«Mida see tähendab?»

Tüdrukute jutt oli ikka venekeelne.

Meelis demonstreeris, kuidas ta oli maha kukkunud ja kuidas luu oli katki läinud.

«Krõksti,» ütles ta.

Krõksti ei olnud seal midagi purunenud, aga nii oli hea seletada.

Heino lausus mõtlikult:

«Mina oleksin ka tänavu õppinud üheksandas ja tema seitsmendas. Vaata milline kokkusattumus.»

Kas tüdrukud said aru või mitte, millegagi nad seda ei reetnud. Heino pidas vajalikuks selgitada:

«Aga kuna meid toodi Eestist ära, siis mina praegu koolis ei käi ja Meelis pandi viiendasse.»

Sellega andis ta teistele aluse üleolekutundeks. Kuid nood ei kasutanud seda. Samuti nagu nad ei kasutanud võimalust poistele kaasa tunda.

«Meelis?» küsis pikem tüdruk. Võimalik, et ta polnud niisugust nime kuulnud.

«Ah jaa,» haaras Heino sellest kinni. «Me pole ju ennast esitlenud. Tema on Meelis, mina olen Heino. Praegu elame sovhoosis number 78.»

Enamasti olid sovhoosidel oma keskuseküla järgi traditsioonilised ja kolhoosidel väljamõeldud nimed. Näiteks oli see pisike

muldonnide küla, millest neil tuli läbi sõita, osa kolhoosist «Tuleviku Koit». Aga nende sovhoosil oli ainult number. Mis vist ei tähendanud, et see olnuks uus, koos majandiga tekkinud küla. Vana nimetus oli kas kaduma läinud või uuele ajale ebasünnis, nagu neist mõni olevat, näiteks Jumalasõrme või Preestriküla või Vürsti Luht. Läksid vürstid luhta, mingu ka nimed.

Tüdrukud näisid seda sovhoosi teadvat, nad vaatasid korraga selles suunas, kus ka poiste arvates nende armastatud koduküla pidi asuma.

Pikem tüdruk ütles:

«Tema on Valja, mina Sveta.»

«Kas need ongi teie pärisnimed või vene nimedeks ümber tehtud?» taipas Heino pärida.

«Valli ja Silvi,» ütles tüdruk nüüd teise intonatsiooniga ning esimeseks eestikeelseks sõnaks oli sidesõna «ja».

Tundus, et nad tahtsid juba üsna meelsasti poistega rääkida.

Vestlus jätkus siia ja sinna kaldudes. Vahel sekka julgesid tüdrukud ütelda lühemaid lihtlauseid ka eesti keeles. Aktsent oli tuntav ja küllap nad seda teadsid ja häbenesid. Või siis ei olnud kindlad, kas nad räägivad õigesti.

Iga eestikeelse lause puhul naeratas Heino neile julgustavalt. Ta pani ise seda kõrvalt tähele ning mõtles, et jälle püüab ta pedagoogiline olla.

Vestluse lõpuks tunnistas Silvi:

«Me kuulsime, et eestlasi oli toodud. Teie olete esimesed, keda me kohtasime.»

Ütlusest paistis läbi, nagu oleksid nad seda kohtumist oodanud.

Meelis kõrval kibeles kellaaega teada saama. Tüdrukud pidasid ühe mehe kinni ja küsisid. Võimalik, et nad nägid välimuse järgi ära, kellel võib kell olla.

Traktoristi öeldud ajani oli tund aega, järelikult tuli kiirustada.

Heino ütles lahkumiseks:

«Kas teil võiks mõnikord meie kanti asja olla?»

Tüdrukud naeratasid ja raputasid pead.

«Meie ise eriti välja ei pääse,» selgitas Heino.

Silvi soris oma portfellis, tõmbas ühest vihikust lehe välja ning kirjutas sellele aadressi, kus nad rajoonikeskuses elasid. Igaks juhuks ka klassi numbri juurde. Ning lisas:

«Mina elan kodus, Valli on meil korteris.»

Heino keeras vihikulehe kokku ja pani tasku. Ta pikk kasu-

kas kippus mööda maad järele lohisema, seda pidi keskpaigast kahekorra hoidma.

Nad jätsid tüdrukutega kättpidi jumalaga ja vaid Meelis näis selle kohtumise suhtes üsna ükskõikne olevat.

Aga pärast üle raudteetammi ronides ütles ta:

«Näe, tuled suurde linna ja kohe armulugu platsis.»

«Selle köndiga oled sa kõva kavaler küll,» tähendas Heino.

Meelis vaatas Heinole kavalasti otsa ja küsis:

«Kas Seelale ka räägime sellest kohtumisest?»

Heino kohmetus pisut.

«Miks mitte. Mis siin siis oli?»

Sellega ta reetiski, et Meelise torge oli märki tabanud.

Ladude juures tuli neil oodata ilmatu aeg. Ootajaid oli ka teisi, nemad olid ühed varasemad. Keegi ei laadinud midagi, ainult aeg-ajalt loivas inimesi üle laoplatsi. Loivajate hulgas oli ka traktorist. Kui üks reisihimuline läks ta käest küsima: «Millal?», vastas ta: «Varsti-varsti.» Mis võis tähendada nii lähemat kümmet minutit kui ka järgmist nädalat.

Pisut pärast ärasõiduks nimetatud aega alustati alles koorma laadimist saanile. Nüüd läksid kõik ootajad appi — võibolla selleks oligi viivitatud. Ka Meelis suutis kastinurgast oma ühe käega kinni rabada.

Siis kadus traktorijuht veel tükiks ajaks kontorisse. Sõitma hakati alles pimedas.

Kuu paistis, lumi sätendas kaugele väljade lõppu. Kusagil ulus hunt.

Poisid mässisid end pikkade kasukate sisse, toetasid seljad vastu pakk-kaste ja suigatasid. Kui hakkas jahe, siis nihelesid nad oma lambanaha sees ja said sooja.

Traktor mürises ühtlaselt saani ees ja aeg-ajalt pildus roomik lamedaks litsutud lumetükke saani.

Koju jõuti kaugelt pärast südaööd. Meelis oli saanud käe kipsi, Heinol oli mingi kogemus juures.

Aga praegu olid nad hirmus väsinud ega mõelnud sellele. Nad astusid vaikides kõrvuti, vaevu ütlesid Meelise ukse taga nägemist.

29.

Sügisel sai Mari käia mõni aeg viljakuivatis, aga talveks talle tööd ei antud. Teenimisvajadus oli ja veel hullem oli see, et Mari polnud eluaeg osanud istuda paigal, käed rüpes.

Kui ta oli paar nädalat suisa piinelnud, leidis ta äkki enesele tegevuse. Asi tuli kätte juhuslikult. Ta oli külakaevust vett

toomas, kui sinna tuli Netsvetai naine. Maril olid käes uued kirjud labakindad. Ülemuse naine vahtis neid üksisilmi, kuni lõpuks võttis oma lambapruunid käpikud käest ja pakkus Marile.

«Teeme vahetust,» ütles ta.

Mari mõtles: mul pole neid muidu ka tarvis. Aga kõrgele emandale ei kõlvanud niiviisi öelda.

Mari näitas põidla all olevale imepisikesele augule ning ütles: «Ma koon teile ...aris uued.»

«Koo, ja mehele ka,» oli emand kohe päri ja näitas, et vanal Netsvetail on tohutumad kämblad. Tal olid tõesti silmapaistvalt suured käed, seda oli ka Mari tähele pannud

Paari päeva pärast tuli Netsvetai emand kinnastele järele. Tema omad olid valmis, mehe omad pooleli. Naine tahtis omad kohe kaasa võtta, aga Mari ei andnud. Ütles, et peab nende järgi teisi tegema.

Emand jäi uskuma ning lubas tulla järgmisel päeval.

Ta oligi aegsasti platsis. Mari oli poole ööni üleval istunud, silmad üsna valutasid peenest mustrist. Hommikul said põidlad valmis ning ta triikis värskelt valminud kindaid läbi märja lapi, et need kenamad välja näeksid.

Teda oli kogu aeg kiusanud küsimus, mida ta peab kinnastest võtma. Võibolla koob ta ka edaspidi mõnele või koovad teised eestlased, sellest tema esimesest korrast võib hind püsima jääda, katsu siis seda hiljem muuta. Siinsed naised ei osanud vist mustrit kududa, ta polnud ühelgi kirjuid kindaid näinud. Maril oli peas terve hulk mustreid ja ta võis neid ka juurde luua, tükk ruudulist paberit leidus ikka ja kujutlus oli veel erk.

Hinda ei tohtinud liiga madalat teha, ise saad petta; liiga kõrge hinna puhul kas leidub tahtjaid.

Aga Netsvetai emand tegi Marile asja lihtsaks. Ta ütles aitäh ja kõik. Veel ütles ta:

«Minu vanamees on ikka eestlasi aidanud ja aitab edaspidi ka.»

Netsvetai oli hästi suhtunud jah, aga see ei tähendanud, et ta emand võib nende käest tasuta võtta, mis talle meeldib. Mari vihastas, aga sellest hoolimata oli ta pea kiire töötama.

Kes neid kohalikke kombeid teab, võibolla ongi ülematel voli muidu võtta.

Ta ütles:

«Olgu see nii. Aga kui keegi küsib, mis maksid, siis peate ütlema hinna.»

Pettuse peale oli emand kiire. See isegi rõõmustas teda, et

tema jääb ainsaks, kes saab kindad muidu. Ta lausus:

«Ma ütlen neile kakskümmend rubla. Ei, kolmkümmend rubla. Ei, kolmkümmend on kallis, keegi ei telli. Ma ütlen kakskümmend.»

«Ütelge siis kakskümmend viis,» pakkus Mari tehingut, otsekui oleks ta turul.

Emand mõtles ja ütles:

«Ei, ma ütlen kakskümmend.»

Teadmata oli, mis tunded teda käskisid sellise otsuse juurde jääda. Kas ärilised või patriootilised. Kas oli tal asjadele selge pilk või hinnalooja suur võim ja voli.

Nii jäigi kindapaari hinnaks kakskümmend rubla ja Netsvetai emand tegi tragisti reklaami. Varsti ei jõudnud Mari enam nii palju kududa, kui telliti. Uus lõng sai otsa, kirjad käisid aeglaselt, lõngapakki ei olnud veel saadetud, Mari harutas üles vanad kõlbmatud kampsunid, et lõnga saada. Kvaliteet langes, kuid hind siiski mitte.

Kakskümmend rubla oli päris kena raha, see oli kaks-kolm päeva rasket füüsilist tööd. Ka kindad sai kahe päevaga valmis, töö ei rikkunud konti, silmi natuke küll. Lõng oli muidugi oma.

Selle saamine ei olnud hõlbus. Ka siin oli lambaid, kuid vähe. Villast vanutati vilti. Kitsevill oli rohkem hinnas: iga külanaise uhkuseks oli suur hall või pruunikas uduvillast pearätik. Naised tegid villa liikide ja headuse vahel vahet. Marile oli see võõras värk. Tema meelest kitsevill haises ja sellest piisas. Nagu lambavill poleks haisenud.

Lõunas steppide taga algasid kasahhide maad. Ka siin oli kasahhe kaks-kolm peret, nendel oli lambaid, aga see vill oli kuidagi teistsugune, Mari poleks osanud sellega midagi peale hakata. Jäi loota kodust saatmisele. Ka lõngavärvimise värve oli ta küsinud.

Pakisaamisega aga ei olnud tema lood lihtsad.

Tal oli siin pisike Pille, pojatütar, neli aastat vana, kui neid ära toodi, nüüd siis juba viis, sünnipäev oli kuidagi märkamatult mööda läinud. Mari oli mitmelgi puhul tähele pannud, et nende aeg oli seisma jäänud, nad kippusid mõnikord ütlema oma või teiste vanuseks selle, mis oli äratoomise ajal.

Pille pärast pidigi Mari Oksa rabama, ta ise oleks võinud rahuliku meelega ära surra, mis mõtet oli elada kodumaast eemal, võõra käsu ja piitsa all.

Mari ainus poeg oli Tallinnas ajakirjanikuametis. Mari oli ettevaatlik ja elutark inimene, kuid niisugust argpüksi kui enese poeg ta teist ei tundnud. Oli küll selline aeg, et kõik värisesid, aga tule siis ära ajalehe juurest, hakka pottsepaks

või müürsepaks, aus amet, koogutamisega ei saa müür sirgem ega lõõrid paremini tõmbama.

Aga tema hoidis ajalehe servast kinni, see oli täpne töö, teada see tänapäeva paber, kipub kärisema. Tema artikleid oli häbi lugeda. Need hüüdsid kas hurraa-hurraa või maha-maha. Niisugused inimesed võtku parem otse nuga hammaste vahele ja lipp pihku, mis nad sõnu raiskavad. Mari oli surmkindel, et poiss ei tunnistanud kusagil, et tal on ema ja sellel talu. Aga nüüd veel hoopiski, et ema on Siberisse viidud.

Kirjad käisid läbi kolme inimese ja ülisalaja, nendes sisaldus ainult mõistukõne. Vahel oli see nii peenike, et Mari ei saanud tuhkagi aru. Aga artiklid olid pojal — lehti vahel ikka tuli siia pakkide kaupa — endist viisi niisugused, et andsid otse lagipähe. Ta oleks oma Siberisse läkitatud kirjadest võinud õppida. Või siis vastupidi, nendes ka midagi otse ära öelda.

Aga inimene on alatu olend, mõtleb ühte ja räägib teist.

Kui last poleks Mariga kaasas, ei saadaks poeg ühtegi kirja ega pakki, selle peale võis Mari mürki võtta.

Minia oli aga hoopis üks inimeseloom. Esiteks oli ta punane või mängis seda kõige punasemat. Töötas mingisuguses instituudis, kõige tähtsusetuma koha peal, aga tahtis kangesti edasi jõuda ning sellepärast laiutas oma juttudega. Eks tema ajanudki poja hulluks. Poeg oli vähemalt iseloomult hella südamega, minia aga oli veel tige ka kui kurat. Ämma ei nimetanudki ta teisiti kui kulakuhingeks.

Mis kulakuhing ta ikka oli. Tegi kõvasti tööd, eluaeg oli teinud, ja tahtis selle töö tulemusi näha. Ta ei sallinud laiskust ja lohakust ka teistes inimestes ja teenijarahval ei olnud muidugi tema käe all kerge. Aga ta ei kamandanud voodist, vaid oli ise esimene, ja kui mõõtma hakata, siis tegi turskest sulasestki rohkem. Sest tema oli hingelt perenaine. Seda siis nimetaski too lõugadega töötegija kulakuhingeks.

Last ei olnud see naisterahvas üldse tahtnud, laps segavat tema karjääri, suurt teadust, mida ta teeb. Kord oli Mari proovinud välja uurida, mis teadus see on. Punaproua oli parajasti viibinud pisut lahkemas meeleolus ja seletanud, et uurib nende kandi mehe Juhkum Tehtlase elulugu, et kas Mari ei tea temast midagi pajatada. Miks ei teadnud. Mari meelest oli see Juhkum kõvasti mutsakas, silmad olid tal alati vesised ja õiget sõna ta suust ei saanud, aga tribüünile kõnet pidama kippus. Ütles: «Vennad, seltsimehed!» ja läks siis enamasti segi, keegi ei saanud aru, mis ta tahtis ütelda. Hiljem oli teda valitud kuhugi asjameheks, aga Venemaa põhja ta kadus, eks sealgi võidud aru saada, mida keegi väärt on.

Seda Mari tollest omakandi popsipoisist teadis ja kandis miniale ette, mispeale too tegi jälle oma lühikese järelduse:

«Kulakuhing.»

Poeg hoidis Pillet, aga naist kartis hirmsasti. Mari koguni mõtles vahel, et võibolla ähvardab naine poega üles anda, ema kulakutalu päevavalgele tuua ja nii edasi, miks mehike muidu teda nii kangesti kardab. Ega see neil aegadel ime olnud, ühes voodis võisid magada küll, aga kui himu täis, siis sulg sappa.

Ime üldse, et ta lapse ilmale tõi.

Ja siis kõlbas seda last tülinast eest ära toimetada kulakuhingele kasvatada. Juba kaheaastaselt oli tüdruk suveks maale toodud ja minia oli hädaldanud, kuidas laps on tal terve aasta jao teadust nahka pannud. Oleks vist aasta võrra varem teada saanud, miks see hädahunnik Juhkum Venemaal maha löödi.

Tüdruku maalolemised muutusid ikka pikemaks, kuni ta jäi küüditamisele jalgu.

Sulast ei tohtinud sel ajal ametlikult enam olla, aga Maril siiski oli. Kaasüüriline. Kes muidu oleks jõudnud üksinda kõik suure talu tööd ära teha ja niigi palju saada, et maksta makse, mis aasta-aastalt aina kasvasid, nõnda et need vist pimedal keskajalgi talupojal suuremad ei olnud.

Nad olid kolmekesi kodus, kui tuldi. Sulase kohta teatati kohe, et tema on aus inimene, teda ei puutu keegi. Aga Maril tuleb minna. Pojatütar ju küüditamisele ei kuulunud, aga kuhu pidi Mari lapse jätma?

Mari oskas natuke keelt ning seletas, et laps tuleb vanemate juurde viia, ta on siin ajutiselt. Aga kes pidi ta Tallinna viima, kas mõni püssimees? Nelja-aastase lapse, kes hoidis vanaema seelikusabast kinni ja nuttis?

Oleks võinud usaldada ta sulase kätte, aga kus sellega. Kui Mari tahtis oma riidekirstu kaasa võtta, astus sulane sellele jalaga peale ja ütles:

«Seda ei vii, seda on mul enesel tarvis.»

Sellist ussi oli Mari siis oma südame ligi soojendanud. Kas tal oli talus millestki puudust, et kohe hakkas peremeest mängima? Otsekui tema olekski Mari eest ära saatnud, et talu jääks talle.

Ja küllap jäigi, kuni kõik kolhoosi aeti.

Kas siis sellisele alatule inimesele võis Mari last usaldada? Teab mis veel teeb.

Polnud aega ega võimalust last kuhugi toimetada. Usaldusväärset inimest, kellel enesel Siberi-teed jalge all ei olnud, Mari ümbruskonnas ei teadnud.

Ainus võimalus oli laps kaasa võtta. Mari kirjutas kohe Tal-

linna kirja ja palus sulasel see posti panna, et poeg tuleks esimesel võimalusel lapsele Siberisse järele. Selle palve tõttu ei hakanud ta sulasega riidekirstu pärast jagelema.

Ja nüüd ootas ta poega.

Aasta hakkas täis saama, pojal polnud võimalik tulla oma ainust last näljasurmast päästma.

Selge, ta kartis. Isegi kui keegi ei saaks tema sõidust teada, kartis ta, et jäetakse tedagi siia kui kulaku poega. Igaks sammuks elus peab julgust olema.

Poja esimeses kirjas oli Marile kohe kuhjaga etteheiteid: kuidas ema julges äraviimise hetkel, tal oli seal veel üks tore sõna, vist ekspropriieerimine või midagi selletaolist, talle kirjutada ning ümbrikule panna tema aadressi?! Mis siis, kui selle kirjaga oleks otsejoones tuldud ja ka teda ära viidud? Kellel oleks sellest kergem hakanud? Ema rumalus olevat andestamatu. Hea, et siiski ei viidud. Aga ei või iial teada, kus ootab viitsütikuga pomm.

Kui sa kangesti pommi kardad, küll ta sul siis ükskord plahvatab. Pomm oli pojal kodus, see punane eit, kellel oli võibolla hea meelgi, et väike Pille ei sega tal enam Juhkum Tehtlase elulugu uurida.

Niisugune oli Pillekese lugu. Aga salaja ning kaude poeg siiski saatis vahel pakke, ka villast lõnga nende sees. Pille, mitte ema pärast. Kas ta nainegi seda aimas. Mari oleks kangesti tahtnud teada, mida see frukt üldse mõtleb, kui ajab punast jampsi suust välja, endal ainus laps Siberis ja seda ootab härjaajaja saatus.

Kord tuli Maril mõte, et peaks õige miniale sinna nende instituuti saatma lahtise kaardi, et armastav ämm ja armastav tütar tervitavad teda Siberist ja soovivad jõudu revolutsioonilise mineviku varasalve rikastamiseks. Või midagi taolist, ajalehest võis sõnu nii- ja naapidi maha kirjutada. Aga Mari ei olnud alatu. Kuigi tema vastu oldi alatu, ei vastanud tema samaga. See määriks enda hinge rohkem kui teise teaduslikku karjääri.

Seda ei saanud ka sellepärast teha, et Mari ootas neid lapsele järele. Ükskõik kumba. Pidid nad ju ometi kord julguse rindu võtma.

Maril oli lapsest kahju. Ta armastas teda juba sellepärast, et oli teda kogu aeg hoidnud. Kuigi märkas vahel, et väikesel inimesel lõid ema jooned välja. Ta võis olla sallimatu teiste laste ning julm loomade vastu. Kust see mujalt pärit oli. Taluinimene ei ole kunagi loomaga julm, kuigi tapab teda söögiks.

Lapse pärast rabas ta tööd teha, aga kauaks teda oli? Temasugused töökad ja terved lähevad järsku ja mis saab Pillest siis? Kui ta ka kümme aastat vastu paneks, poleks tüdrukust veel oma jala peal seisjat.

Muidugi polnud mõtet nii pika aja peale ette mõelda. Võibolla läheb maailm veel mitu korda kummuli ja pole teada, kuhu kellelgi tuleb asuda. Mari oli üks neist, kes ei lootnud, et varsti saavad nad Eestisse tagasi. Aga ta ei rajanud sellepärast siia veel uut talu või suurt majapidamist, millest saaks priskesti ära elada. Kõik on ajutine, ka sinu elunatuke lõpeb pea.

Mari oli ka neid, kes ei tahtnud oma talu tagasi. Liiga palju oli ta sellega välku näinud viimastel aastatel. See salamahti sulase pidamine ise sõi närvid seest. Ja kui tal tuli silme ette pilt, kuidas sulane seisab, üks jalg tema riidekirstu kaanel, ja teatab, et ta ei anna seda kaasa, siis läks ära igasugune isu sinna tallu veel tagasi minna. Kuigi Mari oli kõva tööinimene ja oleks vahest nüüdki veel võinud talu järje peal hoida.

Sulane oli küll põldu kündnud, aga pikkadel talveõhtutel polnud ta villa kraasinud, kedranud, kangast kudunud. Heal juhul oli ta selili ajalehte lugenud, aga sedagi ei viitsinud ta teha, vaid käis naabrimehe juures küsimas, mis maailmas uudist on. Ja tema tunnistas nüüd riidekirstu omaks!

Millises maailmas peaks Mari elada tahtma? Kui ta oma poja iga ajalehes kirjutatud rida on vale, mis karjub sulle näkku?

Välisuks läks lahti, üks pea ilmus ukse vahele, kõlas küsimus:

«Kas tohib?»

Mis sa veel küsid, kui oled juba uksest poolest saadik sees. Ju tahtis viisakas olla.

See oli Netsvetai eit. Tõi suure savikruusiga Pillele piima. Musta lehma piima. Ta oli vahel varemgi toonud ja Mari mõtles, et oli ülekohtune olnud, kui oli omaette arutanud, mis kinnastest peab võtma.

30.

Surm ei olnud oma isu täis saanud. Veel enne, kui aastaring sulgus, nõudis ta eestlastest uue ohvri.

Aprilli esimestel päevadel kustus Mart Seelmani küünal.

Sellest saadik, kui nad saabusid, ei olnud Mart suuremat isegi majast väljas käinud. Kodus oli ta veel eelmisel sügisel lõiganud üksinda kogu vilja ning teinud ära sügiskünni. Tervis oli tugev ega näidanud halvenemise märke. Talvel parandas Mart põllutööriistu, see oli tema eriline lõbu ja hool. Ta ei

oodanud aega, millal pidi niidumasina kuuri alt või vankri rehe alt välja võtma, vaid parandas aegsasti ette mõeldud plaani kohaselt.

Veel küüditamisele eelnenud päeval olid tal kõik käed tööd täis olnud.

Miks ta jäeti viimase päeva ešeloni, kus oli kõvendatud režiim, sest suure osa tolle ešeloniga viidavatest moodustasid need, keda ei olnud kohe kätte saadud? Tema oma kastidega oli ju äraviimist oodanud.

Või juhtuski see nende kastide pärast või olid mingid paberid segamini ja neid pidi vallas selgitama. Tuldi ta juurde kohe esimesel hommikul, vaadati ta suured kastid üle, siis aga tekkis neil omavahel mingi vaidlus ning sõdurid läksid ära, ainult üks püssimees jäi vana Seelmanit valvama. Teda poleks tarvitsenud valvata, tema poleks kuhugi eest ära läinud. Nagu enamik teisigi ei teadnud ta, et küüditamise sotsialistlik üritus kestab vaid kolm päeva, ja kes siis pääsevad, need jäävad koju. Seelman mõtles: kuhu mul ikka minna on, kust nad üles ei leia? Vanast inimesest polnud enam metsa minejat ega võitlejat. Ka kastid olid valmis ja ootasid viimist.

Alles teise päeva hilisõhtuks jõuti selgusele ja hakati tema pakke veoautole kantima. Siis seisis auto pool ööd vallamaja õuel. Seelman tukkus kastis, püssimees koogutas taburetil vallamaja uksel, kus oli pisut soojem kui suisa õues.

Nii sattus Seelman, kes polnud kuhugi põgeneda tahtnud ja kes oli oma kastide läbi äraviimisega ammu enne küüditamist leppinud, kolmanda päeva ešeloni, mille loomavagunite lükanduksed olid kogu aeg väljast traadiga kinni seotud.

Kohe, kui neid vanade majja Nybergide juurde toodi, istus Seelman järile ja hakkas aknast välja vaatama. Vaevalt ta seal midagi nägi, sest sama ilmega vaatas ta ka pimedas. Väljas käis ta vaid asjal ja järjekorra alusel poes. Maie koostatud graafiku järgi tuli igaühel seista leivasabas. Ka eelmisel kolmel matusel oli ta käinud. Ning omale Tõnise abiga voodi teinud.

Kogu ülejäänud aja istus Mart akna all, selg kaaslaste poole, ja vaikis. Kui teised ta käest midagi küsisid, vastas normaalse inimese kombel. Peast segi ta ei olnud. Haruharva alustas ta esimesena juttu.

Orgita oli Mardile mitu korda öelnud, et ta läheks jalutama, muidu tuleb liikumatusest haigus kallale.

Mart vaikis vastuseks või lubas minna, aga ei läinud. Mõnikord ütles:

«Mida mul seal jalutades näha on. See lehmasitast küla teeb ainult tuju pahaks.»

«Leia siis omale mõni töö,» soovitas Orgita.

«Mina? Siin tööle!» imestas Mart ja sellega jutt lõppes.

Isegi oma kraami ei olnud tal tarvis ühest kohast teise tõsta. Ta kastid olid tehtud vaheseintega, luugid hingedega, nõnda et kaste sai kohe toidukappidena kasutada. Mart teadis täpselt, kus tal miski on, nii et isegi otsima ei pidanud ta midagi. See kõik oli ette valmistatud eelmises elus, järelikult hästi tehtud, ja seda ei tulnud siin Siberi-elus ringi teha.

Varsti hakkas ta köhima, püüdis end aeg-ajalt sirutada, ahmis nagu õhku, aga ei kaevanud kunagi millegi üle.

«See on tal liikumatusest,» ütles Orgita teistele, nõnda et Mart ise kuuleks. Ei mõjunud.

Sellest saadik, kui Tergo Mall ära läks, oli Nybergi Mai kõigile perenaiseks. Arutati ühiste söömaaegade sisseseadmise võimalust, aga neist võtsid hiljem osa vaid teised peale Seelmani. Temal oli kõik olemas ja ta sõi oma toitu külmalt.

«Kas need singid ei ole sul veel hukka läinud?» küsis Mai.

«Minu singid?» imestas Mart. «Need on erilise kõva suitsuga tehtud.»

Küllap see nii oligi, et ta suri liikumatuse kätte. Organism ei pidanud vastu. Peremehel ei näinud organismi tarvis minevat ja see lõpetas tegevuse.

Viimased päevad oli Mart pikali ja hoidis rinnust kinni, aga ei kaevanud ikkagi.

Surmaeelsel õhtul kutsus ta Orgita oma sängi juurde ja ütles:

«Madis, homme lähen ma ära. Võtke see kraam enesele, mis mul kastides on. Siin skeemi peal on kõik kirjas, küll te üles leiate.»

Ta andis Orgita kätte vaatamisest kollaseks tõmbunud paberi.

«Ära tembuta, Mart. Meie ei leia midagi üles. Sa pead oma tagavarad ise ära sööma, enne ei tohi minna.»

Aga Seelman raputas pead.

«Ei pea enam vastu.»

«Võta ennast kätte, tõuse üles, hakka liikuma, kõik läheb mööda.»

Seelman oli öelnud, et tema ei kavatse ennast selles neetud Siberis liigutada, ja ei liigutanud kah. Seepärast teadis Orgita ka ise, et ta jutt on asjatu. Ta lisas:

«Teadsid küüditamist ette, panid tagavarad valmis, siis pidid teadma ka seda, et elad niikaua, kuni tagavarad vastu löövad. Kus sa siis enne aega tohid minna.»

Mart keeras pea seina poole, ei vastanud.

Järgmise päeva ennelõunal ta suri. Kõik vanad seisid või istusid ümber ta surivoodi ja jälgisid viimset heitlust. Ta oli

end alati kõigi eest peita püüdnud, nüüd pidi ta selles oma kõige intiimsemas tegevuses nii avalik olema.

Aidata ei saanud nad teda kuidagi. Mai ütles küll:

«Kui kutsuks velskeri, teeks mõne vaigistava süsti?»

Aga kõigile oli vastamatagi selge, et see on mõttetu jutt.

Oma viimsel hingetõmbel üritas Mart nagu kätt tõsta ja kaaslaste poole sirutada. Võibolla oli see lihtsalt reflektoorne liigutus.

Jälle oli Maiel surnu pesta. Orgita palus Vaablase Heli appi. Too oli parajasti seaköögist tulnud, tuju paha, riidles isaga ja pildus asju.

«Küll müüravad,» ütles Roosi nagu ikka.

«Sina ole ka vait,» käratas Heli emale.

Sellel hetkel astuski Orgita sisse, õigemini oli juba korda paar kõhatanud Tärkelite toapooles seistes.

Kui Heli teda märkas, läks ta poolelt liigutuselt lahkeks ning seletas: «Jamavad siin», millest aga miski selgemaks ei saanud.

Orgita ei avaldanud kellelegi oma poolehoidu, vaid rääkis asja ära. Heli tuli jalamaid temaga kaasa.

Küüditamise aastapäeva, 25. märtsi, polnud keegi tähistanud. Või mis selles tähistada oligi; seda hakatakse võibolla tähistama kahekümne aasta pärast, kui kõik piinad on ununenud. Nüüd soovitas Orgita määrata Mart Seelmani matusepäevaks kümnenda aprilli. See oli nende sovhoosi saabumise päev. Siis oleksid taas kõik koos ja võiks arutluse alla võtta, mida see aasta neile tähendas.

Mart oli surnud kuuendal, matta oleks jõudnud ka varem, sugulasi Eestist, Rootsist ja Kanadast, kus tal neid oli, poleks nagunii enam jõudnud matusele kutsuda; kirjatuvid ei tunne küll piire, kuid lendavad aeglaselt.

Orgita tahtmine jäi peale ning matus toimus kümnendal.

Esimesel toodute satsil oli aastapäev varem, neid oli võetud küüditamise esimesel päeval. Praegu määrati aastapäev Mardi saabumise järgi.

Pärast matust istuti peietele vanade majas. Mai oli katnud laua. Ta oli uurinud kadunu skeemi ja võtnud toidu tema kastidest. Kuid kahtlus püsis tal kogu aeg ning ka üksi olles raputas ta ühtelugu pead ning rääkis omaette:

«Ei, see kõik tuleb lahti võtta ja järele uurida.»

Seal oli suhkrut ja kuivaineid, hästi pakitud, nendega polnud muret. Oli ka kõva suitsuga vorsti ja sinki, aga kas need võisid tõesti üle aasta seista?

Mai ei pannud kahtlast kraami lauale. Kui ärakülmunud rahvas surnuaialt tuli — päeval oli juba soe, aga vastu õhtut läks

külmaks —, ütles perenaine, et kõik, mis on laual, on kadunu jäetud. Isegi mõned vati ja laastude sisse pakitud konjakipudelid olid Seelmani kastis. Selle joogi maitset teati rohkem linnades, nõnda et mõni taluinimene vaatas pudeleid umbusuga. Aga Topman kuulutas kõigile, et see on aadlike jook ja et kadunu oli ilmselt härrasmees.

Kas võis olla teist tõsisemat põhjust selle võõra joogi joomiseks kui omaniku matus?

Mõnele see maitses, mõnele mitte, oli võõras. Aga vinti jäid kõik, kes põhjalikumalt proovisid. Jutud läksid lahti, ja nagu peietel ikka, kippus kokkutulemise põhjus ununema.

Orgita pidas väikese kõne:

«Täna matsime ühte enda seast. See oli meie neljakümne neljast eestlasest juba neljas, kelle viisime siinsele kõledale surnuaiale. Veel läks meie hulgast ära Leila Pint, aga me oleme ka peret juurde saanud Silvia Angelski näol. Niisiis on meid järel nelikümmend. See on vana püha arv. Ma sooviksin vaid ühte: et me ei peaks enam kaotusi kandma ja et ühel helgel päeval kõik need nelikümmend pöörduksid üheskoos kodumaale tagasi.»

Kellel võis olla midagi selle vastu!

«Oleks tore kuulda igaühe arvamust selle ettepaneku kohta. Ja selle kohta, kuidas me oleme toime tulnud möödunud aastaga. See näitab, et me suudame toime tulla veel mõnega. Ajad ei jää kunagi muutumatuks. Vaadake ajaloo sisse ja te näete, et halvad ja head ajad vahelduvad, kunagi ei ole kõik halb ega kõik hea.»

«Las Silvia Angelski räägib esimesena,» torkas kohe Ann Kahur.

Kõige noorem, kolmekuine eestlane oli sõnakuulelik. Just Anne ütlemise peale tõstis ta kisa.

Mõni hakkas naerma, aga vakatas kohe, sest meenus matus.

«Silvia on rääkinud. See oli optimistlik hääl,» ütles Orgita.

Tüdruku sünd kolm kuud tagasi oleks võinud kujuneda erutavaks sündmuseks, ometi ei olnud see nii kõigi eestlaste meelest. Leidus mitmeid, kelle arvates elu oli seisma jäänud ja kes pidasid meeletuseks laste sigitamist niisugustes tingimustes.

«Mis inimestel arus on,» ütles Ann Kahur ja Heidi Tärkel lisas:

«Lapse sünnitunnistusele jääb eluks ajaks Siber.»

Sünnitus ise ei olnud lihtne, kuigi see oli Hulda teine laps. Marek tahtis naise rajoonikeskusesse haiglasse viia, aga Hulda ei nõustunud mingi hinna eest olema eemal Marekist. Tema sai ainult Marekile loota, Marek oli rohkem kui seitse ämmaeman-

dat. Kui ta ehitas eimillestki maja üles, siis võtab ta ka sünnituse vastu...

Kohalik velsker oli tühi koht, teda ei saanud arvestada isegi haiguslehe kirjutamisel, sinnagi tegi ta mitu viga korraga sisse. Külas ei olnud õiget ämmamoori, naised olid üksteist ise aidanud, kartlikumad tõid emanda kohale naaberkülast. See oli kõver vanaeit, kes rääkis pudistades, nii et ka venelased ei saanud tema keelest aru, kui polnud temaga harjunud. Marek käis ämmamoori jutul komandandilt luba küsimata, aga eit ei äratanud temas usaldust.

Mees rääkis Polli Estriga, kellel suured sünnitamiskogemused. Ester võis tublisti tööd teha, aga kui ta oli mõnes asjas saamatu, siis paistis see kaugele välja. Marek tundis, et Estrile ei saa lootma jääda.

Siis juhtus imede ime. Oma muldonnist tuli välja Elfride Miks, läks ise Mareki uude majja ning ütles, et tema kuulnud, neil minevat varsti abi tarvis. Temal suuri kogemusi polevat, aga mõne lapse on ta ilmale aidanud.

Marek oli valmis eidekest kallistama. Ta palus Elfride koos poisiga mõneks päevaks enda poole. Elfride võttis asja tõsiselt ning tuligi. Marek ise tegi süüa ja kandis külalistele lauale. Hulda aina vaatas teda ja oli õnnelik oma emaduse tähtsuses.

Tegelikult Hulda kartis. Kartis seda, mida kardavad sel puhul kõik naised, aga lisaks veel halastamatut Siberit. Mõte, et ta peab sünnitama Siberis, painas teda.

Kartus vahest tegigi sünnituse nii raskeks. Elfride oli kogu aeg hingega asja juures, vajutas Huldale kõhu peale, tõreles temaga ja meelitas. Marek piilus ukse vahelt, külm higi otsa ees.

«Tule-tule sisse, aita!» ütles Elfride ja kahekesi nad tütarlapse vastu võtsidki. Kui Hulda silmad, mis — nagu talle tundus — olid tuhude ajal pealuust välja tungimas ega näinud midagi, äkki märkasid Marekit aseme juures, selgines ta ilme sedamaid. Nüüd oli tal tugi kõrval, oli julge pressida, see töö tuli ära teha.

Kõik need väikesed kavalused, mida laps vajas, korraldas Elfride osavasti ja Marek ei teadnud, mida tänutundest üteldagi.

Kui kõik oli möödas, palus ta Elfridet veel mõneks päevaks Huldale appi jääda, siis aga tegi ettepaneku, et Elfride ja Kärmased koliksid tema majja elama, kaua nad ikka maa all muldonnis kükitavad. Katusealune korrus ei olnud veel välja ehitatud, aga Marek lubas selle kohe käsile võtta, seni võivad nad elada all teises toas.

Olukorras, kus paljud eestlased konutasid mitu peret ühes toas, oli see ettepanek Kärmastele suurepärane. Ometi kõhkles Leida mitu kuud, enne kui nõusse jäi. Kas ta muidu olekski jäänud, kui Marek poleks endale omase tarmukusega peale käinud.

«Paku oma maja ja keegi ei taha!» imestas Marek. Kas ta veel vähe eestlasi tundis.

Aprilli esimestel päevadel, enne Seelmani surma, kolisid Kärmased Angelski majja. Sel ajal jätkas Marek hoolega töid ülemisel korrusel, millel oli kaks akent kummaski viilus. Elfride võttis enesestmõistetavana, et ta peab Huldat abistama.

Kas jälle peremehed ja manulised? küsis Orgita eneselt. See, mille eest neid kõiki oli siia toodud? Niisuguseks saaks taandada igasuguse vahekorra; tegelgu sellega needsamused marksistid, kellele igast nurgast kummitab kapitalismitont.

Vahest oli mõni teine eesti pere, kes elas kitsikuses, piilunud vargsi Mareki maja teise korruse poole, aga kui sinna sai muldonnis vaevelnud Leida oma perega, leidsid kõik selle õiglase olevat. Ja oma õiglustundega oldi rahul, Mareki ning Kärmaste ühinemises nähti head märki eestlaskonna elus.

Sellest oli ka matusel juttu. Üksmeelselt leiti, et kõige kangem mees eestlaste hulgas oli sel aastal olnud poolakas Marek. Ja mitte üksi kange, vaid ka õilsameelseim. Olgu pealegi, et mitte päris ilma omakasuta.

Kõige õnnetumaks pereks osutus Pollide oma. Ester ei tahtnud sellega nõustuda, ta ütles:

«Tiisikuse rohi on juba leiutatud. Kui me oleksime Eestis olnud, oleks kõik teisiti läinud.»

Kahtlane küll, haigus oli nii Eduardil kui ka Elvil liiga kaugele arenenud.

Joosep Vaablane oli otsinud hoolega head eite, üks lesknaine oli mõne päeva proovi peal olnud, kuid ta sūda ei pidanud vastu sellele, et Roosi veel elas.

Lapsed pidid varsti oma klassid lõpetama ja nemad õpivad esimestena keele korralikult selgeks. Heino õppis oma käe peal ning Orgita lubas varsti külavanemafunktsioonid poisile üle anda.

Heino punastas selle jutu peale.

Kaarel Tergo oli ka talvel suure külmaga Malle haua ääres istumas käinud. Seal nad vaatasid teineteisele otsa ja vestlesid. Tänu Kaarlile, tema keha ja vaimu ligiolekule oli vilets kalmistu muutunud pisut inimlikumaks.

Suvel oli Kaarlil plaanis tõmmata kogu surnuaiale tara ümber, et loomad ei pääseks haudadele tallama, kui nad õhtul

Mõrujärve äärest oma lautade poole lähevad. Sellise ehitustöö võtaks ta Siberis veel ette, kui jõudu jätkub. Ka istutaks ta ümber tara puid. Kõige parem, kui saaks istikuid põõsastara jaoks, aga see lootus oli nõrk.

Läinud suvel olid sündmused liiga värsked, alles hilissügisel sattus Kaarel sellele heale mõttele. Nüüd tuli oodata järgmist suve.

Jüri Kanden oli spetsialiseerunud küttepuude tegemisele. Kõik kõrvalruumid ja panipaigad olid täis peeneks lõhutud erineva pikkusega puid.

Mari Oksa oli avastanud teenistussoone ning andis head eeskuju nendele, kes tahtsid käsitööd teha.

Topmanid olid asutanud mingi salapärase artelli, aga ise nad sellest ei hoolinud. Neid nimetati vahel valitseja Netsvetai sugulasteks. Aga mis oli tegelikult üks Siberi küla valitseja härra Topmani kõrval!

Marek Angelski oli, nagu öeldud, maja ehitanud. Seda tasus mitmes variandis üle korrata.

Aasta oli möödas, aga Vaablased ja Tärkelid vaevlesid ikka veel ühes toas ja nende maja oli selle aja jooksul üha rohkem längu vajunud. Veebelite juures elas koos koguni kolm leibkonda. Niisamuti Kandenite majas, aga seal oli ka tinglikult kolm ruumi.

Pollid kannatasid üsna suurt puudust. Kartulid olid neil tuppa ära külmunud ja lehm tõrkus kehva söögi peale, andis talve lõpul üsna vähe piima. Ka Tärkelite ja Kandenite elu polnud toidu poolest kiita, kummaski peres oli nelja suu kohta üks leivateenija ja pakke tuli kasinalt. Et nad aga ei kaevanud oma halba olukorda, siis ei osatud seda nende kohta arvata. Ennem arvati seda Vaablastest, kes ei saanud üldse pakke. Kuigi nad teenisid kolmekesi, öeldi, et nad ei oska elada. Aga näljapalgast oligi raske ära elada, seda enam, et midagi osta polnud.

Elu läks siiski kuidagiviisi edasi.

31.

Juba mais kolis Edith Veebel toast esikusse magama. Ööd olid veel külmad, aga paksu teki all elas ära. Õhk oli puhas ja karge. Varsti pidi telliskivitehases hooaeg algama, Edith ootas seda aega, kuigi ei olnud kerge joosta, neli toorest plonni koos kastiga kõhu peal.

Üksinda esikus magades oli hea õhtuti enne uinumist unistada. Kui toas oli teisi, ei tulnud unistamisest suurt välja. Ikka

kas keegi küsis midagi või köhatas või kõndis ringi. Unelmad on pelglikud, nad kardavad reaalsust. Nad tahavad, et kõik oleks allutatud neile: pimedus, ümbrus, tuuletõmbus. Siis saavad nad võimsaks, erutavad ja allutavad sind tervenisti. Sa pole enam sa ise, vaid keegi teine, aga ikkagi väga ise, teistsugused on ainult olukorrad sinu ümber. Pole seal Siberi küla, on ainult Eesti, mis siit ja eriti unistustest-lootustest näeb veel mitu korda parem ja kaunim välja, kui ta vahest tegelikkuses on. Inimesed on seal ainult head, nad oskavad armastada ja nad armastavad. Edithit võtavad nad vastu kui kadunud tütart, nad ütlevad: sa oled pidanud nii palju vintsutusi taluma, sul pole õiget elu olnud, nüüd on sul kõik, mida soovida oskad. Edith ei taha võimatut ega ülearust, ainult pisut inimlikku tähelepanu ja mõistmist — ja muidugi armastust. Aga seda ei saa nõuda, see tuleb ise, sa pead ainult valmis olema tema vastuvõtmiseks, pead ta ära tundma.

Edith armastas tegelikult vist ka praegu, aga see oli tema sisemine asi, mis ei tohtinud kellelegi ette jääda.

Vahest oli siin selleks isegi rohkem aega. Kodus tuli Edithil raskemad talutööd kõik enda peale võtta. Emą talitas toas, vähe ka karja juures, tervis tegi talle ühtelugu vaeva. Vilma oli veel laps, kuigi töödele tubli. Aga tal edenes kõik väga aeglaselt, ainult pilli mängis kiiresti, kui muusikas tuli kiire koht. Ka Edith ise oli rahulik ja aeglane inimene. Kogemus ütles, et aeglaselt tehes jõuab kiiremini edasi kui rabistades.

Tellisetehaseski. Vaablase-tüdruk oli nagu tulesäde, või õigem öelda, rabakarask, muudkui kargles ja jooksis, aga kui õhtu kätte jõudis, oli Edithil sama palju kive kuuri all reas kui temal. Vahel mõni vorm vähem, vahel rohkem.

Edithi mõlemad vennad olid metsas. Noorem näitas end omastele harva, tal oli alati seiklusi plaanis, ja kui metsavendadel oli jälle mõni surmaohtlik ettevõtmine käsil, võis arvata, et ka tema oli kambas. Kogu perest ei paistnud aeglusega silma vist ainult tema. Vanem vend käis kodus tihti, aitas ka raskemaid töid teha. Nende põllud paiknesid üsna lagedal, ja kui vend kündma läks, pani ta Edithi riided selga. Aga hobust nõõtas jämeda mehehäälega, see ehk kaugele ei kostnud. Kuni vend oli põllul, pidas ęnamasti Vilma, vahel ka ema suure tee ääres vahti. Ainult üks kord oli tulnud kokkulepitud signaali kasutada, aga ka seekord olid haarangulised sõitnud kaugemale.

Noorem vend oli kord üht oma kamraadi Edithile kavaleriks sokutanud, aga kuigi kaugele nad asjaga ei jõudnud. Edithil kulus aeg talutööle, poiss ei julgenud nii väga metsast väljas käia. Ka oli ta üsna uje, ega ta muidu sokutamist vajanud,

agar leidnuks ise enesele tüdruku, nendest ei olnud sel ajal küla peal puudust. Nad rääkisid ka poliitikast. Edith ei saanud metsavendlust ja sellega seotud riski õigeks arvata.

«Teid on mõni käputäis, mida te suudate teha suurele riigile? Tankid sõidavad teist üle kui sipelgatest, ei märka ka, et miski jäi roomiku alla.»

«Aga mis meil üle jääb?» oli küsinud poiss. «Mehi võetakse järjest ja saadetakse vangilaagritesse. Meid kõiki ootab sama saatus. Hea kui sealt kolmandik tagasi tuleb, tervena aga mitte üks. Elu jääb elamata nii või teisiti. Meid ootab kuul varem või hiljem. Praegu oleme surutud oma punkritesse, aga me vähemalt tunneme end sisimas vabana. Ei sure mitte kui lambad, vaid tulistame vastu. Ja võibolla töötab aeg meie kasuks. Kuigi me ei usu, mida välisraadiod meile hambasse puhuvad.»

Mõni suudlus oli kõik, milleni nad jõudsid. Siis tuli äraviimine.

Edith ei osanud öelda, kas tal oli kõige muu kõrval, mis maha jäi, kahju ka sellest arglikust poisist. Kahju oli kindlasti, aga eluküsimus see ei olnud. Ta oli siis kakskümmend kolm aastat vana ja mõtles abiellumise peale kainelt. Enne küüditamist oli kuulutatud amnestia neile metsavendadele, kellel ei leitud veresüüd olevat. Seda mitteleidmist oli rahvas muidugi kõik need aastad näinud. Süüd leiti ka neile meestele, kes kärbselegi liiga ei teinud. Siiski tuli mõni metsavend välja. Esialgu neid kinni ei pandud, aga sünge aeg kestis, keegi ei võinud öelda, mis juhtub hiljem.

Kõigest hoolimata mõtles Edith, et poiss tuleb välja ning nad abielluvad. Suurt erutust see mõte temas esile ei kutsunud. Ta olnuks kindlasti hea naine oma mehele. Ja selle poisiga võinuks vist elada, Edithil polnud suuri pretensioone. Aga see oli vaid kaine talupoeglik arutlus, oma rahumeelsusele vaatamata oleks ka Edith soovinud tunda üht hullu hoogu, mis tuleb ja murrab su maha. Olgu pärast ehmatus missugune tahes, küllap aitaks see esimene hoog hiljem elu ja omavahelisi suhteid paremini tasakaalus hoida.

Anton, kes nüüd Edithi meeli täitis, oli tollest poisist veel uimasem.

Siiski ei olnud see Anton ega ka kodumaale jäänu, kes Edithi unistustes printsina esines. See oli keegi, keda Edith veel ei tundnud. Et prints ei ilmu tõenäoliselt kunagi välja, sellest polnud lugu.

Vahel oli Edith väsinud ja uinus kiiresti, neist ilma unistusteta möödunud õhtutest oli tal kahju. Teinekord pingutas ta sellepärast kauem üleval olla.

Ühel mailõpu õhtul just enne suikumist kuulis Edith kobistamist välisuksel. Tema teada olid kõik elanikud juba kohal ning magasid õndsa und.

Sammud olid vägevad, aga ebakindlad. Edithi süda hakkas kiiresti taguma, ta tardus hiirvaikseks, kuigi oli ennegi vaikselt olnud. Suur must kogu kohmitses sisemise ukse kallal, siis pööras ringi ning lähenes Edithi voodile, mis seisis eeskoja tagumises nurgas.

Tulija hingas raskelt, temast hoovas viinalehka. Ta kobas kätega, ning kui oli kindlaks teinud, kus on Edithi pea, kus jalad, laskus voodiservale ning hakkas juba põhjalikumalt kobama.

See oli Anton, Edith oli seda kohe taibanud. Mida ta pidi tegema? Ütlema: jäta järele, mine kohe minema, kuidas sa julged!

Anton võis niigi arguse kätte ära surra; kui ta oli kord sellise vägitüki ette võtnud, siis ei tohtinud segada. Oli ju Edith seda oodanud, väga oodanud, kuigi mitte sellest unistanud. Unistused olid midagi muud, teisest vallast, see aga oli reaalne elu, reaalses elus oli Edith kogu aeg, mis ta Antonit tundis, teda oodanud. Veel enne, kui ta oli enesele selgeks teinud, millised võiksid olla tema väljavaated.

Edithile poleks mõttessegi tulnud, nagu võinuks Anton ka mõne teise, näiteks Vaablase Heli juures käia. Ta tundis ju Antonit. Kui Anton oli valinud Edithi, siis polnud ta seda kergelt teinud, ühe hetke või purjus pea ajel. Küllap oli ta kõik kahtlused endas läbi valutanud ja oma otsuse teostamiseks viinast tuge ning julgust otsinud. Seepärast polnud põhjust talle viinalehka pahaks panna. Nagu ka seda, et ta ei öelnud Edithile ühtegi sõna. Ta ei öelnud neid ka kõige tavalisemas, igapäevasemas olukorras, kuidas said need tal üle huulte tulla nüüd, kus ta sisemine erutus võis olla haripunktis?

Muidugi tahab naine sõnu, ta kõrvad igatsevad nende järele. Aga kõike ei saa. Kui saad kätte ühe saja kolmekümne kilose hiiglase, kes on vallaline ja vägev, kuis võid siis veel nii ahne olla, et sõnu nõuad.

Anton nohises kõvasti, võibolla olidki need tema sõnad ning Edith võis nendesse panna kõige õrnema serenaadi. Aga ta polnud ju mingi kõrvaltvaataja. Kas ta ise vähem pabinas oli! Ikkagi esimene kord. Tema külge polnud ükski mees veel niiviisi puutunud. Kahekümne nelja aastane neiu. Talle ei tulnud peale mitte üksi Anton oma kaaluga, vaid ka kõik see, mida on

tütarlastele sisendatud läbi põlvede seoses selle hetkega nende elus.

Suudelda Anton muidugi ei osanud, seda polnud oodatagi. Ta suured käed olid kiired mööda Edithi ihu liikuma, nagu kogemata jäid nende alla kõige erutuvamad pinnad. Edith seda päriselt ei teadnud, ta lihtsalt erutus. Siis kohmitses mees enese kallal, see oli lõputu hetk.

Ta tuli terve raskusega Edithile peale, nii pidigi see olema, Edithile ei tundunudki sada kolmkümmend kilo nii hirmus. Siis tungis Anton sinna, kuhu veel keegi ei olnud tunginud. Edith teadis, et see peab olema valus, aga ta oli ammu tahtnud seda valu tunda, et olla kartusest igavesti prii.

Esimesel hetkel ei olnud valu üldse. Vaist käskis öelda: «Ai!» Kui poleks olnud pime, oleks Edith võibolla näinud Antoni näol tema tavalist natuke kavalat, natuke lihtsameelset naeratust. Võibolla sellistena kujutas Edith mehi enesele ette, kui nad ootamatult avastavad, et tüdruk oli süütu.

Mees hakkas tema sees liikuma, mõni liigutus oli tõesti valus, aga Edith surus hambad risti.

Siis paisus Anton uskumatult võimsaks ja tema seest voolas Edithi sisse eluollust, just nii, nagu Edith teadis seda toimuvat.

Nüüd saan ma temalt lapse! mõtles Edith õnnelikult. Ta põimis käed ümber Antoni vägeva kaela. Mees tõmbles veel pisut aega, jäi siis rahulikuks ning muutus hoopis raskemaks. Siiski oli see raskus hea kanda.

Mina olen naine ja kannan enda peal kogu mehe raskust, mõtles Edith uhkelt. Ma olen nüüd naine! Ka mina olen nüüd lõpuks naine! kordas ta enesele mitu korda.

Anton nohises rahulolevalt, hakkas siis jalgadega nihelema, et Edithit oma raskusest vabastada, aga neiu tõmbas teda tugevamini enda vastu ega lasknud tõusta.

Kuigi õues oli külm öö, hakkas neil palav ja lõpuks ka ebamugav. Siiski ei julgenud Anton end vastu teise tahtmist embusest vabastada. Edith lõdvendas kallistust ja tõmbus seina äärde, et Anton mahuks ta kõrvale.

Mees tegi veel ühe katse üles tõusta, aga Edith ei lasknud ikka lahti. Anton vajus voodile. Polnudki nii võimatu kaheksapuudast meesterahvast käsitseda, see mõte andis Edithile eluks julgust.

Õige pea jäi vägilane norinal magama.

See ongi siis see abieluõnn, mõtles Edith. Ta silitas õrnalt mehe nägu, vägevat kaela. Too vehkis korra käega, vist arvas, et kärbes.

Eks nad peagi meid tüütuteks kärbesteks, arutles Edith. Õnn ei lahkunud temast.

Kas on eluaeg nii, et tema peab kahe eest rääkima, küsimusi esitama ja ise vastama, koguni perekonnariiu üksinda maha pidama?

Kas ei olnud need mõtted ennatlikud? Kuigi Anton oli tulnud, Edithi välja valinud, polnud nad veel mees ja naine. Kas saavadki selleks? Millest kõigest see võis oleneda? Kas teadis Edith kõike vajalikku ja oskas valvel olla?

Võibolla oli Anton eksinud uksega, tahtnud koju minna, aga keeranud mitu maja varem sisse, pealegi vale kätt? Siis aga avastas sealt magava naisterahva ning tegi selle asja ära? Eks olnud loodus tedagi paisuma pannud nagu iga teist, olgu kõige kergemeelsemat või kõige jutukamat meest.

Muidugi polnud Edithil põhjust niiviisi mõelda. See oli lihtsalt enesekiusamine.

Edith teadis, et ta ei ole ilus. Keegi nende suguvõsas ei olnud ilus. Nad ei olnud tarmukad ega andelised, kiired ega vaimukad. Vilma mängis üsna hästi pilli, aga kas seegi oli andekus? Ka Edith oskas laulda, nii oli loodusest antud. Kuid nad olid tublid. See oli just õige sõna. Nad olid igas asjas ausameelsed ja tublid.

Midagi muud ei olnud Edithil Antonile pakkuda, aga tublidust jätkus kogu eluks, elu igaks ilminguks, kõikideks olukordadeks.

Kas mehemürakas saab tolle üheainsa lause üle huulte: «Tule mulle naiseks!»? Või peab Edith sedagi tema eest ütlema? Niisuguse asjaga ei tule ta vist küll toime, kuigi on valmis elus kõik jutud Antoni eest enese rääkida võtma. Üldiselt on Edith küll vaikne ja uje, aga räägib siiski kõik ära, mis vaja.

Kodused võisid arvata, et tema on norskama hakanud. Läbi seinte pidi kuulda olema. Polnud neil tarvis kohe teada seda esimest korda. Lina peseb ta hommikul salaja ära. Oma süütuse kaotamise lina, mida ta ei näita iial kellelegi. Juba kas või sellepärast, et see sündis temaga alles tema kahekümne viiendal eluaastal,

Ta togis Antonit ribide vahele. Oli niisugune tunne, nagu oleks ta seda aastaid teinud — tema, naine, toginud oma meest. Ta ütles:

«Kallis, mine nüüd koju!»

32.

Tegelikult möödus kooliaasta küllalt ruttu, kuigi selle algus ja lõpp olid nii erinevad. Juba kolmandal veerandil ei pidanud nad enam lauseid pähe õppima, vaid oskasid neid, lihtsakesi küll, ise öelda. Vahel tuli meelde ka väljend õpikust, aga see oli nendel, kes keelt oskasid, samuti.

Vene keele suulises suutsid nad juba reegleid ütelda, mõne lihtsama näite ära lahendada ning said tunnistusele kolme. Aga kirjaliku hinne püsis kindlalt üks.

Nii oli viienda klassi Tärkelitel. Enn Polli jäi oma hoiakulė truuks, ei vastanud ühelegi küsimusele ega püüdnudki olla õpilane. Kevadel muutus ta rahutuks ja isegi tigedaks, sest ehitusbrigaad hakkas jälle palke tahuma. Mõne nädala pidas ta vastu, siis tuli viimastest tundidest ära ja läks ehitusplatsile.

Meelise käsi oli kuu aega kipsis, aga koolist ei jäänud ta ära rohkem kui kolmeks päevaks. Õpetajad hindasid ta tublidust. Matemaatikaõpetaja ei viitsinud vahel ise enne tundi uut ülesannet ära lahendada, vaid laskis Meelisel seda teha ja nad andsid siis koos tundi. Õpetaja oli tõlgiks. Tõlkis matemaatika keelest vene keelde.

Seela tundis venna üle uhkust, aga parem, kui poiss ise poleks nina nii väga püsti ajanud.

Vahel kulus ära, et Meelis vastu püstist nina sai. Nagu malega. Ta hakkas oma kipsis käega ka seal, selles agitpunktis, käima, aga valimised olid peale tulemas ja asjameestel polnud enam lusti poisikestega tegelda. Võibolla ei meeldinud neile ka Meelise ülbed võidud. Paaril korral lõid nad poisid lihtsalt uksest välja, ütlesid: neil on koosolek.

Poisid olid visad vennad. See oli Kaupo tarkus: kui sa Venemaal solvud, siis ei saa üldse midagi kätte.

Valimiste päev oli siin tehtud pidupäevaks. Külarahvas käis hommikust saadik gruppidena küla vahel ringi, lõõtspill ees, pea ja kere praskat täis. Tänaval tantsiti ja lauldi, hoolimata üsna krõpsust ilmast.

Eestlased vaatasid ja olid imestunud. Nad poleks selle pealegi tulnud, et nii formaalsest asjast nagu hääletamine saab teha rahvapeo.

Poes oli seekord leiba, nõnda et jätkus kõigile. Hommikul oli isegi mingisugust vorsti, aga seda said vähesed.

Pärast valimisi läksid Kaupo ja Meelis kahekesi punanurka. Seal oli partorg üksinda. See tegi näo, nagu poleks ta poisse iial varem näinud.

«Mida teie siit tahate?» küsis ta.

Poisid jäid kokutama.

«Nüüd pole enam valimiseelne aeg. Siia ärge enam tulge,» seletas ta siis asja ära.

Poisid ei läinudki enam ja Meelis hakkas puust malenuppe voolima, kui ta käsi juba kipsist väljas oli. Aga et tal polnud millegi peale püsi, pidi Kaupo töö lõpule viima.

Kipsi eemaldamisega oli nii, et Heino tahtis jälle Meelisega rajoonikeskusesse kaasa minna, aga komandant ei lubanud. Meelis sõitis üksinda. Kips võeti ära nii lihtsalt, et seda oleks võinud ka kodus teha. Arst oli vaid kombanud käel murrukohta ja öelnud, et kõik on korras.

Meelis rääkis, et kipsi all käeõndlas oli olnud väike kahvatu poolsurnud täi. Käsi oli sealt viimases lõpus hirmsasti sügelenud, ta oli püüdnud igasuguseid pulki kipsi ja käsivarre vahele torgata, et sügada. Õde oli täi pintseti vahele võtnud ja talle mingit vedelikku, vist piiritust, peale kallanud. Nina ei olnud õde igatahes kirtsutanud, ta oli näoga, nagu oleks see tavaline lugu. Mugav täil seal kipsi all elada igatahes ei olnud, puhas enesesalgamine.

Heinol ja Meelisel olid rajoonikeskusse mingid tüdrukud tekkinud, kohalikud eestlannad. Kuna Heino ei saanud sõita, käskis ta Meelisel neid külastada. Aga Meelis ei julgenud. Seela pinnis tüdrukuteloo tema käest välja. Heino oli muidugi öelnud, et nendega peab sidet hoidma selleks, et neilt saaks teada edasiõppimisvõimalusi. Nagu seda ei võiks küsida otse koolist. Vennikesed jäid igatahes kohtumisest ilma.

Õpiaasta lõpul tulid eksamid. Ka vene keele kirjalikus. Aga neid ei lastud sellele eksamile, jäeti suvetööle. Nagu suvel saaks õppida. Savi tahtis segamist ja maailma telliskivid tegemist. Ent Natalja Fjodorovna ütles, et igal nädalal tuleb neil üks päev käia koolis kirjatöid tegemas. Mis siis ikka. Heino lubas ka tulla, kui õpetaja on nõus. Siis on seal ainult omad, ta ei sega kedagi.

Enn jäeti kohe klassi kordama, aga ta ütles, et vilistab selle peale. Ta oli vahepeal kuusteist täis saanud ja osutas õpetajaperele sellega teene, et käis veel koolis oma ühtesid vastu võtmas. Ju õpetajatel käsi sügeles, siis oli jälle parem tublidele Tärkelitele viisi laduda. Nii ta ütles, aga selles ei olnud vaenu ega kadedust.

Ühel päeval enne eksameid, kui Seela ja poisid koju tulid, oli neil laual riisipuder ja Kaug-Ida punane kala nimega gorbuša. Seda oli poes vahetevahel saada, aga see oli kallis ja ema polnud kunagi varem ostnud. Riisipuder aga oli hoopis senimägematu kuninglik toit.

Ema oli kavala näoga, ei suutnud oma sära peita. Mõistagi mõnules ta laste rõõmsat üllatust nähes.

«Kust me nüüd oleme nii rikkaks saanud?» küsis asjalik Kaupo.

Mõnikord püüdsid Seela või Kaupo kokku hoida ning keelasid emal osta mõnd asja, et raha vastu lööks. Ema ihnsus tuli puudusest, loomult oli ta pigem raiskaja. Ja Meelisel oli lausa meri põlvini.

«Arvake ära!» ütles ema.

Kaupo kehitas õlgu, tema ei tegelnud niisuguse asjaga, aga Meelis läks kohe hasarti:

«Leidsid raha?»

«Ei,» vastas ema.

«Keegi saatis?»

«Õige, aga kes?»

«Ei, seda ei oska küll arvata,» andis Meelis alla. Oli ju peres palju kordi arutatud, milliselt sugulaselt sobiks teinekord midagi paluda, aga selliseid oli neil kasinalt. Kuigi ema polnud ülearu peps, lausa kerjata ei tahtnud keegi. Isegi kui olid Siberis. Häda pärast oli ema siiski kirjutanud kõigile, kellele vähegi kõlbas. Teinekord tuli pakk ilma ühegi kirjareata, mis tähendas, et ära rohkem küsi. Teinekord polnud vastust üldse või oli kiri täis vabandusi ja omaenese raske olukorra kirjeldusi ning lubadusi tuleviku peale. Üks onu kirjutas julmalt otse: seal elavad ju ka inimesed, pole kuulda olnud, et neid iga päev karjakaupa nälga sureks. Kui teil on kord nii kehvasti läinud, tuleb kohaneda ja leida võimalusi eluks. See onu aitas neid siiski kõige rohkem.

Vahest olid Tärkelid tõepoolest saamatud? Ometi mitte rohkem kui kaaslased nende ümber. Lapsed tahtsid siit välja rabelda ja ema toetas neid. Välja sai nende olukorras vaid õppimise teel, vähemalt oli selline lootus. Eks see õppimisesoov tegi nende olukorra raskemaks. Lapsed said sellest aru, Seela tundis vahel väikest süütunnet.

«Isa saatis selle raha,» ütles siis ema võidukalt.

«Isa?!» kordasid kõik kolm uskumatult. «Kuidas tema sai saata?»

Isa oli sakslaste ajal olnud kokkuostja. See amet oli talle pärandunud tema endisest tegevusest. Ta sõitis ringi mööda aleviümbruse külasid ning varus toiduaineid, mida keegi müüa soovis. Peale otseste normikohustuste, mis olid nagunii taludel küllalt suured. Seela ei teadnud täpselt, ta oli siis alles väike, aga oli kuulnud räägitavat. Kehtis mingi punktide süsteem, nende eest anti niisugust kaupa, mida muidu polnud võtta.

Talupojad tõid ka ise oma saadusi alevisse, said punkte ja punktide eest kaupa. Isa ajas asju kuidagi otsemini, kaup kauba vastu. Aga Seela võis ka eksida. Igatahes sõitis isa mööda külasid veoautoga ringi ja tal oli ikka petrooli ja muid taludes tarvilikke kaupu. Nagu vahel vanemate sosistamisest aru võis saada, ka niisugust kaupa, mida pidi salajas hoidma. Seela mäletas näiteks kahte või kolme värvi langevarjusiidi, need läksid leerikleitideks. Ta oli neid endale ümber sättinud ja edvistanud vendade ees. Loomulikult pudenes isal niisuguse äri puhul ka endale midagi ning Tärkelid elasid sõja ajal suhteliselt hästi. Seelagi sai aru, et polnud põhjust sakslasi petmata jätta. Igatahes tundus juttudest, et talurahva vastu oli isa õiglane ja tema asjaajamine neile kasulik. Isa tundis kõiki oma töö tõttu juba endistest aegadest ja sai ka kõige umbusklikumatega hästi läbi.

Tärkelite viisakas elujärg sel raskel ajal hakkas väikese alevi peal muidugi silma ning tekitas vihamehi. Isa oli üks esimesi, kes venelaste tulles arreteeriti ja umbes poole aasta pärast oma kümme aastat kätte sai. Kord Lasnamäe vanglast salaja väljasokutatud kirjas oli ta kirjutanud, et süüdistused on üks absurdsem kui teine, aga tema leidis, et pole mõtet lasta end peksta ja piinata, parem võtab kõik omaks, tulemus on nagunii sama, keegi pole veel kõva vastupuiklemise või ka kõige parema loogika abil vabaks saanud. Taks oli sel ajal enamasti üks — kümme pluss viis — ja kogu jutt.

Kuni isa viibis eeluurimisel, sõitis ema iga nädal Tallinna vahet ja viis tallé pakke. Sestpeale, kui ta oli juba otsaga Kolõmal ja tuli esimene kiri tema asukoha teatega, pingutas ema kõvasti, et saata isale pakke nii palju, kui neid saata lubati. See oli emale peale muu ka auasjaks. Arreteeritute naised said tihti omavahel kokku ja siis oli ikka juttu, mida, kuidas, kui palju keegi saadab. Jagati üksteisele õpetusi, räägiti kavalustest, kuidas peita paki sisse kirja või raha, kuidas pakkida toiduaineid nii, et need säiliksid.

Pakkide saatmine kestis hetkeni, mil neid endid ära toodi. Nii polnud ema ainsaks mureks, kuidas elu sees hoida oma kolmel lapsel ja endal — nõnda ta rääkis, niisugune oli tema stiil —, vaid ka see, et ta ei saa nüüd aidata isa. Ühe paki saatis ta isegi Siberist — asjadest, mis talle endale olid saadetud, lisaks omakootud villaseid esemeid, mida isa võinuks tema kujutluse kohaselt leivaks vahetada. Sellise pakisaatmise mõttetus oli ilmne, polnud jõudu. Ka tuli isalt kuri kiri, et ta edaspidi enam nii ei teeks.

Selline oli Seela ema. Tal võis olla teiste inimeste silmis puudusi, aga ta oli hoolitsev ema ja naine.

Nüüd oli aga koguni isa neile raha saatnud! Tema, vang. Kuidas oli see võimalik?

«Eks ootame, kuni tuleb kiri. Küll isa ära seletab,» ütles ema. See oli tema kohta imekspandav kannatlikkus, aga mis tal üle jäi.

Varsti kiri tuligi. Selgus, et mõni aeg tagasi oli vangidel sisse seatud rahaline tööarvestus, aga raha ei makstud neile välja, vaid kanti arvele, kust nad võisid selle vabanemisel kätte saada. Aga võisid ka kohe kodustele saata. Kui mõni oli seda proovinud ja asi osutus enam-vähem usaldusväärseks, saatis ka Tärkel. Ta oleks seda juba varem teinud, aga ei olnud kindel, kas nad Siberis saavad raha kätte. Isa lubas edaspidi rohkemgi saata, kui koguneb. Võibolla saab ka teiste arvelt juurde, kui mõnel ei ole kellelegi saata.

Ema hakkas suuri tulevikuplaane tegema. Ja seletas aina, kui tubli isa ta lastel on. Polnud kahtlust, et ta hoidis isa, ent Seela mäletas oma lapsemeelega, et nad polnud eriti hästi elanud. Mis oli riidude põhjus, seda ta ei teadnud. Aga miks vennadki ühtelugu riidlesid?

Riisipuder ja lõhekala olid tõesti kuninglik toit. Igapäevase naeri-kartulisupi kõrval, millele kasinasti pekikuubikuid peale praetud. Ja mõtelda vaid, et kusagil maailmas elasid inimesed, kes võisid lausa iga päev niisugust toitu süüa!

33.

Egon Polli oli nüüd viiene ja Edward kolmene. Eriti kange mees oli noorem veli. Tal oli suur pea ja ümar kõht. Kivi ei tahtnud tal veel hästi peos püsida, aga ta üritas igal võimalusel kohalike sama vanade sellidega arveid õiendada. Need teda küll ei puutunud, mõni ainult narris, mõni püüdis rahustada. Mõlemad nooremad Pollid tundsid hästi venekeelsete roppude sõnade tagavara. Kord olevat Ester Polli koguni Orgita juurde tulnud, ta teistest eemale kutsunud ning nõudnud, mida üks või teine väljend tähendab. Lapsed räägivad, aga tema ei saa aru. Ta mõistis, et need on kurjad sõnad. Tuli teada, mida need tõlkes tähendavad, kui kasvatad lapsi.

Kui poisid tüdinesid tänavatolmus ukerdamast ja ema ei olnud silmapiiril, et temalt süüa manguda, siis läksid nad Oksa Pille juurde mängima. Kohe muutusid nad headeks lasteks, olid tasased ja rääkisid viisakalt.

Mari oli teinud Pillele kaltsudest nukud ja nukuriided. Egon

jälle oli Ennu kaasabil meisterdanud nukkudele mööblit ning selle tüdruku juurde toonud. Nad mängisid ilma riiuta, Pille kamandas ja poisid täitsid kuulekalt tema korraldusi.

«Lausa lust on neid vaadata,» lausus Veebeli Bertha iga kord. «Ja need olevat vene poiste hirm, nagu Kandeni Jüri räägib.»

«Mis nad peavad siis eluvõitluses tegema,» õigustas Mari poisse.

Kui Ann Kahur juhtus kodus olema, küsis ta ilmtingimata:

«Noh, poisid, mida te siis täna lõunaks sõite kah?»

«Kartuleid!» vastas Egon. «Kastsime kartulit soola sisse ja sõime.»

«Kas piima ei olnud?» küsis Ann.

«Kirjak puhkab. Pärast hakkab jälle lüpsma,» seletas Egon.

«Kas kõhu saite täis?» ei jätnud Ann järele ja Marile tundus, et tema hääles oli pilget. Või kui just mitte pilget, siis mingit madalat rahulolu, mida võiks tunda rikas inimene sellest, et ümberringi on temast vaesemaid. See lõikas iga kord Marile südamesse. Ta ise oli eluaeg olnud jõukas taluperenaine, kui ka mitte nii jõukas kui Ann, siis igatahes puudust polnud ta näinud, aga vaestesse ei suhtunud ta enda teada üleolevalt. Kui need polnud just ennasttäis tühikargajad nagu see minia teadusliku uurimise alune Tehtlase Juhkum, kes töötegemise asemel viitsis ainult teiste käest nõuda.

Poisid olid vahvad. Egon ajas kõhu ette — Edwardil oli see nagunii punnis — ja patsutas seda rahulolevalt, väikeveli tegi suuremale järele. Nii oli kõik öeldud. Nemadki tajusid, et tädi Annele peab sedaviisi vastama. Süüa manguda võis ainult enese emalt, kuigi see ei andnud enamasti tulemusi.

Kui Maril oli vähegi võimalik, lõikas ta kõigile kolmele lapsele leivakääru ja määris naabrieidelt saadud vedelavõitu hapukat võid peale. Poisid sõid leiva vaikides ära, vaatasid Marile otsa ja ütlesid alles natukese aja pärast:

«Aitäh.»

Kahjuks ei saanud ta seda iga kord enesele lubada, leiba oli jaopärast, kuid Anne kiusuks tahtis ta seda teha. Küllap kukkus see väheke demonstratiivseltki välja.

Igatahes jäi Ann seepeale vaikseks ning ütles natukese aja pärast Marile nõnda, et lapsed ei paneks tähele:

«Ei tohi neid nõndaviisi harjutada. Sul pole ju endalgi...»

Mari tundis uhkust oma teo üle, kuigi teda segas väheke, et ta oli seda teinud nagu rohkem ninanipsuks Annele kui laste pärast. Hiljem hakkas ta märkama, et tema linasesse kotti, kus ta leiba hoidis, oleks seda nagu mõnikord paari kääru jagu juurde siginenud. Kui Mari olnuks tõsine usklik ja mitte kaine

eesti taluperenaine, võinuks ta arvata, et Jeesus ise on talle heateo eest leiba saatnud. Kaua ei tulnud ta selle peale, et need käärud oleks võinud sinna poetada Ann Kahur. Ann ei paistnud sedaviisi välja, et ta oleks mõelnud kellelegi muule kui enesele ja oma tublidele meestele, kes pakke saatsid. Aga kui leiva kasvamises enam kahelda ei saanud, pidi Mari lõpuks uskuma hakkama, et kes muu... Niisugune inimene oli Ann, avalikult head teha ta häbenes.

See ei keelanud tal järgmisel korral jälle väikese Egoniga Pollide lõunaroogadest juttu teha. Kuigi ta sai iga kord sama vastuse. Kui Kirjak lüpsma tuli, siis teatas Egon ise rõõmsalt Annele, et täna lõunaks oli peale soola ja kartulite ka tass piima igamehe jaoks laual.

Kord üritas Egon Pillelegi piima tuua, aga tee peal — neil oli ju tervelt kaks maja vahet — polnud ta kiusatusest võitu saanud ja piima Edwardiga kahasse ise ära joonud.

Maril jätkus Pille jaoks piima, sovhoosnike naised maksid kinnaste eest enamasti piima ning võiga.

Annel oli aga tõeline kirg teada saada, mida eestlastest keegi lõunaks sööb. Ka Mari või Veebelite potti ei jätnud ta kunagi piilumata. Tihti läks ta Kandenite või Tärkelite või kelle tahes teise juurde ainuüksi selleks, et otse ukselt ütelda:

«Ma tulin vaatama, mida teie pere täna õige lõunaks keedab.»

Nii otsesele küsimusele ei osanud isegi kiire Heidi midagi muud vastata, kui et ladus oma menüü lagedale.

Kellelgi polnud suurt vaheldust välja pakkuda, Annel oli hõlbus arvet pidada.

Muidugi ei käinud ta Topmanite ja Angelskite pool, need elasid kaugemal ega kuulunud eestlaste väiksemasse ringi. Vanade majas häbenes Ann nii otsese küsimusega välja tulla, aga et Nybergi Mai tegi pärast Mart Seelmani surma kõigile süüa, siis oli tema käest hõlbus teateid saada. Ta rääkis oma tegudest meelsasti nagu iga inimene, kes suhtub ellu loomingu-liselt ega ole pimedal patuteel. Vanade söögilaud oli kõige mitmekesisem. Tänu ka Seelmani tagavaradele. Nüüd juba üle aasta sai sealt ikka võtta ja lõppu ei paistnud, ehkki osa oli siiski ka riknenud ja osa oli tulnud rutuliselt ära tarvitada.

Annel oli oma uudishimu õigustamiseks terve teooria välja mõeldud. Ükskord seletas ta seda Marile põhjalikult. Lühidalt võis selle kokku võtta järgmiselt.

Elu on eestlased paisanud tingimustesse, kus kõige olulise-maks sihiks on ellu jääda. Seetõttu on ninaesine saanud esime-seks elumureks. Mida ja kuidas keegi sööb, kuidas oma varu korraldab, kas on ühepäevaperenaine või eelistab pikka peeni-

kest nälga lühikesele jämedale, kui leidlik ta on oma kasinaid võimalusi kasutama — see kõik määrab, kuidas ta tuleb toime oma ellujäämise-eesmärgi saavutamisega. Ann ei saa teisi abis-tada, ta ei tüki ka kedagi õpetama, kuna teab, et inimesed ei võta suisasõnu öeldud õpetust vastu, aga ta saab endale luua ülevaate olukorrast ning võib võrdlustest teha neile kõigile kasuks tulevaid üldistusi.

Mari ei uskunud Anne juttu eriti, see tegevus tuli küllap ikka uudishimust. Kas Ann tahtis just tingimata oma pisut paremat olukorda võrrelda teiste pisut halvemaga, ei saanud Mari muidugi kindlalt öelda ja polnud temal õigust teise pihta kivi visata. Sest Ann polnud ju pahatahtlik inimene ja kes meist oleks ilma inimliku nõrkuseta.

Tihti unustas Ann oma seisukoha, et inimesed ei taha võõrast nõu kuulda võtta, ning jagas häid näpunäiteid, kuidas hautada naereid või millise valmistamisviisi puhul on kolhoosnikelt ostetud jämeda jahu kibe pujumaitse kõige vähem tunda. Vahest oli nõuannete jagamine tegelikult tema tõeline kutsu-mus, kuigi terava keelega Heidi Tärkel võrdles teda tolle eesti-aegse ministriprouaga, kes puistas raadio teel vaestele õpetusi, kuidas kartulikoori toiduks tarvitada või vanadest ajalehtedest vooditekki kokku õmmelda.

Niisugune oli Ann Kahur ja las ta olla. Mari elas temaga ühes toas ja neil polnud kasutatud panni, pliidiaugu või mõne järi pärast kunagi ütlemist, mis oleks nii kergesti tekkida või-nud. Ann oli tubli tööinimene, ja kui Mari jäi palavikuga maha, hoolitses Ann väikese Pille eest.

Enamasti tegi seda aga tasane Bertha. Ka siis, kui Mari käis tellisetehases raha teenimas ja ei saanud Pillet kaasa võtta. Kõik Veebelid olid hea südamega inimesed. Bertha oli Marist neli aastat noorem, aga põdur, tema ei käinud tööl ja tegeles Pillega vabatahtlikult ning heal meelel.

Pille oli tore laps, aga vahel mingil iseäraliku kaugenemise hetkel vaatas vanaema teda kõrvalt ning leidis tüdrukus minia hullu kangust ja sõgedust. Peale jäi siiski Oksade pehmem pool.

Või polnudki see minia nii hull, kah üks ehmatatud inimene, kellel paks hirm oli sõnad suus pasale võtnud, nõnda et sealt paiskus välja suisa lagedat lollust? Või siis oli ta lihtsalt rumal eit, kes arvas, et koos võrdsete õigustega tuleb naisterahval ka meestega võrdne mõistus pähe, nõnda et ta ei pea mitte lapsi sünnitama, vaid teadust tegema. Oli ikka teadus küll — Teht-lase Juss.

Kas oli Mari lihtsalt üks ämm, kes nägi minias ainult halbu külgi ja leidis, et see on pojal nuhtluseks kaelas? Ju pidi nai-

ses midagi olema, mis poissi tõmbas. Polnud ei kadunud vanamees ega Mari rumal, miks siis poisil aru ei olnud?

Artiklite põhjal ei paistnud küll helget mõistust kumamas. Mannased said kodumaalt ühtelugu lehepatakaid, nad ise ei tulnud Marile poja punast mula nina alla hõõruma, aga Ann «unustas» tingimata ajalehed niiviisi lauale, et see oli kõige peal.

Nendest artiklitest tuli selgesti välja, kui hea on talurahval nüüd kolhoosis tasuta tööd teha. See õnn tuli neile kätte tänu sellele, et segajad eest ära saadeti.

Hea veel, et teised ei tulnud Marile neid kirjutisi näitama. Vahest ei pannud ka Ann neid paha pärast välja, arvas, et Mari peab oma võsukese tõekspidamistest selge pildi saama.

Marit ennast polnud milleski süüdistada. Ta maksis oma elu ja tõed Siberiga kinni. Selliseid ajakirjanikke kasvatas rohkem aeg ja olud kui nende lihased vanemad.

Ka minia vanemad olid kusagil Petseri kandis vürtspoodnikud olnud ning vaeseid setusid nöörinud. Minia salgas nad täielikult maha ja Mari polekski nendest midagi teadnud, kui ta poleks juhuslikult kokku trehvanud sealtkandimehega, kes tundis tema langusid.

Mari oli tol korral kevadisel ajal turul kartuleid ja jahunatukest müünud, et normiraha kokku saada. Peipsi kandi mees müütas tema kõrval seemnesibulaid, nii nad jutu peale sattusid. Mees tundis ta miniatki plikast peast. Mari ei öelnud, et see on tema minia, oli tal võõra inimese kaastunnet tarvis. Vürtspoodnikud kadunud sealtkandist kui tina tuhka, aga seda mees küll ei arvanud, et tütre käsi oleks võinud mängus olla. Ja kas nad üldse langesid repressioonide alla, võibolla ujusid teises Eestimaa nurgas õigete inimestena välja ning riisusid kaaskodanikke uue aja reeglite järgi edasi.

Need olid turulise sõnad, Mari ei arvanud vürtspoodnikku teab mis kurnajaks. Ta oli mõnda tundnud, laiutasid need vahel sõnades mis laiutasid, aga neil endilgi oli ühtelugu peenike peos. Konkurents oli tihe, aus ja südamlik inimene kippus ikka põhja kõrbema.

See langude kohta teadasaamine oli juhtunud üsna küüditamise eel, nii et Maril ei jäänud võimalust miniale ta vanemaid nina alla hõõruda. Kas või selleks, et välja uurida, kas võõra jutt vastas tõele. Hõõrumiseks polnud Mari seisukohalt ju põhjust, pigem võisid sellised vanemad panna teda minia peale pisut parema pilguga vaatama. Parastuseks sobisid nad vaid seetõttu, et punaproua sõimas Marit kulakuhingeks.

Ei saanud ta ometi ei pojaga ega miniaga selget riidu kis-

kuda. Ta ei olnud matnud lootust, et need tulevad väikesele tüdrukule järele. Ja selle kõrval oli imetilluke lootusekiireke, et äkki saab ka tema koos tüdrukukesega minema. Kuigi ta ei võinud seda lootust eneselegi tunnistada. Poeg oli tüma ja arg ning minia vihkas oma ämma. Vihkas selle eest, et ämm hoidis tema ainusündinud lapsel elu sees.

Mari mõtles vahel: kui nad Pille ta käest ära viivad, jääb ta elu täiesti tühjaks. Siis võtaks ta meelsasti kummagi Polli pisikestest oma hoolde. Egon meeldis talle rohkem, vahel oli too lausa vaimukas, aga polnud ka pisemal midagi viga. Elu ja nälg olid teda kurjaks teinud, nukkudega mängis väike punnkõht mõnikord väga hellasti.

Aga see oli niisama mõtelda. Virelesid Pollid mis virelesid, Ester ei annaks oma lapsi ära. Ta hoidis neid omamoodi, kuigi nad said vahest rohkem tõrelemist kui hellitussõnu kuulda. Estril kääris peas kõiksugu plaane, vahel parandas ta suurt maailma, ta fantaasia kobrutas ja vahutas, aga enamiku aega oli ta väsinud naine, kuigi alles nelikümmend kolm aastat vana.

Kas oli sugurahva masendus nii suur, et vähe märgati ligimeste hädasid? Või ei suudetud tõepoolest aidata?

Annel olnuks võimu Pollisid natuke toetada, aga vist ei tulnud kellelgi peale Mari niisugust asja pähe, et Ann pidanuks seda tõesti tegema.

Nüüd, kus Enn jäi koolist ära ja käis täie mehe eest tööl, oli lootust, et olukord nihkub paremuse poole. Ann manitses Estrit mitte pillama, kui tollel haruharva niisugune võimalus avanes. Abi seegi.

34.

Kaja Vaablane ei töötanud teisel suvel tellisetehases, vaid taboris, nagu siin nimetati külast eemal stepis asuvat suvist lüpsiplatsi. Ta oli Sergei naiselt poolnaljaga küsinud, kas tolle mees ikka on nii vägev, et püüab kõiki naisi murda. Kajal oli alust seda küsida, sest ka temale oli Sergei ligi tikkunud, aga tema ei tahtnud vana abielumeest, kellel kari lapsi järel. Naine oli kodus vist Sergeile sauna korraldanud, nii et ülejärgmisel päeval tuli karjabrigadir ning ütles, et määrab Kaja farmi tööle.

«Aga tellisetehas?» oli Kaja küsinud.

«See on meie otsustada,» oli brigadir ülbelt vastanud. «Teie asi on minna sinna, kuhu saadetakse.»

Kaja vilus uue tööga ära. Sõrmed võttis vahel kangeks, aga

ta õppis kergemalt üle käima. Siinsed lehmad olid harjunud, et piima udarasse jäi.

Taboris oli kolm lüpsjat. Kaja kaaslasteks olid venelanna Polina ja kalmõkitar, kelle õiget nime Kaja ei teadnud, kuid keda kutsuti Gejaks. Polina oli pisut vanem, kahekümne viiene, ja püüdis peremeest mängida, Geja aga kahekümne ringis. Tal olid selge lai nägu ja pilukil silmad, kollane rass oli kahtlemata kõigist inimtõugudest kõige ilusam, temaga pidi ainult natuke harjuma. Kalmõkid kuulusid selle rassi põhjapoolsesse harusse ega olnud nii veetlevad ja õrnad nagu lõunapoolsed, keda Kaja oli kodumaal imetlenud ühest piltidega raamatust, mis rääkis inimeste tõugudest maakeral. Selle raamatu nime Kaja ei mäletanud. Esimest elusat kollast inimest nägi ta tegelikult alles siin. Sovhoosis oli paar peret kasahhe, kes olid nende paikade põlisemad elanikud, aga väga harvalt mööda steppi laiali pillatud. Rohkem elas siin kalmõkke, kes olid sõja ajal oma Volga-äärsetest steppidest välja saadetud. Selle eest, et nad olevat sakslasi oodanud. Seda oli Kajal raske uskuda, mida head neil ikka pidi sakslastelt oodata olema.

Keegi oli kord rääkinud hulludest: igaüks arvavat seal, et tema on sattunud haiglasse eksikombel, kõik teised aga on tõelised hullud. Samuti võis iga vang mõelda, et just tema on süüdu kannataja, aga küllap need teised on ikka mõne kuritöö korda saatnud. Eestlasi oli ülekohtusélt Siberisse küüditatud, kas pidi Kaja mõtlema, et siin asumisel olevad kalmõkid ning sakslased, kes olid ära toodud oma Volga-äärsest niinimetatud vabariigist, küüditati Siberisse asja eest? Kaja ei olnud rumal. Et osa sakslasi võis oma suguvendi oodata, oli ju usutav, aga küllap nad teadsid, kui kaugeks nad on jäänud ülbele vallutajale, kes pidas ennast kõige paremaks inimrassiks maakeral ja arvas endal seepärast õiguse olevat kõiki teisi allutada.

Neljandaks hingeliseks oli taboris vana kõver karjak, kellel oli kombeks ühel kohal seista, pikk roosk selja tagant läbi ja küünarvartega tugevasti vastu keha surutud. Nii võis ta seista tundide kaupa. Ajas karja lüpsiks kohale, ning kui ei läinud magama, siis seisis kogu lüpsi aja sellises asendis. Sirgemaks ta sellest ei läinud. Kaja arvas, et see tardumus on karjaku uni püstijalu. Ööseks ajas vanamees karja kaugemale steppi, kus oli rohkem rohtu, päevastel lüpsivahedel püüdis karjatada siinsamas lähedal. Tal oli ka hobune, aga ratsa liikus ta vaid öösel. Kui ta lüpsi ajal piimaplatsi kõrval seisis, siis jäi täiesti arusaamatuks, millal ta üldse magas. Ta pidigi siis seda tegema kas püstijalu või hobuse seljas.

Juttu ei rääkinud karjak peaaegu üldse. Ainult teatas hom-

mikuti, mitut hunti ta oli öösel näinud. Polina ja Kaja väristasid siis õlgu, Geja jäi rahulikuks. Võibolla nägi vanamees hunte unes, või mõtles välja, et tüdrukutele mõjusam ning huvitavam näida. Muidu ta neist ei hoolinud, aina vahtis kaugusesse, aga Kaja ei uskunud, et ta seal midagi erilist näeb.

Kord pärast õhtust lüpsi logistas suure härjavankriga tabori juurde sakslane Filipp. See oli noor sirge mees, Kaja oli teda mitmel korral sovhoosi vahel tähele pannud, aga kas noormees teda oli märganud, seda ta ei teadnud.

Filipp jättis härjad seisma. Neid ei seotud kunagi kinni, sest laisad loomad ei läinud kaugele.

Neiud olid oma väikeses ruumis, kus paiknesid nende kolm voodit ja vilets laud. Karjakul oli eraldi tilluke tuba. Hoone teises otsas asus lahtine sara, kus seisid nõud ja suur tünn, millega piim meiereisse viidi. Sellele tuli tänagi järele piimavedaja Njura, tal oli kiire meiereisse jõuda ning Filippi ta imetlema ei jäänud.

Et tulija oli Filipp, seda nägid tüdrukud läbi väikese akna. Kelle juurde ta oli tulnud?

«See on ju Filipp, sakslane,» sosistas Polina. «Kas te tunnete teda?»

Nii Kaja kui ka Geja kehitasid õlgu. Kaja polnud Filipiga sõnakestki vahetanud, Geja olevat kord talvel temaga koos rajoonikeskusesse sõitnud ja noormees oli külmetava neiu oma suure tulupi hõlma alla võtnud.

«Aga mina tunnen,» uhkustas Polina. «Ma olen temaga isegi klubis tantsinud.»

Nii vähenes Kaja lootus, et sakslane oli tulnud just tema pärast, üsna väikeseks. Üks oli tal hõlma all kükitanud, teine temaga tantsinud, näis, kumma juurde ta siis tuli.

Filipp kohmerdas veel õues, vahest ootas, millal Njura minema sõidab. Siis astus ta tuppa ning pani lauale pudeli valget viina.

«Tere, tüdrukud,» ütles ta. «Ma olin siin läheduses heinaveol. Hing läks äkki nii haigeks, et tahtsin seltsi. Kas võtate mind väheks ajaks enda hulka?»

«Eks me võta, kui sa oled juba tulnud,» ütles Polina. «Aga hommikul peab vara tõusma.»

«Ma tean, ega ma kauaks jää...» ütles Filipp ja hakkas pudelit lahti korkima.

Tüdrukud panid söögipoolist lauale, mida kellelgi oli.

«Ju te piima ka pakute, see sobib viinaga hästi,» ütles Filipp naerdes.

Geja oli otsekui külalise tulekut aimanud ning pool lüpsikut

piima alles jätnud. Või kavatses ta veel õhtul piimasuppi keeta. Ta pani lüpsiku Filipi kõrvale pingile. See tõstis nõu otse suule ning jõi. Kaks korda pidas vahet ja siis oli kogu lüpsik tühi.

Ju polnud vaene poiss tükil ajal piima janupärast saanud.

«Vaata et sul süda läikima ei hakka,» hoiatas Polina.

«Ei ole midagi. Ainult et viinaisu võttis see piim küll ära.»

«Ära sa nüüd pudelit sellepärast tagasi vii, meile pead ikka pakkuma,» nokkis Polina.

«Küllap ma pakun,» ütles Filipp ning kallas plekk-kruusid täis.

Kajale oli vene keel päris hästi külge hakanud, kuigi ta ei olnud seda eraldi õppinud. Vahel küll kuulis Tärkeli laste kõrvalt, kuidas need grammatikat kordasid, ning talle jäi mõndagi meelde, mida püüdis siis praktikas rakendada. Aga kindlam oli rääkida nii, nagu rääkis külarahvas, grammatikaga võisid veel naeru alla sattuda. Kaugeltki kõigest ei saanud Kaja aru, aga kui tarvis, siis vestles vaprasti. Nad olid Polinaga isegi mõned vaidlusõhtud maha pidanud. Geja vaikis enamasti, küllap see oli idamaiste naiste komme. Aga paaril korral oli ta väga autoriteetselt nende vaidluse vahele öelnud:

«Kajal on õigus.»

Huvitaval kombel mõjus see nii, et Polina andis järele ning vabandas:

«Muidugi, ega mina ei tea ju, kuidas te seal oma kodumaal elasite.»

See tähendab, et Kajal võisid vaidlusalustes küsimustes olla teistsugused seisukohad, ning see tulenes asjaolust, et ta oli elanud teistsugustes tingimustes.

Geja oli sellest Kajale veelgi sümpaatsemaks muutunud. Ta polnud asjata imetlenud kollast rassi.

Aga praegu olid nad võistlejad.

Kas siis Kajal oli Filipist tõepoolest midagi? Või nõudis tema loomus, et ta tahtis tingimata suguõdedest ahvatlevam näida? Selles oli ju midagi loomulikku ja ürgnaiselikku. Niisiis pidigi nõnda olema, et Kajal tulid küüned käpakeste seest nähtavale ja ta võttis võitlusvalmis poosi.

Eluaeg oli ta kadestanud endast kolm aastat vanemat Helit. Ikka peeti teda liiga tibuks, et saada õe seiklustest osa. Selle kadeduse pärast oli ta süütusegi kaotanud. Kuueteistkümneaastaselt, seega alles kaks aastat tagasi. Siberi-vintsutuste tõttu näis see aeg hoopis pikem — kõik, mis oli juhtunud alles kahe aasta eest, oli kui teises elus.

Kord jäi Heli raskesti haigeks ega saanud Kaspariga kohtuma minna. Aeg oli neil kokku lepitud. Heli ei tahtnud poisil lasta

ilmaasjata oodata, ta kutsus Kaja enda juurde ja rääkis talle sosinal, kus küünis alevi taga nad Kaspariga pidid kohtuma. Ta tahtis paluda, et Kaja viiks sõna, ärgu poiss asjata oodaku, tulgu kahe päeva pärast, siis on Heli ehk terve, aga ei jõudnud oma jutuga veel lõpuni, kui takerdus. Nähtavasti oli Kaja silmis põlema löönud iseäralik tuluke ja Heli oli seda märganud. Ta katkestas jutu ja ütles:

«Ei, ära siiski mine. Las ootab, ei juhtu temaga midagi, tuleb teine kord.»

Niigi palju siis ei usaldanud Heli Kajat. See vajas kättemaksu. Kaja ütles võimalikult ükskõikselt:

«Õige mul tarvis sinu armukeste juurde joosta. Ei mina lähe.»

Ta teatas, et läheb hoopis alevisse — poodi või raamatukokku —, sättis ennast peegli ees ja pani aleviriided selga.

Aga küün ja aeg olid teada. Ta läks väikese haagiga otse sinna. Ja siis nägigi ta seda Kasparit esimest korda. Päris sile oli teine, kuigi habemetüügas näos. Mehine poiss, Kajale meeldis ta kohe ning tal ei tulnud meeldegi, et see on õe kallim. Ta ütles:

«Ma olen Heli õde. Tulin ütlema, et Heli on haige ega saa tulla.»

Ja jäi sinnasamasse seisma. See võis kesta mitu pikka, venivat sekundit, enne kui Kaspar ütles:

«Istu väheke maha, puhka jalga.»

Kaja istus Kaspari kõrvale.

«Ega sul külm ei ole?» küsis poiss ja pani käe Kajale ümber.

Kõik tuli kuidagi iseenesest ja nii loomulikult, nagu oleksid maailma asjad pidanudki selliselt toimuma. Kas oli Kaspar end eelseisvaks kohtumiseks Heliga üles kütnud või püsis Kajal meeles, et ta tahtis Helit kiusata, igatahes kulges kõik lihtsalt ja Kaja ei tundnud vähimatki tõrget.

Alles siis kohkus Kaspar väheke, kui sai aru, et oli oma kallima õelt süütuse võtnud. Kust tema, vaene mees, võis teada, milleks tüdruk valmis oli. Pisike ehmatus kõlas hääles, kui ta küsis:

«Kui vana sa oled?»

«Kuusteist,» vastas Kaja.

«Õigus jah. Heli on rääkinud.»

Seda poleks ta pidanud pärast niisugust asja ütlema. Ta poleks pidanud Helit meelde tuletama. Kaja nihkus temast eemale. Aga poiss surus ta tugevasti kaenlasse. Ütles:

«Tule jälle.»

«Kas hakkame Heliga kordamööda käima?» küsis Kaja teravalt.

Mida mehike oskas selle peale vastata? Ka naljaks ei saanud seda keerata. Ja nähtavasti ta ei tahtnudki. Pika vaikimise järel ütles ta:

«Las aeg annab arutust.»

Aga aeg ei andnud midagi. Heli ja Kaspari järgmisel kohtumisel võis see ollagi, kui Kasparil õlg läbi lasti ja ta kinni viidi.

Jäigi Kajal teadmata, kas Kaspar kavatses Helile ütelda: teeme lõpu, sest ma armastan hoopis su nooremat õde. Kuigi tüdruk ei uskunud päriselt sellise asja võimalikkust, oli seda nii meeldiv oletada.

Kumma õe peale ta mõtleb seal oma sünges vangilaagris? küsis Kaja vahel eneselt ja siis sai ta hing taas Heli peale täis, sest ta tundis ju, et jääb Helile alla. Kuigi tema oli andnud oma süütuse, mida Helil enam anda ei olnud, osutus too üksainus kohtumine põgusaks, et täita mehe meeli. Need paljud korrad, mis Kaspar oli seal Heliga samaviisi olnud, pidid selle ainsama mälus summutama.

Niisiis viibis mees, kes oli saanud Kaja süütuse, kaugel vangilaagris ja võitles seal oma elu eest.

Siin tabori väikeses toas aga istus teine mees, kelle pärast Kaja oli taas võistlemas. Vähesed olid ta tunded nii Kaspari kui ka Filipi vastu. Isegi suguõdede vastu tundis ta rohkem huvi, vaikset Gejat oli omamoodi isegi armastama hakanud. Küll mitte päris, sest aimas tüdruku kinnisuse taga mingit idamaist kavalust. Kuid Kaja vastu oli Geja alati hea, juhatas ja aitas teda, kui ta tegi oma esimesi lüpsipäevi, masseeris tal käsi ja võttis ühtelugu rohkem lehmi ette kui tema. Oli igati vanema õe eest. Polina ainult kamandas, isegi tema õpetamine nägi käskimise moodi välja. Kaja polnud aga see tüüp, keda sai kamandada. Seda oli mõistnud isegi Heli, kes püüdis ikka heaga läbi ajada. Heli oli selleks sunnitud suguluse tõttu, Geja abistas sisemisest headusest.

Filipp vaatas kordamööda tüdrukutele otsa, ei olnud millestki aru saada, keda ta eelistas. Rääkis ta põhiliselt Polinaga, sest Geja oli loomu poolest vaikne ja Kaja ei osanud niipalju keelt, et oleks saanud võõraga ladusalt rääkida. Mõne korra tegi ta siiski suu lahti ja isegi paar pilget Polina aadressil sai teistele arusaadavaks. Too oli need oma tühja pläkutamisega ära teeninud. Polinal ei olnud vist kahtlust, et saksa poiss on tema pärast tulnud. Tema veel mõtleb, kui kaugele ta laseb poisil sel korral minna.

Aga poisi pilgud püsisid ühesugused kõigi suhtes.

Viin oli välja kallatud ja Polina sundis rüüpama.

Kaja polnud nii palju viina vist terve oma elu sees ära joonud, kui tal nüüd korraga kästi sisse kallata.

Geja lükkas oma kruusi otsustavalt tagasi.

«Usk ei luba tal juua,» ütles Polina.

«Mis usk see on?» küsis Filipp.

«Kuula teda,» ütles Geja vaid. «Ma olen joomatagi hea.»

«Oled küll,» tunnistas Filipp.

Kaja oleks pidanud samuti toimima, aga ta ei tahtnud teisele järele teha ning temas lõi välja seletamatu trots.

Filipp ei sundinud teda jooma. Nad olid Polinaga oma osa juba ära maitsnud ning kallasid Geja osa enesestmõistetavalt omavahel pooleks. Tuligi nii välja, et nad on siin kahekesi ja Geja ning Kaja vaid tühjad kohad. Kui nad hakkasid oma teist portsjonit jooma ning mõtlesid võibolla, et saavad ka Kaja osa ära rüübata, võttis too oma kruusi kätte ja jõi kogu viina vene kombe kohaselt korraga kulinal ära.

Kõik kohad olid tuld täis, Kaja jäi momentaanselt purju. Edasist ta nagu õieti ei mäletanudki. Vist oli nii, et kui Polina nägi, et Filipp ei jookse mitte tema peale tormi, hakkas ta haigutama ning ütles, et tüdrukud, tüdrukud, aeg on magama minna.

Kaja oli laua taga üsna lontis ja Geja tahtis vist teda aitama hakata, aga hoopis Filipp tõstis ta sülle ja viis voodisse. Ise jäi voodi servale istuma. Kõik vaikisid. Igatahes Kaja ei kuulnud ühtegi heli. See oli nagu tummfilmis. Küllap niiviisi ollaksegi purjus. Väljas oli pime.

Teised tüdrukud polnud kindlasti veel magama jäänud, sest nohinat ei kostnud, ja kuidas nad saanuksidki uinuda, kui mees oli toas. Filipp heitis Kaja peale ja tegi temaga seda, mida mees naisega teeb. Kajal ei olnud mingit tunnet, kuigi ta vist isegi liikus oma nõrga purjus jõuga mehele vastu.

Alles pärast suudles Filipp teda tormiliselt, aga Kaja keeras pea kõrvale. Et Filipp oleks seda enne teinud, Kaja ei mäletanud.

«Sa oled minu oma,» sosistas mees talle kõrva, aga Kaja ei osanud mingit õnne tunda.

Hommikul olid teised tüdrukud mornilt vait ega rääkinud Kajaga. Kajal oli nii halb olla, et ta ei pannud seda õigupoolest tähelegi. Filipile ta ei mõelnud, või kui mõte korraks vilksatas tema juurde, siis oli see pigem meeldiv.

Alles lõuna ajal, kui Polina oli kuuldekaugusest väljas, tuli Geja Kaja juurde ning ütles:

«Sa ei teadnud, et ei tohi juua, kui ei oska.»

35.

Ühel õhtul oli komandant järjekordselt maani purjus ja jõudis äratundmisele, et peab hakkama eestlasi kasvatama suurema sõnakuulelikkuse vaimus.

Mõni aeg tagasi oli velsker leidnud, et ta pole juba üle aasta siin elavatele eestlastele teinud mingit kaitsesüstimist. Kas süst pidi kaitsma eestlasi kohaliku pisikutõu eest või vastupidi, kohalikku elanikkonda lääneliku nakkuse eest, seda ta teada ei andnud. Ta oli väike õnnetu olemisega naisterahvas, kelle meditsiiniline osavus seisis kraadiklaasi kaenla alla torkamises, kus ta ei lasknud sel olla üle kahe-kolme minuti, edasise temperatuuritõusu arvutas ta ise peast juurde. Ravimitest oli tema kabinetis kloorlupja, briljantrohelist ja kaaliumpermanganaati ehk lillat. Viimast andis ta ka sissevõtmiseks. Vahel oli tal aspiriini, aga mitte alati. Hiniini ja muud selletaolist laekus medpunkti haruharva. Väikeses kapis klaasi taga võis näha paari pintsetti, skalpelli ja süstlaid. Ka vatti ja sidet leidus ühes lauasahtlis, teistes olid täitmisele kuuluvad paberid. Kogu arstiabi oli täiesti tasuta.

Kui velsker teada andis, et kõik eestlased peavad süstimisele ilmuma, lõi nendesse iseäralik umbusk. Mitte sellepärast, et ei usutud velskri võimesse süstimisega ülepea toime tulla. Vaid kõigisse sugenes äkki seletamatu ja sõge arvamus, nagu oleks tegemist katsega, neid võetakse ette kui hävitamisele määratud katsejäneseid. Sest ühelegi kohalikule ju süsti ei määratud. Kas sünnitas selle mõtte mõni Heidi Tärkeli taoline paniköör või tekkis see mitmel pool korraga, Orgita ei teadnud. Aga leidis nagu mitmed teisedki kained inimesed, et Venemaal läheb esimese käsu peale ainult loll; aeg annab kõige paremat arutust, kas seda süsti on ikka tarvis või mitte.

Nii käis käsu peale süstimas vaid Juta Kanden üksinda, kelle tööajad ei läinud teistega kokku ja kes ei teadnud eestlaste vaikivast vandenõust osa võtta.

Möödus hulk aega, velsker ei korranud oma nõudmist ja Orgita mõtles juba, et sellega jäigi. Ununes ka hirmupurse, mis oli seoses süstimiskäsuga korraks kerkinud. Juta polnud oma käigust kellelegi rääkinud, temast olid mööda jooksnud kõik need üürikesed kired, mis süstimise ümber lõkkele lõid, seepärast ei teadnud ta end teistele eeskujuks seada — et näete, ma olen ikka veel elus.

Vahepeal aga oli velsker eestlaste tõrksust vist komandandile kaevanud, ja kui too oli siis mõne aja möödudes end sellisesse

seisundisse joonud, et ta suurus ja võimutäius eriti ilmsiks tulid, otsustas ta süstimisoperatsiooni isiklikult läbi viia.

Kuna ta ise ei suutnud hästi püsti tõusta, saatis ta oma naise Orgita juurde. Naine oli päris kenakene ja linnas õppinud, ta töötas kontoris. Eestlastesse näis ta hästi suhtuvat ja võimalik, et hoidis mõnikord isegi endast kümmekond aastat vanemat meest tagasi, kui sellele võimunäitamise tuurid peale tulid. Aga purjus meest ta kartis ning tuligi kell üks öösel vanade maja aknale koputama:

«Orgita, Orgita, komandant nõuab.»

Et sõnatoojaks oli heatahtlik emand, ajas Orgita püksid jalga ja läks komandandi trellidega kindlustatud ruumi, kus käidi iga kuu end möllimas ja kus Orgital kui eestlaskonna valimata vanemal ning komandandi palgata jooksupoisil tuli mõnigi kord ka allakirjutamiste vahel käia. Kuigi ta vältis seda igati ja vahel julges komandandi korraldusi isegi ignoreerida, eriti kui see oli purjus.

Hiljem, kaine peaga, ei hakanud komandant oma purjuspäi-nõudmiste täitmata jätmise pärast norima. Võibolla arvestas seda vähe tõenäolist võimalust, et hirmualused võivad tema peale rajooni kaebuse esitada. Iseenesest oli purjusolek rahvuslik traditsioon, nii et isegi naised, kes said oma maani täis kaasadelt udjada, vaatasid purjus võõra peale alati heatahtlikult ning ütlesid laialt naeratades: «Küll see on ennast kenaks sättinud.» Samuti pidasid ülemad oma alluvate purjutamist loomulikuks asjaks, aga kui tõusis kaebusi, võis asi ka kurjaks minna. Kogu ajastu oli kaebamisest tiine; mõnda aega võis sellele läbi sõrmede vaadata, aga kui kõu kärgatas, esines ka ohvreid.

Kord oli komandant siiski nurisenud, et Orgita jättis tema eelmise õhtu korralduse täitmata. Madis ütles siis:

«Te olite sellises õnnistatud olekus, et ma pidasin teie korraldust naljaks.»

Ta oskas seda öelda niisuguse tooniga, et komandant ei julgenud oma huumorimeele eripära paljastada.

Nüüdki mõistis Orgita, et öine alarm on antud keiser Vodka mõju all, aga igaks juhuks pidi ta seda järele kontrollima: mine sa tea.

Kui ta komandantuuri jõudis, istus ülemus täies vormiriietuses toolil, jalad laiali, selg vastu leeni, ja keerutas käes vormimütsi.

«Kas sina, Orgita, tead, mis see on?» küsis ta.

Kas ta mõtles oma mütsi või väljakutset? Orgita vaikis.

«Näed, sa ei tea. Aga mina ütlen sulle: see on vormimüts,

mida nähes peab igal tõpral käsi kõrva äärde tõusma. Kas sa nüüd näed seda?»

«Nüüd näen,» vastas Orgita.

«Jalamaid aja kõik eestlased siia kokku, me hakkame teile süsti tegema. Tagumikud paljaks ja süstlatäis seerumit sisse. See võtab teil kõik jampsi peast välja, mida te seal oma kapitalismis olete täis tuubitud.»

Orgita läks koju ja keeras magama.

Aga vahepeal oli komandant naise velskri järele saatnud. Kas kartis ka velsker komandanti või tegi talle nalja mõte tõrksaid eestlasi keset ööd süstima hakata, igatahes võttis ta süstla ja keedetud nõelad kaasa ning tuli komandantuuri. Ühtegi patsienti aga kohale ei ilmunud.

Komandant oli seda liiki jooja, kes ei jäänud purjus peaga magama, vaid jõuras seni, kuni võhma jätkus. Nüüd ajas ta ise jalad alla ning läks taarudes vanade maja juurde. Põrutas nii kõvasti vastu akent, et kaks ruutu purunesid.

«Orgita! Orgita, kurat!» karjus ta, otsekui oleks ta isiklik ori teda petnud.

«Orgitat ei ole kodus, läks komandantuuri,» taipas Tõnis Nyberg öelda.

Komandant tuikus järgmise eestlaste maja juurde ja kukkus sealgi aknaid prõmmima.

Sel ajal pani Orgita riided selga, et minna ülemat rahustama. Ta sai selle kätte kolmanda maja juurest, kus elasid Kandenid, Toorid ja Mannased. Heino oli juba jalul.

«Kas tasub nüüd öösel seda asja ette võtta,» püüdis Orgita meest rahustada. Ta sõnad valasid vaid õli tulle:

«Sina siis ei kavatsenudki mu käsku täita?! Lasen su türmi panna! Hommepäev lähed tapiga Kolõmasse!»

«Kas kutsume Antoni ja viime ta magama?» küsis Heino.

«Ma ei luba enda juuresolekul seda vastikut eesti keelt kõnelda!» käratas komandant.

Sellest hoolimata vastas Orgita Heinole eesti keeles:

«Vahest ei tasu. Võib kehvasti minna. Parem kannatame sellegi mõnituse ära.»

Ja komandandile vene keeles:

«Minge teie kontorisse. Meie Heinoga kutsume kõik kohale.»

Tuligi Anton, aga mitte oma majast, vaid Veebelite poolt. Ta jäi vaatama, mis toimub.

Võibolla kainenes komandant Antoni ilmumisest pisut. Aga kui tekkis hirm, et talle võidakse pimedat teha, siis seda suuremat julmust oli temalt pärast oodata.

«Kiiremini, kiiremini!» ütles ta ning komberdas oma kontori poole.

Unine rahvas kogunes sinna. Velsker laskis igaühel käsivarre paljaks võtta ning tegi süsti ära.

Kogu protseduur toimus iseäralikus vaikuses. Viha muutis õhu tihkeks. Kui seerumi toime sõltub inimese seisundist, siis olid seekordsed süstid küll tühja raisatud.

Orgita ja Heino käisid veel Topmanite ja Angelskite järel ning tulid kohale viimastena. Ka Topman ilmus pärast mõningat kõhklust kontorisse. Ta teadis komandandi vaenu, mida ei saanud äraostmisega sõbralikkuseks pöörata, ning ei öelnud ühtegi sõna.

Tulemata jäid täiskasvanutest Juta Kanden ning Kaja Vaablane, kes oli mitme kilomeetri kaugusel taboris.

Komandant vaatas protseduuri mingi erilise iharusega pealt. Viin oli tema meeli otsekui teritanud, ta pani kõike tähele.

«Kus on Juta Kanden ja see Kaja Vaablane?» nõudis ta Orgitalt.

«Juta Kanden ütles, et ta on juba süstitud.»

«See ei loe. Tuleb ja saab uue säraka,» otsustas komandant.

«Kas on nii?» küsis ta velskrilt.

Too noogutas alandlikult, ütles:

«Ta sai süsti kolm nädalat tagasi, see on juba ära lahtunud.»

Niipalju siis meditsiinist.

Heino läks ning kutsus Juta kohale.

«Topelt ei kärise,» lohutas Orgita naist.

Juta laskiski vaguralt end uuesti süstida.

«Nüüd marss taborisse, tood Kaja Vaablase ka siia. Sina isiklikult,» torkas komandant Orgitale sõrmega rindu.

Seepeale hakkas noorukeses velskris miski liikuma. Ta vaatas kuuekümne nelja aastast meest ning ütles:

«Pole vaja minna. Lähen homme ise sinna. Mul ei ole praegu ühtegi puhast nõela.»

«Või neile kuraditele veel puhast tarvis,» räuskas komandant. «Võta ükskõik missugune nõel.»

Ta tahtis ise tarvitatud nõelte seast õiget leida, aga velsker jäi kindlaks:

«Ei, mina täna enam ei süsti. Homme sõidan koos karjabrigadiriga sinna ja teen süsti ära.»

«Nojah, seda on sul tarvis,» urises komandant.

Velskril oli karjabrigadiriga väike sehvt.

Komandant pööras ringi ja käratas:

«Kõik välja mu majast! Öörahu peab ka millalgi saama!»

Tuli välja, ngau oleks vaene mees pidanud ööd ja päevad palehigis nende koledate eestlaste pärast vaeva nägema.

Eestlased lonkisid kodu poole.

Järgmisel päeval tuli komandant isiklikult ehitusele, kutsus Orgita kõrvale ja ütles:

«Ma loodan, et sa ei ole mu peale pahane. See süst oli väga vajalik.»

Kuidas tohtis Orgita, jumalate käskjalg, olla kõrgele olümplasele pahane!

Kaine peaga oli komandant üsna talutav mees. Ta võinuks eestlastele mitmesugust halba teha, aga kõige hullemast oli elu või elu kohal valvav Jumal neid säästnud.

Naabersovhoosis oli eestlasi juba arreteeritud, põhiliselt mehi. Kuigi küüditatule võis näida, et ta on viimases põhjas, oli laager siiski midagi kurjemat.

36.

Ühel pühapäevasel päeval võttis Helga Mannas koos pojaga ette teekonna lähimasse naaberkülla, et osta sealt jahu, millest saaks kõrti keeta. Esimesel suvel oli ta üldise hasardiga kaasa läinud ning kõigile oma sugulastele kirju kirjutanud, küll midagi küsimata, kuid siiski lootuses, et keegi saadab paki. Pidevat saatjat neil polnud; kui tuli mõni juhuslik pakk, võtsid nad selle rõõmuga vastu, aga armuanniks see jäi. Helga Mannasel ei olnud seda vaimu, et ta oleks saanud ennast pidada süüta kannatajaks, kellele teised on kohustatud kaasa tundma.

Nad olid kaks tervet inimest, praegu käisid mõlemad tööl, nad pidid siinseteski tingimustes ise oma eluga toime tulema. Tõsi, Helgal oli tervis eluaeg väheke longanud. Võibolla ka sellepärast, et ta parim sõbranna oli alevi apteeker. Igatahes siin, kus ta ei saanud enam mingeid rohte kätte, näis tervis olevat märksa parem. Vahest tuli see kontinentaalsest kliimast.

Heino oli seitseteist täis ja tahtis väga edasi õppida. See vastas Mannaste vaimule ja Helga toetas poissi igati. Sügisel teeb Heino katse läbi murda, rajoonikeskusesse kooli pääseda. Eks näis.

Praegu said nad oma eluga hakkama, jahuretk oli selle kinnituseks.

Mõistagi puudus neil luba, aga kui lugu oleks ka välja tulnud, oleks komandant asjale loodetavasti läbi sõrmede vaadanud. Peaasi et nad ei jääks seal kuidagi vahele. Veebeli Vilma oli selle retke sooritanud, küllap läheb neilgi korda.

Pisut keerulisemaks tegi asja vaid see, et lähim küla kuulus teise rajooni. Kui oma rajooni piires võis komandant liikumisloa anda, siis teise rajooni minekuks pidanuks luba olema juba rajoonikeskuses kinnitatud. Aga eks needki asutused olnud nõukogude omad ning töötasid kuidas nad töötasid. Vahel lõi nendes lõkkele bürokraatlik ülipüüdlikkus, mis võis tulla üleüldistest hirmudest, sealsamas aga läks kõik üle kivide ja kändude.

Küla nimi oli Koškul. See oli ilmselt moonutatud tuletis kasahhikeelsest nimest. «Gül» oli seles keeles lill, «gol» järv. Helgale meeldis arvata, et küla nimi on tulnud mõnest stepilillest. Kuid ka kuivavaid soolajärvi oli siinkandis piisavalt.

Kohanimedes peegeldub paiga ajalugu. Enamikus olid need siin kas venepäraseks moonutatud või tõlgitud, nende põhi oli türgikeelne. Muidugi esines ka hulgaliselt uusasulaid, suhteliselt noori, sajandivanuseid või veel nooremaid, mis olid enamasti oma nime saanud asukate kodukoha järgi. Nagu Ameerika on täis Euroopa linnade nimetusi, nii leidus Siberis palju Vene impeeriumi lääneosa väikeste külade nimesid, pärit erinevatelt rahvastelt.

Rahutud türgi tõugu nomaadid olid tuisanud üle suurte maa-alade ja jätnud kõikjale endast maha oma kohanimesid. Nende elulaad oli teistsugune, seda tingisid kari, rohi ja inimese hing, mis oli määratud rännule. Paikse eestlase poolt vaadatuna võis see näida kodutusena, kuid polnud seda. Ka nomaadil oli kodu, ainult et märksa laialdasem kui põllumehe oma.

Helgale tuli miskipärast meelde üks Surikovi maal, mis oli talle omal ajal mõju avaldanud.

Kui suur naaber väikese Eesti alla neelas, oli kadunud Mannas öelnud:

«Nüüd on meil suur riik käes, seda tuleb reisimiseks ära kasutada, kes teab, kui kauaks seda on.»

Esimesel aastal ei saanud nad siiski kuhugi, seejärel tuli sõda ja kohe pärast sõda tehti Heino isale tasuta reis Vorkutasse, kuhu ta jäigi.

Ta kuulus Kaitseliitu. Miks ei pidanud ta sinna kuuluma, õige kodanikuna oma riigi huvide eest väljas olema? Võis ju öelda, et see oli vaid meeste mäng, suur liivakast, aga Helga ei mõelnud nii. Polnud midagi paremat ta elus kui need aastad. Mitte ainult sellepärast, et see oli nende noorus. Need aastad andsid kõigile ja kõigele kosutust, edenes kultuur ja rahva iseteadvus. Aga mis sest rääkida, see oli ju nii enesestmõistetav.

mas? Võibolla hakkaks igaüks neist endas jõudu tundes naabreid rõhuma. Eks sõdinud ka indiaanlased omavahel mõne kaljunuki või pühvlikarja pärast, eks surunud evengid teistele peale. Võibolla oli jukagiiride või kelle tahes muu rahva heatahtlikkus ja vagadus nende nõrkuse tunnus. Või kui algselt polnudki, siis osutus selleks üleüldises võitluses parema tüki pärast. Kas poleks ka eestlased samasugused kui läbi maade tuisanud türklased või kes tahes uuema aja maailmavallutajad? Anna ainult suurust ja jõudu, ahnus tuleb ise ja sünnitab julmuse.

Ja vahest koguneb süüd ka ilma maailmavallutamisambitsioonideta? Kuidas me suhtusime setudesse, sellesse vaprasse rahvakildu, kes suutis neelaja naabri all säilitada oma eripära? Või kuidas me suhtusime oma kodust minema kihutatud ingerlastesse? . . .

Edasi ei tahtnud Helga enam mõtelda. Kas seda oligi tarvis, kui paistis päike. Stepp oli lage, kuid siiski ilus. Ilusaks muutuvad asjad siis, kui sa nendega harjud.

Võõrad inimesed ja nende kombed peletavad sind algul eemale; lähemalt tutvunud, tunduvad kombed olevat otstarbekad ja vahel isegi ainuvõimalikud. Samuti on paikadega.

Tee oli vaid traktorijälg, see lookles ümber kaasikute, vahel hargnes mitmekümneks. Need kohad olid väheke nukrad ja hirmutavad, tekitasid minejas nõutust, kuigi teadsid, et varsti koonduvad kõik harud uuesti üheks teeks.

Tähtis oli see, et paistis päike. Päike võib paista ka õelalt, aga täna oli ta rõõmus. Kõndimine andis üle hulga aja hea vabaduse tunde, küllap see kajastus ka päikeses.

Helga vaatas mõnikord Heinot ja mõtles: siin mööduvad ta nooruse aastad. Ta naudib päikese hetki kas siinsamas sellel teel või tellisetehase pika sara taga ja need pildid jäävad terveks eluks temasse. Pole teada, kas eestlased pääsevad kunagi siit minema, aga kui pääsevad, sest ajalugu muutub sellel sajandil kiiresti, ja Heino saab hariduse, on kord lugupeetud mees ja teistele autoriteet — siis ujuvad tema tundemälust ometi esile needsamad päikeselised pildid. Kaovad vintsutused ja realiseerimatud soovid, tema nooruse ilusaid aastaid jäävad saatma need valguseküllased hetked.

Helga puudutas poja kätt.

«Millest sa mõtled?» küsis ta.

«Ah, niisama.»

See oli nii tavaline vastus, et Heinol hakkas nähtavasti piinlik. Ta lisas:

«Mõtlesin, et miks loodus jagab nii ebavõrdselt oma ande . . . Kohtadele ja inimestele.»

«Noh, näed, ja inimesed loodavad sotsialismi luua. Mis kasu on võrdsetest õigustest, kui inimesed ise ei sünni võrdsetena ja nende elutingimused ei ole ka ühesuguste õiguste puhul võrdsed.»

«See, mida nemad nimetavad sotsialismiks, pole mitte sinnapoolegi,» vastas Heino.

Nad kõndisid jälle mõni aeg vaikides. Siis küsis Helga:

«Kas sul oli mõni kindel mõte, et millest loodus on sind ilma jätnud?»

«Muidugi. Paljust!» ütles Heino spontaanselt. Mõtles pisut ja lisas:

«Näiteks pole ma ilus.»

Helga hakkas naerma.

«Sa oled meesterahva kohta piisavalt ilus,» ütles ta.

«Kuule, ma olen ju ikka mõnikord peeglisse vaadanud,» protesteeris Heino. «Muidugi, kui lähtuda seisukohast, et mees peab olema vaid natuke ilusam kui ahv . . .»

«Ah, jäta nüüd, Heino! Mehe ilu on tema vaimsuses, selles, kuidas ta mõtleb ja kuidas oskab end väljendada. Sisemine ilu saab alati väliseks. Usu mind kui naist. Sa oled oma isa nägu ja tema oli ometi ilus mees. Mitte mina üksi ei arvanud nõnda . . .»

Heino vaatas teda kiire kõrvalpilguga. Kas tõesti oli ema hääles mingi kibe kõrvalnoot? Isa ja ema olid ju elanud väga hästi.

«Tegelikult mõtlesin ma üht teist asja. Sulle võib see tunduda naeruväärne, aga tead, millest mul kõige rohkem kahju on? Sellest, et ma ei oska laulda.»

«Seda annet on meie peres jah vähevõitu,» nõustus Helga.

«Sina ju ikka oskad,» ütles poeg. «Õpeta mulle ka natuke. Kas või mõni laul!»

«Kas praegu kohe?»

«Miks mitte?»

Edasi läksid nad nii-öelda lauluga. Helga laulis ette ja Heino püüdis järele tulla. Helga ise oli samuti kehv laulja, aga viisi siiski pidas. Võibolla keerulisema meloodiaga läks sassi ka, aga teise vead kuulis ära. Ta parandas Heinot, poiss polnud sugugi lootusetu.

Nad sammusid läbi päikeseliste kaasikute ja üle stepivaikuse kõlasid lustakas «Hulkuri valss» ning nukker «Ränduri laul», mille sõnad olid sõja ajal ümber tehtud:

«Kaugel, kaugel, kus on minu kodu,
kaugelt terviseid saadan ma sul.
Üksi rändan nüüd võõramaa radu,
pisar laugel, kui meelestud mul.
Ühte Eestit me tundsime elus,
ühte Eestit kui isade maad.
Sealt on päritud kõik, mis nii ilus.
Seda riisuda tahavad nad.
Vaikseks jääda võib Kaspia meri,
ei vaiki kuid vaevatu hääl.
Üle steppide heljub kui vari
kurb ja igatsev eestlase laul.»

Need sõnad sobisid praegusesse stepirändu. Aga tõelist nukrust nagu polnud, oli vaid laulunukrus.

«Hulkuri valsist» ei mäletanud Helga ise kõiki sõnu. Nii sai muudetud tekstiga «Ränduri laul» Heino esimeseks lauluks, mida ta tervenisti oskas ja mis tal välja tuli. Nii ütles ta ise.

Nad kumbki ei näinud selles midagi sümboolset.

Küllap oli mõlemal selline tunne, et see päike, see stepp, teekond ja esimese laulu selgeksõppimine peavad eluks ajaks meelde jääma.

37.

Anton Netsvetai sõitis oma kaarikuga karjalauda juurde. Asja tal sinna ei olnud, isegi ta must tuliste sõõrmetega mära vaatas teda imestunult, et miks ta peatus. Laudad oli karjabrigadiri riik, valitsejal polnud seal tegemist.

Ta oli selle tuleku pärast ammu ebalenud. Soovinud ja ikka edasi lükanud, kui soov ähvardas reaalse teoni viia.

Aeg oli valitud nii, et lüps polnud alanud ja karigi veel kohale ajamata, aga naised pidid juba platsis olema, et lüpsiks valmistuda. Pärast lüpsi, kui pesti nõusid, oli halvem aeg tulla, siis olid karjanaised väsinud.

Miks see kius oli talle südamesse jäänud, seda ei osanud ta öelda. Ta oli juba viiskümmend üks aastat vana, elu hakkas õhtusse jõudma, külas oli ta autoriteet mitte üksi kõrge ameti tõttu, teda tunti ka kui kainelt mõtlevat meest, talle ei sobinud enam poisikeselikud tembud.

Oma eidega olid nad elu üsna paslikult ära elanud. Too kippus oma eidelikus rumaluses mõnikord jagama õpetussõnu, mis ei kõlvanud kuhugi, aga muidu oli nagu eit ikka. Maja hoidis korras, laudpõrand oli tal ikka noaga valgeks kaabitud,

ahi ning seinad lubjatud, padjad kohevaks klopitud, valged pitsid riiulite ja akende ette heegeldatud. Süüa tegi nagu iga teinegi, tema kapsasuppi sa naabrieide omaga ära ei seganud. Mehe saatis igal nädalal sauna, andis puhta pesu kaasa ja ütles, millised riided mingil puhul tuleb selga panna. See kõik kuulus naise ameti hulka. Kibedal hooajal käis ta põllutööl, palga pärast ei olnud seda ju tarvis, aga valitsejaseisus käskis oma eite teistele eeskujuks seada. Põllul tuli eit toime, ja kui kaugemale väljale sõidul laul üles võeti, ei hoidnud ta häält vaka all, vaid kriiskas üle koori. Sedagi oskas Anton tema puhul hinnata. Voodis kuulas eit sõna ning oli valmis, kui mees midagi nõudis, ise aga ei tikkunud ligi, kui too jäi päevaväsimusest liiga kiiresti magama.

Koos elatud kahekümne nelja aasta jooksul oli eit neli korda sünnitanud, kolm last eluks kasvatanud, see oli naisterahva töö. Polnud Antonil talle midagi ette heita. Vahel latras ülearu palju, aga kes nendest ei latra. Muidugi nõudnuks valitseja au ka naiselt erilist käitumist, sellega ei tulnud Fenja toime, oli liiga lihtne.

Polnud mingit põhjust, et Anton pidanuks vanas eas mõne meeletuse ette võtma. Tööd ja vastutamist oli tal ülearu palju, see ei jätnud jõudugi metsa poole vaatamiseks. Kuid ta oli meesterahvas ja meeste silmavaade on sedaviisi loodud, et see jääb võõrale naisele külge kinni, kui tolle olek või kuju südamele rõõmu valmistab.

Harva, kui mees näeb naise hinge erilisena, liiga isekas ja ennast täis on ta selleks. Keha aga on naistel huvitavates elementides ikka samasugune, midagi uut võib sealt vaevalt leida. Mõistust naise käest laenama minna ei luba ühegi mehe uhkus. Ja siiski on maailmas olemas naisi, kelles pesitseb saladus, mida mees oma lihtsameelses kõrkuses lahendada ei ürita, sest teab, et see käib tal üle võimete. Mingi saladus peitub muidugi neis kõigis, aga enamasti annab käega lüüa ning seda lolluseks liigitada.

Ühe erilise naise oli saatus ka Anton Netsvetai tee peale peibutuseks pannud. See oli eestlanna Juta Kanden.

Kunagise juhuse tõttu, et tema juhatas nende esimesi samme sovhoosis, oli Netsvetai märkamatute niitidega eestlaste külge seotud. Ta jälgis nendé käekäiku, mitte just pidevalt ja erilise huviga, aga aeg-ajalt siiski, ja neist hetkedest andis kokku panna tähelepanekute rea.

Midagi eriti vaimustavat ei saanud ta eestlastest üldiselt ütelda. Juba üle aasta elasid nad siin, aga polnud märgata, et

nad oleksid püüdnud eluga kohaneda. Ühestki ei võinud öelda, et too on jalad alla saanud.

Millest siis selline saamatus? Nähtavasti ei tahtnudki nad siin inimese moodi elama hakata. Ennem harjusid virelemisega, kui et võtsid üle need elamise moodused, mis olid siin juurdunud ning põlvkondade jooksul ennast õigustanud. Põllulapikest nad harisid, ilma kartulita oleks siin kes tahes lihtlabaselt nälga surnud. Seda oli Ameerika ülejäänud maailmale kingituseks valmistanud, veel enne imperialistide aega.

Loomadest oli vaid Pollidel lehm. Sedagi peeti hädaga pooleks. Ei siga, kitse, kanu ega hanesid võtnud neist keegi.

Mehed ehitasid sovhoosile maju, tegid seda üsna hästi, aga oma lobudikud olid neil kaela kukkumas. Kui neid poleks siia saadetud, oleks sovhoos nood majad ammu hunnikusse lükanud. Kes neile pidi siis eluaset kohendama kui mitte nad ise?

Elujõulises keskeas inimesed pidid oskama vahest ka midagi niisugust teha, mida siinne rahvas polnud näinud, aga kas nad rakendasid seda oskust kusagil oma ettevõtmisel? Mõnda pisiasja ehk ainult, nagu uut ehitusviisi, mille Orgita kasutusele võttis, ilma et oleks selleks luba või järelekiitmist taotlenud. Topmanite koduartell oli hädaasi, nad ei tundnud sellest mingit lusti. Angelski isevärki maja oli ime küll, aga metsa ääres nad elasid ja metsa poole ka vahtisid, siinne inimene pidas lugu lagedast. Soiku jäi isegi eestlaste kunstiline isetegevus, mis polnud suurem asi.

Miks nad siis ei tahtnud siin nagu kord ja kohus elama hakata? Mõnikord oleks isegi himu olnud seda otsesõnu küsida, nendega maha istuda, pudel ette võtta ja meeste kombel rääkida, aga see nagu ei sobinud. Sest milleski jäid nad kaugeks ja võõraks. Kuigi olid viisakad ja näiliselt isegi allaheitlikud.

Küllap igatsesid nad oma kodumaa järele. See oli kõigiti arusaadav, ometi tuli inimesel leppida tegelikkusega. Keegi neist oli lausunud sõna: masendus. Võibolla ei mõistnud Netsvetai selle tähendust, kui ta ise polnud seda tundnud, aga kaua siis võis niisugune erakorraline meeleolu kesta? Ükskord oli ju aeg sellest üle saada ning seada enesele uusi elamisväärseid sihte. Pealegi paistis nende juttudest, et tagasipääsemist eriti ei arvestata.

Vahest oli see süüdistuskõne eestlaste vastu liiga karm, võibolla pidasid nad ise endid tublideks, et üldse suvatsesid elada, aga Netsvetai kõrvaltvaatajana ei saanud seda nende kohta küll öelda.

Sellest hoolimata tabas ta end mõnikord väikese imetlusega

uurimas salamaailma, mida nad endaga kaasas kandsid, nende isepärasust, ühe teistsuguse kultuuri tagamaad nendes. Tõsi, see avaldus Netsvetai arvates siiski vaid üksikutes ning oli rohkem seotud nende mineviku kui olevikuga. Päris tavalised polnud nad küll ükski, aga kas tavalisi, keskmisi inimesi on üldse olemas? Igaühes peitub mingi saladus, mingi tarkus ja rumalus, mingi headus ja kurjus, mingi elamise jõud, mis teda koos hoiab.

Nüüd oli Netsvetai siis siia karjalauda juurde sõitnud, et kohata üht sellist iseäralikku ja küllap huvitavat inimest. Mida ta talle ütleb?

Netsvetai oli harjunud inimesi käsutama, see oli temas ajapikku kasvatanud jultumust ning kriitikata enesearvamust, et ta võib mis tahes küsimustes sõna võtta ning kuidas tahes teiste poole pöörduda. Siiski pidi ta eneses midagi piinlikkusetaolist maha suruma, kui ta lüpsinaiste hulka ilmus ja need jäid teda vaatama, just nii ootavalt, nagu vaadatakse tähtsa mehe ilmumist rahva sekka.

«Ma tahaksin teiega mõne sõna...» ütles ta Jutale ning pani tähele, et kasutas teie-vormi, mis polnud sovhoosis kombeks, kuivõrd kõik tundsid üksteist ja olid koos pidu pidanud.

Juta ei üllatunud, ta astus töökaaslastest mõne sammu eemale ning jäi kuulama.

«Mul on meeles, et teie olete hariduselt agronoom...»

Netsvetai pidas vahet, et teiselt kinnitust saada, ent Juta ei vastanud.

«Kas te ei oleks nõus meie rahvale vahel mõne loengu pidama... Eks meie ole ka üht-teist õppinud, aga teeme oma tööd ikka rohkem isade kogemuste põhjal, väike teadusesõna poleks paha...»

Juta ütles aeglaselt, talle omasel tasasel viisil:

«Meie kandis haritakse põldu mõnevõrra teisiti. Minu teadmised sobivad sinna paremini...»

«Eks seda ole ka kasulik teada, mis mujal maailmas tehakse,» sõnas Netsvetai ning talle näis, et naine heitis talle tunnustava pilgu.

«Keelt oskan ma kehvasti...»

«Te räägite ju hästi. Küllap me aru saame.»

Juta ei öelnud rohkem midagi. Väliselt näis ta ebalevat, aga tegelikult oli temas mingi iseäralik kindlus, otsekui teaks ta alati, mida tahab. See on harvaesinev joon inimestes, mõtles Netsvetai.

«Millal te saaksite kontorisse tulla, et natuke plaani pidada?»

Seda oli tal kõige raskem öelda, sest see oli kõige tähtsam.

«Homme pärast lõunast lüpsi,» vastas Juta lühidalt. Sellega oli jutt lõpetatud.

«Ma siis ootan,» ütles Netsvetai veel, ise mõeldes, et see on halb aeg. Aga küllap ta teeb ennast muudest kohustustest vabaks.

Järgmisel päeval Juta tuli. Netsvetai oli hommikul naiselt erakorraliselt uue särgi selga nõudnud, öeldes, et vana on määrdunud. Eit urises omaette, et kas saunakordadel särgivahetamisest ei piisa, aga kuulas siiski sõna. Netsvetai pani tähele, et ka Juta on kena kleidi selga pannud. Ent kuigi meeste edevus on tuntud, ei arvanud ta, et Juta on seda tema pärast teinud. Küllap hoopis selletõttu, et Netsvetai oli oma ettepanekuga teda kui väärtuslikku inimest tunnustanud. See tõstab eneseväärikust ning paneb isegi vana kleidi uutmoodi välja nägema.

Nad arutasid, millest Juta võiks oma loengutel rääkida, keda kutsuda kuulajaks, milliseid näitlikke õppevahendeid läheks tarvis.

Heinategu kestis, kuid lõikusaeg oli juba käes, tööd oli inimestel palju. Loengud tuli mõistagi lükata hilissügise peale. See andis aega nendeks valmistuda.

Kui asjast oli räägitud, aeti pisut ka üldist juttu. Juta ütles:

«Ma olen tähele pannud, et teie inimesed ei taha eriti nõuandeid kuulda võtta ega midagi teistmoodi teha, kui nad on seni teinud.»

«Eks inimene ole vist üldse selline,» arvas Netsvetai.

«Kõik oleneb sellest, kuivõrd ta on töö tulemustest huvitatud.»

«Või sellest, kuidas ta oma tööga toime tuleb. Kui ta ei saa oma harjunud viisilgi hästi hakkama, siis ta uut ei proovi.»

Selles ütlemises sisaldus ka väike vihje eestlaste saamatusele, aga Juta ei saanud vihjest aru. Seepärast küsis Netsvetai otse:

«Miks eestlased endale korralikku majapidamist ei soeta?»

Juta vaatas Netsvetaile tükk aega oma suurte sametpruunide silmadega otsa, nagu oleks teine küsinud midagi ennekuulmatut.

«Ma mõtlen selle üle järele,» ütles ta lõpuks, üritamatagi vastata.

Netsvetai lisas:

«Ma oletan, et teie rahva hulgast ei toodud ära mitte kõige saamatumaid, vaid pigem võimekamad.»

Oli näha, et Juta tema tähelepanelikkust tunnustas, ta vaatas Netsvetaid huvitatult. Vastuse asemel tegi aga muud juttu, kerge naeratus huultel:

«Teie naised rääkisid, kuidas nad olevat kartnud, kui said kuulda, et siia tuuakse mingisugused eestlased. Aga kui nad olid meid näinud, siis rahunenud maha, et on ju samasugused inimesed nagu nad ise.»

Mida tema naeratus pidi tähendama? Kas seda, et eestlased pidasid endid siinsest rahvast paremaks? See oli inimlikult arusaadav, igaüks arvab endast hästi, muidu üritaks ta ennast parandada.

Netsvetai oleks tahtnud veel öelda, et Juta meeldib talle, meeldib kui naine mehele; ta isegi pingutas end selles suunas, aga et sõnad ei tulnud ise kergelt üle huulte, siis vägistatult polnuks neil õiget mõtet ega tähendust. Jäägu see edaspidiseks.

38.

Kaarel Tergol oli juba harjumuseks saanud liikuda käruga. Kui ta hommikul surnuaeda läks, ajas ta käru ikka tellisetehase põletusahju tagant läbi. Seal seisid praakkivid — need olid kas üle põlenud ja kuju kaotanud või halvasti kuivanud, pudedad, ahjunurkadesse sattunud ja alapõlenud. Ta laadis neist mõne peale, otse üle välja ei olnud kauge minna, vahest kilomeeter maad, Tergo käru ratastest oli tee sisse sõidetud.

Alguses oli ta teinud aia vaid Malle haua ümber. Nõnda, et enesele jättis koha naise kõrvale. Pärast tuli mõte suurem töö ette võtta. Siis hakkasid Mannased appi, neil olid härjad käes, nad tõid praakkive vankriga. Brigadir Sergei jälgis, et nad häid kive ei võtaks. Head olid arvel, käisid kirjadest läbi. Kirjad kannatasid küll mõndagi ja iga kivi sa müüri seest ära ei loe, aga sovhoosis oli küllalt saksu, kes ehitasid enesele ahju ja kelle jaoks koormaid vasakule läks, nii et surnuaia tarvis ei jätkunud.

Lupja sai ehituse juurest. Selleks oli Orgita eraldi loa taotlenud. Lubjaauke oli sovhoosis mitmel pool, kus võis plaani tulla kas lauda või mõne muu hoone ehitamine, aga päris uusi auke ei lubatud lahti võtta. Majade ehitamine käis sovhoosi teises otsas ja surnuaialt oli sinna pirakas maad. Aga vanade maja juurest polnud ehitusele siiski kuigi palju ja sealt majast alustas Kaarel oma teekonda nagunii, nõnda et sai ka lubja kohale, kui liiga ahnelt peale ei pannud. Jällegi tuli Mannase-

poiss appi. Ajas peale tööd härja lubjaaugu juurde, Anton ja Enn tõstsid koorma täis ning nõnda sai kraami hõlpsasti Tergo käsutusse. Ega sinna võinudki suuri varusid koguda. Kaarlil oli kast, kus lupja hoida, ja teine, väiksem, kus segada. Liiva sai siitsamast — juhtus nii õnnelikult, et ei tulnudki väga sügavat auku kaevata. Savisegune see liiv oli, aga kõlbas.

Terve suvi oli kulunud müüriladumisele, valmis polnud aga rohkem kui esikülg, mis jäi Mõrujärve ning tee poole, ning pisut kummastki otsast. Aed tuli teha märksa suurem, kui praeguseks oli ripakil ristidega haudu, et ka edaspidi tulijad leiaksid endale paiga. Kohaliku rahva haudadest ei saanud siin õiget sotti. Värskemad olid küll tähistatud, aga vanemad kadusid mättasse. Arvestust ei peetud, igaüks kaevas augu kus pähe tuli ja küllap maeti ka üksteise otsa, sest kuidas muidu oleks nii suurte asulate kalmistu — siia ei maetud mitte üksnes keskuse surnuid, vaid ka teise farmi omi — sedavõrd vähe maad hõivanud. Ümberringi laius ju lõputu stepp ning pigem olnuks ootuspärane, et surnuaed paisub sellise plaanitu matmise puhul ülearu suureks. Aga ei, kühmude väli oli surutud üsna kitsale alale ümber üksiku kõvera kase. Kask hakkas kuivama, küllap igatsusest omataoliste seltsi järele.

Tergol oli plaanis ka puid istutada, nagu on Eesti surnuaedades, aga enne tahtis ta piirdemüüri valmis laduda.

Keskele oli Kaarel ehitanud uhke kaarega väravakoha. Aega viitis see, et ta tegi müürile, mis oli ühe kivi laiune, poolikutest tellistest viilu: ladus kivikillud keskele ja pani paksu mördi peale tellised kahele poole kaldu, nõnda et kivi ots ulatus pisut üle müüri. Selleks tuli kive järele aidata, pottsepahaamriga toksida. Viil tegi müüri huvitavamaks. Kaua müür siin vastu peab, sellele ei tahtnud mees mõtelda.

Kuidas suhtus Tergo ettevõtmisse kohalik rahvas, seda ta ei saanudki teada. Vahel hõikas mõni mööduja talle midagi, aga et ta ei mõistnud keelt, siis ei teinud kuulma. Orgita rääkis, et kohalikud nimetavad seda eestlaste suurehituseks, kuigi seda tegi vaid üks mees. Teised olid pakkunud abi, aga Tergo tahtis teha just üksinda, tahtis oma ideed ise teostada. Sovhoositööl ta ei käinud, oli aega nokerdada.

Tõnis Nyberg oli talle kastid valmistanud, Mannased ja Tärkeli-poisid kive ja vett toonud, Orgita aidanud asju klaarida, et takistusi ei tuleks. Nii võtsid ka teised asjast osa.

Kui väravakoht ning müür hakkasid juba ilmet võtma, käis eestlastest keegi ikka vaatamas. Seegi tuli toetuseks.

Muidugi sisaldas kohalike ütlus pilget. Otsekui oleksid eestlased mingi minevikurahvas, kes selle asemel, et enesele elu-

maju ehitada, kus uusi inimesi sigitada ja sünnitada, jahtisid surnuaiaga.

Aga sigis neil lapsigi. Hulda oli sünnitanud ja Marek ähvardas, et sellega ei jää. Veebeli Edithi kõht paisus, suve lõpu poole paistis juba välja ja ka autorit arvas rahvas teadvat.

Või selles midagi kiiduväärset oli, et kohalikud oma lahkunutesse niiviisi suhtusid. Matusel kõlas itk üle terve küla, aga mulla all puhkajast ei hoolinud enam keegi. Muidugi on hauas vaid lagunev liha ja kalliks tuleb pidada kujutlust inimesest, kes kord elanud. Hauakoht aga ongi ju selle tähistuseks. Neist paikadest, kus inimene kunagi liikus ja midagi tegi, puhub tuul läbi, viib vaimuriismed laiali.

Tergo mõtles Malle peale. Ta mõtles tema peale alati ja kõikjal, aga eriti hea oli seda teha siin, vaikselt ja jõudumööda, ilma ennast katkestamata müüri ladudes. Siin oli Mall kui elav ja vaatas Kaarlile otsa.

Tergol polnud muidugi õigust kohalikku rahvast süüdistada. Ega ta müüri neile etteheiteks ladunud, vaid oma arusaamade toeks. Igal rahval on omad kombed ja võibolla leitakse ükskord, et suured mausoleumid ja hauakivid on barbaarsus, surnud elavad edasi igaveste hingede maal ja neil pole tarvis tähistusi lagunevate kehade maal. Seda mõtet toonitas ka ristiusk, ometi ei tõrjunud ta paganlikku esivanemate ja hauakohtade austamist välja.

Venelased käisid kord aastas haudadel söömas ja joomas, siis jäi nendest paras jagu sodi maha, see oli ohvriand. Ka neljakümnendal päeval pärast kadunukese surma käidi siin, siis pidi hing keha juurest lõplikult lahkuma. Võibolla oligi neile hing palju tähtsam, et keha võis mahamatmisest alates unustusse jääda. Aga suvise põua ajal käisid nad eestlaste haudadele vett kallamas, sest arvasid põua põhjuseks asjaolu, et nood oma surnuid sama põhjalikult ei pesnud kui nemad.

Ei, Tergo ei süüdistanud kohalikke milleski, ta polnud suurt tööd ette võtnud mitte selleks, et enesest monumenti maha jätta või selle loomisega siinset rahvast kuidagi paremate kommete juurde tuua. Lihtsalt väga kõle oli olnud Mallekese viimane ase. Ja mitte üksi tema oma. Kuigi siinsed vaatasid asjale teise pilguga, tahtis Tergo teha nii, nagu tehti Eestis. Sest siin puhkasid ka Polli noored, vana Seelman ja teisest farmist üks eesti noorik. Nendel kõigil oli õigus eestipärasele surnuaiale. Ja küllap maetakse eestlasi veel. Ka vana Tergo ise jääb siia, kuhu siis mujale. Nii et enesegi jaoks ehitas ta seda tara, et sovhoosi kari üle ei tallaks, sõraga silma peale ei astuks.

Maju, tulekoldeid ja nurgavoodeid rajasid teised mehed, tema rajas surnuaeda, kas pidi seda nii pikalt õigustama ja õiendama?

Terve möödunud suve oli ta käinud Malle haual ja naisega vaikselt vestelnud. Ta oleks võinud juba siis tööd alustada. Mõte oli tekkinud, aga eesti mehel läheb aega, et kõik asjad hoolega järele kaaluda, projektid ja materjaliarvestused peas valmis teha.

Oma Mallega juttu rääkimas käis ta ka talvel, kui stepp oli paksu lund täis. Teise farmi viivast traktorijäljest tallas ta surnuaiale kitsa raja. Lumi oli kõik ühetasaseks teinud, aga tema ei eksinud, jõudis õigesse kohta välja, otsekui oleks Mall talle alt hauapõhjast vastu hüüdnud.

Ja eks ta hüüdiski.

Kuidas see kõnepruuk oli neil välja kujunenud, et nad said vaikides teineteisele kõik tarviliku ära öelda, ja mitte ainult tarviliku? Tarvilikuga on lihtne lugu — kui asi on teada ja mõlemale ühtmoodi näha, mis sõnu siis veel vaja. Aga nemad oskasid vaikides vestelda ka muudel teemadel, ilmast ja inimeste elust. Ainult riielda ei saanud vaikides, selles oligi niisuguse kõne eelis. Või ehk oleks ka riielda saanud, aga neil polnud seda tarvis, nad mõistsid teineteist, olid kõige lähedasemad. Vähest kurjust, mis on vahest igaühe südames varjul, võib jagada kividele ja kändudele, mitte aga inimesele, keda sa teise käega kallistad.

Nad olid abiellunud üsna eakalt. See oli kahekümne teisel aastal, kui maa elu hakkas rööpasse jooksma ja suuremad rahutused jäid seljataha. Kaarel oli siis neljakümne kolmene, Mall kolmkümmend kuus. Kaarel oli Vabadussõjast osa võtnud ning pärast mõisasüdamest tüki maad saanud, isa väike talukoht oli juba varem jäänud teisele vennale.

Siis võis Kaarel perekonna loomisele mõelda ja see oli tema eluõnn, et ta sattus just Malle peale, keda peeti oma sugulase talus teenija eest. Nõnda said nad perenaiseks-peremeheks, talu kosus, aga mingid kulakud või teiste eest ahnitsejad polnud nad kunagi olnud.

Lapseõnne neile ei antud. Naiseaega polnud Mallel pikalt, kuid sellegagi oleks jõudnud mitu pärijat sünnitada, aga läks nii, et nad jäid teineteisele ka lapse eest.

Siiski oli neil majas ka noorem põlv, ent seda ei saanud Kaarel hea tundega meenutada. Asi oli nii, et tema isakodu naabruses, väikeses Nipu talus, elasid nende kauged sugulased. Peremees oli suur plaanitseja ja unistaja, seejuures ka agar, ainult et kõik ta agarus jooksis liiva. Ühest küljest tahtis ta

kõveruste abil rikkaks saada, teisest küljest aga kuulutas, et kõik inimesed peavad olema ühtemoodi vaesed. Sotsialistiks teda pilkamisi kutsutigi. Plaanitsedes tegi ta võlgasid, tööks ei jäänud aega, lõpuks jõudis talu pankrotini. Seda tõukas tagant Kaarli vend, kes oli Nipu peremehe võlapaberid kõik enda kätte korjanud. Talu läks haamri alla ja mees poos ennast oksa. Viimast polnud Kaarli vend muidugi tahtnud ja küllap tundis süüdki, aga siiski ei keelanud see tal naabertalu odavalt ära ostmast ja oma talu külge liitmast.

Nipule jäid maha kaks noort inimest, tentsikaeas tüdruk ja poiss, kellel ei olnud kuhugi minna. Uus peremees ei ajanud neid majast välja, aga vaeslapsed ei tahtnud tema heaks ka tööle hakata, nad süüdistasid teda omas meeles rohkemaski, kui ta vahest süüdi oli.

Ka Kaarel pani asja vennale pahaks ning käis temaga sellest saadik kõige napimalt läbi. Just õiglustunde pärast võttis ta noored sugulased enda juurde tallu. Lapsi tal ju polnud ja ta teatas kohe, et nendest saavad pärijad.

Ometi ei hakanud nad Mallele ja Kaarlile lasteks. Miks see nii läks, ei osanud Kaarel kuidagi arvata. Vahest olid nad Mallega liiga vanaks jäänud ega osanud noortele soojust ja mõistmist pakkuda? Nii võis ta mõelda nüüd, tagantjärele, tollal see talle küll nõnda ei tundunud. Noored olid igati pere liikmed, ja kui nad oleksid tahtnud rohkem kooliharidust saada, oleks Kaarel neid ka koolitanud. Ise ta sellega peale ei käinud.

Noored hakkasid kohe omaette hoidma, neil olid kogu aeg mingid saladused ja plaanid. Vahel näis, et omavahel sosistades arvustasid nad igat Kaarli ja Malle sammu, otsekui ähvardaks neid vanade poolt mingi ülekohus. Alguses võis sellest ju aru saada, eks olnud isa koletu ots neid vapustanud, aga ajapikku pidanuksid nad rahunema, kui nägid, et pererahva poolt ei sünni neile midagi halba.

Kuid asi pigem süvenes. Mida vanemaks nad said, seda rohkem võõrdusid. See tegi Malle-Kaarlit õnnetuks, samas lähendas neid veelgi teineteisele. Otsekui näitas kätte, et pole neil laias maailmas kedagi peale teineteise.

Vahekord noortega lõppes nii, et uue korra tulles hakkas poiss sellega kaasa jooksma ja võibolla selleks, et ninameeste ees kannuseid teenida, kuulutas äkki, et tema on Tergo Kaarli sulane. Mingi ametigi peale sai ta selle eest vallavalitsuses ja läks talust ära. Tüdruk oli mõistlikum, aga hoidis muidugi ikka venna, mitte vanade poole. Sulase pidamise eest neid ära küüditatigi. Kas nende kasulaps, kes oli üle kümne aasta nende põllul kasvanud leiba söönud, püüdis kätt ette panna või tõukas

koguni tagant, seda nad ei teadnud. Äraviimise päeval kinnitas kasutütar küll, et see ei ole venna töö, vend püüdnud neid nimekirjast välja aidata, aga jõud polevat peale hakanud.

Tüdruk — või mis tüdruk ta nüüd enam oli, pigem vanatüdruk — jäi nende väikesse tallu ja tema auks pidi ütlema, et ta saatis tänase päevani pakke järele, iga kuu ühe. Aga kirjad olid väga napid, ilma soojuse ja haletsuseta. Isegi Malle surma puhul ei avaldanud ta kaastunnet.

Suhe noortega võis olla üheks põhjuseks, miks Malle ja Kaarli vaheline vaikimise keel ikka enam välja arenes. Õdevenda sosistasid omavahel ning Malle-Kaarlit vestlesid nii, et neile piisas vaid teineteise otsa vaatamisest. Muidugi olid nad selle kõneviisi leiutanud juba enne noorte majjavõtmist. Alguse oli see saanud tööde juurest, kus nad nii hästi tabasid teineteise mõtteid ja soove, et sõnu ei läinud tarvis. Töö ise ütles ette. Asi meeldis neile mõlemale; Mall kui naisterahvas oli looduse poolt jutukam, aga selline kõneviis vaimustas tedagi. Ja kui ta oleks aiva sõnadega rääkinud, siis oleks see vahest Kaarli ära tüüdanud, nüüd aga mitte.

Kui keegi käsiks Kaarlil maailmale tarkust jagada, siis soovitaks ta kõigile õppida vaikides rääkima. Oleks kindel, et jääksid ära riiud ja diplomaatia, järelikult ka suured sõjad. Sest nagu Kaarlile näis, ei saa vaikiva kõne abil kurjust ega halba sõnumit edasi anda.

Kui nemad kadunud naisega oleksid ühel päeval äkki palju sõnu ütlema hakanud, tähendanuks see, et nende vahel on midagi katki. Ega nad päris ilma sõnadeta elanud, seda muidugi, vahel oli tarvis kuulda ka teise häälekõla. Vahel rääkisid nad kõrvaliste inimeste pärast, et nood saaksid nende omavahelisest vestlusest osa.

Võibolla pettis Kaarel ennast, aga talle tundus, et just tänu vaikiva kõne omandamisele sai ta Mallega edasi rääkida ka pärast tema surma. Kujutlus töötas hästi. Eriti vestlusrohked olid esimesed kuud kalmistul ning see aitas Kaarlil üle saada ehmatusest.

Hiljem ei pidanud ta tingimata istuma haua kõrval, nägu vastu küngast, vaid sai juttu jätkata ka kaugemalt, müüri juurest. Vahest oli oma tõde uskumuses, et kehast vabanedes levib hing aja jooksul üha laiemasse ruumi.

Kaarel ladus müüri, aga tal oli tunne, et valmis ta seda ei jõua, enne kolib Malle kõrvale. Selle aja kohta ei osanud ta arvata, kuidas nende vestlus jätkub ja kas seda siis üldse ongi. Hea, hõlmav vaikus on siis igatahes.

Ta läks oma otsamüüriga jõudsasti edasi, kuigi ei kiirustanud.

Kevadest suve lõpuni oli ta hulga ära ladunud, eks näis, mis edasi saab. Sovhoosis oli vahepeal üks matus, vanker ja leinajad ei kasutanud Kaarli ilusat väravat, vaid sõitsid surnuaiale ümber müüri otsa. Kas tahtsid nad sellega näidata, et neile ei ole Kaarli tegu sugugi tarvis? Mis temal sellest. Ta teinuks külapoolse otsa enne ära, aga Heino oli kive vedanud ühtlaselt mõlemale poole ja nüüd oli Nyberg ka kaks segukasti kokku löönud, et Tergo saaks tööjärge vahetada.

Kaarel tundis vahel valusid rinnus. Mis saab siis, kui ta Malle juurde kutsutakse? Kas leidub eestlaste hulgas neid, kes viivad töö lõpule? Vahest leidub, nad pakkusid talle ju abi. Aga kas neil lastakse teha? Seni polnud sovhoosi juhtkond sekkunud, kuid kes teab, mis edaspidi võib juhtuda. Vaatavad ehk praegu, et hull vanamees, las möllab, aga kui tegema tulevad töömehed, kes päeval ehitusel, äkki läheb siis meel kadedaks, et mis nad ennast ilmaasjata väsitavad? Või selgub, et kive on puudu — neid on muidugi mõnele asjamehele altkäe antud — ja siis on hea ajada süü surnuaia müüri peale?

Kuniks Kaarlit oli, tuli jätkata.

39.

Sovhoosil oli kolm autot. Mõni nendest oli alati rikkis. Kui oleks kolme korraga sõitmas nähtud, oleks vist pool küla vaatama kogunenud. Enamik aega olid remondis kaks, vahel kõik kolm. Kas nad remondiski olid, lihtsalt seisid mõne tagavaraosa puudumise tõttu. Sügisese viljaveo ajaks püüti veokid korda saada, sest viljavarumine oli järsk asi. Kombainide juurest vilja keset steppi hunnikusse viia oli lihtne, selleks kasutati traktori järele haagitud suuri kärusid. Häda oli kuivatist rajoonikeskusse elevaàtorisse vedamisega. Selleks anti majanditele autosid ka kõrvalt.

Kui mõni auto rajooni läks, käis selle ümber alati sagin, sest ikka leidus sõitasoovijaid. Juhtkonna meestel või nendel, kes saadeti tööasju korraldama, oli mõistagi eesõigus ning nemad sõitsid juhi kõrval kabiinis. Harva kogunes mitu tähtsat tegelast ühele sõidule, siis oodati lihtsalt järgmist reisi. Kui sul on õigused ja paber taskus, siis sa enam autokasti ei roni.

Teised aga, kes läksid oma asju ajama, oleksid sinna hea meelega roninud, aga neid ei lastud alati. Ülematelt luba küsida ei olnud suurt mõtet, need võisid öelda, et pole sul tarvis minna ühtigi, istu kodus. Õigem oli asja ajada otse autojuhiga. Kuigi ta kuulas ülemate käsku, võis ta nende kunded ka maha jätta, kui käsk oli mokaotsast antud.

Seisusevahed tulid kõikjal ilmsiks. Sõita said sõbrad ja sugulased ja need, kellel oli autojuhi ees teeneid, otsese pistisega eriti kaugele ei jõudnud, aga natuke kõrgema pulga peale tõusis andja siiski — kui muidumehega võrrelda.

Heino-taoline oli see kõige viimane muidumees. Ametlikult polnud talt ta kasinaid kuulutatud või kuulutamata õigusi ju ära võetud, aga kasutada ei saanud neid hoopiski.

Ühe autojuhiga mängisid nad küll vahel koos võrkpalli, kas vastamisi või sama poole peal, kuidas juhtus, aga eriliseks tutvuseks sellest ei piisanud. Heinol oli see viga, et ta manitses korrale, kui väga klämmimiseks läks, ja seda juhtus pahatihti, kui kambas oli mõni niisugune mängija, kes tahtis oma vägevust näidata.

Õiendajat ei sallita kusagil, kellele see korda läks, et üks eestlane elus kõike, ka pallimängu, tõsiselt võttis. Nii talle ükskord öeldigi: sa ei saa mängu mõttest aru, ega sa mõisa peale mängi. Heino tegi kõike mõisa peale, kas mõis või mitte midagi.

Sel korral augustis, kui Heino rajooni kippus, oli taas tunglemine ümber auto ja kast kraami täis. Veel teadmata sisuga kaste, midagi pidi nendes olema, et isegi present oli peale laotatud. Kastivirna ja tagumise luugi vahel oli kitsuke ruum, aga autojuht, juhtidest kõige vanem ja tigedam, sõimas soovijad juba enne läbi, kui need jõudsid suu lahti teha. Tema ei tahtnud kellegi elu eest vastutada, nii ta ütles.

Heino oli kogenud, et sõim käib Venemaal asja juurde, kõva sõim näitab omamoodi südamlikkust või vähemasti tähelepanu sõimatava vastu, hoopis halvaks ja salakavalaks peetakse seda, kes viisakalt vaikib. Kuigi sõim on teinekord tige ja koosneb mõistagi kõige ropematest sõnadest, osutab see, et sõimaja saab oma hingele kergendust, ja kui hing on lahe, võib mehega asju ajada. Vaikijaga pole enamasti midagi peale hakata, tema jääb oma otsusele kindlaks.

Heinol ei olnud üldises konkurentsis väljavaadet löögile pääseda. Ta vaatas endale koha vasaku küljeluugi kõrvale, kus annaks kaste natuke nihutada, nõnda et mahuks nende vahele presendi alla kükitama. Natuke ohtlik võis see olla sõidul, mis koosneb üksnes rappumisest, aga valikut ei olnud, ega järgmised korrad tule parемad, Heino ei saanud oodata nädalate kaupa.

Kuigi autojuht käis kontori vahet ning sõimas vasakule ja paremale, et reis venib, mingeid vajalikke pabereid alles kirjutatakse, ei leidnud Heino võimalust oma plaani teoks teha, teisi samasuguseid hädalisi kiias liiga palju ümber auto. Heino ainus eelis oli see, et ta polnud sõiduks kelleltki luba küsinud

ning võis teha näo, nagu oleks ta kontori juures juhuslikult. See andis väikese šansi märkamatuks jääda.

Oma sõidusoovi ei saanudki ta kuulutada, sest sõitis komandandi eest salaja.

Kui autojuht oli järjekordselt kõik ootajad sõimuga laiali peletanud ja ägedam seltskond tema järel kontorisse valgus, leidis Heino hetke, et auto rattale karata, sealt kaste natuke nihutada ja presendi alla pugeda. Võis loota, et ehk ei panda tähele. Tagumise luugi juures oleks see vaevalt võimalik olnud, seal käis autojuht juba korraks katet kergitamas ja kindlasti teeb ta seda enne ärasõitu veel kord. Tõenäoliselt võtab ta lõpuks kolm või neli inimest siiski peale, rohkem sinna pilusse ei mahu, küüntega kinnihoidmine on igaühe enese mure.

Oligi õige aeg. Varsti paugatas auto uks, tagant kostis rüselemist, pika tiristamise peale läks mootor käima ning auto hakkas liikuma. Heino pidi varjule jääma, et autojuht ei tõstaks teda keset teed maha. Teised sõitjad teda vahest välja ei anna, nad ise ka jõu ja kavalusega peale saanud, aga mine sa siiski neid tea. Heino nihutas presenti, et oleks õhku hingamiseks, ning hoidis seljaga kaste paigal. Nendes ei paistnud midagi rasket olevat, sest need kippusid karglema, Heino pidi oma eluruumi kogu aeg korraldama. See ei lasknud sõitu igavaks muutuda.

Teed ju stepis õigupoolest polnudki. Traktor oli kevadisel tümal ajal savi kamakatena üles pööranud, suvel olid need kivikõvaks kuivanud, auto rappus üle nende. Maa oli kõva, aga rajalt kõrvale sõita ei olnud siiski mõtet, sest rohi oli täis salamuhke ja suslikuauke, milles auto hüppas veelgi hullemini. Ainsad siledad teeosad olid soolakud, aga need olid tavaliselt ainult mõnikümmend meetrit laiad. Suvel olid need sõidetavad, aga üldiselt püüdis tee neid vältida, sest märjal ajal olid nad kõige hullemad.

Vanasti käidi jala Tartust Riiga, Heino oleks ka selle seitsekümmend kilomeetrit ära astunud, aga aega ei antud nii palju. Kui ta paar päeva tellisetehases nägu ei näitaks, tõstaks Sergei lärmi.

Võitles Heino kastidega mis võitles, siiski rändas mõte oma rada.

Juba suve hakul oli ta koos Orgitaga komandandi juurde läinud, viinud kirjaliku avalduse, et soovib minna edasi õppima kas mõnda tehnikumi või siis vähemasti oma rajoonikeskuse keskkooli.

Komandant oli avaldust lugedes haigutanud, kõigest paistis, et tal oli jälle pohmelus, ning torganud paberi võrdlemisi

demonstratiivselt paksu kaustiku vahele laua alumisse sahtlisse. Kaustiku ilme oli just selline, et sealt ei võeta ühtki paberit enam välja ega saadeta edasi.

Õppima lubamine ei olnud ainult kohaliku komandandi asi, loa pidi andma rajooni vastav amet, aga komandandi eestkostest olenes siiski palju. Neile mõlemale Orgitaga oli selge, et eestkostet ei tule. Komandant ei öelnud midagi vastu, ainult noogutas, aga küünilisevõitu hoiak oli palju halvem kui vene moodi sõimamine või selgitus, et teda, Heinot, on siia tööle, mitte õppima toodud.

Nüüd siis oli Heino teel rajooni, et ise minna asumiselesaadetute osakonda. Ta teeb, mis saab, vähemasti jääb süda rahule. Kuigi oli ette teada, et suurt abi ei saa loota. Seda enam, et ta läheb nagu komandandi peale kaebama, et see ei andnud tema avaldust edasi. Aga väike lootus oli siiski, äkki juhtub ette mõni kaastundlik hing. Üks sajast, miks ei või just selline otsustusvõimeline inimene nende rajoonis ametis olla.

Küüditatud ise suhtusid asjasse erinevalt. Heino oli siinkandis enda teada esimene üritaja.

Mis õpetus see siin ikka on, võis mõni arvata. Tuleb ellu jääda, rohkemat tahta on kurjast, mõtles ehk kolmas. Isegi ema oli veidi murelik: kust nad võtavad raha, et Heino saaks teises linnas korteri eest maksta, süüa, koolis käia. Ka õpikute peale poleks neil jätkunud korraga raha välja panna. Kellelegi kodumaal loota ei olnud. Heino arvas, et ta võiks mõne tööotsa vaadata, ta oli juba seitseteist aastat vana. Aga õppimisega on alguses kindlasti löömist. Kuigi ta oli suvel õhtuti püüdnud keelt juurde õppida, oli see ikkagi probleem. Tal polnud ju tarvis lõputunnistust, vaid teadmisi.

Orgita oli ainus, kes teda kindla sõnaga toetas. Aga paraku vaid moraalselt. Materiaalselt toetajat poleks nagunii leidunud. Mõni küllap vaatas ta soovi peale koguni pahameelega: tahab oma ema, kes ei ole kuigi terve, üksinda jätta.

Tärkeli pere õppis. Heidi kohta võidi öelda mida tahes, aga ta oleks pingutanud ja lastel õppida lasknud ka siis, kui isa ei oleks neile raha saatnud. Heino loomuses polnud kadedust, aga Tärkelite asemel oleks ta vähel küll tahtnud olla.

Mida arvas Seela sellest, et ta õppima läheb? Ühest küljest pidas seda enesestmõistetavaks, teisest küljest aga võis millestki vaevu tabatavast tunda, et Seela oleks meelsamini näinud, et Heino oleks alles siis rajoonikeskusse läinud, kui temagi sinnamaani jõuab.

Seela lõpetab seitse klassi alles kahe aasta pärast ja on siis viisteist. Kuidas sobiks üheksateistaastane täismees laste hulka?

Seela, jah, miks see Seela tal ikka peas püsis? Väike plikatirts alles. Kuigi ta väga tirts enam polnudki. Heino tabas end vahel ahnelt vaatamas tüdruku pluusi, mis oli rindadest pakatamas. Ta oli kõhn tüdruk, aga sinnakanti oli tugevasti juurde siginenud.

Ta tahtis Seelat näpuga puudutada, vahel hoidis end tagasi, vahel puudutaski. Kui ta võttis hoogsalt, nagu enesele aru andmata, tüdrukul käest kinni, hakkas see kohe end välja väänama, otsekui oleks Heino puudutus midagi kõige koledamat maailmas. Mõnikord oleks isegi lõbu pakkunud teda jõuga kinni hoida. Aga siis oleks väike turtskass vist väga vihaseks saanud. Temperamenti oli kõigil Tärkelitel.

Samas piilus tüdruk teda alati, kui nad koos olid. Kui Heino tema poole vaatas, siis keeras pilgu kõrvale või vahtis altkulmu. Niisugune oli nähtavasti ta iga. Heino ise oleks võinud juba päris lõkkele lüüa, aga Seelal polnud vist veel aeg.

Sovhoosis oli tüdrukuid, kes oleksid talle vanuse poolest rohkem sobinud. Kaja oli Heinost vaid pisut üle aasta vanem ja temast räägiti, et ta saab sakslase Filipiga kokku ning lubab enesega kõike teha. Ta oli tuline neiu, aga Heinost vaatas ta läbi, nagu poleks poissi olnudki. Ometi oleks eesti noortest just Heino võinud arvesse tulla. Oli veel Polli Enn. Ta oli Heinost aasta noorem, aga mehisem ja karusem kui too. Kaupo oli veel laps, Meelis oli temast väiksem, aga paistis tüdrukute vastu rohkem huvi tundvat. Ta piilus isegi Kaja poole, katsus ükskord Heinole midagi nilbet tüdruku kohta rääkida, aga Heino polnud meelega kuulanud, et teist kasvatada.

Veel oli Vilma Veebel. Ta ei olnud ilus, aga kui pilli mängis ja ennast ära unustas, hakkas temas midagi kaunist kumama. Tal olid rohelised silmad, ja kui ta vahel Heinot vaatas, põles nendes iseäralik tuli. Aga samamoodi vaatas ta Ennu ja Heinol oli niisugune tunne, et Vilma ja Enn võiksid omavahel sobida. Mõlemad vaiksed ja visad, aga samas millegi poolest vastupidised, täienduseks teineteisele.

Sovhoosis oli ka vene tüdrukuid, kes Heino poole vahtisid ja vahel üsna avalikult külge lõid, kuid Heinol ei tulnud pähegi neist välja teha. Natuke erutas teda mõte Silvile, vahest ta kohtab teda keskuses. Aga õppetöö polnud veel alanud.

Seela olevat Meelisele öelnud:

«Kui Heino need eesti tüdrukud üles otsib, siis ma teen talle tuupi.»

Meelis võis selle ka omast peast välja mõelda, et Heinot õrritada. Aga ükskõik, see näitas, et Seela oleks tõepoolest võinud nii öelda. Ja see meeldis Heinole. Nii rumalad on kord

poisterahvad, et neile piisab tüdruku armukadedusestki. Hiljem teeb see neile nalja ning lõpuks viha — nõnda oli öelnud kord elutark Olev Topman, kes muidu üldistel teemadel ei arutlenud. Topman oli silmanähtavalt huvitav mees ja Heinol oli vahel kahju, et tal ei tekkinud temaga lähemat kontakti. Topman oli alati viisakas, aga sisemiselt üleolev. Tal oli veel vaid aasta viiekümnest puudu, kuid oma parematel hetkedel ei näinud ta välja vanem kui kolmkümmend.

Auto tegi peatuse. Arvatavasti oli see muldonnide. küla «Tuleviku Koit». Mida siin seisti, seda Heino ei teadnud. Tagant läksid sõitjad maha, sirutasid jalgu, kõndisid ümber auto, rääkisid juttu. Heino ei saanud seda teha, tema oli ju jänes. Tuli oma kohal edasi kükitada.

Kaugelt kostis autojuhi kirumist. Lõpuks oli ta vist hankinud kusagilt vett, kostis sorinat, küllap kallas ta vett radiaatorisse.

Piinarikas sõit jätkus. Enne linnajõudmist oli tüdimus suur, mõtegi ei tahtnud peas liikuda.

Linnakese tänavad olid ära tunda veelgi suurematest aukudest, kui need olid stepiteel. Sõideti üle raudtee, koorem kaldus kord ühele, kord teisele küljele. Heino pani kogu jõu mängu, et kaste paigal hoida.

Siis sõideti üle väravapaku ning peatuti.

Heino ootas, kuni vaikseks jäi, piilus siis välja ning hüppas maha. See oli ekspediitori õu.

Ekspediitor oli kuivetanud vanamees, kellel oli asulas väike maja. Ta esindas sovhoosi ja sai sellelt palka. Tema majas peatusid öömajalised, lukustatava värava taha võis jätta kaubakoormaid, kui neid ei saanud mingil põhjusel maha laadida või sõit hommikul jätkus.

Ka Heino võis siia öömajale tulla, kui asi venima jääb. Ekspediitorite vanapaar ja nende vigase jalaga tütar olid lahked inimesed. Nad vaatasid iga noort meest kui võimalikku väimeest. Kuigi tütar lähenes juba kolmekümnele. Ekspediitoril oli tutvusi ladudes ja kaubabaasis, ta oli osalt ka sovhoosi varustaja. Peamine oli siiski tema maja ning avar õu, mis sovhoosi teenistuses.

Heino ei läinud end näitama, vaid hiilis kohe välja, et minna komandantuuri.

Tee viis koolimajast mööda. Heino peatus selle ees ning astus kõheldes sisse. Koridor oli lubjalõhnaline. Loosung seinal — «Õppida, õppida, õppida!» Lenin. — oli lupjamisest valgekirjuks muutunud.

Heino sammud kajasid tühjas ruumis, ta otsis kantseleid. Vaatas ka paarist uksest sisse. Need olid klassid. Vanaaegsed

koolipingid seisid reas. Need ruumid tekitasid Heinos imeliku erutuse. Kuigi nad erinesid tema kodukooli omadest, aknad olid siin kitsukesed ja seintel kõiksugused venekeelsed plakatid ning teadaanded, mõjusid nad temasse ometi nõnda, et soov õppima pääseda sai veelgi suuremaks.

Üks uks maja teises tiivas oli pilukil. Heino piilus sellest sisse. Laua taga istus range ilmega naine, prillid ninal, ning luges raamatut.

Heino astus uksest sisse, köhatas. Õpetaja tõstis pea.

«Kuulan sind,» ütles ta.

«Vabandage, kas teie registreerite õppidasoovijaid?» küsis Heino ning kuulis ise oma tugevat aktsenti.

Õpetaja mõõtis teda, otsekui poleks ta kindel, kas noormees soovib ise õppima tulla või tahab kedagi teist registreerida. Ta otsustas nähtavasti esimese kasuks ning küsis:

«Kas sul on tunnistus kaasas?»

Sellest sõnast ei saanud Heino täpselt aru, see kõlas rohkem nii, nagu oleks tegemist raamatupidamise dokumendiga. Aga aimata võis, mida temalt taheti. Ta võttis taskust oma seitsmenda klassi tunnistuse ning kaheksanda klassi oma, kus olid kolme veerandi hinded peal. Et küüditamine oli ajastatud koolivaheajale, siis olid lastel tunnistused käes.

Õpetaja võttis dokumendid, vaatas neid, jäi aga endiselt tõsiseks, ei naeratanud ega näidanud arusaamatust. Alles hetke pärast taipas Heino, et teine ei oska ju neid eestikeelseid sõnu lugeda. Ta astus laua juurde ja ütles:

«Ma tõlgin teile.»

Kuid õpetaja tegi tõrjuva liigutuse. Ta ütles:

«Numbrid on ju samad.»

Tõepoolest, tunnistusel olid enamikus viied, mõni harv neli sekka. Sellest piisas.

«Nii et sa oled Eestist,» ütles õpetaja aeglaselt. «Kas sul õppima asumiseks luba on?»

«Ma olen just praegu teel komandantuuri, et luba taotleda.»

Õpetaja vaatas veel kord mõlemat tunnistust igast otsast, näis, et need meeldisid talle. Ta ütles:

«Mina võin sind kaheksandasse klassi sisse kirjutada, aga õppetöö alguseks peab sul luba olema.»

Ta ei öelnud vist meelega asutuse nime. Kas ta kartis seda või oli selle nimetamine normaalsele inimesele ebameeldiv.

«Mu vene keel on veel nõrk,» ütles Heino igaks juhuks.

«Selleks sa kooli tuled, et õppida.»

Heinol hakkas äkki kuidagi hea. Kohe esimene õpetaja siin koolis oli sümpaatne, see oli tore märk.

Õpetaja veeris ladina tähti lugeda ning kirjutas oma kladesse:
«Heino Mannas.»
«Siin on kaks ühesugust tähte?» küsis ta.
Heino noogutas.
«Hiljem teeme koos sinu tunnistusest tõlke, praegu võid need tagasi võtta.»
Heino pani tunnistused tasku. Südamel oli kerge. Ta oli õpilaste kirja kantud.
Komandantuuri astus ta sisse täis lootusi. Ta oli end valmistanud selleks, et saab omavolilise tuleku eest pragada. Ta mõtles end kaitsta nürimeelse kordamisega, et soovib õppida. Inimestel on ju usk loosungitesse, sõnad peaksid soodsas suunas mõjuma.
Keegi kõrgemat sorti hingekarjane istus laia laua taga, vormimüts peas. Kui ta Heinole kahtlustava ning professionaalselt hall-terava pilguga otsa vaatas, ütles too kindlalt:
«Tulin teilt luba paluma, et saaks siia keskkooli õppima asuda.»
«Mis sovhoosist või kolhoosist?»
«Seitsmekümne kaheksandast.»
«Kas siiailmumiseks oma komandandi luba on?»
«Ma esitasin talle avalduse, et soovin õppida.»
«Ma küsin, kas luba on. Kas tema saatis sind siia?»
«Ma tahan õppida,» kordas Heino visalt.
Asjamees vaatas Heinole otsa, ta silmapilu muutus veelgi kitsamaks ning terasest pilk kurjemaks.
«Ma talle näitan, kuidas oma inimesi käest ära lasta!» pomises ta.
See ähvardus oli suunatud sovhoosi komandandile, aga ka Heinole ei tõotanud see midagi head.
Asjamees hõikas üle ukse kellegi kohale ning seletas tulijale:
«Too siin tahab õppida. On oma loaga tulnud ja esitab nõudmisi.»
«Eks õpetame siis teda,» ütles teine mundrimees. «Tule kaasa!»
Heino vaatas arusaamatuses laua taga istuja poole, see oli pilgu kõrvale pööranud, nagu oleks tal oma paberitega kibedat tegemist.
Heino läks kõheldes teise mehega kaasa.
Ta viidi kahest ruumist läbi, trepist alla hämarasse esikusse, seal keeras mees ühe raudukse lukust lahti ning ütles Heinole:
«Ole lahke sisse astuma. Paremat õppimispaika pole sul soovidagi.»
Heino hakkas taipama. Ta vaatas ringi, kõik oli võõras ja

vaenulik. Ta ei saanud vastu hakata. Mehel oli käsi revolvrikabuuril. Vastuhakkamisel oli kõige vähem mõtet.
Heino astus uksest sisse. See kolksatas tema järel kinni, kriginal pöörati võtit lukuaugus.
Ruum oli täiesti pime. Ainus valguskuma tuli sama raudukse poolt, mis oli Heino järel sulgunud. Seal oli trellitatud aken, mis lükandluugiga pooleldi suletud.
Kui kaua siis teda nüüd kavatseti siin karistuseks kinni hoida? Ta oli kuulnud viiest päevast külma põranda peal. Kas see oligi sama?
Või ei leita ta süü nii suur olevat ning lastakse varem välja? Kohtuotsust ju polnud.
Praegu veel ei kujutanud ta enesele ette, kui pikk see aeg tegelikult on. Aeg ei kulge ühtviisi, tema kiirus oleneb tingimustest.
Imelik, et Heinol ei olnudki erilist solvumis- või ülekohtutunnet. Et tema soovile tasuta kooliharidust saada, millega nii kiideldi, vastati nõnda. Kui ennast rahustada ja järele mõelda, siis oleks ta pidanud seda arvestama. Ta oli riskantse sammu ette võtnud, üritanud oma komandandist mööda minna. Kui see saab tema pärast rajoonist peapesu, on edasised väljavaated veelgi närumad.
Või siis lunastab ta oma kartsapäevadega tulevikuks pääsme, tõestab oma tõsist ning vankumatut õppimissoovi.
Arvestagem viit päeva ilma söömata ja joomata, ütles Heino endale. See katsumus tuleb läbi teha. Peaasi, ei mingit enesehaletsust. Kui ta on elus suuteline suurteks tegudeks ja ülesanneteks, siis peab ta selle pisikese ebamugavusega toime tulema.
Kas on parem liikuda või nurgas kössitada, püüda mõte välja lülitada või mõtelda kaugetele meeldivatele asjadele, teha mingit mõistuseharjutust, näiteks peast malet mängida, arvutada või püüda langeda poolteadvuseta olekusse — seda kõike pidid näitama eelseisvad päevad. Heinol ei olnud kogemusi, ta polnud lugenud selle kohta käsiraamatuid, ta peab ise tuletama parima viisi vastupidamiseks.
Äkki tajus Heino kõrv siinsamas nohinat. Silm oli juba pimedusega harjunud ning ta märkas kõval laudnaril kössitamas üht kogu. Tal oli seltsiline. See oli hea, teisiti ei osanud Heino mõelda. Teine inimene sinu läheduses on alati hea. Kuigi kurjus tuleb inimestest, kurjus ja hädad, lähtub nendest ka kõik see, mis meid üldse inimeseks teeb. Heino oli ise valmis headuseks ja uskus kõigist pettumustest hoolimata teiste headusse.

Pettumused võisid olla ta enese viga, kui ta ei osanud teises head üles leida ning esile tuua

«Tere,» ütles Heino eesti keeles. Et häält teha.

«Kurat, eestlane,» ütles teine mitte just eriti reipalt, kuid siiski nii, et selles oli märgata väikest elavnemist.

Vaevalt oli see kartser tehtud ainult eestlaste jaoks, aga et see oli komandantuuri oma, siis oli loogiline siin kohata just eestlasi või ka lätlasi-leedulasi, kellel oli näiteks sakslastega võrreldes siinolekuaeg alles lühike ning oskus karistusest hoiduda seetõttu väiksem.

«Kurat, eestlane,» kordas teine uuesti, hääl oli nüüd selgem, kuid toon pisut kõhklevam, otsekui oleks ta kahtlema hakanud, kas oli Heino teret õigesti kuulnud.

Need on vahest eesti keele kaks kõige populaarsemat sõna, mõtles Heino.

«Eestlane jah,» ütles ta. «Keda muud siia ikka tuua on.»

«Mis eest toodi?»

«Ei öeldud. Ma oletan, sellepärast, et tulin ilma loata siia nende jutule. Aga teid?»

«Laulmise pärast.»

«Kuidas laulmise pärast?»

«Laulsime sõbra sünnipäeval laule, mille mõned sõnad ähvardasid riigi alustoed ära õõnestada.»

«Kas keegi kaebas?»

«Peab arvama.»

«Keegi eestlastest?»

«Teised ei saanud ju sõnadest aru.»

Nüüd oleks ka Heino tahtnud «kurat» öelda. Talle ei teinud miski muu nii palju tuska kui kuulda midagi halba oma kaasmaalaste kohta. Eestis oleks see kuulunud igapäevaelu juurde, siin aga mitte.

«Mitu päeva on istutud?»

«Kolm. Süüa siin ei saa. Juua saab, kui jõuad küllalt valjusti vastu ust prõmmida,» seletas teine kõik olulise ära. Võibolla tahtis ta jutu lõpetada.

«Siin on külm,» ütles Heino veel igaks juhuks.

«Suvel pole midagi. Meilt oli talvel üks vana mees. Sõimas vene sahka. Viis päeva istus ära, tuli välja, sai kopsupõletiku, nädala pärast oli surnud.»

Nii lõpetas võõras teistkordselt jutu.

Eks meil tule veel teineteisega tegelda, mõtles Heino. Teisel on küllap kehvad tunnid käes, tuleb ta rahule jätta ning enesega tegelda.

Mida tähendab viis päeva niisuguses olukorras olla, mida

tähendab teine päev, mida kolmas, kuidas psüühika muutub — see kõik tuleb omal nahal ära proovida, et teada saada.

Heino istus teisele narile, pigistas sõrmed rusikasse ja tegi jälle lahti. Nii järjest. Päev oli alanud pimedas, vahepeal oli valge olnud, õhtu oli taas pime. Ema hakkab muretsema, kui teda ei tule. Paljugi mis mõtleb. Rajoonikeskusest läheb läbi Siberi ainus raudtee. Selle otstes on lai maailm. Või kitsas kong.

40.

Seela istus üksinda kodus ja mõtles. Ema oli aetud aitade juurde mingit hädatööd tegema, kas mädanes kaalikas või põles seemnevili, poisid olid läinud Mareki juurde, kes lubas neile õpetada fotoasjandust.

Oli pühapäev. Vaablase Roosi istus nagu alati oma kaltsukuhja otsas ning üritas Joosepile midagi öelda. Joosep ei kuulnud teda, ta luges Eestist Mannastele saadetud ajalehti ning urises aeg-ajalt omaette. Nende urinate järgi võis üsna hästi kindlaks teha, mida ta luges ning kuidas edenes elu kodumaal. Kaja õmbles midagi kirjut, ilule suunatud tegevus ei keelanud tal ühtelugu vihastamast ning ähvardamast riie katki ribistada, kui see ei taha talle alluda.

Seela mõtles Heino peale. Ta polnud seda kavatsenud, aga ikka juhtus nii, et kui ta asus mõtlema, mõtles ta Heinost. Heinost ja enesest. Ta oleks võinud öelda, et ei suuda Heinole mõtlemata elada, kui see poleks kõlanud liiga kirjanduslikult. Kui Heino talle lähedale tuli, siis sirutusid Seelal iseenesest küüned kassikäppadest esile ja ta oli poisile iga sõna või teo eest näkku kargamas. Miks ta käitus nii vastikult, seda ei osanud ta enesele seletada. Võibolla pidigi see tütarlapse loomuses olema, muidu juhtuvad asjad, mis pole veel juhtumisküpsed.

Heino oli nende sovhoosi eestlastest esimesena ning seni ainsana viis päeva külmas keldris kinni istunud, söömata ja joomata. See Heino, kes oli viisakas ja alati tähelepanelik, osutus nendest kõige suuremaks kurjategijaks.

Ta oli tulnud tagasi, näost kõhn ja kurnatud, aga silmad hiilgamas. Seelal oli temast väga hale, aga Heino ütles:

«Alles nüüd ma tean, mida ma elust tahan.»

«Mida siis?» küsis Seela lihtsameelselt.

«Seda ei saa sõnadega seletada,» jäi Heino vastuse võlgu, aga tema toonist oli tunda, et ta teab tõesti midagi erilist, mida ei saa niisama lihtsalt öelda, vaid peab eneses läbi elama.

Kui Seela oleks pidanud ütlema, mida tema elust tahab, siis läinuks meelest õppimine, kodumaale pääsemine, inimväärne elu, talle oleks esimesena pähe tulnud see, et ta soovib jääda Heino lähedusse. Sest tema oli tüdruk, tulevane naine, tema asi oli niiviisi mõelda. Aga Heino oli mees, tema mõtles teisiti, talle olid muud asjad olulisemad. Kas need olid olulisemad ka tegelikult, selle üle võis vaielda. Ent mis mõtet olnuks vaidlemisel, kui inimesed toimisid ikka oma tõekspidamiste kohaselt.

Need päevad, kui Heino oli teadmata kadunud, närvitses Seela tema pärast väga. Nõnda, et oli pigem haige kui terve. Võibolla pabistas ta isegi rohkem kui Heino ema, seda ei saanud mõõta. Heino ema võis südamevalu välja näidata, aga Seela ei võinud. Ainult komandandile ei tohtinud ka Heino ema midagi näidata, sest ta ei teadnud, mis poisiga on juhtunud. Komandant teadis, juba teisel päeval, aga oli vihane ega öelnud. Kuigi Orgita tegi tema juurde asja ning püüdis järele uurida. Tema oli ka ainus, kes asja ära aimas. Heino emale ütles ta nõnda:

«Ära muretse, kui ta kord nende juurde läks. Peavad mõne päeva kinni ja lasevad tulema. Võibolla annavad veel lõpuks loa õppima minna.»

Mingit luba Heinole ei antud. Oli kästud otsekohe koju sõita ja teine kord ilma küsimata mitte ringi liikuda.

Heinol oli kinniistumisest hoolimata jätkunud vaprust pärida:

«Kuidas jääb siis õppimisega?»

«Seda aja oma komandandi kaudu, siia ära enam nägu näita,» oli talle öeldud.

Sovhoosi komandandi vastus oli aga lühike:

«Teid on siia tööle saadetud, mitte õppima.»

Ta oli Heino peale vihane, ja kuhu sa kaebad.

Seela tunnetes valitses segadus. Heino oli nii tore ja tahtis edasi jõuda, aga tüdruk ei saanud midagi parata, et vaatamata mõistuse tõrelemisele oli tal südames Heino siiajäämisest hea meel.

Heino käis jälle õhtuti vene keelt õppimas, istus Seela kõrval ning tüdruk tundis kogu kehaga tema kohalolekut. See pool, kus istus Heino, oli palju kuumem kui teine, seda oleks Seela võinud kas või kraadiklaasiga mõõta.

Heino luges ja mõtles palju, ta rääkis huvitavaid asju ning Seela lausa tajus, kuidas ta noormehe kõrval areneb.

Vahel püüdis Heino tüdrukut sõrmeotsaga puudutada, aga siis läks temperatuur liiga kõrgeks ja Seela turtsus kui kass.

See kõik kokku oli nii hea. Ka turtsumine...

Eeskojast kostis kobistamist. Nii sai tulla vaid keegi kohmakas ja võõras.

Seela vaatas ukse poole. Sisse astus teise farmi elanik, kelle nimi oli Voldemar Särg. Ta oli kogukas, pisut kühmus mees, oma kohmetu oleku kohta ebatavaliselt elavate silmadega.

«Tere, kas tohib sisse astuda?» küsis ta Joosepi poole vaadates.

«Tule aga edasi,» ütles Joosep.

Tema oli alati seltskondlik. Isegi kui ta vihastas ja asju loopis, tahtis ta, et teised seda näeksid. Küllap ta mõõtis ka külalist nüüd selle pilguga, et kas tollest saab õiget seltsi või mitte.

Voldemar Särg istus pingiotsale ning kohmitses põue kallal, aga ei võtnud sealt siiski midagi välja.

Tal oli suvel naine ära surnud ja kolm tütart maha jätnud. Mees nägi lastega tublisti vaeva ja seepärast tuli imeks panna, et ta oli kauge tee ette võtnud. Keegi lesknaine abistavat teda, aga ei võivat talle naiseks minna, sest pole saanud mehe ametlikku surmateadet. Võibolla oli see ka ettekääne, kuna naine ei riskinud kolme võõra lapse kasvatamist enda peale võtta. Nõnda oli Seela kuulnud täiskasvanuid rääkivat.

Et külamees ei saanud kohe jutuotsale, püüdis Joosep teda omal viisil aidata. Ta ütles:

«Räägi, Volli, mille kätte su naine päriselt ära suri.»

«Hirmu kätte. Ta kartis surma ja sellepärast surigi.»

Seletus oli väheke imelik, aga mees ise näis selle tõepärasuses veendunud olevat.

«Surma kardavad kõik, aga elavad ikka edasi,» avaldas ka Joosep kahtlust.

«Oleneb, kuidas karta,» arvas võõras. «See oli kevadel, kui ta vankri alla jäi. Koorem muljus tal ribikondid sisse ja ta kaebas külje sees valusid. Arstiabi siin teadagi puudub. Ehk oleks suure hädaga rajooni haiglasse pääsenud, aga mis seal paremat, ainult käega lüüa. Ta ise ei tahtnud minna, ütles, et sureb nagunii ära. Lapsed alles väikesed, aga see ka ei aidanud. Ta elas veel mitu kuud ja oleks võibolla jäänudki elama, kui poleks seda suremist enesele nii pähe võtnud.»

«Võibolla tundis lihtsalt ette.»

Need sõnad ütles Kaja, aga Voldemar Särg ei pidanud teda vastamise vääriliseks, ainult vaatas korraks tüdruku poole. See oli pigem ringivaatamine, nagu otsiks ta kedagi, keda pole toas näha.

Siis tuli Heli, kes oli sügisest jälle seaköögi tööle saadetud. Võõras läks teda nähes hoopis enam sirgu.

«Tere, näe, külaline majas!» hõikas Heli, otsekui oleks midagi

erilist aimanud, ning tõmbus kohe tagasi esikusse, et kördilõhnaline vatikuub ära võtta ja midagi paremat selga panna.

«Kaja!» hüüdis ta esikust.

Õde läks vastumeelselt ja jalgu lohistades esikusse ning samal viisil tassis talle sinna nõutud riideesemed järele.

Teist korda astus Heli tuppa puhta ja lahkena. Külaline kerkis jälle sirgu, võttis põuest pudeli ning pani lauale. Seepeale hakkas kõigil asi koitma. Võibolla isegi Roosile, sest ta ütles:

«Nüüd läheb müüramiseks.»

«Ega siis midagi,» ütles Joosep, kellel viina nähes kõrisõlm alati lõnksatas, ning pani kruusid lauale. Kolm kruusi. Korkis pudeli lahti ja kallas igasse kruusi. Ühe ulatas Helile.

Kajat pidas ta ikka veel lapseks ja tüdruk turtsus kuuldavalt. Mitte sellepärast, et ta oleks nii kangesti viina himustanud, vaid sellepärast, et teda inimeseks ei arvatud.

Ka Seela läks õhevile. Ta nägi kosjaskäiku esimest korda elus. Aga pettunud oli ta ka: kuidagi liiga lihtsalt kulges see kõik. Teab mis pikki ja kauneid kõnesid ning põlvililangemisi oli ta näha lootnud, igatahes mitte seda, et pärast viina ärajoomist öeldakse ainult:

«Heli, tule mulle naiseks!»

Siiski hiilgasid mehe silmad seejuures nii imeliselt, et isegi Seela oleks neid uskuma jäänud. Kuigi too Särg nägi muidu oma kolmekümne nelja eluaasta kohta tunduvalt vanem välja — see tuli ta keha kohmakusest ja suurtest kätest, mis ei osanud olla ei laual ega põlvedel. Heli oli küll paksust ja vedelast läbi käinud, nagu Seela ema kord ütles, ning paistis samuti vanem välja, mitte kakskümmend kaks, vaid ligi kolmkümmend, aga nende eavahe oli siiski märgatav. Helit ei näinud see ometi heidutavat. Sama lihtsalt ja kiiresti, nagu abieluettepanek oli tehtud, ütles ta:

«Tulen.»

Tal pidi siin vist väga paha olema, et ta nii kiiresti nõustus. Või tuli kiirustamine naljakast hirmust, mida ta vahel avaldas seoses oma viimase taksiga.

Voldemar oli see, kes hoiatas:

«Mul on kolm last.»

«Tean,» vastas Heli. Muidu oli ta küllalt jutukas, isegi lõhverdis, aga praegune olukord tegi ta tõsiseks ning lühidaks.

«Nendele on ka ema vaja.»

«Tulen siis, kui sinul on naist vaja. Ma tahan ka oma lapsi saada.»

«Selge,» ei osanud Voldemar sellise kavakindluse peale muud lausuda.

Helil pidi tõesti olema valu mehele minna, aga Seela ei arvustanud teda selle eest. Ta oli alles plika, kuid mõistis naise hinge. Oma laste kohta oli Heli mõjuvalt öelnud, kuigi sellistest asjadest ei räägita vist nii avalikult, vähemasti kosimise ajal mitte. Üldse oli Seela meelest kõik liiga avameelne, aga siiski mitte ülearu asjalik. Nii et kui samas laadis edasi vesteldi, leidis Seela selles isegi midagi liigutavat.

«Millal sa' tuled?» küsis mees.

«Kohe,» vastas Heli ning kukkus oma väheseid asju kohvrisse loopima.

«Tööl sa käima ei hakka, ma jõuan oma peret toita,» teatas Voldemar, väike uhkus hääles.

«Loomulikult,» ütles Heli askeldamist jätkates.

Kui kohver oli pakitud, vabandas kosilane naeratades:

«Mul ei ole saani ega kuljustega hobust.»

«Oled siis ise mulle hobuseks,» vastas Heli ning ulatas kohvri mehe kätte.

«Nädala sees tuleme ja paneme nimed kirja,» teatas kosilane igaks juhuks, et teised ei arvaks, nagu võtaks ta naise vaid proovi peale.

«Ning vaablasest saab särg, ikkagi progress liikide arengus,» lisas Heli, lõpuks lõi temas taas lõhverdis välja.

«Aga millal ta ükskord inimeseni jõuab,» pomises Kaja, olles vihane nagu alati, kui talle näis, et õel veab.

Kas tegu oli vedamisega või mitte, eks seda sai eestlaskond järgnevate nädalate jooksul veel pikalt arutada.

Ei Joosep ega Kaja leidnud eneses lahkujate vastu erilist südamlikkust. Kõik Vaablased olid tuisupead. Võibolla mõtles Joosep siiski, kas tütar talitas ikka õigesti. Või mõtles ta selle peale, et majja ei jää õiget perenaist ja ta peab kiiresti mõne väärt vene eide ära võtma, nagu ta kogu aeg oli ähvardanud. Ta põrnitses üksisilmi viina, mis oli pudeli põhja jäänud. Kaja aga tegi, nagu jätkaks ta õmblemist, tegelikult torkis niisama nõelaga.

Roosi ei saanud muidugi millestki aru ning näperdas oma narmaid.

Nähtavasti pani see õhkkond Seelas midagi kihvatama, ta kargas oma toapoolel püsti ning ütles:

«Ma saadan teid kuivatini.»

Oli neil plika saatmist tarvis, selle peale Seela ei mõelnud. Troostitu oli lasta pruudil üksinda, ilma ühegi saatjata oma külast ära minna. Olgu ajutisest ja sunnitud kodust, aga selleks mehelemineku hetkeks ikkagi kodust. Kõik eestlased pidanuks praegu kokku hüüdma. Vilma pilliga ette panema ja noorpaari

vähemalt keskuse piiridest välja saatma. Mis sellest, et saadetavad seda vahest ei pooldanudki. Nõnda mõistis Seela asja. Nüüd esindas tema, plikatirts, üksinda kõiki eestlasi.

Võibolla tahtis Heli oma äkki taevast kukkunud mehega kiiremini kahekesi jääda, aga ta ei näidanud seda siiski välja. Nad mõlemad naeratasid Seelale ning lubasid tal kaasa tulla.

Või polnudki see mees nii taevast kukkunud, vahest leppisid nad Heliga asjas juba varemalt kokku ja tegid vaid näitemängu? Aga mängu korral pidanuks kogu kosjalugu olema kavalam ja keerulisem, mitte nii napp, lausa kohtlane.

Ja ega pulmarongki saanud palju parem. Voldemar Särg ees, selg kühmus, kohver näpu otsas, pruut mehel käest kinni hoides pool sammu järel, pulstunud kraega talvepalitu seljas, nendest tagapool Seela, kasvult Heli-pikkune plika, kes ei teadnudki, milleks ta siin kõnnib. Taevas tormine, pihutamas esimest lund.

Siis nägi Seela korraga kahte eestlast. Meierei poolt tuli Vilma, lõssinõu käes, uute majade poolt lonkis lähemale Enn Polli. Seela hakkas neile ägedasti vehkima. Nad kiirendasid sammu, kuid järele ei jõudnud. Peiupoiss ja pruutneitsi, mõtles Seela. Kus Heino praegu on? Miks ei võiks tema kusagilt välja ilmuda?

Enn ja Vilma jõudsid kohakuti, vaatasid teineteisele küsivalt otsa. Pruutpaar ja Seela olid neist kaugel ees, juba aitade kohal. Seela hoidis taganttulijail silma peal: nad tahtsid koos kodu poole keerata, aga Seela hakkas uuesti vehkima. Nad ei pööranud ära, lonkisid järele, aga ei kiirustanud. Nõnda oli rongkäik üle saja meetri pikk, kuid keskelt tühi.

Sel viisil jõutigi kuivati juurde. Selle tagant algas lage stepp. Ühel pool oli Mõrujärv, mis kuivas iga aastaga ikka enam kokku, kuni pidi ükskord muutuma soolakuks, teisel pool ees väikesel kühmul surnuaed, millel poolik müür ümber.

Tuul nuuskis juba üsna õelalt, õnnelikel kokkusaanutel oli paar kilomeetrit minna.

Seela ütles:

«Ma siis edasi ei tule.»

«Ära tule jah,» arvas ka Heli ja kallistas teda.

«Olge siis õnnelikud,» lausus Seela ning see kõlas päris kenasti. Ta oli kartnud, et valmismõeldud sõnad jäävad kohmakaks.

«Jumalaga!» öeldi vastastikku.

Noorpaar liikus tuult trotsides edasi.

Seela jäi neile järele vaatama. Siis jõudsid kohale Enn ja Vilma.

«Kuhu nad lähevad?» küsis Vilma. «Ja miks sa meile vehkisid?»

«Kas te ei saanud siis aru, et see oli pulmarong,» torises Seela.

Enn tegi põlgliku näo. See õhutas Seelat teda nokkima:

«Kui teie abiellute, vaadake et teete siis korralikud pulmad.»

«Eks sa näitad Heinoga ette,» ütles Enn.

Nõndaviisi üksteist aasides asuti koduteele.

«Kuidas see neil siis juhtus?» küsis lõpuks Vilma.

Seela hakkas kosjastseeni kirjeldama ja see kukkus päris naljakas välja. Ta läks hoogu ning kujutas kumbagi asjaosalist nagu ehtne näitleja. Isegi morn Enn naeris. Aga kui Vilma oli isu täis naernud, ütles ta:

«Sa ei tohi teiste üle irvitada. Vaatame, mis nägu sa ise oled, kui sul see päev kätte jõuab.»

Vilmal oli õigus, ei maksnud teisi mõnitada. Hea, et Seela tegi seda vaid nende kahe vaikse sõbra ees, nemad ei lähe laiutama.

Peagi jõuti eestlaste tänava hakule.

Orgita seisis vanade maja uksel ning vaatas otsivalt ringi. Ta tuli noorte juurde ja ütles:

«Tergo on surnud.»

41.

Kui kontorinaistel oli eestlaste kohta midagi öelda, siis tulid nad seda rääkima Ernale. Too kuulas nad kannatlikult ära, kuid ei avaldanud nende jätkuvaks pahameeleks kunagi oma arvamust. Veel vähem said nad Erna käest midagi teada, kui tahtsid oma uudishimu rahuldada, et kes kellega ja kuidas.

Erapooletus oli Erna loomuses. Asjal oli aga ka teine tagapõhi. Enamik, mis ta eestlaste kohta teadis, laekus nendeltsamadelt kontorinaistelt, otsesidemeid tal peaaegu polnud. Ta häbenes seda töökaaslastele tunnistada. Sest nemad esitasid oma pärimiste toetuseks ikka argumendi:

«Te ju ühed eestlased, teil üks keel.»

Tabori kõveral karjakul ja sovhoosi direktoril oli ka üks keel, aga kuipaljukest nad teineteisest aru said?

Võrdlus polnud täpne, Erna ja asumisele saadetud eestlaste vahel ei olnud ju mingeid seisusevahesid. Neid lahutas elu erinev kulg. Umbes seitsekümmend aastat tagasi olid Erna vanavanemad ümber asunud Lääne-Siberi stepialale, vabadusse,

paksu musta mulla peale, parajasse kaugusse suurest tuiksoonest — raudteest.

Erna isa ja ema olid sündinud tõusvasse külla, õitsengule pürgivatesse taludesse. Oma keskeas aga said nad tunda saatuselööke ja ülekohut. Kodumaalt väljarändamine oli nende külade rahva elus olnud üks põhiline sündmus, teiseks sai kõigest sellest ilmajäämine, mis nad olid siin lootnud saavutada.

Kodumaalt toodute elus polnud suuri sündmusi vahest oluliselt rohkem, nad vaid jõudsid hävitavate rataste vahele pisut hiljem. Lootus ja masendus, ülesehitus ja purustamine, rahud ja sõjad vaheldusid seal võibolla kiiremini, see ehk määras ka inimeste vaimulaadi ja välimust. Aga üldiselt oli rahvas kõikjal ühesugune.

Ometi ei otsinud Erna eestlaste seltsi. Ega tulnud ka nende poolt palju lähenemiskatseid. Nad jäid omavahel võrdlemisi võõraks.

Erna häbenes oma võimalikku aktsenti, ehkki oleks võinud keelt tähelepanelikult kuulata, õppida nende raamatuid lugema, ja see kartus oleks peagi kadunud. Miks ta seda ei teinud? Vahel pelgas ta, et ei oska nendega rääkida, ta ei teadnud kuigi palju sellest, mis neil maha jäi, aga see pidi neil olema kui mitte kõige sagedasem, siis olulisim jututeema. Muidugi, tiheda suhtlemise ning häbenematu küsimisega võinuks ta mõndagi teada saada, mis sellest, et ta polnud toda elu omal nahal läbi teinud. Erna oli ju mitme eestlasega vestelnud, rääkinud oma küla minevikust ja tänasest elust ning kuulanud teiste jutustusi. Aga talle tundus kogu aeg, et ei suuda taibata nii paljut, kui nad ootavad, ning võib seeläbi sattuda nende põlguse alla.

Salajas vaevas see eraldatus Ernat, kontorinaiste küsitlused õhutasid teda tagant, aga iseloom ei lubanud midagi ette võtta. Iga võimalik samm tundunuks talle endale pealetükkiv ja nõnda jäi sein püsima.

Kontori suures ruumis oli tulemas Juta Kandeni loeng. Sovhoosi asjamehed — loomulikult välja arvatud direktor, partorg ja komandant — olid sinna kokku kutsutud. Ka kontorinaistel kästi kohal olla, kuigi neil polnud põllutööde ja agronoomiaga muud pistmist kui kirbuna kargavad arvud paberite peal. Ühesuguse tähtsusega olid need arvud nii suurehituse kui ka rändtsirkuse kohta siin riigis, mis püüdis arvud ja paberi teha olulisemaks inimeste igapäevasest elust, nende toidust ja südamesoovidest.

Loengut korraldas valitseja Netsvetai. Tema sõna maksis. Kui loeng sai teatavaks, tulid naised Ernalt küsima, kas vana

Netsvetai ning selle suurte silmadega eestlanna vahel on ikka midagi.

Juta oli üks nendest, kes Ernale meeldis, ja temaga oli ta ka kõige rohkem juttu ajanud. Sellepärast pidas ta vajalikuks naiste arvamust kummutada. Ta tegi seda endale omase ebalemisega, aga naistel oli teada mitmeid asjaolusid, mida nad nimetasid faktideks. Esiteks oli Juta mees surnud, miks ei võinud ta vaadata üht sovhoosi tähtsamat nina, ehkki too polnud klanitud nagu direktor, vaid oma kaarikule ja mustale märale vaatamata lihtne põllumees. Kuid eks haisenud ka Juta ise lehmalauda järele. Teiseks olevat Netsvetai eit alati rääkinud, et mehel, kui ta on midagi väärt, peab ikka üks silmaröövm olema, hiljuti aga öelnud hoopis tigedamalt, et iga mees on isane peni — kus innalõhna tunneb, sinna jookseb.

Asumisele saadetud naised olid enamikus ilma meesteta, aga tegelikult ei saanud nende kohta kuidagi öelda, et nad oleksid püüdnud kohalikke mehi peibutada. Pigem paistis vastupidi, et kõik, kes neile külje alla ujusid, saadeti kindla käega tagasi. Ainult noorukese Kaja kohta kuuldus midagi, aga tema väljavalitu oli samasugune saatuse heidik, sakslane Filipp, pealegi sai vaene poiss ilusa ja tigeda tüdruku käest vist rohkem vett ja vilet kui midagi muud.

Nüüd liikus siis see jutt Juta kohta. Erna ei uskunud seda. Miks ei võinud vana Netsvetai tõepoolest kena asja ette võtta ning püüda oma rahvast teaduse sõna järgi harida? Ja kui seda suudab teha — eks näis! — siia sattunud haritud agronoom, mis selles siis halba on? Pigem oli halb see, et naist hoiti edasi lehmalaudas, kui talle oleks võinud kõrgemat kohta pakkuda. Aga seda enam polnud põhjust näha asja taga armulugu. Pealegi — kui oleks midagi tõsist olnud, küllap oleks siis Netsvetai eit suuremat lärmi löönud. Naised olid allaheitlikud, kuid oma meeste pärast võisid nad vanakuradiga karvupidi kokku minna.

Ernal endal polnud samuti meest. Ta oli vanatüdruk mis vanatüdruk. Kolmkümmend kuus — lootus uus. Aga Ernal polnud sedagi. Sovhoosi mehed tõrjus ta tagasi sama kindlalt kui ta väljasaadetud suguõed. Mitte sellepärast, et neil olnuks võõrastuse sein vahel, Ernat pidasid siinsed mehed kõigiti omaks ja enamasti ei näinud ka Erna mingit seina. Vahel siiski, aga selles oli midagi lapsikut, mis pärines noorpõlvest. Õhus oli olnud mingi rõõm, rahulolu ja uhkus, kui kokku läksid oma küla poiss ja tüdruk. Või siis pidasid omavahel pulmi Kopra ja mõne kaugema küla eestlane. Seda juhtus harvem, lähim eesti küla asus kolmesaja kilomeetri peal, aga see kaugus ei olnud

ületamatu, linnaturgudel tuli vanasti ette üsna imelikke kokkutrehvamisi.

Erna võtjad olid paraku laagrite põhjatusse kurku paisatud või siis redutasid kusagil töölisasulates. Siinsed mehed, kes oleksid talle ea poolest sobinud, olid kõik abielus. Palju mehi oli sõtta jäänud ning pinge naiste poole peal suur, aga Erna ei kõlvanud oma iseloomu tõttu võistlema. Aus meel ei lubanud teiste omi tahta; niisama liperdada keelas väärikus, mis oli vist päritud ja mis näis vahel isegi nuhtlusena.

Mõnikord tähtedesumedal hetkel vaevas Ernat igatsus või mingi täitmata eluülesande tunne, aga meesteta oli täiesti võimalik läbi saada. Erna ei uskunud, et ilmaolek korjab kõhuõõnde sappi ja hinge tigedust, enda peal ei olnud ta seda märganud. Kas ei tulnud naiste huvi ja tiirutamine selle teema ümber rohkem edevusest kui tõsisest ihutarvidusest?

Sellepärast ei näinud ta midagi imelikku selles, et eesti naised ei lasknud kohalikke mehi ligi. Pealegi kui neil olid mehed kusagil laagrites vaevlemas. Netsvetai võis ju Jutale külje alla tikkuda, see oli meeste loomuses. Kus nägid naisterahvast üksi toime tulevat, seal olid kohe kui mesilased ümber ristikuõie sumisemas. Ernale oli temast viis aastat noorem direktori asetäitja tahtnud voodisse pugeda. Kuigi Erna teadis, et asedirektor oli sedasama pakkunud peaaegu kõigile kontorinaistele, mõtles ta mõnel hetkel noormehe peale päris hea tundega. See aga ei tähendanud, et ta oleks teisel lasknud oma jahikirge rahuldada, isegi meelitatud polnud ta sellest kuigivõrd. Miks ei võinud siis Jutagi ülemusele mõnikord naeratada? Ta suurtesse sametpruunidesse silmadesse olid kirjutatud südameheadus ja lahkus, aga huulelõige ja lõuajoon osutasid iseloomukindlusele ja järeleandmatusele.

Niisiis pidas Juta oma esimest loengut. Ta rääkis erinevatest muldadest. Mannase Heino või ta enda Kaur oli tema näpunäidete järgi isegi pildid joonistanud. Juta keel oli veel konarlik ja kõnemaneer aeglane, mõtlik, otsekui kutsuks ta kuulajaid kaasa arutlema. Seepärast hajus enamiku tähelepanu, ainult Netsvetai kuulas tarka naist ilmse mõnuga. Ruumi sigineva sumina peale vehkis ta keelavalt kätega. Aga teadus teaduseks — õhus hõljus õigustatudki küsimus, milleks neil on tarvis teada kaugete võõraste maade, taiga või Hiina muldasid, räägitagu nende endi paksust mustast mullast, mis kasvatab oma vägevusele vaatamata ometi nii nigelat vilja.

Või ootas ta selle kohta selgitust just kuulajatelt?

Kui Juta oli jutu maha rääkinud, hulgaliselt võõrapäraselt kõlavaid termineid kuulajatele ette ladunud, mis võis olla tähtsam keeleteadusele kui agronoomiale, ütles ta, et järgmine loeng tuleb taimedest, nende osadest ja sellest, kuidas nad on mullaga mitutmoodi sidemetes, mulda loovad ja temast toituvad.

Netsvetai kuulutas valjusti, et see on väga tähtis jutt ning kõik peavad ka järgmisel korral platsis olema. Aga Ernale tundus, et kui rääkija polnuks Juta, olnuks ka Netsvetai pisut pettunud, vahest isegi välja näidanud töömehe ürgset vaenu töö üle targutamise vastu.

Igatahes oli Erna peale Netsvetai teine — kui nende seas veel mõni ärksa vaimuga isand ei leidunud —, kes soovis, et Juta loengut oleks täie tõsidusega võetud ja lugupidamine haritud naise vastu oleks ka kuulajates kasvatanud tungi vaimuvalguse poole. Seepärast vaidles ta töökaaslastele vastu, kui need tembeldasid võõra jutu tühjaks sõnadetegemiseks või väljendasid Juta kui lüpsinaise suhtes sõnades põlgust. Nad ütlesid, et muidu nad nii ei räägiks, kui teine ei paneks oma tarkust väljanäitusele. Mis sellest, et mehe õhutusel, kellele naisterahva värk pähe löönud. Kas see ongi tal teistmoodi, ega teaduslikud sõnad muuda selles midagi.

Nii vähe oli tarvis, et naiselikku kadedust lõkkele puhuda. Ainult üht meesterahvast silmapiirile kumama, kuigi sellest mehest ise ei hoolita. Juba sellepärast ei hoolita, et tema ei hoolinud nendest.

Ernal oli hea meel, et ta ise polnud selline. Teiste vaenu tõttu kasvas tema poolehoid Juta vastu.

42.

Jõuluõhtul koguneti Kandenite-Tooride-Mannaste kolmiktuppa. See oli märkamatult saanud kooskäimise kohaks. Veebelite, Oksade ja Kahuri elamine oli täpselt samasugune kui Kandenite oma, aga küllap valitses seal teistsugune õhkkond, et sinna ei mindud. Veebelid olid väga vaiksed, Ann aga ülearu käre. Juta ja Helga seevastu olid alati lahked ja seltskondlikud, ning kuigi Anton ei rääkinud ühtki sõna, viibiti tema seltsis meelsasti.

Angelski maja oli vahest parim kogu sovhoosis, aga väljaspool küla, kasesalu veeres. Liiga kauge sinna käia polnud, aga kellelgi ei tulnud pähe, et sellest võiks saada eestlaste klubi. Ka Marekil mitte. Tema nägi ainult oma Huldat, Hulda teda ja lapsi. Naised piidlesid Hulda kõhtu: kas Marek täidab lubatud programmi, et maa saab täidetud väikeste poolpoolakatega-pooleestlastega? Aga Hulda paisumist polnud näha.

Ei Orgita ega keegi teine olnud eraldi nimetanud, et rahvas kokku tuleks. Teati vaid, et Anton oli hankinud väikese ilusa männipuu ning oma maja ühisesse esik-tuppa üles seadnud. Okaspuud kasvasid mitusada kilomeetrit põhja pool, kuused nähtavasti palju kaugemal kui männid. Näärideks toodi üks mänd koolimajja, teine sovhoosi koosolekutuppa, võibolla sattus mõni ka sakste kodudesse, aga üldiselt polnud siin küünalde põletamise kommet. Puu, ilma präänikute ja õunteta okste küljes, oli mõeldud lastele, seda ehtisid ainult punane papist viisnurk ja mõned paberist vigurid. Seela oli viinud Orgita eelmisel aastal koolimajja ning puud näidanud. Lapsed olevat käinud ringi ümber männi ja laulnud laulu haljast kuusepuust.

Kust võttis Anton veel enne nääre sellise puu välja, jäigi teadmata, pärimiste peale ta ainult muheles. Võis aga näha, et hiiglane oli ka ise endaga rahul selle vägitüki pärast, ja rahvas ei olnud kiitusega kitsi.

Anton näis lapsi veel enam häbenevat kui täiskasvanuid, aga ometi oli tal tekkinud kummaline sõprus Kandeni Kauriga. Vahel, kui kedagi polnud nägemas, tegid nad koos jõu ja ilu numbreid. Kaur oli muidu rõhutatult intellektuaalne, väike teadlasetüüp, aga nagu Antoni poolt oli erandlik poisiga sõbrutsemine, nii tuli too Antonile ka omalt poolt vastu ning arendas end temaga hullates kehaliselt. Kaur väitis isegi, et Anton räägivat temaga, aga kuni polnud kõrvalisi tunnistajaid, ei usutud seda siiski sajaprotsendiliselt. Neid väheseid sõnu, mis olid tema suust nii suurt kasvu mehe kohta väga vaikselt kuuldavale tulnud, teati ta olevat lausunud vaid oma pisikesele käbedale emale Amaliele.

Männipuu oligi toodud vahest kõige rohkem Kauri rõõmuks ja kümneaastane poisike oskas oma sünnipärases delikaatsuses seda rõõmu onu Antónile välja näidata. Ta käis männist levivat lõhna ühtelugu nuusutamas ning teatas, et see on nagu päris. Puukest hingasid endasse ka teised küllatulnud eestlased. Nemad, metsalembelised, polnud nagu teadnudki kõike, millest nad siin ilma olid ja mille järele hing igatses.

Mõni häbelikumalt, mõni enesekindlamalt panid külalised kaasatoodud kosti ükskõik kummas toas ristjalgadega lauale, kes riisist küpsetatud magusad pätsikesed, kes valged tanguvorstid, mille jaoks oli eraldi soolikaid hangitud. Kohalik rahvas viskas looma sisikonna puhastamata minema, ainult siia küüditatud sakslased oskasid kõik säästlikult ära kasutada. Pollid olid seekord esimestena jõulupaki saanud ning lahke Ester tõi kõik piparkoogid ühisele lauale, kuigi väikesed vaatasid neid põlevi silmi. Mitte et nad ei arvanud ema lahkust heaks, vaid himu paki sisu järele oli suur.

Kiideti jõulupuud ja vesteldi millegipärast poolsosinal. Kõik ootasid midagi. Orgita vaatas väed üle. Puudu olid vaid Topmanid ja Kärmased. Madis kutsus Tärkeli lapsed kõrvale ning tegi ettepaneku minna puudujatele järele. Meelisel ja Kaupol läks kohe vaidluseks, kumb peab kummasse sovhoosi otsa minema. Siis tuli Heino ja tegi ettepaneku, et tema läheb Seelaga koos Topmanite poole, poisid toogu Kärmased kaasa. Meelis pilkas:

«Noh, kui Heino läheb Seelaga, siis ei tule nad enne südaööd tagasi.»

Selle peale sai ta tüdrukult tohlaka. Seela ütles:

«Vaadake et te ise tee peal kaklema ei lähe ja oma kondid tervelt tagasi toote.»

Veel enne, kui kutsutud kohale jõudsid, võttis Orgita piibli ning hakkas Markuse ja Matteuse evangeeliumist valitud kohti ette lugema. Ta teadis piiblit ja iseäranis neid lugusid üsna hästi, aga oli siiski päeval asja üle lugenud, peatükid paberiribadele märkinud ja need piibli vahele pannud.

Kas Orgita uskus Jumalat ja tema ilmutatud sõna tõsimeelselt, seda polnud ta eneselt kunagi küsinud. Kui ei olnud küsinud, ju siis uskus. Iseenesest oli ta skeptilise meelelaadiga, pühakirjasse suhtus kui ilusasse ja vajalikku tarkusesõnasse ning muinasjuttu, mida inimesed on palju põlvkondi enne teda heaks pidanud. Ta ei arutlenud selle üle, järelikult ei kahelnud. Mitte et ta arvas seal kõik õige ja tõelise olevat, vaid seepärast, et inimsoo vaimuvara tuli lihtsalt võtta just sellisena, nagu see oli.

Noorematest olid mitmed veendunud jumalasalgajad, nad olid leiutanud, et saab ka ilma Jumalata läbi. Nende kategoorilisuse põhjuseks võis olla ka elu üha süvenev mängulisus, mille tõttu paljud nägid usu tõsiduses oma vaimule survet.

Orgitat ei seganud usk ja selle traditsiooniline lugu. Ta ellu polnud sattunud usu eest hea seisjat, kes oleks talle moraali lugenud või tema tahtmistele usu nimel takistusi veeretanud. Ta võis rahulikult näha usus mustrit, mis tegi inimolemise rikkamaks, usklikkuses aga veel üht isiksuse omadust, milleta inimeses jääks nagu midagi puudu.

Orgita luges pühakirja, hakkamata seda jutlustaja kombel seletama. Ta luges asjalikult, ilma pastorliku paatoseta, ega märganud ka kuulajates liigset hardust.

Tuli Topman oma kahe naisega. Kui ta nägi, et teised olid söögipoolist kaasa toonud, läks ta Juta kui oletatava peopere-

naise juurde ning andis talle ilma erilist tähelepanu püüdmata mõned rahatähed, öeldes:

«Ostke midagi lastele. Kõigile, kes selles eas.»

Ta viipas Polli-poiste, Oksa Pille ja Angelski maimude poole.

Juta ei punninud vastu, tema oskas ka annetust vastu võtta väärikalt, nagu tegi kõike muudki elus.

Meelis ja Kaupo tõid poolvägisi kohale Leida ja August Kärmase. Elfride Miksist polnud nad siiski jagu saanud.

Laste peale oli Juta aegsasti mõelnud ja vanematega läbirääkimisi pidamata kingitused valmistanud. Siis tuli jõuluvana. Vanemad lapsed said tolle pisut lärmaka käitumise järgi aru, et see on Vaablase Joosep. Jõuluvanal oli kasukas pahempidi seljas, vatist habe ees.

Kaur ütles:

«Ja mina mõtlesin, et Siberis ei olegi jõuluvanasid.»

See oli öeldud väikeste jaoks.

Kinki said Pille, Egon, Edward, August, Simeon, Katrin ja viimasena Kaur. Väiksem Angelski oli veel liiga pisike, et asja mõista. Salmid ei tulnud lastel suurt välja, sest jõuluvana polnud oodatud ja salme polnud õpitud. August luges oma luuletuse vene keeles, kuid Katrin häbenes seda teha. Nad olid siin nii esimeses kui ka teises klassis näärisalme õppinud, aga vaist ütles Katrinile, et siia need ei sobi. Ja kui siis ema teda tagant õhutas õpitud salme ikkagi üles ütlema, võttis kaheksane tüdruk äkki julguse kokku ning jutustas ühe sellise salmi eesti keeles ümber, asendades näärivana jõuluvanaga. Luuletuse teadjatele tegi see nalja, tüdruk sai kiita. Kaur mäletas oma jõulusalmi veel Eestist, pisemate puhul lepiti muidu jutuga. Polli Edward oli vigurivänt ning mängis jõuluvanale terve pantomiimistseeni maha. Pillel kippus nutt peale, aga sõbrad toetasid teda, Polli-poisid astusid teine teisele poole tüdrukut ja vastasid tema eest jõuluvana kõikidele küsimustele.

Juta palus jõuluvanal pärast kingituste jagamist külaliseks jääda, aga see vastas, et tal on veel mujal tegemist.

«Siin ei ole ju mujal eesti lapsi, aga sina oled eesti jõuluvana,» ütles talle Egon.

«Aga teine farm, ja kolmas ja kõik ümberkaudsed külad? Peaaegu igas kolhoosis ja sovhoosis on eestlasi,» seletas lahkuja.

Seepeale sai jõuluvana täiskasvanute käest kiita, et ta mõtleb kõigi küüditatud laste peale.

Varsti tuli Joosep Vaablane seltskonda tagasi.

Lapsed saadeti peagi magama. Kõik kolm peret tõid oma nõud lauale ja alustati püha söömaaega. Kummaski maja otsas kujunes välja omaette seltskond. Keskmisest ruumist oli mõlemat lauda näha ning Orgita seisis seal, kui pidas oma lühikest kõnet.

«Juba teist korda tähistame jõulusid võõrsil ja me ei tea, kui palju kordi tuleb seda veel teha. Kuni me säilitame oma kombed ja traditsioonid, seni säilib meie vaimne side koduga, elab meis edasi see, mis tegi meie elu elamisväärseks seal ning suudab teha ka siin. Meie kohus on oma tõekspidamisi ja eluhoiakuid edasi anda ka lastele, nii enda kui teiste omadele, et nendeski tärkaks see, mida me nimetame eesti vaimuks. Ka ilus jõulukomme aitab meid selles. Nagu aitavad meid, täiskasvanuid, tunda end ühise rahvana hetked, kus me leiame mahti üheskoos maha istuda, oma eluvõimaluste üle järele mõtelda, üksteise seltsis kas või sümboolseltki sööki ja jooki võtta. Ärgem kahetsegem taga lookas jõululauda, mis on meil varasemas elus võibolla olnud. Lootkem, et kunagi tulevad ka selles asjas paremad ajad. Jumal õnnistagu meie lauda ja aidaku meil vastu pidada.»

Kui läbisegijutt oli pisut aega lainetanud, üksteise kõrval vaikitud vaev sõnadesse välja valatud, astus Orgita taas keskmisesse ruumi ning ütles:

«Ma tahan oma eelmise jutu juurde küsida: kas kõik meie seast ikka usuvad, et me pääseme kord kodumaale, ja millal keegi oma vaimusilma ees näeb seda juhtuvat?»

Kostis ohkamisi ja suminat, millest oleks võinud välja lugeda, kui raske oli niisugust võimalust uskuda.

Orgita vaatas kordamööda kõigile otsa. Kes istusid seljaga, nende nägu ta ei näinud, teised vaatasid maha. Keegi ei tahtnud oma arvamust ütelda. Kas tundus see teema lubamatu? Kui riik oli su kord siia saatnud ning sinult allkirja võtnud, et sa asud siia igaveseks, kas ei olnud siis arutlus võimalikust tagasisaamisest riigivastane tegu? Nagu peaksid sa riigi toiminguid ekslikuks või koguni kuritegelikuks või siis ootaksid, et režiim variseb kokku ja tema määratud liikumissuundadele antakse tagasikäik. Kojusaamisest võisid ehk omavahel sosistada need inimesed, kes teineteist tõepoolest usaldasid.

Kui seda kartust poleks õhus hõljunud, oleks koosistumise vaim iseenesest pidanud uljuse esile kutsuma, nii et kõik oleksid kiirustanud ühest suust kinnitama: varsti, varsti...

Lõpuks ütles Ann Kahur:

«Eks loe lehti, näed ju, et midagi ei ole muutunud. Mis hädapärast nad peaksid meid koju laskma?»

«See on õige, aga päris muutumatuks ei jää ajaloos miski,» vastas Orgita.

«Võib ka kuradimaks minna,» lausus Joosep Vaablane.

Sõna võttis Heidi Tärkel:

«Hull on see asi juba küll. Kui enam hullemaks ei lähe, siis võib paremaks minna.»

«Sel juhul peab midagi juhtuma, mis raputab kõik laiali. Praegu pole küll millegi peale loota,» vaidles Ann.

Teisest laudkonnast võttis sõna Olev Topman:

«On mitmeid võimalusi, kuidas siit pääseda. Aga ükshaaval. Ühist tagasilaskmist praegu küll ei paista.»

Topmani märkus pani mõnda kohe raha peale mõtlema. Ester Polli ütles:

«Siia tõid nad meid tasuta, aga tagasi peame kindlasti oma raha eest sõitma.»

Selle peale vallandus kergendav naer.

Nii hea oli mõelda võimalikule tagasisõidule, kogu oma varanatukese oleks võinud selle eest ära anda. Polli Ester oskas ikka oma unistusi välja pakkuda kui midagi väga reaalset, hommepäev toimuvat.

Kaja Vaablane küsis Topmanilt:

«Milliseid võimalusi te näete?»

«Selle üle peab veel mõtlema,» põikles ärimees. Ta vaatas ilusale Kajale tähelepanelikult otsa. Otsekui hinnates, kas tüdrukust võiks asja olla. Kaja märkas seda, aga oli pigem meelitatud kui pahandatud.

Helga Mannas oli ainus, kes ütles:

«Ükskord saame kõik, aga millal, ei tea.»

Ta lausus seda aga nii tasa, et isegi oma laua rahvas ei kuulnud õieti. Orgita istus nüüd Helga kõrval ja kuulis. Vahest olidki need sõnad temale määratud.

Helga mees hukkus laagris, Orgita oli temast kakskümmend kaks aastat vanem. Heino suhtus küll temasse mõnikord nii, nagu oleks ta isa, aga kas ta kõlbaks veel meheks küpsele naisele?... Ei, ta ei pidanud sellest mõtlema. Ta oli juba Eestis pärast oma naise surma veendunult poissmeheks jäänud, miks pidi ta siin rumalusi pähe võtma?

Nii see kojusõidu-arutelu sumbuski, Orgita ei kuulnud vastuseks suurt midagi. Ta oli oma küsimuse esitanud kõige parema tagamõttega, aga ilmselt poleks pidanud seda lagedale tooma. Vähemasti jõuluõhtul mitte.

Oli veel teinegi asi, mis pisut häiris nii kenasti alanud jõuluõhtut.

Marek Angelski küsis Tärkeli-poistelt:

«Noh, kuidas fotoasjandus edeneb?»

Mispeale Meelis jooksis kõrvalmajja ning tõi seltskonna ette pataka fotosid.

Need näitasid sovhoosi, nagu see oli. Tema inimeste, majade, kuurilobudike, aianurkade ja kõige muuga. Seal olid nii uhkemad hooned, nagu koolimaja ning direktori elamu, kui ka pooleldi sissevarisenud muldonnid ja risustunud laudatagused, oli tänavate praht ja armetu räsitud taimestik. Fotod olid viletsavõitu — mitte üksi poiste vähese oskuse, vaid ka odava materjali tõttu. Kokku mõjus kõik masendavalt ja hallilt.

Pildid käisid käest kätte ja keegi leidis ütelda:

«Kui need mujal maailmas näiteks ajalehes avaldada, saaks üsna täpse ülevaate meie eluolust.»

Ütleja oli Topmani laulatamata naine Marian. Need sõnad läksid üle lubatava piiri, nõnda et ka lihtsameelsemad jäid vaikseks. Nagu midagi ohtlikku hõljus õhus, seda mõistsid kõik täiskasvanud. Ainult Tärkeli-poisid ise ei arvanud midagi halba. Meelist võis selline mõte isegi meelitada, aga Kaupo vaatas pilte natuke õnnetu näoga, vahest polnud need välismaal avaldamiseks tema meelest veel küllalt kvaliteetsed. Oli ju tema teostaja ja Meelis rohkem ideeline juht; Meelis klõpsutas ja Kaupo istus pimedas toas punase tule paistel ning ilmutas ja kopeeris.

Orgita tundis, et ta peab tekkinud paine kuidagi lahendama. Ta ütles:

«Kuigi need on päris hästi tehtud pildid, tuleb poistel veel õppida. Me teame kõik, mis on nende piltide peal, aga miski pole igavene ja seetõttu on olevikuhetk ju tegelikult minevikus urgitsemine.»

Paistis aga, et kellelgi pole ka oma sisemusest palju rõõmsavärvilisemaid pilte pakkuda. Madis vaatas lootusrikkalt Helga, siis Juta, siis Mareki otsa. Kõik vaikisid.

Pididki vaikima, see oli niisugune õhtu. Isegi Joosep Vaablane puhkis ainult. Vaid Kaja püüdis korraks naeratada.

Leida Kärmas tõusis vaikselt üles, võttis Augusti käekõrvale ja läks jumalaga jätmata uksest välja. Marek vaatas Huldale otsa, aga nemad jäid siiski paigale. Teises lauas alustas Polli Ester mingit lugu, ent oli tunda, et teda ei kuulata kuigivõrd. Tuju ähvardas langeda kogu seltskonnal.

Siis võttis Madis Orgita jõululaulu üles. «Neil karjastel väljal,» algas ta kobamisi, sest polnud eriti suur laulumees, kuid varsti tulid üha uued hääled kaasa ja laulu lõpetasid juba kõik, kes vähegi oskasid.

Üks laul järgnes teisele. Akna taha ilmus mõni kohaliku rahva hulgast. Otsekui jõulujuttudes.

Laul pani unustama ja liitis neid kokku.

43.

Amalie vaatas vahel oma poega ja mõtles, mis inimene see küll on. Mida ta mõtleb või mida tahab. Eestis sai veel temast aru, igapäevane töö ja selle eesmärgid panid inimese kuidagi sihipäraselt liikuma. Kuigi ajad olid segased, inimesed elasid, pea õlgade vahel, ootasid lööke ja neid tuli nõnda et vähe ei olnud. Vahel ajas endiste aegade õiglustunne end inimeses sirgu, aitas siis tagant uljas mõtlematu hetk või viinauim, ja siis paristati välja, mida mõeldi. Sellistel meestel oli üsna pea ka minek. Mõnes mõttes oli Antoni vaikimine talle kilbiks, tema oleks iga valitsuse ajal vaikinud, kui ka terved asutused oleksid kangesti teada tahtnud, mida tema valitsusest arvab.

Aga Amalie teadis, et mitte sellepärast ei vaikinud ta poeg, ettevaatlikkust või kavalust polnud Antoni olekus muidu põrmugi. Teda võis tõugata ja tõgada, ennast kaitsta ta ei mõistnud, suurt häda aga ka ei tundnud. Vahel jäi mulje, et ta ei saa millestki aru, sõnadest ega müksudest. Koer ei räägi ka inimese keelt, aga mis tarkus on ta silmades mõnikord. Kui Anton oli sündinud, oli ema teda esimestel päevadel lausa kartnud. Tema silmades oli olnud nii põhjatu tarkus, et tahtmatult pidid mõtlema: see on pärit mingist teistsugusest maailmast. Või oli ta selle säilitanud täiskasvanunagi, mitte nagu kõik teised inimesed, ning siinsed mängud panid ainult inimrumaluse üle pead vangutama ja muhelema sellepärast, et tedagi on sellise maailmaga katsutud?

Kogu jumaldamisele vaatamata mõtles Amalie niiviisi harva. Vahel näis poeg nii tühm olevat, et oli teist otsa pidi tarkuse piiri peal. Kui tal sõnu ei olnud, kas ta siis mõteldagi oskas? Hea mälu avaldus ainult selles, et tal seisid ka ammu kuuldud ropud laulud peas, ja kui ta oli väga purjus, siis voolasid need temast välja. Muud mälu Antonil kontrollida ei saanud, tarkust hoopiski mitte.

Kas Amalie seda mürakat, kes temast vähemasti kolm korda rohkem kaalus, jumaldaski nii väga? See näis rohkem teistele nõnda, oli ta ju veri tema verest, üsas kantud ja piinadega ilmale toodud, kes veel pidi saamatukest kaitsma kurja maailma eest kui mitte ema.

Vahel näis, et Anton ei saa ilma ema hoolitsuseta kuidagi läbi. Ent samas ütles üks tunne Amalie sees, et kui ta sureb, jääb Anton täpselt samasuguseks ning tuleb väga hästi oma eluga toime. See tunne isegi heidutas Amaliet, ta nägi selgesti,

et poeg on teistmoodi olevus, täiesti erinev ja eemalviibiv, neil ei ole mingit omavahelise suguluse tunnust.

Kuni Amalie elas, tahtis ta poega mis tahes rünnakute eest lõvina kaitsta. Aga tegelikult ei teinud ta midagi, kui Anton näiteks mõnele vähemeeldivale tööle saadeti. See polnud ka õige rünnak, Amalie pidi neid ise välja mõtlema, et saaks ematundeid ilmutada.

Siber ei meeldinud kellelegi. Oli kodu milline tahes, normide, raske metsatööga, igapäevaste jälitamiste ja ähvardamistega vahel lausa vastumeelseks tehtud, ometi oli see maa ning olek, mille eest tasus seista. See oli sünniga määratud ja teistsugust ei mõistnud tahta. Ometi ei osanud Amalie just Siberisse toomises näha seda põhjust, miks Anton enam sugugi sõnu suhu ei võtnud. Talle Anton vastas, kui pähe tuli, teistele üldse mitte. Amalie kujutas enesele vahel koguni ette, et kusagil on keegi, kellega Anton käib salaja kohtumas ning kellega pikad jutud maha räägib. See ei võinud olla tavaline inimene, mitte mõni Veebeli Edith, vaid pigem taevaingel, kes ilmutab ennast kaugel stepis, kus tasane maa äkki asja ees teist taga kobrutama hakkab ning kaljurüngasteks segi paiskub. Inglid on teatavasti meessoost või siis ilma soota, just ilma soota, see sobinuks Antonile paremini. Võibolla ta sellepärast ei kõnelnudki, et vastas seisis ikka kas mees või naine, kummalgi oma huvid ja kasulootus.

Isegi sellist asja küsis Amalie eneselt, miks laskis niisugune mehemürakas ennast ülepea Siberisse tuua. Kas ei olnud talle käkitegu visata hunnikusse kõhetud sõdurpoisid, kes teda viima tulid? Nendel olid küll püssid, ja suurt kasvu mehed on arad, neil on häbi läbi pekstud või maha lastud saada, otsekui oleksid nad lohakad olnud ja kasutanud jumalaandi halvasti. Aga kuigi nood sõdurid kõõritasid poisi poole aupaklikult ega lasknud teda silmist, oleks ta siiski võinud krapsakam olla ja teo ära teha. Amalie oleks tema asemel teinud.

Ta oli Antonile sõnaselgelt sosistanud:

«Võta need kaks, löö vastamisi ja põgene ära.»

Anton ainult muheles selle peale ja nii jäi lollike muhelema kogu Siberi-elu ajaks.

Asju pakkides oli Amalie liikunud aida ja tare vahet, püssimees kannul. Plaan oli Amaliele kohe pähe torganud. Ta tahtis teha nii, et tema varandusest ei jääks midagi kolhoosidele, mis pidid äraviidute rammust õitsele lööma. Laudas olid põhuvirnad, tõmba ainult tikust tuld. Aga püssimees oli järel. Amalie sosistas Antonile:

«Kui sinust enesest asja ei ole, tõmba see püssimees minust eemale, et ta ei käiks mul sabas.»

Poiss vaatas ainult juhmi näoga otsa ja muheles, otsekui oleks majas ringinuuskivad sõdurijunnid kõige naljakamad putukad, keda talupoiss iial on näinud.

Siis ütles Amalie otse:

«Ma panen laudale tule otsa. Kui tekib segadus, lase jalga läbi lepiku.»

Aga aeg kippus otsa saama, Amalie käis korduvalt lauda vahet, nõnda et ohvitser hakkas juba kärkima. Mida ta rääkis, jäi ta enese teada, Amaliele oli see üsna ükskõik. See, et sa keelt ei tunne, päästab sind paljudest ebameeldivustest, halvasti ütelda saab ka eesti keeles, teisi pole enam lisaks tarvis.

Lauda esikus oli söepann. Külma ajaga kasutas Anton seda, et pumba maapealseid torusid lahti sulatada, kui need juhtusid jäätuma. Amalie andis loomadele juua, silitas neid, rääkis nendega andis juhiseid edaspidiseks. Kõik selleks, et vahimehe tähelepanu kõrvale juhtida. See urises aga kannatas ära. Kui Amalie oli ära toimetanud ka kõik selles olukorras mõttetud tööd, tõi ta lõpuks söepanni keset lauta ja pani söed kasetohuga hõõgvele. Puhus nõnda, et pea läks segi ning küüditamine meelest. Sõdur juhtus paras topski olema, ei saanud midagi aru. Ju ta arvas perenaist loomi eriti armastavat, nõnda et varakevadisel ajal pidas veel vajalikuks lauta kütta. Amalie sidus südamerahus nööri panni sanga külge ja poetas selle otsa lauda ukse vahele.

Viijad käskisid talu hobuse ree ette rakendada, aga Amalie näitas, et hobune lonkab, ja keegi ei läinud seda järele uurima. Sõdurid olid jandist tüdinud ega tundnud asja vastu huvi. Kraam pidi niisiis mahtuma sellesse rekke, mis oli viijatel kaasas, ning isegi härra ohvitser kõndis selle järel jala. Amalie ja Anton astusid püssimeeste vahel.

Amalie oli oma palitul nööbid ära lõiganud ning enne äraminekut laiutas lahtiste hõlmadega. Paremat vööd ei olnud tal otsida, kui et läks lauda ukse juurde ning sikutas välja nööri, mis oli hõõguva panni külge seotud. Sellega vedas ta tule ukse kõrval seisva põhuvirna alla.

Nöörist vöö palitul peal, hakkas Amalie kodust eemalduma. Ei vaadanud meelega tagasi. Märkas vaid, kuidas Antonist käis korraks valus tuksatus läbi. Nüüd, nüüd, mõtles Amalie, võtab ta need igerikud püssimehed ja loobib virna. Aga ei midagi. Anton sundis taas tobeda muheluse näole ning astus

esimesi samme Siberi suunas, otsekui läheks naabertallu talgutele.

Amalie teadis täpselt, kust ta võib tagasi vaadata. See oli tanuma käänakul, kust hooned veel paistsid. Liig varajane vaatamine oleks võinud äraviijad valvsaks teha. Nood sammusid noruspäi, laisa inimese teeb iga töö tigedaks.

Käänakul heitis Amalie pilgu tagasi ja süda võpatas: töö oli korda läinud, laudaukse ülaservast kerkis valget suitsu.

Mida mõtles ta sel hetkel oma loomadest? Ei midagi rohkemat, kui et saavad vaevast lahti. On neil tarvis piina kolhoosis, kus neid hakatakse näljutama, kaks naist hoiavad lehma hanguga püsti, et kolmas saaks lüpsta.

Hiljem kirjutati Siberisse, et suurem osa hooneid oli nende äraviimise päeval maha põlenud. Süütamist ei kahtlustanud keegi, arvati, et tuli oli äraviijate suitsuotsast lahti läinud. Õuest olevat konisid leitud.

Amalie ei rääkinud oma teost kellelegi. Ka Antonile mitte. Kas too aimas või ei, seda ta ei teadnud. Küllap aimas, oli ju Amalie talle otsesõnu öelnud, et paneb põlema. Hiljem aga ei rääkinud Amalie sõnakestki. Muid jutte küll, aga sellest mitte. Võibolla too Anton polnudki nii isesugune, et vaikis. Võibolla oli just Amalie moodi. Ainult et ei vaikinud mitte ühest asjast, vaid kõigist. Võibolla on inimese iga tegu selline, et seda ei või arutluse alla võtta; kuriteol ja heateol, õigel ja valel asjal ei ole piiri.

Kui tarvis, võis Amalie rääkida või parimad rääkijad surnuks. Siis pidi olema väärt asi ajada. Näiteks vajadus Antonit kaitsta.

Amalie uskus, et igaüks pärib vanemate omadused. Nii võib ka Anton ühel päeval suu lahti teha ja niisuguse kõne maha pidada, et kõik jäävad keeletuks. Aga selleks peab siis piisav põhjus olema, Siberisse toomisest jäi väheseks. Et kõnelemist nagu muudki palgatööd peab eraldi harjutama, seda Amalie ei arvanud.

Tema ei rääkinud ju ka niisama tühja, peaasi et keel suus ringi käiks, vaid ikka ainult asja pärast.

Ühel päeval tuli tema juurde Veebeli Bertha. Istus pingiotsale ja pani käed sülle, nagu tal kombeks. Muigutas hulk aega suud, enne kui ütles:

«Mida me siis selle asjaga teeme?»

Amalie aimas küll, kustpoolt tuul puhub, aga seda välja näidata polnud kaval.

Kui ta oli hea tükk aega vaikinud, nägi teine ära, et vastust ei tule, ja lisas:

«Tüdruk on niikaugel, et peab midagi ette võtma.»

Jälle polnud otsesõnu miskit välja öeldud, nõnda ei pidanud Amalie veel millestki aru saama.

Eks ta teadnud küll, missugusest tüdrukust on jutt. Veebeli Edith oli juba nii ümmarguseks paisunud, et isegi Polli väikesed nagad arutasid, kelle moodi titt tal peaks sündima. Arutada polnud küll midagi, räägiti üsna avalikult, et Antoni oma. Ega saanud Amaliegi nägu teha, et pole millestki kuulnud. Aga või seal nägijaid oli, Veebeli omad pidid ise laiutama, mis või kuidas. See Amaliet vihastaski. Tema ajal püüdis tüdruk ikka oma häbi varjata, nüüd räägib seda kui uhkuseasja. Ka Bertha näis asjasse nõndaviisi suhtuvat. Ta olevat kord isegi lausunud: häbi on paljas silmakirjatsemine; kui häbi järgi elada, siis poleks maa peal ammu enam ühtegi inimest.

Amalie järgi käis asi teisiti: enne abiellu, siis lase poiss ligi. Tema enese lugu ei teadnud keegi. Võibolla ta sellepärast sõnades nii kombekas oligi, et tegudes ei õnnestunud olla. Aga eks olnud ta talus vaid teenijatüdruk ja pidanud riskima, et perepojale käpp peale panna. Iga oli üle kolmekümne, ka kõige rahulikum vanapiiga muutub selleks ajaks ärevaks, ja perepojad ei vedele mitte igal sammul ees. Heinrich oli mitusetu aastat noorem, talu juba käes, polnud tal enam midagi oodata. Suur sõda oli käimas, eks tahtnud ka Heinrich oma tagalat kindlustada. Talupidajat sõtta ei võetud, ka esimest poega mitte, aga mine sa ette näe, mis tsaarid teevad, kui palavaks läheb. Sellepärast oli titt, kes teenijapiiga rinde all kasvas, Heinrichile päris asja eest. Pulmad said peetud, enne kui midagi välja paistis, ja küla võis ainult oletada, et rattad jooksid ette. Amaliet pani nüüdki veel muigama mõte, et tema mürakat Antonit võis mõni enneaegseks pidada.

Amalie oli käpa peale pannud nii Heinrichile kui ka talule. Ta ise leidis, et see oli hea käsi, selle all kosus kõik. Ega Antongi muidu nii suureks kasvanud. Ainult sõnakehvuses oli ta isa moodi. Amalie ja Heinrich valmistusid hõbepulmi pidama, kui saabusid segased ajad, ning juba esimesed keerised võtsid mehe. Ka tema oli suurt kasvu ja kuul leidis ta kergesti üles. Tema surnukeha ei saanudki Amalie näha, sai vaid teateid kaaslastelt, kes olid Heinrichi puujuurte vahele matnud.

Nüüd oli Amalie kui suure talu pidaja Siberis, aga kahetseda ei olnud tal midagi. Ta oli ligi veerandsada aastat olnud lugupeetud perenaine, see on pool täiskasvanud inimese eluiga. Kui ta oleks kogu selle aja teenijapõlve nägurit näinud,

et punaste tulekul paremini koheldud saada, mis headust selleski. Ka kümme aastat head olemist tasub su eluea, kümme aastat virelemist on aga liiga ränk palk keskmise rahu eest. Pealegi ei olnud ka punaste truu teener kadestusväärses olukorras. Karm oli nende värk, nad kolkisid omi, et võõraid hirmu all hoida. Seesugune ei teadnudki, mille eest nahutatakse, ülekohtutunne võttis viimase eluisu ära. Ja Amalie oli ka oma vanusega sealmaal, et suurt ülemust poleks ta punaste seas enam mänginud, nõnda oli ta oma saatusega rahul. Isegi Siberit võttis ta kui õiglast elumaksu selle eest, et tal nõnda oli vedanud. Kas ta iga hetk just niiviisi mõtles, oli ta ju aastate jooksul oma seisusega harjunud ning teenijaaeg ununenud. See Edithi lugu tuletas meelde.

Siin polnud enam perepoegi ega -tütreid. Ei olnud Veebelitel ega Tooridel talu. Terve see kant, kus Amalie oli elanud, oli jõukam, aga näiteks Ann Kahuri talu vastu ei saanud ka tema oma, kui jutte uskuda. Ann ja Veebelid olid peaaegu naabrid, eks sestap sai ühelt teise kohta teateid. Võibolla nägi Ann üldse teisi halvemas valguses, aga paistis, et Veebelite majapidamine ülearu korras küll ei olnud. Ja nüüd rihtis Edith ennast temale miniaks.

Amalie ütles Berthale nõnda:

«Mis sa selle jutuga siis minu juurde tuled?»

«Kelle juurde ma siis lähen?» imestas Bertha. «Sa ju samasugune ema kui mina.»

Amalie muigas üleolevalt. Kuigi nad olid mõlemad naisterahvad, oli tema selles olukorras otsekui mees ja see asjaolu tegi neile suure vahe sisse. Mis Berthale oli häda, ei olnud Amaliele seda mitte.

«Sina pead Antoniga rääkima, keegi teine ei saa seda ju teha!»

Bertha vist enda arvates meelitas niisuguse ütlemisega, aga Amaliet see pigem pahandas.

«Oled tütre ülekäte lasknud ja nüüd tuled . . .» ei lõpetanud ta lauset.

Bertha hingas mitu korda sügavalt, et mitte teravasti vastata. Lõpuks leidis ennast õigustada:

«Või meie saame neile kätt ette panna. Eks loodus nõua oma osa. Kuulsin küll vahel eeskojas müdistamist, kui Edith seal magas, aga kas mul sobis siis sinna tikkuda. Tüdrukul aastaid juba kakskümmend viis, minul oli selleks ajaks kolm last järel. Muidugi, sa võid ütelda, et mina olin mehel, Edith mitte, aga mis nüüd enam parata. Kui ma oleksin õigel ajal teada saanud, oleksin võibolla nõu andnud laps ära kaotada,

aga siin ei ole ju niisuguseid võimalusi. Pole arstigi. Räägitakse, et Vaablase Kaja olevat enesega midagi teinud, aga ega seda saa küsima minna. Elule ohtlik on see igatahes. Kui ma seda hiljem Edithile rääkisin, sai ta kurjaks. On teine oma lapsega nii õnnelik. Kui ainult Anton oleks sama meelt . . .»

«Anton ja Anton! Kas sa juures olid, et Anton?» hüüdis Amalie tigedalt.

Bertha ajas silmad nii suureks, et need ähvardasid peast välja karata. Seda polnud ta küll oodanud, et Amalie eitama hakkab, kui kõik teadsid.

«Issand, Amalie, kuidas sa võid niiviisi minu tütre kohta ütelda! Küsi Edithi käest! Tal pole iialgi teisi mehi olnud.»

«Mis mina seda küsima lähen. Usu aga usu nende tänapäeva noorte juttu. Tüdruk raisus ja nüüd tuled talle minu käest meest nõudma!»

Bertha tõusis püsti ja taganes ukse poole. Vahtis Amaliet, nagu oleks see teab mis ilmutis.

«Küsi siis oma poja käest. Las räägib, kuidas Edith vaesekese ära vägistas.»

Bertha tuiskas minema. See ühtelugu tõbine Veebeli perenaine oli äkki nii tuld täis, et ei märganud jumalagagi jätta. Küllap ta tütred on vanuigi samasugused kehvakesed, ei niisugustest Amalie vägevale pojale naist saa.

Kui Bertha oli läinud, hakkas Amaliel temast natuke kahju. Amalie oli ju mõtelnud ainult alguseks järsemad noodid võtta, et hind kõrge püsiks. Kui teine juba pehme, oleks võinud asja ka sõbralikumas meeles arutada.

Või mis selles eriti arutada oli. Kas saaks Amalie vastu võtta igaühte, kes tuleb tema pojale last pakkuma? Teab kui palju selliseid veel küla pealt välja ilmub. Mees kui mürakas, võib puistutujus terve valla segi pöörata ning igale naisele tite valmis teha. Isegi kohalikud vene tüdrukud vahivad talle vesise suuga järele.

Selge, et emal tuleks talle naine võtta, temast enesest asja ei ole. Eks ema siis ka valib, ei võta esimest ettejuhtuvat Veebeli Edithit.

Mis pattu salata, Amalie polnud eriti huvitatud, et Anton ülepea mõne võõra naisterahva majja tooks. Mis neil viga kahekesi elada. Kogu hool ja sissetulek teineteise päralt.

Laps on muidugi laps. Kas Anton tunnistab ta omaks või mitte, see on noorte eneste asi, sinna vahele Amalie end ei sega.

44.

Ka Jüri oli Kandenite kanget tõugu, aga tema kireks oli töö. Kui ta pidanuks vastama, kas talle on tähtsam töö protsess või selle tulemused, oleks ta natuke aega mõelnud ning ütelnud, et neid ei saa teineteisest lahutada. Töö ei olnud talle vastik ja sellepärast ei teinud ta seda kiirustades. Eriti meeldis talle töö puhul vajalik mõtlemine. Mitte liigutused, rütm, pingutus, vaid tuhat pisikest leiutist, mida nõudis iga töö otstarbekas tegemine.

Tema oli see, kes tegi ära Kandenite suurtalu töö. Vennapojast omanik esitas projekte ning pidas seda juhtimiseks. Jüri aga võttis need vastu vaid sel juhul, kui need panid tema enese mõtte liikuma või õigemini läksid samasse suunda, kuhu tema mõte juba liikumas oli. Vanaperemees ei sekkunud pärast seda, kui oli talu pojale andnud, enam asjadesse. See oli tema tarkus ja Jüri oskas sellest lugu pidada. Ainult ühe korra üsna alguses oli ta teinud niisuguse vea, et oli läinud tema käest nõu küsima. Ta oli teinud seda oma arust viisakuse pärast, et vanem vend ei tunneks ennast elust kõrvale tõrjutuna. Aga vend oli vaid kulme kergitanud, otsekui oleks tungitud tema eraellu või küsitud midagi väga sobimatut.

Vanaperemees uuris küll nõudlikul pilgul töö tulemusi, protsessi aga jättis põhimõtteliselt oma vaateväljast kõrvale. Noorperemehel ei olnud sellist põhimõtet. Vahel tuli talle hoog peale ja siis õpetas ta Jürit, kuidas on parem seda või teist tööd teha. Ta luges põllumajanduslikke ajakirju ja mitmed tema soovitused olid üsna asjalikud, kuigi tal enesel praktikas proovimata. Siiski nõudis nende ärakuulamine Jürilt suurt kannatust. Mitte et ta olnuks proletaarlikult tõrges või pilkeline teooriate suhtes, vaid ta sisendas enesele, et kõigil siin päikese all on õigus rääkida, isegi rumalat tasub ära kuulata, ka lollusel on iva sees, miks mitte laia maailma teadmistel. Üks tunneb lõbu tööst, teine õpetamisest, miks peab üks teise lõbu põlgama?

Kannatlikkust oli Jüril palju, selles tundiski ta oma jõudu, see andis meelekindlust ja südamerahu. Kannatlikkuse poolest ei saanud vist keegi ta vastu. Ent see, kes oma väärtust tõesti teab, sellele ei ole võrdlemine vajalik. Jüri kannatlikkus polnud alandlikkus ega järeleandlikkus, vaid tegus elufilosoofia.

Igasugune filosoofia nõuab pisielu tegemistes järelekatsumist. Sellepärast pidi ka Jüri enesele sisendama õiglase hin-

damise võimet, kui oli sunnitud ära kuulama härrast vennapoja epistleid.

Jüril ei olnud peret, ta võinuks käed tasku torgata ja minema kõndida. Head töömehed on igal ajal hinnas olnud, logardid püüavad maailma parandada, poliitikat teha või aiva midagi leiutada, mis nende laiskust teeniks. Aga Jüri ei läinud, sest ta ei tundnud sundust või kohusetunde survet, kui tegi tuhandet pisitööd, mida üks talukoht nõudis. Vennapoja jutlused ei seganud teda. Ta kuulas neid, mõtles nende üle järele ja laskus vahel isegi arutlustesse, kas see või teine asi väärib proovimist või on juba omal viisil ära proovitud.

Teda ei sidunud pikk elu sama koha peal või isatallu investeeritud ihuramm ja mõttevaev — aga kus oleks tal olnud parem ennast teostada, teenida oma töötegemise kirge, näha selle vilju kosutamas lähedasi inimesi? Ta võis kuldpulmi pidada selle taluga, viiskümmend aastat oli ta teda harinud, tal ei tulnud mõttessegi öelda, et orjanud, niiviisi ütlejat oleks ta pidanud kaabakaks, kellel ei ole elust õiget aimu ja kes tahab eluga riidu ajada neid, kel aimu on.

Siis toodi ta ära ja armastatu jäi maha. Ta ei võtnud seda aga traagiliselt. Juba autokastis istudes, kui hooned ning põllud temast eemaldusid, ütles ta endale:

«Nii, Jüri, selle elujärguga on lõpp. Algab uus järk, vaatame, mis tollest saab.»

See mõte andis talle imelise rahu. Maha jäid kahe lähedase inimese surnukehad, aga ta tunnistas venna ja vennapoja teo sama loomulikuks kui enda ärasõidu. Vennapoeg oli tahtnud teda õpetada põldu harima, eks siis õpetanudki. Tahtis ennast maha lasta, kes tohtis talle seda keelata. Muidugi oleks Jüri püüdnud takistada, kui ta oleks aimanud, aga mis tehtud, seda ei saanud olematuks muuta ja kas tasus selle üle kohutki mõista.

Külas oli mõnel korral arvatud, et ta armastab Jutat ja see seob teda talu külge. Inimesed tahavad asju lihtsustada, teiste tegutsemismotiividena näha kasuahnust või patust himu. Jüri oli vennapojast ligi kolmkümmend aastat vanem. Ta oli juba vana mees, kui Juta majja toodi. Koos tegid nad tööd. Üks põllul, teine kodus, tegijatena mõistsid teineteist sõnadeta. Muidugi armastas Jüri Jutat, see ei saanudki teistviisi olla, kui nemad kahekesi kandsid talu oma õlgadel, kui vana- ja noorperemees seisid kummagi tööde suhtes kõrval. Vennapoeg magas Jutaga ühes voodis, pani ta üsasse lapsed idanema, jälgis teda samasuguse peremehehuviga kui talu karja, kui lapsi, kes pidid Kandenite kanget sugu edasi viima,

kui oma plaane ja unistusi, kui oma põlist omandit. Jüri armastas Jutat hoopis teisiti, loomulikult ja lihtsalt, kui üht lähedast hinge, kui tütart ja ema, kui naist üldse — elu alustuge.

Himu polnud Jüri tundnud vist ühegi naise vastu, ka nooruses mitte, kui sai koos külapoistega ringi jauratud. Sellest tungist seisis ta kõrval. Võiks öelda, et ta oli sellest ilma jäetud, kuid Jüri ise ei tundnud oma puudulikkust. Ju seda siis polnudki. Juta oli temale puhas olevus, kuigi oli naisena elanud ja vilja kandnud. See ei puutunud Jürisse, Jutal oli hing, mida tema võis armastada, ilma et ta armastusel olnuks vähematki patu maiku.

Ilmselt oleks Jüri samamoodi armastanud iga teist olevust, kes oleks teinud tema kõrval Kandeni talu tööd. Aga et see oli Juta, siis oli see Juta. Natuke keeruline tundus ta vahel Jürile oma hariduse ja romantikaga, aga sellest sai mööda vaadata. Ega Jüri ise olnud ka nii lihtne, kui paistis. Ta oli käinud linnakoolis ja luges talveõhtuti raamatuid. Tihti samu raamatuid mis Jutagi, aga nendest juttu neil omavahel ei olnud. Mõlemad tundsid vaistuga, et nad lugesid küll samu, kuid siiski väga erinevaid raamatuid.

Küla teadis alati natuke rohkem, kui oli võimalik teada. Nii haletses ta vahel Jutat, kes võetud haritud neiuna talu orjama, et täita sõgeda Kandeni programmi. Too ise sahmis mööda maailma, kas tal seal teisi naisterahvaidki võis olla, talutöödele tuli appi vahel harva, sedagi mitte siis, kui olid palavad päevad, vaid oma arusaamatu tuju järgi.

See arvamus oli üks nendest küla eksitustest, mida Jüri küll hukka mõistmata siiski väheke põlastas. Kes ei tulnud oma asjadega hästi toime või ei saanud neist täielikult aru, see tahtis toime tulla võõrastest asjadest arusaamisega. Juta oli sama mastí inimene kui Jüri, tema ei pidanud tööd orjuseks. Võibolla juhtis teda rohkem kohusetunne kui vaimustus, aga see pidigi nii olema, ta oli ju naisterahvas.

Siis olid nad koos sõitnud tundmatusele vastu, talu pärisperemehed aga jäid surnult maha. Võibolla püsib nende vaim talu kohal, kuni Kaur saab talu ükskord oma kätte. Tema ehk saab, Jüri aeg on ümber.

Jüri oli juba küüditamise ajal kõver vanamees, kuuskümmend neli aastat turjal. Kõveraks oli ta jäänud pikkamööda ja lootust uuesti sirgeks saada ei olnud. Nii püsisid Kandeni põllud ta nimmetes ja selgroos. Temast ei olnud enam Juta ja laste kaitsjat ega katjat. Hoolt ta ei vajanud, alla ei andnud, aga tundis, et uutele põldudele ta kätt külge ei pane.

Mitte et ta poleks tahtnud, aga siin ei olnud seda mõtet, mis Kandeni põldude puhul.

Jüri oli suvel käinud siinset tööviisi vaatamas ning jäänud selle suhtes täiesti ükskõikseks. Ei vaenu ega võõrastust olnud ta tundnud, aga ammugi mitte kutset. Tööle teda ei aetud, selleks oli ta piisavalt kõver.

Põldudega oli tema elus lõpp, et ta aga ei suutnud, ei mõistnud ega tahtnud ilma tööta olla, siis pidi ta midagi asemele otsima. Majad olid lagunenud, savi ja õletuustid vahtisid varbade vahelt välja, kõik vajanuks kohendamist, aga Jüri polnud iialgi ehitustööd teinud ja selles eas ei tasunud enam õppida. Anton elas samas majas ja ehitamine-parandamine oli sovhoosis tema igapäevane tegevus, kuid temagi ei pannud oma eluasemele kätt külge. Vahel vaid vaatas ühte majakülge, mis ähvardas kokku langeda, see oli tolle toa ots, kus elasid tema ja Mannased, katsus seda käega liigutada ja jättis sinnapaika. Ju siis ütles kogenud silm, et käib veel küll.

Omaenda lähema ümbruse õilistamine ning kaunistamine ei jäänud ära niivõrd selletõttu, et tunti siinse peavarju ajutisust, kuivõrd sellepärast, et seda peavarju ei tahetud tunnistada koduks. Igasugune püüdmine ses suunas olnuks leppimine olukorraga, allaandmine. Võis arvata, et kui keegi oleks oma toa uhkeks teinud, langenuks ta teiste vaikiva põlgusé alla. Ainult Angelskite maja oli erand ning Topmanite pisut mugavamat elamist seletas ja vabandas raha.

Nõnda siis ei rakendanud ka kõver Jüri oma töökirge kodu kindlustamiseks. Tema peamiseks tegevusalaks jäi kütte hankimine, puutagavarade soetamine.

Juba esimestel kuudel hakkas ta hulkuma mööda ümberkaudseid metsatukkasid, kirves ning vibusaag kaenlas. Tema oli see, kes võttis esimesena tarvitusele haabade haralised ladvad, mille majapalkide saagijad olid metsa maha jätnud. Kontinentaalses kliimas seisid need aastaid mädanemata. Ja metsakuiv haab oli siin sootuks teistsugune kui kodumaal. See seisis kaua püsti ja kõlises, kui kirvega pihta kopsasid. Jalal kuivanud kaske tuli siin harva ette ja muid puid kui neid kahte ei kasvanud üldse. Kased domineerisid, nad olid igerikud ja haralised, palke neist ei saanud, mööblit ei osatud siin teha. Haab oli enam otsitud puu. See saeti maha, varati ära ning löödi toorelt majaseina, soosammal vahele. Niisugune oli uhkemat sorti ehitis. Palgid kuivasid seinas aastaga ära, siis löödi soojapidavuseks savikrohv peale.

Puude mahavõtmiseks pidi olema sovhoosi juhtkonnalt eraldi luba ja seda ei antud mitte kergesti. Ainult esimestel

päevadel oli igal perel õigus üks härjakoorem metsast välja tuua, hiljem tuli luba lunida, ja kui sa ei osanud toda erikeelt, mis pani ülemused sinuga kui võrdsega rääkima, siis ei saanud midagi. Eestlased ei osanud keelt üldse, rääkimata selle eluliselt vajalikest varjunditest.

Metsa oli metsastepialal kasinasti ja juurdekasv visa, mitte nagu Eestis, kus põld võsastus juba mõne aastaga ja üsna varsti vohasid suured puud peal. Seetõttu püüti siin rakendada aina uusi piiranguid, et tõkestada metsa maharaiumist. Aga teadagi tabavad kõiksugu piirangud just kehvemat rahvast, kes õigustest ilma; parem rahvas ongi selle poolest parem, et loovib seadustest mööda. Lõpuks tohtis kütteks tuua veel vaid metsakuivi puid. Ja seepärast olid mitmel pool vedelevad haavaladvad väärt leid. Jüri järel võtsid seda kütteks ka teised eestlased. Kohalikud aga pidasid sellise kraami ülestöötamist liiga vaevaliseks.

Küllap mõisnik ja tema kade seadus õpetasid eestlase paljusid töid tegema. Nagu näiteks hagudega kütmine. Ahjudki kohandati selleks. Uhkes Kandeni talus polnud Jüri iial pidanud hagu kütma, neil kasvas oma metski ja ootas tulusat müüki. Müügist ei saanud asja, uus riigikord võttis muidu, aga küttepuidu puudust polnud talu tundnud.

Jürist sai nüüdki tõeline metsade puhastaja. Ta töötas põhjalikult ja jõudsasti. Viimane kui oksaraag läks tarbeks. Jämedamad tüveosad ning oksad lõikus ta parajaks, ladus riita, väiksemad tegi teist mõõtu. Esimesed vedas välja härjavankriga, mitmed eestlased töötasid härgadega, neile anti mõnekordse küsimise peale ikka luba peale tööd ka üheks oma veoks. Peenema kraami tarvis meisterdas Jüri väikese nelja rattaga käru. Peaaegu iga päev tuli ta käruga metsast, haokoòrem varjas kõvera mehe võõra pilgu eest.

Puudega oli ka kodus tegemist, selle peale kulus Jüril kogu jõud, mida oli väheseks jäänud vesisest pudrust ja üha süvenevast kondinõrkusest.

Päris hagudega ei saanud kütta, pliidisuud ei lubanud, seepärast hakkis Jüri iga rao juppideks, see võttis paras jagu aega. Suvel muud ei köetud, ainult raage. Jämedama kraami tükeldas Jüri samuti ära, lõhkus peeneks ja pani kuuri alla tallele. Selle kahe aastaga, mis ta oli siin tegutsenud, oli ta mitu ümberkaudset kuuri küttevarudega täitnud. Ise ta ütles:

«Kauaks minust nende tegijat, las seisavad, ega nad leiba küsi.»

Mõnikord pahandas Toori-ema Juta eest:

«Korralikud puud seisavad, sina küta pulkadega, muud ei saagi teha kui kogu aeg tuld alla panna.»

See kujunes tõepoolest omaette tööks, selleks rakendati Kauri ja varsti ka Katrinit.

«Pulgad annavad valusa tule,» õigustas Jüri.

Muidugi oleks jätkunud ka paremat kraami, aga kuhu siis peenike panna? Säästlikkus oli omadus, mis Jüris aastatega kasvas. Võibolla oli see halb ja tüütas Jutat tõepoolest, aga üheski muus punktis ei jäänud Jüri teistele jalgu.

Kas ei oleks võinud seegi kant õitseda, kui kõik oleksid lähenenud siinsetele loodusvaradele Jüri kombel, tema töökuse ja säästlikkusega? Orgita oli kord püüdnud talle selgeks teha, et mitte inimeste iseloom, peremehetunde puudumine, käegalöömine, minnalaskmine, laiskus ja lohakus pole süüdi siinses vaesuses ja elu kehvuses, vaid üleüldine asjakorraldus ei lubagi inimestel teistmoodi elada, see on neid selliseks teinud. Aga Jürit ümber veenda ta ei suutnud. Jüri leidis, et üldine korraldus on samuti inimeste kujundatud ja on niisugune seepärast, et lähtub inimese nendest omadustest. Mitte et kellelgi pole mõtet pingutada, vaid pingutuse mõttetus on tulnud sellest, et ei taheta pingutada.

Mõisted liiguvad ikka mööda ringi ja kõigil on õigus. Jüri ei olnud ju loomult vaidleja, ikka leidis ta ka teise mõtetest iva, mille võis õigeks tunnistada. Ta oli piisavalt haritud ja piisavalt mõtleja, tal oli teatud nõrkus võõrsõnade vastu ja tarvitas neid meelsasti, igatahes mitte mööda, vaid pihta, ning jättis sellega targa inimese mulje. Tal olid kõik eeldused vaidlemiseks, aga puudus selleks kirg. Suuri vaidlejaid ta ei põlastanud, aga ka ei imetlenud. Talle endale piisas sellest, kui nõustus viisakalt teise argumentidega ning jäi oma arvamuse juurde.

Kord viiekümne esimese aasta veebruaris asutas Jüri järjekordset metsaminekut. Püsis kõva pakane. Juta keelas. Kõik kuurid olid puid täis, kuhugi polnud neid enam panna, mitmeid Jüri valmistatud puuriitu oli metsast äragi varastatud. Aga tema ei näinud sellest hoolivat.

«Puhka nüüd ometi. Sina ei jõua kõikidele puid varuda.»

«Ära nüüd liialda. See paar äravarastatud riita pole meenutamist väärt. Mis puhkamisse puutub, siis metsa ma just puhkama tahangi minna. Tead, kuidas väsitavad lamamine ja need neli seina.»

Jüri rääkis seda lahkelt naeratades ja ei saanud Juta selle vastu. Vaatas vaid üle, et onu paneks kõik soojad vammused ülle.

Jüri tee viis seekord üsna kaugele. Läbi lume kahlamine võttis aega. Lähemad metsatukad olid tal teada ja puhtaks tehtud, uurimisretked uutesse pakkusid avastamislõbu. Lumisel ajal ei saanud latvu arvestada, pidi leidma metsakuiva.

Kas moonutas pakane ümbrust või mis, äkki leidis Jüri end kohast, mida ta ei osanud varasemast teadaolevate paikadega siduda. Siin leidus metsakuiva ohtrasti. Metsa ühtlasest raagusolekust ja lumekoormast hoolimata võis kuivanud puid kergesti ära tunda.

Jüri rõõmustas leiu üle, aga teda tegi ärevaks asjaolu, et ta ei tundnud seda paika. Kas ta oligi enam oma sovhoosi maadel? Suurt tööd ta ei plaanitsenud — et on kord tuldud, võtab ta maha paar puud ning tähistab koha ära.

Ta alustas oma kitsa vibusaega viilimist. Maapinna lähedalt, selleks kraapis ta suure lume laiali. Kuiv puu ei kiilunud saagi nii kergesti kinni, aga töö läks väga aeglaselt edasi. See isegi meeldis Jürile. Kärsitust tema hinges ei olnud.

Vahel oli temalt küsitud, kas ta talvises metsas hunti ei karda. Hundid peavad olema tema peale tigedad, et ta viib kõik risu metsast ära. See oli muidugi nali. Hundid pesitsevad mujal, Jüri risu pole neil tarvis.

Jüri uskus Jumalat. Tema kas saadab hundid või jätab saatmata. Seni oli Jüri metsast alati tervelt tagasi tulnud. Ta ei uskunud oma sõjariistadesse, aga uskus natuke sellesse, et on huntidega üks. Ühtmoodi hindavad nad looduse loomulikkust, metsapeni ei puutu teda.

Tuult ei olnud, püsis täisvaikne pakane. Ometi juhtus midagi ootamatut: puu keeras end sae pealt ning langedeski muutis veel asendit. Jüri aga komistas omakraabitud lumevalli taha ega jõudnud eest ära. Puu kukkus talle selga. Löök ei olnud nimetamisväärne, sest pehme lumi võttis mehe endasse. Ta oli mõelnud huntidest, aga oht tuli kogenud metsamehele mujalt. Millalgi võis niisugune asi juhtuda ka väga ettenägeliku inimesega.

Puu surus ta vastu maad, Jüri ei saanud alt välja. Aga ta meel püsis väga rahulik. Nagu igasuguse töö puhul, hindas ta kõigepealt olukorda, kavandas tegutsemisviisi ja -järjekorra.

Halb, et puu ei olnud tüvelt lahti. Täiesti erandlik oli selline kukkumine. Surnud puu — see ei maksnud ometi mahasaagimise eest kätte, niisugust asja ei pidanud Jüri oletama. Saeleht oli käändunud, seda poleks saanud pilust välja ka siis, kui Jüril olnuks liigutamisvabadus. Kirves lebas käeulatusest väljas.

Jüri püüdis end nihutada, aga see oli peaaegu võimatu.

Ka käe väljasirutamine tekitas seljas pinget ja valu, eriti kohas, kust tüvi litsus teda vastu maad. Kõige hullem, et külm hiilis ligi ja tahtis halvata meelemõistuse. Abi polnud kusagilt loota, keegi ei kuule ta häält. Juhus ei saa aidata, enne on ta külmunud.

Valu tuli ära kannatada. Kuni veel elad, on valu su loomulikke seisundeid. Jüri sirutas käe selja taha, kobas ringi, sai pihku üsna pisikese oksarao. Sellega otsis suuremat. Vaateväli oli kitsas, pead ei saanud kuigivõrd tõsta, ainult näo põletavalt lumelt lahti. Sentimeeterhaaval nihutas mees enda poole üht pisut toekamat raagu. Mõtted kippusid uitvele, seda ei tohtinud lubada. Elu koosnes praegu vaid kompamisest, õigemini kobamisest.

Lõpuks oli suurem oksaraag peos. Sellega sai ümbrust uurida. Tundus, nagu oleks see puutunud vastu kirvest. Raske tööriist ei tahtnud aga lähemale nihkuda. Vars vaid pöördus, sedagi pisut. Sentimeeter sentimeetri järel. Iga tõmme venitas selga. Selga, mis oli haige aastate tööst.

Lihtne ja mugav olnuks siia lamama jäädа. Külm toimis uinutina, võttis ära mis tahes valu. Iga inimene sureb kord, miks ei võinud Jüri just niimoodi surra. Ta oli piisavalt lõiganud puu ihu, tema viimne tund võis saabuda puu embuses.

Kui surm silmade ees, kas ei küsi sa siis endalt: leidub vähest veel teid, kuidas temast mööda minna? Ta saab vaid selle, kes annab alla, Jüri loomuses ei olnud alla anda, vähemalt kergesti mitte. Tema vend ja vennapoeg võtsid eneselt ise elu, võibolla just sellepärast, et ei tahtnud alla anda.

Lõtvus tuli võita, surma mugavus hüljata, tuli edasi elada valude maailmas. Jüri pingutas veel, veel pisut. Oksaraag nihutas rauda, sentimeeter sentimeetri järel. Juba olid kõik pildid silmade eest kadunud, kui sõrmeotsad puudutasid lõpuks kirve vart. Vana head tööriista, mida silitades või pihku pigistades oli veedetud palju tunde. Praegu oli kirves võõras, aga juba voolas temast mälestuste soojust mehe hajuvasse teadvusse. Jüri virgus uuele elule. Veel üheks ajaks siin maailmas. Selle aja oli talle andnud tööriist.

Nüüd võis ta uuesti mõelda sellele, et teda on raske siit leida, teda on tülikas matta, tema kõvera keha järgi kirstu valmistada. Kandenite suguvõsa oli alati uhkelt kuulutanud, et kõik Kandenid maetakse kodumulda. Selleks oli neil oma põlise maa peal vana perekonnakalmistu, ristiusu kombe järgi pühitsetud mullaga, esivanemate vaimust vääristatud paik iidse hiie serval. Selle kalmistu pärast oli Jüri uskunud, et pääseb kord siit tagasi koju, vähemasti surema. Ja seda pidi

ta mõtlema ka poolkülmunult puu all lamades. Mõte andis sooja, sundis vere liikuma.

Kui ta oli kirve kätte saanud, uuristas ta sellega enda alt lund, kaalus siis kirvetera kangina kasutades tüve kõrgemale ning hakkas end puu alt tagurpidi välja libistama. Taas sentimeeter sentimeetri järel, üks käsi kirvega pingul, surve kord lõdvenemas, siis taas suurenemas. Iga sentimeeter oli nüüd veel märksa valusam kui enne.

Lõpuks oli tüvi kaela kohal. Jäi veel pea puu alt läbi tõmmata, sooritada see ohtlik liigutus. Nägu vastu keltsa. Seegi pidi saama tehtud enne surma. Ja Jüri oli vaba. Suhteliselt vaba siin maailmas.

Kas ta suudab püsti tõusta? Suutis. Valu ristluudes oli mitmekordistunud. Siiski vaigistas pakane seda, tõelise häda suurust ei antud veel tunda.

Oma jalgadel pidi ta koju jõudma. Ja saagi ei tahtnud ta siia jätta. Kui kirves oli aidanud teda, siis pidi tema aitama saagi. Ta raius kirvega tüve kännu küljest lahti. Iga löök oli noatorge selga. Ta polnud enam endine metsamees. Aga sae sai lahti.

Siis hakkas ta minema. Sellest tundmatust paigast inimelamute poole. Siit vaadatuna tundus soojaks köetud savionn koduna.

45.

Heino talvistes töödes oli sel aastal suur osa põllutööriistade lume alt väljakaevamisel. Kas oli tegu mingi kiusuga tema vastu, võibolla ärritas ta tööandjaid oma intelligendihoiakuga, või polnud lihtsalt muud, mõttekamat anda, aga palehigis leiba teenima pidi.

Kui sügisel ühekorraga paks lumi maha sadas, vaatas Netsvetai Heinole, kes oli tulnud kontorisse töökäsku saama, äraoleva pilguga otsa ning ütles, mingu ta töökoja taha platsile ja hakaku seal lund kühveldama. Et kõik kombainist kuni sahani oleks lume alt väljas.

Heino läks. Muidugi ei hakanud ta vaidlema ega küsima, milleks seda vaja on. Et pikk talv ees, lund tuleb veel palju, kas ei oleks õigem riistad ulualla toimetada? Või kui ulualuseid pole ning riistadele on kord määratud lumehanges talvituda, siis jäetagu nad kuni kevadeni rahule, küll päike toob nad välja. Aga töö oli töö, kui niisugune anti, tuli seda teha. Jumalal päevi, peremehel leiba.

Peremehe leib oli kesine.

Jumalast antud päevi hindas Heino kõrgelt, ta oli arvutanud, neid pole inimesel nii palju, igast oli kahju. Raisatud näis kogu siin oldud aeg nagunii. Või vähemasti enamik sellest ajast. Tahtekasvatuseks kõlbas ka lumerookimine, aga sellest oli vähe, teadmisi tahtis tema siit elust. Et lihtsuses õndsaks saada, seda polnud Heino rakkudesse pandud, tema üritas tõeni jõuda keerulisi teid pidi, kõiki inimeste väljamõeldud valesid järele katsudes. Kui ta oleks enesele ka selgelt aru andnud meetodi asjatusest, valinuks ta ikka selle tee. Nii oli talle loodusest ja kasvatusest määratud.

Lund rookides võinuks ta põhjalikult tundma õppida nii haakeriistu kui kombaini, seda vene tehnika imet — nõnda kinnitati, kuigi Heino aimas, et seegi riistapuu on teiste pealt kopeeritud —, nende seadmete mõtet ja kokkupanu, inimvaimu rütme, mis võisid nendes kajastuda, aga mitte sedalaadi teadmised ei huvitanud Heinot. Ta tahtis maailmast teada midagi üldisemat ja olulisemat.

Mingi tehniline taip esines temalgi, aga selle rakendamine või täiustamine ei pakkunud ta meeltele rõõmu. Kuna ta nägi kohe ära, et tohutumal platsil lume ühest kohast teise kühveldamine on kilplasetöö, siis meisterdas ta suurele plekktahvlile aisad külge ning vedas lume kaugemale tühermaale — arvestusega, et kogu lumi mahuks ära ja et ka tulevasi koormaid ei peaks suisa mäkke lohistama.

Harva, kui mahasadanud lumi siinkandis ära sulas. Mis tuli, see jäi. Kuni kevadeni. Kord-paar, mil ilm talve jooksul pehmenes, vajus lumi pisut tihedamaks, kuid ei vähenenud.

Tööl ei olnud õiget arvestust, seepärast ei aimanud Heino ligilähedaseltki, mis ta selle eest saab. Aga kui ta kord juba vedas oma koormatäisi, siis haaras tegemine kaasa ning ta tundis rahuldust, kui järjekordne haagis lumest vaba oli. Kedagi ta töö ei huvitanud ja ta oleks võinud siin kenakesti seanahka vedada, nagu iga kohalik inimene oleks ka teinud. Töökojast käidi talle lausa ütlemas, et ärgu rabelgu, tulgu sooja, võtku meeste juures istet, rääkigu juttu, õppigu elu.

Ega ta ülearu rabanudki, tegi parajalt. Kodumaal oleks ta selle asemel võibolla suusatanud ning saanud kehale sama koormuse. Suusatamine lihtsalt niisama polnud millegi poolest mõttekam, kui see lumerookimine, looduselamuse mõtlevad kalamehed ja suusatajad eneseõigustamiseks lihtsalt juurde.

Töökotta istuma läks Heino mõnel korral siiski, väljas seistes hakanuks külm. Tal polnud midagi selle vastu, et täiskasvanud meeste suust kuulata pajatusi nii-öelda elust ene-

sest. Et iga kolmas sõna oli ropp, sellega oli ta ammu harjunud. Sest õigupoolest polnudki see roppus, vaid omaette keel, kood või kõnemaneer. Naiste kuuldes ei öeldud neid sõnu ilma erilise põhjuseta, ainult vihaga, sõimuks, järelikult arvestati nende tähendust, ent meeste keskel ei saanud ilma «mattideta» mitte kuidagi läbi. Heino-taolise kõne tekitas võõrastust, talle vaadati otsa, et miks ta normaalselt ei räägi. Ega tal kahju olnud, temagi võinuks kõiki neid karvaseid ja kolmekordseid tarvitada, ta oli neid piisavalt kuulnud ja teadis mitmesuguseid variante, aga need ei tulnud tal õigesti välja. Kui muidu võis keelt rääkida kui tahes vigaselt, ilma et see häirinuks ütlejat ja kuulajat, siis «mati»-keel nõudis suurt täpsust, see pidi tulema südamest ning õige intonatsiooniga, muidu naerdi sind välja. Aktsenti kannatati, aga mitte väljendite kobavat, ebakindlat ütlemist.

Mõni neist oli Heinol küll juba üsna hästi käes, sest ilma nendeta lihtsalt ei saanud, kui pidid õiendama härgadega. Härjavedu oli siin peamine. Härg oli aiste vahel, ike kaelas, või siis olid kaks härga paaris, teine teisel pool tiislit ja turjapuu üle kahe. Seda rakendit juhiti pika roika või kepiga — sudides härga vasakule küljele, kui tahtsid keerata paremale, ja vastupidi. Aga et härga sundida otse edasi kiiremale sammule, ei aidanud mingisugune rookimine, peksa loomale või vorbid selga. Seevastu kui ütlesid südamepõhjast õige intonatsiooni ja paraja vihaga teatud «mati», siis võisid kindel olla, et ka kõige tuimem veoloom teeb järgmised kümme sammu üsna nobedalt.

Kuid see oli härja-«matt» ega kõlvanud meestevahelisse juttu, isegi vihaga mitte. Meeste jutus suutis üksainus väljend edasi anda inimtunnete laia skaala kõiki nüansse, aga selleks tuli seda väga erisuguselt lausuda. Tänu inimloomuse universaalsusele oli see keel märksa kiiremini õpitav kui suurte kirjandusklassikute oma või isegi bürokraatia puine kantseliit. Kuid Heino valis keeleõppuseski keerulisema tee ning neelas õhtuti klassikat, mida vaid kätte sai. Vahest sellepärast ei tundnudki ta tollest rahvalikumast keelest tõelist mõnu.

Niisiis käis ta mõne korra meeste juures töökojas istumas, aga kas keelepruugi erinevuse või muude erinevuste tõttu ei kujunenud vestlused eriti soojaks. Heino tundis, et ta ei ole enam nii lahti kohalikule rahvale, kui oli olnud esimestel siinsetel päevadel. Siis oli ta seda lahtiolekut võtnud oma teadliku missioonina — vastukaaluks võõrastusele, mida neist igaüks loomupäraselt tundis sellisel viisil uude keskkonda sat-

tudes. Heino oli siis endale öelnud: sind on siia toodud vastu su enese tahtmist, seepärast on sul kerge näha siin kõike vaenulikuna. Aga sa ei tohi seda niiviisi näha, need inimesed pole sinu loos süüdi. Nende tavad on ammu olemas, õpi neid tavasid tundma, lähene kõigele uudsele avali meeltega.

Nad olid seda asja isegi emaga arutanud ja leidnud selle õige olevat. Aga nad ei laotanud oma tõekspidamisi ilma erilise vajaduseta teiste ette — eks igaüks leia enesele sobiva elu- ja kohanemisviisi. Nii oligi loogiliselt juhtunud, et mõni, kes oli algul ülearu tõrges, võttis juba paari aastaga palju üle, Heino meelest natuke liiga palju. Mitte niivõrd välist, kuivõrd vaimulaadi. Heino ise aga oli hakanud liikuma vastupidises suunas. Ta võis aru saada ja teatud pingutusega isegi lugu pidada kõigest, mis siin toimus ja mismoodi elati, aga talle oli ka täiesti selge, et ta ise ei taha kunagi selliseks muutuda. Niisiis oli õigem hoida distantsi. See pahandas heasoovlikke naabreid, aga nad leppisid sellega pea.

Siiski ei loobunud Heino töökojas käimast mitte niivõrd sellepärast, et kõnelustest ei saanud õiget asja, kuivõrd sellepärast, et talle pakuti suitsu ja viina. Pakuti üsna pealetükkivalt jõleda haisuga mahorkapläru ja veelgi jõledama haisuga puskarit. See oli meestel mõeldud Heino proovimiseks ja tekitas neis vist isegi hasarti. Heinole ei meeldinud niisugune asi. Ta polnud pikkadel une-eelsetel mõtisklustel enesele eesmärke seadnud selleks, et uputada neid kollasesse samagonni. Elu võis ka muul viisil tundma õppida.

Varsti sai suur masinapargiplats lumest puhtaks ja Heino palus Netsvetaid, et see vaataks ta töö üle.

Ta pidi kaks päeva ootama, enne kui kõrge ülemus sai mahti tulla. Heino ei teadnud, et kui mehel poleks olnud erilist kena suhtumist eestlastesse ja eriti mõnesse neist, poleks ta üldse tulnud, jäägugi Heino labidavarre najale seisma ning töö vastuvõtjat ootama.

Nii vähe tähtis oli tööandjale see, mis Heinole oli pidanud mitu nädalat tähtis olema.

Kui Netsvetai tuli, imestas ta siiralt.

«Sa tahad öelda, et tegid üksinda kogu selle töö ära?»

Heino kehitas õlgu. Mis ta oleks osanud vastata?

«Tubli poiss!» kiitis Netsvetai. «Panen kirja.»

Mida ta kirja pani, jäi teadmata.

«Kas ei oleks õigem masinatele katusealuseid ehitada, et nad ei peaks lume ja vihma käes seisma?» julges Heino küsida.

Hetke vaatas Netsvetai talle otsa pilguga, et noh, kas sinu

töö siis ei meeldinud sulle, et sa tahad sellest lahti saada. Niisugune vastus tähendanuks, et Heinot ei peeta võrdseks vestluspartneriks. Siis aga ütles ülemus tõsiselt:

«Käed on lühikesed, kõike ei jõua. Küll ükskord ehitame ka.»

«Sellegi ajaga, mis mina siin rookisin, oleks jõudnud midagi ära teha. Puutöömehed on talvel vabad,» kobas Heino edasi.

Aga Netsvetai keeras asja naljaks:

«Tead, see on nagu maja katusega. Kui vihma ei saja, ei ole teda tarvis. Kui sajab, siis ei saa ehitada.»

Vahepeal oli mõni aeg rahu, siis hakkas jälle lund kallama, ka natuke tuiskama, ning Heino saadeti uuesti samale tööle. Et mõttetuse mõõtu ära tunda.

Netsvetai oli üsna lahke, kui ütles:

«Mine tee oma tööd edasi. Sul asi käpas.»

Heino pidi nähvama: kas kavatsete talvel vilja lõikama minna? Platsi puhtus ei kaitse seadmeid rooste eest.

Aga ta ei öelnud midagi. Netsvetai oli teinud talle suhteliselt hea palga ja ta oli sellel tööl iseenda peremees. Kas see oli ainuke mõttetu töö siin sovhoosis või suures riigis.

Õhtuti istus Heino enamasti Tärkelite juures ja õppis koos Seelaga. Suurt midagi tal õppida ei olnud ja Seela oli pirtsakas — vist iga selline —, aga poissi kohe tõmbas sinna. Ka raamatu juurest. Neid tõi Seela kooli kogust, rohkem sattus kätte küll pahna kui head. Raamatuid saadeti ka kodumaalt, aga seal uuemal ajal väljaantud kirjandus polnud kuigi palju parem siinse kolkaküla kooliraamatukogu omast.

Et enesele ja teistele tõestada, et ta ikka tõepoolest õpib koos Tärkelitega, võttis ta hoolikalt läbi kooliaineid, füüsikat, bioloogiat ja teisi. Seda kõike oli ta kord juba õppinud. Siiski võis märgata ka erinevusi.

Näiteks selgus, et kõik nimetamisväärsed teaduslikud avastused on tehtud vene õpetlaste poolt. Enamgi: just iseõppinute poolt, kes olid ennetanud mujal maailmas tunnustatud avastusi vähemalt poole sajandi võrra. Eriti suur koormus langes Mihhail Lomonossovile. Nähtavasti oli tal kõige kohasem päritolu ja puhtam ankeet. Ka sobis selle kaluripoisi nimi paremini kui Vene teadust täitnud arvukate baltlaste omad.

Ainult vaenulikud kosmopoliidid võisid arvata, et talendid jagunevad maailma peale enam-vähem ühtlaselt.

Sõda oli ilusad internatsionalismiloosungid sootuks ära pühkinud. Et sõda võita, oli tarvis vajutada rahvusluse pedaalile. Sõda lõppes, aga pedaal jäi põhja. Seda näitasid ka nood füüsikaõpikud.

Ajalehtede järgi läks võitlus rahvusvahelise imperialismi vastu aina ägedamaks, sest agoonias visklev vaenlane muutus ikka ohtlikumaks ega tahtnud lõplikult surra. Ka praegustele nõudmistele vastavalt ümber tehtud ajalugu pidi Heino tundma, et valmistuda tulevasteks õpinguteks. Tingimusi ei saanud valida ning Heino ei pidanud õigeks loobumist, kuigi nägi valede lademeid, millel põhja ei paistnud. Ajad on nagu nad on, aga meile on kõige hindamiseks antud kriitiline meel. Heino esiisad olid õppinud halvemateski oludes ning teadmiste juurde jõudnud, et seejärel teha midagi ära ka teiste heaks.

Heino võis enese kohta öelda, et tahab olla aatemees. Et too mõiste kõlas moodsal ajal irooniliselt, sellest ta ei hoolinud.

Ühel märtsikuu õhtul jäi Heino Seelaga kahekesi sirmi taha istuma. Sirmiks oli õhuke tekk, mis eraldas Tärkelite toapoolt Vaablaste omast. Ema oli ära ning poisid läinud mingile oma ettevõttele.

Tärkeli-poisid olid sovhoosi eestlaste suus muutunud peaaegu üldmõisteks. Neil oli kogu aeg midagi teoksil. Valdavalt olid need ettevõtmised hästi mõeldud, aga mitte alati ei kukkunud kõige paremini välja. Kas sellepärast, et teised ei saanud poistest õigesti aru, või ei mõistnud nad ise ennast täpselt. Omavahel nad sõnelesid, aga teineteiseta ei saanud oldud. Võis arvata, et ideed lähtuvad rohkem Meeliselt ja teostus Kaupolt, aga päriselt ei saanud siiski nii jaotada: üksi olles polnud Meeliselt oodata ideid ega Kaupolt teostust, nad ammutasid nii seda kui teist vaid koosolemisest. Näiteks oli Meelisel plaan ehitada lennuk, et kodumaale põgeneda. Aga Kaupo leidis, et enne tuleks ehitada palkidest parv ning sõuda üle Soolajärve. Meelis ei saanud aru, milleks seda tarvis, kui teisele kaldale saab ümber järve jala minnes palju rutem. Kaupo meelest jälle oli metsakuivast haavapuust raske ehitada masinat, mis võiks õhku tõusta.

Mitte kõik ettevõtmised polnud neil nii olulised, enamikku sai täiesti teostada. Vahel tabasid nad ära tõeliselt vajalikku, ning kui mõni täiskasvanu neid suunas, kandsid nende teod kasulikku vilja. Poisid olid heatahtlikud ja alati valmis kõiki aitama. Ema pahandas nendega ühtelugu ja oli nende üle uhke. Midagi pidi neist ükskord tõepoolest saama.

Niisiis olid poisid asju ajamas ja Heino nägi enda ees äkki küpset neidu. Seela oli alles neliteist, aga tal oli kõik nagu päris naisterahval, keda — abstraktset ja kujutlushabrast — paari päeva pärast kaheksateist saav Heino ihaldas. Ainult tüdruku meelemõistus polnud vahest küps, aga see ei paistnud Heinole kätte. Mingi eriline nägemus või kihk mattis uttu kõik ülearuse, mida praegu tarvis ei läinud.

See toimus nii endastmõistetavalt. Heino võttis Seela pea käte vahele ja suudles teda suule. See oli soe ja lihane, siiski pisut jäik ning ehmatanud. Suudlus polnud vist veel lõppenud, kui Seela rebis end lahti ja hele kõrvakiil laksatas Heinole vastu nägu.

Küllap jäi ta tüdrukule tobeda näoga otsa vahtima. Too sosistas vihaselt:

«Mis sa õige mõtled! Ega ma sul mõni ell ei ole. Nagu elumees . . .»

Iseenesest oli see naljakas, mis Seela ütles, aga Heinole see praegu nalja ei teinud. Ta ei osanud enese õigustuseks midagi kosta.

Seela ei kärsinud selgitusi pikalt oodata. Ta lisas:

«Tee et sa kaod. Ja ära enam tule!»

Nüüd küsis Heino:

«Mispärast siis?»

«Eks mõtle ise järele.»

Selline otsustav tigedus oli nii ootamatu, et Heino tahtis tõepoolest püsti tõusta. Aga ei saanud, sest Seela hoidis teda suusapluusi värvlist kinni . . .

46.

Netsvetai ärkas öösel üles ja und ei tulnudki enam. Niisugune iga oli käes. Tegelikult käis see juba pikemat aega nii. Magas neli-viis tundi ära, siis hakkas sovhoosi töödele-tegemistele mõtlema. Pea oli selge, aga päeval tagantjärele näis siiski, et mõned asjad tundusid öösel liiga lihtsad ja teistele, mis vajanuksid vaid ühte lauset või ühte käiku, oli ta liiga palju mõtlemisaega kulutanud. Vastu hommikut magas Netsvetai veel pisut, vahel aga tõusis kohe üles ja siis tundis päeval roidumust. Uuesti magama ei jäänud ta peamiselt nendel kordadel, kui mõte läks uitama üldistele radadele või meenus mõni pahandus või erutus.

Sellel talvel oli Netsvetai mõnelgi öisel virgumise hetkel mõelnud Jutale. Vahel jäi sellepärast üks või teine tarvilik asi läbi kaalumata.

Juta oli nüüd pidanud kontoris mitu loengut. Need meeldisid Anton Netsvetaile, aga enamik kuulajaid ei olnud vaimustatud. Küllap tuli see nende tuimusest või koguni vaenulikkusest, mida ollakse nobe tundma kõige võõra ja ennekuulmatu

suhtes. Selline võõras asi on ühele tööinimesele ka teadus, ta tunneb seda seisvat eemal vaheseinte taga, erilist tõrksust tekitab temas tunne, et selle tegijad peavad endid paremaks. Eks nad valitse kirjasõna, saavad ennast kiita. Ajalehtedes ülistatakse küll tööinimesi, aga see on läbituntavalt võlts värk: selleks mõeldud, et lollid püüaksid rohkem.

Mis Netsvetaile Juta loengutes meeldis? Teadust saab ka raamatutest lugeda, aga raamat on teadagi raamat. Lugeja jääb ikka natuke lapseks, ta ei saa päris kindel olla, kas loeb tõde või muinasjuttu. Aga kui su ees seisab inimene ja räägib lugu, mida ta ei ole kokku lugenud, vaid oma naha peal ära proovinud, siis on see kohe tunda ning suhe räägitavasse sootuks teine. Niiviisi tajus Netsvetai Juta juttu. Ta esitas ka küsimusi, ja kui teised nihelema hakkasid, laskis neil ära minna ning jäi naisega kahekesi rääkima. Mõni lahkuja muigas neid vaadates, aga eks näidanud see tema enda, mitte Netsvetai rumalust. Ega saa maailma tahtmise järgi tantsida.

Küsimused näitasid, et ta oli Juta loengust aru saanud, eks teisel olnud seda teadmist tarvis. Kui mõnikord jõuti jälle punkti, et praktika on ikka tähtsam kui teooria, siis tuli Jutal taas seletada ning näidetega tõestada, et ka tema kõneldu on kusagil praktika, ega maailm lõpe Lääne-Siberi tasandikul.

Vahel rääkisid nad ka muudel teemadel. Anton Netsvetai oli suurema osa oma elust ära elanud siinsamas, kui sõjaaeg välja arvata, aga oma esivanemate vaimu kaudu tajus ta näiteks ka Ukraina steppe. Ta oli oma paigalpüsimise-tõdedes kindel ja uhkegi, siiski tundis tihti, et Juta oleku taga on asju, millest temal pole aimu. Võibolla sellega tõmbaski too naine teda ligi.

Juta pärines teadagi teistsugusest maailmast, ometi oli iseasi seda iga tema liigutuse taga tajuda.

Kord, kui see ettevaatlik ja diskreetne naine muutus julgemaks ning tegi juttu, et siinkandis elatakse lubamatult vaeselt, kuigi loodus ja inimeste töökus lubaksid märksa paremat elatustaset, vastas Netsvetai ajalehelausega:

«Võibolla võiksime me tõesti elada jõukamalt, aga kui me mõtleme, millises vaesuses vireleb kapitalismimaa tööline, siis ei ole meil õigust ainult enda peale mõtelda.»

Siinkohal hakkas Juta nii südamest naerma, et ka Netsvetai nägu virilçus muigeks, polnudki aru saada, kas ta oli öeldut tõsiselt mõelnud või ajalehejuttu osatanud. Juta näis arvavat viimast või tegi näo, et arvab.

Tegelikult kirjutasid ajalehed ju kogu aeg nõnda ja miks ei pidanud Netsvetai seda uskuma? Ise ta vaatama ei pääse-

nud, ja kui ka oleks pääsenud, kes teab, võibolla näinuks sealseid asju just selliste silmadega, nagu ajalehed olid need talle pähe joonistanud.

Lähedastest, Netsvetaile teada olevatest asjadest kirjutades vassisid ajalehed tõepoolest, aga inimene tahtis uskuda, et kaugetest asjadest kirjutavad nad siis seda õigemini, milleks neid muidu trükitakse.

Juta naer näitas midagi muud. Näitas just seeläbi, et naine ei hakanud vaidlema või midagi tõestama, vaid ainult naeris.

Siis ütles Juta tõsiselt:

«Meie oma linn kurnab maad. Tema tööstus ja eriti relvade tootmine.»

Netsvetai ei hakanud sel korral vaidlema. Naisterahvaga ei räägita poliitikast. Isegi kui see on nutikas naine nagu Juta.

Ka Netsvetai tajus vaistuga, et põllumehele tehakse ränka ülekohut. Kõik, mis ta toodab, võetakse käest ära. Ta saab ju ka midagi vastu, aga kombainide ja muude põllutööriistade osa maatöös on siiski midagi muud. Netsvetai polnud mingeid arvutusi teinud, ta ei oleks osanudki neid teha, aga kui püüda ka väga erapooletu olla, kui uskuda kõnesid, et vaid rasketööstus on esmajärgulise tähtsusega — ikkagi ütles tunne, et maamees saab märksa vähem, kui ta annab. Sedasama kombaini kasutati ju vilja tootmiseks, inimestele ei andnud ta midagi. Sirbiga olnuks raskem vilja lõigata, aga tööde hõlbustamine tuli kasuks vaid tööliste ja muidusõõjate armeele, vilja tootja seisis pool aastat leivasabas.

Poekauba armetusega oldi harjunud ega teatud paremat tahta, aga kui vaadata kas või neidsamu asumisele tooduid, olgugi nad räsitud, siis sigines aimus, et mujal maailmas on ka ilusamaid tarbeasju.

Hädapärast kaupa sai ikka: vildid ja vatikuub olid siinsete külmadega asendamatud ja uhkuse tagaajamine pole kunagi inimesi õnnelikumaks teinud. Igal naisel pidi olema ka kitsevillast rätik. Suveks olid kirjud pikkade narmastega rätid, päris ilma tarbetu uhkuseta ei saadud üheski maailmanurgas läbi. Juba ajaloo algusest peale. Looduses olid isasloomad rohkem ilusulgi selga ahminud, inimestel käisid asjad vastupidi.

Aga elu valedega ennast vaevata polnud tark. Liigne mõtlemine võis viia õnnetusteni, seda oldi küllalt kogenud. Aeg püsis niisugune — vähe sellest, et sa ei tunnistanud oma salajasi mõtteid naabrile, ka enese eest püüdsid neid varjata, et nad ei tuleks kogemata lagedale. Pommis peagagi jätkus kavalust, see istus sügaval sees, ennem võis tõeline arvamus välja lipsata

meeldiva naisterahva ees, inimene on kord selline, et tahab teisele mõjuda.

Oma pärismõtteid ei võinud Netsvetai ka Jutale öelda, naisterahva asi, äkki viitab teises seltskonnas temale kui autoriteedile. Mine siis tõesta, et sa ei ole ütelnud, plekk jääb ikkagi külge. Nagu sellele talumehele, kellel lehm ära varastati: kumu käis, täpselt ei teatud, kas talumees varastas või varastati temalt, igatahes juhtus temaga midagi kahtlast. Niisugune suhtumine oli levinud. Polnud midagi halvemat kui mõne mehe kohta öeldu, et ta mõtleb oma peaga. Isemõtlemist kiideti vaid ajalukku läinute puhul — kui need olid leiutanud midagi tsaaride kiuste. Aga teisitimõtlemiseks peeti seda juba siis.

Nüüd, sel unetuse tunnil, tuli Netsvetaile mõte, mis oli teda varemgi mõnel korral kiusamas käinud. Ka see sündis vist Juta loengute mõjul. Nii läheb ikka, et kui võtad midagi ette, võib see sind rappa kallutada. Mõte ise oli selline: kui moodustaks nendest eestlastest — ja kui neid väheks jääb, siis sakslasi sekka, töössesuhtumises näikse neil mõnda ühist olevat — omaette brigaadi, annaks eraldi põllud kätte, proovigu seal oma agronoomiat ja töökorraldust. Kui asi läheb korda, võib teistelegi eeskujuks tuua. Eriti kui tasu reguleerida: mis üle normi toodetud, sellest saagu osa endale.

Netsvetai laskis oma kujutlused mõneks ajaks vabalt jooksma. Ta nägi neid võimalikke põlde, esialgseid ebaõnnestumisi ja seejärel õigete teede leidmist, jõukuse ja eneseteadvuse kasvu, mis muudaks inimesedki teiseks ja vaata, nad ei kipukski ehk enam kodumaale, kui katsepõllud, kogu majapidamine kasvaks südame külge. Olnuks see tegijatele meeltmööda või mitte, Netsvetai seisukohalt ei paistnud selles midagi halba.

Juta oli selles loos muidugi kesksel kohal. Samuti Netsvetai kui mõtte algataja. Nemad kahekesi. Ühine asi lähendaks neid veelgi. Tunded tunneteks, ent kui vead üheskoos vankrit, hakkab kõik käima rööbiti, kooskõlas on mõtted ja soovid.

Jah, unistamine oli kena asi, aga liiale ei tohtinud ka sellega minna. Viitis aega ja raiskas vaimujõudu.

Mingit eestlaste eribrigaadi ei hakka Netsvetai mõistagi moodustama. On tal muud tüli elus veel vähe. Esimene, kes harja hakkab, on komandant. Temast, tühjast, saaks jagu, aga tal on selja taga morn masinavärk, see on alla neelanud kangemaidki mehi kui Anton Netsvetai.

Süüd leida nad oskavad. Kui tarvis, läheb käiku mis tahes mõttetus. Näiteks et tema, Netsvetai, Vene impeeriumis sündinud mees, on eesti või teab kelle kodanlik natsionalist. Soodustab rahvuslikku eraldatust, ja veel milles — majanduses!

Oma eluea jooksul oli Netsvetai mõndagi näinud. Oli olnud sõjakommunism — milline kena nimi riiklikult organiseeritud röövimisel, püksinööbidki võeti eest! Oli kollektiviseerimine, mis aitas ka ajud paika: nööpidest polnud enam kahju, võisid pükse peoga kinni hoida, peaasi et ei pidanud paljast tagumikku lumehange toetama. Olid kolmekümnendad, mis näljutasid surnuks miljonid talupojad, kellelt riik röövis viimse raasu. Olid kolmekümne seitsmes ja kaheksas aasta, need raputasid inimeste meeled nõnda läbi, et kadus viimane uhkuseraas, usuks said alandlikkus ja hirm. Siis sõda, mis rüüstas elusid ja väsitas vaimu, aga lõpuks kergitas ka natuke eneseteadvust. Kuid vist kardeti seda liiga kõrgele tõusvat: inimeste kadumine ei lakanud, kusagil oli omaette laagrite maailm, lõuad pärani, valmis neelama keda tahes. Ka tänane äraviija pidi mõtlema, et võibolla homme viiakse teda ennast, ning tema agarus varjas paanikat. Nüüd kestis viiekümne esimene aasta, mis ei jäänud kolmekümne kaheksandale alla, ehmatus oli vahest nürinenud, sest lõpuks harjud ka elusa naha seljast nülgimisega.

Sellisel aastal ei võinud Netsvetai ega ükski teine elu näinud mees eestlaste brigaadi moodustada. Tagantjärele ütleme küll, et rõõmud polnud meile ka nendel aastatel võõrad. Rõõmul ja rõõmul on aga vahe. Ega asjata sünni sellised anekdoodid: õnnelikem hetk mehe elus oli see, kui ta öist koputust kuuldes taipas, et ei taota mitte tema, vaid naabri uksele...

Naisi muidugi armastati, vahel valuga pooleks, ja lapsed sündisid tavalisel viisil. Sest naistel oli üksainus elamise aeg ja tung looduse ülesannet täita. Aga armastamiseks pidid sa küsima, kes see naine ikka on; sobimise kriteeriumid olid sootuks teised.

Sellepärast: kas tohtis Netsvetai voli anda oma kihelustele tolle rahvavaenlaseks kuulutatud Juta vastu? Muidugi oli nüüd vaata et iga teine mees või naine rahvavaenlane, aga ikkagi... Teisest küljest võttes: inimene ei tohtinud ka lõplikult kalestuda. Oma ainsamas elus.

Jutal oli praegu mure: onu suremas.

47.

Varakevadiste tööde ajal oli Ann Kahuril vahejuhtum. Õiget ametit polnud neil kellelgi, hommikuti koguneti kontori juurde, Netsvetai vaatas neid igava näoga, vahel ei pannud üldse tähele, otsekui oleksid nad tühi õhk. Seal ootasid Tärkeli Heidi, Mannase Helga, Polli Ester, kõhust paisunud vanem Veebeli-

tüdruk, vahel poolaka Hulda. Oli ka kohalikke naisi, kes polnud mingil põhjusel enesele kindlamat tööotsa soetanud.

Kogunema pidid nad töösunduse pärast, aga ka nigela teenistuse lootuses. Ann oleks teenistuseta hakkama saanud, tema tahtis vaid tööd teha, oli eluaeg teinud, süda ei lubanud tal jalgu seinale panna, harjumus on harjumus. Aga suisa mõttetu tegevus ajas teda vihale. Mõnegi töö oli valitseja ilmselt selleks välja mõelnud, et eitedest lahti saada ja neid pealegi mõnitada.

Mõnitamine täitis ju kogu küüditatute elu — nii äratoomine kui ka siin kinnihoidmine —, aga vahel ajas tilk kannatusekarika üle ääre ja siis võisid sa plahvatada mõne tühise lolluse peale, mida siinne töökorraldus küllaga pakkus.

See oligi vahejuhtumi põhjuseks.

Nendel päevadel oli naisi vahel aetud aitade või kuivati juurde raiuma jääd, mis ei seganud õigupoolest kedagi ja oleks päikesega nagunii mõne päeva pärast üles sulanud. Selle kannatas Ann ära. Kui järele aidata päikest, siis päikest. Teinekord saadeti neid lahti raiuma ja ära lohistama mõnd põllutööriista, vankrit või mahutit, mis oli sügisest kuhugi põlluservale vedelema jäänud ja mida talv oli hulk aega endale hoidnud. Võibolla märkas valitsejahärra seda juba saaniga üle lume sõites või tuletas see end talle meelde siis, kui ta tegi kevadist ringkäiku, et põldude tahenemist jälgida. Tähelepanek andis talle õnneliku võimaluse töötud eestlased otsa peale aidata. Ka selle kannatas Ann ära. Muidugi peab inventar seisma õigel kohal, parem hilja kui mitte kunagi. Ainult et naised lohistasid poollagunenud riista vaid teise kohta ja sinna, talli või töökoja lähedusse, jäi see sama targalt seisma, õiget ulualust polnud talle ette nähtudki.

Mätaste lugu ajas lõpuks kopsu üle maksa. Karjalauda seina ääres seisis neid terve virn. Nad ei olnud kellelgi ees, aga ühel päikeselisel päeval anti vali korraldus mättad teise kohta kanda. Brigadir tantsis ümber naiste ja räuskas, et vaadaku järele, ükski mätas ei tohi laiali pudeneda. Pudedad nad olidki, kes teab mitu aastat tagasi viletsast kamarast lahti raiutud ning valepidi — rohupool üles — seisma jäetud. Üksnes kelts hoidis neid koos. Naised pidid nad labidaga lahti raiuma ja mõnikümmend meetrit eemale kandma, lauda teise otsa juurde, kuhu nad tuli samuti seina äärde virna laduda, ainult et nüüd mullapool üles. Töö mõttetus oli silmaga nähtav.

Terve päeva tassiti raskeid poolkülmunud mättaid. Äärmised, mis olid üles sulanud, pudenesid kohe käte vahel laiali, nagu paaril korral tööd üle vaatama ilmunud brigadir oma pahameeleks nägi. Aga naised ei rääkinud brigadiri vängetele sõnadele vastu, kuigi Annel sügeles keel mitu korda.

Järgmisel hommikul olid brigadiril uued tuuled või oli Netsvetai ise juhtunud õnnetuid mättaid nägema; igatahes anti naistele käsk need kui katuse jaoks kõlbmatud lauda juurest hoopis eemale kanda ning põllule laiali laotada, otsekui oleks see sõnnik. Sõnnikut ei laotanud siinmail keegi põllule, huumust oli niigi küllalt. Sõnnik põletati ära ja tuhk puistati põletusaseme ümber laiali. Aga mättad tuli laiali laotada, üle poole meetri paksule mustmullakihile veel paar sentimeetrit juurde lisada.

Seda käsku kuuldes Annel kihvataski ja ta virutas labida vastu maad, öeldes:

«Savetskaja lapaata.»

Tal läks silmade eest mustaks, et tööinimest sel moel narriti. Kui oli tarvis neid Siberisse tööle tuua, et siinset ülesehitust toetada, siis lasku midagi mõistuse järgi teha. Aga niisuguse tööga ei jõua ka kõik need orjalaagrid kokku, mis üle maa on laialt puistatud, majandust kergitada. Nõnda ei lähe päikeseriik küll käima.

Ega sellest labida viskamisest olnud suuremat tolku, kas keegi seda tähelegi pani, Netsvetai ise ei olnud igatahes juures. Ann Kahur jäi sinnasamasse seisma, võttis varsti labida maast üles ja läks koos teistega mättalõga lauda taha põllule kandma.

Kolmandal päeval kutsuti ta komandandi juurde. See käratas:

«Mis nõukogudevastaseid väljaastumisi te korraldate!»

Ann ei osanud hingest aimata, mida see pidi tähendama. Eks omavahel räägitud mõndagi, Annel kippus vahel pilge iseenesest huulile, kui arutati siinse töö iseärasusi, mida üldistati tahes-tahtmata kogu suure riigi peale, või viidati mõnele Eestis trükitud artiklile. Andis päris imestada, kuidas ikka emakeelt saab niiviisi väänata, et see kõike uuema aja jampsi väljendada suudab.

Alguses oli neil ju olnud tõepoolest niisugune tunne, et nüüd on langetud viimase põhjani, nüüd ei tarvitse enam keelt hammastę taga hoida. Jutu mõistjad olid samasugused kaaskannatajad, kõik küll mitte ühest juurest võrsunud, ometi ühetasa niidetud. Aegade muutumist veelgi süngemaks oli siin suhteliselt vähe tunda, üksik hirmusähvatus mõne kohaliku inimese silmades jõudis haruharva eestlaste nägemisvälja. Eestist tulevad teated muutusid küll ajapikku üha ettevaatlikumaks, aga selles ei osatud näha kõikehaaravat õudu, pigem kojujäänute paratamatut eemaldumist nendest, kes viidud.

Kuuldusi oli ülekuulamistest, vist ka ühest-kahest arestist, kartsapanemistest naaberkülades, aga siinses sovhoosis püsis veel vaikus. Võibolla polnudki nende komandant nii õel jõuram, kui välja paistis. Ka Heino Mannase kartsapäevad läksid ju rajoonimeeste arvele, sovhoosi komandandil oli loo pärast pigem pahandusi, nagu Orgita teadis.

Liigset agarust polnud komandant üles näidanud, kui mõned purjus märatsemised maha arvata. Mida siis see tänane pidi tähendama, kas algab pihta?

Oli just vägev Ann Kahur see, kes jäi esimesena pihku? Mida pidi ta vastama? Narr olnuks hakata mälusoppides tuhnima, et mõnd võimalikku pattu — pattu muidugi nende meelest — ise võimumehele kätte anda. Labidalugu ei tulnud Annel sootumaks meelde.

Ann vaatas mundrimehele juhmi näoga otsa.

«Noh, kas ei mäleta või?» noris komandant.

Annele ei meeldinud süütut mängida, pigem oli ta otsekohene inimene, kes põrutab välja kõik, mis arvab, ja mis õige ei ole, seda ei ütle. Aga nüüd ei meenunud küll midagi. Eks siis rääkigu teine, kui ta miskit teab.

«Kui tööd ei viitsi teha, siis pole labidas süüdi,» ütles ametimees selgituseks.

Ann oli nii üllatunud, et tal ei tulnud meelde vihastadagi. Kes veel viitsis tööd teha kui mitte Ann Kahur! Terve elu oli ta ainult tööd teinudki. Mitte sellepärast, et häda ajas taga või kohusetunne sundis seestpoolt, — iga Anne lihas laulis tööd tehes. Vahel õhtuti, kui ta oma põllult tuli, surises keha väsimusest, aga silmad hellitasid kokkupandud rukkihakke või kuhja tõstetud heina. Toit maitses hea ja rahu oli hinges. Töö ja tööga toodetud tubli toit kasvatasid Anne keha vägevaks, see ei osanudki jõude seista, muudkui nõudis tegevust, lausa lustiks ja mõnuks. Isegi Siberis, kus töö tulemused kiskusid tihti tagurpidi, kus mõni käpard narris sinu tehtu siinsamas ära või kadus see tegijate käest suure riigi näljasesse kõhtu, ilma et sulle oleks aitähki öeldud, — isegi siin ei saanud Ann halvasti töötada. See oleks alandanud teda ennast. Järgmine põlv võibolla õpib peremehetundeta voostreiks, sest just selleks näisid olevat kõik tingimused, aga Ann kuulus veel tollesse põlvkonda, kellele töö polnud mitte ajaviide, vaid kandis vilja. Töö oli talle tõepoolest püha asi.

Nii et Ann võinuks komandandi alusetu etteheite peale üleolevalt naeratada, ent ka seda ei saanud ta teha, kui mõtles, et see enesetähtsusest pungitav isand ei liigutanud ise kõrtki, endal käed-jalad terved, kogu ta töö oli käia paar korda päevas

tähtsa näoga sovhoosi vahelt läbi ning kiusata väljasaadetuid üks kord kuus allkirjavõtmisega. Luurata inimeste meelte järele, kuulata ära oma nuhke ja kirjutada keskusesse aruandeid — kas see oli täismehe töö! Tegevusetusse ta känguski. Ja selline igerik julgeb ütlema tulla, et Ann ei viitsi tööd teha.

Aga öelgu, vaidlema Ann ei hakanud. Selleks oli neile võim antudki, et nad võiksid mida tahes suust välja ajada ning sina pidid selle peale tegema näo, nagu kuuleksid suurt tarkust. Võim naeruvääristab oma kandjat, selline salakaval ta on: rumalad, kes teda ihkavad.

Muidu oli Ann kange vaidleja, aga kui teine oli kohe alguses registrid nii kõrgele kruvinud, nagu olnuks tegemist nõukogudele enestele kallalekippumisega, siis oli targem püsida vait. Kui see võim seisis nii nõrgal jalal, et Anne üksainus labidamats ähvardas selle pikali paisata, siis oli lugu niigi nigel, mis sa veel sõnadega parastad.

Annel oli raske küll keelt hammaste taga hoida, aga täna sai ta selge kogemuse, mis hea asi on osata vait olla, mine või Anton Toori juurde kooli.

Komandant tüdis üksinda rääkimisest ära, nähtavasti sai kätte oma portsjoni rahuldust, et teda kardeti, et kartis isegi see võimas ja pilkehimuline naine, ning ta laskis Annel minna, käratanud paslikuks lõpetuseks:

«Et ma enam sinu kohta niisugust asja ei kuuleks! Labidas on labidas ja nõukogude võim on nõukogude võim.»

Seda nüüd muidugi, pidi Ann kodu poole lonkides komandandi viimaste sõnade kohta tunnistama. Ega tühipaljas labidas olnud süüdi, et teda kasutati mõttetuks tööks. Laagrite orjad kaevasid labidaga kanaleid, neist mõnigi tapeti labidalöögiga pähe, ometi polnud tööriist loonud seda inimvaenulikku režiimi.

Anne ütlusest oli muidugi ülearu palju välja loetud. Kes teab, kuidas seda võimumehele ette kanti, mida omalt poolt juurde lisati. Ann oleks ju võinud ka oma viletsa keelega seletaga, et päev päeva kõrval pannakse neid tegema tulutuid töid, riigilegi oleks ju kasulikum, kui tööinimesed ei raiskaks jõudu tühja. Aga mis tahes selgitus oleks teda kuskilt otsast alandanud, oleks mõjunud kaebusena valel aadressil või siis alandlikkuse märgina. Õigust ei saa sa niisugustest seletamistest nagunii kätte ja mis sa selle komandandi antud õigusega pealegi hakkaksid. Sellepärast ei tundnud Ann seekord ütlemata jätmisest kripeldust. Sovhoosi omadele oli ta mõnikord põrutanud, kuipaljukest tema põrutamine aitas või kas nad arugi said, nende värk liikus ikka ligadi-logadi, ei see ühe Anne pärast muutunud, kuid süda sai ütlemisest teinekord mõnusa tunde, ja

kui mitte teistel, siis tal enesel andis tabavat sõna veel tükk aega peas veeretada.

Täna aga oli vaikimine tõesti igati õigem, see säilitas kummalegi asjaosalisele võimaluse kujutada olukorda endale soodsas valguses: komandant oli õpetanud ja Ann oli oma õiguse ja üleoleku säilitanud. Ning sellega oli vahejuhtum loodetavasti ammendatud.

Mõtlemist nõudis aga hoopis üks teine asi. Kes naistest keelt kandis? Kui ta tegi seda nüüd, küllap oli teinud varemgi ja teeb edaspidi. Kas Tärkeli Heidi või Polli Ester? Või Angelski Hulda või mõni kohalikest naistest? Ann ei mäletanud kõiki, kes seal olid. Ainult Mannase Helga peale ei arvanud ta mingil juhul. Ka Edith ei läheks ütlema. Selle tunneb vaistuga ära.

Hirmus on kedagi omadest kahtlustada. See pööraks kõik väljakujunenud arusaamad pea peale. Kes on siinpool ja kes sealpool. Muidugi püüab alatu süsteem sisse seada igaühe nuhkimist igaühe järele, aga niipalju peab inimeses olema sünnipärast uhkust, et ta ei lähe mänguga kaasa, et ükski hirm ei saa teda selleks sundida. Kui Ann peaks ka ainsaks jääma, kes teiste peale näpuga ei näita, siis jääb ta ainsaks. Temas on seda jõudu. Aga asi pole nii hull, ta teab, et temataolisi on teisigi. Kellel on tuge tarvis, seda toetagu too teadmine.

Ühte vaid tahaks Ann: et pealekaebaja ei oleks eestlaste seast. Kodumaale jäi küllap igasuguseid, aga nemad siin peaksid olema valitud rahvas. Valitud ja kannatustest karastatud. Omavahel võib mõnikord hõõruda, võib tüsedalt ütelda ja vimmagi kiskuda, aga mitte üksteist maha müüa.

Sellepärast ei tahaks Ann niisuguse asja peale enam mõelda. Tõde on kange asi ja vägev värk, tõe teadmine tugevate päralt, tõe kuulutamine surmapõlgav tegu, ometi ei hakka Ann täna ega edaspidigi oma kaasmaalastele kahtlustavalt otsa vaatama, kes neist on nuhk, kes teeb omadele halba, ja seda ainuüksi oma arguse pärast.

Enne oma majani jõudmist astus Ann Juta Kandeni juurde sisse. Mitte otsese kavatsusega talle äsjasest käigust rääkida, see tahtis veel väheke seedimist. Hiljem võib ju teistele hoiatuseks rääkida. Las mõni parastabki mõttes, ei see võta Annel tükki küljest. Või oleks just õigem rääkimata jätta, et ei hakataks üksteist kahtlustama? Jutaga võiks ükskord asja arutada, temalt ei lähe edasi. Praegu astus Ann niisama sisse. Vaatama, mis nad seal teevad. Oli enam-vähem õhtusöögiaeg, las annavad Annele aru, mida söövad, see viib elu endisesse rööpasse. Ja Jutale on ikka kosutav otsa vaadata. Isegi Anne-sugusel vägeval.

Aga Kandenite toas valitses vaikus ja ähm. Äsja oli surnud kõvera kehaga Jüri. Keegi ei osanud veel midagi ette võtta. Ann asus tegevusse.

48.

Seela oli neliteistkümmend aastat vana ja elada näis äkki igav. Otsekui olnuks mingi vaheaeg: lapsepõlv möödas, neiuiga veel algamata. Ühest küljest tundis Seela, et aeg on täiesti küps. Kusagilt polnud võtta suurt peeglit, et ennast uurida. Kodus ei saanud iialgi olla enesega üksi. Seela häbenes ka segast Roosit. Tärkelite sirmi taha võis küll eralduda, Roosi lahkus oma kaltsukuhja otsast harva, aga head tunnet ei tulnud selles majas kunagi. Kui Seela olnuks kodumaal, läinuks ta metsa, rääkinuks suurte puudega nagu vanasti. Siis saanuks ta vaadata oma sisemisse peeglisse. Siin polnud metsagi, stepp paistis läbi, inimene ei leidnud kusagil kohta, kus ta võis olla nii üksi, et isegi Jumal poleks teda näinud.

Seela võis peeglitagi vaadata oma rindu, mis olid toekamad kui mõnel täiskasvanud naisel. Karvad olid kasvanud kõikjale, kus nad pidid kasvama. Juba üle aasta käisid tal iga kuu niisugused päevad, mis näitasid, et ta võiks juba last saada. Ometi oli ta ise veel laps. Mitte tunnete või aru poolest, vaid kõik inimestevahelised suhted andsid talle mõista: sina pole veel keegi. Ainult siis oli ta suur, kui ema nõudis korda ja töötegemist. Nii et kohustuste jaoks kasvas ta märksa rutem täis kui õiguste jaoks. Ega Seela olnud selles suhtes erand. Täiskasvanud on alati laste vastu ebaõiglased, nad ei pruugi millegi poolest paremad või targemad olla, aga teevad ülbet nägu.

Niisiis ei tahtnud Seela sugugi olla neljateistkümnene. Kuna ilusat lapsepõlve enam tagasi ei saanud, olnuks ta parema meelega kaheksateist. Kui siis muud targemat teha ei mõistaks, läheks ta Heinole mehele. Iseseisvusest oli magus unistadagi.

Lugu oli segane mitte üksi Seela vanusega, vaid ka tema suhetega. Heino oli peaaegu ideaalne noormees, suur, tark, tähelepanelik, aga Seelal läks vahel hing ta peale täis. Mitte ehk isegi Heino peale, vaid millegi muu, sõnulseletamatu peale. Miks ta muidu kriipis Heinot sõnadega ja vahel olid küüned iga ihukarva otsas. Heino armastas teda, seda oli mitmest asjast näha, ja Seela armastas vastu ka; kui Heinot poleks äkki olnud, muutunuks kogu maailm mustaks ja Seela läinuks peast segaseks nagu vana Roosi. Ainuüksi mõte sellele, et sovhoosis ja

naaberkülades on keni eesti tüdrukuid, keda Heino võiks vaadata, tegi Seela armukadedaks.

Ometi ei olnud miski nende vahel selge. Armastamise sõnu võis salaja omas mõttes lausuda, aga mitte valjusti välja öelda, ja kui Seela olekski julgenud, ei oleks need midagi tähendanud.

Heino oli juba kaheksateist täis ja võinuks seaduse poolest kas või abielluda, aga mitte Seelaga. Seela oleks oma rumalast peast ehk läinudki mehele. Kuid kes teda laskis, Heino tahtis pealegi õppida ja kellekski saada. Kuigi ta polnud otsesõnu rääkinud, olid tal eluks suured plaanid. Ta tahtis maailmale midagi tõestada oma isiku läbi. Seela kavatses samuti veel õppida, päris huvitav oli teada saada uusi asju, mõnikord võis ta lausa hasarti sattuda, ka oli tore tunda end teistest targemana, aga eriti kellekski saada Seela küll ei tahtnud. Tahtnud ehk olekski, aga ta teadis, et ei saa nagunii. Kõige rohkem, mis ta võis arvestada, oli Heinole mehele minna ja teda targa sõbrana toetada, et tema võiks saada selleks, kelleks tahtis.

Aga sinna oli veel nii palju aega. Vahepeal käib seitse saatusetuult üle, kas tahab siis veel Seela Heinot või Heino teda?

Tema tahab Heinot kindlasti. Kuigi ta on vahel pöörane, ei ole ta meel heitlik. Teine asi on Heinoga. Heino saab lõpuks kuhugi linna õppima, seal on iga uus asi huvitav, kas talle tuleb ki enam meelde see armetu sovhoos? Ega küll Seelagi jää eluks ajaks sovhoosi, aga on nende armastus ikka nii tugev, et nad leiavad teineteist kust tahes ilmanurgast jälle üles?

Tuleviku peale ei tasunud liialt mõelda, eks näis, mis saatus toob. Peab ju kunagi sellest olukorrast välja rabelema. Võibolla on nad kõik ükskord kodumaal, miks peaksid seal säilima sidemed, mis tekkinud sunniolukorras — esimesed pilgud loomavaguni kitsikuses, esimesed suudlused sovhoosi räpases hurtsikus?

Seelat ängistasid tingimused, milles nad pidid elama. Ta oli neiu, ta tahtis olla puhas ja ihaldusväärne. Kuidas sai Heino teda üldse armastada, kui ta elas niisuguses jõledas urkas? Heino istus õhtud läbi ta kõrval. Pisut temast tagapool, vasakul, nõnda olid nad harjunud. Kogu keha vasak pool ja selg olid Seelal nii tundlikuks muutunud, et ta tajus poisi iga liigutust, hingamist, läbi pea sähvivat mõtet. Tal oli sealt vist nahk õhukeseks kulunud pidevast tundmisest.

Seela hoidis oma poole peal korda, ema käskimise pärast poleks hoidnud, Heino pärast hoidis. Vahel oli muidugi koristamata ka, sest poisid-põrgulised ei tahtnud Seela sõna kuulata ja pöörasid kahe minutiga kõik segi. Ükskord oli ema etteheitvalt öelnud:

«Kuidas sa võid sellises seapesas elada, endal käib noormees külas.»

Seda viimast poleks ema tohtinud öelda. Kuigi kõik teadsid, et Heino käib — nimelt õppimas, tahtis Seela ikka arvata, et nende õrn vahekord on suur saladus. Pärast ema ütlemist ei koristanud ta mitmel päeval meelega tuba. Nähtavasti sai oma veast aru ka ema ise, kes üldiselt ei hiilanud erilise taktitundega, igatahes hiljem ta Seelale Heinot nina alla ei hõõrunud, vähemasti toa seisukorraga seoses mitte, ning Seela oli jälle hoolas oma koristamisega, mis oli märkamatult täiesti tema peale libisenud. Alguses võitles ta küll mehiselt Meelise ja Kaupoga, et ka nemad midagi teeksid, aga poisid tegelesid kõige muuga ja jätsid toa rahumeeli korda tegemata, kuigi lubasid. Kuna Heino võis tulla, pidi ikka Seela koristama.

Aga paljukest ta teha sai selles õudses lobudikus.

Vaablase Roosi viibis armetus olukorras, aga Seela ei suutnud talle kaasa tunda. Isegi siis, kui Seela oli üksinda kodus — poisid tegutsesid väljas, kui aga vähegi said — ja Roosi soigus juua, läks tüdruk vastumeelselt Vaablaste toapoolele, et talle veekopsikut ulatada.

Sellest saadik, kui Heli ära kolis, oli kord seal hoopis käest. Vana Vaablane ei hoolinud millestki, ainult kirus Roosit, et see ei taha ikka veel surra, vahel noogutas purjuspäi laua najal ja suurendas oma viinalehaga üldist haisu, mis majas valitses. Kaja hoidus kodust eemale. Suviti oli ta nagunii kaugel taboris, talvel jäi öösiti tihti karjalauta lüpsjate ruumi, küllap selleks, et seal oma Filippi vastu võtta. Miks nad ei abiellunud, sellest ei saanud Seela aru. Kuuldavasti ei tahtnud seda Filipi ema, sõimas Kajat lipakaks, tal oli poja peale suur mõju.

Kui Mannase Helga oleks kordki Seela kohta halva sõna öelnud, jätnuks Seela Heino päevapealt maha. Olgu see valus või mitte. Õnneks oli Heino ema kõige peenetundelisem inimene, keda Seela teadis. Selles osas ületas ta võibolla isegi Jutat, kellel tuli vahel maailmaparandamise tuhin peale ja siis võis ta inimestele tõtt öelda, kuigi leebelt ja ettevaatlikult.

Alguspäevadel käis Heli vahetevahel teisest farmist kodus, pahandas korralageduse pärast ja tuulas ringi, pesi pesugi ära, aga tema käimised jäid ikka harvemaks ja harvemaks. Küllap oli tal uues kodus palju tegemist. Ja nüüd, suve hakuks, paistis juba välja, et meheleminek on kiiresti vilja kandnud. Heli oli ümmargune ja tatsas kui part.

Seela unistas siit majast kiiremini ära kolida. Aga polnud ju tema korteriotsija. Ema sai ka ise olukorra koledusest aru

ja pidas vist mingeid salaplaane, kuid tulemust polnud need siiani andnud.

Teine kooliaasta sai läbi. Kõik püsis ikka endine.

Nii poistel kui Seelal olid koolitunnistused head, ainult vene keele kirjalik jätkuvasti kolm. Seela ja Meelis võistlesid hinnetes, neil oli ühepalju viisi ja keskmise hinde poolest olid nad klassis kõige paremad, võibolla kogu kooliski, vähemasti vanemate klasside seas. Aga et neil oli see ainuke kolm, siis tõsteti esile hoopis kahte kohalikku tüdrukut, kellel olid enamikus neljad.

Ei Seela ega Meelis võtnud seda solvanguna, teadagi, omad ikka omad, ju siis sai selle kolme taha pugeda või tundus õpetajatele, et seegi oli Tärkelitele välja pingutatud, tegelikult polnud nad kolmegi väärt. Vigu tegid nad õigekirjas tõesti palju, see oli raske omadelegi, mis võõrastest rääkida.

Kaupo tunnistus oli pisut halvem, aga see ei häirinud teda. Ka siis mitte, kui Meelis kiitles, et mõnigi parem hinne on vanemale vennale pandud sellepärast, et tal on nii tubli õde ja vend.

Seelal oli auahnust, ta tahtis ka oma helge peaga vennast parem olla, aga saavutused tulid tal rohkem korralikkuse ja tööga. Ka tänu Heinole, kes oli nii palju lugenud ja rääkis Seelale igasuguseid huvitavaid asju. Seetõttu leidus alasid, kus Seela teadis Meelisest rohkem. Kui poiss selle ära tabas, võttis ta kohe kätte ja püüdis õde üle lüüa. Tema auahnus ei olnud Seela omast väiksem, pigem suurem.

Just koolitunnistuste kättesaamise päeval tuli ema koju erilises õhinas. Lapsed olid kärsitud oma häid tulemusi demonstreerima, aga nende pettumuseks näis ema olevat sootuks unustanud, et neil on selline päev.

Ta kutsus kõik kolm esikunurka kokku, võttis neil ümbert kinni ja sosistas:

«Me ostame endale maja.»

Seela ei saanud alguses aru. Ema sõnu oli võimatu uskuda. Kui see ei olnud rumal nali, oleks pidanud rõõmu pärast lakke hüppama.

«Mille kuradi eest?» küsis asjalik Kaupo.

Ema õhin oli nii suur, et poja räige sõna ei häirinudki teda.

«Kus see maja on?» küsis Meelis. Tema läks hooga kaasa. Ja Seelagi, kes oli neist kõige vaoshoitum, hüüdis:

«Lähme kohe vaatama!»

«Lähme, aga ainult eemalt, sest asi ei ole veel kindel,» ütles ema ning peagi võisid vaatajad näha harvaesinevat pilti, kuidas

kogu Tärkelite pere läheb täielikus üksmeeles üle küla suure keskvälja Mõrujärve poole.

Tavaliselt liikusid poisid kahekesi, isegi tellisetehasesse läksid nii, et ema jäi mitukümmend meetrit maha. Kas oli neil kiire või häbenesid nad koos emaga minna. Seela võtsid nad kampa vaid sel juhul, kui mõnes ühises ettevõttes osales ka teisi noori.

Ega Seelat ja emagi suurt koos nähtud, töö- ja elukorraldus oli niisugune, et igaüks käis oma rada, jõude jalutamiseks polnud mahti, kui ka tahtmist oleks leidunud.

Mõrujärve ääres paiknesid enamasti muldonnid ning Seela hinge puges pettumuse kartus. Aga ema oli öelnud, et maja. Ning muldonne ei ostnud ega müünud Seela teada keegi, sovhoos püüdis neile lõpu teha, inimesed majadesse ümber paigutada. Osa muldonne seisis juba tühjana, mõnel oli lagi sisse lastud, mõne aga oleks saanud hõlpsasti jälle elamiskõlblikuks kohendada. Ometi polnud ei Seelale ega poistele pähegi tulnud, et oma elupaik poollagunenud majast, aga siiski majast sinna ümber vahetada. Ei, seda poleks nad teinud, ennem kannatasid kitsikust ja naabreid.

Poisid olid hakkajad ning võinuksid Polli Ennu abiga oma majale remonti teha, isegi maja teise poole uuesti elutoaks muuta, aga miski otsekui keelas seda. Oli tunne, et seda peaks tegema sovhoos, ta oli kohustatud oma inimeste eest hoolitsema, ja kui ta neist nii vähe hoolis, siis kiuste ei hooli nad enesest ka ise.

Nüüd oli siis ema midagi välja nuputanud. Eks olnud temagi Tärkelite ägedat sorti. Teel selgitas ta Kaupo esimesele küsimusele vastuseks niipalju:

«Mul olid isaga selle koha pealt ammu väikesed läbirääkimised. Ta teadis ju meie olukorda, kuigi ma ei kirjeldanud asja väga hulluna, sest temaga võrreldes elame meie ikkagi kuningalossis. Ta ise pakkus sellist võimalust. Tal on seal paar eestlast, kellel polevat raha oma arvelt kuhugi saata, noored mehed, peret maha ei jäänud, need olidki teinud ettepaneku, et las vähemasti kellelgi läheb hästi. Ju isa neile meeldib. Seda ei pakutud laenuks, vaid päriselt. Nii et...

«Aga sa pole ju mingit suuremat rahasummat saanud?» päris Kaupo.

«Te pole viimast kirja veel näinud. Isa kirjutab, et saatis juba välja. Ma hakkasin siis kohe võimalusi uurima...»

«Nii et varblane on alles katusel,» vilistas Meelis pettunult.

«Ei ole nii katusel midagi. Vanamees lubas kaks päeva mõtelda. Ta oli nõus raha osakaupa saama.»

«Kes?

«Missugune vanamees?»

«Ah, on üks. Tahab kellegi eidega leivad ühte kappi panna, kolib selle juurde.»

«Pärast muidugi kahetseb,» ütles Meelis elutargalt.

Tema oli üldse pisut naistevihkaja. Või siis vastupidi, nood meeldisid talle, et ta nende aadressil vahel oma terava keele otsast mõne märkuse poetas.

«Mis see meie asi, meie oleme siis juba majas sees,» arvas Kaupo.

Enne Mõru tänava muldonne keeras ema paremale. Nad läksid meiereist mööda, selle taga oli väike siledate seinte ja korraliku mullavalliga majake.

«Seesama,» ütles ema, «aga ärme nüüd siia uudistama jääme, teeme, nagu läheksime sinna uute majade poole.»

Nad sammusid edasi, aga miski ei suutnud Seelat takistada pead pööramast ja oma tulevast kodu võimalikult kaua silmas pidamast.

Ainult korraks vilksatas tal peast läbi: siis ei ela me Heinoga enam kõrvuti majades.

Mõistus lisas: ongi parem; kui armastab, siis tuleb ka siia järele.

49.

Suvel oli sündmus, mis vapustas kogu sovhoosi eestlaskonda ning pani mõtted peas mitutpidi käärima, vastavalt kellegi loomusele ja temperamendile.

Orgita ise ei näinud kõike pealt, aga tal oli lusti lugu üksikutest juppidest kokku kujutleda.

Ühel päeval, ennelõunasel ajal, sõitis veoauto keset küla, kaks võõrast meest ronisid välja ning upitasid maha suure tuhmiläikelise kasti.

Mehed pistsid juhile raha pihku ja too muutus lahkemaks — suured lõugajad olid nad majandis kõik, aga raha võtta eriti ei julgenud, kui olekski leidunud pakkujaid. Ta näitas Pollipoiste peale, kes seal läheduses ukerdasid, et need on estonšikud, ning sõitis edasi, jättes võõrad oma kasti manu.

Üks läks poiste juurde ja kõnetas neid eesti keeles.

Poisid olid tuntud röövlid, ei jäänud iial vastust võlgu, aga nemadki kohmetusid sellest ootamatusest. Seisid tükk aega, kõhud punnis, ninaalused muutumatult märjad, ning tunnistasid võõraid, kes olid hoopis teisiti riides kui kohalikud.

Kas Orgitagi oleks neis kohe eestlasi aimanud, riidemood võis paari aastaga muutunud olla, siiski on sama rahvuse esindajate vahel mingi salaside, nõnda et nad tunnevad üksteist ära kaugeski maailmanurgas. Ent samas on mitmesugused inimloomused isegi eri rasside vahel nii ära jaotatud, et võid kaksikvendadeks arvata ka kaugeid inimesi, kes pole elanud sarnastes tingimustes ega tundnud ühesuguseid tavasid. Orgita oli kord enne sõda kohanud neegrit, keda ta pidanuks kõhklemata oma gümnaasiumikaaslaseks, kui ainult nahavärv ei oleks erinenud. Kõige määravam polnudki välimus, vaid olek ja hoiak, ühesugune oli melanhoolne pilk ja isegi liigutused kattusid täpptäpilt.

«Öelge, poisid, kus siin elavad Kandenid?» küsis võõras Pollide käest.

Poisid tegid poolpöörde, kuuene Egon läks ees, käsi välja sirutatud nagu vägesid lahingusse viival väejuhil, neljane Edward tema kannul, võõras mees tagatipus. Teine mees jäi seisma kasti juurde. Ju peitus selles mingi varandus, et ta ei julgenud seda valveta jätta.

Sõnagi lausumata juhtis Egon väed Kandenite tuppa, aga seal ei olnud kodus kedagi peale väikese Katrini.

«Tere, kas sina oled Kanden?» küsis tulija.

Katrin noogutas.

Võõras ulatas talle käe.

«Tere! Mina olen ka Kanden.»

Katrin võttis käe vastu ja tegi argliku kniksu. Ta ei mõistnud seisukohta võtta.

Polli-poisid seisid ukseavas, nad tahtsid näha, mis saab edasi. Oma poole pealt tuli keskmisse ruumi ka Amalie Toor, võttis igaks juhuks uksepiidast kinni.

«Kus su ema on?» päris võõras Katrinilt.

«Karjalaudas.»

«Millal ta koju tuleb?»

«Alles läks,» vastas Katrin. Üldiselt oli ta julge tüdruk.

«Kas sa võid mind ema juurde juhatada?»

«Võin küll.»

Amalie köhatas oma uksel. End Kandeniks nimetanu pöördus ringi.

«Näe, siin on täiskasvanuid ka.»

Amalie ei vastanud.

«Tere. Mina olen Osvald Kanden, siitpere sugulane.»

«Kustkandist siis, et te käima olete pääsenud?» küsis Amalie.

«Eestist ikka, kust mujalt.»

Amalie vaatas teda uskumatult. Nii uskumatult, et ei hakanud edasi pärimagi.

Katrin oli end minekule seadnud. Võõras ütles Amaliele:

«Ma lähen siis. Eks me pärast näeme veel.»

Polli-poisid tahtsid minejatele järele marssida, aga Amalie hüüdis:

«Oodake, poisid, mul on teile üks jutt.»

Egon ja Edward jäid seisma. Üks jutt võis tähendada head asja, näiteks võileivakääru, seda olid nad mõnel korral kogenud. Praegu loobunuksid nad aga isegi sellest, suurem himu oli minna järele võõrale, keda nad olid nii tarmukalt õigele teele juhatanud. Siiski kuulasid Polli-poisid vanainimese sõna.

Amalie ütles neile:

«Jookske teie kohe ehituse juurde ja viige Antonile ja Orgitale sõna, et siin on üks võõras. Ütleb end olevat Eestimaalt.»

Poisid ootasid veel minuti, et kas see on kõik.

«Minge-minge kiiresti!»

Lapsed tegid väheke pettunult minekut.

Nii sai Orgita sündmusest teada otse esimesest allikast.

Nad vaatasid Antoniga teineteisele otsa. Eestist siis Eestist, ega sealt tulijad kohe ära kao. Orgital polnud ju mingit kohustust nina teiste inimeste asjade vahele toppida.

Ta tahus palki edasi. Polli-poisid jälgisid teda pisut aega.

«Kas sa siis ei lähegi?» küsis Egon.

«Kuhu?»

«Vaatama.»

«Mida ma peaksin vaatama?»

Egon niheles ja nihkus sammukese Orgitale lähemale. Ta ütles:

«Teisel onul on suur läikiv kast kaasas.»

«Kus tema on?»

«Kontori kõrval seisab, ei oska kuhugi minna.»

Orgita süda hakkas väheke valutama. Äkki on siiski tema abi tarvis? Ta lõi kirve palgi sisse — et tuleb varsti tagasi. Viskas Antonile ja Ennule:

«Ma käin vaatan ära, mis juttu need poisid ajavad.»

Nüüd juhatas Egon Orgitat, aga suunavat kätt ta ettepoole ei sirutanud, sest Orgita oskas ka ise kontori juurde minna.

Võõras püsis endisel kohal, käis ümber kasti või istus selle peal ja sonkis saapakannaga rohukamarat.

Orgita arvas kohe taipavat, millega on tegemist. Ta läks võõra juurde ja ütles:

«Tere. Kas külamehel on abi tarvis?»

Võõras ei paistnud üllatuvat. Ta astus Orgitale vastu, sirutas tervituseks käe.

«Kanden,» tutvustas ta ennast.

«Orgita.»

Võõras oli üsna noor mees, alla kolmekümne.

«Mul kaaslane läks Jutat otsima, juba tükk aega tagasi.»

«Tädi Juta on karjalaudas,» teatas väike Edward.

«On see tõsi, et tulite otse Eestist?» küsis Orgita.

Mitmeid küsimusi tiirles Orgita peas. Ükski polnud nagu õige, et seda just kõige esimeseks esitada.

Kas nad tulid vabatahtlikult siia, kas nad ei kartnud, kuidas nad tulid, kas reis kestis kaua... Ja nii edasi.

Nii imelik oli mõelda, et inimene võib ilma luba küsimata minna jaama, osta pileti ja sõita impeeriumi teise otsa. Võib seal ära ajada mõne oma asja, mis ehk polegi kes teab kui tähtis, istuda uuesti rongi ja tossutada koju tagasi. Näis uskumatu, et kõik võib nii lihtne ja loomulik olla. Orgita põlvkond ja ega nooremadki ei olnud nii kerged kohalt liikuma ja minema selliste kauguste taha. Eriti nüüdsel ajal, mil kõik inimesed vaatasid üksteist kahtlustavalt.

Orgita küsis kõigepealt:

«Kuidas see elu siis on seal Eestis praegu?»

Ta tundis, et küsimus oli väheke vanamehelik, aga eks ta olnudki ju vanamees. Tegelikult sisaldus selles pärimises palju. Sisaldus väga isiklikku ja valusat, niisugust, mida teine ei oska ära arvata ja millele seetõttu ei vasta. Igal juhul tähendas see küsimus kõige muu kõrval ka, et kas elu ilma nendeta on nüüd kuidagi parem või selgem, et mida küüditamine tõi mahajääjatele peale hirmu ise järgmisel korral samasse olukorda sattuda, et kas see aktsioon oli kuidagi vajalik.

Küsimuse see osa tulnuks adresseerida pigem äraviijatele. Orgital enesel polnud kahtlust, et ainult suur rumalus oli küüditamine ka võimude seisukohalt. Rahva hirmutas küll korralikult ära, see on nüüd tükk maad kuulekam, aga tööd teeb halvemini, ilma sisemise mõtteta. Rumal võim nõuab kuulekust, tark tarvitab loovat tööd, ainult tööst tuleb kõik, mis on maailmale rikkuseks.

Nõnda on ju kuulutanud ka nende eneste habemega prohvetid.

Kõik küsimused elu kohta on liiga üldised, et nendele selget vastust anda. Võõras ütles võrdlemisi ebamääraselt:

«Mis ta on, ega paremaks läinud midagi ei ole.»

Hea, et ta usaldas Orgitale niigi palju ütelda. Sellega nad nagu astusid teineteisele jupi maad lähemale.

«Igal pool on kolhoosid?»

«Igal pool.»

«Kas mõni peab veel üksinda ka vastu?»

«Mõni väga harv. Enamasti endine uusmaasaaja või pops.»

«Eks selles ole oma loogika,» arutles Orgita. «Suurel kohal on liiga suured maksud.»

«Uusmaasaajad olidki kõige tigedamad kolhooside peale, liiga üürikest aega said peremehed olla. Alles neile anti punased paberid kätte, et maa on igavese ajani nende oma, kui juba võeti ära kõige karvadega.»

Noor mees rääkis nii, et Orgita oleks tahtnud küsida, kas nad Eestis ikka julgevad tõesti omavahel seesugust juttu ajada. Aga ei küsinud. Küllap oli mees veendunud, et temaga võib rääkida. Nagu nad ise ka siin arvasid, et võivad enesele lubada rohkem, kuna kaotada on vähem.

Rahvas oli küll vintsutada saanud, aga läbinisti kahekeelseks polnud veel õppinud, see võttis nähtavasti aega.

Orgita tahtnuks teada seda vägevat põhjust, mis pani mehed liikuma, et nad tulid sellesse kohta, mille paljas mainimine ajas külmajudinad selga, millega hirmutati lapsi ja täiskasvanuid. Kuna nad nimetasid end Kandeniteks ja neil oli see kast kaasas, võis Orgita asja ju ise ära aimata, aga see tundus uskumatu. Sellepärast küsis ta kirstule osutades:

«Kas tulite Jürile järele?»

Võõras noormees oli mõne hetke kahevahel, otsekui kaaludes, kas ta tohib vastata, kui tema vanemat kaaslast kohal ei ole. Aga et kõik pidi varsti nagunii ilmsiks tulema, siis ta noogutas ning kinnitas veel hetke pärast:

«Küllap vist.»

Sellega oli ta mõista andnud, et nendest asjadest räägitagu parem teise mehega, tema on siin vaid selleks, et kirstu valvata ja tõsta.

Ei hakanud siis ka Orgita rohkem peale käima. Ta osutas peaga kasti poole ja ütles:

«Selle peab vist seniks kuhugi varju alla toimetama, ega te või siia seisma jääda. Kuni hobust saab ja nõnda edasi.»

Võõras asis kirstu raskema otsa pihku, nagu peaks ta kohe asuma oma põhilist ülesannet täitma, aga Orgita viivitas. Tsinkplekiga ülelöödud kirst võis küllalt raske olla. Ta ütles poistele:

«Kutsuge Anton ja Enn appi.»

Poisid vudisid ehituse poole tagasi. Näis, et ka siin läheb põnevaks, ei maksnudki kahetseda, et nad karjalauda juurde ei pääsenud.

Seni mõtles Orgita, kuhu kirst panna. Kui mitmel korral oli ta ennast sõidelnud, et kipub teiste asju korraldama, aga parata ei saanud, iseloom oli selline.

Vanade maja asus kõige lähemal, aga selle ümber puudus tara. Kuur, õigemini endine laut, oli puid täis. Vaablase maja varbaed seisis rissakil, kuur ilma ukseta, pikad latid risti-rästi sisse loobitud. Järgmine oli Kandeni enese maja, kus kõik kohad olid Jüri puuriitu täis. Aga maja ümbritses korralik aed, ka seda oli Jüri koos Heino ja Antoniga parandanud. Sinna tuligi see kirst viia. Tärkelite uue maja kuuri all olnuks ka ulualust, kuid see asus kaugemal. Ja kas värske majaomanik tahabki sellist asja sinna, eks igaüks ole natuke ebausklik.

Orgita viis uuesti jutu Eestimaa asjadele. Kui mehed ehituse juurest kohale jõudsid, võtsid Enn ja Orgita kirstu kergema otsa, võõras ja Anton olid ees ning nii sammuti vaikides mööda laia tanumat Kandenite maja poole.

Tänava teisest otsast tuli neile vastu Katrin koos sugulasega. Juta oli nähtavasti jäänud lüpsi lõpetama.

Postkontori juures seisis salkkond kohalikke mutikesi, kirstu nähes lõid nad risti ette.

Õhtuks kogunes eestlaste enamik Kandenite juurde, et uudiseid kuulda.

Juta kutsus Orgita toeks, kui läks komandandi juurde, et nõuda luba Jüri Kandeni põrmu toimetamiseks kodumaale.

Teel selgitas ta Orgitale asja tagapõhja. Üks Kandenite vägeva suguvõsa uhkusi oli nende perekonnakalmistu, mis rajati juba eelmise sajandi lõpul metsa nende pärusmaa peale. Muld oli pastorite poolt pühitsetud, kalmistut ümbritsesid kõrged kuused ja tihe elupuuhekk. Iga Kandeni haual oli oma maakivi, selle tahutud küljel kiri, mida kadunuke endast elus kujutas, millega silma paistis. Iga sündinud Kanden pidi saama maetud just sellele kalmistule. Mõne puhul oli tulnud protsessida teise kange suguvõsa vastu. Siiski polnud nad kõiki saanud, iseäranis kui olid sunnitud arvestama kadunu enese viimset soovi. See puudutas naisi, tahtsid ju nood enamasti oma abikaasa kõrvale jääda. Meeste puhul aga erandeid polnud. Üks Kanden oli olnud laevakapten ning leidnud enesele haua India ookeanis. Siis oli Kandenite klann teinud otsuse ning lähetanud oma esindaja merereisile. See oli kusagilt sealtkandist ammutanud pangetäie soolast vett ning selle kanistriga kodumaale toimetanud. Kanister maeti maha ning selle koha peale pandi kaptenile kivi. Niisugused mehed olid Kandenid ning öeldu taustal ei saanud eriti imestada, et nad tulid ka Jüri põrmule

järele segasest ajast hoolimata. Niipea kui olid Juta teate kätte saanud.

«Minule poleks nad järele tulnud,» ütles Juta naeratades, «mina pole sündinud Kanden.»

Ja küllap mõtlesid mõlemad, et Kaurile ja Katrinile tullakse küll kord järele, kui praegune olukord peaks nii kaua kestma ning kodumaised Kandenid pole viimse meheni otsas.

Eestlased on suured realistid, ometi pidi Orgita mõtlema, et selles Kandenite tões ja teos on lausa aadellikku üllust. Keskmisele eestlasele võis see näida naeruväärne; küllap mõtles mõnigi täna õhtul pahameelega: nad oleksid võinud ju järele tulla elusale Jürile, vana vigase inimese ära viia. Siis poleks nüüd jändamist tülika tinakirstuga.

Ka komandant oli üllatunud, kui talle asjast ette kanti. Orgitale näis aga, et mehe mõte hakkas kõigepealt tiirlema selle ümber, kas mitte üritada vabatahtlikult tulnutele käppa peale panna. Saada ühe lahkunu asemele, kes pealegi ei teinud sovhoosis tööd, kaks uut — eks näitaks see tema, komandandi tublidust oma teenistuses.

«Need mehed peavad kõigepealt siia tulema ja oma passid ette näitama,» lausus komandant esiteks. Võimukramp istus tal kindlalt sees, ka mis tahes üllatus ei lõdvendanud seda.

«Eks ma ütle neile,» vastas alandlik Juta.

«Ma pean rajooni teatama,» oli teine asi, mida mundrimees leidis öelda. Selles lõi välja tema alluvuskramp. Piiramatu võim endast madalamate üle on alati ühenduses lömitamisega ülemate ees.

Kaval Orgita aga tundis komandanti, kelle elu kõige võimsam tegur oli inimlik laiskus. Selle nimel hoidis ta oma kohast kinni, aga see ei lubanud tal ka eriti pingutada üheski suunas. Ei võimutäius ega lömitamismõnu suutnud seda ületada. Tänu mehe mugavusele olid nende sovhoosis küllap arestidki olemata. Plaanimajanduse tingimustes andis laveerida.

Orgita ütles:

«Tulete ehk külla, saate meestega tuttavaks, võtate koos pitsi viina ja räägite asjad klaariks.»

Orgita teadis, et teine on viinamaias,, aga avalikult ei julgenud komandant oma hoolealustega koos siiski juua. Küllap nii prestiiži pärast kui ka kartusest, et jutt jõuab rajooniülemusteni. Vaablase Joosep oli tema kabineti kinnise ukse taga paaril korral purjutanud, aga et ta oli piisavalt kaval ning ajas meelega segast juttu, siis ei kahtlustanud teised eestlased, et ta võiks seal keelt kanda.

Komandant mõtles hetke ja keeldus tulemast. Orgita oli seda

arvestanud, muidu polekski ta söandanud teda kutsuda võõrasse korterisse, eestlaste seltsi, keda niisuguse mehe kohalolek oleks häirinud. Kuigi too ei mõistnud nende jutust sõnagi.

Lahke kutse pidi aga mehe leebemaks tegema.

«Ei, las tulevad siia,» ütles komandant. Ja kui Orgita ning Juta juba uksel olid, lisas: «Pudeli võivad kaasa võtta.»

«Iseenesest mõista,» vastas Orgita. Nüüd oli selge, et asja võib korda saada.

Madis seletas Jutale, et paremini ei võinudki minna. Mingit teadet rajooni polnud komandandil tegelikult tarvis saata: Jüri Kanden oli nimekirjast maha kantud, valvama pidi elavaid, mitte surnuid.

Järgmisel päeval võeti sovhoosist härjad, pandi kast vankrile ning sõideti surnuaiale, mis seisis Tergo surmast saadik samas seisus, poolelijäänud tara lagunes juba otstest, pisut olid seda lõhkunud ka poisikesed, ehkki mört oli kõva. Jüri Kandeni kirst kaevati välja. See oli stepimulla sees olnud pisut üle kahe kuu.

Jüri keha oli kõver, tema kirst oli tulnud teha kõrgem, et ta mahuks ilma vägistamiseta sisse. Järeletulnud polnud seda arvestanud. Orgita ja teised kohalolijad, kes olid Jürit tundnud, vaatasid kõrvale, kui sugulased ta oma kirstu sisse surusid.

Enne pikka teekonda ihaldatud kodumaa mulda veeti Jüri härjavankri loginal külla ja pandi ta enda laotud puupinude vahele, peeneks lõhutud halud kirstu kummagi otsa all.

Järgmiseks hommikuks saadi suure kauplemise peale sovhoosist auto, mis pidi kirstu muu kraami vahel rajoonikeskusesse raudteejaama toimetama. Öö läbi peeti kirstu juures valvet, selleks leidus vabatahtlikke. Kõik olid eriliselt vaiksed. Küllap mõeldi sellele, et igaüks neist sõidaks Jüri asemel. Aga mis lubatud surnutele, pole lubatud elavatele.

Õhtul tuli Mari, ehitud Pille käekõrval. Ta ei suutnud valju nuttu tagasi hoida, nii et võõrad said vaevalt ta sõnadest aru.

«Võtke see väike tüdruk kodumaale kaasa, andke isale üle,» ütles ta ning kogu ta olemusest kiirgas, kui väga ta seda tegelikult ei soovi.

Orgita ja Juta võtsid asja põhjaliku arutluse alla. Kõigil oli kahju Mârist, kelle elu näis nüüd täiesti tühjaks jäävat, ometi mõisteti, et tüdruk peaks minema. Et lapsel on kodumaal isaema juures parem, selles ei saanud ju kahelda. Arusaamatuks jäi, miks vanemad polnud ise tüdrukule järele tulnud. Aga see tõsiasi ei võinud ometi põhjuseks olla, et laps siia jätta.

Paistis, et Kandenid ei tahtnud võõra lapsega jännata. Nende ülesanne oli surnu ära viia. Aga sovhoosi eestlased nagu ei

lasknudki neil asjas kaasa rääkida. Ja eks olnud ka nendel inimese süda rinnus.

Komandandile otsustati teatada alles siis, kui laps on läinud. Hoida Pille minekut salajas niikaua kui võimalik.

Hommikul varjutas kirstu autole tõstmist südantlõhestav stseen Mari ja Pille vahel. Vanaema oli end öösel tühjaks nutnud ja tühjaks tundnud-mõtelnud. Ta seisis täielikus tardumuses, aga laps hoidis temast kramplikult kinni ja röökis:

«Ei taha, ei taha...»

Last andis meelitada, kõik olid sellega ametis.

50.

Postimaja oli sovhoosi keskuses, teise farmi kirjad toodi kontorisse. Nende jaoks oli seal võidunud puukarp, kust kirjaootaja posti saabumise päeval kogu pataka pihku võttis ja läbi lappas. Nõnda said kõik farmi kirjad veel mitmetest kätest läbi käia, nii et hallid ümbrikud olid lõpuks paras jagu pebretunud.

Ühel päeval leidis Voldemar sealt kirja Heli Vaablasele, kuigi ta noorik kandis nüüd juba ligemale aasta Särje nime. Nad olid maha teinud, et neil ei ole teineteise ees saladusi. Voldemar oli jutukas ajuti, üldiselt eelistas ta vait olla, sest sõnad külvasid ainult segadust, mitte üksi kuulaja, vaid ka rääkija hinge. Heli oli tuline, temale oli rääkimine rohkem kui leiva eest. Ta ei seletanud just vahetpidamata, aga kaua järjest ka ei suutnud vakka olla. Ta ütles, et enne polnud kodus nende hulludega millestki kõnelda, aga nüüd on tal oma mees ja ta võib isu täis rääkida.

Nõnda olid nad teineteisele ka oma minevikust üht-teist pajatanud ja Voldemar teadis, et kahekümne kahe aastane Heli polnud just päris süütukene, kui mehele sai. Aga seda polnud põhjust ka Voldemari enese kohta öelda, millest andsid tunnistust kolm tüdrukut, kes üsna tema nägu.

Kirja Voldemar lahti ei teinud, seda enam, et too tuli naise vanale nimele, aga ta oletas, et Heli ise ei suuda enesele hoida, mis selles seisab.

Voldemar Särg oli oskustega mees, aga siin polnud neid kusagil rakendada, ikka pidid tegema midagi seesugust, mis polnud sinu pärisosa. Kui keskuses olid selged seisusevahed, siis teises farmis oli pilt segasem. Korraks pandi Voldemar isegi brigadiriks, ent ta ei püsinud koha peal kaua. Mitte sellepärast, et teda oleks seganud sulaslik mõttelaad, mis oli harjunud käsku ootama, vaid teistel põhjustel. Iialgi polnud Voldemar suutnud teha ilma mõtteta tööd, aga siin sellest ei pääsenud, iseäranis

ülemuserollis. See tulenes nii üldisest asjakorraldusest kui ka töörahva hoiakust. Vähe, kes olid südamega töö juures. Miks nad pidanuksid seda olema, Voldemar eneselt ei küsinud, see olnuks enesestmõistetav. Sest süda ei ole rahakott, mis loeb, kui palju töö sisse toob. Sisse ei toonud see tõesti palju ja palk ei olenenud niivõrd rabamisest kui kavalusest — kes suutis enesele tulusama otsa haarata ja igasuguseid juurdekirjutusi välja mõelda. Brigadir oli sunnitud seadust rikkuma, häbematutega mestis olema ning lihtsameelseid nöökima. Mida kõrgem oli ülemus, seda enam pidi ta eemalduma lihtsast inimlikust aususest. Eks see olnud mujalgi nõnda, mitte üksnes selle tasandiku sovhoosis, ning asi oli Voldemarile tuttav, aga tema isiklikult oli siia maailma sellisena sündinud, et eelistas ausust aule, ning oli seetõttu üpris rahul, et teda brigadiriametist maha võeti kui põikpead, kes ei tahtnud kõigile prügi silma puistata, asjade väljanägemist ning tegelikku seisu omavahel lahus hoida.

Juba Voldemari isa oli vankrimeister. See polnud lihtne töö. Neil oli ka pisike koht, aga pere tulu sigines rohkem käsitööst kui kivise põllu kurnamisest. Põllutöö, niipaljukest kui seda oli, jäi enamasti naiste teha, nii isa kui ka Voldemari kirg oli puitu leida, ette valmistada ning töödelda. Ja mitte üksi puitu, vaid ka rauda. Sepatöögi tegid nad ise. Juba isa oli rajanud väikese sepikoja, Voldemar ehitas pärast suurema, kui hakkas keerulisemat rauda taguma.

See oli ilus aeg. Voldemar oli siis kahekümnene, kui jäi enam-vähem iseseisvalt tööle. Isa oli äkki murdunud, kehalise töö tegijat temast enam polnud, oli vaid nõuga abiks. Kõik töösaladused olid aga Voldemaril enne käes, ta oli juba poisikesepõlvest huvi tundnud ning asja juures püsinud. Hing aga oli tal ahnem, ka aeg soodustas, nõnda et Voldemar võttis ette äri laiendamise. Lihtsate regede ning vankrite tegemine jäi tagaplaanile, ta valmistas uhkeid kaarikuid ja isegi tõldu, kuigi nende aeg oli ümber, juba maalegi sigines autosid. Et ta suutis võistelda mis tahes ettevõttega, siis oli kaubal ikka minekut. Voldemar palkas isegi kaks abilist. Aga lootuste ning suurte plaanide aeg oli üürike, peagi algasid segadused ning ärile tuli lõpp. Väga see Voldemari ei kurvastanud, sest selgesti oli näha, et lõpp oleks tulnud ka teisel moel, mitte vägivaldselt, aga seda kurvakstegevamal viisil. Või siis oleks Voldemar pidanud autosid ja lennukeid toa taga sepipajas taguma hakkama. Kogu oma osavusest hoolimata poleks ta suurte tehastega konkurentsis püsinud.

Siis paiskas elu Voldemari ajas tagasi, siin olid kaarikud

kombainide kõrval ikka veel au sees. Aga siin ei tahtnud ta neid enam teha. Kas sellepärast, et see asi oli kord tema käest ja meeltest ära võetud, või mõnel muul põhjusel. Sõiduriist polnud mitte üksi tarbeasi, vaid võis olla ka kunstiese. Voldemar ei tahtnud oma kunsti külvata siia rohtlaande.

Nõnda jäi ta kõrvale tööst, mis oli südame kutsumus. Kui aga pole õiget tõmmet, siis ei sigine ka oskust. Võtad oma igapäevast tegevust ikka kui midagi ajutist. Selles mõttes lahendas siiatoomine mõnegi sisemise vastuolu, sest siin oli nagunii kõik ajutine. Mitte surelikkuse mõttes — see tuleb meelde just õiget asja tehes.

Muidugi polnud Voldemar Särg halb mees ka kõige nürimat tööd tehes. Ta võttis elu tõsiselt. Kui abiellus, siis olid ka lapsed taga. Teiste naiste poole ei vaadanud, mis tal sinna asja, kui endal oli olemas. Valija ta eriti polnud, pisut parem või pisut halvem, vahe ei saanud suur olla, kui ise asjale üleliigset tähtsust ei omistanud. Või ta ise ilmamaa prints oli, et talle pidi see kõige parem antama. Kui naine, kellega koos elatud, nii rumalal kombel suri, vaatas mees mõttes ümberkaudsed eesti tüdrukud läbi, jäi Helile peatuma, teadis, et teine kibeleb tanu alla saada. Kui hing nõudis, siis oli tüdruk küps, mis mõtet olnuks kerjama minna niisuguse ette, kes kõhkleb ja ninaga lükkab. Polnud Voldemar küll mõni lilleke, aga tagasilükkamine talle ei meeldinud.

Ja vilja kandis seegi naine, oli viimaseid päevi käima peal. Voldemarile polnud see iseäralikuks õnneks, aga õnnetuseks hoopiski mitte, lihtsalt elu loomulik kulg.

See näitaski, et ta võttis elu tõsiselt. Kui teele tõusis kohustus, siis haaras asjast kinni, tegi ära, mis suutis. Kui pärast selgus, et oleks võinud paremini minna, siis ei piinanud ta ennast kahetsemisega.

Nõnda oli ta siinsesse riigimajandisse sattunud ja ainus, mis ta ütles: kes teab, milleks seegi hea. Näiteks oli tal kodus kopsudega tegemist, igal talvel põdes tülikat rinnahaigust, siin oli asi paari aastaga paranenud. Kuiv kliima, ütlesid teadjad.

Äratoojate kätte jäi aga käsitööline seetõttu, et sõja lõpul sokutati talle suur talu kaela. Kauge sugulane tuli tema juurde ja ütles: võta mõneks aastaks meie majapidamine oma hoole alla. Ise läks perega välismaale. Kuni siin vaibub, ütles. See ei saa igavesti kesta. Ajalugu ei või nii lolli nalja teha, et paneb rumalad ja laisad mõistlike ja töökate üle. Paar aastat valitsevad, kuni kõik on kraavis, sina aga ela see aeg vaikselt üle, sinusugusel töömehel pole midagi karta. Hoia talu hinges. Kui tulen tagasi, tasun sulle kuninglikult.

Nõnda teise asemel ta siia sattuski. Ju oli väheke lihtsameelne, et head inimest ja suurt sugulast kuulas. Toda ennast ei paista kusagilt, teab kas tulebki kunagi tagasi. Uhke talu on kolhoosis, vara laiali, hooned juba otsast lagunemas, kõik auhiilgus läinud. Nõnda oli kodumaalt kirjutatud. Aga Voldemar polnud enesele kordagi öelnud: mille nimel sa pingutasid? See neli ja pool aastat, mis ta oli talus toimetanud, oli teda priskesti toitnud. Vankritega oleks võinud nendel aastatel nälga jääda. Lapsed aga tahtsid konti kasvatada.

Vahest oli ta mõnes asjas süüdi, aga ta ei mõelnud sellele. Nii oli ta keeldunud talule peale pandud ränki maksusid tasumast, seletades nõudjatele, et tema on siin ajutine, peremehe palvel vaid koduhoidja. Kui tuleb see, kes talust tulu saab, eks siis maksku ka maksud. Aga seleta kui palju tahes, vallavalitsuses ei istunud ühtegi nii nutikat meest, kellele jutt oleks kolba alla jõudnud. Tõid Voldemar Särje kui kulaku ära.

Mõni võib öelda: Voldemar Särg oli loll ja lolliks jääbki. Kas maailma ütlemisest tohtis end heidutada lasta? Mees pidi tõe eest seisma. Ainus võimalus oli seda teistelegi selgeks teha, selle läbi ajastu meelt parandada. Miks oli temal tarvis teiste eest nahka turule tuua, ta hoidis ju talul vaid hinge sees, mitte ei kasvatanud seda tulunduse mõttes.

Küllap oli Voldemari arutluses kohti, mis ei klappinud päris hästi kokku. Riik oli kõikide peremees, seda oli alamatele mitu sajandit pähe taotud. Nende käest tahtis ta kasu, et oma suurt ja sõjakat masinavärki koos hoida. Iga ettevõte, mille hulka kuulus ka talu, pidi riigile muudkui andma. Kui Särg hoidis kohta kinni, siis tuli temalgi sellest mängust osa võtta. Ta oleks talu hea meelega kellele tahes hoiule pakkunud, kas või nendelesamadele vallapoliitikutele, kellel töö võis kondi murda, kes mõistsid ainult teisi kamandada, aga segas sõna, mille sugulane oli tema käest välja pressinud.

Nojah, siis tehti sellele ühekorraga järsk lõpp ja asi oli ühel pool. Voldemar oli neid mehi, kellel polnud taga nutta koju jäänud varandust. Kuigi eks seegi tulenenud iseloomust. Kui nutja olid, aitas logust jalgrattastki, et pisaraid esile kutsuda.

Mees võtab elu just sellisena, nagu see tema ees seisab. Elada sai ka siin. Ja kui saatus pöörab või maailm end saatusele teisiti ette keerab ning Voldemar oma perega ükskord Eestimaale tagasi pääseb, elab ta jälle oma tööviisilist elu, ei ta arva, et siis lähevad taevatarud ees valla, mett ja sularasva tilgub iga oksarao otsast sulle otse suhu. Tööd tuli teha ka kodumaal, oli ennemalt tehtud ning tehakse ka tulevikus. Kas just sellest sigineb jõukus või edenemise mõte, aga niisugune oli kord meie

inimese loomus, et toimetamine ja rügamine olid saanud talle siseniseks vajaduseks.

Kasvasid tüdrukud ja kord rügavad ka nemad, muud seadust maailmal neile pakkuda pole. Rügavad tööd teha ja jätkavad inimsugu. Helilt lootis Voldemar poissi, ta oli selle asjaga üsna põnevil. Silitas mõnikord, kui noorik magas, ta pingul kõhunahka. Kui poiss juhtus vastu tonksama, kiskus nägu vägisi naerule.

Kena naise oli Voldemar võtnud. Ka eelmine oli ilus, aga Heli oli pealegi noor. Juba selle poolest ei saanud Voldemar kehv mees olla, kui ta oli mõistnud niisugused naised kosida. Ta mõtles oma Heli peale päris heldimusega, kui viis talle kontorist leitud ümbriku.

Kui noorik selle lahti tegi ning kirja nägi, läks ta üle näo punaseks. Tatsas Voldemarist eemale, keeras selja toa poole ning luges akna all. Selja tagant polnud tema õnnistatud olekut näha, ainult kõrvalestad õhetasid. Voldemarile tundus nii, kuigi ta polnud kindel, kas nad juuste alt üldse välja paistsid.

Voldemar mõtles juba, ehk oleks pidanud kirja kõrvale panema, kuni sünnitus möödas, liigsed erutused pole emale ja lapsele niisugusel ajal head. Aga selline petmine poleks Voldemari ausa loomusega kokku käinud.

Pärast lugemist pani Heli kirja kitlitasku, oli nagu kusagil kaugel ära, sõnagi ei rääkinud. Voldemar polnud armukade, aga natuke see asi teda ikkagi piinas, kuni ta ootas, millal naine ise rääkima hakkab.

See kestis paar päeva. Nähtavasti vaevas ka Helit, et mees ei küsi midagi. Ta tegi, nagu oleks unustanud kirja lauale, aga nüüd ei lugenud Voldemar seda juba nimme. Enne kui Heli pakkus. Ta ütles:

«Eks sa loe kiri läbi, et miski ei seisaks meie vahel.»

Vastumeelse tundega võttis Voldemar kirja kätte. Heli seisis kõrval ja niheles. Ta oleks võinud rohkem tegelda poisiga, kes oli tema sees, kui mingite ammuste lugudega, kas need võisid siis tõesti veel tähtsad olla?

Kiri oli kelleltki Kasparilt. Mitte kelleltki, vaid selleltsamalt, kellest Heli oli talle üht-teist rääkinud. Too Kaspar kirjutas vangilaagrist. Ta ütles, et oli kaua Heli jälgi ajanud, kuni oli lõpuks leidnud. Kirjad käivad ju niisugustesse kohtadesse väga vaevaliselt. Ta ütles, et armastab Helit ikka veel, ja palus tal oodata, kuni tema vangist vabaneb, see oligi kirja mõte.

Mida võis Voldemar selle peale kosta? Heli polnud toda Kasparit oodanud, oli tulnud Voldemarile esimese kutse peale. Mida võis veel tahta või pidi Heli ennast selle kirja pärast väsi-

tama? Õige oleks, kui ta kohe ja selgelt vastaks, kuidas asjalood on, ega vaevaks end sellele mõtlemisega. Aga Voldemar ei saanud seda käskida. Ja kes naisterahva sisse näeb. Võibolla naine mõtleb, et elu on täiuslikum, kui üks mees hoiab tal kätt peal, teine õhkab eemalt ja kolmas sõuab unistuste merel hõbepurje all.

51.

Miks eestlastel sellel augustikuu pühapäeval peoks läks, jäigi selgusetuks. See oli tekkinud nagu iseenesest, ilma organiseerimata, ning kukkus seetõttu ehtsalt välja. Teist niisugust pidu vist polnudki kõigi nende aastate jooksul.

Võimalik, et Topmanil tekkis ülemeelik tuju ning ta tuli eestlaste tänavale, portfellitäis pudeleid kaasas. Või koguneti enne ning alles siis tegi Topman oma käigu pudelite järele. Kõigil oli sees mingi minekukihk.

Siit-sealt hõigati Vilmat.

Ta naeratas oma vaiksel viisil ning tuli, akordion rinnal, välja. Ka tema tundis, et midagi iseäralikult rõõmsameelset, lausa ulakat on õhus. Ja hea oli just see, et niisugust kihku ei saanud ühegi mõistliku põhjusega seletada.

Liiguti summas Mõrujärve poole. Vilma oli keskel, mängis «Kalevite kantsi» ja muid marssimiseks sobivaid lugusid. Mõni laulis kaasa, mõni astus rivisammul. Läbisegi vanad ja noored, ümber liikuva kobara tiirlemas lapsed. See oli nagu pilv, mis saadab osakesi endast välja ning võtab jälle tagasi.

Isegi Leida Kärmas oli teiste hulgas ning vanad Nybergid.

Piduliste summ veeres üle keskplatsi, aitade tagant läbi, Mõru tänava muldonnide ja kuivati vahelt järve poole. Kohalikud vaatasid oma ustelt, mõni küsis: «Kas pulmad?» Keegi ei osanud vastata. Eestlastega seltsis tänu Kajale vahel ka Filipp, ta tõnkas isegi eesti keelt; nende poole vaadatigi ja nemad naersid heast meelest. Pärast räägiti, et sakslase ema olevat kodus rusikat raputanud, kui talle toodi teade poja pulmast.

Vilma mängis akordioni ja mõtles, kas nad on tõesti midagi kohalikest kommetest üle võtnud, et toovad oma lõbutsemise tänavale.

Aga nad ei kõndinud mitte niisama läbi uulitsate, neil oli suund ja siht, nad läksid järve äärde, kuigi see polnud parim paik piknikuks.

Samal ajal liikus üks seltskond neile vastu. See tuli teise farmi poolt, oli juba surnuaia kohal. Kas oli keegi neile toimuvast sõna viinud, võibolla kumbki Tärkeli-poistest, et nad teadsid tulla? Aga et neil oli järve äärde pikem tee, siis pidid

just nemad varem liikuma hakkama. Nii võis Vilma oletada, et õhku mööda edasiantud teade lähtus hoopis teisest farmist.

Seda ei selgitatud, ja kui olekski püütud selgitada, jäänuks asi ikka segaseks.

Paar päeva tagasi oli Heli maha saanud poisslapsega ja kohmakas Voldemar hüples rõõmust, rääkides neile, kes kuulata tahtsid ja polnud liiga kärsitud, et poisi nimeks saab Lembitu ja ainult Lembitu. Eestlaste suure vanema järgi, seletas ta.

Aga mitte see ei näinud põhjuseks olevat, miks teine farm liikvele läks. Ka nemad olid kõik väljas peale Heli ja vastsündinu ning juba kodumaalt vigasena äratoodud Elmar Peitli.

Nendelgi oli oma akordionimees — Ferdinand Poolem, viiekümne ligi poisike, simmanite lõvi ning peiar. Akordion oli tal Vilma omast vägevam ning see tekitas pilkeid. Et keskuse omadel peaks ikka parem värk olema.

Ferdinand pakkus Vilmale, et pillid tuleb ära vahetada. Nii nad tegidki ja peo ajal mängis Vilma suure «Horneriga». Oli hea pill küll. Ferdinand oleks akordionid vahetusse jätnudki, vähemasti mõneks päevaks, kuni viinauljus lahtunud, aga Vilma andis pärast «Horneri» tagasi.

Niisiis istuti järve ääres maas; kes joojad olid, jõid haljast viina, lauldi ilma igasuguse korra ja kokkukõlata vanaaegseid ja ka uuemaid laule ning üritati isegi tantsida. Aga pole konarlikumat pinnast kui laudsile stepp, maa konarlikkus ja silmapiirini ulatuv ühetasasus on vastuolus, tantsust ei tahtnud palju välja tulla.

Lapsed võtsid end alasti ning suplesid kilgates mõrksoolases vees. Täiskasvanud jäid kiiresti purju, sest polnud midagi peale hammustada.

Aga tuju oli kõigil hea, pidu oli nagu puhastustuli inimeste hinges, kõrvetas ära ängistuse ja mured.

Vahest peetaksegi kõige pöörasemaid pidusid võõrsil, kodu nõuab soliidsust, tavade meelespidamist. Võõrsil oled juurteta võid välja märatseda oma oleviku. Sellised pagulaste pruugid ei võtnud siinsete eestlaste hulgas siiski maad, ängistus oli veel lahtumata, liiga eri suundadesse kiskusid harjumused ja huvid. Räägiti metsamajanditest, kus hulgaliselt noori eestlasi koos, seal käivat pidu peo otsa. Ka Leila oli millestki taolisest kirjutanud. Aga see oli ammu, pärast Elvi surma ei saatnud ta siia enam sõnumeid.

Pidu oli nagu üks joomapidu ikka. Tärkeli-poisid tegid sellest pilte. Nende põhjal — kui muid pilte pole — võib kord jääda mulje, et Siberis ei tehtudki muud kui pidutseti.

Vilma oli lõpuks väsinud. Pilli mängides unustad end täielikult ja jõudki tuleb teadmata kust, pärast aga, kui oled üle mingi piiri, saabub ahastus. See on asjade tavaline käik.

Marek ja Topman olid teda koguni tantsima võtnud. Hulda tantsis sel ajal Filipiga, muidu poleks Marek julgenud kedagi teist paluda. Mehed kardavad võimu, nohu, imiku kisa ja koduseid töid, aga kõige rohkem siiski oma abikaasat, keda enam ammu ei armasta. Mareki kohta see ei käinud, väljast paistis küll, et ta kannab oma paksukest ikka veel kätel, aga Vilma nägi meelsasti, et nii kena mees nagu poolakas ei oleks oma naise eraomand.

Heino ei kutsunud Vilmat ja Enn ei osanudki vist tantsida. Ta istus meeste seltsis ja võttis viina. Ei tea, kas see oli tal esimest korda, aga lõpuks oli ta üsna pehme.

Sovhoos pani ajaviiteks Vilmat Ennuga paari. Tegelikult polnud neil omavahel midagi. Kuidas võis äge Ester nii tossikese poja saada? Väikestel poistel oli elu sees, ka surnud õel ja vennal jätkus elulusti veel haigestki peast, aga Enn pidi küll mõne naabrimehe moodi trehvama. Ta õppis vist Antoni käest nohisemist.

Niisuguse poisi suhtes pidanuks tüdruk olema agaram pool, aga Vilma läks hoogu vaid siis, kui parema käe sõrmed kobasid klahve, vasak tõmbas lõõtsa ja leidis õigeid nupupäid üles. Igatahes oli Enn hoopis teistsugune pill, sellega ei osanud Vilma ümber käia.

Kas ta üldse tahtis Ennu? Vilma ei teadnud seda. Ta oli nüüd juba kaheksateist täis ning võinuks teada. Ju polnud asi ikka õige.

Näiteks Heinot vaadanuks ta hoopis suurema huviga, ehkki Seela oleks talle siis vist küüned näkku löönud. Kuid Heino oli kuidagi teisest maailmast ja Vilma enese suhtes kriitiline. Ta mängis pilli ja teda arvati andekaks, aga Vilma teadis, et ta pole kunstnik. Ta pidas ennast lihtsaks tüdrukuks, kes ei saanud koolis edasi ja kellel kõlbas vaid vasikaid talitada.

Kas Seela oli Heinole õigem paariline, kes osanuks seda kõrvalt ütelda. Poisist hoidis ta igatahes hammastega kinni, kuigi väliselt pirtsutas. Võibolla oli pirtsutamine ka üks kinnihoidmise võte. Vilma ei osanud seda. Kui tema juurde oleks tulnud üks tugev poiss, vaadanud talle tõsiselt otsa, siis oleks Vilma temaga kaasa läinud. Niisuguseks tüdrukuks arvas ta end.

Küllap on tarvilikud omadused sünniga antud. Seela alles tentsikas, õieti sälueaski veel mitte, aga mõistab poissi ümber sõrme mässida. Edith ja Vilma on teist tõugu. Õde laskis poisi ligi, nüüd kasvatab last, Anton ei tee väljagi. Vilma on vahest natuke krapsakam, aga kes temagi saatust ette näeb. Lööb poiss

pähe, siis ei hooli vist ka Vilma millestki. Edith on ju kui arust ära oma Antoni järele, kuigi «viimane mats» on selle mehe kohta pehme öelda. Edith laseks tal veel tosinajao lapsi teha ja loodaks ikka, et ükskord tunnistab Anton nad kõik omaks inimeste ja Jumala ees.

Kui seltskond hakkas segaselt sumisema ja muist vanemaid inimesi oli lahkunud, tahtis ka Vilma minema hiilida, aga tal oli raske seda teha, üks kui teine nõudis muusikat.

Hämardus juba. Vilma hakkas, külg ees, pidutsejate juurest sammhaaval eemalduma. Äkki tuli talle järele üks teise farmi mees, vaevalt Vilma teda tundiski. Too ütles:

«Sa oled üks kõrgemat sorti tots. Mängid nii hästi, et pisara võtab silma.»

Seepeale kahmas ta Vilmal ümbert kinni; akordion rinnal, oli too abitu end kaitsma.

«Ma tahan sulle selle eest ühe musi anda,» — ja enne kui Vilma jõudis näo ära peita, võttis mees tal ühe käega lõua alt, teisega kukla tagant kinni, nii et pääsu ei olnud, ning vajutas oma huuled Vilma suule.

Vilma oli tugev tüdruk, ainult väheke aeglane, lõpuks rapsas ta ennast lahti, sest mõtles, et teised võivad näha, kui nende silm veel seletab. Aga öelda ei osanud ta midagi, kurjad sõnad, mis oleksid seks puhuks sobinud, ei tulnud kuidagi üle huulte. See pidi küll väga pahandav asi olema, kui mõni Veebel suutnuks sõimusõna lendu lasta.

Mees kõndis mõned sammud Vilma kõrval, ütles:

«Ära nüüd vihasta, armas pillimees, sai väheke võetud. Minu nimi on Albert Joonuks, oled võibolla kuulnud...»

Vilma ei vaadanud tema poolegi, läks mühinal edasi, nõnda et mees jäi kõheldes maha. Mida ta seal kõhkles, ju seda, kas ikka tarvitses suudlema tükkida.

Mis kuulsus ta pidi olema, see Albert Joonuks, et igaüks pidi tema nime kuulnud olema. Vilma teadis küll oma sovhoosi eestlasi, kuid polnud seda Albertit kunagi tähele pannud. Too oli Vilmale isaks paras.

Tüdruk õhetas, aga õhetama pani hoopis mõte, kas Enn oli seda suudlemist näinud või mitte. Mis see Enn nii tähtis oli, vist lihtsalt teiste inimeste jututõukamise pärast. Kui ta nägi, siis las nägi. Võtku vanemast mehest eeskuju. Kuigi Vilmal on võibolla vasikalauda lõhn man, kõlbab teda suudelda küll.

Võtku see ja teine Ennu ja kõiki mehi. Edith on juba omadega hädas... Einoh, hädas pole ta midagi, ema ja Vilma aitavad ning titt on imetore. Aga Vilma tahaks teistmoodi...

Teine raamat

52.

Septembri esimestel päevadel kutsus komandant Heino Mannase välja ning teatas, et tal on lubatud minna rajoonikeskusesse õppima. Ta ütles:

«Sa mõtle enne järele. Oled juba täiskasvanud mees. Aeg on tööd teha. Õppimine jäägu poisikeste asjaks.»

Ta oli niisuguse näoga, nagu oleks tal endal rängasti vedanud, et ennast omal ajal õppimisega ei vaevanud. Nüüd ei saa teda enam keegi sundida, tema aga on niigi kõrge võimumees.

«Kuna ma ei saanud kohe õpinguid jätkata, tuleb mul seda nüüd teha,» vastas Heino.

«Õigem oleks sul minna tehnikumi või kutsekooli, kui sa just peenemat elukutset tahad ja mitte härgi ajada. Keskkool ei anna midagi.»

Heino ei hakanud vastama, kuigi terav sõna tiirles keelel. Kellele annab, kellele ei anna. Ta ühmas:

«Eks näis.»

Elevil läks ta koju ning hakkas kohe väheseid asju kokku panema, mida arvas vaja minevat.

Ta oli lootnud, et saab lõpuks jaatava vastuse. Kuidagi kindel oli selles. Nagu oleks õhus midagi muutumas.

Juba mõnda aega oli Heino enesele ja võibolla ka mõnele lähedasele — emale, Seelale — öelnud: pange tähele, varsti hakkavad asjad muutuma paremuse poole. Kuidas nood tema prohvetisõnadesse suhtusid, jäi selguseta, kuna ka Heino ise ei osanud midagi täpsemat öelda. See oli vaid tema tunne.

Tegelikult polnud muutel veel midagi. Määratses repres-

sioonide ei tea mitmes suurlaine. Et sõjajärgse laine meestest hakkasid paljud tööarvestuse põhjal laagritest vabanema, kuigi jäid asumisele, raskete rajoonide sundtööle, tuli töölaagrid uuesti täita. Karistus kakskümmend viis pluss viis oli saanud nii tavaliseks mõisteks, otsekui räägitaks naabrite juurde külla minekust. Süüdistuste absurdsus aina kasvas. Rahvas oli nii ära hirmutatud, et ei julgenud mõeldagi. Seetõttu polnud võimalik kinni panna kas või salajaste mõtete eest. Aga panna oli tarvis, et üha laienev laagrite võrk ei jääks tühjaks.

Kiideti kooris suurt juhti, lubatud paradiis oli välja kuulutatud, olevikku ei tohtinud sõnagagi arvustada. Kõige sügavamat auku pidi nähtama kõrgeima mäena. Inimesed olid õppinud end salgama, tegid, rääkisid ja mõtlesid seda, mida neilt nõuti. Nõuded olid nii lihtsad ja ühelised, et nende täitmisega ei tulnud toime vaid kliinilised või sotsiaalsed idioodid.

See oli bioloogiline ime, et sisemine protest veel elas, et mässuvaim võis taas puhkeda, kui selleks avanes vähimgi võimalus.

Heino teadis, et ülestõus viib ühiskonda edasi. Nii õpetati koolis. Oli üks paljusid aja paradokse, et õpetatavat polnud mõeldav ellu rakendada. Kõik see, millest koosnes igapäevane tegelikkus, oli kuulutatud suureks erandiks, ajaloo imeks.

Ometi ütles Heino sel suvel, impeeriumi süngeimal hetkel, et varsti hakkab miski paranema.

Jüri Kanden oli pääsenud kodumaale, olgugi kirstuga. Muidugi nõudis see suguvõsalt lausa erakordset ettevõtmist. Ka pisike Pille oli läinud ja Mari piinles, sest kodust ei olnud ikka veel ühtegi teadet, kas tüdruk jõudis tervena pärale. Komandant oli selle loo pärast kaua pead süganud, aga lõpuks vist otsustanud vaikida, kuna mingisugust Pille Oksat tema nimekirjades tõepoolest ei seisnud. Seepärast oli tal targem teha nägu, et ei tea asjast midagi. Liigagarus lööb varem või hiljem su enese vastu üles. Seda oli näidanud ka tolle organisatsiooni ajalugu, kus komandant teenis.

Mari, Juta ja miskipärast ka Orgita, kes ametlikult polnud eestlaste kogukonnavanem, ent kelle pea peale iga nende ettevõtmise pärast siiski süsi kogunes, ootasid asjata, millal võimumees nad välja kutsub, et läbi sõimata ja külma kartsaga ähvardada. Pikkamööda hajusid nende öise unetuse hetkel koostatud kaitsekõned unustusse.

Nüüd sai Heino kooli. Ka see oli mingi märk. Surujadki väsivad ükskord. Vägivald nõuab pingutust, selle pikaajalise teostamisega tulevad toime vaid erakordselt energilised vaimuhaiged.

Kui Heinol olid asjad koos, oleks ta kohe lennult läinud. Ent selgus, et ta on töökohuslane ning sovhoosi hingekirjas, ka direktorilt tuli nõutada vabastamisluba. Heino teadis ette, et see võib tuua uusi mõnitamisi. Komandant teadis tema taotlusi ammu, tal olid meeles möödunudsügisesed pahandused, poisi visadus pidi talle mingil määral mõjuma, aga direktorile oli taotlus uudiseks.

Ema pakkus ennast kaasa: direktoril ei puudunud mõningad härrasmehelikkuse sugemed, võibolla kauged šlahtalikkuse kajad, mis said siiski haruharva ilmsiks tulla. Helga Mannas lootis, et tema ees ei hakka direktor sõimama.

Heino ise arutas, kas ei tasuks paluda eestkostet komandandilt. Kui too oli kord Heino minekuga leppinud, siis saab see natuke tema huviasjaks ning ta ei taha, et teise mehe keeld osutuks vägevamaks. Kui direktor on aga esimese parinaga ei öelnud, siis on pärast raske teda veenda oma sõnast loobuma.

Jäi ka võimalus, et komandant ei saanud mingil põhjusel keelata ning võis olla kokku leppinud, et keelab hoopis majanduslik võim. Kui ta aga polnud oma mugavuses ja laiskuses seda teinud, siis võiks eestkoste palumine teda sellele tõugata.

Otsustati nii, et Helga Mannas läheb esialgu üksinda maad kuulama. Kui talle antakse eitav vastus, pole see siiski äraütlemine otse poisile enesele ja on võimalus proovida teisi teid.

Kui direktor oli jutu ära kuulanud, hakkas ta pilkama, kas ema ei peaks lapsega koos rajoonikeskusesse minema, kui nii suur mees vajab veel eestkostet. Vaimutsemine teise arvel tõstab teadagi tuju ning häälestab pilkealuse suhtes heatahtlikuks. Heino sai loa kätte.

Aeg oli vastu õhtut, autod läksid sovhoosist hommikul. Heino pidanuks kohe Seela juurde minema, aga kogu õhina ja rõõmu juures oli see ainus mõte, mis tekitas nukrust.

Heino jalutas külast välja, teise farmi poole viivale teele. Teda ei jätnud tunne, et nüüd on kõik muutumas, mitte üksi tema elus, vaid ka ühiskonnas. Kas tõesti oli see enesepete?

Sügisõhtune stepp oli tume, taevas lösutas madalal. Heino jõudis surnuaia juurde. Ta läks värava võlvi alla, seisis seal pika hetke. Otsekui selleks, et avaldada lugupidamist Tergovana tööle, näidata puhkepaika viiva värava vajalikkust. Siis seisatas ta Tergode haua juures. Mall Tergo oli siia toodutest esimene, Kaarel viimane. Jüri Kandeni haud oli lahti kaevatud ja tema on kusagil teises mullas. Kas muld kui selline saab olla püha? Suuri ja isamaalisi sõnu räägitakse palju, kas nende taga on midagi peale kõmina?

Oli jutuks, et Tergod tuleks matta küljele, et nad saaksid hauaski teineteisele otsa vaadata. Nõnda vist siiski ei tehtud, see oli vaid kurb nali.

Kaugemal asuvate noorte Pollide haudade juurde ei tahtnud Heino minna. Ta pööras ringi, peatus veel hetkeks pooleli jäänud aia man. See, et nad polnud Kaarli tööd jätkanud, oli nendest sigadus. Ei, sigadus oli see just Heinost, sest kuidas tohtis ta teiste eest otsustada. Mis sellest, et kohalikud vaatasid aia peale viltu, nemad pidanuks oma töö ära tegema.

Heino sisetunne oli praegu väga hell. Süda kripeldas, et ta polnud kohe läinud Seela juurde.

Mis see oli, mis neid sidus? Küllap ikka tunne, millest nii palju on kirjutatud. Seela hoidis Heinost kogu oma naiseliku jõuga kinni. Tema kippus laia ilma, tema oli mees, aga ta oskas hinnata teise jõudu, mis hoidis teda hajumast maailma paljusse.

Seela tundekeha oli alles küpseks saanud. See oli habras ja tema iilingud heitlikud. Ometi kiirgas ta sedavõrd poisi poole, et mõjus.

Polnuks õiglane arvata seda erutavat sidet üksi tüdruku asjaks. Alguses oli Heino Seelat vaadanud kui teisesoolist üldse, kedagi, kes väljendas looduse saladust, mille iga mees pidi kord ära mõistatama. Siis kasvas tunne ikka isiklikumaks, sai selge kuju. Tüdruk oli üks ja ainuke, ta hõivas Heino meeli, tekitas ärevust, tungi tema poole ning kartust millestki olulisest ilma jääda. Küllap see oligi siis armastus.

Ta läks Seela uude majja, kus oli hoopis teistsugune elu kui Vaablastega koos. Võimalik, et uue kodu õhinas aitas kogu pere eluaset mugavaks teha, see polnud enam ainult noorima mure.

Tärkelid olid kodus. Heidi tegi ahjusuul süüa ja kirus vaikselt omaette. Poisid ja Seela istusid kus keegi ja õppisid.

Majas oli vaid üks tuba ja köök. Köögis lavatsi juures tillukese laua ääres oli Seela koht. Tuppa olid poisid meisterdanud ristjalgadega laua, selle äärde mahtusid nad mõlemad. Kaupo istus voodil, Meelis järil.

Tavaliselt tegi Heidi õhtul toas käsitööd või luges kodumaalt saadetud lehti. Mannased said neid endiselt patakate viisi ning Heidi Tärkel oli tihti esimene, kes sealt uudiseid ammutas. Kogu oma rahutu iseloomu juures oli tal tore joon: laste õppimine ja edasijõudmine oli talle püha, ja kuni need olid oma õppetükkidega ametis, ei andnud ta ühtegi korraldust, ei räägkinud tegemata jäänud majapidamistöödest ja püsis ka muidu tasa.

Köögi ja toa vahel puudus uks, sinna oli riputatud tekk. Seela ja Heino said köögis segamatult kahekesi olla. Ka selles

oli Heidi mõistev, ainult Meelis piilus mõnikord kardina vahelt ja mõkitas kitse moodi.

Heino ja Seela ei teinud midagi niisugust, mida pidanuks teiste eest varjama. Mõni salajane puudutus oli ehk enim, mis nad endale lubasid. Suudlemisvõimalusi leidsid nad siis, kui kedagi ei olnud läheduses. Kas neid kordi ei saanud mitte sõrmedel-varvastel kokku lugeda?

Veel enne, kui Heino jõudis oma unistuste täitumisest midagi rääkida, tabas teda valusööst, kui ta mõtles, et lõpp on nüüd nendel õhtutel ja istumistel. See, mis ootas ees, erutas ja kutsus, aga praegusel hetkel oli kõik looritatud lahkumisest, Heino lausa tahtis eelseisvat näha hallina, tülikana, üksluisena.

«Ma saan siis nüüd lõpuks õppima minna,» ütles ta vaikselt ja sel hetkel ei olnud tema hääles tõepoolest rõõmu.

Seela, muidu nii käre ning ootamatute, äkiliste reaktsioonidega, vaatas talle vaid pikalt-pikalt otsa ja silmad täitusid iseenesest pisaratega. Need ei olnud nagu tavalised pisarad, mis kogunevad silmanurka, nad täitsid kogu silmakoopa ega hakanud üksikute piiskadena ninajuurelt alla veerema.

Heino oleks tahtnud võtta tüdruku pea käte vahele, ära juua ta silmavee, aga ei julgenud seda teha. Mitte tüdruku võimaliku muutuse pärast, midagi erilist oli õhus, praegu ei tohtinud teha seda, mis tundus olevat õige.

Vaikides istusidki nad kogu selle õhtu, vaatasid teineteisele otsa, niisugust õrnust polnud nende vahel kunagi varem olnud. Heino andis enesele tõotuse, et mis huvitavaid elamusi ka ei pudene ta teele, ta ei unusta praegust hetke Seelaga. Neid sõnu ei saanud valjusti lausuda, neid olnuks liiga vähe, aga ka liiga palju. Seela, kuigi veel plikake, oli piisavalt arukas — või targa südamega —, et mitte nõutada mingeid lubadusi. Elu ise pidi näitama nende tunnete ehtsust. Kaheksateist ja neliteist. Mõlemad veel liiga noored.

Ka teises toas mõisteti hetke pinget ning poisid ei tõstnud teineteise vastu kordagi häält. Nad lugesid raamatut, ema aga ohkas paaril korral kuuldavalt, küllap meenus talle midagi omaenese noorusest.

Öösel ei tulnud Heinol kuidagi und. Mõtted sähvisid läbisegi, seal oli seda, mis jäi maha, ja oli seda, mida ta kujutles ootavat eel. Ei olnud suuri rõõmu- ega kurbusesööste. Vahel lõi sekka teadmine, et masenduse aeg on möödas, karikas pilgeni täis, sinna ei mahu enam, lootus hakkab vähehaaval tiibu kasvatama, kuni saab ükskord nii tugevaks, et tõstab neid kõiki lendu. Selles teadmises polnud siiski midagi selget ega kindlat.

Hommikul tuli vara tõusta.

53.

Ühel päeval tõi Vaablase Joosep majja nooriku.

See oli lesknaine Katja, pisut laialivalguv, mittemidagiütlev, aga küllap Joosep teadis, et nii tema ihu küljes kui ka hinges on olemas kõik see, mis ühel naisterahval peab olema. Katja elas oma õnnetult surma saanud mehe vanemate majas ja õiget elu tal seal ei olnud. Mees oli teda peksnud, selles polnud midagi haruldast, seda pidi iga tüdruk arvestama. Katja olnuks erandlik, kui kuulutanuks, et ei kannata niisugust asja. Ka joonud oli Katja mees paras jagu, sellegi oli ta ära kannatanud. Kui ta mehele tagantjärele midagi ette heitis, siis seda, et mees käis teiste juures. Seda oli õigus pahaks panna. Sellest tulid ka ütlemised ämma-äiaga. Need, eriti ämm, korrutasid: ju polnud Katja siis mehele õige naine, kui too ära käis. See oli kiusujutt, üks mees käib, teine ei käi, oleneb loomusest, vahest ehk pooltel juhtudel on selles naise süüd.

Joosepi juurde tulek tähendas Katjale väljapääsu olukorrast, aga mitte üksi seda. Talle oli meesterahvast tarvis. Neljakümne seitsmene Joosep oli veel täies jõus ega teadnud, kuhu ennast rakendada.

Eriti viimasel ajal oli Joosep oma elamist vaadanud ning tundnud, et kui ta midagi ette ei võta, siis käib varsti põhja. Kodumaal võinuks niisugune asi tema olukorras vahest juba juhtudagi, siin hoidsid üleval elu raskus ja uudishimu, mis sellest kõigest saab.

Roosi oli haige. Vahel oli temast kahju, aga ikka harvemini. Joosep, ehkki pehme südamega nagu enamasti need, kes palju räägivad, ei suutnud eneses alles hoida kaastunnet hullukese vastu, kes iga päev silme ees. Kui poleks olnud talle eelmises, selges elus vähimatki ette heita, siis vahest veel. Aga Roosis oli siis palju õelust ja kadedust, ta tõi alevi kingsepale kaela mõnegi ebameeldiva hetke oma juttude ja tegudega. Viimaseks oli too mehkeldamine nende meestega, kes teisi kinni võtsid ja ära saatsid. Selle kohta puudusid Joosepil selged tõendid, aga terve alev rääkis ja temal ei olnud põhjust jutte valeks kuulutada või neid tähele panemata jätta.

Joosep ise polnud mingi aususe etalon; kui sai, lõi ta kliendil naha üle kõrvade ning tundis sellest iseäralist lusti, kui teda aga paljastati, ei saanud ta tigedaks, vaid tunnistas kohe oma eksimust ning parandas vea. Kuid kurjal ja kurjal oli vahe. Ja ehkki igal inimesel võis olla oma piir, jäid Roosi viimased teod Joosepi meelest selle taha. Alguse sai enese mahamüümine enkavedeele küll tütre päästmisest, aga edasine polnud tingimata tarvilik, sest Roosi oli julge nagu hunt, ta ei mässinud end mitte argusest sisse. Sellepärast vaatas Joosep mõnikord, kui oli vindine, naisele klaasistunud pilgul otsa ning ütles talle välja kõik, mida arvas temast ja elust. Hea, et too ei saanud sellest aru.

Joosep vajas naisterahvast. Vahest oli ta algeline olevus nagu pull, aga Roosi juurde kaltsuhunniku otsa ei saanud ta minna. Sellepärast oligi ta kohe esimestel päevadel hakanud rääkima, et tal on tarvis head vene eite.

Eesti naisi oli siin mitu, aga neid Joosep ei vaadanud. Võibolla sellepärast, et mõistis: need ei taha teda. Või siis sellepärast, et neid ei saanud võtta lihtsalt niisama selleks üheks otstarbeks, nendega oleksid mis tahes suhted kujunenud keerulisemaks. Joosep kujutles, ilmselt kogenematusest täiesti valesti, et kohalike naistega on kõik palju lihtsam. Ta saab nendelt, mis tarvis, ja muid probleeme nendega ei teki. Küllap jätkus neil ka probleeme oma kohalike meestega, aga Joosepit pidi niisuguste raskuste eest hoidma too nähtamatu vahesein, mis seisab erinevast keskkonnast tulnud inimeste vahel. Selline oli Joosepi ettekujutus. Ta võtab küll siinse naise, aga ei muutu ise siinseks ning seega on tal eelis tarvitada registreerimata abielus just neid hüvesid, mis teda huvitavad.

Alguses ei saanud ta kuidagi suhelda. Veel nüüdki rääkis Joosep vist kõigist eestlastest kõige vigasemat ja arusaamatumat vene keelt. Aga ta rääkis julgesti: kus ei teadnud õiget sõna, pani sisse vale või koguni eestikeelse. Tema jutust ei saadud peaaegu aru, aga ta olek ja liigutused olid nii ilmekad, et kõik, mis ta ütles, võeti heatahtliku naeruga vastu ning teda pandi tähele. Tal polnud ka kes teab mida keerulist ütelda, piisas näpuga näitamisest. Kui sa ise seda ei häbenenud, ei häbenenud ka teine.

Ta oli mitmega õnne proovinud. Üks-kaks olid teda ka ligi lasknud, aga naiseks ei tahtnud tulla. See, et ta oli ametlikult teisega abielus, luges vähe, siin olid paljud abielud külanõukogus kirja panemata. Aga haige Roosi tekitas siiski kõhedust. Võibolla nähti ennast tema asemel või mida veel.

Joosep oli Roosi peale vihane, et tema vari teisi eemale peletas.

Naist oli majja tarvis. Heli elas teises farmis, Kaja vältis kodu. Joosep istus pooled õhtud noruspäi pingil ja kirus saatust. Joomisega ta liialdas, ainult naishing võis teda hukatusest päästa.

Tärkelid olid siit majast põgenenud kui katku eest. Mis olnuks loomulikum, kui et Heidi müranuks temaga aeg-ajalt,

aga see ei tulnud kõne allagi. Joosep tundis seda õhust ega tükkinud ligi. Maja uppus mustusse. Joosepi käsi ei tõusnud, et midagi kohendada. Tõesti, ainult naine võis siin aidata.

Et Joosep oli nüüd leidnud naise, kes tuli ta juurde elama, siis tahtis ta ka pulmad teha, et kohalik rahvas ei ütleks, nagu oleksid nad paari läinud kui koerad. Registreerimisel polnud tähtsust, see tegi ainult tüli, eriti lahkumineku puhul. Kui pulm peetud, oli abielu külarahva meelest sõlmitud ja keegi ei saanud midagi ette heita. Katja ei nõudnud pulmi, Joosep ise tahtis. Ta tegi maha, et see on viimane suurem möllamine: kui elu läheb rööpasse, siis ei joo ta enam nii palju.

Kedagi eestlastest ei julgenud ta pulma otsesõnu kutsuda. Aga ta andis kõigile teada, igaüks otsustagu ise, kas tahab tulla või mitte. Ka Katja näis oma sammu pisut iseäralikuks arvavat, temagi ei söandanud oma paremaid sõpru-tuttavaid kutsuda. Nii Joosep kui Katja töötasid laudas, üks lehmade, teine vasikate peal, nad kamandasid pulma oma töökaaslased, neid polnud põhjust häbeneda. Pulmarahva tuumik koosneski nendest, aga külalisi oli ka teisi. Eestlastest tulid kõigepealt Tärkeli Heidi ja Anton Toor, kes oli vahel koos Joosepiga rüübanud, mispuhul Vaablane rääkis üksinda, ise küsis ja ise vastas. Veel ilmus kohale uudishimulik Polli Ester ja viisakusest väimeespoeg Voldemar, tuues kaasa pillimehe Ferdinand Poolemi, kellel oli peaasi, et pidu käis. Kõigile üllatuseks tulid ka Kaja ning Filipp. Mõni arvas, et sakslane vedas Joosepi tütre kohale, aga peo ajal pandi tähele, et Kaja avaldab võõrasemale ilmset poolehoidu. Vahest tundis ta süümepiina, et oli lasknud isa elamise nii hukka minna.

Joosep võttis ennast kõvasti purju. Ta hüüdis ühtelugu:

«Mis pulm see on, kus pulmatola ei ole! Kui teist ei tule, peab peigmees ameti enda peale võtma.»

Kohalik komme ei nõudnud tola, igaüks oskas enese eest lõbus olla. Tantsiti ringis ja lauldi tšastuškasid, mis olid enamasti rohkem kui kahemõttelised. Ferdinand teadis ka mõnda ning esines vaheldumisi kahe erineva kultuuri saavutustega.

Korraks läks Joosepi süda haledaks, kui ta istus Heidi Tärkeli juurde ja hakkas teda tänama, et ta polnud naabrimeest unustanud.

«Miks ma ei pidanud siis tulema,» ütles Heidi. «Üle kahe aasta koos elatud, ja kuigi me mõlemad oleme ägedad, polnud omavahel suuremat ütlemist.»

Tõsi see oli, kui tagantjärele mõelda, eks see võiski härdaks teha. Heidil olid küll meeles paar sõnelemist Heliga ning Kaja sagedane turtsumine, aga eks tal leidunuks ka omapoolset

mälupinnale tuua, sellepärast tõmbas ta mälestustele eesriide ette ning oli täis heatahtlikkust Vaablase vastu, kes lõpuks sai kätte hea vene eide, keda kaks aastat otsinud.

Kui väärt see eit just oli, pidi Joosep ise teadma. Pruut on pulmapäeval õhetav-kena ka siis, kui ta aastad hakkavad neljakümnele lähenema.

Nüüd söandas peigmees, kes polnud seda varem ka purjuspäi teinud, Heidile öelda:

«Sa oleksid ikka ise võinud mulle naiseks tulla.»

«Sa pole mind ju kosinud, võtsid teise,» vastas Heidi naerdes.

Joosep läks äkki õhku täis.

«Ütle ainult, et sa tuled, ja ma lükkan sedamaid tolle eide koos ta vasikatalitajatega uksest välja!»

Heidil läks narritamiseisu korrapealt üle, vaata põhjustab veel riiu. Ta ütles tõsiselt:

«Pea nüüd kinni, Joosep. Mis käes, see käes. Hoia seda, kui oskad. Tead ju isegi, et abielu on tihe töö. Mul nii hea mees, näed, laagristki saadab raha ja hoolitseb meie eest. Kus ma muidu oleksin lastega toime tulnud ja neid koolitada saanud.»

Heidi jäigi tõsise soone peale. Küllap mõtles oma mehele või siis üldisemalt ajastule: kui mehed kannatavad ülekohtu käes, on naiste kohus neile ustavad olla ning oma ootamisega neid moraalselt toetada.

Joosep leidis mujal tegemist. Ta pidi igale oma külalisele sõbraliku sõna ütlema, temasse oli selleks paras jagu headust kogunenud. Kohalikud ei saanud peigmehe avaldustest aru, need sisaldasid hulgaliselt sõnu, mis ei kannata trükimusta, aga et nad sattusid lauses alati valesse kohta, siis ei aidanud nad juttu arusaadavaks teha, nagu see oli keeleoskajate puhul, vaid tegid seda veelgi segasemaks.

Aeg oli sügisene, ei kannatanud pikalt õues olla, tramburai toimus Vaablase korteris. Ka Roosi võttis sellest omamoodi osa. Iga valjema häälitsuse või naerupahvaku peale läks ta nägu naerule ja ta ütles oma tavalise lause:

«Küll, kuradid, müüravad.»

Keegi ei teinud temast välja, ka kohalikud, kes polnud teda varem näinud, teadsid olukorda. Roosi oli Joosepist viis aastat vanem, haigus oli ta raugastanud, teda võis pidada Katja ämmaks.

Lõpuks jäi Joosep väga purju, headus sai tema seest otsa, ta hakkas kuradeid nägema, kätega vehkima ja külalisi välja ajama.

Anton võttis ta sülle ja tõstis voodile. Joosep jäi silmapilk magama, aga vehkis veel uneski edasi ja saatis sajatusi savist lae alla.

Külalised olid sunnitud pulma lõpetama, kuigi hoogu veel jätkus. Katja vaatas abitult Joosepi poole, siis püüdis külalisi takistada, et need laiali ei läheks. Vahest oli tal hirm jääda Joosepi majja üksinda, silm silma vastu Roosiga.

Kuid ta oli selle sammu kord astunud ja pidi hetke välja kannatama. Niisuguseid võis ees olla veel palju.

Esimestena läksid ära eestlased peale Kaja. Karjanaised ja nende kaaslased püüdsid veel õues edasi pidutseda, aga viinavõimust hoolimata hakkas külm, seltskond pudenes väiksemateks rühmadeks ja seejärel hoopis laiali.

Kaja ja Filipp ebalesid. Nad pidanuksid Katjale toeks olema, aga mida nad said teha. Surusid pruudil vaikselt kätt ja läksid.

«Pea vastu,» ütles Filipp talle ukselt. Nad naeratasid teineteisele nukralt.

Katja jäi voodi kõrvale seisma ja vaatas oma vastset abikaasat, kes aeg-ajalt vihaselt vehkis.

Ees oli pulmaöö.

54.

Edith kummardus lapse kohale ja mängis tema väikeste sõrmedega. Teised inimesed on täiesti iseseisvad olevused, aga siiski meile natuke ka mängimiseks. Erinevatel tasemetel mängitakse erinevalt. Vahel mängitakse tervete rahvastega ja väga julmalt. Kõike võib mänguks nimetada, mängu väärtus seisab selles, kuidas mängija oma objektisse suhtub.

Aino Veebel näis vägagi rahul olevat, et ema temaga tegeleb. Ta lagistas naerda ja seletas midagi oma koogamise keeles. Täiskasvanu pani oma käed maimukese peale ja andis talle elujõudu. Aitas teda õigete liigutustega pikale teele, kus ta enamasti ei tea, miks toimib nõnda või teisiti, ta on unustanud ema märkamatu käeviipe, aga see pole ometi kuhugi kadunud. Ema on sisendanud talle headust, tarkust, õilsust, ainuüksi oma ausa mõttega aidanud tal saada selliseks, et ta kõlbab teiste inimeste hulka.

Edith ei olnud lugenud sellekohaseid raamatuid, aga ta teadis, et õpetas ja juhatas juba loodet oma ihus, kui see oli rusikasuurune. Edith mõtles last oodates ainult head maailmast ja inimestest, ta plaanid olid väärikad, tulevikku täitis lootus ja õhtuste unistuste keskpaigas seisis Antoni järeltulija. Edith ei lasknud end millestki segada, ka sellest mitte, et Amalie Toor ta ema uksest välja viskas. Anton käis raseduse ajalgi ta juures ja Edithil oli temaga ikka hea, hing vajas teda. Suur argpüks jättis käimise siis, kui Edith ütles talle, mis nende ühinemistest

on tekkinud. Ka Antoni argusest ei lasknud tulevane ema end häirida, ta leidis, et nii ongi parem. Anton tuleb siis, kui tema on jälle naine, kes võib Antoni seemnest käima peale saada.

Laps oli juba kuuekuune, aga Anton ei olnud veel tulnud. Edith ootas teda ja uskus, et kui keegi ootab nii väga, siis ikka tullakse. Liiga kurvaks see viivitus ei teinudki, oli ju Antoni esindaja siin ja pakkus Edithile nii palju rõõmu. Ema nägi lapse pealt oma kasvatuse vilju, nii paljusid tarkusi, mida kõrvaline ei osanud eales tähele panna.

Edith võttis oma rinna välja, tark beebi oli selleks märku andnud, ta teadis kellaaegu paremini kui ükski uurmaaker. Väikese lutsutamine ja tuustimine ema mitme tillukese sünnimärgiga rinna otsas oli üks suuremaid mõnusid, mida Edith nagu iga naine elus võis tunda. Kas enamat naudingut sai olla ka suurtes lossides? Seda helgeimat mõnu võis tajuda ka siin võõral maal, see tegi olematuks raskused ja inimeste tusa.

Vaid kaks kuud sai Edith olla kodus lapse juures, siis aeti ta tellisetehasesse rasket saviplonnidega vormi tassima. Imetamise ajaks tõi Edithi ema lapse tehase juurde, väikese Aino tööaeg oli teistele puhkuseks. Sellega harjuti ära, naised olid alguses iseäralikult vaiksed, otsekui imetaksid ise või vähemasti meenutaksid neid õndsaid hetki oma elust.

Enn oli meisterdanud väikese käru, vedrudki all, ning seejuures mitmes asjas Antoni käest abi palunud, ütlemata, milleks ta käru teeb. Kas too taipas või mitte, oma abi polnud ta kunagi keelanud, nii nüüdki. See oli seni ainuke, mis hiiglane oli oma tütre heaks teinud. Aga Edith tahtis uskuda, et igavene vaikija mõtleb sagedasti oma lapse peale ning see annab neile mõlemale jõudu.

Vahel läks Edith nimme lapsega sõitma, kui oli Antoni töölt tuleku aeg, et mees näeks last, aga Anton püüdis kohtumist vältida, kas keeras teisele teele või vaatas kõrvale. Edith tegi sellest järelduse, et ükskõikne pole Anton lapse vastu kaugeltki, aga tal on lihtsalt võimatu rängast häbelikkusest jagu saada.

Siiski ei kiusanud ta Antonit sageli. Siin polnud käruga sõitmine kombeks, last kanti süles, kui oli tarvis kuhugi minna. Käru jaoks polnud ka õiget teed, väikesed rattad jäid selle konarustes ja roobastes iga kümne sammu järel kinni. Aga põdural Berthal oli siiski käruga kergem, juba lapse sülletõstmisel käis tal valu läbi selja, pikka maad kandmine ei tulnud kõne alla.

Sügisest oli Edith rohkem kodus ja Bertha sai hõlpu. Kui tal selg mõnikord väga valutas, laps aga tahtis tõstmist ja mähki-

mist, siis lubas ta viia tite Amaliele. Tal polnud silpigi meelest läinud, mis nad olid omavahel rääkinud. Edithi kuuldes ei öelnud Bertha midagi, et too ei hakkaks arvama, nagu teeks ta emale liiga või et ema ei taha lapselast hoida; ta kurtis asja Oksa Marile, kes oli pärast Pille ärasaatmist eriti osavõtlik. Bertha ei olnud üldiselt kaebaja, aga Mari kaastunne nagu kutsus iseenesest sõnad suust välja.

Vahel tegeles Mari vabatahtlikult lapsega, aga ta käis tööl, sest muidu poleks läbi tulnud. Pille lahkumisest saadik ei lootnud ta poja käest ainsatki pakki saada, esialgu nii oligi. Hea, et lõpuks siiski kiri tuli.

Nagu ikka, kirjutas poeg kellegi tuttava tagasiaadressil, kirjas pöördus kuidagi naljakalt kolmandas isikus, rääkis piinlikult mõistu — ajakirjanikutalent ei tulnud selles peitusmängus küll ilmsiks. Hale oli ta läkitusi lugeda. Ka selles kirjas, kus ta andis nagu mokaotsast teada kellegi tütarlapse pika reisi lõpust, ei väljendunud rõõm, vaid pigem jätkuv hirm. Võibolla kartis ta, et niisugune riiklik kurjategija nagu kuueaastane Pille Oksa toob oma Siberist naasmisega ausale punaperekonnale poliitilist usaldamatust kaela. Nii oletas Mari. Kui ta sellest rääkis, ei suutnud ta hoiduda mürgistest sõnadest. Ükski Veebel poleks osanud selliseid sõnu leida, kuigi nii Bertha kui ka Edithi nägu läks muigele, kui nad teravaid ütlemisi kuulsid.

Maril oli hädasti lõnga tarvis, et talvel kirjude kinnaste kudumisega elatist teenida, aga poja käest ei hakanud ta pakki nuruma, enne tulgu või vana nälg kätte. Sellepärast käis kuuekümne kuuene Mari ka tuisu ning külmaga väljas tööl.

See aga ei teinud teda kalgimaks. Iseäralikult oli ta nüüd kiindunud Polli väikestesse meestesse, kes meenutasid talle neid tunde, mil nad olid mänginud Pillega. Ta ei andnud poistele Pille mänguasju koju, tahtis, et poisid tuleksid tema juurde. Nood olidki pooled päevad seal, eriti talvel, kui viledad riided ei lubanud neil hangedes hullata. Kui Maril oli vähegi jõudu, kasis ta neid; vahel näpistas neile kõhu kõrvalt midagi söögiks. Ehkki Pollid ei elanud nüüd temast viletsamini, Enn teenis ju täismehe eest. Ester oli muidugi ühepäevaperenaine ja Enn ei osanud teda keelata, sellepärast tuli poistel kehvemaidki päevi ette.

Kuigi ema Edithile ei kaevanud, et tal on lapsega raske, võis too seda isegi arvata. Lapse Amaliele viimise plaanist oli talle rääkinud Mari.

Amalie ei teinud lapse sünnist saadik Edithit tundmagi. Vahest kartis, et tullakse tema käest midagi saama. Küla peal oli ta rääkinud nõnda:

«Iga tüdruk võib tulla oma last meie Antonile pakkuma, kus mina saan neid kõiki omaks tunnistada.»

Ometi tajus ta, et teised eestlased mõistavad teda niisuguse suhtumise eest vaikselt hukka. Eks see teda veavas, miks ta muidu asjast rääkis, ilma et oleks küsitud.

Siiski, sirgjooneline Ann oli tema jutul käinud. Nii nagu ta ajas muidki eestlaste asju. Enne oli tema uudishimu kiusanud teiste söögipada, ajapikku huvidering laienes. Ann hoidis Huldal silma peal ning oli ühel korral Marekit koguni praalijaks nimetanud. Too oli lubanud eesti sugu kõvasti suurendada, aga ei paistnud see kusagilt välja. Marek laiutas käsi: mis teha, ju ei ole siinne kliima nende sigivusele soodus. Ann kahtlustas, et Hulda kasutab Mareki teadmata kunste. Teisi ei huvitanud see teema kuigivõrd. Eks olnud igaühe enese asi, kuidas ta elas.

Kui Edithil hakkas välja paistma, oli Ann kogu aeg asjaline. Arutas ja andis nõu. Bertha oli rohkem lapsi ilmale toonud, aga Ann arvas ennast siiski targemaks. Pääsu tema eest ei olnud, elati ju ühes majas. Edith kuulas teda üldiselt heatahtlikult, Ann polnud rumal inimene. Eks see nõua omajagu kannatust, et targa inimese õpetusi tähele panna.

Ann oli niisiis läinud kord Amalie juurde ja nõudnud tolle käest selget vastust. Kust Amalie võtab, et see pole Antoni laps, kui tüdruk ise kinnitab? Mis Amaliel ikka kosta, ega tema olnud juures. Aga ta oli kaval nagu advokaat. Ta ütles:

«Kuidas saan mina tõestada, et see nii ei ole, kui enne pole tõestatud, et see nii on?»

Edithile polnud õiguseajamine tähtis. Tähtis oli too inimolevus, need väikesed sõrmed, mis püüdsid tema suurt sõrme või klammerdusid rinna külge. Nendes oli looduse keerukus ja looduse täius, kas lugesid selle kõrval midagi tuulde pillatud sõnad?

Täna oli eriline päev. Natuke nagu proovipäev. Mitte et Edith tahtis oma armastatut kiusata, hädasundis.

Vastu suurt talve vajus maja nurk ära. Muld oli varbade vahelt kuhugi pudenenud. Mis põhjusel, ei osanud Edith ega teisedki majaelanikud, kõik naisterahvad, arvata. Kas olid poisikesed lõhkumas käinud, mingi uus rotitõug siginenud või lihtsalt tuul ja vesi ajapikku õõnestustööd teinud. Juba esimeste külmadega näitas toanurk vana halla. Iseäranis lapse pärast oli pakiline see korda teha. Niisugustel juhtudel kutsusid eestlased ikka Antonit appi ja ta tuli ka alati, sai oma karujõuga kõigest hõlpsasti jagu. Nõnda käis ta hiljuti Tärkelite uues majas põrandat tegemas, mis, nagu selgus, oli pehastunud, kuigi pealt nägi välja nagu uus.

Miks ei pidanud siis ka Edith abipalvega Antoni poole pöörduma. Neil oli üheskoos olnud palju õnnelikke hetki ja loodetavasti tuleb ka edaspidi. Miks pidi Edith õhutama endas rumalat uhkust, sellega oleks ta vaid kindlustanud vaheseina nende vahel.

Ta oli astunud otse Tooride tuppa. Naljakas, kuidas Amalie tõmbus kaitsesse, Anton aga säilitas oma tavalise muheluse. Siiski, pigem vaatas ta Edithi otsa laheda pilguga. Edith oli aeglase algamisega, ja kui rääkima sai, ütles oma soovi lühidalt ära. Palus tulla kohe.

Ei Amalie ega Anton öelnud sõnagi vastu. Ema tundis vahest kergendust, et muud juttu polnud, Anton aga ei teinud nagunii suud muidu lahti kui söömiseks.

Edith uskus, et ta tuleb. Praegu ootaski ta Antonit. Saatis teised kodust ära. Näis, kuidas mees käitub. Ta ei saa ju last tähele panemata jätta, kui meisterdab siinsamas toas.

Põhiline osa tööst tuli küll väljast teha. Aga sees oli ka tarvis käia, vana nurk osaliselt lahti lõhkuda. Lapse pidanuks selleks ajaks hoopiski ära viima. Aga siis ei saaks Anton teda näha. Edith mähib ta parem paksu teki sisse. Tolmu küllap ei ole nii palju tulemas, et see lapsele häda teeks.

Kui Anton on toas, võiks Edith teha asja vaheruumi või koguni õue ning läbi akna piiluda, kuidas mehemürakas last silmitseb. Võib-olla võtab isegi sülle ja vaatab tüdrukule otsa, et nad teineteist tunneksid. Edith võiks siis peaaegu õnnelik olla. Mehi peab ikka vähehaaval harjutama. Nad on ju kartlikud olevused. Iseäranis see tema Anton, kes ei julge rääkidagi.

Sirgjoonelisele inimesele ei ole niisugused võtted meeltmööda, aga elus ei saa teisiti, naine peab kaval olema, kui tahab maailma mõjutada ning oma huvide eest seista. Edith on pealtnäha vaikne, aga mitte lihtsameelne. Kui inimesi tähele panna, kas ei tule siis välja, et nende lihtsus on enamasti teeseldud?

Edithil pidi olema palju kannatust, kui ta tahtis niisugust meest taltsutada. See võttis aega ja mõtlemist. Kui vaistud, mis viivad õigetele tegudele, ei ole looduse poolt küllalt teravad antud, siis tuli kõiksuguseid asju välja mõtelda.

Või nägi ta oma nutikust liialdatult ja see oligi lihtsameelsuse tunnus? Liigne plaanitsemine võib viia pettumustele. Õigem oli elada käesolevat hetke ja nautida neid väikesi armsaid sõrmi.

Anton pidi varsti tulema.

55.

Enne jõulu saabus sovhoosi uus inimene. See oli Meeta Ränk, suurt kasvu naeruhimuline naine. Ta oli Pollidele sugulane, mitte väga lähedalt.

Ta oli tulnud laagrist. Ta kuulus nende hulka, kes pääsesid suhteliselt kergesti. Metsaveonormi täitmata jätmise eest oli saanud kaks aastat. Selle ajaga oli ta siiski mitmed külmad kohad läbi käinud ning istunud koos nendega, kelle määr oli kakskümmend viis pluss viis. Sovhoosi sattus ta sel moel, et vabanemise eel oli temalt küsitud, kas tal on sugulasi väljasaadetute hulgas. Ta oli meelde tuletanud ning ausa inimese kombel vastanud, et on. Ta polnud Pollidega kirjavahetuses, aga oli naaberkülast ja teadis nende saatust. Vähe oli eestlaste hulgas neid, kel ei olnud ühtki sugulast Siberis. Vahest oli Meetal veel mõni, aga ta ei teadnud. Uus helge ajastu oli sidemed katki rebinud, et rahvast tulevase paradiisi jaoks ühetasaseks teha.

Muidugi ei tulnud Meeta selle peale, mida niisugune ülestunnistus talle kaasa võib tuua. Tema käest taheti teada Pollide aadressi, ta teadis vaid oblastit. Aadressi nuhkisid nad ise välja. Kuigi süsteem oli laialdane ja asjad ligadi-logadi, olid mõned paberid nähtavasti korras ka.

Niisiis teatati Meetale vabanemisel, et ta sõidab Pollide juurde ning jääb sinna asumisele. Meeta oli nii hämmastunud, et taipas vaid küsida:

«Kas ma siis Eestisse ei saagi?»

Mingit asumist tema kohtuotsuses polnud. See niinimetatud kuritegu oli pisike — üksik naisterahvas ei tulnud toime raskete palkidega, taigas õpetati juurde, pandi toime tulema —, isegi too laia kämblaga äigav kohtusüsteem ei pakkunud talle üle kahe aasta. Nüüd äkki asumine juurde. Kas ta oli kehv õpilane olnud, pidi Lavrenti Pavlovitši nimelisest ülikoolist veel haridust lisaks nõutama?

Meeta oli teravmeelne naine, aga küllap tuli see ilmsiks rohkem ta juttudes kui mõtlemises. Igatahes jäi ta rumalalt vahele. Talle kirjutati paber, et ta tohib elada vaid seal ja ei kusagil mujal.

«Või on teil mõni lähedane sugulane Eesti-nimelises oblastis, mees, laps, isa, ema?» küsiti temalt teravalt.

Nüüd oli ta valmis kiiresti midagi valetama, aga arvas, et seda on võimalik hõlpsasti järele uurida. Niisuguseks oli see rahvas kord kasvanud. Valetamist ei tulnud patuks pidada, kui kogu avalik jutt ja tegu püsis valel, ometi ei tulnud üks

keskmine eestlane valetamisega kergesti toime. Mis sellest, kui vale oleks kohe välja tulnud. Nad ei usaldanud nagunii kedagi. Kõik valetasid, nad ise valetasid kõige rohkem, miks oleks teise inimese vale paljastamine pidanud neid iseäraliselt tigedaks tegema? Nende pahameel oleks olnud teeseldud.

Ei tulnud Meetal üle huulte, et tal on näiteks ema Eestis, seal ja seal külas. Võibolla oleks uskuma jäädud. Proovida oleks igatahes tasunud, aga näe, ei saanud hakkama. Kõik oli tagantjäreletarkus ja Meeta saabus sovhoosi ning täiendas siinse eestlaskonna kirjut peret.

Meeta kohta arvati, et ta on samasugune fantasöör nagu ta sugulane Polli Ester. Niivõrd uskumatu oli kõik, mis ta pajatas laagrite kohta. Mida ise oli näinud ja mida teistelt kuulnud. Selleks ajaks polnud veel vangipõlvest tagasijõudnuid ning meeste jutud sealsetest asjadest ei olnud üldtuntuks saanud. Esimeste rääkijate osaks on ikka see, et neid ei usuta.

Meeta tookordsel vaikimisel oli ka teine põhjus. Kuigi ta oli vanatüdruk, vabanemise hetkeks juba kolmekümne kuuene, nii üksinda ta maailmas siiski ei olnud, et pidi tulema Pollide juurde.

Tal olid vend ja kallim, peaaegu mees. Mõlemad olid siis metsas olnud, kui Meeta kinni võeti. Ta oli nendega tihedalt läbi käinud. Tema talutöö toitis mõlemat kõik aastad. Mis oli neist saanud tema äraoleku ajal, seda Meeta ei teadnud ega saanud ka kuidagi järele uurida. Vahest oli tema kinnikukkumine talle õnneks, sest kui tema sidemed metsavendadega oleksid ilmsiks tulnud, oleks ka teda oodanud seesama kakskümmend viis.

Sellepärast oligi ta laagriülema kabinetis vaikinud. Inimese mõte on kord selline, et hõivab teda ega lase teistel, sel hetkel vajalikumail mõtetel esile tulla. Loomulikult mõtles Meeta kohe nende kahe peale. Aga see oli asi, millest pidi kõige kurjemaski olukorras vaikima. See oli sügavasti alateadvuses. Vennast ja kallimast vaikimise sundus vajutas ta peale vaikimise krambi üldse, ta ei saanud ka muust rääkida, kui need kaks olid ta mõttekera keskpunktis ega tohtinud kuidagi ilmsiks tulla. Vähe sellest, mõeldav on inimese silmade ees nii tõeline, et ta kardab tahtmatult, et see on nähtav ka teistele. Seepärast oli Meeta ametis oma mõtte peitmisega, ta ei saanud niisuguse tegevuse kõrvalt ennast kokku võtta targaks ja kaineks arupidamiseks, mida oleks nüüd kõige õigem vastata ametnikule suurest mõnitajate armeest, kelle käes oli tema saatus vähemasti lähemateks aastateks.

Meeta ema oli surnud, kui tütar ja poeg olid veel alla

kahekümne. Ta oli olnud särav naine, niipalju kui üks talunaine seda olla sai. Tema pajatused olid elavad, teda kutsuti meelsasti külla ja kuulati huviga. Siiski oli aeg Meeta mälus ta pilti ähmastanud, vaid üksikud hetked kerkisid kirgastena esile. Meeta ise polnud enda arvates kaugeltki nii särav, aga oma jutustamislusti oli ta pärinud emalt. Kuidas saanuks ta seda noorelt sisemisse tõppe surnud naist nüüd enese ette manada, et teda välja pakkuda kellenagi, kes elab kortsus vanaeidena seal ja seal? Kas ei ole niisugused keerutamised inimesele teotuseks, kas ei määri nad teise mälestust? Põhimõtteliselt muidugi võiks valetada neile, kelle kogu olemus on valest läbi imbunud, aga kas ei riiva vale ikkagi rääkija sisemist väärikust? Jah, sa seisad nende ees ja nad mõnitavad sind kõigi vahenditega. Ometi ei suuda nad sind alandada, kui sa ei lange nende tasemele, ei vingerda ega otsi argpüksina väljapääsu, vaid jääd sisemiselt sirgeks, juhtugu sulle väliselt või halvem. Iial ei tea me, mis on kokkuvõttes inimloomusele kahjulikum, füüsilised kannatused või moraalne allaandmine heitliku aja vääritutes tingimustes.

Meeta isa olid sõdurid maha lasknud, kui nad olid tulnud vabastajatena ja neil oli selle eest õigus võtta vabastatutelt matti. Vanamees oli elus näinud paljusid vabastajaid ja veel rohkem mativõtjaid, aga harjuda polnud ta nendega suutnud ega tahtnud. Nüüd oli tal kahju seast, keda oli kasvatanud ja kõrva tagant süganud, ta ei tahtnud, et selle liha sööksid ära võõrad sõdurid, kes olid võibolla küll sunnitud oma ohtlikku tapatööd toimetama, aga temale polnud midagi head teinud. Ta seisis, hang peos, sealauda uksel ega lasknud pekinäljaseid orika kallale. Need otsustasid talu peremehe ära koristada, et ta enam sealihaga oma ahnust ei toidaks. Küllap olid sõdurid järjekordsest tapmisest ise pisut heidutatud, et sea jätsid rahule. Talumehe aga olid relvastatud sõdurid maha lasknud muidugi enesekaitseks. Ka orika vastu oleksid nad võinud ennast kaitsta, sest tollel olid kasvanud pisikesed kihvad, mis olid mürdmata. Siiski lahkusid külalised muud puutumata.

Meeta ei olnud oma isaga hästi läbi saanud. Neil olid sees erinevad magnetid, peaaegu ühtki küsimust ei saanud nad lahendatud ilma sõnelemiseta. Pärast isa surma tulid kõik vanad tülid Meeta vastu üles ja paljudel öödel ta nuttis, elades läbi oma ülekohut isa vastu. Talle ei meenunud kordagi, et ka isa oli tema vastu ülekohtune olnud. Pärast isa matust oligi vend metsa läinud. Ta oli öelnud:

«Parem tulistan vastu, kui et lasen ennast looma kombel tappa.»

Kuidas võinuks Meeta laagriülemale öelda, et isa elab, kui isa oli seesuguse lõpu leidnud. See oleks kõlanud peaaegu samasuguse valena, kui et ta oleks öelnud tapjatele enestele: oh ei, vennad, teie pole midagi kurja teinud mu isale.

Lapsi Meetal ei olnud. Ta oli alati lõbus vahest sellepärast, et tegelikult kannatas oma vanatüdrukuseisuse pärast. Ta süüdistas selles segast aega, mis oli teda tabanud parajas meheleminekueas. Mehed, kes oleksid pidanud temale lapsi sigitama, jooksid kuulide eest või kuulide järel. Sel teemal ta ei rääkinud, küll aga hõivasid need valud ta mõtteid.

Aeg kippus käest libisema. Laagris oli ta mõelnud, et kui tagasi saab, otsib oma kallima kas või maa alt üles ja nad panevad lapse hakkama. Ehk saabuvad kord siin maal paremad ajad, et isad võivad oma laste juurde tulla. Aga enne on tarvis lapsed soetada. Raske on meestel ja raske on naistel, aga eesti sugu ei tohi sellepärast veel lõppeda. Lõppeda ei tohi ka Ränkade sugu, kellel on taga pikk esivanemate ahel Aadama ja Eevani välja.

Nüüd aga aeti ta sellesse õnnetusse sovhoosi. Öeldi, et igaveseks. Kus on mees, keda ta armastab ja kelle seemnest ta tahaks vilja kanda?

Aga et see oli kord nõnda läinud, ei aidanud halamine midagi. Veel oli natuke aega antud tal naine olla. Vahest saab ta Pollide kaudu tasapisikesi järele uurida, mis on vennast ja kallimast saanud. Kuuldavasti oli enamik metsast välja tulnud; kui temagi peaks mingi ime läbi vaba mees olema, tulgu ja viigu Meeta siit oma naisena ära. Või vähemalt tehku see vajalik tegu, et Meeta saaks looduse ees oma ülesannet täita.

Meetal oli uljas loomus. Metsanormiga oleks ta toime tulnud, aga ei tahtnud. Mis õigus neil üldse oli rüüstata tema kodumaa metsa? Vahel hakkas toimima sõna: Meeta kõige lähedasemad inimesed on metsas, mets varjab neid vaenlaste eest, tema aga läheb vaenlaste käsul seda metsa maha raiuma. Ega ikka ei lähe küll!

Taigat võis ta laastata, see ei olnud tema oma. See oli lõputu — kui verejanuline riik oleks kõik oma kodanikud laagritesse paigutanud, ei oleks nad ka siis suutnud põlislaanele nimetamisväärset kurja teha. Et see oli olnud tema kaugete sugulaste jahimaa ega kuulunud algselt hoopiski mitte sellele rahvale, kes end siin peremeheks pidas, sellele ei osanud Meeta mõelda.

See on kummaline, kuidas me laseme end jagada ja valitseda. Kuidas me võtame rõhujate mõtteviisi omaks ning põlgame nende eeskujul oma väiksemaid vendi. Me ei tohi aga seda teha ka siis, kui nad ise oma olukorrast aru ei saa. Siis peame neile asju selgitama, püüdma saavutada, et meie nendest ja nemad meist paremini aru saaksid. Seda oli Meetale laagris rääkinud üks tark naine, suur rahvasteteaduse-huviline, ajaloomagister, kelle kinnikukkumise põhjuseks oli niinimetatud natsionalism. See avaldus nimelt selles, et ta armastas ja austas kõiki maailma rahvaid ega rääkinud halvasti isegi nendest, kes teisi rõhusid. Sest ta ütles, et muidugi pole süüdi mitte üksi valitsused, vaid ka lihtsad inimesed, kes on uhked selle üle, et istuvad teistel seljas ja toetavad oma võimu-teerulli, aga nendegagi tuleb kannatlik olla ning selgitada, et see ei ole neile enestele lõppkokkuvõttes kasulik, külvab vihkamist ja lagastab neid sisemiselt.

Paljusid huvitavaid inimesi oli Meeta laagrites kohanud. Kui nad ei oleks nii kurnatud olnud rängast tööst, näljast, külmast ja putukatest, oleksid nad võinud üksteisele palju pakkuda. Üksikud suutsid üle olla hädadest, mis olid nende peale langenud, ning tunda, et neil on kohustus harida teisi, kellega saatus on neid kokku viinud. Meeta-taolisele elavale, aga vähese kooliharidusega hingele oleks laager võinud tõepoolest ülikool olla. Tal oli hästi meeles kõik, mida oli räägitud. Olgu mitte talle, vaid kõigile, kes kuulata tahtsid. Kui õhtul vahel mõne ümber kogunes ring, läks Meeta ikka ligi ja kuulas, kui jutt ei olnud tühine. Ta õppis selleks isegi püüdlikult vene keelt, sest enamasti käis jutt ikka selles keeles. Eestlasi sattus harva kokku. Kui sattus, siis tekkis ka sõprus ja üksteise toetamine, niipalju kui see sealsetes tingimustes võimalik oli.

Meeta oli oodanud, et midagi taolist kohtab ta ka sovhoosis, aga sellist kokkukuuluvuse tunnet polnud siin kaugeltki. Kuigi inimesed olid koos toodud ja nüüd juba üle kahe ja poole aasta külg külje kõrval elanud. Ju siis tingimused ei olnud piisavalt rasked.

Loodetavasti tõi Meeta väikese tuulepuhangu kaasa. Ta oli lõbus, optimistlik, oma südamevalu ja hädasid välja ei näidanud. Ta asus elama Pollide juurde. Ütles, et ajutiseks. Üsna pea käis ta kõik eestlased läbi, et tuttavaks saada. Käis ka Topmani juures.

Lubas õhtuti rahvast kokku koguda, et rääkida neile laagritest, elust Kaug-Põhjas, inimeste erinevatest saatustest, küüditamistest, mis olid toimunud enne nende oma. Et inimesed teaksid ja oskaksid oma olukorda hinnata. Selleta ei saa lootust elus hoida.

56.

Jaanuaris olid jälle suured külmad nagu eelmistelgi aastatel.

Talvise külma tunne jäi Kaurile vist eluks ajaks naha alla. Külmaga ei saanud ära harjuda selles mõttes, et sa oleksid selle järele igatsema hakanud. Talusid seda vaid mõttega, et kohe läheb pakane üle, mõne päeva pärast on juba pehmem ning varsti tuleb kevad. Külma nagu nälja või valu võis ära kannatada vaid tänu teadmisele, et see on ajutine.

Kaur tassis kaevust vett. Päris täit pange oli raske tuua, natuke läigatas ta kaevu tagasi, et vaega oleks. Vett loksus ämbri servadele ja jäätus seal ära. Suure külakaevu äärest oli Kauri majani paar-kolmsada meetrit. Selle ajaga jäi kindas käsi pangesangast külmatuimaks. Siinsed ämbrid olid väiksemad kui kodumaa email- või tsinkpanged, nad olid plekist ja silindrilised, sangaks puidust käepidemeta raudvits. Pealt laieneva ämbriga oli raskem kaevust vett kätte saada. Kaev oli kooguga, ridva asemel tavaline lehmakett. Sellepärast pidi pange osavalt küljega vastu vett viskama, et ta ammutaks ennast täis. Kui tuli veidike põhja, siis oli üsna tülikas teda pärast täis saada. Silindriline ämber oli parem, võttis vee hästi sisse. Vahel tuli pulk lõksu vahelt ära, siis kadus pang kaevu põhja. Kui nii juhtus, tuli minna konksu laenama, seda sai paarist perest. Konks oli nööri otsas. Pange püüdmine nõudis omajagu osavust. Hea, kui sang ulatus natuke üle pange serva, siis sai konksu paremini taha. Ülesvinnamine oli omaette lugu. Aga see oli mõnus tunne, kui konks jäi kinni ja täis pang hakkas kerkima. Mõnus tunne sellepärast, et enne olid ähmi täis, et pang jäi sinu süü läbi kaevu. Kas seda võiski alati süüks pidada, aga juhtus ju sinu käes. Pidid siis ka hoolitsema, et saaks ämbri jälle kätte.

Külas oli mitu kaevu, aga kõik külmusid ära peale suure kaevu, mis asus küla keskel koolimaja taga. Sellesse sai veel vaevalt pange sisse. Rakke äärde kogunes üleloksuvast veest paks jääkord. Suure pakasega muutus see ikka vägevamaks ja ümmargusemaks. Kui oli värskelt vett peale loksunud ja sa panid näpu vastu, siis võttis naksti kinni. Pidid käe kohe ära tõmbama, muidu olekski vist kinni külmetanud.

Kogunevat jääd oli tore vaadata, aga iga kord pidid kartma, kas pang läheb veel läbi. Ja üles pidid vinnama ettevaatlikult, et pangeserv ei jääks jääkamaka taha kinni. Muidu tuleb ämber veel otsast ära ja siis on väga halb seda põhjast otsida.

Et auk jäi ikka pisemaks, siis võis mõne veetahtjaga juhtuda, et pang ei läinudki enam läbi. Siis pidi kirve või tuura võtma ning hakkama jääd raiuma. Kaur polnud seda teinud. Küllap mõni mees tegi. Vett toomas käisid naised, aga kui pang ei läinud kaevu, eks nad siis kutsusid mehe. Mõni naine oli ka ise kange.

Pärast raiumist oli jääauk kaevurakke äärest sakiline. Seda ei olnud siis huvitav katsuda, aga ämber mahtus lahedasti läbi.

Lahtiraiutud jäätükid kukkusid kaevu, aga veeks sulasid nad vaid osaliselt, sest suur külm ulatus ka kaevu sisse kuni veepiirini välja. Kaevurake oli terves ulatuses jäätanud, ehkki mitte nii hullusti kui ülemine serv. Vahel kogunes paksem jää ka alla veepiiri lähedale. Kui sealtki ähvardas ära ummistuda, siis oli häda käes. Ainult pika varre otsa pandud tuuraga sai sügavusest raiuda.

Tänavu oli kaevu põhi nii jääs, et vesi taganes ära. Kaur tundis, kuidas pang kolksatas vastu põhja.

Ta läks koju ning ütles Antonile, et nii ja nii, veega on lõpp, varsti peab kogu küla hakkama lund sulatama ja seda jooma. Pesemiseks sulatati nagunii lund, aga juua see vesi ei kõlvanud. Sellel ei olnud õiget maitset.

Anton pani kasuka selga, seni soojendas Kaur pliidi kohal käsi ning sulatas lahti jäätüki labaku tipust, kuhu vett oli läigatunud. Nad läksid koos asja uurima.

Anton laskis pange kaevu. Tõepoolest kolksatas pangeplekk vastu kõva põhja.

Anton vaatas ringi ja maigutas, aga Kaurile ei öelnud midagi.

Parajasti tuli Vaablase Joosep karjalautade poolt ja päris aru, mida mehed kaevu ääres nõiuvad.

Joosep oli sellest saadik, kui ta vene naise võttis, rõõmsameelsem ja jõi vähem. Aga räägiti, et naine tahtvat juba ära minna, ei tulevat toime.

Täna oli Joosep igatahes heas tujus. Kaur seletas talle, milles asi.

«Selle ajame kohe joonde!» hüüatas Joosep.

Kaur kahtles, kas ikka ajame, sest Joosep oli kange hüüatama, see polnud esimene kord. Tegu ei järgnenud tal alati sama kiiresti.

Aga täna jäi tal agarust ülegi. Ta uuris jääd, kummardus augu kohale, vaatas alla.

«Sa raiu ülevalt lahti. Mitte niisama, vaid kuni rakkeni välja!» andis ta korralduse. «Ma tulen kohe tagasi.»

Antonil oli kirves kaasas, ta hakkas raiuma. Löögid olid

võimsad, aga esialgu ei andnud need tulemust, väike täksimine mõjus rohkem.

Tavaliselt olid kaevu lahtiraiujad laisad, näksisid natuke, et oma pang läbi mahtus, ja rohkem polnud asja. Kord või kaks talve jooksul leidus keegi, kes raius kogu rakke ülevalt vabaks. Võibolla oli see siis ka sovhoosi korraldus ja raiujale maksti tasu.

Häda oli selles, et jäätükke ei saanud kätte, nad kippusid kaevu kukkuma. Kui Kauril olnuks midagi kahvataolist, võinuks selle alla panna, aga tal ei olnud.

Varsti tuli Joosep tagasi, kaasas nöör, pang, saag, kaks lauajuppi ja kummisäärikud.

«Need on Kaja omad, peaksid sulle jalga minema,» ütles ta Kaurile.

Kaur vaatas säärikuid, need võisid jalga minna küll, aga nendega hakkaks kohe külm. Lubjavildid olid ainsad, mis selle ilmaga kõlbasid.

«Me laseme poisi kaevu, ta puhastab põhja ära, muidu oleme varsti ilma veeta,» seletas Joosep Antonile.

Kauril võttis see mõte algul südame alt kõhedaks, aga siis tekitas põnevust. Kas ta tuleb tööga toime?

Anton hakkas ringi vahtima ja tavaline muhelus kadus näost. See tähendas, et ta polnud asjaga päri.

«Ma teen talle laudadest aluse,» selgitas Joosep, kui oli mõistnud, et ei saa teist kergesti nõusse.

Anton raputas pead ning läks minema. Aga ta olekust paistis, et ta ei lahku lõplikult.

«Kahju, et sul ei ole kummist ülikonda,» arutles Joosep ja jätkas kaevu lahtiraiumist.

Siis kargas tal jälle mingi mõte pähe ja ta pani kodu poole jooksu. Üle paari sammu ta ei jooksnud, edasi läks käies. Kaur oli tähele pannud, et täiskasvanud inimesed kiirustavadki just niiviisi. Nagu jookseks rohkem mõte kui jalad.

Kaur proovis samuti jääd toksida, aga kartis, et kirves võib kaevu kukkuda.

Tuli üks vene naine, tahtis alguses pahandada, et mida see poisike siin teeb, aga siis nägi, kui palju jääd on lahti raiutud, arvas selle vist Kauri tööks — kus kukkus imestama.

Ta ammutas poole pange jääsulpi ja läks minema. Kaur ootas seni, kirves peos.

Peaaegu üheaegselt tulid Anton ja Joosep tagasi. Esimesel oli kaasas suur puust toober, millel tugev kõis risti alt läbi pandud ja toobri külge naelutatud. Teine tõi traati ja tüki vakstut.

Kaur sai juba aru, milleks neid tarvis oli.

Toobrit nähes sattus Joosep vaimustusse. Kohe hakkas ta sellele oma vakstust katust peale meisterdama.

Kui kindel sõiduriist valmis, polnud Kauril ehk vajagi kummisäärikuid jalga panna. Joosep soovitas seda siiski teha. Polnud kindel, kas toober üldse vett peab.

Kuni Joosep meisterdas toobri kallal, raius Anton kogu jää lahti. Mõne suurema kamaka sai ka kätte, enne kui see oleks kaevu kukkunud.

Siis ronis Kaur toobrisse. Vägilane Anton tõstis toobri kaevu kohale ning hakkas köit järele andma. Joosep hoidis kaugemalt köie otsast. Julgestuseks.

Sõiduk kõikus kergelt. Kaur võttis servadest kinni. Alguses oli väheke hirm, pärast isegi põnev, et toober kõikus.

All ei olnud jääkrae nii paks, et toober poleks läbi mahtunud. Aga tegutsemist takistas küll. Kaur tahtis seda raiuda, raiuski pisut, kuid Joosep ei kärsinud oodata. Ta hüüdis:

«Jäta tonksimine. Hakka vett ammutama.»

Nad nihutasid toobri nii, et see jäi kaevu ühte serva. Kaur kummardus vett ammutama. Vesi oli täis suuri jäätükke, mõni ei mahtunud pangegi.

Toober osutus siiski tülikaks. Joosepi esialgne mõte oli parem. Aga kas Kaur oleks julgenud turnida lauajuppidel? Jäässe tulnuks pesad sisse raiuda.

Kaur oli alles üheteistkümneaastane. Miks see talle meelde tuli? Teda kiideti, et ta on viisakas poiss. Kui ema oleks teadnud, et Kaur on praegu küla kõige tähtsama kaevu põhjas, mida ta oleks ütelnud? Kas oleks onu Joosepiga pahandama hakanud või ise juures seisnud ning jälginud, et poisiga midagi ei juhtuks? Antoni peale võis küll alati kindel olla. Kui tema viibis Kauri läheduses, siis ei saanud midagi halba juhtuda. Nad olid suured sõbrad. Ja hiiglane ei läinud riskile, ta tegutses ainult siis, kui oli oma asjas kindel. See muide pidigi olema hiiglaste nõrkus, kuigi sellest muinasjuttudes ei räägita.

Kaur ammutas jääsulpi. Mehed olid toobrit hoidva köie kaevurakke ristnurga külge kinnitanud ja tõstsid kahe pangega vett välja, kallasid kusagil kaugemal tühjaks. Kaur pidi kummarduma üle toobri ääre, see ei olnud eriti mugav.

«Ära võta ämbrit täis, läigatab sulle enesele kaela,» õpetas Joosep ülevalt.

Kauril oli vakstust katus pea kohal, aga kummardudes ulatus ta selle alt välja. Õpetus kulus ära.

Päris tore oli siin kaevupõhjas. Kes sovhoosi poistest oli

siin veel olnud? Kindlasti mitte keegi.

All tundus palju soojem kui üleval. Vesi auras kergelt, ümberringi valitses eriline vaikus, kui ülalt parajasti vett ei loksunud. Karge ja siiski ka veidi läppav lõhn tungis Kaurile ninna. See tuli põhjast.

Vett oli tõepoolest vähe. Kaevu põhja täitis sodi. See ei olnud looduslik muda, vaid inimeste aetud. Seal olid ka vana, ilma sangata puupang, mida polnud nähtavasti kätte saadud, kaks tuura, mis olid ilmselt varre otsast ära kukkunud, mingi vettinud lauajupp, traadiga kokkutõmmatud kast. Kas tõesti oli mõni tahtnud sellega vett võtta?

Kõik need esemed sidus Kaur nööri külge ja mehed vinnasid üles.

«Laske nüüd toober päris põhja,» hüüdis ta meestele.

Nii nad tegidki. Kauril oli tahtmine toobrist välja tulla, et saaks vabamalt tegutseda. Vesi oli peaaegu tervenisti välja tõstetud.

«Laske lauajupid alla,» hüüdis ta üles.

«Mis sa teha tahad?» küsis Joosep vastu.

«Tulen toobrist välja, muidu ei saa.»

Mehed pidasid üleval aru. See tähendab, et aru pidas Joosep mõlema eest.

Seejärel lasidki nad lauad alla. Ning lühikese varrega labida.

«Aga ettevaatlikult!» hüüdis Joosep.

Kaur sättis ühe laua risti üle nurga kaevurakke vahele. Teise toetas selle peale ning surus vastasseina pilusse. Siis astus ettevaatlikult laudadele. Need kandsid.

«Vinnake nüüd toober üles!»

Mehed tõmbasidki toobri päris üles, ämbrid lasid alla. Kaur hakkas põhjast mudast segu ammutama. Algul kaapas ämbriga palju sai, siis tõstis labidaga juurde. Nüüd pidid mehed veelgi hoolikamalt köit üles lappama, sest Kauril ei olnud katet pea kohal.

See oli päris raske töö, aga Kauril jätkus visadust. Püsis uhke tunne, et tema, väike sell, teeb tööd kogu sovhoosirahva heaks. Kui sodi ja liiv on välja tõstetud, valgub kaevu puhas vesi ja kõigil on sellest rõõmu.

Pealmist lauda sai teise serva ümber tõsta, aga varsti usaldas Kaur oma kummikuga ka põhja astuda. Ainult poole pöia jao vajus sisse. Nüüd oli hoopis hõlbus tõsta. Pange kogunes ikka puhtamat liiva. Kaur oli suure töö ära teinud. Ta võttis põhja oma kolm-nelikümmend sentimeetrit sügavamaks.

Paaril korral tuli tüdimus, aga siis meenus talle eesmärk ja jõudugi lisandus.

Äkki kuulis Kaur üleval tänitamist. Ta kuulatas. Keegi naine oli kaevule tulnud ja hakkas mehi sõimama, et need solgivad vee ära. Mõelda vaid, saadavad poisikese kaevu. Ja inimesed peavad pärast seda vett jooma.

Vaablase Joosep vaidles vastu, aga temast ei saadud nagunii aru.

Kaur mäletas üht onu Jüri ütlust:

«Maailmalt ära sina tänu oota. Aga tee seda, mida pead õigeks.»

Kas ei käinudki need sõnad tänase juhuse kohta? Aga kui kord on kaevus selge maitsev vesi, küllap siis saab praegune tänitaja aru, et eksis.

Kaur tegi oma tööd edasi. Ta ootas, et onu Joosep hüüaks: aitab nüüd küll! Aga ei hüüdnud veel.

Korra või kaks tõstis küllap just tema ämbrit räpakalt üle ääre ning mudasegust vett läigatas alla. Õnneks ei saanud Kaur suurt pihta, ainult pritsmeid.

Lõpuks kostis oodatud hõige:

«Kuule, poiss, ära Ameerikasse välja kaeva!»

See oli märguandeks, et võib lõpetada.

«Laske toober alla,» hüüdis Kaur vastu. Tal oli praegu tunne, et veel ainult selleks hõikeks on tal jõudu alles jäänud.

Varsti kerkis ta tõstukiga üles. Antonil olid tugevad käed.

«Silka nüüd kodu poole, muidu külmud ära,» ütles talle Joosep.

Kaur oleks tahtnud veel oma kätetööd vaadata. Seda, kuidas mehed viivad toobri ära ja kuidas vesi kaevu koguneb. Aga ta arvas teadvat, et see ei lähe nii ruttu, oma pool päeva võtab aega, kuni vesi saavutab endise taseme.

Uhke olnuks koos meestega ära minna. Kaur oli tänases töös keskne kuju.

Kui Kaur vaatas mehi, oli tal tunne, et ka nendel on eriline heameel just sellepärast, et nad tegid ära kõigile vajaliku töö, ilma et keegi oleks käskinud või palunud.

Mõistlik oli tal siiski varem koju minna. All oli olnud soe ja nahk tööst märg. Kaur lükkas kummisäärikud jalast ning astus oma lubjaviltidesse. Nendel oli see hea omadus, et nendesse võis kas või sisse hüpata.

Kodu poole joostes mõtles Kaur, kas ta räägib oma tööst teistele või ei räägi. Ühkem oleks, kui see tuleks mujalt välja. Kui ise ei hoopleks oma teoga. Anton ei ütle muidugi ühtki sõna. Joosep võib küll rääkida, kuid ta ajab vahel segast või teeb imelikku nalja, tema juttu ei võeta tõsiselt. Aga ta võib öelda ka nii:

«Kus on Kandeni-poiss! Niisama töökas kui Jüri. Terve kaevu tõstis üksinda tühjaks.»

Või tuleb jutt hoopis kohalikult rahvalt. Siis oleks veel uhkem, aga see ei pruugi Kauri kodusteni jõuda.

Karta oli, et ta ei pea vastu ja ütleb üht-teist ikkagi ise. Muidugi võimalikult tagasihoidlikult, et see ei mõjuks kiitlemisena.

57.

Erna istus oma pisikeses toas ja ootas. Kõrv püüdis iga krõbinat, meeled olid ärevil. Mõistus aga sõitles endaga.

Mida oli tal oodata? Mida ta lootis? Sellest ei võinud head tulla, ainult tüli ja pahandust. See ei saanud täita Erna elu, viitis vaid aastaid, mis tal oli elada naisena.

Erna ei suutnud eneses maha suruda kasvatust ja esiemade hirmusid. Temale ei olnud see sama, mis klaas vett ära juua. Loomulik tarvidus küll, aga mitte igal viisil rahuldamiseks.

Ta ei öelnud endale: nagunii elad naisena tühjalt, ole siis rahul poolikuga. Paljud toimisid nii. Ja Erna teadis ennast väga hästi, ta polnud mingi iludus ega muidu täiuslik. Miks pidi ta siis nõudma suhete täiust? Elu läheb mööda ja pole midagi olnud. Isegi pattu mitte, mida meenutada. Mida kahetseda ja kahetsemise läbi taas nautida.

Selles mõttes oli kõik juhtunu õige. Aga mõistus sõitles ikka.

Mõistust ei pidanudki vahest arvestama. Mõistus polnud kunagi rahul. Ei nii- ega vastupidi. Meeled olid ärevil, see tundus tähtsam. Veri käis kiiresti ringi ja Erna tajus, kuidas see uhkas rinnakorvis üles ja alla. Armumist peetakse südameasjaks, aga see on vaid ilus könekäänd. Hoopis veri on tundlik, veri ja magu. Vahel kisub seest kohe krampi ja see polegi nii magus.

Tema oli mõnel korral sovhoosi vahel teretanud, natuke kauem, kui see on võõraste puhul tavaline, otsa vaadanud, siis juttu alustanud. See kõik kukkus väga vabalt välja. Selle pärast ei osanud Erna veel midagi arvata. Inimesi on ju igasuguseid. Ja Erna polnud mitte päris tühi koht sovhoosis, tema paberitööst olenes mõndagi. Miks ei võinud niisugune uhke mees temaga tutvust sobitada? Võib-olla tegi ta seda oma soikunud artelli-asjade pärast. Kes teda kohe läbi nägi. Need paberid olid ju ka Erna käes käinud.

Ühel õhtul oli koputatud Erna uksele. Mitte pea ukse vahelt sisse pistetud ja küsitud, kas tohib, nagu siinkandis kombeks, vaid nimelt koputatud.

Erna elas sovhoosile kuuluva maja ühes pooles. Tal oli seal väike tuba, suur vene ahi nurgas. Erna oli lasknud oma majapoolele ukse teha. Küllap püsis tal veres esivanemate eraldumistung.

Erna pidas puhtust, nüüdki oli tuba korras, võis võõra häbenemata sisse lasta. Eestlastest oli siin käinud Juta, paaril korral asja pärast Orgita. Seekordne koputus erines nende omast, aga et sisselaskmist nõuti sel viisil, pidi tulija ikkagi olema eestlane.

Erna viskas pilgu üle toa. See oli üksiku naisterahva tuba, nurkades pesitses mingi iseäralik nukrus, siin nagu ei oodatud külalisi, oldi leppinud üksindusega. Elu ei näidanud valmisolekut mingiteks muutusteks. Polnud võimalik osutada ühelegi asjale, mis oleks seda muljet kinnitanud, aga kõik kokku näitas nõndaviisi välja.

Voodit ehtisid pitsiline kattetekk ja kuhi patju. See oli kohaliku rahva mood. Aga miks ei pidanud kena kommet üle võtma? Pilte Ernal seinal polnud, seda ta üle ei võtnud. Kuigi neil oma külas tuli seda paljudel ette. Ka Eestis riputatud vanasti perekonnapilte seinale. Ernal seisis kadumajäänud venna pilt väikeses laekas. Teiste piltide hulgas, mis enamasti pärit kodukülast, neiupõlveajast. Ühe peal olid nad kahekesi emaga. Emast polnudki tal rohkem pilte. Ta oli mitmel korral mõelnud, et peaks laskma teha. Ema läks ju iga aastaga vanemaks. Ise ütles: mis sellest vanast mullast enam pildistada, jääb selline peletis teistele vaadata.

Erna pidi ukse lahti tegema. Mingi imelik tunne oli tal. Süda põksus, nagu oleks sealt tulemas keegi, kes suudab teda ärevusse ajada.

Tulija oli Olev Topman.

Erna ei näidanud midagi välja, aga imestas küll.

«Andke andeks, et ma sedaviisi ilma hoiatamata sisse tungin.»

«Ei ole midagi, astuge aga edasi,» ütles Erna oma natuke laulva häälega, esimesi silpe venitades, mis Juta jutu järgi andis tema kõnele võluva aktsendi.

Topman astus enesekindla inimese sammul keset tuba — siin polnudki kuigi kaugele astuda — ja vaatas hindavalt ringi. Erna nägi tahtmatult oma ammust eluaset äkki võõraste silmadega. Aga midagi iseäralikku ta hindamiseks ei leidnud. Vahest sellepärast, et ta polnud oma elus näinud tube, mis erinenuksid sellest olulisel määral. Näiteks polnud ta näinud Topmani eluaset Eestis, mis lubanuks võrrelda. Ta ei olnud tema praegustki tuba näinud, aga siin ei saanud see teistest kuigivõrd erineda, kui ehituskunst sama.

«Kas tohib istet võtta?»

«Muidugi, istuge palun!» ütles Erna ja mõtles, mida ta peaks tegema, et külalislahke olla. Nii huvitav mees tuleb kohe ise külla, see võtab kõhedaks.

«Ütlen ausalt ära: ega mul mingit asja ei ole. Tahtsin lihtsalt tuttavaks saada. Kuidas sa muidu ikka saad, kui ise peale ei hakka? Inimesed käivad üksteisest mööda, tere-tere, aga kõik see, mida neil oleks teineteisele võibolla ütelda, jääb ütlemata.»

Huvitav, mida tal ütelda on? Kas ta peab siiski mingit eesmärki silmas? Aga miks pidi Erna niiviisi mõtlema? Kuidas ta oskaks näidata, et tal ei ole midagi tutvumise vastu?

«Väga kena, et tulite. Kas ma tohin teed pakkuda?»

Ernal oli parajasti tuli ahjus ning ahjusuul puhta vee pott, milles ta ei keetnud kunagi suppi ega putru. See vesi oli joomiseks ja ka pesemiseks. Igal õhtul pesi Erna end hoolega. Selles punktis oli ta enesega rahul: teatud korduv tegevus on inimese elus tarvilik.

Erna oli saanud rajoonikeskusest ehtsat teed. Talle endale meeldis ka see tee, mida keedeti pressitud ja natuke nätsketest latakatest, mis sovhoosi poes müügil, aga külaline oli kindlasti hellitatud maitsega. Erna pani kirju kannu, vahest uhkeima oma nõudest, keset lauda, võttis pajahargiga poti ahjusuust, loksutas sortsu keeva vett kannu, pani poti ahjusuule tagasi. Kallutas kannu, et seinu soojendada, valas vee välja, puistas teepulbrit kannu, täitis kannu veega kolmveerandini. Pani siis kannu veepoti peale tõmbama.

Tal oli kaks teeklaasihoidjat, ühel suure juhi pilt peal. Selle keeras ta enese poole.

Olev Topman jälgis tema tegevust sõbralikul pilgul, millest ei saanud veel midagi iseäralist välja lugeda. Sel ajal, kui Erna kallas teed klaasidesse, võttis külaline taskust pudeli ja pani lauale.

«Kui juba teejoomiseks läheb, siis võiks seda kah kõrvale võtta,» ütles ta kohmakalt. See kohmakus oli vist teeseldud.

Niisugust pudelit polnud Erna oma elus näinud. Kirju sildi järgi võis arvata, et see on liköör.

Siinkandis joodi ka kangemat kraami teeklaasidest. Ühest aitas küllalt. Klaas kallati täis, jooja võttis selle kätte, pigistas silmad kinni või ajas need eriti pungi ning kulistas klaasitäie korraga alla. Siis kallati järgmisele samasse klaasi. Kuni kõik olid oma portsjoni kätte saanud. Siis peeti natuke vahet ja tehti teine ring. Vahel ka kolmas või koguni neljas. Kõik jäid kiiresti maani purju ja oli hea olla. Erna oli kuulnud mehi rääkivat, kuidas juuakse mujal. Nende meelest oli see nagu nali. Õhtu otsa timmitakse pisikese pitsiga, mõni muudkui kergitab

ja hea kui saab õhtu lõpuks pitsi tühjaks. Selge, et niisuguse joomise juures räägitakse lolli juttu ega jõutagi üksteisele armastuse ja austuse avaldamiseni ega ka kakluseni. Niisugune oli meeste jutt. Erna teadis muidugi, et see polnud hoopiski nali. Kuigi ta ei mäletanud, et tema koduküla eestlastel oleks olnud kodumaalt mingit erilist joomiskommet kaasa toodud. Vahest olid väljarändajad karsklased. Kui nad kord olid sellise tee ette võtnud, siis selleks, et haljale oksale jõuda, mitte aga varanatukese mahajoomiseks. Hiljem joodi küll, enamasti kohaliku kombe järgi, aga seltskonnas oli siiski igaühel oma klaas ja põhjani joomise sundust polnud. Kuigi mõni õhutas.

Kust pidi Erna Topmanile pitsid leidma? Ta oli kunagi naljapärast ostnud kantis külgedega teeklaasid, mis olid tavalistest poole väiksemad. Ta otsis need välja, pühkis lapiga üle ja pani lauale.

Topman korkis osava liigutusega pudeli lahti ja kallas joogi klaasidesse. Ise kiitis:

«Nagu päris pitsid kohe.»

Eks olnud temagi siinset värki näinud. Küllap uuris ta iga oma pilguga, iga oma ütlemisega, mis lind see Erna on, kust küljest peab talle lähenema.

Nii oli esimesel korral. Nad istusid tükk aega ja rääkisid juttu, Topman valgustas teda natuke kodumaa asjadest, ta tegi seda sootuks teisiti kui Juta. Erna teadis, et Topman oli olnud põhjatu rikas, aga mehe jutus puudus hooplemise noot. Ta ei laitnud elu ega inimesi — mis on muidu hooplemise teine külg, need kaks kuuluvad kokku. Topman oleks otsekui teadnud, et Ernal puudub ettekujutus Eestimaa elust, seepärast rääkis ta mitmeidki asju, mis näisid teistele enesestmõistetavad, mille puhul nad ei tulnud selle pealegi, et Erna ei tea neid. See erinevus näitas, et Topman ei olnud rumal. Isegi enam, tal oli võimet sisse elada teise arusaamadesse ja mõtteviisi.

Erna püüdis samaga vastata. Ta rääkis oma küla saatusest. Tal oli hea võrrelda koduküla asju siinse sovhoosiga ja praeguse ajaga. Topman ilmutas elavat huvi.

Nii vesteldes jõid nad magusa ja kange likööri peaaegu poole peale.

Lahkumisel suudles härra Erna kätt. Erna punastas, mitte sellepärast, et see oleks teda erutanud, vaid sellepärast, et ta oli niisugusest kombest kuulnud ja koges nüüd ise. Trofeefilmides oli ta seda küll näinud, aga filmitegelikkus jäi alati väljapoole tõelust. Film on film ja seal näidatud elu ei eksisteeri tegelikult kusagil. Nii mõtles Erna. Aga see oli ka hoopis üldisem arvamus: kui mõni jutustas üht või teist filmi õhinal

ümber nagu midagi sellist, mis on laias maailmas tõepoolest juhtunud, siis naerdi too inimene välja. Ta oli teiste arvates lihtsameelne.

Erutav oli, et kätt suudeldakse tõepoolest, Erna ei teadnud, kuidas peab üks daam sel puhul käituma, kuidas peab hoidma kätt ja mida peab sellega pärast tegema.

Topman ütles:

«Oli väga meeldiv. Kas ma tohin kunagi veel külla tulla?»

«Muidugi, palun,» vastas Erna ja see oli täiesti siiras. Miks peab tema alati üksinda istuma? Niisugune mees toob kaasa nagu sootuks teistsuguse maailma.

Inimesed on kord sellised. Nad tahavad uskuda, et kellegi teise elu on külluslik, täidetud tegudest ja mõtetest, tal on kuhugi pürgida, ta teab elamise mõtet ja toimib oma teadmisele vastavalt; kui ta tahab, siis võib avada saladusi ka teistele. Niisuguste inimestega läbi käies arvab Erna või kes tahes muu, et temagi elu saab täielikumaks. Nukker oleks mõelda, et ka need täiuslikud inimesed on põhiliselt samasugused, neil pole kuhugi panna oma tundeid, kellelegi avada oma salajasi mõtteid, nad ei tea paljut, nad kõhklevad ja on puretud sadadest hädadest, ja mis kõige hullem, nad loodavad samuti teiste inimeste peale. Kui Erna peaks selliselt mõtlema, siis tahaks ta ise olla tugev, et võidaks temale toetuda, aga see oleks enesepete ega saaks kaua kesta, ta teab ju oma nõrkusi.

Mitu korda oli Olev nüüd käinud? Teisel korral jõid nad likööripudeli, mille ta oli lauale jätnud, lõpuni. Ernal poleks pähegi tulnud seda mõnele teisele ära joota. Kui see pidanuks ka sada aastat ootama, olnuks ta kui truu kutsikas oma peremehe päralt.

Seekord oli Erna, kellele mehe tulek ei mõjunud enam kainestava üllatusena, vinti jäänud ja lahkumisel laskis ta end suudelda suule. Isegi vist liibus mehe vastu. Ta ei teadnud seda kindlalt, aga võimatu see ei olnud, sest ta oli tundnud end kohutavalt vabalt, ei mingeid pidureid.

Päris vahekord leidis aset neljandal või viiendal korral. Erna, kes oli mõttes enne igati vastu puigelnud, tabas end isegi ärrituselt, miks Olev juba ei ründa. Nii väga tahtis ta rünnakut otsustavalt tagasi tõrjuda, et see tahtmine tegi kärsituks.

Aga kui see võimalus avanes, oli ta äkki küps. Kui taipas tõrjuma hakata, sai aru, et on vist hiljaks jäänud, enam ei solsi.

Pärast hakkas Erna nutma.

«Miks, miks?» päris Olev. Nutmine on asi, mis ajab isegi temataolised mehed segadusse. Mõtlevad nad seejuures mis mõtlevad, aga aru nad naistest kuigivõrd ei saa. Kas Erna oleks

isegi osanud öelda, mida need pisarad tähendasid? Ta nuttis oma eelnenud aastate üksindust, kõigi hiljaksjäämiste mõttetust, tekkinud sideme headust ja halbust ühekorraga, täiuse olematust inimsuhete maailmas.

See ei olnud veel armastus, mis nutma pani. Kui armastust üldse oli, siis tuli ta hiljem, immitses tasahilju Erna sisemusse, täitis teda kuidagi tükati ja iiliti.

Mitu korda oli ta eneselt küsinud: Topmanil on kaks naist, mida tahab ta veel minust, vaesest Venemaa põhjas äraräsitud naisest, kellel pole pakkuda hingepuhtust ega kirejõudu sellele viiekümneaastasele eurooplasele? Olevi mõlemad naised olid isegi siinsetes oludes daamid, nad olid ilusad ja sarmikad, oskasid käituda igasuguses seltskonnas. Mida oli Ernal pakkuda nende kõrvale? Ainult uudsust. Öeldakse, et mehe veri kisendab vahel uue ühenduse järele, see rahustab ta hulgaks ajaks maha. Kas Erna tahtis olla seesugune abivahend? Tema nagu iga teine tahtis olla kellelegi maailma keskpunkt.

Senny Topman olnuks piisavalt osav, et Ernaga kenasti käituda ning ta paari liigutuse või fraasiga nulliks teha. Marian oli Ernast ainult kaks aastat vanem, aga nägi välja vähemalt viis aastat noorem; ta oleks Erna-taolise lihtsalt pühkinud teelt. Imelik, et nad polnud seda veel teinud. Kas tõesti suutis Olev oma käikusid varjata? Kui kauaks, Erna naabrid nägid ju ta tulekuid, sovhoosis ei jäänud miski saladuseks.

Ja ometi istus Erna õhtu õhtu järel ja ootas nagu lollike oma printsi. Oli kui kerjus õnnelik iga külastuse puhul ega nõudnud uusi. Ootas neid, aga ei nõudnud. Istus õhtuti ustavalt kodus, kõrv püüdmas iga krõbinat.

58.

Talve lõpul halvenes Amalie tervis järsult. Sellel polnud ühtki nähtavat põhjust, aga ta tundis, et tal pole jõudu vastu hakata pilvele, mis suure ja mustana laskus ta peale.

Ta püüdis abi saada sajatustest, Jumalast ja mälestustest, kuid must pilv ei jätnud teda rahule. Mõnikord mõtles Amalie, et tegemist on nõidusega. Eriti ta sellesse siiski ei uskunud. Ta vaatas kahtlustavalt inimesi, põhiliselt muidugi kaasmaalasi, et kes võiks tema vastu vaenu sepitseda, aga tal ei olnud jõudu, et kurjust kellegi peale üle kanda. Mõnikord püüdis ta mõelda oma talu mahapõletamisele kui kangelasteole, et see annaks talle väge, aga ootamatult nägi ta kõike teises valguses. See oli Amaliele äkki kuritegu mehe esivanemate vastu, kes olid talu

rajanud, ja ka iseenda vastu, kes ta oli ometi oma loomi hoidnud. See oli kuritegu isegi nende nigelate ülevõtjate vastu, keda aeti kolhoosi ja näevad seal näguripäevi. See oli kuritegu inimliku mõtte kui sellise vastu. Niisugust arusaamist ei tohtinud Amalie enesele pikaks ajaks ligi lasta, ometi ei olnud tal jõudu seda tõrjuda.

Mitmed asjad näisid äkki vastupidised sellele, kuidas nad olid enne paistnud. Isegi vägev poeg Anton, tema elu uhkus ja õigustus, oli äkki tossike ta silmis. Tema on eluaeg poissi püsti hoidnud ja näinud sellega liiga palju vaeva, mis ongi ta tervise võtnud. Vajadus sõnatut pojukest toetada pole suutnud lepitada surma, see vajadus ei anna talle uut jõudu ega ajapikendust.

Mingil hetkel tundis Amalie, et ta tahaks omale järglast, kes näitaks tema poole, et see ongi too väike, käbe ja kange südamega Amalie, kelle lihast on ta liha ja verest veri.

Aino Veebeli peale aga ei saanud ta selliselt mõelda, kuigi ei kahelnud, et too on Antoni tütar. Ta oli selle lapse kord enesest ära tõuganud ega võinud teda oma rinnale kutsuda. Vahel nägi ta end roomamas neljakäpukil mööda roopalist tanumat Veebelite maja poole, et panna käed lapse ees risti ja paluda patt temalt andeks. Nende maju lahutas mõnikümmend meetrit, aga vahel oli mitu seina. Mõni neist kohe vastu Amaliet, ta ei saanud enese seest välja. Ja küllap oli neid ka Ainos, kes varsti sai aastaseks ja keda võinuks ära võluda vaid harjumus. Kui ta näeks surevat Amaliet tund tunni järel ja kurjuse vari ei seisaks nende vahel.

Amaliel oli tarvis järglast, kes viiks ta verelibled ja mõttelooted tulevasse maailma, päästaks teda ära aja jäikadest raamidest. Aga ta ei tohtinud Antonile kaela tõmmata aeglast, saamatut, võibolla koguni väheke kohtlast Edith Veebelit. Poiss oli ise piisavalt saamatu, mis pidi ta teise omataolisega peale hakkama?

Amalie tuleb hauast, Tergo Kaarli kivimüüri vahelt välja ja juhatab Antoni eluteed. Kaua Anton muheleb omaette, kaua ta täidab kõikide soove, kaua ta on ainult hea ja hea, et ta ükskord vastu ei hakka! Kas ei ole ta siis midagi pärinud Amalie käbedusest ja mõjusast vimmast inimsoo vastu, kus peaksid need osakeşed tema suure kere sees varjul olema?! Kuidas saab ta end maailma eest kaitsta? Tõelise tarkuseni ei küüni me keegi, et olla hea, me seisame alati poolel teel ning peame hakkama vastu, aina vastu.

Nii oli Amalie nõelana tunginud läbi elu, isegi oma maja oli ta kavalalt põlema pistnud, aga selle valge õlesuitsuga leek ei

soojendanud teda enam. Tal ei olnud jõudu vastu võtta kaugete tähtede valgust, teda ei kutsunud jumalariik, paistuseks ja paituseks, teda haaras vaid tahtetus ja nõrkus. Läbi elu oli ta põlanud seesuguseid ja nüüd ei suutnud äkki põlata ennast. Elu näis lihtsa olemisena, iga veedetud hetk oli igavikupikkune, ühtki muutust polnud oodata, vesi nirises, aga tal ei olnud langust, õhk virvendas, aga tal ei olnud tõusu.

Amalie ei osanud endal näidata ühtki kohta, kus oleks valutanud. Hinge polnud tal olemas, see oli pappide väljamõeldis, miski ei saanud teda täita ühtlase valuga. Aga nõrkus oli kirjeldamatu. Ja mis kõige halvem, ta ei tahtnudki olla tugev. See oli midagi mõeldamatut. Amalie, harjunud värtnana keerlema, ei saanud lamada paigal, tema lamamises ei olnud rahu, rahutus piinas teda, sel ei olnud ühtegi rakenduspunkti, see lõhkus seestpoolt tema õhukeseks kulunud kesta.

Amalie oli võimetu selle ees, mis liikus ta poole. Kui ta kõrval seisnuks üks puhas olevus, olgu aastat viie-kuuene poisslaps või pisut väiksem tüdruk, — oleks too suutnud panna ette oma läbipaistmatu käe ja peatada salaliku liikumise.

Aino Veebel polnud nii võimas ja ta ei olnud Amalie lapselaps. Ei olnud, sest nii oli Amalie ise öelnud. Seda oli öelnud tema üksi kõikide teiste vastu, ja sellepärast võis surijale vaid haiget teha esimesi samme paterdava olevuse vari, kui see oleks langenud tema peale.

Anton istus vahel ta kõrval, aga sellest ei olnud kasu. Nagu puuduks selle mehemüraka ümbert elujõu pilv, mis liimib kokku ka hädalise tema läheduses. Antoni lihane kere oli nii suur, et sellesse mahtus sisse kõik see, mis pidanuks aurupilvena hõljuma ta ümber, Antonist ei olnud emale abi. Teda nagu polnudki kohal.

Kord oli ta isegi võtnud Amalie käe ning vaadanud talle väga tõsiselt otsa. Sel hetkel ei ekselnud ta oma tohutu kere keerdkäikudes, vaid astus sidemesse eidekesega, kes oli ta kunagi sünnitanud. Aga Amalie oma nõrkuses ei suutnud seda hellust taluda, see ei andnud talle kübekestki vastupanujõudu.

Igas inimeses liigub jõud lainetena, kord tõstab teda harjale, siis paiskab vallide vahele. Amalie otsis eneses sellist jõudu, aga kas leidiski üles? Kõige tugevamat hetke kasutas ta selleks, et eneselt küsida, miks on ta täna nii nõrk.

Ta jätab varsti üksinda selle vaeslapse. Sõmerasse suubub ta viimane tuhin. Amalie peaks siit kirstulaua tagant püsti tõusma, astuma ühe väärika hiidnaise juurde, võtma ta käekõrvale ning viima oma poja ette. Või peaks väljavalitu olema pisike ja käbe, kes paneb karud tantsima ja hiiglased hüppama.

Midagi kauget ja ähmast tuli Amaliele meelde. Sovhoosi oli tulnud suurt kasvu Meeta, kaks aastat küll Antonist vanem, äkki oleks tema see, kes päästaks poja nälja- ning mustusesurmast? Tal oli üks eelis teiste ees: Amalie ei teadnud veel tema nõrkusi ja pahesid. Mida sa ei teadnud, seda ei pruukinud ka olla.

Veebeli-tüdruk, keda poiss kargutamas käis, ei kõlvanud juba sellepärast, et Amalie oli ta kord kui kõlbmatu kõrvale heitnud. Kõik need Veebelid olid head, aga uimased, neist ühestki ei olnud saatusele vastuseisjat. Bertha polnud vist veel viitkümmend täis, kui jäi põduraks ja eluks kõlbmatuks. Vaata ema, öeldakse poisile, kes tüdrukut piirab, — selline on kord ka sinu ihaldatu. Tollele heale Berthale ütleks Amalie veel surivoodiltki krõbedaid sõnu. Nad on tahtnud teda mässida ümber sõrme, aga ennem ta sureb, kui annab järele. Amalie oli viis aastat Berthast vanem, aga täis elujõudu seni, kuni läheb nüüd oma kuuekümne üheksandal aastal. Ilma et pikalt juulitaks. Bertha-taoline krigiseb terve elu teistele nuhtluseks. Tema tütart ei pea Anton võtma. Amalie sirutab käe kaugele hauast välja ja saab takistuseks. Kõik näevad seda imeasja ning kohkuvad teovõimetuks.

Laineharjal sai Amalie veel õhutada võimukust, lõkkele puhuda tigedust, mõelda poja tulevikule. Aga seda oli korraks. Pikalt libises ta nõkku, pikalt kerkis üles, välgatas vahuselt harjalt ainult hetkeks. Vahepeal oli tal üksköik, mis saab kellestki Antoni-nimelisest, kes selgel hetkel näis olevat tuttav, meenutavat kedagi.

Siis juhtus see, mida Amalie oli kõige vähem oodanud. Tuli Edith, laps süles. Astus surija voodi ette. Ühtki sõna ei öelnud, vaatas Amaliet kaua, ta pilgus oli lepitust ja palvet. Ta pani tütrekese püsti, too haaras voodi äärelauast kinni ja seisis, nina vaevalt aseme kõrgusel.

Laps hõikas midagi täiskasvanutele arusaamatus keeles, Edith kummardus ta kohale ja ütles:

«Vanaema on haige.»

Amalie pööras pea seina poole ja pisarad nirisesid ninajuurele, põsele. Ta ei tahtnud nutta ega nutnudki. Ta oli alati olnud kange, isegi vihapisaraid oleks ta häbenenud. Mida tähendas ta liigutus või mida tähendasid pisarad, seda võis igaüks võtta vastavalt oma soovile. Ta ei kahetsenud midagi, ta ei tundnud headust Edithi ega väikese Aino vastu, tal ei olnud hale isegi endast, näärmed lihtsalt ei allunud, nende talitus ei vastanud tunnetele.

Edith ei istunud kaua. Küllap sai aru, et häirib haiget. Ta võttis tüdruku taas sülle ja ütles:

«Sa oled nii väike ja ei mäleta pärast, aga ehk jääb see hetk sinusse siiski alles.»

Mida ta sellega öelda tahtis? Seda võis mõista nii ja naa. Kas oli selles koguni ähvardust või ometi midagi muud, mis kõigest üle — elu järjepidevus, põlvede kandumine mälestusest mälestusse? Või oli see lepituse otsimine, andeksand, nagu Edith sellest aru sai? Ei, Amalie ei teadnud ennast milleski süüdi olevat. Polnud tema poissi tüdruku voodisse juhtinud ega olnud ka keelanud seal käia.

Sellest saadik, kui Edith oli Antoni meelitanud oma maja nurka kohendama, jõlkus mees jälle ta juures käia. Tüdruk magatas teda häbenemata ema, õde või teisi majalisi. Ju arvas lapse tõttu enesel selleks õiguse olevat.

Amalie oli siis Ann Kahurilt küsinud, mismoodi see toiming seal käib, kas kõigi nähes või tehakse ikka tuba enne pimedaks. Ann oli vali sõnelema, aga Amalie ei kartnud teda. Tema käest sai ikka midagi teada.

Tol korral oli Ann vastanud:

«Eks tule vaatama.» Aga seejärel seletanud, mida Amalie just teada tahtis.

Anton oli häbelik nagu ikka. Laskis jalga, kui keegi ennast liigutas, silma alla andmisest polnud juttugi. Aga eks ihuvaev ajas tagant. Lapsest ei tegevat ta sugugi välja. Ka sel remontimise päeval polevat ta tüdrukut näinud.

See andis Amaliele lootust, et asi ei lähe tõsiseks. Mees on kord selliseks loodud, et ei saa oma pakitsusest muidu lahti kui naise kaudu. Las käib. Ei ta võta Edithit ka siis ära, kui teine laps paistma hakkab. Olgu või tosin taga. Ja ega tüdruk ole päris hull. Siin suudab inimene vaevalt iseenesel hinge sees hoida, mida sa lastele annad. Ime, et nad siin üldse sigivad.

Miks oli see kõik nüüd, kus minek ees, Amaliele veel tähtis? Ju sellepärast, et ta oli selle kord pähe võtnud. Kuigi ta nägi praegu mitmeid asju teisiti kui varem, ei tekkinud tal kordagi leebemat suhtumist.

Oli Amalie siis tõesti kalk inimene? Enese meelest mitte. Ta oli vaid õiglane, nägi tulevikku, selleks ei pidanud olema prohvet. Tüdruk püüab ta poega kõigest väest, ehkki kätte ei saa; küllap hakkab ka Antoni pesu pesema. Tuba peab korras Helga Mannas, kellega nad on ühes. Söögiga saab Anton ise hakkama, ta keedab üsna meelsasti ja oma suure kere kohta sööb ta imekspandavalt vähe.

Amaliest ei olnud selgete piltide nägijat kauaks. Taas suu-

bus ta endasse ja seal valitses pimedus. Umbuv oli see riik, millesse ta polnud veel jõudnud, külm aine nirises läbi liivakella, pikad hallid käigud olid rõsked ega viinud kuhugi.

Nõrkus võitis Amaliet. Ta poleks hoolinud ka sellest, kui nüüd oleks tulnud Anton, võtnud kleenukese ema sülle ja viinud valguse poole. Viinud suure valguse kätte ja öelnud:

«Olge ta vastu armulised, mina tasun kõik tema võlad.»

Kellegagi pidi Anton ometi kõnelema, sealses ilmas on tal väärilisi kuulajaid.

Amalie võlad ei olnud teod, mis ta oli teinud, ega ka need, mille oli tegemata jätnud. Ei olnud sõnad ega mõtted. Võlad olid sootuks muu, need olid tema ihuaine ja selle elu. Ta ei teadnud midagi täpselt, aga umbkaudu teadis kõike.

59.

Pärast kevadkülvi peeti sovhoosis pidu. See oli traditsiooniks saanud. Pidu nimetati sabantuiks, see sõna tulenes türgi või mongoli keelest ja tähendas algselt midagi muud. Sovhoosis oli ametlik nimetus külvipidu.

Miks peeti külvipidu ja mitte lõikuspidu, sellel olid omad põhjused. Võis tunduda kummaline, aga jäi mulje, nagu oleksid rajooni ja kõrgemadki organid olnud rohkem huvitatud külvist kui lõikusest. Kui seemet vähegi jätkus, sai külvi arvestada hektaritesse, näitajaid kirja panna. Lõikuse tsentnerid olid nigelad, nende puhul oli hoopis raskem hoobelda kui külvipinnaga. Või seisis siin mingi rahvuslik traditsioon taga: inimene oli visa peale hakkama, aga kui ta juba külvata viitsis, siis lõikuseks pingutas end ikka. Tegelikult polnud see nii. Tänu hoolsale taganttorkimisele tuldi külviga suve keskpaigaks toime, aga lõikus jäi suures osas lume kätte. Paljud hektarid jäidki kombainidega üle raasimata. Pärast lõikust ja kõiki sellega seotud ebaõnnestumisi oldi väsinud ja tüdinud, keegi ei tahtnud ühist rõõmupidu pidada. Seda enam, et rõõmustavat oli harva. Igaüks tõmbas individuaalkorras nosu täis, kui selle järele himu tuli. Ka aastaaeg oli peopidamiseks nukker. Külvi järel aga oli ilus trallitada päev või poolteist küla taga kasesalu veeres.

Praskaämbrid toodi välja, sakuskast ei olnud lugu, liigsöömine tekitab pohmelust. Pärast lõunat pandi pidu käima, peagi olid mehed loogus, naised-lapsed karglesid lõõtsmooniku saatel tantsida. Järgmisel hommikul korjati sealtsamast poolsurnud mehi kokku ja turgutati üles, töötegemisest ei tulnud sel päe-

val midagi välja. Praska mõjus äkiliselt ja salakavalalt, peavalu ja kondinõrkus olid järgmiseks päevaks tagatud.

Netsvetai kui töödejuhataja seisukohalt tegi sabantui ainult tüli, aga seda ei saanud keelata, see polnuks tark. Rahvas ootas, pidu hoidis meeled elevil hulk aega ette. Selle nimel sai külviga pingutada. Kui tähtpäev välja kuulutati, oli mõnigi mees nõus rabama varavalgest hilisõhtuni.

Ei olnud ka Netsvetail enesel midagi rahvapeo vastu. Kuigi lõpuks ei tundnud vend venda, sai peo alguses üht ja teist tarvilikku ära öelda, solvumispingeid maandada ja asju klaarida. Netsvetai nagu ka teised ülemused pidi sel päeval olema valmis ära kuulama mõnegi tõe enese kohta. Eks seegi käinud ameti sisse. Kes tahab võimu, peab kuulama kriitikat. Kogu maailmas topitakse selle eest oma kõrvu kinni, mõnel pool topitakse ka kritiseerijatel suud kinni. Topelt ei kärise. Aga Netsvetai tasemel oli targem mõni torkiv sõna ära kuulata, see tuli edaspidises töös kasuks.

Ikka on ajaloos olnud nii, et kõrgemad seisused on oma peod pidanud isekeskis, alamad isekeskis. Aga ühel päeval aastas on nad kokku saanud ühiseks hooks. See on olnud kõrgemate vastutulek madalamatele ja selles sisaldub oma tarkus.

Kuigi sabantuid oodati ja inimesed seda toetasid, hoidis Netsvetai siingi silma peal. Direktori hooleks jäi kõne, muud muret temal ei olnud. Ega Netsvetaigi üle pingutanud. Samagonniajajad olid teada, eraldi käsku polnud tarvis; sedajagu leivapoolist, mis praskaks tarvis, andis ikka korraldada. Ehitusmehed lõid päevaga mõned pingid ja lauad kokku. Ega neist olnudki tingimata lugu. Külvi lõpp hilines nagunii sedajagu, et maa oli soe, võis külitada põõsa varjus. Tantsuplats trambiti jalgadest siledaks. Kõne jaoks tribüüni ei tehtud, kahe teiba otsa torgatud loosung oli partorgi mure. Võis ju naljapärast ka mõne painutatud kaskedest auvärava püstitada või muud seesugust ehtimist ette võtta, selleks ei olnud aga Netsvetai kätt tarvis, see kas tekkis ise või ei tekkinud ja puudumist ei pannud keegi tähele. Ilu oli rohkem seespool, praskast lahtisulatatult tuli see välja ning lõi õitsele.

Sel kevadel saadi külviga varakult toime, juba mai lõpus peeti pidu. Oli veel ka külvamata kõlvikuid; kui seemet saab, siis külvatakse need täis, kui ei saa, antakse stepile tagasi. Loodetavasti ajutiseks.

Ilm oli ilus. Peoga tehti algust laupäeval. Järgmine päev jäi põdemiseks.

Netsvetai oli pikemat aega jälginud eestlaste elu. Kohaliku rahvaga nad ei seltsinud, paar erandit maha arvatud. Nad jät-

sid mulje, nagu tuleneks see tagasihoidlikkusest, aga Netsvetai arvas teadvat, et pigem oli tegemist varjatud kõrkusega. Mis andis neile selleks põhjust? Kas tõesti mõni teistmoodi riidehilp või see, et nad olid oma kodus elanud erinevalt siinsest? Nõnda on see ju lõpuks iga rahvaga, kas peab siis eneses üleolevust turgutama? Neeger küpsetab ritsikat, eskimo lõikab külmanud kala ning sööb toorelt, kas näitavad nad sellepärast teineteise peale näpuga? Netsvetai on sõja läbi teinud, laastatud Euroopassegi välja jõudnud. Kuipalju ta seal nägi, ei oska ta ütelda, sest kui tal olid silmaklapid, siis ise ju ei taju, kui suured need on, seda võib ehk hinnata kõrvaline inimene võrdluste kaudu. Netsvetai tuli kodukülla tagasi ega tahtnud muud elu kui seda, mis siin. Kas ei näita see tõsiasi midagi? Ta ei ütle, et siinne elu on maailma parim, kust võiks tema kõike teada, aga temale siinne sobib sünni ja harjumuste kaudu. Ta ei ütle, et kõik teised on lollid, kui tahavad teistsugust elu. Muidugi — kui püüda end põhjani näha, siis võibolla mõnes asjas ütleb ka. Vahest on eestlaste arvustamine üks selline ütlus?

Mõnikord oli Netsvetai mõelnud, et venelane on küll leplik võõraste kommete suhtes, aga oma kombeid teiste järgi kergesti ei muuda.

Mida on nii pisikesel rahval nagu eestlased uhkustada? Iga tuuleiil viib sellised laiali. Küllap on nad Euroopaski kõige viimased. Mida on neil siis vaadata ülevalt alla nende peale, kes on Aasias võibolla esimesed?!

Muidugi oli see kõik vaid targutus, ei teadnud Netsvetai kuigi põhjalikult Aasiat ega Euroopat. Maakaardi järgi elas ta küll Aasias, aga kogu elulaad lähtus kusagilt Euroopa, Aasia ning Väike-Aasia vahepealt. Oli seal Kreekat ja Mongooliat, kõike oli. Mida rohkem on ühel rahval mõjutusi, seda paindlikum ta on. Seda tarkust ei leiutanud Netsvetai ise, sõja ajal istus ta ühes kaevikus mehega, kes oli kõrges koolis õpetaja olnud, sellega tuli jutuks. Kui sõda võttis alguses halva pöörde, siis pidid lärmakad internatsionalistid nii-öelda ajaloo prügikastist lagedale tooma vene patriotismi. Sellepärast olid kaevikutes jutud rahvustest ja nende kohast päikese all seisnud tulipunktis.

Netsvetai mõtted olid sabantui pealt eestlaste peale läinud seetõttu, et ta oli Jutale teinud ettepaneku peost osa võtta. Endal osa võtta ning ka teised kaasa tuua. Las näevad, kuidas siin pidutsetakse. Eelmistel aastatel polnud nad tulnud, Netsvetai ei pidanud seda õigeks.

Pidutsemine on viimane asi, mida saaks teistele peale pressida, ometi on see esimene, mis lähendab hingesid. Teed kalen-

risse ühe püha juurde, kus himuline saab kärakat võtta, ja ajapikku imbub tema teadvusse ka tolle püha sisuline mõte. Alguses võibolla pilkeks, siis sõnakõlksuna ning lõpuks väikese tänulikkusena, et niisugune väärt päev on üldse olemas. Sama lugu on mis tahes peoga. See paneb meeled sündmuse mõttega kokku kõlama ning pisut sugulasteks muutuvad kõik, kes võtavad ühisest asjast osa.

Niisiis oli Netsvetail nüüd muule lisaks ka huvi vaadata, kes ja kui paljud eestlastest tulevad.

Vaablane saabus koos oma Katjaga, kuigi naine oli tema juurest juba ära. Ei kannatanud Roosi pilku välja. Oli läinud riiuga ja saanud enesele nurgakese töökaaslase juurde, hiljem aga oli Joosep parema puudumisel ikka hakanud tema man käima. Kuigi arusaamatu jutuga, oli Vaablane siinsele rahvale peaaegu oma.

Tuli Juta. Näha, et viisakuse pärast. Anton läks meelega Jutale vastu ja pistis käe pihku. Eks vaadaku, tema on mees, kes ei karda oma naist, alluvaid ega klatši; teeb, mida peab õigeks.

Jutaga olid kaasas Orgita, Helga Mannas, Anton Toor, Ester Polli. Eraldi tuli Marek Angelski, kes kuigivõrd sõbrutses direktoriga. Neile meeldis rääkida poola keelt, mida mõlemad olid unustamas. Muidugi olid platsis ka noored, kes moodustasid omaette salga.

Pidu algas kõnest, praskaga tuli oodata. Direktor rääkis nagu ikka, et oleme tublit tööd teinud, ütles arve ja tõi tsitaate, mida igaüks oli ka ise ajalehest lugenud. Kuigi tegelikult ei olnud, sest seesugustest libisesid silmad üle. Lõpetuseks kinnitas ta, et meil on nüüd täielik õigus pidutseda. Mida muud ta ikka oleks pidanud rääkima.

Siis lausus oma kõne maha partorg. Tema püüdis kevadkülvile ja praskajoomisele ideelist põhja anda, hõiskas suurt juhti ette ja taha ning lubas pidu pidada, kuna see näitab meie elu järjekordset triumfi.

Lõpuks ütles kolm lauset ka Netsvetai ise. Ütles otse välja, kui palju on külvatud ja kui palju külvamata. Nõudis tõotust, et puuduv saab pärast pidu ära tehtud.

Siis võis alata.

Netsvetail oli siia-sinna asja ning ta ei pannud tähelegi, millal Juta ja Helga ära kadusid. Igatahes juhtus see varsti kõnede lõppedes. Naistest oli jäänud Ester Polli üksinda. Ta vestles Vaablase Katjaga. Tema jutust ei saanud palju rohkem aru kui Joosepi omast, sest tal oli ütlemistega alati kiire, lausedkuhjusid üksteise otsa ning mõtted olid pilla-palla või tegid

kaugeid lennukaari. Aga eks Katja oli Joosepi kõrval õppinud keeletarkadest aru saama.

Puutöömehed istusid omaette, ka Polli Enn ühines nendega. Aastatelt kuulus ta rohkem Tärkeli-sälgude juurde, aga ühine töö tõi teda meeste hulka.

Praskaämbrid seisid siin-seal ja igaühel oli voli kruusiga ammutada ja juua palju süda lustis. See oli kaval kraam: jõid nagu õlut, aga kangust oli tal palju rohkem. Võttis kiiresti jalad alt. Ka poisikesed olid proovimas. Täna ei keelatud kellelegi.

Netsvetai vaatas rahvast. Igaüks teadis oma kohta, ühel oli üks iseloom, teisel teine, üks trügis läbi elu ühtviisi, teisel oli teistsugune tarkus. Kokku moodustasid nad kollektiivi, mida nimetati sovhoosiks. Selles oli midagi endisaegset ja kindlat. Olgu teinekord raskelt ja raginal, ometi see värk liikus. Selle kõrval vaatas Netsvetai eestlaste peret. Nood ei sulanud ega sulanud siinsesse ellu ja väljakujunenud kollektiivi.

60.

Seelal olid eksamid. Seitsmenda klassi lõpus oli neid nii palju, et lolliks võis teha. See ütlemine pärines vene keelest. Seela oli teisigi selliseid oma jutus tähele pannud. Poistel esines neid nagu vähem, vahest polnud nad sama vastuvõtlikud kui korralik ja püüdlik Seela.

Kolm aastat olid nad siin elanud, kolm klassi oli läbi õpitud, ja juba võis tunda kooli mõjusid. Mitte kõigest ei saanud aru, vene keel polnud veel kaugeltki käes, aga eesti keeles olevat juba aktsent. Kas just aktsent, aga väljarääkimine oli teravam. Enda meelest rääkis Seela eesti keelt kõige õigemini, hoopis vanade keel tundus kuidagi lohisev ja lohakas.

Orgita püüdis kord talle selgeks teha, aga kas ta sellest aru sai. Vanamehel oli terve teooria. Isegi hääldus peegeldavat rahva iseloomu, nagu hääldus seda ka mõjutab. Sõnavara ja lausete kokkupanu osutavat rahva mõttelaadile. See olevat igal rahval kordumatu. Ükski sõna ei tähendavat teise keelde tõlgituna täpselt sedasama. Sellepärast näitavat oma emakeele aktsendiga rääkimine, võõraste sõnade ja vormide kiilumine omakeelsesse kõnesse ka võõra vaimu vastuvõtmist oma sünnipärase vaimu kahjuks.

Mida sai Seela teha? Võibolla jäid Vilma ja Enn, kes ei käinud koolis, emakeele seisukohalt puhtaks, aga nende mõte tiirles paratamatult vaid vasikate ja palgitahumise ümber. Võib-

olla kaotasid Tärkelid midagi keeles, kuid nad said juurde mõtlemise tasandil.

«Kõik on õige, õppige, aga ärge unustage, et te olete eestlased,» oli Orgita öelnud nende jutuajamise lõpetuseks.

Vahest oli see aktsendiasi mõnevõrra kurb tõdemus, ometi ei lasknud Seela end sellest heidutada. Tema mure oli edasi minna. Praegu tuli teha eksameid.

Vene keele kirjalik oli endiselt ainuke tõsine pähkel. Teed üheainsa vea rohkem ja oledki läbi põrunud. Saad järeleksami ja jääd edasiõppimisega hiljaks.

Kuid Natalja Fjodorovna oli kirjandi kirjutamisel tulnud kolme Tärkeli selja taha ning osutanud oma pika sulepeaga vigadele. Enamasti taipasid nad siis ära parandada, aga paaril korral pidid vaatama arusaamatusega õpetaja otsa: mis siin valesti on? Kaupo oli kõige nõrgem, ent temagi sai oma kolme kätte.

Eksamid olid igas aines, mida selle aja jooksul õpitud. Tuupimine käis täie hooga, nii poisid kui Seela said enamikus ainetes viied.

Kui jäid veel viimased kaks, need olid saksa keel ja matemaatika suuline, võis kergemini hinge tõmmata. Saksa keele õpetaja oli õige nõrgukene, vahtis vahel abiotsivalt Tärkelite poole. Kui nad poleks eksamil suudki lahti teinud, oleks ta neile ikka viie pannud. Ka matemaatikas polnud midagi karta, eriline autoriteet oli muidugi Meelis.

Nüüd võis Seela taas kõigi meeltega tunda, et varsti saabub Heino.

Sügisel aga — kui isal on ikka jaksu neile raha saata — lähevad ka nemad rajoonikeskusesse edasi õppima ja on siis jälle Heinoga koos. Kaupo plaanitses tehnikumi proovida, et edaspidi oma käe peal läbi tulla, Seelal oli vaid üks unistus: sinna, kus Heino.

Korda kolm või neli oli Heino õppeaasta jooksul sovhoosis käinud. Ta ei olnud Seela suhtes üldsegi muutunud. Sellest kasvas tüdruku enesekindlus.

Kui Heino oli sügisel läinud end kooli pakkuma, kus ta juba eelmisest aastast kirjas seisis, oli direktor teda pikalt üle prilli vaadanud ja küsinud, kas ta ei tahaks õppida õhtuses. Heino oli liiga vana, et käia kaheksandas klassis.

Heino võttis pakkumise vastu, ta polnud sellist võimalust lihtsalt teadnud. Kuna emal polnud suurt abi anda, tuli tal nagunii otsida mingit kõrvalteenistust. Õhtukooli puhul oli see loomulik. Et seal ei olnud õiget õpetamist, see ei kohutanud Heinot. Teda ei tulnud õppima sundida.

Teenistuse leidmine aga polnudki nii lihtne. Kahel korral oli ta proovinud jaamas vaguneid tühjaks laadida. Esimesel korral loopis koos teiste töömeestega loomajahu. Viimane kui rakk ihus olnud pärast peent tolmu täis. Teisel korral laaditi kivisütt. Töö käis öösel, hommikuks oli Heinol ligi nelikümmend kraadi palavikku. Ta otsustas, et ei lähe enam seda tööd tegema. Kont ei olnud selleks loodud.

Siis sai ta koha piimatööstusesse piimapulbritsehhi. Seal võis end piimaga kosutada, kuigi suures vannis oli see üsna jäle. Pärast õnnestus ka suupärasemat hankida, kui teised töölised — põhiliselt naised — olid ta omaks tunnistanud ning kätte näitasid, mida kuskilt võib leida. Kuigi kaua ta seal siiski vastu ei pidanud: polnud mõtet tulla kooli, kui ei jää õppimiseks aega. Piimatööstuse ebameeldivad lõhnad olid tal veel hulk aega ninasõõrmetes.

Ta ajas kasinalt läbi, pingutas õppida. Aasta keskel hakkas ta käima vaheldumisi kaheksandas ja üheksandas klassis, lõpuks käis kaheksandas vaid vene keele tunnis. Õpetajad nägid, et oma teadmiste poolest oli ta teistest õhtukooli omadest peajagu üle. Kevadel tegi Heino eksamid mõlema klassi eest.

Sellepärast oli tal samuti kõva pingutamist. Eksameid oli tal kahe klassi peale kokku sama palju kui seitsmendas.

Kahju muidugi, et Heino läheb siis juba kümnendasse, lõppklassi, kui Seela alustab kaheksandat. Ainult ühe aasta saavad nad olla koos, siis üritab Heino kuhugi instituuti või ülikooli sisse saada.

Aga aastagi on Seelale suur õnn. Palju, mis elus võib selle ajaga muutuda. Oli neil ju algusest saadik neli aastat vanusevahet, õppimisega on Seela koolis kaks aastat tasa teinud. Pealegi peab mees olema vanem ja targem. Seela ei tahagi mingit poisikest. Võib-olla peaks Heino ükskord endavanust naist liiga vanaks. Väga hea, et see vahe on olemas. Ajaga see aina väheneb.

Praegu ootas ta Heinot koju. Oma suurt, toredat, tarka Heinot, kes toob kaasa teistsuguse maailma. Rajoonikeskusest käib läbi raudtee, selle uhistuste-ots asub Eestis.

Nii hõlbus oleks Heinol istuda jaamas rongi ja sõita kodumaale. Keegi ei kontrolli ta dokumente. Aga mida ta seal peale hakkab? Satub kiiresti veelgi hullemasse kohta — metsa või laagrisse või järgemööda mõlemasse. Mõni elab valepaberitega, aga kas see tasub närvikulu? Heino tahab edasi jõuda tingimuste kiuste. Juba kooli minnes oli ta kindel, et ajad hakkavad varsti muutuma, ja talvel rääkis ta seda juttu uuesti.

Seela lõpetas seitsmendat klassi. See oli kohalike arusaamade

järgi juba korralik haridus. Et asi oli kohustuslikuks tehtud, siis käidi ka siin viimasel ajal see jagu ära, ainult nõrgemad langesid välja või need, kes ei näinud õppimises mõtet.

Kui Seela saab keskkoolis käia, siis ei jäägi ta oma kunagistest klassikaaslastest maha, sest siin on ju ainult kümme klassi. Meelis ja Kaupo kaotasid viiendasse klassi minnes rohkem.

Nüüd oli Seela edukas õpilane. Ning Orgita ütles, et tal on juba aktsent. Ema väitis, et vana teab nalja, ka Heino polnud seda kordagi maininud. Aga Seela uskus, et kahjuks on õigus vist Orgital. Too ei ajanud iialgi kiusujuttu.

Kuidas saaks Seela end jälgida, et aktsent ei süveneks? Ta luges kirjandust vene keeles, hääldas keelt püüdlikult nii, nagu seda tegid kõige toredamad õpetajad koolis. Kas ta peaks sellest loobuma?

Kui tuleb Heino, siis võtavad nad selle asja arutluse alla. Heino teab, mida peab tegema.

Seela käis mööda koolimaja ringi. Oli vaikne. Kõik teised olid lõpetanud, ainult seitsmes tegi veel eksameid. Madal plekkkatusega maja, suur esik, millest viisid kahte tiiba koridorid. Klassiuksed reas, klassides rüüstunud koolipingid, tahvel; portreed seinal, paar loosungit, mida keegi ei vaata. Ei mingeid erilisi lõhnu, küll aga vaikuseks tardunud lärm, varjudeks vaibunud vaevad ja hingehädad, see kõikide koolimajade igavene aine.

Seela käis läbi kõik need kolm klassi, kus ta oli istunud. Pinkidesse oli lõigatud nimetähti, ümberaetud tindipoti mälestusi olid täis seinad ja põrandad. Kõige selle taga kummitas noor kärsitu elu.

Seela vaatas maja ja mõtles, kas temas säilib mingisugune armastus selle koha vastu, kus ta on võidelnud nagu tumm loom, talunud mitmesuguseid raskusi ja nendest üle saanud, lõpuks lahkunud võitjana. Natuke oli kahju nagu mis tahes paigast, mille sinu väärtuslik isik maha jätab. Kuid tunnet, mida võinuks armastuseks nimetada, Seela enesest ei leidnud.

Aga kui võrrelda? Kas oli selline tunne kodualevi koolimaja vastu, kust ta vägivaldselt ära toodi? Midagi hella oli tõepoolest, aga oli ka solvumist. Kuigi koolimaja polnud süüdi, et Seela välja kisti. Aga see maja ei olnud teda ka kaitsnud. Kui mõelda, et äraviimise manukas oli nende kooli direktor ise. Ta võeti manukaks vägisi, tal oli nii kurb ja süüdlaslik ilme ning niisuguses olukorras ei saanud kelleltki nõuda liigset mehisust, aga siiski...

Tolles koolimajas oli Seela käinud esimesest klassist viien-

dani, sellega olid seotud esimesed ärevused, õnnetused ja koolirõõmud, seal oli talle natuke aega meeldinud üks poiss. Kas too polnud mitte just neli aastat vanem ja mingisuguse plikatirtsu poole loomulikult ei vaadanudki?

Ka kodualevi koolimaja oli võitluse paik, aga see võitlus polnud nii halastamatu kui siin. Liiga palju soovimatut oli asumisele toodute elus, see taju laienes ka koolimajale. Siin pidi õppima kõige kiuste, kas sellisest suhtumisest sai sigineda armastus? Kuigi lõpuks tekkis harjumus, jäi see paik kokkuvõttes siiski võõraks. Kaasõpilaste käitumine, kombed, õpetajate ütlemised, rüselemine, jooksmine läbi külma kaugele väljakäiku, tobedad võimlemistunnid, võistlemine asjades, mis seda väärt ei olnud, pealetükkiv elama õpetamine mõne koolikaaslase poolt, nii tavaline võõraste tavade halvustamine. Muidugi leidus ka seda, mida oli hea meenutada. Palju mõistmist ja kannatlikkust ilmutasid õpetajad, kaasõpilased suhtusid üldiselt heatahtlikult, viha ei peetud peaaegu kunagi, kui oli juhtunud mõni arusaamatus käredate Tärkelite ja temperamentsemate kohalike vahel.

Natalja Fjodorovna oli lõpukõnes öelnud, aktus oli enne eksameid: kord meenutate te seda maja ning igatsete selle järele. Aga ema, kellele Seela sellest rääkis, vangutas kahtlevalt pead ning lausus:

«Unenägudes võib see küll mõnikord tagasi tulla.»

Seela oli noor. Tema ei pidanud veel ootama unenägusid, kus tuleb hirmuhigi otsaette, kui ei oska mõnd ülesannet lahendada. Tema nägi unes lendamist, mõnikord kõrgest tornist kukkumist. Seda saatis rohkem uhkamise mõnus tunne kui hirm.

Varsti tuleb Heino ja siis on nad terve suve koos. Seelal on kool lõpetatud. Ikka enam võib neile näida, et saatus on nende eneste käes.

Seela tahaks toetada Heinot, nagu ainuüksi Heino peale mõtlemine toetab teda ning paneb kõiges, ka kooliasjades, edasi püüdma. Heino on aga tugev, mida saaks Seela teha, et temast oleks omakorda Heinol abi? Ainult siis on neil õige armastus. Mitte siis, kui Seela aina ammutab: tarkust, elujõudu, oskusi. Heino osutus nõrgaks, kui laadis sütt. Seela oleks pidanud siis panema oma käe tema tulitavale laubale, aga teda ei olnud Heino kõrval.

61.

Ühel päeval tuli Orgita Helga Mannase juurde, istus raskelt laua äärde ja ütles:

«Tahaks väheke juttu ajada.»

Helga naeratas. Nad olid Orgitaga sõbrad. See oli alanud ammu, Heino kaudu. Talv läbi ei olnud Heinot kodus ja siis istusid nad tihti kahekesi teineteise vastas, rääkisid maastilmast või vaikisid. Nüüd oli Heino koolivaheajal, päeval teenis talve tarvis raha, õhtuti istus Tärkelite juures või mängis võrkpalli. Talve jooksul olid Orgita ja Heino teineteisest pisut võõrdunud. Seda enam süvenes Helga sõprus Madisega, kellel oli tarvidus aeg-ajalt oma mõtteid südame pealt ära rääkida. Nybergid olid tal kenad naabrid, kuid nendega ei saanud kaugeltki kõigest vestelda. Helgale ja Jutale aga oli Orgita alati oodatud jutukaaslane ja neil oli üllatavalt palju ühiseid arusaamu.

Eestlane avab end vaevaliselt, Helga ja Orgita olid võõrastuse piiri ületanud — iseloomult lahtine Orgita ja kinnine Helga. Seda meeldivam oli tal enesele tunnistada, et Orgitaga on hea koos istuda ka siis, kui mõlemad vaikivad.

«Kas Juta on kodus?» küsis Orgita.

Kui Madis tahtis ka Jutat jutu juurde, siis kavatses ta mõnd plaani läbi arutada. Enamasti istusid nad Helgaga kahekesi, oli ju ka Helga nüüd üksi, Jutal aga jätkus tegemist, iga päev karjalaudas ning lapsed hooldada.

Vahel oli nende jutuajamiste tumm tunnistaja Anton Toor, kui ta just ei jauranud kusagil koos Vaablasega, kes oli pärast Katja äraminekut jälle rohkem jooma hakanud; Antonit ei häbenenud kumbki.

Helga ja Anton elasid nüüd kahekesi ühes toas.

Amalie oli surnud kevadel, Heino juba sügisest ära. Maailma silmis oli selline elamine imelik, kuid mis teha. Kui ühel oli kodus poeg ja teisel ema, siis ei pandud olukorda mikski, aga kui nad jäid kahekesi, vaadati selle peale kahtlustavalt.

Helga oli Antonist üheksa aastat vanem, aga siiski veel täiesti naisterahvaeas. Nelikümmend neli. Ometi mõjus ta nii väärikana, et pigem võinuks neid pidada emaks ja pojaks.

Ei tulnud kõne allagi, et kumbki kiikaks teise poole. Antonil oli oma Edith, kelle suhtes ta oli nagu öökull, päeval ei märganud üldse, aga öösel kallistas. Helgal ei olnud kedagi ja ta ei tahtnud kedagi. Igatahes mitte Anton Toori, ennem võis ta näha meesterahvast Orgitas. Aga sedagi mitte, nemad olid

sõbrad. See oli naisterahva meelest midagi enamat, otsekui pühalikku, kuna oli haruldane.

Vahel pakkus Helga Antonile abi, aga seda polnud tarvis. Sööki valmistas too enesele ise, see töö meeldis hiiglasele rohkem kui kaljude pahempidipööramine või mõni muu tema jõule vääriline tegevus. Pesu pesi Edith, teda tegi kiivaks ainuüksi mõte, et mõni teine naisolevus puudutaks kallima higist särki. Naljakas, et Edith toimetas Antoni pesu pesemist suure saladuskatte all, rõivatükke peites ja varjates, ometi teadsid seda kõik. Samas tahtis noorik kangesti avalikustada oma suhteid Tooriga, siduda meest nende ühise lapse külge. Peitusemäng käis nähtavasti rohkem selleks, et Antonit rahustada, jätta talle mulje: keegi ei tea midagi.

Tuba kasis Helga. Juba Amalie ajal, kuigi mutike oli kodune ja keerles oma lühikese tõvevoodini kui värten ringi. Ta päevake kulus aga põhiliselt söögi valmistamiseks, et poja kere ei kahaneks, ehkki mõnikord ilmnes, et Antonile maitses ta enda tehtud toit paremini.

Niigune oli Helga elujärg.

Suvel elas Heino kodus, vähemasti öösel oli teda kuulda ning Helga tundis ennast jälle tüki õdusamalt. Tal puudus siis tunne, et elab maamunal asjata.

Tuli Juta oma poole pealt ning istus Antoni meisterdatud pika laua taha. Orgita ütles:

«Hing on nii segamini. Nagu elaksime valesti. Kas me ei peaks midagi ette võtma?»

«Mida?» küsis Helga otsekui selleks, et mõtlemiseks aega võita.

«Mis see võiks olla?» päris ka Juta, kes läks Orgita mõtetega üldiselt kiiremini kaasa.

«Ma ei tea. Võibolla peabki nii olema, et igaüks nohistab omaette. Liigume nagu molekulid üksteisest aina eemale. Me oleme sellest ju algusest saadik rääkinud. Miski pole muutunud paremuse, vaid pigem halvemuse poole.»

«Tahad sa ehk väljasaadetute kommuuni luua?» küsis Juta.

Orgita naeratas. Naljasoon polnud tal täna veel lahti läinud, iseäralik kurbus, mis teda siia tõi, oli selle ummistanud.

«Ma mõistan küll, et me oleme põlised individualistid. Olemegi selle poolest tugevad, et igaüks tahab haljale oksale jõuda. Meie kadedus saab püüdeks naabrist parem olla, vastupidiselt sotsialistidele, kes põhiliselt kadedusel püsivadki, aga püüdega, et kõik naabrid oleksid sama kehvad kui nemad.»

Seda juttu olid naised erinevates variantides kuulnud. Mida Orgita siis õieti tahtis? Elu oli siin üsnagi üksluine, suuri eesmärke, isiklikke ja veel vähem üldisi, ei saanud püstitada.

Heinot oleks tarvis selle jutuajamise juurde, mõtles Helga. Lapse suust kuuldakse tõde. Laps ta ju enam polnud, aga temast kiirgas iseäralikku optimismi. See oligi ehk lapsemeelsus, ja ometi võis see kuhugi viia. Kui tal on kõrval tark pessimist.

«Võibolla saaksimegi midagi ära teha, aga neid, kes seda tahavad, on liiga vähe,» arvas Juta.

«Kes teab, kas ongi vähe,» arutles Madis. «Kui meid on juba kolm, siis on see kolmekümne seitsme kohta üsna palju. Ja me pole ainsad. Tuletame mõningaid asju meelde. Topman ostis Pollidele lehma. Meie aitasime Marekil maja üles lüüa, tema võttis Kärmased ulualla. Kadunud Tergo ehitas surnuaia müüri. Vanad Nybergid oleksid oma vähese jõuga valmis igaüht aitama. Anton tuleb alati appi. Heino ja Tärkeli-poisid on iga kord platsis, kui tarvis. Ka Veebelid ja isegi Ann ei ütle abist ära, kui see on neile jõukohane. Oksa Mari hoolitseb Polli-poiste eest. Isegi väike Kaur tuleb arvesse, puhastas küla kaevu ära. Ei jäägi kedagi, kes ei ulataks teisele kätt, kui saab vajadusest aru.»

«See on liigagi kena loetelu,» ütles Helga. «Mille üle sa siis nurised?»

«Ah, ma ei tea vist isegi, mille üle. Aga näe, tunne ütleb, et nurisemiseks on põhjust. Ega vastupidinegi loetelu tuleks palju lühem. Halvad teod ja mõtted on ainult rohkem varjatud.»

«See ongi õige,» ütles Helga. «On näha, et inimsugu pole rikutud, head peetakse rohkem au sees kui halba.»

Orgita ohkas tühja targutuse peale.

Siis vaatasid nad kolmekesi tükk aega üksteisele otsa ning puhkesid korraga naerma. Naljasoon oli nähtavasti lahti läinud. Juta võttis naeru põhjuse kokku:

«Inimkonnal on oma suured mõtlejad, kes tunnevad tema saatuse pärast muret, meie kolmekesi püüame neid siin sovhoosis asendada.»

Heino vahest ka, mõtles Helga. Ja võib-olla saab Kandeni Kaurist või Kärmase Augustist selles asjas Heino järglane. Seda kartust, et inimsugu jääks hätta, ei ole. Ta ütles:

«Üldiselt on inimkonna asju siiski lihtsam ajada kui naabrimehe omi.»

«Kas sa arvad, et peaksime hakkama inimeste omavahelisi asju tõe ja õigluse nimel klaarima?» küsis Juta.

Kõik kolm mõtlesid vist Antoni ja Edithi peale. Suhetes nad on, salamahti mees ja naine, Antonile sellest muidugi piisab, aga Ainol peaks olema isa. Kui see ei ütleks ka ühtki sõna,

oleks ta siiski olemas, liiguks ja toimetaks, laps saaks teda vaadata. Edith on liiga pehme, ei oska mehemürakale käppa peale panna. Kas peaksid nemad püüdma asja korda ajada?

Nemad kolmekesi olid ka Antoni jutust osa saanud. Enamik eestlasi oli kuulnud ainult seda, kuidas ta Joosep Vaablase seltsis roppe laule laulab. Õigemini laulis Anton ja Joosep kuulas, suu lahti. Oli tema kingsepaameti peal mõndagi kuulnud, aga mitte niisugust eeskava, mis Antonil oli pakkuda.

Lauldes oli Antoni hääl küllalt jäme, aga rääkis ta oma kere kohta üllatavalt peene häälega. Kui Veebeli Edithil polnuks last, võinuks Antonit milleski kahtlustada. Vahest ta seda häält häbeneski, et ei rääkinud.

Orgita oli kuulnud Antoni juttu töö juures. Mõni lause, või kui mitte terve lause, siis väljend või üksik sõna oli nende töö juures hädavajalik. Anton laskis enamasti ennast kamandada, aga polnud võimalik, et ta oleks ainult teiste käsku oodanud ja ise poleks kunagi algataja olnud.

Helga oli teda kuulnud küllalt palju. Anton rääkis emaga poolihääli hädatarvilikke asju. Vahel üle sellegi. Ükskord oli Anton aknast õue vaadanud ja öelnud koguni: «Ilus ilm» — kuigi seda võis ka igaüks ise näha. Niisugust hääle raiskamist tuli aga haruharva ette.

Juta oli kuulnud teda Kauriga rääkimas. Ehkki ta ei õpetanud, andis täiskasvanu lühidaid käsklusi, kui nad toimetasid midagi üheskoos.

Orgita oli püüdnud Antoniga rääkida, et ta peaks Edithi ja lapse enda juurde tooma. Kaua polnud aru saada, mis mõju see jutt talle avaldas. Lõpuks ütles ta:

«Mis mul üksi häda.»

Ka Juta oli sellest rääkinud. Aga ainult ühe korra. Helga polnud söandanud.

Et Edithi ja Antoni probleem tuli nüüd taas arutlusele, tehti otsus: kui neil on omade peale mingit mõjujõudu, siis peavad nad panema paari, kes on juba niigi paaris.

Just sel ajal saabus koju Anton Toor ise.

«Näe, rääkisime just sinust,» ütles Orgita, et neile enestele ei jääks tunnet, nagu oleksid nad teist taga rääkinud.

Anton muheles nagu ikka.

«Eks sa või isegi arvata, mida me siin arutasime. Tükk aega ei ole pidu olnud. Ainult sinu sünnipäevaga ei mängi välja. Pulmi tahaks.»

Esimesel aastal oli Juta korraldanud Antonile sünnipäeva. Nüüd võinuks korrata. See oli üsna pea tulemas. Mis kena, kui siis peetaks ka pulmad ja väike Aino saaks endale isa.

Antoni ilme aga muutus. Suumurgad vajusid allapoole. Kes Antonit ei tundnud, võis isegi arvata, et ta nägu väljendas põlgust.

Keegi kolmest ei tahtnud üle viisakuse piiri minna. Kui suureks autoriteediks Anton neist kedagi pidas, seda oli raske mõõta.

Niisugune see intelligentne inimene on. Häbeneb ligimese elusaatust korraldada. Ainult vägavallatsejad ning fanaatikud tulevad sellega toime.

Juta tegi asja oma poolele. Lastega oli seal mingi probleem.

Varsti tõusis ka Orgita ohates. Kõrgelennuliselt alanud jutuõhtu oli lõppenud üsna maiselt, isegi lamedalt.

Helga pidi Antoniga kahekesi tuppa jääma. Kummalgi oli oma nurk, Mannaste pool sirmiga eraldatud, kumbki toimetas oma poolel, ei mingit kommuuni.

Anton viskas riietega asemele. Ainult saapad lükkas üle otsalaua.

Helga solistas veel tükk aega ennast pesta. Tsivilisatsioonil olid oma nõuded. Igatahes oli tal neid rohkem kui vahendeid.

62.

Lehma ostmisest oli täpselt kolm aastat möödas ja Estrile aitas. Väiksed sellid olid küll veel piimajoomise eas, aga eks või sovhoosirahva käest osta. Meiereist sai tasuta lõssi; kui selle ära hapendasid, oli üsna muhe juua. Kui just päev päeva kõrval, siis oleks ära tüüdanud. Teised tõid, mis siis temagi. Ester oli ainus loll, kes lehma pidas. Tee teisele heinu, otsi kohti, kust saad, vene vanamehed igal pool püsti ees, et nende tükk, rohi oli stepis nagunii hõre, üks lible hüüdis teist taga, tellisetehase ümber oleks olnud, kuid sealt tegi Sergei ise, katsu talle ette jääda, igal aastal üks jant.

Enn oli ärgitanud heinaleminekut, aga Ester oli keelanud, et nagunii müüme sügisel ära, mis me ennast ilmaaegu vaevame. Mõni ütles, et näe, lehm päästis nooremad poisid tiisikusest. Ei see lehm olnud, vaid soodus kliima; riik hoolitses, tõi Polli tiisikerid kuurorti.

Meeta tuli ka nende juurde elama, nüüd polnud enam lehmale ruumi. Mitte selles mõttes, et ta oleks sugulase sulgu pannud, vaid et oli seda laudahaisu neile tuppa tarvis, kõik peenemad inimesed, eks olnud elus rabatud kah. Lüpsa teist iga päev; kui tahaks mõne kaugema sõidu ette võtta, ei saa, loom hoiab

ehelikkupidi kinni. Estri hing oli loodud rännuks, ta oli oma aega oodanud. Sellepärast oli ta Siberisse toomisega üsna rahul, nägi maailma. Väljavaade ei olnud lai, aga rohkem ikka kui alevi taga männikus see nende popsikoht. Ester oleks juba ammu tiivad laiali löönud, aga saatus hoidis sabast kinni. Lolli peaga sai vanale Pollile mehele mindud, plika aru, mängis teine vägevasti truba ja pidas kõnesid, kui õnnestus tribüünile ronida, eks siis Ester mõelnud, et see ongi ta prantsuse krahv, kes viib peene hingega tüdruku sinisele merele ja näitab apelsinipuud. Ent krahvil oli ainult popsikoht, mereks oli lengerdav künd, mis jättis maa siiluliseks, nagu purjus peaga tehtud, pomerantsiks aga kõlbasid Estri-taolisele lollile ka männikäbid. Üks laps tuli teise järel, selle vastu Ester ei saanud; kui vanamees välja ilmus, oli hea põhku pugeda. Üldse oli Ester nautimiseinimene nagu peened olevused kunagi. Igasuguseid asju on välja mõeldud, aga paremat naudingut ei ole kui see, mis mehe ja naise vahel, ole sa krahv või kraavihall, mõlemal on see võimalus. Nojah, lapsed tulid, mitmed surid, sest haiguse seeme oli sees, ei jätnud ühtegi vahele. Ester mõtles ikka, et kasvatab veel selle lapse suureks ja läheb siis laia maailma rändama. Õpib prantsuse keele ära, sellega mine või Aafrikasse välja. Palav seal on, aga Ester oli karastatud, ta oli elus palavamaidki päevi näinud kui kogu Aafrika kokku.

Praegu aga kükita siin selle lehma pärast. Muidugi pole lehm ainus, kes kinni hoiab. Iga kuu käi komandandi juures ennast möllimas, aga temaga annaks ehk kokku leppida, teeks mõne treti ära. Lehmaga pole midagi peale hakata, ta saab Estri vene keelest veel halvemini aru kui komandant.

Lehma müüd maha, aga kes komandanti ostab. See on ennast juba ära müünud jõnkadiveele, kes teda enam tahab. Nii et tuleb temaga ikka pisut mässida, et saaks reisimiseasja heaga korda. Ega ta igameest ühtemoodi kinni hoia. Mõnda hoiab kümne küünega, aga Estri laseks hõlpsasti lahti, sest teab, et kuigi Estril on rahutu ja nautiv hing, tuleb ta lõpuks lähtekohta tagasi.

Päris tõsine mõte see komandandi kohta muidugi polnud, rohkem enese rahustuseks mõeldud. Aga lehma koha pealt oli mõte tõsine. Lehm allus Estri tahtele, komandant ei allunud. Kui jagu ei saa, ära kanguta.

Meeta teenis ja Enn teenis ja Ester ise ka, neil polnud häda midagi. Meeta oli kohe öelnud, et tema kopikaid ei loe; kui ta on kord siia maailma auku sattunud, siis elab selle ajutise aja Pollidega koos ära. Et Ester raiskas vahel nautimistuhinas ühe päevaga pool palka ära, see ei häirinud Meetat nagu teisi

eestlasi, kes olid Estril karjas kallal ja õpetasid, kuidas kokkuhoidlik olla. Hoidku nad ise kokku koos oma sakslastega, kelle käest nad seda on õppinud. Ester on rohkem prantsuse sorti, tema kokku ei hoia. Mõni ütles, et ta on nagu venelane. Noh, ja mis siis. Selle koha pealt ta neid hukka ei mõistnud. Nemad on ka prantsuse sorti, söövad, kui on käes, ja kui pole, siis on ilma, parem lühike jäme kui pikk peenike.

Õnneks mõistis ka Meeta nautimist, ja kui neil mõni päev tõesti juhtus, et ei olnud midagi lauale panna, siis vaatasid nad teineteisele otsa ja hakkasid naerma. Mitte nutma, vaid naerma, pandagu tähele. Ainult Enn oli teisest puust, hoidis palgaraha enda käes, ja kui teistel olid näpud põhjas, siis andis jaopärast. Ei tea küll, missugusesse naabrimehesse see oli läinud. Nemad polnud vana Polliga kumbki niisugused. Enda teada ei olnud Ester kellegagi nii põhjalikult mehkeldanud, et sellest oleks võinud laps sündida. Juttu rääkis ta alevi vahel kellega tahes, vahtis suhu ja silma, aga sellest lapsed ei sünni, ainult ehk muinasjutus ja piibliloos. Tal poleks tegelikult midagi olnud mõne kõrvalehüppe vastu, aga kedagi ei sattunud ette. Kas oli ta pidevast lapsekandmisest nii ära solgutatud, et teda ükski ei himustanud, või oli muidu ajapuudus, lükkasid aga edasi nagu reisimist. Sest ausalt öelda käisid reisimine ja üks peenike armulugu kokku, selleks pidi varuma kannatust.

Mõne ihnuskoiga polekski Ester oma trubapuhujat petma hakanud. Küllap oli see Enn lihtsalt kõrvalekalle nende seemnest, niisuguseid pidi teadus tundma. Või oli Kahuri Annel õigus, kui ta Ennu kiitis ja ütles, et elu õpetab.

Kui mõni oleks küsinud, kas Ester armastab seda erandlikku poega oma teistest lastest rohkem või vähem, siis poleks ta osanud vastata. Kui sul on nii palju lapsi, siis räägid armastusest vähem. Kui on üks poputada ja potitada, siis käivad musud ette ja taha, kuni ongi inimloom rikutud. Estrile olid lapsed eluaeg tüliks olnud. Hullemad kui lehm või komandant. Neid sa juba ära ei müü, isegi lüüa ei raatsi. Tüütavad küll, aga peksmisest ei ole abi.

Peale reisimise ja nautimise oli Estril veel üks nõrkus. Vahel tahtis ta maailma parandada. Aga maailm oli nii suur, et ta ei teadnud, kust otsast alata. Sellepärast ei tulnud siin tavalise plaaniga toime, see pidi üsna eriskummaline mõte ja ettevõtmine olema, et suurele maailmale mõjuks, et värgi paras jagu segi lööks. Vahel Estril sähvatas, aga kui ta tegi oma idee teistele teatavaks, siis need naersid ainult. Inimeste tänamatus oli tuntud asi: kui sa olid nende hüvanguks oma mõtlemist pingutanud, siis nemad ei mõistnud kohmetust muudmoodi väljen-

dada kui põlgusega. Nad oleksid võibolla ise tahtnud plaanide esitajad olla, aga nende fantaasia ei küündinud selleni. Muidugi olid Estri ideed lihtsale mõistusele keerulised, seepärast korvatigi arusaamise vähesust sellega, et pandi teist inimest naeruks. Ester ei solvunud, tema naeris kaasa. Ega see kuradi elu nii tõsine asi ka olnud, et ei kõlvanud enese üle irvitada.

Näiteks — kui lähtuda elulistest ja mitte üldistest asjadest — oli tal kord plaan, et kõik härjad tuleks lihaks teha. Liha sovhoosirahva vahel ära jagada. Siis saaks härjaveost lahti ning sovhoosile saadetaks autosid ja traktoreid, mis on väga progressiivne. Aga Ann ütles, et härjaliha ei kee pehmeks. Neid on nii palju nüpeldatud, et liha on läinud sooniliseks.

Teisel korral arendas ta teooriat, et mehed tuleks ära kohitseda, nii saaks lüüa kaks kärbest ühe hoobiga, ei oleks liiga palju rahvast ja seega näljahäda ning mehed ei oleks ka nii sõjakad, relvade tootmiseks kuluks vähem raha. Ann oli Estri põhiline vastane, Ann ja vahel ka Tärkeli Heidi. Nad ütlesid, et kui kõik mehed ära kohitseda, siis sureks inimsugu välja. Miks siis kõik, mõned seemnemännid võiks ju raielangile jätta. Kas need sirged puud tahavad siis just Estrit viljastada, oli kahelnud Heidi. Ega olnud lugugi, Estril oli oma jagu käes. Aga kes pidi mehi kohitsema, kust see tööjõud kõik välja võetakse — probleeme muidugi kerkis, kui tahtsid midagi teha.

Ehkki Ester ei olnud mingi rahvuslane — tema vanamees pidas küll rahvuslikke kõnesid, mis sa popsikoha peal ikka muud mõistad teha, aga naisterahvast odava asjaga ei mõjuta —, oli tal ka üks väga patriootlik programm. Ta esitas ühel päeval kava, et kõik juhtivad kohad sovhoosis peavad hõivama eestlased. Asi oli täpselt välja arvestatud: Orgita direktoriks, Kandeni Juta valitsejaks, Heino Mannas partorgiks, Marek Angelski töödejuhatajaks ja nii edasi. Ainult niisugust närukaela ei leidunud, kes oleks komandandiks kõlvanud. Seejärel tuleks kõik kohalik rahvas ära eestistada, eesti tööarmastus ja kombed neile sisse süstida, siis saaks sovhoos mõne aastaga õitsvale järjele. Sest töö on see, mis õndsaks teeb ja Marxile lisaväärtust annab, nagu seletas Tärkeli Meelis. Maa on siin vägev, küll ta eestlaste käes vilja kannaks. Laisklemisel ja joomisel olgu lõpp. Mis koht jääks Estrile enesele, oli Ann küsinud. See oli tegelikult kõige raskem küsimus. Vahest mõtles Ester nii, et sellega saaks sovhoosi elamise tõusuteele ja tema ise võiks siit lahkuda pikemale reisile.

Üldiselt oli maailma parandada tunduvalt lihtsam kui näiteks lehma maha müüa. Aga Estril vedas. Ta leidis ostja, kes oli nõus lehma võtma just selle hinnaga, mis Topman oli looma

eest kolm aastat tagasi maksnud. Siis oli see alles lüpsma tulnud ega olnud teada, missugune lehm temast saab. Võibolla ei olnud ta kõige paremates kätes, aga Juta silm polnud petnud. Lehm oli hea, tema eest võis hinda küsida, ta oli ju parimas lüpsieas.

Ester võttis lehma oheliku otsa ja sammus temaga kuivati poole. Seal elas tema tulevane peremees. See oli õnnelik hetk. Kunagi roogib Enn eeskoja sõnnikust puhtaks ja siis hakkavad Pollid elama nagu teised eestlased.

Estrile laoti raha peo peale. Nagu ta seal oli, sammus ta mööda külatänavat edasi ning läks Topmani juurde. Ta tuli siia esimest korda.

Oli ju pühapäev, nad pidid kodus olema. Olidki.

Ester astus uhkelt Topmani õuele. Peremees istus augustikuises päikesepaistes õuel pisikeses omameisterdatud lehtlas. Ester pani rahapataka lauale, ütles:

«Ole sa tuhandeks tänatud.»

«Mis see tähendab?» küsis Olev Topman, kes oli lehmaostu vist sootuks unustanud.

Ester ütles:

«Olen su lehma kolm aastat pidanud, lapsed on kõik piima nahka joonud, täna müüsin ta maha, raha on siin.»

Olev pungitas tükk aega silmi, ei teadnud isegi temasugune härrasmees, mida niisugusel puhul teha. Aga kaval ta oli, seda võis kaugelt näha.

«Istu nüüd siia maha, Ester, ja arutame seda asja.»

Juturääkimise vastu polnud Estril kunagi midagi. Ta istus lehtla pingile peremehe vastu.

See oli isemoodi ehitis, külarahvale oli lehtla nalja teinud, aga elunautija Ester mõistis rahameest. Miks ei pidanud Topman lehtlas mõnulema, kui elu võimaldas?

«Kuule, Ester, jäta õige see raha endale. Minul pole lugu, on veel vana järge. Küll see kulub sulle ära. Sa tead ju, et ma pole seda lehma sulle mitte laenuks ostnud.»

Mida Ester pidi selle peale kostma?

«Ega mina ei jonni ega taha mingit uhkust näidata, aga lehm oli sinu oma, ju on seda siis rahagi.»

«Jäta aga endale. See on nii vana lugu. Kolme aastaga aegub isegi kohtuasi, aga meie pole ju sinuga kohut käinud, oleme ikka sõbralikult läbi saanud. Mis me selle paberipuru pärast siis enesele tüli teeme.»

«Kuidas siis nii?» lõi Ester kõhklema. «Et võtan sinu käest lihtsalt niisama raha vastu, ilma et sa minu käest midagi tahaksid?»

Mida see eluvend pidi neljakümne viiese Estri käest siis

tahtma? Kõlas nagu pakkumisena, aga Ester polnud seda muidugi niiviisi mõelnud. Olev igatahes naeratas.

«Tead, kulla Ester,» ütles ta. «See, et sa üldse tulid seda raha pakkuma, on suur üllatus. Sa oled kõige ausam inimene maailmas. Iga teine oleks nii vana loo unustanud ja lehma enda omaks pidanud. Sina kasvatasid ta tubliks loomaks, see raha kuulub täie õigusega sinule.»

Ester oli matemaatikas alati nõrk olnud. Tema maailmapärandamise plaanid ei nõudnud liiga suurt matemaatikat.

«Olgu siis nii,» ütles Ester. Mis nõrgal naisterahval ikka oli mehe loogika vastu ütelda. Ta pani raha jakitaskusse.

Nad rääkisid veel mõnusalt ühest ja teisest. Ester esitas Olevile ka ühe oma maailmaparandamise kava.

63.

Heino veetis päevi taas sovhoosis, aga mingisugust kodutunnet tal siin ei olnud. Kas inimesel saab üldse olla kodutunnet mujal kui sünnipaigas või lapsepõlvekodus? Ka need peaksid olema üks, et mitte lõhestada hinge. Seepärast on kurjast, kui vanemad kolivad väikeste lastega ühest kohast teise. Aga kui neid viiakse vägivaldselt...

Rajoonikeskuses oli Heino käinud porisse uppuvat peatänavat mööda majast majja ning küsinud, kas teda ei taheta korterisse võtta. Üks teadis teist juhatada ning Heino sai üsna kiiresti enesele nurga.

Üür ei olnud suur. Majas elas üks vanaeit oma pahura tütrega. Too oli võrdlemisi inetu ning alles hiljem sai Heino aru, et teda oli kostiliseks võetud tagamõttega. Eit keetis häid suppe, pealelõunastel aegadel enne kooliminekut sai Heino sooja toitu. Peretütre võludest hoidis ta eemale, mängis taipamatut, oli alati viisakas ja lahke. Seda inimeste lihtsameelsust, mõtles ta. Kui hakatakse väga pinna peale käima, võib ta iga kell kompsu kokku panna ja minema kõndida, toanurka ei olnud siin vaeses paigas raske leida. Rikkus on see, mis kaotab lahkuse, pidi ta tõdema.

Kas ma kasutan olukorda ära, küsis Heino endalt mõnikord. Ning vastas, et sugugi mitte. Tema pole süüdi, kui keegi tahab midagi loota, ta ei ole selleks vähimatki tõuget andnud. Kui kaua teda veel peetakse, ei hakanud ta mõistatama. Igatahes sügiseks kutsuti tagasi. Et ta polnud vedu võtnud ning kordagi temast aasta-paar vanema peretütre voodi servale istunud, seda pandi nooruse süüks. Perenaine ütleski nii:

«Tee suvi otsa maal tööd, saa mehemaks ja tule sügisel tagasi.»

Seelale ta peretütrest igaks juhuks ei rääkinud.

Seela uuris, kas Heino on kohanud eesti tüdrukuid, kellega nad tuttavaks said, kui Meelisel käsi kipsi pandi. Ta oli neid tõepoolest näinud. Kuid igaks juhuks salgas maha. Vanem oli kooli lõpetanud, üritanud oblastikeskuses instituuti pääseda, aga ei saanud sisse. Viimasel kümnel kandidaadil olnud palle ühepalju, neist kaks pidid ukse taha jääma, tema osutus üheks. Ta arvas, et luges nimi, mis ei kõlanud vastuvõtjate kõrvale harjumuspäraselt. Rahvusküsimus sellest ta teadvuses ometi ei teravnenud. Noorem tüdruk õppis edasi keskkoolis, aga päevastega polnud Heinol kuigi palju kokkupuuteid.

Kui ta oli saabunud rajoonilinna, mis kujutas endast nelja piki raudteed kulgevat uulitsat, mille vahel siin-seal ristipidised ühendustänavad, ning oli end kõigepealt kooli kirja pannud, tuli ta koolimaja ette tänavale ning vaatas, kummas suunas minna. Oli varane pealelõuna, taevas mõned tumedad pilverünkad, valgus langes kuidagi nii, et vasak suund meeldis talle rohkem. Sealpool ta nüüd elaski, koolist arvates kahekümne esimeses majas, mis oli teiste, värvitud ja mustriliste aknaraamide ja -luukidega ning värava ja esiaiaga majade kõrval üsna lihtsake.

Tookord oli ta mõelnud ka eesti tüdrukute peale. Nagu ta mäletas, elas vanema tüdruku pere oma majas ning teine oli tema juures korteris. Vahest oleks Heino sealt eluaseme leidnud, aga ta ei üritanud. Oli miski, mis takistas. Küllap mõte Seelale. Mitte et ta oleks tüdruku tahtest kuidagi sõltunud või Seelale mingeid lubadusi andnud, ometi teadis ta, et küsimus kerkib, ja ei tahtnud haiget teha. Kui tema väike printsess olekski mõistusega asjast aru saanud, oleks süda ikkagi jäänud valutama.

Hiljem, kui Heino tüdrukuid kohtas, selgus, et vanem oli jäänud elama oblastilinna ning töötas mingis kombinaadis, et järgmisel aastal uuesti instituuti astumist üritada. Teine elas tema vanemate juures edasi.

Nad küsisid, kus Heino elab, ning heitsid talle ette, et ta ei tulnud nende juurde. Kui nende maja poleks talle meeldinud, oleksid nad juhatanud mõne teise. Eestlasi elas linnakeses kolm peret.

Tüdrukud kutsusid külla ja ühel pühapäeval, kui Heino teadis peretütre oblastilinnast käimas olevat, ta läkski.

Maja oli üks uhkemaid rajoonikeskuses. Mitte nii värvitud kui mõned, aga suurem, tugevasti ehitatud ning teistsuguse pla-

neeringuga, kui ette nägi siinne traditsioon. Eestlane ajab ikka mingit oma joont, mõtles Heino seda maja vaadates, ikka on tal pürgija hing, teda ei meelita teistega ühetasa olek. Selle eest saab ta siin kadeduse maailmas ka rappida. Ei sobi ta oma meelelaadi poolest sotsialismi, vähemasti idaeuroopa varianti mitte.

Heinot võeti kenasti vastu. Peremees oli aeglase jutuga, tugeva talupoja tüüpi. Perenaine käbedam ja elavam. Tütar oli üsna tema moodi. Heinole pakuti lõunat, peremees tõi ka pudeli lauale, Heino maitses vaid viisakuse pärast, talle ei käidud peale. Kutsuti sagedamini külla. Ka siis, kui tütart pole kodus.

Heino meeldis inimestele ja teadis seda. Ta oli alati loomulik, aga meeldimise vastu polnud tal midagi.

Ta oli käinud mõne korra seal külas, aga kartis tüütavaks muutuda, vabandas ajapuudusega.

Üks asi pani nende inimeste puhul natuke imestama: et nad tundsid elu vastu Eestis nii vähe huvi. Heino viis mõnikord jutu sellele, oletades, et see on midagi, mis neile tundmatu: kuidas elati iseseisvuse ajal, kuidas nüüd, milliseid vapustusi on rahval tulnud üle elada, kuidas toimusid niinimetatud ajaloolised sündmused tegelikult ja kuidas kirjade järgi. Aga tundus, et pererahvas tõmbus seda juttu kuulates endasse, nagu mingisse tõrjeseisundisse, ning muutus taas vabamaks ja lahkemaks, kui vestlus kaldus mujale.

Koolitalve jooksul sai Heino endale sõbra. Varem tal õigupoolest sõpra polnud. Olid ema ja Seela, aga puudus too ainumas noormeestevaheline kiindumus. Orgita vastu säilis alati soe tunne, aga sõber pidi olema enam-vähem omavanune. Muidu on arusaamade vahe liiga suur: see, millest üks veel vaimustub, on teisele kulunud, see, mida üks alles õhinal avastab, on teisel mitu korda ümber avastatud, ammu teistsugused värvid saanud. Neil võivad olla ühised tarkused, sententsid ja elu põhilaused, aga need on hoopis erineva isikliku ajalooga, toetuvad erinevatele kogemustele. Nii tähendab üks ja sama lause kahekümneaastasele ja viiekümneaastasele inimesele tegelikult kahte erinevat asja.

See oli Sven Anderson naabersovhoosist, Heinost pisut üle aasta vanem, tutvumise ajal juba kahekümnene. Ka tema oli kõigest väest pürginud õppima ning pärast mitmeid tagasitõrjumisi kooli pääsenud. Nemad kaks olid siinkandis esimesed. Poole aasta pealt tuli mõni eestlane juurde. Nood olid Heino ja Sveni läbimurdest kuulda saanud ning sellest tiivustatuna oma nõudmisi ägedamalt esitanud.

Sven oli pärit Eesti looderannikult, ent väitis end olevat

puhastverd eestlane, tema rootsi nime päritolu olevat segane, perekonnalegendi järgi saadud see Rootsi ajal mingiks eriliseks tunnustuseks — ammu enne seda, kui eesti talupoegadele liignimed anti. Eesnimi aga olevat ema alpus ja Sven ise ei olnud sellega rahul. Ta ütles, et nimi ei riku meest, kui mees ei riku nime, aga kui temast peaks kord midagi saama, et ta võiks eestlastele au teha, siis eestistab ta nime ära või võtab vähemasti pseudonüümi. Sven kirjutas luuletusi. Ta näitas oma kolme kladet juba teisel kohtumisel. Heino veetis nendega mitu nädalat ja tal tuli ka enesel tahtmine luuletada. Aga ei söandanud. Mõtles nii: kehvi luuletajaid on palju, pole mõtet veel üht juurde soetada; kui see tahtmine aasta jooksul üle ei lähe, siis proovin. Siiski oli ta paar luuletust teinud, pühendanud need Seelale. See oli igatsusehetkedel, kui temas näris magus valu ja mässas isesugune süütunne. Heino ei nimetanudki neid pärisluuletusteks. Ta hoidis neid ka enda eest salajas. Ning teda häiris pisut, et ta ei ole avameelne Sveni ees, kes näitas oma hingepuisteid temale kohe.

Sven oli vaimustusse kalduva iseloomuga, pisut muutliku meelega, késkmise skeptilise eestlase silmis ehk isegi natuke veidrik, seejuures aga läbinisti aus, diskreetne ja tähelepanelik. Heinol oli temaga hea olla. Ning ta märkas, et mõjus Svenile tasakaalustavalt. Eriti lähendas neid see, et mõlemal olid aated. Mitte lihtsalt olid, vaid nad ka rääkisid nendest, neid sõnade abil enesele täpsustades. Laused, mis ei tulnud Heinol mitte kergesti üle huulte, olid Sveniga rääkides enesestmõistetavad. Suhtlemise selline kergus otsekui eraldas neid muust maailmast ning liitis ühte.

Sven tõi Heino vaimuellu mõned olulised mõisted. Koolis õpitu ja uuema aja kirjanduse põhjal võrdus sõna «idealist» vähemasti sõnaga «lurjus». Svenile oli see üllas mõiste. Iga vähegi korralik inimene pidi olema idealist, pidi kerkima lahti raskest maisusest, et näha maailma suuremana ja üldisemana, ning tahtma tema heaks midagi teha.

Ajalugu ei olnud Sveni silmis mitte pime prügikast, mille sees kaasaegsed jälestusvõbinaga sobravad, et näha omaenda helget ajastut veelgi väärtuslikumana. Ajaloost tuli ammutada tarkust, temasse tuli uskuda ka siis, kui ta näis arusaamatu.

Tänu Svenile said õigeks mõistetud mitmed sõimusõnad, nagu «abstraktne humanism», «patsifism» või «filosoofia». Heino omalt poolt pakkus Svenile kultuuride, rahvaste, kihtide laiemat mõistmist, demokraatlikku meelestatust avaramates piiride, kui eurooplase puhul tavaline. Enne Heinot oli Sven veendunud europotsentrist, tema mõjul lõi kõikuma.

Kui Heino vaimustusega rääkis oma sõbrast Seelale, kallutas see oma pea viltu, naeratas ning ütles:

«Tead, ma pole üldsegi armukade.»

Naisolevustel on teistsugune mõtlemine, igatahes on see huvitav ning tasub tundmaõppimist, ütles Heino enesele juba mitmendat korda.

Oli august ja mõnel hetkel igatses Heino tagasi kooli. Ainult emast oli kahju. Seela pidi kaasa tulema. Nad otsivad koos Meelisega enesele korteri, Heino üritab neid aidata. Ta rääkis eestlaste majadest. Seela ütles kord väga häbenedes:

«Tead, millest ma unistan? Et me saame kõik kolmekesi ühte korterisse.»

Õhtuti kibeles Heino kahevahel. Ta tahtis aega veeta Seela seltsis, aga teisalt tõmbas teda võrkpall.

Koolimaja taga külakaevu läheduses asus võrkpalliplats. Seal oli seisnud ka suur külakiik, aga hiljuti oli üks kohalik poiss üle võlli lastes end vigaseks kukkunud ning mehed raiusid kiige tugipostid maha. Kaks kändu seisid seal praegugi. Ikka kannatavad need, kes süüdi ei ole.

Eestlased lõid oma võrkpallimeeskonna. Sinna kuulus ka Filipp, kes oli üks paremaid mängijaid sovhoosis, kui juhtus vastav meeleolu. Kui tuju sant, võis ta niisama klämmida ja ka teiste mängu ära rikkuda. Selles asjas jäi tal saksa korralikkusest vajaka. Päris hea suruja oli Polli Enn. Väheke aeglane, aga kõva löögiga. Hästi mängis Marek, vahel istus tal lausa ideaalselt. Aga ta hakkas juba neljakümnele lähenema. Meeskonna kuuikusse kuulusid veel Tärkeli-poisid, mõlemad väga püüdlikud. Heino oli sidemängija, tihti meeskonna hing. Kui mäng kippus käest lagunema, tõstis tema oma rahuga teiste tuju.

Vastaste hulgas oli üsna mitu tugevat mängijat, kes individuaalselt olid eestlaste meeskonna liikmetest üle, Filipp välja arvatud, aga harva said nad kokku sellise kombinatsiooni, et suutsid võita. Eestlaste, tuntud individualistide trump oli just kollektiivne ning ühtlane mäng, võitlus iga palli pärast ka lootusetus seisus.

Kui mõni ei saanud tulla — oli Filipp sõidus või hoidis Hulda Marekit kinni —, võtsid nad meeskonda kas Kaja või Seela. Mõlemad tulid kuidagiviisi toime, aga rüütlimängimine segas võrkpalli. Ainult Vilma ei saanud asjaga hakkama, ta reageeris alles siis, kui pall oli ammu maas. Aga kasu oli sellest, kui ta käis vaatamas. Siis võitles Enn nagu noor lõvi. Teiste teada oli see ka ainus armuside nende vahel, muid avaldusi polnud seni ilmnenud.

Vahel kuulutati võistlus avalikult välja ning siis kogunes ka vaatajaskonda. Eestlastel oli ergutajaid vähem, aga need olid asjatundlikud.

Võrkpalli mängiti suvel igal õhtul. Mitmele oli see nuhtluseks. Ka Seelale, kes tuli platsi juurde sellepärast, et Heino ei tulnud tema juurde. Juba nii noorelt pidi ta kogema, et mehed ajavad mööda maailma tühja tuult, mõnd ideed või palli taga ning elu keskpunkt, naised, ei olegi neile kõige tähtsamad. Eks seetõttu olidki mehed inimsoo nõrgem pool, ometi kaunistasid seda oma agara leiutamisega. Või siis muutsid inetumaks oma kukepoksiga.

Suve lõpuks harjus Heino taas sovhoosiga. Siinsed inimesed olid siiski omad, nendega oli veedetud ühiseid päevi, koos mõeldud, tuntud rõõme ja kannatusi. Eemalolek teeb võõraks.

Siia jääb Vilma Veebel, kes sõidab, must härg ees, lõssivaadiga meierei ja vasikalauda vahet, mingid aeglased mõtted peas, kujutluste akordion helisemas sõrmede all. Jääb vana Orgita, kes võinuks sama hästi elada näiteks Pariisis ja ikkagi olla see, kes ta on, väärikas ja maailmale avatud. Jääb vaikiv hiiglane, kes on hea nagu Jumala esmalooming, aga kardab paaniliselt omaenese tillukest last. Jääb tore Marek oma perega, väike terane ja romantiline August Kärmas, kellel maailmareis veel ees. Oma viimaseid eluaastaid veedavad siin Nybergid, ärkamisaegsed inimesed, kes on küll läbi elanud igasuguseid aegu, aga mitte valmis olnud lõpetama Siberis. Ester Polli vehkleb siin terve maailmaga, tema on ikka selle keskel. Oma suurt jõudu pole tõeliselt kuhugi rakendada Ann Kahuril, ta kõnnib läbi liiga väikese küla, piirid tõkestamas teed. Tõelist hetke ootab Olev Topman, kelle tarkus on ajalooline: teatud aeg tuleb istuda urus, tal jätkub veel elupäevi. Üle kolmekümne eesti hinge on siin, igaüks omaette kuju. Heino elus on nad olemas, lihtsalt on olemas.

Sellepärast oli natuke kahju, otsekui oleks tema ise lennul, minemas paremasse ellu. Ära ema juurest, ära sugurahvast.

Ta kõndis koos Seelaga augustiõise taeva all. Nad vaatasid koos tähti ja mõtlesid jälle nii, nagu olid mõelnud juba kolm pikka aastat: tähed on samad mis Eesti kohal...

64.

Septembri esimestel päevadel, kui Heidi Tärkel oli üksinda savi sõtkumas, tuli Sergei ning teatas, et direktor nõuab teda enda juurde.

Direktor ise? Temal polnud kunagi asja tööorjadega. Mida võis ta Heidist tahta?

Heidi küsis Sergeilt:

«Mida ta soovib?»

«Kust mina tean. Minul kästi edasi öelda. Mine kohe. Ma sõtkun ise savi ära.»

Muidu oleksid seda teinud poisid, aga nemad olid läinud. Sergei oskas kõiki töid, ta asendas ikka, kui vaja.

Näe, temalgi vaeva sellest, et direktor Heidi välja kutsus. Savi ei saa sõtkumata jääda, muidu pole homme midagi vormida. Öö otsa peab sõtkutult seisma, siis on hästi ühtlane, löö vormi või söö ära.

Mis laadi jutt see on? Kas ta peab kodust läbi minema ja puhta kleidi selga panema? Või on jutt seotud tööga, siis oleks töövammus etem?

Kuna Sergei lubas ise savi ära sõtkuda, siis tähendas see, et ta ei pea tagasi minema, et jutuajamine võib venida pikale. Õigem oli siiski kodust läbi lipsata, see ei teinud peaaegu üldse ringi.

Mida ta võiks küll rääkida, mõtles Heidi. Kas seoses lastega? Need olid sõitnud linna õppima. Seela ja Meelis. Kaupo oli teinud sisseastumiseksamid tehnikumi ja läinud veelgi kaugemale, et õppida kaevandusmeistriks. Ta oli juba täismees, teadis ise, mis ala valis. Seal maksti suuremat stipendiumi ja garanteeriti ühiselamu. Töö oli tundmatu, natuke isegi hirmu tegi selle peale mõelda.

Maja oli tühi. Aga Heidi ei tundnud kurbust. Ta oli südames uhke enese ja oma laste üle. Ka nendes tingimustes annab ta neile hariduse. Muidugi, ilma mehe abita polnuks see võimalik. Kõik viis Tärkelit olid ühe asja eest väljas. Lapsed õppisid hästi, see oli peaasi.

Vilma ja Enn olid Kaupost aasta vanemad, aga nendel puudus soov või pealehakkamine. Ja polnud ka niisugust ema, kes oleks õhutanud. Iga teinegi oleks öelnud: mis mõtet sel on? Aga Heidi ei öelnud. Tal oli piisavalt raske, aga laste arvel ei nõudnud ta enesele hõlpu.

Mida võis direktoril selle kohta ütlemist olla? Ta oli käest lasknud kolm sirguvat tööinimest, keda polnud siia mitte harimiseks toodud. Oli neile loa andnud. Võibolla pärast kahetses?

Nüüd on nad läinud ja tagasi ta neid enam ei saa, mõtles Heidi. Ja kui temal tuleb sellepärast mõni sõimuvaling või nöögim töökoht ära kannatada, siis ta kannatab. Kord on lapsed haritud inimesed ja emal on hea nende peale vaadata. Ta ei oota, et nad hakkaksid teda selle eest kätel kandma, talle

piisab teadmisestki. Ta ise ei saanud koolis käia, nii palju, kui oleks tahtnud, vahest sellepärast võttiski laste soovi nii südamega.

Või on jutt seotud majaga? Majaost oli kooskõlastatud, sovhoosirahva omavahelised tehingud ei huvitanud ülemusi. Poisid ehitasid õue peale eraldi hoone, see oli kuuri eest. Hoone ühes otsas oli ka väljakäik, teises midagi suveköögi-taolist, kus sai võidava ilmaga ka suurema pesu ära pesta. Poisid ise olid selle ehitise kavandanud ja valmis teinud. Või pidi uut hoonet, olgu see kas või ainult kuur, juhtkonnaga kooskõlastama? Vaevalt küll nii kõrgel tasemel.

Heidi ei osanud midagi mõelda. Ta oli juba neljakümne ühe aastane. Tal polnud ühtki nimetamisväärset välist ega seesmist viga, aga ta ei kuulunud naiste hulka, kes kallale ahvatlevad. Direktorist polnud ka seesugust asja kuulda.

Heidi oli oma mehega igasuguseid päevi näinud. Ta ise oli paras jagu käre ja mees mitte palju vaguram, inimestega sai too küll üldiselt hästi läbi, aga kui mõni talle ei meeldinud, siis võis olla nii pilkav, et poo või üles. Nende kooselu vältel, mis oli kestnud mõni kuu üle kümne aasta, kahtles Heidi mitmel korral tõsiselt, et mees käib teiste juures. Viina oli ta vähe võtnud, seltskonnas siiski.

Heidil polnud mingit erilist põhjust, et ta pidi tingimata truu olema mehele, kes oli teda petnud. Kui mitte arvestada seda üldist, mis käis kõikide vangide naiste kohta: alatu on petta neid, kes ei saa samaga vastata. Nelja kodumaa-aasta jooksul oli Heidil olnud paar pakkumist, sovhoosis vahtis vana Joosep teda algusaegadel himura pilguga, aga poisid olid müürina ees ja Heidi ise kindel kui kalju, et tema oma meest ei peta. Ronigu või mööda seina üles, selle peale ta välja ei lähe. Tal on autunnet. Ja see pikk ilmaolek pole sugugi nii piinav, nagu mõni hull eit on kirjeldanud. Keha harjus ära ja meeled uinusid.

Muidugi oli üldse rumal mõelda, et direktor teda sellepärast kutsub. Heidi oli oma teise nooruse edevuses liiale läinud.

Ta jõudis koju, tegi tabaluku ukse eest lahti, viskas kiiresti vett näo peale, pani puhta kleidi selga. Vaatas siis toas ringi. Kas oleks tarvis kaasa võtta mõnd talismani, mis kaitseks? Ta muigas enese üle, kuid võttis ikkagi Eestist saadetud raamatu, kellegi eestiaegse luuletaja väikekaustalise teose. Teinekord võib mõni täiesti kõrvaline, isegi mõttetu ese olla toeks, keskendada sind õigesti käituma.

Ta läks direktori kabineti ukse taha. Seal istus sekretär, mitte noor kena neiu, nagu neid ette kujutatakse, vaid vana, tige ja paks Njura.

«Kes teid siia kutsus?» käratas see, kui Heidi uksele ilmus.

Aeg oli õhtupoolne, savisõtkumine käis endiselt peale lõunat; kuni Heidi siia jõudis, võis direktor muidugi juba läinud olla. Aga ise ta oli ju kutsunud.

«Mulle ütles Sergei, tellisebrigadir.»

«Minge komandandi juurde, nad ootavad teid seal.»

Taga targemaks. Kes «nad», miks on neid mitu? Et komandandi ruumis — see oli eraldi maja, kõrgel asetseva põrandaga, ainus sovhoosis peale kooli, mille ees oli trepp —, see oleks pidanud Heidit rahustama. Paik oli ju tuttav, iga kuu sai seal püha talitust peetud, allkirjaga kinnitatud, kui hea neil on siin elada ja et nad ei kipu ära. Direktori kabinet tegi hoopis enam kõhedaks. Kuigi see ei erinenud teistest siinsetest kontoriuberikest.

Küllap ei kõlvanud kõrgel direktoril mingisuguse väljasaadetuga otseühendust võtta. Jutuajamist pidi vahendama komandant, eestlaste karjane ja heategija sedavõrd, kuivõrd ta parajasti ei teinud kurja.

Heidi astus komandandi ruumi. Seal istus peale direktori ja komandandi veel partorg. Püha kolmainsus meie ajal, mõtles Heidi. Mis tõsine asi see peab olema, et nõrga naisterahva vastu pannakse korraga kõik vägevad välja? Heidi tõmbus sisemiselt pingule, aga välja ei näidanud midagi. Eks ta olnud pingul ennegi, nüüd läinuks vaja vastupidist: end lõdvaks lasta, hoida mõte tühi ning olla valmis ükskõik milleks. Pingutatud olek võis viia ebamõistlikele tegudele. Aga või see on oma seada, kui puudub vastav treening.

«Istuge palun, Heidi Tärkel,» ütles komandant kui väljasaadetute esimene pihiisa ning asukoha peremees.

Vaata kus viisakus, või koguni «palun». Sellist asja Heidi varasemast ei mäletanud. Ka täie nimega pöördumist ja teietamist ei tulnud meelde. Tavaline pöördumine oli: hei, sina seal. Sõnad jõudsid kohale enamasti koos viinalehaga. Kas ta oli nii viisakas teiste ametimeeste või asja tähtsuse pärast? Seegi tegi valvsaks.

Hetkeks mõtles Heidi: näe, tasus ikka tulla, sain teada, et see mees oskab üldse nii rääkida, tunneb võõrsõnu, nagu «palun».

Ja veel mõtles ta: kae narre — kui nad tahavad mind millekski kallutada, peaks kõik olema tavalisem. Selline pidulikkus häälestab ju kohe valvsusele. Mõne võinuks see ära hirmutada, aga Heidi ei kuulunud niisuguste hulka.

Ta istus pakutud pingile. Komandant võttis laualt täidetud lehe, pani Heidi ette ja ütles:

«Lugege palun läbi ja kirjutage alla.»

Heidi piilus direktori ja partorgi poole, kes esialgu püsisid kõrvaltvaataja rollis, võttis paberi ja luges.

See oli avaldus: tema, Heidi Tärkel, soovib, et laagrist vabanev abikaasa suunataks kohtuotsuse põhjal määratud asumisajaks siia sovhoosi.

Mis võiks ühele naisele ja laste emale olla ihaldatavam, kui et mees ja isa saabuks perekonna juurde! Pärast kaheksaaastast lahusolekut.

Mees oli kirjutanud, et tööarvestuse põhjal peaks ta neil päevil vabanema. Tema 58 1-a nägi ette kümmet aastat, mida vanasti nimetati sunnitööks, aga kuna see nimetus oli end halva korra rüpes häbistanud, siis oli uuemaks nimetuseks paranduslikud tööd. Töö ise oli sama ja vist ka eesmärk, ainult esimene oli suunatud rahva sõprade, teine rahva vaenlaste vastu. Ja lisaks kümnele paranduslike tööde aastale määrati veel viis aastat asumist ja õiguste kaotust. Õigustest ei olnud suurt lugu, neid polnud nagunii; nõndanimetatud hääletamisest osavõtt, sattumine üheksakümne üheksa koma üheksa protsendi hulka suurt õnne ei toonud. Asumiskoht aga luges palju.

Enamasti määrati laagrist vabanenute elupaigaks lähedalasuv tööstuslinn, seesama karmi kliimaga Kaug-Põhi. Vahe oli selles, et tööl käidi ilma konvoita ning raha saadi palgapäeval oma kätte. Sellest oli mees ise mõistu kirjutanud ja oli kõnelnud ka Meeta, kellel need asjad selged.

Et aga sovhoosi kolmainsus nüüd tema käest allkirja niisuguse vägevusega välja pressis, pidi asi olema kahtlane. Võimalik, et mehele polegi asumist ette nähtud ja ta pääseks Eestisse. Heidi allkiri aga tooks ta väevõimul siia. Kuna võimule on nii kasulikum, siis ei arvesta ta mitte vabaneja enda, vaid tema naise soovi. Nõnda oli ju petetud Meetat. Midagi taolist pidi teoksil olema siingi.

Need kõik olid Heidil pelgad oletused, sest kogemused puudusid. Igatahes tuli olla ettevaatlik.

Heidi teadis kohalikke troostituid olusid. Kirju olid nad mehega vahetanud piisavalt, mees kirjutas huvitavalt, oskas maalida elavaid pilte, Heidi oli saanud mingisuguse ettekujutuse Kaug-Põhja elust. Ilmastik oli seal karm. Aga varustus vaieldamatult parem, vabad teenisid üsna head palka. Enamasti olid need endised vangid, vaid mõned üksikud lepingutega värvatud, asumiselolijad ei kujutanud endast mingit erandit.

Siin räägiti igavesest asumisest, seal viiest aastast. Viis

aastat on muidugi samuti igavik. Looduses ja ajaloos muutub kõik, võibolla peab uskuma Heino Mannast, kes ennustab, et varsti pöörab paremuse poole.

Kas elugi on antud üle viie aasta? Kes võiks garanteerida. Oleks ju hea elada see aeg koos mehega. Eriti nüüd, kus lapsed on läinud ja Heidi üksi.

Aga isegi kui kõik on nii, nagu kirjas, ning mees peab jääma Siberisse, on Heidil targem end maha salata. Temale on kõige tähtsam, et lapsed saaksid õppida. Seal teeniks mees piisavalt, et neid aidata. Siin oleks see enam kui küsitav.

Naisi on seal väga vähe. Oht, et ta leiab vabana sealt mõne uue, pole tõenäoline. Aga ka siis ei jätaks ta lastele raha saatmata. Need on ju tema omad.

Küll loomult üle keskmise temperamentne, oli Heidi siiski kaine eestlanna ning otsustas: ei, tema ei kirjuta alla.

Ta vaatas komandandile otsa ja ütles:

«Ma ei soovi, et mu mees tuleks siia.»

Nüüd läksid abijõud käiku. Ilmselt oli niisugust vastust oodatud, miks muidu olid platsis direktor ja partorg.

«Miks?»

Heidi mõtles hetke. Ta pidi hoolega sõnu kaaluma.

«Ma leian, et siin on halvad elutingimused. Ma ise olen sunnitud siin elama, mul pole valikut. Aga ma ei taha, et mu mees peaks oma elupäevi niisuguses kohas mööda saatma.»

Heidi arvestas, et see võib teisi vihastada. Elasid ju nemad siin vabatahtlikult ega näinud oma elutingimustes midagi kisendavalt halba. Kui oleksid näinud, oleksid end lahti vingerdanud ja paremasse kohta läinud. Muidugi, ülemusel ja muiduleivasööjal nagu komandant oli ka siin hea, mujal pannakse võibolla tööle, ei saa ainult kamandamisega läbi. Kuid lihtrahvas oli sunnismaine, polnud isikuttõendavat dokumentigi käes. Nad ei saanud linna või kuhu tahes mujale ümber asuda. Nii et jutt tingimustest vastas ikkagi tegelikkusele.

Kui need kolm olid tõesti kohaliku elu patrioodid — partorg armastas teha nägu, et on —, siis pidanuks Heidi arvamus neid riivama. Aga selle järgi ei näinud nad praegu eriti välja. Partorg ajas korraks silmad suureks, see oli ilmselgelt teeseldud.

«Te ei tea ju, mis elu on Kolõmas,» sõnas komandant rõhuga.

Ülesehitav elu, tahtis Heidi teravmeelitseda, aga jättis selle teiseks korraks. Ta ütles:

«Ma olen nõus sinna oma mehe juurde minema, kui ta ei pääse Eestisse.»

Sellega oli kõik öeldud. Selgemalt ja lühemalt enam ei saanud. Iga mees kolmest võis terve ilukõne maha pidada, seda otsust ei suutnud nad ümber lükata.

Ometi nad proovisid. Milleks nad muidu olid siia kokku tulnud. Kuidas ei saa kolm nii kanget võimumeest ühest väljasaadetud naisterahvast jagu!

Partorg rääkis üldideoloogilist juttu, sellel polnud tähendust enne ega pärast väljaütlemist, nirises nagu vesi katkisest torust. Jumalariigiga ähvardamine olnuks igatahes tulusam. Heidi ei püüdnudki eriti ta jutust aru saada. Hea, kui ta ise sai. Lausete plettimine oli ta töö, lõuad tootmisvahend.

Direktori jutust kostsid mitut liiki ähvardused. Nad võivad Heidi ja ta laste elu siin põrguks teha. Komandant oli suuremeelne ning toetas taotlust, et nad saaksid õppima, aga pole keeruline neid ka asumiskohta tagasi kutsuda. Seda enam, et poisid on kuusteist täis ning tüdruk varsti saamas. Heidile võib anda kõige närumat tööd, asumisele saadetuna ei ole tal valikut. Näiteks saata ta sigalasse või vasikalauta, seal sureb loomi karjakaupa, kõik annab talitaja süüks kirjutada ning panna teda välja maksma. Sovhoosil on õigus tal maja käest ära võtta, kuna ostu-müügi-leping pole õigesti vormistatud. Klausli leiab alati: endine omanik ehitas maja sovhoosile kuuluvast materjalist, kuid tal ei ole pabereid, et on nende eest maksnud.

Neid ähvardusi ei öelnud direktor mitte nii otse välja, need olid punutud pisut peenutsevasse sõnastusse, aga mõte oli niisugune.

Heidi teadis, et kõik on tõesti võimalik. Ja et ta seda teadis, siis sai asjast vahest veelgi ühesemalt aru. Aga mida rohkem ähvardusi ta ära kuulas või neid ise enesele ette kujutas, seda kindlamaks muutus ta meel. See tulenes iseloomust. Kui neid talle veel puistatakse, kisub ta nagu revolutsiooniline madrus nende tobedates filmides rinna paljaks ja hüüab: tulistage, lurjused!

Komandant mängis kaitsjat. Kits kärneriks. See oli ehk stsenaariumis ette nähtud. Nagu Meeta kord rääkis, oli ülekuulajaid enamasti kaks, üks «kuri», teine «hea». Üks kärkis ja paukus, ladus ähvardusi; järgmisel korral kuulas üle teine, kes püüdis headusega su vedelaks lüüa.

Komandant mahendas kõiki direktori ähvardusi umbes niisugusel toonil, et tema ei lase oma hoolealusele liiga teha. Aga ta kutsus Heidit mõistlikkusele ja arusaamisele. Kirjeldas Kolõma elutingimusi. Väitis, et siiatulek on mehele ainus

võimalus sealsest külmapõrgust pääseda, mujale teda nagunii ei lasta. Ta kinnitas, et keegi ei hoia meest siin üle kohtuotsuses ettenähtud aja, viie aasta pärast on ta vaba ja võib minna, kuhu tahab. Pere on kirjade järgi küll igaveseks siin, aga mis tahes reeglist tehakse erandeid. Kuna Tärkeleid ei toodud mitte kui kulakuid või bandiitide käsilasi, vaid kui arreteeritu perekond, siis pole sugugi võimatu, et vastava taotluse korral lastakse nad kõik kodumaale — kuivõrd nende asumisele saatmise põhjustaja ei kanna enam karistust.

Kogu jutt kõlas üsna veenvalt, aga nii Heidi Tärkel nagu ka iga teine eestlane oli küll ja küll kogenud, kui vähe võis uskuda selle ameti esindajate juttu.

Ta ütles:

«Räägime edasi siis, kui me oleme mehega selle asja omavahel kirja teel põhjalikult läbi arutanud ja tema ise avaldab selget soovi siia tulla.»

Niisugune järeleandmine pidanuks neid ju ometi rahustama. Läbi sajandite on naised mehi taltsutanud sellega, et on natuke lubanud ja natuke keelanud, jättes enese otsustada, kui palju midagi.

Ometi jätkasid mehed pealekäimist. Nüüd keeras direktor plaadile teise poole ning maalis roosilisi perspektiive, mis tulusat ja mõnusat tööd võib ta Heidi mehele siin anda. Valmivad uue palkmajad, selline tubli perekond võib sealt korteri saada, praeguse majahüti maha müüa ja raha puhtalt tasku pista. Lapsed võivad haritud spetsialistidena siia kõrgete kohtade peale tulla, aga võivad minna ka mujale, maailm on neil ees lahti.

Komandant ütles, et põhimõtteliselt pole Heidi allkirja tarviski. Nemad võivad ise taotluse teha ning mees saadetakse siia ilma kelleltki küsimata. Heidiga räägivad nad ainult sellepärast, et nii on viisakas.

Hea ikka, kui maailmas leidub rüütleid, kes hindavad viisakust ja järgivad etiketti, mõtles Heidi. Missuguseid ideaalseid mehi vedeleb nende oma sovhoosis otse nina all, poleks osanud aimatagi.

Kui Heidi allkirja ei oleks tarvis, ei nad siis temaga nii pikalt jändaks. Valitsegu üleüldine vägivald, ent kusagil on säilinud mingid seaduslikkuse riismed: ilmselt on võimalik neist mööda minna, aga vahel meeldib kellelegi kusagil mõnes asjas mängida juriidilist mängu. Maailmas, kus ükski asi ei ole loogiline, võib leiduda olukordadest isevärki väljapääse; vahele jääd siis, kui hakkad loogikat taga ajama.

Kuidas pidi Heidi neist lahti saama? Ta tõusis lihtsalt püsti.

Ega nad hakka teda vägisi kinni hoidma. Ta lausus lõpetuseks:

«Ma ütlesin juba. Kirjutan mehele. Selle asjaga ei peaks ju nii palavat kiiret olema.»

Partorg tahtis uuesti midagi õhinal seletama hakata, võibolla tundus talle, et tema osa jäi nõrgemaks, näidendis teksti vähem, etteasted polnud nii väljendusrikkad. Aga et Heidi oli teinud otsustava liigutuse, sai temagi aru, et jätkata on narr. Ta pani oma tööriista klõpsti kinni.

Heidi tuli tulema, jättis sovhoosi kolm vägevat üksteisele otsa vaatama.

See oli tema moodi. Siin maal maksis ägedus. Inimestevaheline suhtleminegi käis nii, et kõigepealt sõimati nahk tuliseks, see oli lihtsalt tutvumiseks, et reageerimise järgi su iseloom ära määrata, pärast võidi üsna kenasti rääkida ja sulle isegi vastu tulla.

Aga süda jäi Heidil siiski kripeldama. Kelle käest nõu leida?

Oleksid poisidki siin. Nendega on teinekord üsna tulus asju arutada. Nad on samuti ägedad, vahest ei ütlegi midagi tarka, aga viivad su enese mõtlemise õigetele rööbastele...

65.

Nagu teisedki oli Marek Angelski lihtsalt Siberis, kaugel kodumaast, vägisi väljasaadetu, ajaloo ülekohtu all kannataja. Aga tal oli raskem kui teistel ütelda enda kohta, kes ta päriselt on. Mitmel elulõigul oli ta olnud kodumaatu, kodust kaugel ja siis jälle kodus, sest oli loonud selle oma käterammu ning hingejõuga. Talle polnud tähtsad paksude valitsejate kõned, tolliseadus, lehvivad lipud, mis muutsid värve vastavalt ilmastikule, tal oli individuaalne kodumaa. Aga selle korrashoidmine võttis palju jõudu, muidu tekkisid alluvate mässud, võõrad salakavalad usud ning majanduslik kaos.

Mäletamiseni pika lõigu tema elust oli ta kodumaaks pehme Hulda. Nii kirglik inimene oli Marek. Asukohad vaheldusid, aga Hulda jäi. Kuni muutus maailm, muutusid Angelskid, nihkusid paigast tõed, kärsitus jooksus hajusid tunded.

Mareki hing oli endiselt ustav, aga Hulda ei täitnud enam maailma. Ta asendas paljut, kuid mitte kõike.

Suure raginaga oli Marek asunud maja ehitama. Ta usk endasse ja armastuse jõusse ulatus taevani. Maja sai valmis. Marek arvas, et tema elu kulgeb edasigi millegi erilisena, tema tegemised ei vaibu igapäevaseks. Ometi ei läinud nii.

Isegi käima peale ei jäänud Hulda enam. See oleks piitsutanud Marekit tagant ning maailm oleks taas pööranud kraadi võrra ebatavalisemaks.

Marek oli Siberis nagu teisedki. Ta ei saanud enesele öelda, et ei, ta on lihtsalt veel ühes uues paigas, siin on ilus elamine ja sirguv pere. Mehe juured olid Põhja-Poola lauskmaal, aga harva uskus ta ise, et see oli kord nii. Ta ei mõistnud tihti oma unenägude keelt.

Paljude tavaliste kõrval oli siin üks iseäralik asi. Marek, kes hakkas unustama oma emakeelt, leidis Siberist mehe, kes seda keelt oskas vahest paremini kui tema. Aga siiski ka halvemini, sest oli ukrainlane, tõeline, mitte nime poolest, ta ei hakka iialgi rääkima puhast poola keelt, sest liiga lähedane on ta oma keel, mis emapiimaga tema elulindile kirjutatud. See mees oli sovhoosi isand ja käskija.

Kohe esimesel kohtumisel, teada saanud Mareki nime, kõnetas ta teda poola keeles. Vaene väljasaadetu pidi pingutama, et vajalikku meelde tuletada ning tasemel vastata, et mitte toppida kõnesse eestikeelseid väljendeid või lauseehitust.

Miks oli direktoril too Poola-ihalus, milline osa tema saatusest peitus selle taga, seda ei pidanud Marek sündsaks uurida. Mehel oli oma ameti peal teadagi piisavalt tegemist, aga ta kutsus tihti Marekit enda juurde ainuüksi selleks, et temaga poola keelt rääkida. Vähemasti mingi noorpõlveigatsus pidi olema, et see keel teda nõnda tõmbas.

Kas seda nimetada soosinguks või mitte, igatahes ei üritanud Marek seda iialgi ära kasutada. Maja palke oli direktor ise pakkunud nagu mõnikord muudki. Marek polnud midagi küsinud. Ei endale ega teistele. Kui ülemus päris tema elujärje üle, vastas ta nii, nagu oli. Kui päris teiste kohta, pakkus Marek vastust väheke direktori mõjutamise suunas, aga ta ei andnud siis vist endale sellest aru.

Mitte seepärast ei hoidnud Marek nii kindlat joont, et oleks kartnud kaotada jutuajamisel võrdsust. Mitte ka sellepärast, et hindas seda vahekorda kui sõprust, mida kõrvaliste asjade ajamine kulutaks. Direktori sõbrana polnud Marek end iialgi tundnud, võrdsena aga küll. Palve alandaks inimest, see oli enesestmõistetav. Marek jäi lihtsalt endaks — uhkeks ja sõltumatuks.

Nüüd oli tulnud Heidi Tärkel ja palunud Marekilt abi. Kõik teadsid tema läbisaamist direktoriga. Üldiselt ei tegelnud direktor küüditatutega, ei puutunud kokkugi, ning tõenäoliselt leidus eestlaste seas neid, kes ei tundnud direktorit nägupidi ära. Vahest võinuksid nad mõne oma probleemi lahendamiseks

ka direktori poole pöörduda, aga see ei tulnud nagu pähe. Neil oli komandant, keegi ei ajanud nii tähtsaid tööasju, et oleks direktori sfääri puutunud. Nende tase olid brigadirid, vahel harva ka valitseja või töödejuhataja, Netsvetai tegeles eestlastega rohkem seletamatust huvist nende vastu kui vajadusest. Nii ei teatudki päris täpselt, mis asjamees see direktor sovhoosis on, mis ülesandeid ta täidab, või peab ainult kaks korda aastas rahva ees kõnet, sellegi loeb paberi pealt maha ning pool teksti on tsitaadid. Nagu Orgita seletas, ei loe nad paberi pealt mitte selleks, et oma kirjaoskust demonstreerida, vaid sellepärast, et kõne on poliitika ning poliitikas ei tohi eksida.

Nüüd oli Heidi esimesi, kes puutus kõrge ülemusega rinnutsi kokku. Materjalide nappuse ning kauba tarbija puudumise tõttu varmasti hingusele läinud artelli asjus oleks võinud direktoriga otseühendusse sattuda Olev Topman, aga too oli piisavalt nutikas, et selliseid kontakte vältida. Jumalad elavad Olümposel, mägedes aga lööb sagedamini välku. Teadagi oli kommunismi palju lihtsam ehitada kui üht tootmisartelli hinges hoida.

Heidi kinnitas Marekile, et too oli ainus, kellele ta oma loo üksipulgi lahti harutas. Ta ei tahtnud, et kõlakas läheks liialt laiali. See oleks tal takistanud iseseisvat otsust vastu võtta, kui kirjad on juba Kolõma vahet ära käinud, kõik kõrvalvõimalused läbi arutatud ning oma argumendid selle, teise või kolmanda kohta selgesti välja öeldud.

Muid erilisi repressioone Heidi ei märganud, kui et talle pakuti pärast tellisetehase tööde lõppemist talitajakohta kõige väetimasse sealauta, emiste-põrsaste osakonda. Põrsaid suri nii palju — kas loomulikku nõrkusse, kaasasündinud tõbedesse või magas emis nad ära —, et soovi korral võinuks talitajale kuust kuusse, aastast aastasse maksta palka ainult miinusmärgiga. See tähendab, et tema võlg sovhoosile oleks aina kasvanud, kui veerandki surnud põrsastest oleks arvatud hooletuse süüks ning teda oleks pandud neid välja maksma.

Ann Kahur oli kord Sergeiga riidu läinud ja karistuseks emiste peale määratud. Õnneks pääses ta sealt kiiresti tulema, sest Sergeil polnud tema asemele kedagi võtta. Aga sellegi kuu jooksul, mis ta seal oli, kanti tema arvele kahe põrsa lõppemine. Kusjuures ühe surma põhjustas loomavelskri otsuse järgi põrsale hargiga pähe torkamine. Kes muu seda tegi kui talitaja. Et Ann oleks torganud, kas või ettevaatamatusest, näiteks sõnnikut kasides, seda ei uskunud ükski eestlane. Aga nende käest ei küsitud. Annel arvestati palgast

maha. Ta sai terve kuu eest kätte vähem kui nädala eest tellisetehases, kus palgad ei olnud sugugi kõrged.

Heidi arvas niisiis, et tema määramine emiselauta on direktori esimene samm oma ähvarduste täidesaatmiseks. Kuigi seda ei saanud tõendada. See võis olla ka juhus. Või kellegi vahepealse ülemuse kadedus, et Tärkelitele saadetakse postiga raha, et nad ostsid enesele maja...

Mis siis ikka, Marekil polnud ju mingit väga kindlat põhjust, et ta ei peaks direktoriga niisugustest asjadest rääkima.

Järgmisel kohtumisel — direktor oli kutsunud teda enda juurde koju teed jooma — otsustas ta Heidist rääkida. Direktori naine oli elukutselt juuksur või kosmeetik — nimetuse peenus maksis ka midagi —, aga sovhoosis tööl ei käinud. Olnuks ka imelik, kui ta oleks rookinud karjanaistel küünealuseid või plettinud nende patsi. Muid soenguid nad esialgu veel ei harrastanud. Koduse olemise ja võibolla ka väärilise seltskonna puudumise tõttu oli madam pahurapoolne. Marekit ta eriti ei sallinud, sest mees rääkis tollega seda õudset keelt, mis tema meelest oli suure ja ülla vene keele üks paljusid moonutisi.

Kuna siinsed naised end ei värvinud, siis tegi direktori emand seda ainult kodus olles, et kunsti mitte päris ära unustada. Oli omaenda ainuke klient. Kui läks välja, küüris mingi maha. Esimestel kohtumistel oli ta Marekile oma kosmeetilisi silmi välgutanud, aga ilus poolakas ei julgenud talle vastu naeratada. Sellest saadik oli nende vahekord jahe.

Kui Marek oli direktoriga jutuhoo sisse saanud, küsis ta väikest pausi ära kasutades:

«Mis teil Heidi Tärkeliga juhtus?»

Direktor kortsutas kulmu, andes kohe alguses mõista, et ei soovi seda teemat arendada.

Aga Marek ei saanud märguandest hoolida. Lõpuks oli ka temal kui võrdsel vestluspartneril õigus omalt poolt teemasid pakkuda ja nendest kinni hoida.

Et Marek jäi vastust ootama, tegemata muud juttu, ütles direktor:

«Mulle ei meeldi, kui inimene on rumal ja jonnakas. Mis on muide peaaegu üks ja sama.»

«Ta on lihtsalt naiselik,» ütles Marek kergelt, et teist kahtlase vaimukusega paremasse meeleollu viia.

Direktor muigas põlglikult.

«Ah, jätame selle,» ütles ta.

Aga Marek ei jätnud. Ta püüdis olla rõhutatult poolalik, otsekui polekski jutt sisulise tähendusega, vaid keeleharjutus.

«Naised ei ütle kunagi esimesel korral jah-sõna. Nendega peab kannatust olema, aga mitte neid kohe karistama või nendest loobuma. Ja teinekord tasub nende argumente kuulata kah. Nad ei ole rumalad, vaid neil on teistmoodi tarkus. Kui me sellest aru ei saa, oleme ise süüdi.»

«Mida te mõtlete selle all, et karistada?» küsis direktor. Nii et kõige tähtsama — enda jaoks — noppis ta Mareki arutlusest välja.

Olgu, kui tahab otse, siis olgu otse.

«Te panite ta sigalasse emiste peale. See töö on talle võõras ja ta ei taha seal olla.»

Direktor võinuks ju nüüd öelda, et hea küll, võtame ta sealt siis ära, kui see on sinu palve, ning sellega oleks jutuajamine lõppenud ja pahandus olemata jäänud. Oleks võinud rahulikult arutada vanu ja uusi teemasid, hääldada oma ilusat poola keelt. Aga direktor tõmbus sõnni moodi küüru, ta silmad läksid pisut pungi ning põsesarnad liigatasid naha all. Võibolla polnudki tema Heidit sinna tööle määranud, nüüd aga võttis ta selle määramise omaks ning asus seda kaitsma. Või mis kaitsma, temasugusel polnud vaja kaitsta, isegi rünnata eriti mitte, tema puistas käskusid otsekui muu seas ega pruukinud selle peale tulla, et mõnele ei tarvitse need meeldida.

Üks väljasaadetu sigalas või mitte oli ju tema silmis tühine probleem. Ometi käsitas ta Mareki juttu kui sekkumist tema pühadesse ja puutumatutesse siseasjadesse. Ta ütles teravalt:

«Meil ühelgi pole nii väga valida, mida me tahame teha. Ammugi siis kellelgi Heidi Tärkelil või kuidas te ütlesite ta nime olevat.»

Nad olid vaheldumisi teie ja sina peal. Olenes teemast ja jutu toonist. Üldiselt oli siin pruugiks öelda sina, eriti ülemused alluvale; teietamine rõhutas, et teine on võõras ja tal ei maksa loota erilisele heatahtlikkusele.

Poola kõne, kus pan ees ja taga, tingis rohkem teietamist. Vahel pruukisid nad meelega pisut peenutsevat maneeri. Otsekui oleksid need jutuajamised rohkem kooliharjutused, mis peavad õpilast ette valmistama erinevateks olukordadeks, et igas keskkonnas rahuldavalt toime tulla.

Siiski sinatas direktor Marekit rohkem kui Marek teda. Praegune teietamine oli selge tagapõhjaga, Heidi nime rõhutatud mitteteadmine aga lihtsalt ebaviisakus mitte üksi poola, vaid ka mis tahes teises keeles. Rääkimata vihjest Heidi alamale seisusele siinses külahierarhias.

Tahtmatult nakatus Marek direktori teravast toonist. Ta ütles:

«Antud juhul on teie teha, kas too Heidi Tärkel, jah, nii on ta nimi, te mäletate õigesti, jääb sigalasse või pääseb sealt tulema.»

«Te teate väga hästi, et mina ei tegele niisuguste asjadega. See on valitseja mure.»

«Tema allub teile.»

«Allub küll, aga igal ametil on omad õigused ja mina ei soovi neid käsu korras rikkuda.»

Selles küsimuses näis direktor olevat korrektne ülemus, mida sovhoosis tema puhul muidu ei arvatud. Marek polnud käinud kõrgete meeste tootmisnõupidamistel, aga kuuldavasti kärkivat sovhoosi pea seal kaunis jõhkralt ning tarvitavat ka kõiki neid universaalseid väljendeid, mida on raskevõitu poola keelde tõlkida. Kuigi ka sellel keelel on oma jõuline sõimusõnade arsenal.

Otsesõnalise keeldumise peale ei jäänud Marekil muud üle kui samuti hüljata viisaka vestluse kirjutamata normid. Lõpuks oli ka tema jonnakas, olgu see Eestis omandatud joon või Poolast kaasatoodud variant. Kui kord kemplemiseks läheb, siis kaob eesmärk silmist või õigemini muutub vahendiks ning tähtsaks saab hoopis, kes keda. Marek ütles:

«Niisiis oli see talle ikkagi karistus, et ta julges mitte nõustuda kolme tähtsa isanda ettepanekuga.»

Direktor vaatas Marekile pikalt otsa. Teda võis häirida, et Marek, selles loos täiesti kõrvaline, on nii hästi informeeritud. Terve süsteem oli ju salatsemisest läbi imbunud ning peaaegu iga ülemust vihastas, kui ta kuulis oma kabineti sisestest jutuajamistest seal mitte viibinud inimeste suust.

Edasivõitlemiseks valis pahandatud ülemus kõigist võimalikest arendustest järgmise:

«See naine ütles, et meie sovhoos on viimane koht, kus inimesel kõlbab elada.»

Kas ta oli just nii ütelnud või liialdas direktor, nagu sellistel puhkudel ikka, jäi Marekil täpsustamata.

«Ja see läks teile hinge?» küsis ta.

Seesugune üleoleku näitamine mõistagi direktorile ei meeldinud.

«Ka mind on siia saadetud. Mind saatis partei. Ka mina olen siin ajutine, aga ma püüan üht-teist ära teha, et siinne elujärg oleks homme parem kui täna.»

«Ma ei tea, kuipalju jäetakse teile võimalust oma parteiga vaielda, aga ma arvan, et teid ei saadetud siiski päris vägivaldselt. Teid ei kistud oma kodust välja, ei võetud kogu varandust ära, vaid anti kolimiseks aega ja raha. Meid aga

saadeti vägivaldselt ning teil tuleb aru saada, et me ei tunne kutsumust siinset elu edendada.»

«Siis ärge tahtke ka samasuguseid õigusi, kui on muudel inimestel, kes püüavad elu edendada. Järelikult ei peagi vägivalda teie suhtes lõpetama, kui te ei soovi täie jõuga ehitada uut elu.»

Demagoogia on läbitungimatu asi. Sõnadel ei pruugi olla vähimatki katet, aga nendele on raske vastu vaielda, sest nad kõlavad kui õiged.

Polnudki Marekil öelda muud kui üsna triviaalseid asju:

«Ma usun, et kui te võrdlete siinset elu kas või oma Lääne-Ukraina eluga, näete üsna suurt vahet. Rääkimata siis Eestist või Poolast. See küla siin on nii majanduslikult kui ka kultuuriliselt maha jäänud vähemalt pool sajandit. Et vilja lõigatakse kombainiga ja mitte sirbiga, see ei ole veel näitaja. Sealkandis olid härjad veoloomadeks sajand tagasi. Või võtke moed, kombed või mis tahes.»

Varemalt polnud nad niisugustest asjadest rääkinud, või kui jutt libiseski mõnele sellisele detailile, siis ei arenenud sellest pikemat võrdlemist või hinnangute andmist. Poliitikat vältisid nad täielikult.

Mareki viimane sõnavõtt näis direktori tuju pigem tõstvat. Paistis, et jutt kaldub talle meeldivamale ning ka soodsamale teemale, mis võimaldab vaielda.

«Noh, see on kuidas võtta. Kõike annab võrrelda oma kasuks ja teise kahjuks. Sinu Poolas lõigatakse vilja seniajani vikatiga, siin kombainiga. Sealgi on veel härjavedu. Sa pole Poolas mitukümmend aastat käinud, nagu sa ise rääkisid, ning arvad, et seal on igal pisipõllumehel traktor tagumiku all nagu Ameerikas.»

Siinkohal ta nõksatas, sest niisugune asjatundmine oli poliitiline viga. Kapitalistlikus maailmas ei saanud olla midagi head, traktoritega sõitsid rahajõmmid, vaeste sulaste kari aga käis künnivaos, kerjakäsi välja sirutatud. Muidugi ei pidanud ta mingisuguse Marek Angelski ees ettevaatlik olema, aga tema parteiline südametunnistus ei lubanud tal ise endale ütelda, et miski võiks sealpool ka parem olla. Sest seal oldi ju terve ajaloolise epohhi võrra maha jäänud. Ta jätkas:

«Eestis ei ole ma käinud, aga vaevalt oli sealgi enne sõda suurt rikkust. Kolhooside moodustamine tähendas ajaloolist sammu edasi, ega töörahvas muidu oleks teid eest ära saatnud.»

«Teile tüliks kaela vahele,» ironiseeris Marek.

Direktor ei teinud sellest välja.

«Ja mis moodidesse puutub, siis need pole veel kusagil elu edasi viinud, on loonud vaid pettekujutlusi. Väga hea, et meie rahvas siin sovhoosis elab traditsioonide järgi, seeläbi on ta moraalselt tervem ning teovõimsam.»

«Huvitav küll. Siis tuleb välja, et meiesuguseid rahvavaenlasi ei toodud Siberisse mitte karistuseks, vaid preemiaks.»

Sõnasõda kestis veel mõnda aega. Mareki temperament lõi välja, ta ei mõtelnudki alla anda. Mõlemad läksid ägedaks ning unustasid viisakuse, muutusid isiklikuks, ütlesid solvanguid.

Direktor läks varsti üle vene keelele. Marek jätkas poola keeles, tal polnud see veel kordagi nii ladusalt ja hoogsalt välja tulnud, ei pidanud otsima sõnu ega nägema õigete lausete vormimisega vaeva.

Lugu lõppes korraliku riiuga. Marek lubas, et ei too enam jalgagi siia. Ta lahkus enne, kui teda oleks välja visatud.

Küllap kahetses ka direktor, et oli sellise sõnasõjani laskunud. Sest tema kohus oli niisugusest poliitilisest pimedusjüngrist üle olla. Varem polnud ta Marekil lasknud end päris võrdsena tunda, ägedus vaidluses aga näitas kahte asja: sa ei ole kindel oma tões ning oled vastaspoolele alla jäänud või vähemasti kardad allajäämist.

Marek läks kodu poole näru tundega. Sees veel kees. Karge oktoobrikuise õhu käes jahtus ta maha. Tuju ei rikkunud mitte see, et ta läks kõrge ülemusega riidu. Kusjuures näitas välja, et on diametraalselt vastupidistel seisukohtadel kõigis olulistes küsimustes. See oli peale muu ka ohtlik, aga sellele Marek ei mõelnud. Ta polnud argade killast; riiust hoolimata ei pidanud ta direktorit nii alatuks, et too läheks tema peale kaebama... Teiseks oli ta vaidluses unustanud alustatud jutuajamise eesmärgi, ta polnud saanud Heidit aidata. Hea, kui ei teinud tema olukorda veel hullemaks oma kohmakusega. Kuid seegi ei vaevanud teda praegu. Vaevas vaid üldine mõte, mis inimestel niisugustel puhkudel tavaline: oli mul üldse tarvis ennast avada, ma ei tunne ju mingit rahuldust oma tõdede kuulutamisest. Vaidlus, eriti kui see läheb ägedaks, on alati tühi.

66.

Mai Nyberg oli seitsekümmend kaks aastat vana ja tal olid kaks meesterahvast toita-katta. Üks oli kogu aeg ta kõrval elanud ja ikka neli aastat vanem püsinud, teine tuli hiljem juurde

ja oli viis aastat noorem. Madis teenis raha, nemad said kodumaalt pakke.

Kaua oli võtta kadunud Seelmani tagavaradest. Iga kord, kui Mai läks tema suurtest kastidest midagi otsima, peatus ta hetkeks ning ütles palve, et Mardil oleks sealilmas kerge ja lahe.

Mai ei olnud kirikuusklik, aga Jumalat ta kartis ja armastas, andis end usaldava lapsena tema hoole alla, see oli vanale inimesele kosutav. Ja Jumal oli teda hoidnud, ei olnud Maiel ega Tõnisel oma east hoolimata veel suuri ihu- ega hingehädasid. Palve tõi rahu. Mai ei palvetanud kombe pärast, vaid siis, kui tal oli midagi ütelda. Et ta pani enne ja pärast söömaaega korraks käed risti, niisamuti enne uinumist, see oli harjumus. See ei olnud veel palve.

Praegu elas ta siin sovhoosis, nende kaaslaste keskel, kes talle tema tahtest olenemata olid määratud, ning ta palvetas nende kõigi eest. Eriti kui teadis sellel või teisel olevat hädasid või miskit tähtsat tegemist. Enamik ta kaaslasi ei tundnud Jumalat. Jumal oli ka nende jaoks olemas, aga nende silmad ei olnud lahti läinud. Ilma hoolduseta ei jäänud nad ometi: kellelegi ütlemata vahendas nende asju Jumala ees Mai.

Ta ei olnud uudishimulik ega uurinud eraldi, mismoodi keegi oli ja elas, aga kui mõni asi tuli koju kätte, siis sai see ka Maie südameasjaks ning ta kõneles sellest Kõikide Hooldajaga. Madis käis paljudega läbi, võttis samuti südamega eestlaste elust osa, aga püüdis probleeme lahendada loogika abil. Mai palvetas selle asemel vaikselt Jumala poole, ning kui asi hakkas lõpuks tõepoolest soodsas suunas liikuma, siis oli raske ütelda, kas oli aidanud Madise loogika või Maie palve. Aga miks ka mitte mõlemad koos, sest nende vahel ei olnud ju vastuolu.

Kui Mai hoogu sattus ning oli viimse kui kallakil seisva asja Jumala ette toonud, siis kostis ta veel kõigi eest üldse. Ja mitte ainult eestlaste, vaid ka muu sovhoosirahva eest.

Igapäevases elus tegi Mai süüa ja paikas vahel riideid. Tal ei jäänud aega üle, sest jõud aina kahanes oma loomulikku rada, iga liigutus tarvitas ikka rohkem pingutust.

Seelmani kastid olid paigutatud nii, et neid sai kasutada toidukappidena. Veel nüüdki, kolm ja pool aastat hiljem, oli mõnda järel, ehkki palju tuli ka ära visata enne, kui tarvitatud sai. Tänini jätkus seepi, niiti-nõela ja muud nipet-näpet. Toiduasjadest oli veel alles suhkrut, kruupi, mannat. Jahu sai ära tarvitatud, see poleks säilinud, muudel kuivainetel hoidis Mai silma peal. Kliima oli siin soodus, ained ei riknenud kergesti. Neid saadeti ka kodust juurde. Mai tahtis Seelmani varandust lahus hoida, aga seda ei saanud igavesti säilitada.

Oma varasemas elus polnud Mai söögitegemisele ja söömisele iilagi nii suurt tähtsust omistanud kui Siberis. Ometi oli ninaesine siis olnud võrreldamatult parem. Otse nägurit ei näinud nad ka siin, aga kokku tuli kõvasti hoida. Supile sai väge harva, piisas pekikuubikute praadimisest, pealiskihi pettest, Madis aga tegi veel täie mehe eest tööd, talle oli tugevat toitu tarvis.

Öeldakse, et mida rohkem hinge ning jõudu kulub peatoiduse hankimisele, seda algelisem on ühiskond. Loom metsas kannab hoolt ainult selle eest. Üks kord aastas, või kuidas kellelegi loodusest seatud, mässab soo jätkamiseks, kogu ülejäänud aeg on toidu päralt. Sööb siis, kui kätte saab. Ei söö rohkem, kui kõhtu läheb, aga hüva pala naljalt järele ka ei jäta.

Ega nemad siin Siberis ka palju paremad ole. Tööl ei käi keegi, lusti pärast või et oma au ning ahnust rahuldada, vaid selleks, et sandikopikaid saada ning toidu peale kulutada.

Oma talu aegu oli palju toimetamist. Söögitegemine ja toidu eest hoole kandmine ei kuulunud Maie peas kõige tähtsamate asjade hulka. Mõnelgi taluperenaisel oli uhkuseks roogade headuse ning küllusega naabrinaist üle trumbata, olgu pidude või talgute ajal, Mai ei hoolinud sellest. Toit oli tema talus tugev, riknevat asja ta lauale ei pannud, aga mingeid hõrgutisi valmistada ka ei püüdnud, retseptiraamatuid ei uurinud, tegi seda, mis esimadest saadik kindel.

Siin said söök ja söömine väärtuste reas hoopis tähtsama koha. Eks sellepärast, et laud oli kesisem, ja ka sellepärast, et Maiel polnud ju õigupoolest muid tegevusi. Mööda küla käia ning lõugu lõksutada ei olnud talle kunagi meeldinud, parem istus vaguralt paigal ning mõtiskles elu saladuste üle, mille kohta oli lugenud vihjeid piiblist või mõnest teisest raamatust, vahel ka kuulnud targemate inimeste suust.

Elu oli olnud piisavalt pikk ning sõdadest ja riiklikest muutustest hoolimata üsna ühtlane. Aga näe, elu lõpuks tuli selline sõit kätte. Kas oli Jumalal seda millekski tarvis? Igatahes mitte Maie ning tema usu katsumiseks — ta ei arvanud ennast nõnda tähtsaks, et tema pärast pidanuks niisuguseid massilisi küüditamisi korraldama. Aga kui kõiki neid inimesi vaadata, olid nad üpris erinevad, nende toomine ei võinud jumalik plaan olla. Nimekirjad koostati vallamajas ning need ei andnud tunnistust ei taevasest ega maisest järjekindlusest.

Aga ikkagi oli Maiel hea mõtelda, et Jumal on temaga tegemist teinud. Hea oli end anda ta kätte. Siis polnud Siber Siber ega näljahäda hirmus. Inimese keha pani igasugustele tingimustele kaua vastu, kui ta uskus Abimeest kõrval seisvat.

Enne kui lumi maha tuleb, otsustas Mai koos Tõnisega surnuaial ära käia. Ka nende noorte ja vanade eest, kes sinna puhkama läinud, tahtis ta Jumalaga rääkida.

Tal ei olnud tunnet, et temalgi tuleb kord siia heita. Mingit muud võimalust inimeste asjade korraldus ei pakkunud, aga näe, niisugust tunnet ei olnud. Ei tema ega Tõnis jää siia ning seepärast tahtis Mai eriti kosta nende eest, kellel polnud siit enam pääsu.

Mulla all lebas keha, tühi kest. Hinged lehvisid paremas paigas, seal ei olnud Eestit ega Venemaad.

Tõnis võttis reha kaasa. Siin polnud küll seesugused hauad, mis rehitsemist tahtsid. Üksik kõver kask ei andnud nii palju lehti, et neid oleks pidanud kokku kaapima. Hauakääpaks oli rohumätas, selle võis vana harjumuse järgi rehaga üle käia.

Tergo Kaarli töö seisis pooleli. Mai ei teadnud, kas sellepärast kurvastada. Eks olnud see üks maine asi. Kaarel, kes oli nõnda väga oma Malle hoidnud, tahtis tema jaoks veel midagi teha, mida oma eluaeg tööd teinud kätega oskas ja oli harjunud.

Mall oli esimene. Läks ootamata ja arvamata, veel õiget Siberi vaeva tundmata. Ta polnud ei vana ega tõbine, et pidanuks elu ees hirmu tundma, ometi olid tema päevad just nii pikaks antud. Kaarel aga ei saanud aeda valmis ja kellestki polnud jätkajat. Nähtavasti puudus selleks sisemine käsk, ei olnud teist niisugust inimest, kes oleks tahtnud sel viisil oma lähedast teenida.

Mai ei osanud ütelda, kas tema omas meeles pidas vajalikuks, et mehed võtaksid kätte ja viiksid Kaarli juba otsast laguneva töö lõpuni. Ülearu pikka aega poleks see tarvitanud ja jõudugi oleks jätkunud. Näiteks õhtuste võrkpallilahingute asemel.

Mai ei öelnud kindlalt: jah.

Olgugi palli tagumine ja tagaajamine üks tühja töö mustrinäidis, ei arvanud Mai, et niisugust asja pole noortele inimestele ülepea tarvis, et nad peaksid sellest eemale hoidma nagu kaardimängust, suitsetamisest või viinast. Liikumine pakub noorele inimesele rõõmu, on kehale kasulik. Maie-vanused inimesed liigutasid end tööd tehes, ju praegustele jääb sellest väheks. Või siis ei taha nad seda vähetulusat sunnitud tööd täie innuga teha. Parem jooksevad palli järel.

Surnuaia tara polnud tarvis ka kohalikul rahval, kelle eest Mai samuti palvetas, sest saab ju isegi jumalasalgaja, kes midagi ei usu, oma hingele kosutust, kui teine mõtleb tema peale hea tundega.

Kas maksis kohalikele seda praaktellistest aeda peale sun-

dida? Sest nemad ju jäävad, kui eestlased kord lähevad. Kas asendab mälestust eestlastest lagunev tellismüür?

Mai ei osanud tõesti aia kohta otsust teha. Kui Kaarel ise tuleks hauast ja saaks rääkida, kas siis temagi ütleks, et ehitage edasi?

Siin lamas Mart, kes ainsana ei võtnud Maie tehtud sööki. Ise ka suuremat ei valmistanud, oli kindel oma kastide peale, nagu oleksid need imekirstud, mis omapead jahvatavad ja küpsetavad.

Raske on selles eas veel midagi tahta, aga Seelmani tahtmatus ületas mõistlikkuse piiri. Seetõttu ta läks, kui uskuda Madist. Aga Mai oli tähele pannud muud. Tal oli tunne, et too kinnine mees vestles oma vaikimise tundidel kellegagi ning see keegi ütles: Mart, ära piina ennast, tule ära. Mardil ei olnud ühtki ülesannet, miks pidi ta võitlema, kui kergem oli alla anda?

Jüri Kandeni haud oli tühi. Kas see tähendas midagi, et Jüri põrm sai uhkele perekonnakalmistule? Lihtsat maatööd pidas ta pühaks, puhkus selle mulla läheduses, mida ta oli harinud, pidi Jürile sobima. Miks ei võiks Eesti kord kokku korjata kõiki oma lapsi, kes on maailma laantes hukkunud ja mulla leidnud, vähemalt neid, kes ei ole kodunt omal tahtel läinud?

Veel olid siin kaks kurba hauda. Noorte Pollide omad. Kes jäid Siberis arstiabita ja korraliku söögita. Rinnahaigus võttis nad ära, kui maailm oli juba leidnud vahendi tema vastu. Vanade puhul ei küsi me süüd, aga noore surm toob meisse ärevust, nõnda et peame küsima: miks ometi? Miks ei võinud ta oma päevi ära elada? Igal inimesel peaksid ju selleks olema võrdsed õigused.

Võrdsust elus muidugi ei olnud. Ega tule kõikidest pingutustest hoolimata. Sellesuunalised püüdlused pööravad suisa rumaluseks, järele jääb ainult suurte ja tühjade sõnade tegemine.

Viimasena oli siia toodud Amalie Toor, kes ajas lõpuni kangust maailma vastu, aga siin oli samuti lepitust väärt nagu kõik teised inimesed. Siin olid kõik ühetasa, soe mälestus libises üle inimestest jäänud piltide.

Mai ja Tõnis käisid läbi kõik eestlaste hauad. Tõnis kaapas rehaga igaks juhuks üle, otsekui kammiks kadunu pead. Mai aga tuletas inimest meelde, nagu ta teda mäletas. Ja ütles talle oma suure, puhta lepituse.

Lõpuks peatusid nad väravas, Kaarli uhke kaare all, ning Mai heitis pilgu üle kõikide haudade, millel kipakil ristid, laudkatus peal, või imelikud ülalt kitsenevad kastid, viisnurk tipus.

Ja ta ütles oma lepituse ka kõigile neile, kes siinkandis maa peal elanud, kelle kunagist olemasolu märkisid need kühmud siin või ei märkinud enam miski.

Siis läksid nad koju, kaks vana inimest. Mai oli paras jagu väsinud, kuid enesega rahul. Keegi pidi ju haudadel käima...

67.

Talvisel koolivaheajal tulid Heino, Meelis ja Seela sovhoosi puhkama ning end pisut rammusama toidu peal kosutama. Oli see kui tahes kesine, koolilapse kuiva suutäie kõrval ikkagi nuumamine. Mõlemad emad püüdsid teha, mis suutsid. Enesele seda ei öeldud, ei teatudki vahest; hoolitsus, pisut parem toit ja meeldiv puhkamine pidid olema tegurid, mis kiskusid õppureid vanemate juurde, mitte üksi kohus või harjumus.

Kaupo tegi sel ajal oma esimesi tehnikumieksameid. Tema sai puhkusele siis, kui teised pidid olema tagasi koolis. Emal oligi niiviisi parem. Pikemat aega seltsi, lastele aga enam tähelepanu, kui kolme asemel on kaks või üks.

Seela oleks tahtnud muidugi oma rahulikumat venda näha, Meelis aga oli nagu arust ära, ta ei leidnud enesele asu, käis ringi, otsekui oleks tal teine pool küljest kukkunud. Tal ei olnud kellegagi tülitseda, elu oli äkki tühi. Kõik meenutas siin Kaupot, aga teda ei olnud.

Ka koolis oli Meelis paaril esimesel nädalal rahutu ning pahur, aga õppimine, uued kaaslased, uutmoodi meetodid ja suhtumised haarasid kaasa, tuli olla kõige suhtes tähelepanelik, et end võimalikult kiiresti maksma panna.

Kas Kaupo tundis Meelisest samavõrd puudust, seda Seela pealt ei näinud, aga arvas, et küllap ikka. Kuigi oli tõenäoline, et Meelis kui sagedasem tülide alustaja sõltus vennast rohkem.

Ema korraldas puhkust aktiivseks. Töid-tegemisi oli kogunenud palju. Nagu ta ise ütles, oli ta kogu selle aja elanud nõnda: vaadanud tegemist ootavate asjade peale ning öelnud enesele: küll tulevad poisid ja teevad ära. Ta oli sellega nii harjunud, et tal on tublid poisid, kuigi oli vahel surmani tüdinud nende sõnelemisest ja hooplemisest. Ta ütles:

«Käsi lihtsalt ei tõusnud mõnda asja tegema, kuigi jõud oleks üle käinud. Nagu ei tahtnudki, aina mõtlesin: oleks nüüd poisid siin. Mitte et ma lükkasin nende kaela, aga poiste käes käib ju kõik mängeldes, seda on nii hea tunda...»

Ka Seelal oli tegemist, aga tema oli teisejärguline kuju. Tema tööd olid sellised, mis emal tuli igapäevases elus nagunii

ära teha. Neid ei saanud kuhjata ega panna Seelat ootama. Ja ema ei soovinudki seda. Nii sai Seela suhteliselt hõlpu.

Aga mõnestki tööst võttis ta koos Meelisega osa, oli Kaupo asemel.

Nii said nad sigala juurest kirju härja ning sõitsid metsa puid tooma.

Puudega muutus iga aastaga kitsamaks. Elavat puud raiuda ei tohtinud. Metsakuivad haavad olid madalamates kohtades lausa üksteises kinni, aga neile leidus ka hulgaliselt tahtjaid.

Poisid olid ümberkaudseid metsi juba ammu revideerinud ning teadsid head salu, kus seisis püsti suuremal hulgal kuivanud haabu. Need ei olnud mingid pehastunud puud nagu niiskematel aladel, vaid kuivad, nõnda et kui kirvega vastu tüve kopsasid, siis kõlises.

Ema oli tahtnud kaasa tulla, aga Meelis lükkas ta uhkelt kõrvale. Küll nemad saavad Seelaga kahekesi hakkama. Härg astus aeglaselt, teerada oli umbe tuisanud, ree kõrval kahlata polnud isu. Meelis togis aeg-ajalt härga kepiga, aga see oli mõttetu tegevus, loom ei teinud välja. Ropult sõimata Meelis ei viitsinud. Mitte et ta oleks Seelat häbenenud, sest nood sõnad ei tähendanud midagi, olid rohkem nagu kirjavahemärgid. Aga härg seda ei teadnud, talle need mõjusid.

Seela oli Meelisega nagunii kogu aeg koos, sellepärast ei olnud rääkimise tahtmist, kumbki mõtles omi mõtteid.

Linnas oli Heino aidanud neile korterit vaadata. Heino tuttavate eestlaste juurde ei tahtnud Seela minna, see oli tema jonn. Pärast võeti sinna kostilisteks kaks eesti noormeest Sveni sovhoosist. Seela hing oli rahul ning ta uuris, mis noormehed need on. Ka nemad õppisid õhtukoolis ning läksid kohe lõppklassi. Seal oli nüüd juba neli eestlast, kõik toredad poisid. Aga Heino oli siiski kõige toredam. Mikk oli temast ilusam, ent Heino oli sisukam. Huvitavam oli ta ka Svenist, kes kirjutas luuletusi.

Heino elas oma endises kohas, aga enam talle seal ei meeldinud. Seela sai ka peretütrest teada, see ajas teda ainult naerma. Dunjal olid patsid ümber pea ning silmad alati unised.

Sven elas ühe oma sovhoosi inimese juures, kes oli hiljaaegu majandist pääsenud ning linna maja ostnud. Uusasunikud ei ole enamasti lahked, aga Svenil oli selle perega vana tutvus.

Meelis ja Seela elasid mõistagi koos, mõni maja Heinost eemal linna ääre poole. Majaomanik oli närviline naisterahvas, kellel oli kaks rüblikust poega. Tärkelid võeti korterisse tingimusega, et nad aitaksid poisse õppimises, mis nende käes kui-

dagi ei läinud. Perenaisel oli mees, kas laste isa või mitte, see jäigi arusaamatuks. See mees ilmus välja harva, kord või paar kuus, ning alati ootamatult. Ta ütles end olevat jahimehe. Käivat oblasti põhjaosas ning ka väljaspool selle piire karusloomi küttimas. Vahel tuli ta tõepoolest tooreste nahkadega ja siis oli tuba nende lõhna täis. See oli muhe mees, rääkis vähe, aga huvitavalt. Ta ütles, et armastab loodust, aga mitte inimesi. Seda oli ta naise pealt näha. Vahel oli mees mitu päeva järjest kodus ja siis võis tähele panna, kuidas ta meeleolu üha halvemaks läks. Mõnikord norutas ta laua ääres ja jõi üksinda, kodust kadus ta alati ära öösel, kas pärast riidu, jäi teadmata, Tärkelitel oli hea uni. Poisid ei teinud jahimehest suuremat välja. Ütlesid: ah see tuli. Naise närvilisus tõusis enne mehe väljailmumist ja pärast tema lahkumist, vahepeal oli meeleolu ühtlane. Mehe esimesel kodusoleku päeval oli ta rõõmus ja tahtis kangesti kõigile kingitusi teha. Suuremat tal kinkida ei olnud. Kui ta oli tõesti midagi naabrinaisele ära andnud, siis tõid poisid selle paari päeva pärast tagasi, et emal oleks järgmisel korral jälle kinkida.

Heinoga ei olnud Seela nii palju koos, kui ta oli lootnud. Temal olid päeval tunnid, Heinol õhtul. Kui Heino koolist tuli, pidi Seela juba magama, et hommikul varakult üleval olla. Vahel ta tegi erandi, aga mitte sagedasti. Ta tahtis ka selles koolis kuuluda paremate hulka, uues kohas tuli harjuda ja teisi enesega harjutada, see nõudis pingutust ja lisaaega. Alguses ei võetud neid tõsiselt — kuigi heade tunnistustega tulnud, aga külakoolist. Ja kui paljud õpetajad peale direktori tunnistusi teadsidki. Vene keel polnud veel sugugi käes, paaril korral tuli ka ette, et nende üle naerdi, mida sovhoosis ei juhtunud.

Kui Meelis oli talle omase enesekindlusega paar korda matemaatikas hiilanud, hakati neid mõlemaid tõsisemalt võtma. Siiski jäeti esimesel veerandil neile vene keele kirjaliku hinded tunnistusele panemata ning õpetaja, kes vahel rääkis võltsi vaimustusega mõnest suurest kirjanikust, oli üsna ülbe. Ta teatas klassi ees, et Tärkelitel oli veel vara kaheksandasse tulla. Kuigi Meelis oli kellest aasta, kellest kaks vanem. Huvitav, kus nad pidid seda keelt õppima kui mitte koolis?

See aga kasvatas pigem jonni ning mõlemad auahned Tärkelid pingutasid veelgi, et ennast maksma panna. Kõikides teistes ainetes peale vene keele olid nad juba talveks teistest selgelt üle, ainult punapäine nõbinina Julia, klassi priima, suutis nendega võistelda. Too Julia polnud sugugi kade uute pürgijate peale. Kui klassis tekkis mingeid vaidlusi, astus ta alati Tärkelite poolel välja.

Hea siiski, et nad olid kahekesi. Seela pidi ägedat Meelist alatasa rahustama ning tema võimalikke konflikte ära hoidma või mahendama, Meelis aga oli õe eest väljas. Vahel kippus ka siis kaitsma, kui seda tarvis ei olnud.

Õpilased olid siin suuremad ning omavahelised suhted meenutasid tihti täiskasvanute omi. Nendes, kes pärit rajooni-keskusest, oli midagi linlikku, rohkem võltse hoiakuid kui maalastes.

Pühapäevad olid Seela omad. Siis oli ta terve päeva Heinoga.

Paari nädala pärast sai ta kuusteist.

Ema oli kaks päeva tagasi äkki istunud Seela kõrvale ja öelnud:

«Ma pean sinuga vist mõnest asjast rääkima.»

Enesele ootamatult oli Seela punastanud.

Ema otsis sõnu, kogeles, oli näha, et ta oli jutuajamist kaua ette mõelnud, aga see ei tahtnud kuigi ladusasti välja tulla. See nende muidu nii kindla sõnaga emme oli nüüd üsna saamatu.

«Sa saad varsti kuusteist... Sa sõbrustad juba ammu Heinoga ja ma ei tea... kui kaugele teie vahekord on arenenud... Sa arvatavasti tead, kuidas tulevad lapsed... ja kuidas teha, et neid ei tule...»

Seelal oli ema katkendlikust jutust meeles iga sõna, hääletoon, millega see öeldud, ja ema näoilme. Sellest hoolimata, et ta ei suutnud näha ega kuulda, tal oli hirmus häbi ja ta oleks tahtnud peita pea ema sülle nagu lapsepõlves.

Nad ei olnud emaga kõige lähedasemad. Tundus, et ema ei ole üldse eriti hell või häbeneb oma tundeid. Kuigi ta vahel võis lausa sentimentaalseks muutuda, aga siis asjades, mis olid kaugemad ega puudutanud nende peret. Seelale näis, et oma südames hoiab ema kõige rohkem Kaupot, kuigi temal oli õigus pesamunaseisusele. Nii kahju oli, et isa ei olnud lähedal. Seela mäletas teda hästi ja mäletas oma armastust isa vastu. Ta oli kindel, et isa võis kõiges usaldada ja isa oleks olnud talle väga lähedane. Vahel mõtles Seela, et Heinos armastas ta ka natuke oma isa, suurt ja tugevat sõpra.

Kaupo oli muidugi emale hea poiss. Ta oli esimene, esimesi mäletatakse alati vist kõige paremini, teistes pole enam seda uudsust.

Meelis oli vahel trotsi täis ja väitis, et tema on kass, kes kõnnib omapead. Aga ta polnud seda tuhkagi. Ta sõltus nii Kaupost kui ka Seelast ja oli neisse oma karedal viisil kiindunud. Seelat kartsid mõlemad poisid ja ülbitsemisest hoolimata

kuulasid ta sõna. Sest tema nõudis korda ja nad said selle vajadusest aru, ainult täitmisega oli raskusi.

Seela teadis, et nende perest jõuab kõige kaugemale Meelis. Kui ta enne mõne müüri vastu pead ära ei purusta. Praegu hoidis teda tasakaalus Seela, eks hiljem tule mõni teine. Meelise-taoline poiss armub ülepeakaela, aga tõenäoliselt möödub see tal kiiremini kui teistel Tärkelitel. Pettumusi elab ta üle vihastades ja see on kõige parem.

Niisiis oli ema Seelale rääkinud mehe ja naise vahekorrast. Üht-teist Seela teadis, ta oleks praegu tahtnud, et ta oleks juba kõike teadnud, et ema jutus ei oleks talle ühtegi uudist ja ta võiks teda üldse mitte kuulata. Iga sõna jäi talle meelde, kuigi ta ei saanud mitte kõigest aru. Aga ta võis jutu hiljem läbi mõelda.

Ema rääkis naisterahva tsüklitest, seda Seela teadis, munaraku küpsemisest, ohtlikest ja ohututest aegadest. Miks ohtlikest? Seela ei julgenud seda küsida. Siiski aimas ta, et ohuks nimetab ema lapsesaamist. Ka rääkis ema, mida mehelt peab nõudma, et äpardust ei juhtuks.

Oli tunda, kuidas emal keerles keele peal küsimus, kas nendel on Heinoga see juba olnud, aga ta ei julgenud välja ütelda. Ta oli oma jutu koostanud nii, et Seela peaks ise selle kohta aru andma või mõne küsimusega end reetma, aga tüdruk püsis täiesti tumm. See tegi ema ülesande raskemaks.

Seela tahtis, et ema lõpetaks, kuigi seda kõike oli oluline teada. Miskipärast ei olnud Seelas õiget uudishimu või oli häbitunne nii tugev, et mattis uudishimu enese alla.

Ema oli öelnud:

«Heino saab varsti kakskümmend. Ta on juba mees... Kuigi ta on väga tõsine poiss, kellel on kohusetunnet ja kes oskab hoiduda kergemeelsetest sammudest, ometi on ta sellises eas, kus looduse hääl on nii tugev, et võib kõik muu summutada...»

Ja siis ütles ta nii julma lause, et Seela võpatas:

«Kui ei ole sina talle see naine, siis on mõni teine...»

Kas tohtis oma tütrele nõnda öelda? Sõna «naine» otse lõikas Seelat. Kuigi ta oli omaette isegi teatud uhkusega mõelnud, et ta on ju naine, on ju.

Ei, seda asja ei ole nende vahel veel olnud, kuigi nad on paaril korral olnud sellele väga lähedal. Aga Seelas oli siis välja löönud metsik instinkt, mitte hirm, vaid mingi loomalik tung vastu panna. Heino ei käinud väga peale, oli tunda, et ta hoidis ka ise ennast tagasi, aga Seelal oli mõnigi kord poisist kahju, kui nägi, kuidas ta kannatas. Seelas endas oli rohkem

uudishimu. Mis eriline asi see siis on, et nii suur osa elust selle ümber keerleb? Vahel oli keha nii imelik ja see tekitas temas suurt hämmingut.

Mõnikord, kui Heinot ei olnud läheduses, oli Seela sellele kainelt mõelnud. Mis siis ikka, polegi vahest nii vara, kuigi ta on alles viisteist. Ta teadis tüdrukuid, kes on selles eas juba sünnitanud. Nende peale vaadati halvasti, aga see ei muutnud asja. Seela ei hoolinud maailmast nii väga. Sünnitada ta muidugi ei tahtnud. Teda oli sellega seoses huvitanud, kuidas hoiduda rasedusest, aga seda võis ta mõnelt naiselt, näiteks Jutalt, küsida vaid oma kujutluses. Nüüd, kus ema hakkas sellest rääkima, ei suutnud ta ikkagi suud lahti teha, et täpselt järele pärida ja asi enesele selgeks teha.

Oli siiski kena, et ema ei hirmutanud, ei rääkinud koledatest tagajärgedest — nagu oleks üks roosa lapsevänts noorele naisele midagi ennekuulmatut ja halba —, ei käskinud meesterahvast kui kuradist eemale hoida, vaid võttis elu realistlikult ning pigem tõukas Seelat tegudele, õpetas, kuidas hoiduda soovimatu eest, et Seela saaks koolis käia ning täita oma teist eluprogrammi. Mitte et ema oleks soovitanud nautida elu seda külge, kuid ta võttis seda kui paratamatust, mis tütre ellu peab tulema. Imelik üldse, et ta oli oma manitsuse nii hiljaks jätnud, kuigi teadis nende armastusest kogu aeg. Või arvas ta, et ema silma all see ei juhtu? Nii naiivne ta siiski polnud.

Jutt lõppes kuidagi eimillegagi. Seela ei öelnud ühtki sõna, ei nutnud ega naernud, ainult oli häbi pärast üle näo punane. Ema ei saanud midagi teada. Ta oli äkki nagu väga väsinud pingest.

Seela oleks pidanud tal võtma kaela ümbert kinni, võibolla isegi tänama usalduse eest ning rääkima kõik ära, et ema süda ei valutaks. Ta sai sellest aru, aga ei suutnud nii teha. Ta peab nende mõtetega harjuma, vahest suudab kunagi edaspidi. Kuigi vaevalt.

Kas jäi emale mulje, et ta on tühja rääkinud? Ei olnud ju. Mida tal parata? Ta ei saanud kätt ette panna, sõnad on vaid sõnad, kõike peab inimene omal nahal kogema, alles siis saavad sõnad tähenduse. Kui ta on oma tütart õigesti kasvatanud, kui tütre sees on olemas kõik keelud ja käsud, pidurid ja kiirendused, siis on korras, süsteem reguleerib end ise. Ei juhtu Seelaga midagi halba.

Üldiselt ta ju usaldas ema ning luges tema otsuseid õigeks. Kuigi ta oleks veel nüüd suure tüdrukuna väga tahtnud, et isa oleks nende juures, tunnistas ta ema põhjendused õigeks, kui too ei kavatsenud isa kutsuda sovhoosi virelema. Kaheksa aas-

taga oli Seela loomulikult isast võõrdunud, ja kui nad edasi lahku jäävad, võõrdub veelgi rohkem. Isa oli vaieldamatult väärt mees. Kuigi kaugel, sõltus kõigi nelja elu tema tublidusest. Neil oli tänu temale sovhoosis veidigi viisakam elamine, polnud nälga ja nad said tema rahasaadetiste tõttu edasi õppida keskkoolis. Aga ta oli Seela jaoks paraku midagi abstraktset. Vanglast oli saabunud kaks armetut pilti. Paljaks aetud pea, väsinud nägu, vangiriided, number riietel. Selles oli midagi ängistavat. See ei saanud olla isa. Isal pidi olema lõhn, sõnad, pilkavad naljad, aga praegu oli ta vaid rahasaadetis. Siiski ei võtnud Seela enesele õigust arvustada ema otsust.

Heino oli öelnud, et varsti muutub kõik paremuse poole. Heinot tahtis Seela eluaeg uskuda. Seepärast tuli olla kannatlik, küllap nad kohtuvad varsti selle vintsutatud mehega, siis ümbritsevad nad ta hoole ja hellusega, et ta muutuks taas nende isaks, lähedaseks, ruumiliseks, kombatavaks inimeseks...

Nad jõudsid metsa lähedusse teispool Soolajärve, seal oli vähekäidav tee, mis viis naaberkolhoosi. Siit oli läinud vaid traktorisaan, sedagi ammu, jälg oli vaevu nähtav ja reel ei olnud sellest palju kasu. Härg liikus visalt, Meelis pidi teda kogu aeg tagant utsitama. Metsa alla ei tahtnud loom sugugi pöörata. Meelis sundis ta rajalt ära minema, ta kahlas mõne sammu ning jäi seisma. Seal ta võis seista, kuni Meelis ja Seela võtavad koorma jao puid maha.

Siin tehti puid rohkem suvel, aga emal olid näpud põhjas. Ilmselt oli tal kuuri alt varastatud. Poisid olid asjata puud liiga peeneks teinud, nendega oli hea tuld hakatada. Jälgi viis meierei poole. Sinna ei saanud õiendama minna, sest emal olid naistega head sotid, ta sai rõõska koort, mida hapendas, tegi võid ning andis lastele linna kaasa.

Sellepärast kahlasid Meelis ja Seela nüüd kubemeni lumes, et ema külma kätte ei jääks. Poiss lükkas labidaga tüve ümbert lund niipalju ära, et nad pääsesid kahekesi saagima. Meelis oli suur hoopleja, töö ei liikunud sugugi nii libedasti kui sõnad suus. Kui poisid kahekesi olid, tuli suurem pingutus ning ka järjekindlus Kaupo poolt. Seela ei suutnud teda asendada.

Metsakuiva puud oli üsna nöök jalalt saagida. Päris võhmale võttis, enne kui tüve läbi said. Seela mõtles, et Heino ei paneks teda küll niisugust tööd tegema. Aga ei tahtnud ka vilets olla. Elu oli harjutanud mõtlema nõnda: kui kord mehed jälle ära võetakse, peame meie kõigi töödega toime tulema.

Lõpuks oli neil kümmekond tüve lume sees maas. Meelis tõmbas hinge ja asus laasima. Liiga haralised need kõrge metsa puud ei olnud. See töö läks poisi käes paremini kui saagimine,

mis nõudis kannatlikkust. Seela proovis üksinda pika saega tükeldada. Väga ta ei pingutanud, ootas, kuni Meelis lõpetab, aga sooja saamiseks pidi liigutama.

Nad jätsid puud nii pikaks kui võimalik, tüvedel oli ree taga ruumi lohiseda küllalt. Puu kohta tuli vaid üks, harva kaks lõiget, ladvakõverikud jäid üsna pikad.

Reega oli metsa vahel peaaegu võimatu manööverdada. Härg vajus sisse, edasi ei läinud. Suure vaevaga sai ringi keerata. Hõlpsam oli puud tee peale lohistada. Meelis oma suure ja räpaka jõuga tegi selle ära, Seela sai vaid mõne kergema puuga hakkama.

Kui koorem oli peal — kümme puud andsid päris paraja virna —, hakkasid nad kodu poole liikuma. Nüüd sammusid mõlemad koorma järel, olid surmani väsinud ja ühtki mõtet ei tulnud pähe. Saaks vaid rutem koju, koorma maha, ema viib ise härja lauda juurde.

Nad ei jõudnud kuigi kaugele sõita, kui kolhoosi poolt tuli neile järele hobune väikese saaniga. Väsinud metsatöölised ei uudistanud tulijat, paljugi, mis või kes. Ent nende kohal hobune peatus ning saanis istuv võõras mees küsis:

«Kust te need puud võtsite?»

Meelis näitas käega tahapoole, sinna, kust puud olid toodud, lume sees kahlamise jälgi oli metsaalune täis, eks teeline pidi neid näinud olema, kui sealt mööda sõitis.

«Kes teil lubas neid võtta?»

«Need on ju metsakuivad. Neid tohib,» ütles Meelis.

«Kust te olete? Mis teie nimi on?»

Meelis oli veel poisike. Iga täiskasvanu võis su nime küsida, selleks ei pruukinud ta miilits olla.

«Sovhoosist. Nimi on Tärkel.»

Mis meil ikka karta või varjata, arvas ka Seela. Selline päri-mine oli muidugi vastik. Näitas, otsekui oleksid nad kurjategijad.

«Kas te teate, kust maa pealt te need puud võtsite?»

Emakese maakera pealt, kust mujalt, mõtles Seela.

«Mis mõttes?» küsis Meelis.

Võõras ei olnud eriti kuri mees. Ta selgitas:

«Te võtsite need kolhoosi maa pealt ja nüüd tuleb teil üsna kõva trahvi maksta.»

Kusagil polnud piiri märgitud, aga mis see aitas. Teadmatus ei vabanda kunagi. Meelis ütles:

«Me tõepoolest ei teadnud seda.»

«Kehvasti läks teil, noored inimesed,» ütles mees otsekui kahetsedes. «Seda teed käiakse väga harva, aga näe, just täna oli mul asja. Mina olen juhtumisi kolhoosi esimees. Ma ei või

lubada, et minu maa pealt puid varastatakse. Sovhoos laiutab nagunii ja elab mul seljas...»

Viimane oli üsna sõbralik jutt. Esimees ei püüdnudki muljet jätta, nagu esindaksid Tärkelid just kõige kurjemalt seda sov-hoosi.

«Me ei teadnud tõesti,» kordas Meelis. «Mis me siis peame tegema?»

«Kas te olete väljasaadetute hulgast?» küsis esimees.

Meelis noogutas. Nähtavasti oli aktsent tunda.

«Homme tulge kontorisse ja makske ära, annan kviitungi vastu.»

Võõras viskas koormale hindava pilgu, andis hobusele piitsa ning sõitis kuljuste tilisedes sovhoosi poole.

Kolhoosnikud närivad männikoort, aga esimehe hobusel kõli-sevad kuljused looga küljes, mõtles Seela. See mõte oli miski-pärast esimene ja ilmselt mitte kõige targem, vähemasti mitte kõige asjakohasem.

Trahvimaksmise mõte oli üsna mõru. Meelis näis sellega roh-kem tegelevat. Olid nad ju tema teadmise järgi siia metsa tul-nud. Mõnes suunas ulatusid sovhoosi maad kümnete kilomeet-rite taha, siin oli piir keskusele nii lähedal. Kust võis tema seda teada. Kes oli teda kutsunud kontorisse kaarti uurima? Kui neil sellist asja üldse oli.

Kodus arutati asja emaga. Ema läks Netsvetai juurde, rääkis loo ära, küsis nõu. Netsvetai ütles:

«See sinu Meelis on vist juba sinu enese pikkune?»

«Pikem,» vastas ema.

«Siis osta pudel. Annan homme hobuse, las viib esimehele pooliku, mingit trahvi ega ka puuderaha ta ei võta. Pole ta ise selle metsa eest kopikatki maksnud.»

«Kas poiss tuleb sellega toime? Võib-olla pean ise minema?»

Netsvetai vaatas talle etteheitvalt otsa.

«Naised pudeliga ei käi. Käivad ainult viletsad naised, või kui ei ole muud väljapääsu ning on väga vaja.»

Meeldiv see ülesanne Meelisele ei olnud. Tema, kes ta muidu oli seltskondlik ning väle uudse ettevõtte peale, hakkas tõr-kuma. Mitte just tõrkuma, vaid asju loopima ning kiruma. Seela mõistis teda. Ei ole vist maailmas vastikumat asja kui pistiseandmine. Kumbki pool saab alandatud. Aga kui selles asjas seisavad vastamisi kogemusteta nooruk ning paadunud ülemus...

Seela pakkus ise:

«Ma tulen sinuga kaasa, olen moraalseks toeks. Kontorisse ma muidugi sisse ei astu, ootan õues.»

Mõtles lisada: ja kui sulle kallale tullakse, karju appi, tulen oma tohutuma jõuga. Aga poisi vastu pidi praegu õrnatundeline olema ning Seela jättis lisamata.

«Maksame parem selle trahvi ära,» ütles Meelis.

See oli kaunis vastuvõtmatu mõte. Isa külmanabal vaevaga teenitud raha polnud tuulde pildumiseks. Sovhoosilt sai puid tasuta. Loll oli mõelda, et nüüd peab nende eest maksma. Oma teadmatuse, rumala juhuse pärast.

Nad said hobuse ja sõitsid. Pudel oli ajalehe sisse mässitud. Seela jäi kontori ette ootama.

Esimees ei tundnud kohe Meelist ära.

«Ma olen sovhoosist.»

Esimees noogutas ja vaatas kompsu poisi käes.

«Nii et tõid ära?»

«Ma tõin selle,» kogeles Meelis.

Ta pani pudeli esimehe ette lauale. Too kompas seda läbi paberi.

«Tubli. Asi on kombes. Kui teine kord tahad sealt veel puid võtta, tule enne ja küsi.»

Et ma sinna veel oma jalga tõstaksin! mõtles Meelis.

68.

Endiselt koguneti õhtuti Kandenite majja. Kuigi nüüd olnuks rohkem ruumi Tärkelite juures. Eriti kuna Heidi oli üksinda jäänud. Ta kutsus mitmel korral, aga harjumusel on oma jõud. Ka oli talvel mugavam minna naabermajja kui üle tuulise platsi.

Nüüd istuti küll rohkem Mannase ja Toori poole peal, siis ei seganud Juta lastel õppimist.

Tihtipeale mängiti seal kaarte. Talvel, kui noored olid linnas, siiski vähem. Asja eestvõtjaks osutus kummalisel kombel Anton Toor. Kui oldi niisama istuma tulnud, tõi ta laekast kaardid välja ning pani vaikides lauale. Ja kui keegi külalistest siis huvi ilmutas, läkski mänguks. Osa võtsid Marek, Enn, Orgita, vahel ka Vilma ning isegi Helga Mannas. Kõige meelsamini mängiti bismarki, viitsada, vahel ka marjast või lambapead. Orgita üritas teistele bridži õpetada, aga sellest ei saanud asja.

Siiski oli kaardimängimine rohkem laste asi ja jäi kõrvale, kui jätkus vähegi huvitavat jututeemat. Tavaliselt olid pajatajad Orgita või Juta. Neil harvadel kordadel, kui tuli Olev Topman kas üksinda või koos kummagi naisega, rääkis muidugi tema. Vahel üritasid otsa enda kätte saada Polli Ester või Ann

Kahur, aga neil oli hoopis teistsugune jutt, selle vastu ei tuntud üldiselt huvi. Ester käis siiski harva, sest kuigi seltskondlik, arvas ta, et pole midagi peale hakata publikuga, kes su juttu ei usu või paneb seda koguni naeruks.

Sellest saadik, kui sovhoosi ilmus Meeta, kuulati meelsasti teda. Ta tõi kaasa teise maailma, sünge ja kurja, aga neile õpetliku. Meeta oli hea jutustaja ning oskas isegi hirmsad asjad teha nii elavaks, et need ei tundunud enam sedavõrd hirmsatena. Ka oli tal omapärane huumor, nõnda et tihti naersid kuulajad kohtades, kus pidanuks nutma.

Mõnikord mõtles Orgita, kas kõik, mis sellel maal toimub, on ikka võimalik. Kahekümnendal sajandil. Rahva hulgas, kellel on oma kultuur, kuigi noor, aga mõnelgi alal maailmatasemele küündiv. Inglise kuningas John sai lisanimeks Verine, sest tema hingel oli vist üheksa mõrva. Mida pidi siis ütlema kaasaegsete juhtide kohta, kes saatsid miljoneid sõtta, rahuajal aga näljutasid ning tapsid laagrites tööga taas miljoneid! Pluss sadadesse tuhandetesse ulatuvad poliitilised mõrvad. Rääkimata tervete rahvaste hukkamisest ja massilisest ümberasustamisest.

Kuidas oli see kõik võimalik meie eneste silme all?! Me nägime ega karjunud, vaid tõmbasime küüru selga ning lootsime, et löök läheb mööda. Vähe sellest, iga teine oli valmis asuma vangivalvuriks, sest arvas, et saab üksnes valida, kas olla vang või valvur. Kui paljudel niinimetatud ausatel kodanikel lasus tegelikult samuti süükoorem. Nad ei pruukinud lausa ise kedagi laagrisse saata, aga kas leidus niisuguseid, kes julgesid öelda, kui naabrit võtma tuldi, et too pole milleski süüdi? Mugav oli mõelda: noh, kui ta kinni võeti, ju ta on siis ikka midagi teinud. Kuni võeti sind ennast...

Oli veebruar 1953. Raske pilv kattis taevast, mõni üksik arvas nägevat lootuse valgust. Orgita ei tohtinud oma mõtteid kellelegi rääkida, kuigi ei kuulunud argade kilda. Ta oli vana, tal polnud oma järelejäänud eluaastatest palju kaotada, siiski on vanad ettevaatlikumad kui noored. Neil jätkub igasuguseid ihuhädasid ja nad on nendega harjunud, ometi kardavad uusi. Võib-olla noored ei tea neid karta.

Kui ta oli noorem, mõtles ta tihti mõne vanamehe kohta: noh, mis see peaks küll värisema, on ju maa peal küllalt elanud, on piisavalt vingerdanud, aeg oleks selg sirgeks lüüa ning hakata tõde rääkima. Ja kui too seda ei teinud, mõtles Orgita: vanamees on lihtsalt nii harjunud valega, et peab seda tõeks, ei erista enam ühte teisest.

Nüüd sai ta vanadest paremini aru. Nad polnud vait mitte argusest ega mugavusest, vaid sellepärast, et maailmas ei tasu-

nud millegi pärast oma nahka turule viia. Eriti räpane asi oli poliitika. Vanad olid õppinud mustusest eemale hoidma.

Ja ikkagi immitses vahel hinge süütunne. Siis ütles ta endale: sina saad aru, aga ei anna teistele teada, ei kuuluta tõde. Seepeale vastas ta enese rahustuseks: tõeni tuleb igaühel jõuda iseseisvalt, keegi pole veel tõde kuulutamise peale omaks võtnud, või ehk ainult fanaatikud, kes ei oska tõega midagi mõistlikku peale hakata, panevad selle teistpidi valet teenima.

Vahetevahel vaevavast süütundest sündisidki Madise poliitilised monoloogid, aga neid kandis ta ette enamasti iseendale.

Ka nooremast peast pidas ta tihti omaette dispuuti, selgitas sisemises vaidluses tõde, püüdis vastast väärata, ilma et oleks tollele avalikult ühtki sõna öelnud.

Et ta oli seltskondlik ja võttis hingega oma kaasmaalaste saatusest osa, siis püüdis ta oma kirglikke sisemonolooge ka kuuldavale tuua, aga enne tuli need panna kujundite keelde. Endale ütles ta: selleks, et need oleksid arusaadavamad; tegelikult aga selleks, et need ei oleks nii otsesõnalised. Tark taipab ise; ka tuntud tõde saab sulle alles pärast iseseisvat avastamist või põhjalikku läbiseedimist tõeliselt tuntuks.

Meeta pajatused olid teist laadi. Tema ei püüdnud midagi tõestada või kihutustööd teha, ta rääkis lihtsalt asju, mida oli näinud või teistelt kuulnud, järeldused koorusid ise välja.

Laagrilugusid oli tal palju, kaks aastat selles ülikoolis polnud tühja läinud. Meeta ütleski, et edasirääkimisega tagastab ta ühiskonnale võla, tasub selle eest, et too talle õppust võimaldas. Jah, küllap oli rääkimine omajagu ohtlik, praegusel ajal võis see tähendada täiendusele saatmist, aga sellest ei saanud hoolida. Need üsna süütult istutud kaks aastat olid kinnitanud Meeta usku, et kui karistus, siis olgu ka, mille eest. Kõige tähtsam, et süda oleks rahul. Kas laagris leidus vähe selliseid, kes olid enne vandunud igavest truudust režiimile, mis neid vanglasse aitas, ning vandusid seal aina edasi; need olid kõige õnnetumad inimesed, ülekohtutunne näris neid palju rohkem kui välised kannatused ja hädad. Kõige parem oli usklikel. Nende meelt ei kõigutanud miski, nad võisid õndsa naeratusega surma minna, peaaegu kannatamata. Timukad olid nende vastu võimetud.

Meeta ei süstematiseerinud kogetut, ei targutanud, tema oli lugude jutustaja. Aga ta väitis: keegi peaks selle kõik kokku panema, et luua pilt võtteist, millega hävitatakse uuemal ajal inimesi, keda nähtavasti sigib liiga palju juurde.

Ta rääkis näljatundest, sellest, kuidas on võimatu mõelda kõrgeid mõtteid, kui sind närib üksainus soov. Hea on olla

vabaduses enesenäljutaja, kui tead, et võid iga hetk kõhu täis süüa.

Ta rääkis mõnitamise erisugustest võtetest, millega end lõbustasid järelevaatajad. Neid võtteid oli ajaloos palju leiutatud ja leiutati aina juurde. Igavusest sündinud mõnitused mõjusid miskipärast võikamalt kui järjekindel julmus või lausa hävitamine.

Ta rääkis blatnoidest, kes terroriseerisid kogu laagrit, ent olid ometi vahel inimlikumad kui laagri juhtkond.

Ta rääkis sisekorrast, koputajatest, soojema koha otsijatest, sanitaarosakonna võimust, üksteise tagant varastamisest ja paljust muust. Rääkis ka sõprusest, võitlusest elu ja surma peale, kõige hullemaski põrgus elavast huumoritundest. Rääkis surmast, mis seisis igaühe selja taga, andis su päevale ja tegevusele isesuguse mõtte. Rääkis ootamisest ja tuimusest, kui enam ei oodatud.

Liiga palju oli seda kõike, ometi liitusid üksikud killud mingiks mosaiigiks. Võibolla iga kuulaja kujutluses erinevaks, aga siiski tõeseks.

Kui juttu tuli siinsete küüditatute olukorrast, tõi Meeta võrdluseks nende saatuse, kes viidi ära neljakümne esimesel. Ta rääkis perekondade lahutamisest, meeste saatmisest laagritesse, tõbedest ja näljast, sõjaaja õudsest olukorrast.

Kui neljakümne esimese aasta küüditamisest teati, siis uudiseks oli Orgitale ja nähtavasti ka muule siinsele rahvale see, et väiksemad äraviimised käisid pärast sõda pidevalt. Terveid külasidki saadeti tapi korras Siberi poole. Väikesi lapsi ja vanu veeti läbi jaotuslaagrite, nad istusid suurlinnade vanglates, oodates edasisaatmist. Perekonnad olid teel, kaasas praktiliselt mitte midagi, sest neil polnud lubatud võtta. Lõpuks pandi nad kusagil keset asulat maha: otsigu ise enesele süüa ning ulualust. Inimesi suri kui kärbseid. Kõige nõrgemaks osutusid keskealised elujõulised mehed.

Inimese elu kulges ühest laagrist teise, ühest õnnetusest teise, miski ei kaitsnud teda, õigusi polnud olemas, naeruväärne oli rääkida isiksusest, valikuvabadusest või muust säärasest, millega sisustas oma aega normaalse ühiskonna keskmine äraolija.

Inimgeeniuse suuremaid saavutusi oli üksteise hävitamise süsteem. Mitte üks süsteem, vaid lausa süsteemide kogum, omavahel võistlevad meetodid õppisid üksteiselt. Või oli see looduse kättemaks inimesele, kes tahtis temalt aina vägisi võtta?

Meeta rääkis oma jutte huvitavalt, vahel isegi lõbusalt, aga kui pärast järele mõtlesid, oli kõik kokku nii hirmus, et küllap mõtles mõnigi: oleks parem, kui ma seda ei teaks. Pilt sinu

ainuomasest maailmast saab liialt määritud. Sa elad oma ajas, ei saa ju seda valida, aga ajastu räpasus sisendab sulle haledust selle pärast, et oled niisugusesse aega ja niisugusesse maailma sattunud. Raske on sellise tundega elada.

Nad olid ise ühest põrgust läbi käinud ning tahtsid, et inimesed maailmas, just kõige roosamad ja rahulikumad, kuuleksid sellest iga üksikasja, et nende rahu saaks häiritud ning kõik koos jõuaksid äratundmisele, et selle maailmaga peab midagi ette võtma, see ei ole enam kõlblik elamispaik. Üha uute väärratuste väljaotsimine, karistajate karistamine viib taas liialdustele, taas kuritegudele, aga nõnda ei tohi enam edasi kesta. Sellest oli tarvis valjusti rääkida.

Asi puudutas neid. Aga kui nad said teada, et põrgul on veel hoopis piinarikkamaid ringe, tekkis neis kohati tõrge. Nende eneste märterluse paiste jäi vähemaks, sest kellelgi oli veel halvem, sellest tuli veelgi valjemini karjuda — aga see ei olnud isiklikult läbi elatud, see elas vaid kartusena võimaliku tuleviku näol.

Olenes iseloomust — mõnele mõjus teadmine laagritest, massihistest mõrvadest, tööga tapmistest ka rahustavalt. Ta tegi enesele järelduse, et tema elul pole vigagi. See oli nii inimlik ja ometi kurb.

Kusagil kaugetel maadel elavad inimesed ja on endaga täiesti rahul. Kas tõesti kehtib maailmas selline tasakaal, et ühtede inimeste heaolu eest peavad mujal maailmanurgas teised maksma piinade ning kannatustega? Kas tõesti ei tule kunagi aega, et kõigil oleks hea elada?

Jutud looduse varude kasinusest, rikkuste ebaühtlasest jaotumisest on omast kohast õiged, ent ometi on neil juures mingi parastav maik. Kas peavadki siis nii ajas kui ruumis ebaühtlaselt jagunema ka õiglus, kaastunne, armastus, nõnda et siin-seal esile kerkivaid julmuse ja ebainimlikkuse pesi tuleb võtta kui paratamatust ja meie mõistlik äratundmine, et see ei peaks nii olema, ei aita vähimalgi määral?

Neid asju ei mõtle sa vist iialgi põhjani selgeks. Orgita ei saanud kõike sõnadesse panna, tal polnud võimalik teistega kõigest rääkida. Mõnda tundis ta siin rohkem, mõnda vähem, ühe vaated olid kitsamad ja selgemad, teine ebales ega arvanud, et võib teada lõplikke tõdesid.

Kui Orgita oleks üritanud neid küsimusi arutada hea perenaise Mai Nybergiga, oleks ta saanud lihtsa ning omajagu rahustava seletuse. Jumal on lubanud niiviisi sündida, ju sellel peab mõte olema. See, mis näib olevat julm vahend oma rahva kokkukogumiseks, on ajamere ees üks tuuleiil. Võrdlemisi

lihtsa vastuse andnuks ka näiteks Ann Kahur või Anton Toor. Ka Olev Topman poleks hakanud keerutama. Kas olnuks mõtleval-kõhkleval Madisel selle, teise või kolmanda tõega midagi peale hakata?

Juta ja Helgaga oli ta nende asjade üle mingil määral arutlenud. Nendel ei olnud selgeid vastuseid. Nad olid sama meelt, et maailm peaks teadma, see häirib küll tema rahu, aga veel enam häirib kannatajaid, kui maailm arvab, et kõik on parimas korras, kujutleb toimuvat vaata et millegi ideaalsena, milleni ta on oma põtkiva arenguteel jõudnud.

Esiteks ihupiin, näljahäda, tõbi ja kurnatus, teiseks sõnadega tapmine, alandamine, hinge muserdamine, kolmandaks mõtlemise vaev. Ühestki ei saanud inimene lahti. Igast kannatusest ootasid kirgastumist, ihu igatsuseks oli puhkus, tunnete igatsuseks rahu ja vabadus, mõtete igatsuseks selgus.

Mis oli sinu enese teha, seda tuli siiski teha.

69.

Maikuu lõpus läks ilusaks. Soe tuli järsku ja kavatses sügiseni jääda. Stepp rohetas lootusrikkalt, otsekui pisut üllatunult, ta ei teadnud karta koltumist ega kõrbemist. Kõik õitses kuidagi märkamatult ja ometi rõõmsalt. Õitseda ei saanud teisiti. Isegi hallid pujupuhmad olid nüüd ergud ja rohi polnud harv nagu suve lõpu poole.

Päike oli sama terve maakera jaoks, aga kui sa seisid ühes punktis, siis paistis ta nagu ainult sinule. Sina olid tema vastas ihuüksinda ja ta nägi iga sinu liigutust, paitas iga sinu lohku, otsis sinu seest üles kõige salajasema. Ja seda ainult hellusega, ilusate lubadustega.

August Kärmas tegi oma kevadist ringkäiku. Ta alustas vasikalauda juurest, kus käis emale ütlemas, et jalutab natuke. Meiereist tuli Vilma oma tünni otsas. August teretas. Vilma vaatas talle kaua järele. Mida võis Vilma mõelda? Mõtles mis ta seal mõtles, Augustit see ei seganud.

Ta läks kõige otsemat teed telliskivitehase pika õlgsara poole. Rada oli kohati veel üsna porine. Vasakul laiutas soo, paremal küla. Kõige lähemal kössitasid muldonnid, mis tänaseks enamasti maha jäetud ning sisse varisenud. August vältis poriseid kohti, hüppas tee veerel mättalt mättale. Mättad oli kõrged ja nende pead õõtsusid, ähvardades ränduri vesisesse lohku heita.

Mättad ei tundnud veel õiget kevadet. Möödunudaastane pikk

kollane rohi oli kõva ning valitses noore roheluse üle, mis alles murdis enesele tasahiljukesi teed.

August jõudis sara juurde. Selle välimine külg oli elutu, avatud vaid stepile ja päikesele. Paari päeva pärast pidi siin algama töö, brigadir Sergei tegi üksinda ettevalmistusi.

August nõjatus kallakale katusele ja laskis päikesel enda peale paista. Õled olid mitu aastat vanad, tolmasid. Piki sara läks teerööbas, mis kulges loogeldes kasesalude vahele. Kuhu ta lõpuks välja viis, seda August ei teadnud. Kas ainult sovhoosi heinamaadele, hargnedes seal kümneks ja mitmekümneks rajaks, kuni need kadusid jäljetult, või leidis ta eneses taas jõudu ühineda ning jättis sovhoosi maadega hüvasti, läks naaberrajooni või koguni naaberoblastisse, mille piir pidi olema kusagil lähedal.

Kased olid lehte läinud äkitselt, siinne loodus ei harrastanud pikki üleminekuid. Puud olid kaugemal, lehtede suurust silm ei seletanud.

August oli päikesega salajases sõpruses. Siin oli tema lapsepõlvemaa. Vaevalt läheb õlgsara ja päikese paitus kunagi meelest. Kui mitte muidu, siis unenägudes hakkab see käima ta juures.

Ja see oli ilus aeg. August ei saanud seda kuidagi teisiti öelda.

Ta mõistis väga hästi topelt-ülekohut, mis talle ja emale oli tehtud. Ülekohus oli see igaühe suhtes, nendele aga tehti ülekohut veel ülekohtu sees, sest mitte mingite näitajate järgi ei oleks nad pidanud nimekirja kuuluma. Ent nüüd oli ta siin ja siin möödus tema lapsepõlv, mis on ilus igaühele.

Äratoomise ajal oli ta seitsmene. Ta mäletas varakevadet, märtsikuiseid kauneid ilmu, kui maa oli täis ärevust ja jõhkrust. Selle mäletamiseks pidi ta end pingutama. Vahel tuli see küll ise, aga mitte jõuliselt. Samuti kõik, mis oli enne seda.

Mõned pildid ja meeleolud olid üsnagi selged, osa neist ängistavad. Maailm oli palavikukarva, tädi talu kõrvalhoonete kohal seisis punakaskollane vine, mingi kauge oht ähvardas; August ise oli haigevoodis. Ta oli üksinda kodus.

Ema oli töökas ja väsinud, hoidis Augustit mingi vihase hellusega, aga tema mäletas end tihti just üksinda kodus olevat. Vahest olid need hetked talle hirmurohked, et ta neid mäletas?

Tema elus oli üldse palju ärevat. Ta oli sõja ajal sündinud, viimased kuulirahed jooksid üle tema hinge, kui ta oli kahene, ning sellest ei mäletanud ta loomulikult midagi, aga tema loomusesse oli võibolla langenud mõni mürsukild nendest päevadest. Ärevus ei lakanud sõja lõppedes, inimesed ei saanud ega saanud rahu. Nad ei olnud seda seniajani leidnud, see võis vaid

korraks laskuda su sisse, kui seisid suure päikese paitada tolmulõhnaste õlgede najal. August oskas päikest vastu võtta, kas kõik olidki selleks võimelised? Oma vaikusehetki ei näidatud välja, need polnudki näitamiseks, teine inimene võis neid aimata omaenese kogemuse põhjal.

Ärevus ei olnud lakanud, aga see oli tema lapsepõlv, teist polnud kusagilt võtta ja kas oskasid soovidagi. Kõik, mis siin oli vaikset ja aeglast, meeldis Augustile. Talle meeldis ka Vilma Veebel sellepärast, et too oli nii aeglane. Meeldisid härjad, kes liikusid neile määratud tempos ega lasknud end millestki häirida. August ei näinud mingit põhjust salata, et talle meeldisid külatüdrukud, kui nad kõndisid kirjudesse pikkade narmastega rätikutesse mähitult küla vahel, kolme- või neljakaupa kõrvuti, käed üksteisel ümber piha, ning laulsid oma viise võimalikult venitades. Hoopiski ei meeldinud needsamad tüdrukud, kui nad harmoonika saatel tantsides mööda tänavat liikusid, mõni noormees kükktantsuga ees, ning karjusid kuidas hääl võttis oma ulaka sisuga tšastuškasid.

Ann Kahur ja mõni teinegi ütles, et venelased on laisad. Aga Augustile meeldis, et neil ei olnud kuhugi kiiret, et nad võisid asja ees teist taga logelda kontori juures, et nende jalg ei tõusnud liikuma, kuigi töö ning tee oli teada. Kui aga needsamad mehed vahel rabasid, üksteise ees oma võimetega hoobeldes, ja olid mõne minuti järel võhmal, nõnda et jõudu jäi veel ainult suurustamiseks, siis ei meeldinud nad Augustile kuigivõrd.

August ise ei olnud laisk. Küllap ta oli emasse. Ta õppis korralikult, tegi koduseid töid, läks meeleldi onu Marekile appi või toimetas ema vasikate juures. Ta ei olnud muidugi selline marupüks nagu Tärkeli-noorhärrad, kuid siiski korralik ning töökas. Aga talle meeldisid laisad inimesed. Onu Anton liigutas end aeglaselt ja jõudis ikkagi ära teha kõik, mis tarvis. Keegi polnud teda veel näinud kiirustamas, mis oli võibolla ka võimatu niisuguse kere puhul.

August oli äreva aja laps ja tal oli sisemine vajadus tajuda inimestes rahu. Leida seda eneses, panna see maksma, alluda enese loodud korrale ja rütmile.

August jalutas piki sara kasesalu suunas. Teise farmi poolt lohises vaikset tuult. Pujupuhmad painutasid väheke pead. Kahvatusinised pisikesed õied peitsid end rohu varju, otsekui häbenedes, et ka nemad julgevad õitseda.

Kasesalus oli moslemite surnuaed. Seda oli veel vähem põhjust surnuaiaks nimetada kui õigeusklike oma, kuhu olid maetud ka eestlased ja mille ümber vana Tergo oli aeda ehitanud.

Siin olid vaid üksikud kipakil postid, pehastunud ja hallid. Keegi oli rääkinud, et õnnis muhameedlane võtvat viimsel kohtupäeval sellest jalgotsa pandud postist kinni ja tõusvat üles. Need siin pehastuvad küll enne kohtupäeva ära, murduvad, kui nendest kinni hakatakse, ning surnud kukuvad tagasi hauda. Uskusid oli maailmas mitmesuguseid. Kui August kord suuremaks saab, siis uurib ta neid pisut. Miks nad on erinevad ja miks nad tahavad omavahel tapelda? Jumal kas on või teda pole, mis mõttega vaielda selle üle, kuidas oleks õigem teda kummardada. Augustit oli kasvatatud ilma Jumalata, ilma vajaduseta Jumala järele, aga ta kõhetus kehas, mis vaevu mahutas ära tema hinge, elas mingi imelik tung selle niinimetatud Jumala poole. August tundis, et miski peab olema. Mitte et ta oleks Jumalast kasu tahtnud saada või kuidagi tema vastu nõjatuda, vaid Jumal pidi olema kui suur sõber, kes jagab tarku näpunäiteid, aga võib ka ise Augusti käest nõu küsida. Vahest tuli see arusaamatu igatsus sellest, et Augustil polnud isa, kes oleks teda juhatanud. Kui ta oleks kaugel või koguni surnud, oleks August saanud oma kujutluses tema nõuandeid arvestada, ta oleks mõtelnud ennast isaks ning siis andnud isenda liikumisele õige suuna.

Tädi Elfride oli talle vanasti, enne kooli, Jumalast pisut rääkinud, küsimise peale ka hiljem, aga üldiselt ema seda ei lubanud. Targemaks polnud August tädi juttudest suurt küll saanud.

Sovhoosis oli kalmõkke, need pidid olema budausulised. Aga nende usutalitusest või surnuaiast polnud midagi teada. Veel olevat siin selliseid, kes uskuvat metsavaime ja kellel kõige tähtsamad on nõiad. Kes need olid, seda August täpselt ei teadnud. Vahel vaatas ta mõnda imeliku näoga meest ja mõtles: äkki see ongi nõid?

Muhamediusulisi kasahhe elas siin vähe. Üks poiss käis ka koolis. Ta oli kord Augusti küsimuse peale seletanud, et õigel moslemi surnul on saviplonnidest mausoleum, uhke nagu elamu, aga nemad siin olevat lihtsad inimesed. Kas selle poisi vanemad oleksid samasugust juttu rääkinud, seda August miskipärast ei uskunud. Poiss oli öelnud:

«Kogu stepp on kasahhide oma. Kui tulid venelased, polnud mõtet enam millestki kinni hoida.»

Aga külap oleks siiski olnud mõtet, arutles August omaette. Mis sellest, et üks kasahh tuleb neljakümne venelase kohta. Nood on rahutu rahvas nagu kõik vallutajad, tulevad ja lähevad. Töö peale on nad aeglased, maid vallutama nobedad.

Ka kõige troostitumal stepil on oma ajalugu, veri kisendab verd, higi aga niriseb häbelikuna kivinevasse mulda.

See ei olnud Augustile tähtis. Tema liikus oma kevades, oma lapsepõlvemaal. Ta ei tahtnud, et miski seda nüüd ja tulevikus teotaks. Et ajalugu tõuseks süütundest selle vastu üles.

Mis mõtet olnuks tal süüdistada oma aega? Kust võinuks ta võtta paremat? Kas saab ta kunagi rääkida nendest oma elu päevadest siin Lääne-Siberi metsastepis kurjuse või parastusega? Ta on siit tulnud, see on talle natuke püha. Kui ta peaks sellest kord rääkima, siis saadab sõnu hellus, mis on iseloomulik heade aegade meenutamisele. Kui ta peaks kord õpetatud kogule oma lapsepõlveaastatest aruande esitama, siis looritaks seda paratamatult läinud aegade nukrus. Selles ei saa olla tigedust.

Siinsel elul oli halbu külgi, aga küllap oli häidki. Oli sellest olenemata, kas nad tahtsid seda enesele tunnistada või mitte. Hea peaks ladestuma tema hinge põhja ning näitama kõike, mis siin oli, mitmeti paremas valguses, kui seda nägid täiskasvanud inimesed, kellel olid välja kujunenud oma harjumused ja nõudmised elu vastu.

Sellepärast võis August kõndida ümber küla, tulla välja kuivati juurde, sealt Mõrujärve äärde, kus oli tema siinoleku esimene muldonn, sealt Soolajärve poole, sovhoosi uute majade juurde, sealt läbi metsatuka oma majani ning üle aedviljapõldude joonelt karjalautade ette. Savist ehitamise kunst polnud Augustile võõras ega vastumeelne, aga hingele oli tähtsam loodus ja sellega ühenduses olek. Augustile kummardasid lilled ja puhmad, viipasid kõverad valgetüvelised kased, helesinine taevas laotas end tema üle. Ta oli neile oma, ei hakanud ka tema neid enesest ära tõukama. Kui ta läheb kord kaugetele maadele, võtab ta need siit enesega kaasa. Mitte kõike ei saanud võtta, mälu valis, tal oli omapärane maitse, ta ei võtnud ilalgi parimat, tähtsaimat, tähenduslikemat. Ta valis vaikse ja laisa hetke ning jättis enese sisse määramatuks ajaks, kuni elu lõpuni. Augusti mälu oli hästi kooskõlas tema vaadetega elule ning maailmale.

Oma ringkäiguga hoidis August küla kurja eest. Ja küla vastas talle samaga. Keegi ei olnud talle veel liiga teinud, et ta pidanuks pelgama.

Kusagilt oli August lugenud või kuulnud mõtet, et kevaded on inimese elus nagu kalliskivid. Ta kogub need kokku ja lükib oma eluniidile, saab kauni kaelakee, mida teised ei pruugi näha, kuid mis ehib teda ometi. Ja veel olevat nii, et kõige suuremad ning uhkemad kivid korjab inimene üles lapsepõl-

ves; mida vanemaks ta saab, seda väiksemaks kivid jäävad, lõpuks on need päris tillukesed ja märkamatud. Aga vanaduses on tal hea vaadata ja sõrmitseda oma ehet, ning ta rõõmustab nukralt, nukrutseb rõõmsalt, kui näppude alla jäävad lapsepõlve karged ja läbipaistvad kevaded.

70.

Kaur oli kolmeteistkümneaastane, aga lõpetas alles neljanda klassi. Tal läks koolis igavaks. Ka vene keel oli selge, Kaur ei teinud keskmiselt rohkem vigu kui kohalikud lapsed. Ta oli emaga arutanud, et võtaks suvel kätte ja õpiks ühe klassi ette ära, teeks eksamid ja läheks kohe kuuendasse. Aga kahju oli Katrinist, kes harjunud temaga ühes klassis käima. Ka Augustiga olid nad heaks sõbraks saanud, istusid ühes pingis. Kaur oli Augustist kaks aastat vanem ning algusest saadik nagu tema õpetaja ning eestvedaja. August oli väga vaikne poiss, harva avanes ta sisemus, aga siis ei häbenenud ta oma hingelisust ja hellust välja näidata, vähemasti Kaurile mitte. Samas oli ta iseseisev, mitte alluv, Kaurile ei järgnenud ta pimesi, vaid hindas sõpra selle eest, mis arvatavasti oli hindamist väärt.

Kauri teine sõber oli Anton. Kuigi nad mõlemad olid vanemaks saanud ega müranud enam, püsis sõprus endiselt. Kaur kaitses Antonit alati, kui teised juhtusid teda taga rääkima või tema üle naerma. Ta ei mõistnud päriselt lugu Edith Veebeli lapsega. Anton võis ju mingis mõttes selle lapse isa olla, aga kui ta polnud Edithiga abielus ja ei elanud koos, siis ei saanud ta olla pärisisa. Ja Kaurile tundus, et Antonile tehakse liiga, kui teda tahetakse vägisi väikese Aino isaks kuulutada. Anton ise ei taha, aga teised nõuavad.

Aino Veebel oli armas pisike tüdrukupõnn, ja kui Kaur olnuks vanem, polnuks tal midagi selle vastu, et tema isa olla. Aga hiiglane Anton ei tahtnud ja see oli tema isiklik asi, kas sai siis niisugust asja teisele peale sundida?

Anton oli suur ja hirmus tugev, kuid keegi ei kartnud teda. Muudkui õiendasid ta kallal. Sest ta oli väga hea ega öelnud ühtegi sõna vastu, kui teda aasiti. Kaur oleks tahtnud näha, kui Anton oleks kord vihastanud. See võinuks hirmus olla ja parem, kui see ei oleks siis eestlaste vastu suunatud.

Sellest sai Kaur aru, kui teised rääkisid, et Veebelitel on raske, Anton üksik inimene, võiks neid natuke aidata. Kaur oli kindel, et kui tema seda Antonile ütleks, siis too aitaks ka. Aga ta ei julgnud öelda. Mitte et ta oleks kartnud, et sellest väheneb sõprus. Sõber peab ikka avameelne olema ja teisele ka halvad asjad ära ütlema; kui sõprus sellest puruneb, siis polnud see sõprus õige. Öelda ei lubanud hoopis mingi peenetundelisus, mis Kauris pesitses. Teise inimese asjadesse ei ole ilus sekkuda isegi siis, kui ta on su sõber. Katrin tulnuks sellega toime. Tema oli küll vaikne, aga nipsakas. Vist rohkem isa sugu-võsasse.

Kaur ei teadnud seniajani, mis oli isa ja vanaisaga juhtunud. Ema ei rääkinud midagi. Kaur oli mitmel korral juttu teinud ja isegi otse küsinud, aga ema oli vastusest kõrvale põigelnud. Ka liigne pärimine oli teise inimese asjadesse nina toppimine. Kuigi seekord polnudki tegemist üksnes ema asjaga, Kauril oli õigus teada saada tõde oma isa kohta. Ta mõistis küll, et praegu on niisugused ajad, mil on tihti parem mitte liiga palju teada, kuid siiski...

Isa ja vanaisa olid kuulunud äraviimisele. Sellepärast, et olid kanged Kandenid. Aga siis kadusid nad teise tuppa ning sealt kostis mitu püssipauku. Lapsi ei lastud sinna. Mis seal toimus, jäi saladuseks. Kas nad üritasid põgeneda ja neid tulistati? Paljudel õnnestus ära põgeneda sellest hoolimata, et neile järele lasti. Ega sõdurid pruukinud täpse käega olla.

Kui nad oleksid pääsenud ja nüüd end kusagil varjasid, siis võinuks seda ju Kaurile öelda. Ta oli juba suur poiss ja oskas väga hästi suud pidada. Tema kui pärilik Kanden oli kohustatud teadma oma esiisade saatust. Või ei teadnud ema ise ka täpselt, mis loost edasi sai? Kumbagi polnud igatahes ešeloni toodud. Onu Jüri toodi, aga neid mitte. Kui Kaur pidanuks ilmuma maailma kõrge kohtu ette aruandega, kes ta on, kust tuleb, kuhu läheb, siis poleks tal olnud midagi öelda oma kõige lähemate eelkäijate kohta.

Märtsi alguses toimus koolis enneolematu märul. Õigemini midagi vastupidist: kõik käisid kikivarvul ja isegi naeratada ei tohtinud. Iga päev rivistati kogu kool kitsukesse eesruumi üles ning direktor luges ette ametliku teate suure juhi haigusloo kohta. Direktor oli pidevalt valveseisangus, otsekui tahtnuks end vähemasti kümme sentimeetrit pikemaks venitada. Teised õpetajad seevastu seisid norus ning olid kõik kokku või igaüks eraldi sedajagu kössi vajunud, misjagu direktor lootis sirguda.

Lapsed nutsid. See oli nii nakatav, et ka Kauril kippusid paaril korral pisarad silma, aga tal õnnestus neid tagasi hoida. Kui nad pinki istusid, surus väike hell August pingi all salaja Kauri kätt. Kaastundeavaldust või leinavalu selles ei olnud, otse vastupidi. Huvitav, et see väike sell mõtles nii iseseisvalt. Kaur tuli selle peale alles tagantjärele. Õde oli samasugune:

ainsana klassi tüdrukutest olid tal silmad kuivad, pilk terav, Kaur öelnuks isegi, et kurjakuulutav.

Kui seda haigusloo-kometit oli mitu päeva peetud — Orgita ütles selle kometiks, sest tema arvates pidi Vana Kole olema surnud enne, kui julgeti niisugust leinamängu mängida —, siis rivistati kogu kool lõpuks veelgi suurema pidulikkusega üles — ehkki suuremat pidulikkust oli raske välja pigistada — ning teatati, et Tema on surnud. Paar naisõpetajat nuttis valju häälega, see pani ka tundlikumad tüdrukud ulguma.

Kauril polnud Juhist põrmugi kahju, aga üldine õhkkond haaras kaasa, ei olnud kuigi raske püsida vakka ning etendada leina. Ta oli piisavalt kuulnud seda nime hääldatavat viha ning jälestusega; suureks, kalliks ja hoolitsevaks isaks sai ta alles siin koolis. Ja siingi rohkem kirjasõna kaudu kui õpetajate suust. Võibolla oli ta nende silmis nii suur, et nad ei pidanud end vääriliseks tema nime suhu võtma.

Juhi pildid seisid kõikjal, kuhu neid andis vähegi panna. Aga kui kogu eluõnn, mis inimestel öeldi olevat, tuli temast, siis oli loomulik mõelda, et temast tulevad ka rahvast haaranud õnnetused ja hädad. Vaevalt nüüd ühest inimesest nii palju olenes, aga Tema oli üldnimi. Ta oli nagu raha, mis asendas igasugust kaupa. Nüüd oli selle nimega lõpp. Tuli trükkida uus raha.

Mõni arvas, nagu oleks tulnud lõpp kogu värgile. Nii see paraku ei olnud, ikka leiduvad teised võimutahtjad, kes hakkavad asja püsti hoidma. Ja Kauril ei olnud lootust, et nüüd tuleb uus ja parem ning kõik muutub heaks. Ei näinud ta enda ümber ka teisi kergeusklikke.

Koolis tuli ikka edasi käia, õpetamises ja õppimises ei muutunud midagi. Juhi pilt oli endiselt õpikute esilehekülgedel, uusi polnud kusagilt võtta. Igavesti Elav vaatas sealt vastu, vaevalt et tohtisid lehte raamatust välja tõmmata.

Kaur mäletas kodumaalt juttu, et lähedal asuva maakonnalinna keskkoolist oli suur hulk poisse vangi pandud selle eest, et nad joonistasid vuntsidele karvu juurde. Et need vuntsid olid nüüd igaveseks ajaks ära balsameeritud — see oli midagi taolist nagu konservitegemine —, siis tohtis ehk nüüd karvu kärpida või lisada? Aga Kaur ei hakanud sellega riskima.

Põnevaid sündmusi lisandus veelgi. Teised lugesid ajalehti, Kaur ei raisanud oma aega nende peale. Kuigi ema ütles, et poiss unustab eesti keele ära, kui ei loe. Raamatuid ta ikka luges. Lehtedes oli aga nii tühine jutt, et kui nende sisse poleks saanud heeringat ja muud seesugust pakkida, siis võinuks need küll trükkimata jääda.

Vahel oleks ehk tasunud lugeda ka — oleks mõnest asjast

paremini aru saanud. Poliitika ei huvitanud Kauri küll põrmugi, ta oli sellest nii palju halba kuulnud; pooled teadaolevad inimesed kannatasid just poliitika pärast. Milleks oli inimestel seda üldse tarvis? Või sunniti vahest peale?

See oli juba suvel, kui Kaur juhtus nägema niisugust asja, et partorg tuli hirmsa jooksuga kontori poolt ja kadus punanurka, kus oli tema kabinet. Et see mees, kes püüdis muidu kangesti soliidne näida, äkki jookseb küla vahel, tegi Kauri nii uudishimulikuks, et ta läks mehele järele. Punanurka astuda ei julgenud, vaatas aknast. Surus päris häbenemata näo vastu klaasi, sest võimumees oli nii endast väljas, et ei näinud maad ega ilma.

Partorg rabas parajasti seinalt ühe kolmest või neljast seal rippuvast portreest ja virutas selle vastu põrandat, nõnda et klaasikillud lendasid. Siis astus ta portreele peale ja tallas seda vihaselt. Kaurile tundus, nagu oleks ta kuulnud, kuidas partorg kiristab seejuures hambaid.

Kaur ei näinud, kelle pilt see oli, ja ega ta kõiki neid asjamehi tundnudki. Igatahes ei olnud see partorgi naaber, keda too on mõne halva teo pärast äkki vihkama hakanud. Väga tähtis ja auväärne oli too portreemees igatahes olnud. Aga nüüd sattus ta sovhoosi ideelise juhi põlu alla.

Partorg oli üksinda ruumis, ei tarvitsenud kellelegi näitemängu esitada, nõnda pidi purse olema ehtne, väljendama tema kui inimese, mitte ametimehe tundeid.

Kodus rääkis Kaur juhtunust, et teistega arutada, mida selline äge lugu pidi tähendama. Ema ei teadnud, aga tedagi hakkas asi huvitama. Mindi koos Orgita juurde. Ka Orgita ei osanud midagi arvata. Siis läks ema üksinda kontorisse Erna manu. Et vahest on seal midagi kuulda. Kuivõrd kontorist vist oligi partorg välja tuisanud.

Varsti tuligi ema tagasi ning teatas, et see oli Beria, kelle portreed partorg olevat tallanud. Erna oli emale sosistanud, et Beria on kuulutatud rahvavaenlaseks. Seesama Beria, kes juhtis toda ametkonda, mis oli miljoneid laagritesse saatnud ja neist suurema osa surnuks piinanud. Sama Beria, kes juhtis nendegi küüditamist. Sellest oleks juba ammu piisanud, et temas rahvavaenlast näha, eraldi kuulutamist polnuks tarviski. Aga ei ema ega Orgita olnud nii naiivsed, et uskunuksid tõsimeeli, nagu oleks riigi peatimukas võimult kõrvaldatud oma tegude eest. Elutark Orgita ütles, et küllap käis pärast Vana surma halastamatu võitlus võimu pärast ning Vuntsi parem käsi jäi sedapuhku kaotajaks.

Kas ka neile võib sellest kergendust tulla? Seda ei osatud

uskuda. Sama saatus olevat tabanud varemgi kahte või enamat niisugust ametimeest. Orgita nimetas marja ja mingisuguse looma nime, aga ema ei olnud neist kuulnud, tema ei tundnud ajalugu. Mõlemad olid julmad ja halastamatud oma rahvaga arvete õiendamises. Üks neist olnud vist koguni lätlane. Teise mehe nimest olevat venelastel ammune kõnekäänd karmist kohtlemisest, see läinud neil aastatel hästi täppi.

Kuidas Orgita teab nii hästi seda julma ajalugu, imestas ema. Eestis, mis oli noil aastail piiriga eraldatud, ei tahtnud ju keegi teada, mis sellel maal toimus.

Kaur ja ema läksid kodu poole, ema ütles Orgita kohta:

«Ta teadis seda kõike ja ikka laskis ennast siia tuua!»

Kaur mõtles: äkki tegi ta seda teiste, meie kõikide pärast?

71.

Edith võttis kahe kamaluga savi, lõi vormi. Seda pidi tegema jõuliselt, et nurgad valguksid täis, muidu tuleksid kivid ilma nurkadeta. Aga käed oleksid meelsamini lasknud savi lihtsalt niisama vormi potsatada, nii jõuetud olid nad, nende tahe halvatud. Peas keerles kõik muu kui kivide vormimine, keerles ja vaibus siis tardumuseks.

Kui neli kivi oli vormi sisse löödud, tuli võtta raske kast kõhu peale, vastu põlle, ning viia jooksujalu piki tõmbetuulist sara järje peale, kuhu olid maha pandud tänased plonnid. Jooksujalu oli kergem liikuda, sest vorm kallutas oma raskusega keha ette. Jooksu lõpus tuli pidurdada, sest kasti ei saanud niisama kummuli keerata, vaid selle pidi toetama servaga maha ning suruma kivid järsu liigutusega vastu maad, et need ei jõuaks deformeeruda.

Edith liikus kui unes, ta oli harjunud, tegi seda tööd juba viiendat suve. Täna oli jälle selline päev, kus tahtnuks vormikasti puruks lüüa ning pageda sarast võimalikult kaugele.

Ema lamas tõvevoodis, ei saanud liigutada kätt ega jalga. Ta vajanuks pidevat juuresistumist. Vilma oli saadetud vasikatega kaugesse taborisse. Õnneks oli ta seal koos Leida Kärmasega ning mõnel päeval võttis too ka Vilma vasikad oma hoole alla. Seda ei saanud muidugi tihti paluda. Nüüd aga oli Leida nihestanud jala ning hoopis Vilmal tuli ka tema loomade eest hoolt kanda ja ta ei saanud üldse koju.

Mari Oksa käis tööl, sest kodust ei saanud ta pärast Pille ärasaatmist midagi. Ta ütles, et on ise süüdi, kuna oli poja armetule kirjale vastanud otse-aadressil terava kirjaga. See

kohutas punase ajakirjaniku nii ära, et ta tõmbas lihase ema tuttavate nimekirjast maha, nagu oli seda enne teinud paljude sugulaste ja koolivendadega. Mari oli juba kuuskümmend kaheksa aastat vana. Pensioni riik kulakuhingele ei maksnud.

Tööl käis ka Ann Kahur ja kõik teised, keda oleks võinud haige ema ning lapse juurde appi paluda. Aino oli kahene, teda ei saanud tööle kaasa võtta. Oli alles rumalake, tatsas savi sisse või tükkis põletusahju juurde. Sara alla ei tohtinud teda hoopiski lasta, seal tegi ta toorestele plonnidele oma väikesed jalajäljed peale. Sara oli aga alt lahti ja laps kippus sealtkaudu ema juurde. Savi tõstis Edithi lauale Ann, nagu kõik need viis suve, tema töö oli vaheaegadega ning ta sai Ainot karjatada, aga seda polnud võimalik lausa päevast päeva paluda. Väike naaskel ei püsinud ju paigal. Õuel aga liikusid hobune, kes vedas savi, ning härjad, kellega transporditi kive. Ja Sergei pahandas, kui tüdruk seal oli, sest Ainol oli õnnestunud mitu pooltoorest plonni ära rikkuda. Nendega sai ju nii kenasti mängida; Jumal ise voolis sellisest materjalist isegi inimese. Aino ei saanud veel keelamise mõttest aru. Ka Edith ise leidis, et lapsele mängimist keelata on ebaõiglane. Seepärast pidi Ainot kodus hoidma.

Edith oli käinud palumas Elfride Miksi, aga see oli ise tõbine. Kõige rohkem aitasid Mai Nyberg ja Egon Polli, üks vanast väetike, teine noorest nõdruke. Mai pidi kodus meestele süüa tegema, eks ta olnud juba kobakäpaks muutunud, see töö võttis tal peaaegu terve päeva ära, aga ta ikka käis Veebelite vahet. Egon oli juba kaheksa täis, rohupudeli andis Veebeli-emale kätte ja Aino järele vaatas ka. Kuid õues oli suvi ning rüblikud tahtsid oma poistetegusid teha. Nende seltsi ei usaldanud Edith Ainot päriselt lasta, palju mis neil võis pähe tulla. Kuuene Edward oli vahel veel üsna ilma aruta ja tema kippus vanemat venda veel kamandamagi.

Mõnel päeval oli küll nii, et Edith ei teadnud, mida teha. Roni või mööda seina üles. Ta ei näidanud oma ahastust naljalt kellelegi, kuid mõnel hetkel tahtis see võtta valguse südamest. Neil hetkil kustus isegi armastus Antoni vastu. Aga ilma armastuseta oli võimatu elada.

Edith kandis juba pikka aega taskus tikutoosi, ta ei saanud lahti painavast pildist, kuidas paneb ühel päeval õlgsara põlema. Miks pole teised sellele ideele tulnud, imestas ta vahel omaette, kuivad õled peaksid ju imehästi tule külge võtma; vinklis sara on pikk, sellest saab tulemängu. Kui sara põleks maha, oleks tükiks ajaks rahu, Edith võiks kodus haiget ema põetada ning last põlve otsas hüpitada. Millest nad sel ajal

elaksid, sellele ta ei mõelnud; niisugust küsimustki ei saanud kerkida, kui kandsid savise kõhu peal rasket kasti, igal sammul ninali kukkumas, ja valu varitses, et ühel hetkel hambad ristluusse lüüa.

Edith elas seda tulekahju kõikides tema faasides läbi. Kõige uhkem oli see siis, kui terve hari juba tuld täis ja suursugused kuked lendasid sinise taeva poole. Siis võis tuhat Sergeid ümber tulepesa kõndida ja käsi laiutada.

Miks ta siis juba ei süüdanud, kui kõik üksikasjad olid teada? Kõige kindlam olnuks seda teha öösel, ahjude üleskütmise ajal, mil on rohkesti sädemeid. Edith nägi end kodunt välja hiilimas. Nii kuulmatult, et isegi erksa unega haigel jääb see märkamata. Ta läheks läbi pilkase pimeduse, jalad kobaksid maapinna konarusi ja kuivanud savikamakaid roobastes ja viiksid ta mööda tuhandeid kordi käidud teed tehase juurde. Vahel jõlkus Sergei seal ka öösel — ta elas läheduses —, ahi vajas puude lisamist, eriti läks hoolt tarvis üleskütmise ajal. Sellepärast pidi Edith liikuma väga ettevaatlikult. Süüdata ei maksnud sovhoosipoolsest otsast, see oleks kahtlusi äratanud, vaid keskelt, kus ahi oli kõige lähemal. Enne tule suurekslahvatamist pidi Edith pimeduse varjus kaduma. Taas kuulmatult asemele pugema, et hommikul olla siiralt, ent mitte liiga agaralt, parem pisut ükskõikselt imestunud: ah tellisetehas on öösel maha põlenud?

Kui ahastus hoidis kõrist kinni, oli Edith valmis siinsamas keset selget päeva vormikasti vastu maad virutama ning tikku tõmbama.

Või ei lahvatagi sara kohe põlema? Tõepoolest, miks polnud siis sädemed seda juba süüdanud, kui põletusahi oli vaid paarkolmkümmend sammu õlgehitisest? Pealmine kiht võis olla niiskunud vihmast ja kastest, pind ei võtnud sädet omaks.

Kas oleks Edith selleks teoks tegelikult võimeline? Kas ei mõtleks ta, et sellest ei ole ju kokkuvõttes midagi abi? Isegi kui tellisetehas seisma jääb, aetakse naised mõne päeva pärast välja ning võib juhtuda, et Edith satub veelgi hullemale tööle.

Arstiabi ei olnud siin kusagilt võtta. Mis emal õieti viga oli, polnud ka Eestis jälile saadud. Ega, tõsi küll, sealgi suuremat uurimist toimetatud. Sõjajärgne aeg, maadlemine normidega, ema kartis oma poegade pärast, oli tal aega või ettevõtmist, et minna Tartusse tarkade arstide juurde. Alevi tohtrid laiutasid käsi ega osanud midagi arvata. Kuulati tal südant ja oletati närve. Ära see tõbi ema ei võtnud, aga elada ka ei lasknud. Keha oli vahel nii nõrk, et ema ei suutnud ennast liigutada. Teinekord pööritas tal pea, ei saanud seista, vaevused visklesid

kehas ühest kohast teise, otsides kohta, kus neil oleks kõige kodusem.

Ema oli tõvega mõnevõrra harjunud, talus mehiselt, ei kaevelnud. Edith nägi ise, kui halb tal on, aga aidata ei saanud. Eestist saadeti mingisugust ravimit, aga üsna huupi, olevat uus moodne rohi, paljude haiguste vastu, mis tulevad närvidest. Aga rohi aitab siis, kui sa temasse usud. Ema usk ei olnud tugev, kuigi ta kinnitas vahel pärast rohu võtmist, et nüüd on parem.

Aino tervise üle ei võinud kurta, aga temalgi oli vahel külmetushaigus või juhtus mõni väike õnnetus, lastel tuleb ikka ette. Edith ei saanud ju valvata, ta pidi päev päeva kõrval väljas olema.

Sara põlemapanemine ei aita tegelikult kuigi kauaks. Toob vaid uusi probleeme juurde. Siin oli teada töö, palk mitte kõige viletsam. Edith teenis rohkem kui Vilma oma vasikate peal. Ning talle meeldis kindlus, uue töö õppimine raiskaks tal närve ja mõjuks temataolisele inimesele üldse halvasti.

Kui Anton võtaks ta ükskord kõigi inimeste ees kaenlasse, teeks oma suu lahti ning ütleks:

«Sina oled minu oma!»

Kui see juhtuks, nagu Edith õhtu õhtu kõrval unistas, nõnda et see muutus ajapikku tuimaks korduspildiks, siis suudaks Edith kõik ära taluda, ja veel palju rohkemgi.

Aga Anton polnud seda teinud ja Edith oli juba lootuse kaotanud. Anton oli sellise puudusega siia maailma sündinud, et ei saanud naiseks võtta tütarlast, keda armastas, ei saanud teist inimest enda kõrval hoida, kui polnud selle inimesega juba varasest lapseeast harjunud. Igaühel on oma sünnipärane viga, Antonil oli selline.

Ometi ta ju armastas. Tuli ikka vahetevahel, mõnikord julgust võtnult, teinekord aga päris kainelt, ning surus Edithi oma raske kehaga vastu voodipõhja. Ei olnud midagi paremat sellest. See oli loodusest nõndaviisi ette nähtud.

Antonist ei olnud Edithil abi. Ainult kui miski kippus ära lagunema, tegi ta selle korda.

Edith ise oli tugev, polnudki Antoni karujõudu tarvis, aga vahel oleks tahtnud moraalset tuge, üht julgustavat või kiitvat sõna, kiitvat pilkugi, kui sõna oli nii raske üle huulte pääsema. Siis lendaks Edith tükk aega linnutiivul ja tuleks kõigega toime. Kuid isegi Antoni pilku ei näinud Edith naljalt. Alati oli pime, kui nad oma armastuses kohtusid, seltskonnas aga võis mees oma muheda näoga otsa vaadata kellele tahes teisele, mitte Edithile. Just see näitaski, kelle ta oli ära valinud.

Edith kandis kõhul rasket savikasti, jooksis sellega piki salalikult nuhkiva tuulega sara ja tundis taskus päästvat tikutoosi. Ta sai hakkama tööga, aga vahel ei saanud hakkama eluga.

Mõistusele oli selge, et sara põlema pistmisest poleks kasu, aga inimest ei juhi mõistus. Mõistus oli vaid abimees, kõrvaline nõuandja, pärisperemees istub inimese sees kusagil sügavas, pimedas ning tema otsused ja tõuked on äraarvamatud.

Ahastus oli kõigeks valmis, aga asja ärategemise ettevõtlikkust jäi Edithil väheseks, selle eest oli loodus hea seisnud.

72.

Topmanid asutasid minekule. Olev oli öelnud:

«Selleks korraks on masinas mõra. Seda aega peab kasutama. Enne kui masin saab uue hoo sisse. Ta käib praegu muidugi inertsist edasi, aga kui osavalt manööverdada, siis pääsed vahelt välja.»

Pärast ebaõnnestunud katset koduartelliga ei käinud neist keegi tööl. Kirjas nad olid, sest muidu poleks lubatud. Olev oli vajalikud ametimehed nähtavasti kinni maksnud.

Kedagi kinni maksma — see oli Mariani kõnepruugis nii tavaline. Kuidas oli Olev suutnud rahadega neli aastat läbi tulla, see ei pakkunud Marianile huvi. Raha oli meeste asi. Raha teenimine tähendab. Kulutada aitasid naised ka, neil polnud seda piiramatult, kontroll oli mehe käes. Õige daam ei räägi rahast ja Marian püüdis isegi mitte mõelda. Küllap Olevile saadeti raha järele. Tal jäid ehk kodumaale usaldusväärsed inimesed, kes ei löönud kohe käppa taha, kui Topman areenilt lahkus. Kuigi tänapäeval ei võinud eriti kedagi usaldada. Õigemini võis teatud piirini.

Marian ja Senny pakkisid asju. Õigemini mõtlesid, kuidas pakkida ja mida üldse kaasa võtta. Ega siin olnud nelja aastaga küll midagi sellist soetatud, mida kõlvanuks ristiinimesele näidata. Kodust võetu aga oli enamasti ära kulunud. Jäid peidus hoitud ehteasjad ja muu selline, mida inimene hinnaliseks luges.

Eks nad muretse linnas uut kraami, kui tuleb sinna pikemaks peatuma jääda. Olev lootis, et mitte. See tähendab, Olev oli kindel, sest lootmine ei käinud tema kommete hulka, kui ta juba tegutses, siis tegutses.

Ta oli soetanud endale oblastilinna tuttava, kes kutsus nende pere sinna välja. Olevi kui vajaliku spetsialisti. Vist kuhugi tehasesse. Sest ärialale ei tohtinud ta kohe minna. Elu on mitmeastmeline: kui võtad liiga pika sammu, käid üle kaela. See oli üks Olevi tarkusi.

Edasisi käike ei rääkinud ta täpsemalt ei Sennyle ega Marianile. Nad arutasid omavahel ja tegid oletusi. Kas oblastilinnas olid ka komandandid, seda nad ei teadnud. Äkki antakse passid kätte ja siis mine, kuhu tahad. Igatahes ütles Olev, et veel enne aasta lõppu, kõige hiljem aga järgmiseks suveks on nad Eestis. Aga käskis esialgu sellest suu pidada.

Ta oli kindel, et praegu on aeg küps, masinas mõra, keegi ei viitsi nii püüdlik olla, et hakkaks neid takistama. Ja kui olukord on selline, et kahaneb jõhkra jõu võim, siis hakkab kohe kerkima raha võim. Seda teadis Marian ilma Olevitagi.

Oligi see elu siin paras jagu ära tüüdanud. Neil polnud ju eriti midagi viga, aga aastad läksid. Marian oli juba neljakümne ühene. Kurb tõdemus ühe noore ja ilusa naise kohta. Ei olnud siin seltskonda ega kuhugi minna. Käisid lutikatõrjehaisulises klubis filme vaatamas, kui neid kord nädalas toodi. Või eestlaste juures niisama istumas. See oli lihtsalt parema puudumisel. Ka eestlaste hulgas polnud kedagi, kellega tasunuks läbi käia. Mannased olid soliidsed, aga sõprust nendega ei tekkinud. Ega olnud tarviski. Juta Kanden, mingisugune agronoom, haises lehmalauda järele. Madis Orgita tundus päris lahe, aga ta tõekspidamised olid teinekord sellised, et kuku pikali. Ainus asi, mis pani Mariani Orgita poole lugupidamisega vaatama, oli tolle bridžimänguoskus. Marian ise ei osanud, aga ta teadis, et peened inimesed mängivad seda mängu.

Teised keegi ei tulnud kõne allagi. Muidugi sai nende keskel elatud ja Marian ei näidanud kunagi oma üleolekut, viisakas inimene seda ei tee. Marian pidi selleks natuke pingutama, Sennyl kukkus loomulikult välja. Olev oli muidugi rahvamees, ega ta muidu oleks saanud äri ajada.

Oli kogunenud mitmesugust kolu, mida võinuks eestlastele ära jagada. Osa jäeti majarahvale. Olev oli kunagi pool maja kinni maksnud, nüüd ei tahtnud ta sellest midagi tagasi. Omanikud said oma maja jumalamuidu tagasi, sellega oli nendele küllalt antud.

Olevile sümpatiseeris miskipärast see hull eit Polli Ester. Ta vestles temaga meelsasti, teinekord seisid nad tükk aega tänavanurgal, Ester vahutas ja Olev naeris, nõnda et oli kaugele kuulda. Ester oli neid lihtsaid naisi, kes tahtsid peent prouat mängida, aga see ei õnnestunud kuidagi. Ta oli peene proua karikatuur, seda ta oli.

Siis elas sovhoosis veel too Venemaa eestlane Erna, kelle juurde Olev jõlkus üksvahe käia. Senny pidas tookord vaid

plaani, kuidas teda võõrutada, Marian tegutses. See oli lihtsamast lihtsam. Ta muutus äkki nii aktiivseks, et tõmbas mehe lihtsalt tühjaks. Palju viiekümneaastasel ikka varusid oli. Ega Marian käinud labaselt peale, ikka peene mänguga, kirge üles küttes, neljakümnene naine on ju pöörane.

Senny sai mängust aru, sellistes lugudes ei olnud nad võistlejad, vaid kaasvõitlejad. Mis mehel üle jäi, tal oli niigi kaks naist teenindada, varsti tuli küla peal käimine ära jätta. Eks oli võõraga verd parandatud ka. Huvitav küll, mida ta niisugusest leidis. Aga noh, mees pidi vist vahetevahel kõrvalehüppeid tegema, kartis, et muidu paistab vanadus välja.

Marianile jäi siiski okas hinge. Näiteks kui oleks tõesti varandust jagada, siis ei annaks sellele Ernale katkist nööpi ka. Vahest oli Olev talle midagi ostnud või raha pakkunud, seda Marian ei teadnud ega tahtnudki teada. See oli meeste asi, kuidas nad oma lõbunaisi kinni maksid.

Marian ei mõelnud kunagi sellele, et temal ei kõlvanud teiste kohta niiviisi öelda. Ta ise oli ju Vihlau ja mitte Topman. Seaduslik naine oli tema tark õde Senny. Kuigi Marian oli end kogu aeg-pidanud tegelikuks naiseks. Alguses lemmiknaiseks, siis tegelikuks.

Kui kraam, mis pidi kindla peale maha jääma, oli kokku tõstetud, kutsus Olev Polli Estri ja ütles:

«Vali siit välja, mida sa endale tahad.»

Ester pani käed puusa, või kui ei pannud, siis oleks võinud panna, vaatas seda kraami natuke aega ning ütles:

«Mis mul ikka valida. Ajan härja ette ja panen kõik peale.»

Olev naeris südamest, nagu oleks teine kõige paremat nalja visanud.

Väike vaidlus tekkis sellest, kas eestlaskonnas kuidagi tähistada oma ärasõitu. Marian oli vastu. Ta ei oleks isegi jumalaga jätnud. Aga Senny ütles:

«Me oleme siiski nii kaua nendega saatust jaganud, miks me ei peaks inimese moodi lahkuma?»

Olev oli arvamusel, et mida vaiksemalt nad lähevad, seda parem, aga ta kuulas Sennyt. Üldiselt püüdis ta ju džentelmen olla ning endast head muljet jätta. Kellele tahes.

Nii palus ta luba koguneda traditsioonikohaselt Kandenite majja ja pidada maha üks väike lahkumispidu.

Osale eestlastele oli Topmani äraminek uudiseks. Mitte kõik ei kogunenud neid saatma. Olev tõi viinad, ka väike suupiste oli korraldatud. Siinsete võimaluste kohaselt. Mitte raha mõttes, vaid selle poolest, et poest polnud ju midagi osta.

Senny küpsetas suure koogi, poest oli toodud kompvekke,

meiereist juustukera. Selle oli meier valmistanud enesele, tal oli oma salakambris mingi juuretis, üldiselt seda ei teatud. Rahvas oli juustu maitsegi unustanud. Viiludeks lõigatud juust äratas nüüd laual rohkem huvi kui miski muu.

Õhtu möödus tasemel. Seltskond oli nagu ikka, aga see oli siiski Topmani pidu. Tema hiilgas alati, kui vähegi tahtis. Tema oli rikas igas mõttes, võis pärleid sigade ette loopida. Marian ei mõelnud küll, et siin oleks keegi siga, aga ta oli harjunud teistsuguste vastuvõttudega.

Oli suvi, ka noored viibisid kodus. Heinoga oli kaasas keegi Sven naabersovhoosist, salaja tulnud siinset elamist vaatama. Marian mõtles, et parem, kui toda Sveni poleks olnud. Liiga laiali läheb kõmu nende ärasõidust.

Sven luges oma luuletusi ette. Üsna julge noorhärra. Mõned luuletused olid pealegi valitsusevastased. See tekitas elevust ning poiss sai peaaegu sama suure tähelepanu osaliseks kui Olev. Muidugi vaid üheks hetkeks.

Ja kujutada vaid, ta piilus Mariani poole maia näoga, kuigi oli temast kakskümmend aastat noorem. Marian ei võinud öelda, et see huvi talle sugugi ei meeldinud.

Üldtoonilt oli õhtu tõsine.

Olev tõstis klaasi ja ütles:

«Joome Jüri Kandeni mälestuseks, kes läks siit esimesena Eestimaale tagasi.»

Joodi.

Keegi ütles:

«Pille Oksa läks elavana.»

Joodi ka tema terviseks, et ta mäletaks Siberit ega laseks punaperekonnas oma vaimu ära raisata.

Olev ütles:

«Mina pole kunagi tahtnud prohvet olla, aga uskuge, kolme aasta pärast oleme kõik tagasi Eestis. Kas on kedagi, kes tahab siia jääda, kui antakse voli ära minna?»

Tõusis sumin. Selle põhjal oli lausa võimatu kujutleda, et mõni võiks tahta jääda.

Et ära hoida vale muljet, ütles Marian:

«Meie ei lähe praegu siit muidugi mitte Eestisse, vaid oblastikeskusse.»

Ta ei lisanud: eks pärast näe, mis edasi saab.

Osa seltskonnast oligi asja nii võtnud, nagu hakkaksid nad nüüd kohe Eestimaa poole purjetama. Sedavõrd ebatavalisena tundus üldse võimalus, et keegi võib vabalt sovhoosist lahkuda. Õppimaminek oli iseasi, aga et päriseks...

Õhtu oli möödas. Olev tegi lühidalt ja kõik mõistsid, et vara-

kult on minek. Väga paljud tulid Topmaneid nende majani saatma. Oli juba pime. Teel võttis too Sven Marianil käe alt kinni, et naine ei komistaks konarustel. Oli viisakas poiss. Lahkumisel suudles kättki. Marianil oli korraks lausa imelik tunne, nagu oleks ta uuesti sattunud tõeliste daamide ja härrade maailma. See oli olnud nii ammu, et tundus uskumatuna.

Olev palus, et hommikul neid keegi saatma ei tuleks. Mida vaiksemalt nad lahkuvad, seda parem.

Öösel ei tulnud Marianil kaua und. Kas tal oli kübetki kahju siit minna? Ta ei leidnud ühtki asja, ainsatki detailikest, mälestuskildu, inimest, kelle ta oleks kahjutundega maha jätnud...

73.

Augusti alguses enne sisseastumiseksamitele sõitu kutsuti Heino komandandi juurde.

Taotlus minna oblastilinna õppima oli sisse antud tema kaudu. Heino oli valinud metsandusinstituudi. Oma loomuse kohaselt võtnuks ta ajaloo või filoloogia, aga talle tundus — ja põhjendatult —, et tema vaadetega on mõttetu praegusel ajal mingit ideoloogiasse puutuvat ala õppida. Ajalugu polnudki enam muud kui ajaloo ümbertegemine vastavalt käesoleva hetke vajadusele. Suured sündmused, kunagi kõlanud nimed olid maha kustutatud, otsekui saanuks neid sellega olematuks teha. Sama järjekindlalt kirjutati ajaloole juurde niisuguseid sündmusi, mis polnud kunagi aset leidnud, neid lavastati tagantjärele, kirjutati uued stsenaariumid. Loodi kangelasi, kes olid oma aja sündmuste keerises tegelikult olnud täiesti kõrvalised.

Heino pidas ajalooteadust üheks üllamaks inimtegevuse alaks, aga praeguses tegelikkuses oli sellest saanud kõige jultunum vale. Sellepärast pidi ta ajaloost loobuma, tema õppimisaeg aga ei kestnud ju igavesti, ei olnud lootust nii järskudele muudatustele, et tasunuks ootama jääda.

Filoloogia kõrvalejätmisel mängisid puhtast ideoloogiast olulisemat rolli teised tegurid. Ta ei tahtnud õppida vene filoloogiat, juba tema keeleoskus poleks seda võimaldanud, kui kõik teised taotlejad olid selle keele omandanud koos rinnapiimaga. Võõrfiloloogiat aga siinkandis praktiliselt polnud või seisis see nigelal järjel.

Heino tahtnuks õppida eesti filoloogiat, ent Tartusse ei oleks teda keegi lasknud. Ja oma ankeediga polekski ta tegelikult ühelegi sellisele alale pääsenud. Neis teaduskondades valmistati

ette põhiliselt pedagooge, tema aga oli väljasaadetu, kellel teadagi valed vaated — muidu poleks teda ju välja saadetud. Tõsi, see akt pidanuks tema vaateid parandama. Aga oli vaenulikkust süvendanud. Seda teadsid muidugi ka need, kes hüüdsid loosungeid töö ja karistuse kasvatavast toimest.

Heal juhul tohtis Heino õppida mõnel tehnilisel alal, kui see polnud seotud sõjandusega või väga uue tehnoloogiaga. Komandant oli isegi hankinud ühe mitteametliku nimekirja, millistesse instituutidesse küüditatutel tasub proovida.

Heino ei saanud komandandi üle viimasel ajal nuriseda. Vahest aimas toogi, et tuuled võivad muutuda. Ning ka puhtinimlikust seisukohast oli tal nähtavasti mugav näidata leebemat suhtumist. Sellepärast läks Heino tema juurde ilma ärevuseta. Ta arvas, et väljakutse on seotud õppimaminekuga. Oma paberid oli ta ammu instituuti saatnud, juba oli tulnud ka kutse eksamitele ilmuda. Nüüd lootis ta saada sõiduloa.

Aga komandandi juures oli üks võõras mees. Tema sügaval pealuus asetsevad terashallid silmad, kitsas ninajuur ja kriipsus huuled ei kõnelnud head.

Komandandi paarist liigutusest võis kohe järeldada, et temale on see mees ülemus ja tõenäoliselt mitte esimese astme oma.

«Istuge!» ütles võõras. Mitte oma komandant.

Toon oli käskiv.

Heino istus.

Ta hakkas kohe mõtlema, kas tal peaks olema pattu hinge peal. See on ülekuulatava tüüpiline viga. Kui pattu ei ole, mõtleb ta selle enesele välja ning jääb jutuga vahele. Seda arvestavad ka uurijad, natuke on nad ju ka mõtetelugejad, kuigi üldiselt on nende psühholoogilised võtted kirvetöö.

Kevadel oli Heino käinud koos teiste poistega ühes rajooni sovhoosis, kus elas palju eesti neiusid. Poisid teadsid seda, üks nendest oli kellegi sealse tüdrukuga kirjavahetuses. Luba sinnasõiduks ei olnud nad muidugi küsinud. Nad olid sealses seltskonnas veetnud lõbusa laupäevaõhtu ja pool pühapäeva, tantsinud ja laulnud. Neiusid, ja üsna ilusaid, oli seal tõesti rohkesti, igale poisile tekkis pruut. Ainult Heino ei võtnud vedu, ei valinud kedagi välja ning seetõttu oli just tema ümber kõige rohkem tüdrukuid.

Kuramaaž oli siiski süütu, lihtsalt üksteise tundmaõppimine. Heino ei olnud seal kedagi suudelnud ja ta hing ei võbelnud tagantjärele. Kui mõni jäi temale mõtlema, siis ei saanud ta midagi parata, igatahes põhjust ei olnud ta andnud. Eks ta mõnele võis ikka meeldida, oli ta ju kahekümneaastane noormees, mitte küll ilus ega mehisuse musterkuju — kui võtta

reegli järgi, et mees olgu metsik, habe ees ja armid näos —, ent leebe ning loodetavasti intelligentne.

Sven oli Seelale rääkinud, et ta on Heino oma sovhoosi külla kutsunud. Heino ei öelnud midagi, sest ei tahtnud valetada. Aga tüdruk uuris tõe siiski välja ning oli pärast tükk aega mossis. Kuulusid ju Heino pühapäevad temale.

Kui Heino poleks Seelat nii väga hoidnud, oleks teda ärritanud, et tema ajale ja selle kasutamisele esitatakse nõudmisi. Aga et ta seletas Seela suhtumist armastusega, siis taotles kõigest väest lepitust. Varsti tuli suvevaheaeg, nad sõitsid siia, vanad armastuse paigad, koos veedetud päevad, uus eelseisev lahkumine kustutasid kevadise arusaamatuse peaaegu täielikult.

Kas võib see väike üleastumine olla tänase siiakutsumise põhjuseks, arutas Heino. Midagi halba seal ju ei juhtunud. Kui just ei loetud halvaks seda, et inimesed võisid omavahel mõtteid vahetada. Seda sai käsitada peaaegu salasepitsusena.

Noh, ootame ära, mis kuuldub, mõtles Heino ning manitses end olema võimalikult napisõnaline. Seda oli Meeta oma juttudes õpetanud: kõige õigem, kui sa käsitad neid vendi kohe oma vaenlastena, mida nad sinu suhtes ka vaieldamatult on. Neid ei huvita sinu tõelised vaated, nemad täidavad sõjaväelise alluvuse korras oma ülesannet. Kui neile on antud käsk välja selgitada, et sinu vaated on kahjulikud, siis ole sina rohkem paavst kui paavst ise, nemad tõestavad ära, et sa oled antikristus.

Keegi oli laagris öelnud, et ajastu keskne probleem on, kuidas käituda ülekuulamisel. Teine aga oli vastanud: käitu kuidas tahad, troika väänab sulle ikka selle tähtaja, mis parajasti moes.

Ülekuulamist ei tulnud. Tuli midagi muud. Võõras ütles:

«Ma kuulsin, et te tahate linna õppima minna?»

See oli küsimus ega olnud kah. Heino noogutas.

«Me saame teid instituuti pääsemisel aidata sõltumata sellest, mismoodi teil lähevad sisseastumiseksamid.»

Nii. Tahetakse ära osta. Missuguse eesmärgi ning hinnaga?

Et kaup viisakalt tagasi lükata, lausus Heino:

«Ma kavatsen sisseastumiseksamid hästi teha.»

Võõras tahtis alguses vastu vaielda — argumente ju leidus, vene keele kirjalik eksam suutis kelle tahes läbi kukutada, mandaatkomisjon oli kõikvõimas ja võis su koos väga heade hinnetega puhkama saata, eksamid ise on alati õnnemäng, oleneb millisele eksamineerijale satud, kuidas ta suhtub väljasaadetutesse ja nii edasi —, aga loobus siis vaidlemast ning ütles:

«Ma tean, et te olete tubli õpilane. Aga arvestage ka seda, et meil on väga hõlbus teha nii, et te sisse ei saa.»

Mida pidi Heino selle peale vastama? Polnud ju mõtet küsida, miks võiksid nad sellest huvitatud olla. Kui juba käis kauplemine, küllap siis oldi huvitatud.

Ta vaikis. Eks rääkigu teine pool edasi.

«Meil on teie abi tarvis,» ütles nüüd ametimees põhilise välja.

Oli selge, kust tuul puhus. Teda tahetakse nuhiks värvata. Ajal, kus iga kolmas oli nuhk, ei maksnud sellise pakkumise üle isegi eriti imestada või solvuda. Loomulikult ei lähe Heino niisuguse asja peale välja, enne loobub instituudist, ootab paremaid — noh, ütleme, pisut vähem räpaseid aegu.

Kui ta oma «ei» nüüd kohe järsus toonis kuuldavale toob, siis jäetakse teda võibolla rahule, aga siis on ka enam kui tõenäoline, et õppimisega on selleks korraks lõpp. Kui ta annab mingi ebamäärase vastuse, mida võib pooleldi jaatuseks lugeda — stiilis, et eks tulevik näita või midagi taolist —, siis tõmmatakse ta kohe vahele: pressitakse välja see kurikuulus allkiri, mis oli kuuldavasti paljude inimeste elu rikkunud, sest vähestel leidus pärast mehisust oma viga näha ning võimalusi mängust pääseda. Igal juhul oli õigem viga tegemata jätta kui hiljem püüda seda parandada. Ei, otste lahtiseks jätmine ei aidanud. Sinul oli kaalul kogu su edasine saatus, nendel ei midagi. Üks nuhk vähem või rohkem. Ei saa seda, saavad teise.

Heino vaikis. Vastaspool oli sunnitud oma asja edasi seletama:

«Te lähete uude keskkonda. Seal on igasuguseid inimesi. Te ei pruugi alati orienteeruda, kes on kes. Meie oleme sellest huvitatud, kes keegi on. Võiksime vahel kokku saada ning arutada.»

Heino isegi imestas pisut, et teiste inimeste järele nuhkimist võib käsitada ka nii.

Kummaline, et temasugust rahvavaenlast taheti panna nõndanimetatud õigete inimeste järele valvama. Või käiski see neil just nii? Jälle tulid Heinole Meeta jutud meelde. Koputajateks olnud laagrites ikka need, kellel karistamata ja kahetsemata patt hinges. Enkavedee oli selline asutus, kellele meeldis asju ajada kurjategijatega, võibolla olid neile õiged inimesed ülepea vastumeelt. Ka Jumal armastavat rohkem kahetsevat patust kui oma õigsuses ülbet.

Kaubategija läks jutuga edasi:

«Instituuti tuleb mitu eestlast. Meie ei mõista nende keelt, teie kaudu aga saaksime neid paremini tundma õppida.»

Asja esitamise viis ei teinud Heinole enam nalja, pigem vihastas.

Pärast pikka pausi küsis värbaja kärsitult:

«Noh, kuidas siis jääb? Mõtelge oma tuleviku peale!»

Just selle peale Heino mõtleski. Mitte kõrgema hariduseta inimese, vaid armetu nuhi tuleviku peale.

Kuna vaikida enam ei saanud, ütles ta kindlalt:

«Minul ei ole eeldusi selliseks tegevuseks. Seda ei luba mu kasvatus ega iseloom.»

Otsigu nad mõnda, kellel on rohkem, mida karta. Tema on juba istunud viis ööpäeva söömata külma tsemendi peal, ta teab, et seda on võimalik taluda. Inimest ei vii hukatusse mitte kannatused, vaid hirm nende ees.

Mees ei võtnud seda vastust siiski veel lõpliku eitusena või ei tahtnud nii kergesti üritusest loobuda. Oli ta ju siia kusagilt kohale sõitnud, tal oli ülesanne täita. Kas ta just üksi Heino pärast, küllap leidus muidki tegemisi inimhingede püüdmise alal, aga ka see siin näis talle tähtis olevat, et ta veel järele ei jätnud. Ta ütles:

«Loomulikult. Ükski amet ei saa õppimata selgeks. Selleks me pakumegi koostööd.»

Just nõnda ta ütles: amet. Nii et säärast kõrvalharrastust võib ka ametiks nimetada. Kui oled tubli mittekoosseisuline nuhk, võid lõpuks ka koosseisuliseks saada.

Mehe jutust tuli välja, nagu oleks Heino kangesti seda ametit tahtnud, nemad on kenad onud ja abistavad.

Ta vaikis. Mees niheles kannatamatult.

«Noh?»

«Ei,» vastas Heino.

Ta otsustas. et vastab nüüd iga jutu peale, käigu see pilvitu taeva või eilse lõunasöögi kohta, lühidalt ei.

Nii ta toimiski. Ta püüdis nende sõnu isegi kõrvust mööda lasta. Kui oodati vastust ja vaikida enam ei saanud, torkas ta oma lühida ei vahele. See võis näida isegi kohtlane, aga kohtlus oli ju siin riigis üks kõige auväärsemaid asju. Terane mõistus on alati kahtlane, see võib midagi sepitseda. Kohtlased olid juba muinasjutukangelased ja muinasjuttudel oli reaalne põhi all, praeguselgi ajal sai kohtlusega kõige paremini läbi. Vist Orgita oli kunagi öelnud, et lollus on ainus, mille eest pole töölt lahti lastud ega vangi pandud.

Teisalt aga tundus Heinole, et ta muutub oma jäiga hoiaku tõttu vestluskaaslase sarnaseks. Ta silmad taganesid sügavale koobastesse ning muutusid terashalliks, suu aga oli üksainus

kriips. Võimalik, et see käis asja juurde, partnerid peegeldavad teineteist ikka.

Kui Heino lõpuks pääses, kõik ähvardused ära kuulanud, oli ta nii tuim, et tal oli üsna ükskõik, mis saab edasi. Ta arvestas täiesti rahulikult võimalust, et talle ei anta linnasõiduks luba. Ta oli kinni maksnud midagi olulisemat.

Nende värki ei tasu ülearu tõsiselt võtta — nii ta enesele ütles, aga tunne oli tugevam: ei mingit kompromissi! Ta maksaks selle eest oma südamerahuga ja see oli kõige tähtsam. Terve elu tunda end lurjusena, kes mõne väikese hüve eest — kõikide hüvede peale annab vaadata nii, et need ei ole midagi olulist — saadab kannatustesse teisi inimesi — see on kõige rängem saatus, mis võib inimesele osaks langeda.

Asi ei olnud nende survemasina ületähtsustamises. Küllap liikus ka see värk ligadi-logadi nagu kõik muugi. Aga sellele loota ei saanud. Tõenäoliselt võis mõni värvatu, kes kuidagi vahele jäänud — oma rumalusest või mingi psüühilise seisundini viidult — end välja vingerdada, mängida jutuajamistel lolli ning mitte kedagi ära anda. Muidugi käiks see vingerdaminegi närvidele, mustusega kokku puutudes saad ka ise paratamatult mustaks. Kuid mis tähtsam: sa teeksid lõpuks ikkagi kusagil vea, sest sinu mäng on keeruline, nende reeglid aga ülimalt lihtsad, lausa primitiivsed.

Oma käigust ei rääkinud Heino esialgu kellelegi. Mitte sellepärast, et teda hoiatati — taas nendele meestele iseloomulike ähvarduste saatel —, et jutuajamisest ei tohi iitsatada. Heino mõtles, et põhimõtteliselt peaks ta just kõigile rääkima. Salatsemine on pahelise võimu üks relvi, mille vastu saab võidelda vaid täieliku avalikustamisega. Kõiki informeerida, kõigest rääkida, kõik avaliku arutluse alla võtta.

Ta ei rääkinud sellepärast, et see oli nii vastik. Vastikuid asju on aga ületamatult ebameeldiv oma lähedaste, süütute inimeste ette tuua. Vahest kunagi edaspidi, kui tekib tarvidus.

Ja küllap ta natuke ka kartis. Polnud ju asi veel lõpetatud, tuli ära oodata, mis nende poolt järgneb. Kui ta vastu keeldu praegu juhtunust kõigile räägiks, oleks see avalik sõjakuulutamine. Tundus, et seda oli veel vara teha. Võibolla läheb kõik siiski häsfi, teda lastakse kõrgkooli ning jäetakse rahule. Kõige hullem repressioonide laine oli ju selleks korraks peatunud. Nõnda oli ka Olev Topman öelnud.

Topman lasti perega linna, miks ei võinud siis Heinot õppima lubada? Ta oli kindel, et Topman poleks vastutulelikum olnud, kui talle oleks selline ettepanek tehtud. Tema mängis teistsuguseid mänge — ja näis nendes olevat kindla käega, mitte üksi

vedamise läbi edukas. Veab nendel, kes oskavad, on kusagil öeldud.

Lahkumisõhtul oli Topman oma elufilosoofiat pisut arendanud. Ta oli öelnud, et neli aastat Siberit osutusid valeks seikluseks. Mõnel inimesel on võibolla terve elu vale seiklus. Tähtis ei olevat, mida sa teed, vaid millise kirega sa seda teed. Asjad on kõik tühised, nende ainsaks väärtuseks on nende saamisele kulutatud hing, mõistus, kirg.

See oli Topmanile iseloomulik. Inimese põhimõtted peegeldavad teda ennast.

Ainult Seelale ütles Heino, et võibolla ei lähegi ta edasi õppima.

«Miks?» imestas Seela. Hea vähemalt, et ta ei rõõmustanud selle üle.

«Mul ei ole ju veel luba,» vastas Heino.

Emale ei öelnud ta niigi palju. Aga tundlik hing märkas kohe, et midagi on lahti. Ema küsis:

«Heino, mis sinuga on?»

«Minuga?» küsis Heino imestunult vastu. «Ei midagi.»

Küllap paistis ta närvilisus ikkagi välja. Ema vaatas teda ja lausus:

«Ei, see ei ole Seela pärast. See on midagi muud ja üsna tõsist.»

«Oh, jäta, ema,» ütles Heino. «Sulle ei sobi psühholoogi roll.»

Taas käis Heinost üle vastikuselaine, mida ta oli tundnud jutuajamisel komandandi juures. Seda ei olnudki võimalik varjata. Aga ema jättis ta rahule. See taktitundeline ema. Küllap mõtles: kui poeg saab ja tahab rääkida, siis leiab ta õige hetke ning räägib.

Heino pidi selleks ainult pisut toibuma. Kui võimalik, tahtnuks ta kõik unustada, otsekui poleks seda jutuajamist olnudki.

74.

Vastu sügist juhtus Angelskitel õnnetus.

Oli varane hommik. Kogu pere magas veel. Ülakorrusel lamas Elfride Miks juba mõnda aega tõvevoodis. Tema oligi esimene, kes taipas, et midagi on lahti. Ta ei tundnud veel lõhna — haistmismeel oli tal korrast ära, kuid seda lõhna poleks võibolla tundnud ka terve ninaga inimene —, ta kuulis vaikset kahinat. Kuues meel oli Elfridel haigusest hoolimata

korras, tänu sellele saigi ta olukorrast aimu. Tal oli juba mitu päeva olnud tunne, et midagi juhtub.

Leida ja Kusti magasid siinsamas.

Ta togis igaks juhuks Leidat:

«Kuule, Leida, uuri järele, midagi on lahti.»

Leida oli väsinud ja kõva unega.

«Ära sega, lase magada,» pomises ta läbi une.

«Tõuse, tõuse, midagi on lahti.»

Leida tõusis järsult voodis istuli, vaatas ringi.

«Sa räägid juba mitu...»

Ta jättis lause pooleli, sest ninna tungis lõhn.

«Kuskil põleb,» hüüdis ta ning tormas trepi poole.

«Ärata poiss, tõuse üles!» kamandas ta ukselt.

All äratas ta Angelskid. Marek jooksis köögipoolsesse tuppa. Maja metsapoolne sein põles. Leek ei olnud veel suur, aga roomas piki tervet seina edasi.

«Ruttu, kõik majast välja!» hõikas Marek ning üritas salalikult roomavat leeki veega kustutada. Tal oli toas vaid üks ämbritäis vett, see ei teinud tulele midagi.

Ta jooksis õue. Tal oli oma isiklik kaev. Asus vett vinnama ja vastu seina loopima. Leek ainult vähenes ning hakkas sisisedes suitsema. Aga ei peatunud.

Siis tulid talle meelde Hulda ja lapsed. Ta jooksis ukse juurde. Vaatas, kas kõik on välja saanud.

Hulda oli lapsed õue toonud ja tuppa tõtanud, et sealt riidekraami välja tassida. August aitas Huldat, mitte ei läinud üles oma kraaminatukest päästma.

Elfride oli ehmatusest maha kukkunud ega suutnud liikuda. Leida püüdis teda välja lohistada. Marek tormas appi ja kahe vahel tõid nad vanainimese alla. Vedasid majast eemale.

Marek andis korralduse:

«August, jookse külla abi kutsuma. Hulda ja Leida, kumbki oma kraami välja tassima. Aga olge ettevaatlikud. Elfride, sina vaata, et lapsed ei tuleks maja ligi.»

Marek ise jätkas lootusetut võitlust tulega. Kaevu juurde ei pääsenud mitmekesi, see oli tulekahjupoolses küljes. Nagu Marek ämbri üles sai, virutas sellest vee vastu seina. Aga niisugusest kustutamisest oli vähe abi.

Tuli aina laienes. Haaras kinni katusest. Asus sisemiste seinte kallale.

Kui Marek veendus, et ei suuda midagi ära teha, jooksis ta majja. Uuris olukorda. Köögist ja metsapoolsest toast kandus paksu suitsu, tuuletõmbus vedas tule ka ülejäänud ruumidesse. Oli karta, et ta haarab trepi oma valdusesse.

«Lõpeta seal,» hüüdis ta Leidale.

Kontrollis igaks juhuks, ega üles ole kedagi jäänud.

Hüvasti, ilus ärklikorrus, ainuke sellelaadne siin sovhoosis ja kogu ümbruskonnas.

Ta rabas oma toast mingi kirstu sangapidi pihku ja lohistas välja. Ähmiga oli ta segane ega mäletanud, mis kirst see võis olla.

Nad olid vaesed nagu kõik väljasaadetud, mööbel ei kõlvanud kuhugi. Hulda väljatoodud asjad olid eluks siiski vajalikud.

Kui esimesed eestlased ja ka mõni kohalik tulekahju juurde jõudsid, oli katus suurtes leekides ning tuli haaranud kogu maja.

Vägev Anton hakkas põlevaid palke pootshaagiga laiali vedama. Muud targemat ei olnud siin tõesti teha, kui sellelgi oli mingit mõtet.

Kohalikud mehed arutasid kahjukannatajaid häbenemata, et siinsed majad ei tunne tulekahjuohtu, kuna seinad on savist ja mullast. Asjata tegi Marek oma vigureid ja ehitas niisuguse erilise maja. Nüüd oli tulemus käes. Ära tule võõrasse kloostrisse oma korda sisse seadma. Toimi nii, nagu on toimitud enne sind.

See jutt ei tähendanud parastust, kaastundlikke ohkamisi kostis ülearugi. Kohalikud olid ju tundelised inimesed. Aga kahjurõõm polnud neile samuti võõras. Keegi oli öelnud, et eestlane teotab naabri maja ära sellega, et ehitab enesele uhkema, venelane paneb — kui mitte teadlikult, siis mõttes — naabri majale tule räästasse, kui see on tema omast vägevam. See on hõlpsam kui ehitamine.

Maja põles oma lõppu, tema karkass, mille tuli muutis läbipaistvaks, oli kui suure sauruse luukere. Antonil õnnestus mõni palk ära kustutada, Marekil endal oli selline tardumushetk, mil ei saanud ega tahtnud midagi teha. Nüüd jäi vaid jälgida, kuidas tuli püüdis oma tööd lõpuni viia ja kuidas Anton teda segas. Tema üksinda, kõik teised vaatasid pealt. Aga et hiiglane oli kord seda võitlust alustanud, siis ei jätnud ta pooleli. Ta oli kui stiihia stiihia vastu. Üleni nõgine, tulepaistest õhetav. Nii osavana ja kiirena polnud teda veel kunagi nähtud.

Kui publiku hulgas oli traagilis-üllate vaatepiltide ihalejaid, siis võisid need mõelda, et ainuüksi selleks tasus Mareki maja põletada, et nad saaksid näha Antonit niiviisi möllamas. Siin oli ta oma vägevust väärt.

Ta päästis pooled majapalgid. Osa neist oli liiga söestunud ega kõlvanud enam ehitusele, mõni aga jäi tulest peaaegu puutumata.

Antoni töö mõte tuli alles pärast ilmsiks, kui see oli tehtud ning tulekahju surnud. Enne nähti selles vaid lootusetut heitlust, tegemist tegemise pärast, ning keegi ei läinud talle tõsiselt appi.

Et Marek ise ei läinud, oli seletatav šokiseisundiga. Ka tema võitles alguses mehiselt, kuid see osutus tulutuks. Talle näis, et oli oma tööd teinud kohusetundlikult, aga mitte rohkem.

Tulekahju lõpuks olid kohale ilmunud kõik, keda Angelskite ja Kärmaste saatus ükskõikseks ei jätnud.

Heidi Tärkel andis peaaegu vaidlustamatu korralduse, et Angelskid koliksid tema majja. Ta palus Polli Ennul minna hobuse või härja järele, et saaks kraami lageda taeva alt kohe üle viia.

Kärmased kutsus Helga Mannas enese juurde. Juta toetas seda kutset. Mõlemad küsisid nõusolekut Antonilt. Tema ei andnud eitavaid vastuseid, kuivõrd ei vastanud üldse. Juta kutsus Antonit oma poole peale, aga kiiret otsust ei saanud tema käest nõuda.

Agar kutsuja oli Kaur. Nii saaks ta oma mõlema sõbraga elada ühes majas.

Kui kõik olid läinud, kraam uude elupaika viidud ja naised püüdsid elujärge kuidagiviisi sisse seada — olenes ju kodu pehmus nende õrna käe puudutustest —, hiilis Marek kui kurjategija sündmuspaigale ja vaatas suitsevaid palke, mis olid suurele maa-alale laiali lohistatud. Ta uuris metsapoolse vundamendi äärt, lootes sealt jälgi leida. Ent kõik oli ära tallatud. Kas see, et ta oletas süütamist, oli tema rumal kinnisidee? Oma kahtlusest ei rääkinud ta kellelegi ning püüdis seda ka iseenese eest varjata.

Süttimise põhjusi võis olla mitu. Pliidi alla jäänud söed võisid välja kukkuda. Elektrijuhtmestik oli ilma korraliku isolatsioonita. Aga kõik magasid, miski polnud voolu all, ja söed pidid olema selleks ajaks juba kustunud — kes võinuks neid sealt välja ajada, ainult mõni rott, aga neidki ei teadnud Marek majas olevat.

Ta kõndis ümber maja armetute jäänuste ja püüdis mõistatada. Marek oli kiiresti üle saanud ahastamapanevatest oleksitest ning tulututest enesesüüdistustest, mis mõne karakteri puhul võivad suisa mõttetuseni ulatuda — umbes nii, et miks ma öösel ei valvanud või miks ma ei seadnud maja taha rebaselõkse üles.

Marek oli selle maja üles ehitanud tulega ja tuli oli selle nüüd võtnud. Täpselt neli aastat oli ta saanud sees elada. Tegelikult rohkem, aga umbes selleks ajaks sai maja päris valmis.

Kui üks maja võib üldse päris valmis saada, sest nokitsemist on seal kogu aeg.

Ta vaatas tulekahjuaset ja kummalisel kombel ei tajunud teravat kahjutunnet. Otsekui sellepärast, et see koht oli nüüd teotatud. Ta ei saanud tolles söestunud räsas näha koda, mille oli rajanud oma armsatele.

Ta oli ehitanud ju ajutiseks. Kuigi lapsepõlv oli jäänud kaugele ja kodu mõiste nihkunud, ei saanud ta siinset elamist siiski igavesena võtta. Igavest ei ole olemas, aga inimene käitub tihti nii, nagu oleks tema ise või asjad ta ümber igavesed. Marek oli ära toodud Lõuna-Eesti ilusa maastiku keskelt ja sinna peab ta tagasi saama. Mitte üksi Hulda pärast, kelle juured on seal sügaval. Mitte üksi laste pärast, kes ei tohi oma lapsepõlve kõige ilusamaid aastaid tuule peal veeta. Ka enda pärast, sest tema kallal oli tarvitatud vägivalda ja see tuli hüvitada, niisugune on iga endast lugupidava mehe minimaalne nõue elu vastu. Kui ta on tagasi seal, kust teda on vägisi ära toodud, siis võib ta ise otsustada ja vaba mehena ka mujale minna. See polnudki üldine arutlus: oli ju küllalt tõenäoline, et talu on nüüdseks rüüstatud ja elamiskõlbmatu. Võibolla võtavad nad kätte ja lähevad mõnda Eesti väikelinna ja Marek võib veel ühe kodu rajada, temas on jaksu.

Kas ei põlenud see maja maha märguandeks, et aeg on täis, see tsükkel elust hakkab lõppema. Ärgu tundku nad siin end liiga õdusalt, ärgu kasvagu asjade ja kohtade külge. Kui minekupäevad käes, siis oleks raskem ennast lahti rebida.

Oli hea, et inimesed mõtlesid jälle minekule. Miski oli nendes muutunud, et see neile pähe tuli. Paljude mõte saab lõpuks tõeks.

Võibolla oli Mareki maja mahapõlemine tähendusrikas kõigile siinsetele eestlastele? Ainult temal oligi ju viisakas elamine. Topmanil tuli see siinsete inimeste vaevast ja nemad olid läinud. Tärkelid ostsid hurtsiku häda pärast, nii hullu elamist kui neil Vaablastega koos polnud isegi Pollidel.

Orgita oli tulnud kohe tulekahju ajal Mareki juurde, pannud käe õlale ja öelnud:

«Küll tuleme appi ja ehitame maja uuesti üles. Praegu on see lihtsam kui esimesel korral.»

See polnud õige. Lihtsam ei olnud. Mitte sellepärast, et Marek oli direktoriga riius — viimasest jutuajamisest sai juba aasta mööda ja nad ei teretanudki vist — ning talle ei anta enam palke, võibolla veeretaks ülemus muidki raskusi ehitamise teele: pärast kättemaksu Heidi Tärkelile ei võinud teda ülluses kahtlustada. Asi oli pigem selles, et Marekis endas puudus tahtmine. Kuhugi Eesti väikelinna või näiteks Poolasse, mis oli talle kaugeks jäänud, võiks küll veel ehitada, selleks ta leiaks endas energiat, aga mitte siia.

Tegi ehk tõesti juba rinna sisse pesa lootus, millel puudus reaalne alus?

Marekil ei olnud tahtmist maja enam üles ehitada. Ta ütles Orgitale:

«Ei, ma ei ehita seda enam uuesti üles.»

«Nii mõtled sa praegu. Mehes peab olema jonni. Kuni elame, tuleb kodu üles ehitada iga rüüstamise järel,» ütles vana.

Ja nüüd oli Hulda see, kes Mareki imestuseks lausus väga vaikselt:

«Kas sa arvad, et see oli meile kodu?»

See ütlus läks Marekile hinge — mitte sellepärast, nagu oleks naine teda kuidagi solvanud, pidamata mikski tema vaeva kodu rajamisel, vaid sellepärast, et too polnud omaks võtnud Siberit. Üks õige eestlane ei tohigi seda omaks võtta, tal on oma kodumaa, millest peab kinni hoidma. Nõndaviisi sai Marek Hulda mõttest aru.

Ja kui juba Hulda niiviisi ütles, miks pidi siis Marek kaaluma maja taastamist? Ei, jäägu see vare. See on õige mälestusmärk siinsete arusaamiste maale: et üks Euroopamaa mees oli kord ehitanud täiesti teistsuguse elamu eemale sovhoosi savimajadest, eestilikuks üksilduseks metsa äärde.

Kui ta oli eneses niisuguse otsuse teinud, kaotas teravuse mõte võimalikust süütajast, mis oleks ehk võinud painajalikuks muutuda. Mitte sellepärast, nagu pidanuks ta kartma: ka uus maja pannakse põlema, eeskuju nakatab, õnnetus saab harjumuseks. Aga raske, vastik olnuks mõelda, et sul on vaenlasi, keda sa ei tunne, kes ütlevad sulle naeratades tere ja salajas soovivad kadu. Marek ei teadnud endal selliseid olevat. Ega küll niisuguseid tihtipeale ei teagi, ainult ehk vaistuga tunneb ära. Marek ei osanud tõesti kedagi kahtlustada. See oli põhiline, miks süütamisversioon jutuks ei tulnud, ja Marek ei kavatsenud seda oletust ise välja ütelda. Ta pidi lausa tähelepanelik olema, et see kogemata suust ei lipsaks. Sest kõige halvemsusväärsemad on inimesed, kes süüdistavad oma hädades teisi, kelle energia ei kulu mitte asja parandamisele, vaid süüdlaste otsimisele.

See ei olnud Mareki probleem, tema uskus ja lootis.

75.

Elus on hetki, kus sa äkki peatud oma liikumises ning vaatad maailma imestunud silmadega. Sa ei imesta niivõrd maailma üle kui selle üle, et sina oled selles maailmas. Sina, praegu siin. Sel hetkel on kõik tõeline, värvid kirkad ja mõtted selged. Järelikult on maailm muidu pisut nihestunud või unenäoline?

Eriti juhtub seda võõrsil, aga teinekord ka harjunud paikades viibides. Näed nagu esimest korda või vähemasti üle hulga aja: see oled ju sina, kes sa oled suutnud tulla läbi unenägude lademete tõelise hetkeni. Huvitav, kuidas oled sa sattunud just siia, kas sa oled seda ise soovinud või on sind siia pillatud, miks on praegu just käesolev hetk, aga mitte mõni teine sinu pikast ajaloost?

Juta tuli karjalaudast. Ta oli väsinud nagu ikka, kui pikk päev seljataga, hommikul kella nelja ajal tõustud ja kuni lõunani ühtejärge toimetatud. Äkki oli tal tahtmine minna koju ringiga, mitte mööda tavalist teed.

Karjalautade lähedusest algas väike soo, kunagine mageveejärv, mis oli siinses stepis haruldasem kui soolajärved. Selle teine serv ulatus telliskivitehase alla. Soo taga laius tihnik, kõrge puhmastik ja põõsad, seal kasvas paju, mida siin muidu ei leidunud. Miskipärast oletas Juta, et just sellistes kohtades pesitsevad hundid, kes hulguvad mööda steppi ja kogunevad talvel karjadesse. Võimalik, et mõni kohalik oli niisugust asja rääkinud.

Aega oli alati napilt, Juta teinuks meelsasti jalutuskäike metsatukkadesse, kus võis tajuda vabaduse õnnestavat tunnet. Sootagune tihnik aga ei kutsunud ja ilusad metsad asusid kaugemal, karjalautade teed paar kilomeetrit naaberkolhoosi poole, nendeni minemiseks ei jätkunud ettevõtlikkust ega jõudu. Tal oli tihti olnud mõte kõndida ümber tihniku ja soo ning jõuda välja tellisetehase-tagusesse metsa, muhamediusuliste õnnetu surnuaia juurde. Aga õiget rada ei olnud, ta kartis ära eksida. Ta teadis, et seal taga on heinamaad, aga soo, küll üsna kitsas, võis kulgeda pika ribana ning tihnikut järele lohistada.

Täna võttis Juta selle käigu ette, aga mitte jonnaka eesmärgina, vaid katsena. Ta sammus karjalauda juurest otse tihniku poole. Heitis korraks pilgu tagasi ning pani tähele, et üks töökaaslane vaatab talle järele. Kas mõtles, et mis Jutal pähe tuli, kui ei lähe koju, mida ta otsib, kas tal on seal mõni saladus?

Veel ei ole, aga võibolla tekib, mõtles Juta ning unustas vaataja sedamaid.

Ta läks tihnikut mööda, see oli võrdlemisi ebamugav matk.

Ka siin nagu soo veeres katsid maad suured mättad, mõni Jutale rinnuni. Mätaste vahe oli kuiv, vihmad polnud veel üle käinud, siis olnuks porine. Märjaga püsis maa seal must ja nätske, kuivaga punakas ja konarlik. Põõsad kasvasid mätastel, tihedamates kohtades olid mättavahed nende juurestikust läbi põimunud ning sa võisid ühtelugu komistada.

Jalutamiseks ei pakkunud see paik palju. Oli aga omajagu põnev, tekitas ohutunnet, see oli muinasjutu algus, tema kurjem pool. On ju ülekohtune, et maastikesse suhtutakse valivalt, ühtesid eelistatakse teistele, mõnda lausa põlatakse. Aga millegi poolest on nad kõik võrdsed. Igas peitub oma võlu, inimese suhtumise määrab harjumus, eriti lapsepõlv. Kas leidub päris kõlbmatuid paiku, vahest mõni surmakõrb või jääväli? Paheks jääb vaid üksluisus, või on süü ka siis vaatajal, et ta ei oska vaheldust märgata?

Juta astus, lõppu ei tulnud, väljavaadet ei olnud, ta ei teadnud, kas liikus soo poole või eemaldus sellest. Iga mättavahe oli eksirada, ei viinud kuhugi välja, sulgus labürinti.

Siin-seal oli kasvanud mõni suurem puu, aga väsinud põõsaste naabrusest ning heitnud unele. Soomuld võttis ta huumuseks, länguvajunud kännuosa aga oli veel jõudu täis ning vahtis valguse poole.

Üks selline katkenud tüvi kutsus istuma. Juta toetus puule, sirutas jalad ette, vaatas üle latvade taevast. Oli sügis, tumedad pilvesiilud rabelesid rännata tõotatud soojale maale, ei jõudnud aga kuhugi välja, sest muutsid liiga ruttu kuju, ei jäänud iseendaks.

Taevas viis kaugele, aga mõte heitles siia-sinna. Juta vaatas enese ette, sai mõtetest lahti. Pilgu alla jäi pisut nukker paju. Tolle lehed ei muutunud sügisel värviliseks, jäid halliks ja kulunuks. See oli siinne paju, tema sugulased täitsid Kandeni talu kraavipervi. Võibolla olid nood seal pisut iseteadvamad Juta silmis, aga ikka sama alandlik ja visa tõug, valkjatele väikesetiivalistele liblikatele hiiglased, pajulinnule parimatest parim kodupaik. Pajulinde ega liblikaid ei olnud enam, võibolla ei tulnudki nad siia, ei osanud üles otsida seda pajusaart kaskede-haabade hulgas.

Ja siis tuligi Jutal too alati ootamatu tunne, et tema on tema ja on praegu siin, selle koha peal, istub ihuüksinda suurte mätaste vahel. Imelik, kuidas ta rändab läbi selle maailma: kõik, mis oli temast maha jäänud, näis nii tükatine; kõik, mis ees, oli looritatud saladusest, kuid siiski tõene.

Isegi ta lapsed osutusid nagu mingiks kõrvaliseks lõiguke-seks tema elust, nad olid praegugi olemas, aga mitte siin

selle igavikuhetke sees. Palju asju puutus Juta külge, nende kombitsad otsisid teda, olid pehmed ja hellad. Iga puudutus kestis üürikese hetke ja andis ruumi järgmisele. Need tulid väljastpoolt, olemise keskpunkt oli Jutas eneses, värviks imestus selle üle, et ta on olemas.

Selline hetk puhastas. Oleks võinud öelda, et Juta seisis vastamisi Jumalaga, aga seda ta ei tundnud, ta oleks siis pidanud selle enesele leiutama. Kui hetk oli möödas, võis ta mõtelda millele tahes, kõik sai helgema valguse, ajalugu ja praegused sündmused, lai maailm ja naabri käekäik.

Kärmased olid nüüd nende majas. Anton ei tulnud oma toast ära. Ta ei keeldunud tulemast, kuid jäi tulemata. Aga et tuba oli ära jaotatud ning endavalmistatud koikusid, toole-laudu küllalt täis, siis tuli seal ruumi teha ning Helga Mannas vabastas oma toapoole. Ta tahtis läbi ajada vaheruumiga, ent Juta tõi ta vägisi oma tuppa. Leidat häiris hirmsasti, et teeb teistele tüli, ta ei tahtnud kuidagi oma elu sisse seada. Aga et Elfride oli haige ja August pidi kusagil õppima, siis tegi Anton neile ühel päeval voodid ja laua. Nad ei pidanud enam liikuma kohmetult, külg ees.

Miks mõtles Juta praegu sellele, ta ei osanud seda kuidagi siduda eelnenu külge. Või tuletas see talle meelde igapäevast tegelikkust? Et ta peab üles tõusma, korraks ohkama ning hakkama otsima väljapääsu tihnikust, minema Kauri ja Katrini juurde, tegema kõiki pisitoimetusi, millest koosneb kodune elu; õhtul saab ta viivu puhkust, siis loeb kodumaiseid ajalehti, vihastab natuke selle peale, kui õnnelikuks on elu seal kirjutatud, teisalt aga imestab härdalt, et see maa on ikka veel olemas ja seal tehakse midagi ning oodatakse paremat elu. Kaugelt näivad paljud asjad teisiti kui nende asjade sees olles. Juta ei pruukinud kõigest aru saada, mis Eestis toimus. Kui järele mõelda, siis oligi just see eemalolija tragöödia, tõeline ja sisemine Siber. Teisalt andis eemalviibija pilk selgust, ainult kuipaljukest oli sellest kasu? Kas saab neist mõtisklustest keegi sealsetest teada? Ja kas saab aru?

Tihnikus puutüvel istudes, sovhoosist ja tema eestlaskonnast äralõigatult võis eemalolija pilguga vaadata ka nende peale, aga kuivõrd oli see pilk tõene? Vahest ainult hetkelise kirgastuse mõjul tekkis tunne, et ta näeb ja mõistab ning võib siis mõista ka kohut.

Mitte aga kohtumõistmiseks ei olnud ta istunud troonile. Loodus polnud teda kuulutanud isevalitsejaks. Hea, kui ta tuleb enesega toime.

Inimene püüab ennast vahel unustada ning ajada teiste asju. Mõni aeg käis ta Netsvetai õhutusel loenguid pidamas. Et oleks nii-öelda kirjaoskajat publikut, siis kupatas valitseja kuulama kontorinaisi, kes kündsid päevast päeva paberit, ajasid vahel laest, vahel tegelikkusest võetud arvudega vagu, ei huvitanud neid muldade koostis ega fütotsönoloogia. Põllundusbrigadiridel, kes olid praktiliselt agronoomi eest, polnud aega loengutel käia.

Kokkuvõttes ei saanud sellest tulu keegi. Vana Netsvetai oli pähe võtnud vaadata rohkem Jutat kui kuulata ta juttu. Loomulikult ei makstud Jutale mingit tasu. Tundus, nagu pidanuks ta veel ekstra tänulik olema, et talle anti võimalus esineda, ennast inimesena ja natuke ka haritud agronoomina tunda.

Juta tuletas neil loengutel meelde ammuseid, nüüdsetest päevadest vaheseinaga eraldatud, eelmisse ellu jäänud asju, see tekitas lootuse, et vahest on neid kunagi taas tarvis. See oli tilluke, aimatav märgike, mis seisis samas reas Tärkeli laste õppimapääsemisega, Topmani äraminekuga, Mareki otsusega jätta maja uuesti üles ehitamata, Heidi mehe laagrist vabanemisega, ja mis vahest kõige olulisem — märgatavate muutustega inimestes, kes veel aasta-paar tagasi arvestasid, et peavad igaveseks siia jääma, kuigi polnud suutnud siinset elu omaks võtta, või arvasid siit pääsevat vaid surma läbi.

Topmani-taoline läheb ikka esimesena, kuid mitte enne õiget aega. Sellepärast oligi tal äris edu. Jutal ja kõigil teistel, kes ei püüa ajalist lisaväärtust ära kasutada, tasus tema järgi orienteeruda. Heidi mees ei olnud ainus, kelle kümme sunnitööaastat oli lõpuks ära sulanud. Vahel pidi Juta mõtlema, et isegi laagrite põrgu on parem kui surm, et oleks tema mees... Kannatusi ei saa keegi mõõta, aga lootus, et ükskord selgineb, on suur väärtus.

Kui Juta siit oma trooni otsast vaatas, tundus talle tõesti, et pea võib midagi nihkuda paremuse poole. Muidugi võis tulla uusi hädasid, aga inimene mõtleb ikka lahtisaamisele nendest, mille käes parajasti kimpus.

Kas tõesti oli alanud lootuste aeg, mida Heino Mannas ülemöödunud aastal nii ennatlikult kuulutas? Inimene on võimeline õlekõrrest kinni haarama, see ei pruugi olla pelk enesepete.

Taevas rändasid mustad pilveribad, tuul painutas luitunud võsa, hakkas hämarduma. Välised asjad ei toetanud Juta mõtet.

Kui ta oli oma eelmises elus hindu, kes tundis salaõpetusi ja nägi tulevasi asju, kas oli ta siis rääkinud tihnikust umbekasvanud järvel, ühest puutüvel istuvast naisest, kellele näib, et kõik kordub, ta ise, elu suured ja pisikesed asjad? Mis pattu oli omas mõttes teinud too pikka mantlisse mähitud mees, et oli järgmises elus sündinud Jutaks ning pälvinud sellise saatuse?

Miks hindu, miks eelmine elu, kas oli ta und näinud või lasknud end lollitada neist raamatutest, mille autorid pidasid ümbritsevat elu igavaks ja võimalustevaeseks, ei olnud rahul sellega, mis neil oli, ning kosutasid end müstikaga? Kui kosmilised ringid on tuhat korda olulisemad ringkäigust laudas mööda sõnnikuste tagumikega lehmade rida, kas on siis tarviski süüa teha Kaurile ja Katrinile, lappida nende riideid?

Tühjad arutlused, üks ei välista teist, väitsid need, kes ei tahtnud, et teine välistaks esimese.

Pidi mineма koju, jõudma siit välja, enne kui pimedaks läheb. Juta tõusis üles ja asus teele. Ta tundis, et läheb täiesti õiges suunas, mingit müstikat ei olnud selleks tarvis.

Elus pidi olema kõrvalepõikeid. Enamasti me ei märka, et me üldse mõtleme. Pigem püüame peletada neid mõtteid, mis kipuvad perutama, poeme nende eest peitu kindlate toimingute taha, aeda plettides mõtleme vitstelé, muna vahule lüües jälgime kaussi; sellepärast ei meeldigi meestele korduv ja liiga harjunud tegevus, et see lubab mõtted rändele — nõrgale olevusèle võib niisugune asi häda teha.

Juta tuli joonelt lautade juurde välja, tee osutus palju lühemaks, kui oli tundunud minnes. Heinamaadeni ega soo lõppu polnud ta välja jõudnud. Ta mõtles, kas otsib veel kunagi üles selle istumiskännu ning proovib oma saatust.

Lauda juures ei olnud enam kedagi, Juta läks koju.

76.

Viimastel päevadel oli Kaja eriti pirtsakas. Natuke kuri oli ta alati olnud. Aga et seejuures tark — kas naiselikult, looduslapselikult või loomulikust intelligentsusest, seda polnud Filipp püüdnud määratleda või eristada —, siis tuli sellega leppida, kuivõrd keskmine tarkus ja keskmine kurjus kippusid inimeses ikka ühinema. Suur kurjus ei saanud tark olla ning suur tarkus oli kindlasti hea, kahtlev vaim sisaldas kumbagi paraja jao.

Filipp oli temast seitse aastat vanem, aga pidi tihti imetlema tüdruku otsustusi või hoiakuid. Polnud palju öelda, et ta oli Filippi õpetanud nägema elu teistsuguse nurga alt. Nagu ka osutanud mõnelegi asjale, mis oli Filipi sees olemas, aga mida ta ise ei teadnud.

Küllap oli see üks põhjus, miks Filipp Kajasse kiindus. Teised sama vanad tüdrukud näisid Kaja kõrval labased ja lamedad.

Nende tutvus oli alanud imelikult, seda oli pisut piinlik meenutada ja ega nad meenutanudki. Kaja oskas siis vene keelt veel halvasti, aga võis välja tulla mõne originaalse arvamusega. Nagu näiteks sellega, et valge rass on kollase rassi karikatuur. See oli muidugi tagurpidi-rassism. Ega ta seepärast saanud kalmõkitar Gejaks ümber sündida. Ja ei tahtnudki seda.

Kolm ja pool aastat olid nad nüüd sõbrad, õigemini elanud nagu mees ja naine. Ainult et Filipil oli oma kodu, Kajal aga polnud seda üldse. Isa juures elada ta ei tahtnud. Filipp oli lauda otsa ubrikusse, kus varem hoiti piimanõusid, ladunud ahju ja seal veetsid nad oma armastuse öid.

Mis oli mutil Kaja vastu, sellest ei saanud Filipp aru. Muti sõimas tüdrukut tagaselja inetute sõnadega, rohkem siiski Filipile, vähem küla peal. Kas tuli see arutust armukadedusest või nägi ta tõesti Kajas midagi vastuvõtmatut? Kuigi ega tema tüdrukuga elanud, vaid Filipp.

Muidugi pidi tunnistama, et Kaja ei püüdnudki mutile meele järgi olla. Ta ütles:

«Ena asja, kui tema nimetab mind litsiks ja kelleks kõik, siis pean mina talle veel lahket nägu näitama!»

Filipp talitas rumalalt ja ettevaatamatult, et kurtis paaril korral Kajale ema suhtumist. Ta oli seda teinud tüdruku käest otsekui kaitset või nõu ja abi otsides. Tema ise sai ju pidevalt võtta, Kajani jõudis sellest kõõmeke. Kajas ei meeldinud mutile mitte miski. Küll oli ta liiga kõhn ja liiga laisk, küll must ja abielunaiseks kõlbmatu, liiga noor ja nipsakas, küll hoidis ta Filippi lõa otsas ja magatas poissi häbitult, ilma et olnuks seaduslik naine. Ja kõige suurem puudus oli see, et ta ei austanud ega kummardanud mutit, tema peale ei võinud loota, muti vanas väetis põlves ei ulata talle veetassi kah haigevoodisse kätte. Selles suhtes oli Filipp küll pigem Kaja meelt: miks annab ainuüksi vanadus inimesele eesõiguse, et ta võib noort valimatult sõimata ning see peab tema ees ikka kõige suuremas lugupidamises koogutama? Võibolla oli see kombeks kusagil idamaadel, aga mitte läänes.

Isegi valitseja ei saa nõuda, et talle vastataks mõnituste eest piiritu armastusega.

Filipp ei tahtnud tihti sellepärast kojugi minna, et ei kuulnud seal muud kui tänitamist. Teisest küljest oli tal mutist kahju, üksinda ta seal istus, poeg oli ainus lähedane. Filipp oli lapsest saadik ema armastanud, kuigi juba varakult võõrastusega märganud tema võimukust ja põhjendamatuid pretensioone kõigi vastu. Kui ta oli päeva või paar kodust ära olnud, hakkas süda valutama, ta kujutles enesele igasuguseid asju ning kiirustas täis hirmunud hellust koju, seal aga võttis teda vastu sõnarahe, seda ägedam, mida kauem oli Filipp redutanud. Et muti ka ei väsinud! Et ta ei hinnanud Filipi siirast pojahellust ning vastas sellele tema armastatu lakkamatu mõnitamisega, tema hingele haiget tegemisega!

Polnud siis ime, et mõni kübe tollest laviinist jõudis ka Kajani. Filipp ei olnud ju mingi filter, mis jõuab kõik ära puhastada, midagi immitses ikka läbi.

Kajal oli kindlasti ka negatiivseid jooni. Küllap lähtus mõni muti võimendatud ja liialdatud arvamus reaalsest tähelepanekust. Kuigi Filipp vaidles täie ägedusega vastu, avas üks või teine väide pisut ta silmi. Või tuleneski ägedus sellest, et ta teadis: muti jutus on natuke ka õigust. Aga miks pidi seda nii suureks puhuma?

Niisuguseid jooni oli Kaja pirtsakus. Võibolla tuli see noorusest. Kord ütles üks sovhoosi lõuapoolik kellegi ülemuse kohta: nagu noor plika, kord annab, kord ei anna. Mehed leidsid, et kui naine oli neile kord andunud, siis pidi ta seda edaspidi alati tegema; muutlikku meelt pidasid nad ainult endi eesõiguseks.

Kõik need kolm ja pool aastat oli Kaja aeg-ajalt stseene korraldanud, vahel Filipi minema ajanud, siis jälle hirmus hea ja õrn olnud ta vastu. Mees on nõrk, ta vajab naise püsivust, et olla oma töös ja taotlustes järjekindel.

Kaja pirtsakuse viimane tuur oli kestnud pikalt, nõnda et Filipp oleks tahtnud kusagilt abi otsida. Aga kust sa otsid? Ta oli isegi vanale Vaablasele kurtnud ja küsinud:

«Ega sa ei oska arvata, mis talle sisse on läinud?»

«Sa ehk ei kallista enam nii kõvasti,» arvas pruudi isa.

Selles suhtes ei saanud midagi ütelda. Kallistamiseasi oli neil aja jooksul aina huvitavamaks ja mitmekesisemaks muutunud. Siin poleks tohtinud igavust olla.

«Tead, mulle tundub vahel, nagu oleks ta teiseks muudetud,» seletas Filipp. «Vanasti pirtsutas mõnikord küll, aga

kui sain asja niikaugele, oli kõik jälle hästi. Nüüd ei taha üldse vedu võtta.»

«On ehk rase?» küsis Joosep.

«Ma olen seda ise ka mõelnud. Küsisin otse. Sai nii kurjaks, et tahtis küüned näkku lüüa, otsekui oleksin ma teda kaupluseröövis süüdistanud. Ütles: seda sa muidugi ihkad, aga võta näpust!»

«Ah, naiste asi, las pirtsutavad,» lõi Vaablane käega. «Kas maailmas on vähe plikasid!»

Inimene räägib ikka enesele vastukarva. Ta ise oli otsinud oma «head eite» mitu aastat ja siis ei saanud ka teab mis murumunakest. Filipp teadis, temale tuleks mõnigi, kastaks näpuga ära, aga ta ei tahtnud igaühte. Ta ei olnud Kajas kinni mitte sellepärast, et tal olnuks tüdrukust hale või kahju teda oma väärtuslikust isikust ilma jätta, nagu see meeste puhul pahatihti on, — mingi jõud tõmbas teda tüdruku poole.

«Nii et sina ei ole siis tema juures midagi iseäralikku märganud?» küsis ta lõpetuseks.

Ja siis tundus talle hetkeks, nagu oleks Joosep tahtnud midagi ütelda. Aga vanamees lõi uuesti käega.

«Mis sa tühja pärast südant valutad. Kui sa ei raatsi talle nuuti anda, siis oota, kuni läheb ise üle.»

Mis muud otsust ta ikka võis äia käest tahta. Hing ihkas lihtsalt kellegagi rääkida. Heli elas teises farmis ja omavahel olid õed kui kass ja koer. Vähemalt Kaja poolt paistis nii, et teine ei mõista teda üldse. Vana Vaablasega oli Filipil vähemalt kerge vestelda, tema ei võtnud ühtki probleemi liiga sügavalt.

Teised eestlased polnud niigi lähedased, nendega olnuks imelik rääkima minna. Kas ta on üldse mees, kui ei tule tüdrukuga ise toime?

Mis suhe tal eestlastega õieti oli? Kaja kaudu kuulus ta nende seltskonda. Mängis isegi nende võrkpallimeeskonnas. Naljapärast oli õppinud keeltki. Talle jäi kergesti külge. Alguses olid need lihtsalt kätteõpitud fraasid, nagu «Kuidas käsi käib?» — «Käsi ei käi, jalg käib» ja nii edasi. Pärast aga tekkis ka mingi arusaamine, nõnda et ta võis tänavanurgal mõnelauselise lihtsakoelise jutu maha pidada. Kohalikele näis see üsna loomulik, nende meelest olid saksa ja eesti keel väga sarnased, kuna mõlemad kasutasid ladina tähestikku. Eestlaste seas liikus jutt, kuidas üks kohalik naisharitlane vaadanud eesti teksti ja öelnud: «Tähed on neil saksa omad, aga numbrid jälle meie omad.»

Kas Filipp oli kunagi tõsisemalt mõelnud, et jääb selle väikese rahvaga pidevatesse suhetesse? Vaevalt küll. Kuigi ta Kajat hoidis, oli nende vahel küllalt sellist, mis ei lubanud mõelda eluaegsele liidule. Kas või muti vastuseis. See mõjus ka Kajale, mitte üksi Filipile. Kaja ütles:

«Ma ei tahagi sind. Sinu vägeva muti pärast. Käbi ei kuku kännust kaugele! Millised on vanemad, sellised on ka lapsed.»

Ja seda ütles Kaja! Vaadaku oma vanemaid. Üks on peast segane, teine muidu hull. Mida pidi siis Kajast arvama? Kas ootab teda vaimuhaigus või saab tast isa moodi laamendaja ja lakkekrants?

Loomulikult ei hakanud Filipp Kajale nõnda vastama. Tal oli piinlik isegi mõelda, et võiks teisele inimesele, oma armastatule, niiviisi haiget teha.

Kaja käes oli see tühi asi.

Teisel korral oli Kaja, täis headust ja õrnust, unistanud, kuidas nad sõidavad kord koos Eestisse ja loovad seal oma kodu. Ta oli öelnud:

«Eks, me ei lähe kunagi lahku? Sinust saab eestlane. Sa ei või sakslaseks jääda, sest sellel maal ei anta teile iialgi asu. Sul lubatakse vaid venelaseks saada — kui sedagi. Hakka siis parem eestlaseks, õpi keel ära ja ole kui meie.»

Selles «ole kui meie» kõlas omajagu üleolekut, otsekui oleksid eestlased midagi paremat. See oli armsalt naiivne, aga Filipp mõistis, et nii peabki igaüks mõtlema: mis rahvas see oleks, kui tema liikmed ihkaksid kellekski teiseks saada.

Kord aga oli Kaja oma rahvuskaaslasi arvustanud järgmiste sõnadega:

«See on neil talli juurest peksupingist sees, nad koogutavad juba sakslase nime kuuldes.»

Mõistagi oli see naiselik liialdus. Pugejaliku rahva muljet eestlased ei jätnud. Võibolla polnud nad alati uhkelt sirge seljaga, täis enesevääri kust, aga nende altkulmuvaate tagant paistis sitkus ja jonn. Nad tegid näo, nagu oleksid tuimad, sest ei tahtnud vastu võtta uut usku, maailm oli nende jaoks liiga heitlik, neil oli raske sellega kohaneda. Oma kohanematuse üle tundsid nad uhkust.

Loomulikult ei saanud mõne inimese põhjal hinnata kogu rahvast. Kui erinevaid inimesi oli siingi. Näiteks Topman ja Ester Polli, Joosep Vaablane ja Helga Mannas, Anton Toor ja teise farmi Ferdinand Poolem. See, et mingitest ühistest joontest võis siiski rääkida, oli rohkem vaistuga tajutav.

Et määrata oma suhet eestlastesse, pidi Filipp kõigepealt ära määrama oma suhte sakslastesse.

Ta oli sakslane, selles ei saanud kahelda. Vahest küll samamoodi riides kui kohalik rahvas ja kombedki suures osas samad, aga ta teadis oma erinevust. Ta esivanemad olid kunagi Katariina Suure ajal tulnud, ja saksluse paljudele põlvedele pärandanud. Ta rääkis saksa keelt.

Kuni eestlaste tulekuni ei arvanud Filipp, et tema saksa keelel on midagi viga või et see liialt erineb suure Saksa riigi keelest. Vana Orgita ja Helga Mannas rääkisid saksa keelt soravalt ja see oli tõesti mõnevõrra teistsugune kui Filipil. Aga nad polnud ka omavahel päris ühel meelel. Orgital olevat baltlaste, Helgal aga koolis õpitud õige saksa keel. Lõpuks olevat ka igas Saksa provintsis isemoodi keel, nõnda et põhjasakslasel on baierlasest raske aru saada. Järelikult oli volgasakslaste keel lihtsalt üks variant, miks pidanuks sellesse suhtuma kui millessegi alaväärsesse?

See on suurte ja teisi allutada püüdvate keelte eripära, et nad lagunevad laiali paljudeks erisugusteks keelteks, oli Orgita seletanud. Tema ei pidanud Filipi keelt halvaks; Helgast, kes oli muidu diskreetne inimene, võis seda teinekord tähele panna. Ta kippus põlist sakslast parandama ja õpetama.

Keele erinevust oli Filipp tähele pannud ka raamatute põhjal, aga ta ei omistanud sellele tähtsust, raamatud ja elu on ikka kaks ise asja.

Siinsed, nüüdseks laialipillutud sakslased erinesid oma iseloomult ja eluviisilt tublisti venelastest, ukrainlastest ja teistest, kelle hulgas elasid. Neil oli sees korraarmastus ja täpsus, kuigi olid nemadki õppinud kasutama eeliseid, mida andis tööpõlgus. Erinev oli ka suhtumine puhtusse. Enamik venelasi armastas samuti puhtust; kellel oli suur laud või laudpõrand, kaapis selle iga nädal noaga valgeks, puhtad olid nende voodiriided ja ihupesu, aga tänav maja ees võis olla prügiauk. Lihtsalt tavad olid niisugused. Sakslastel oli puhas nii kodu kui majaesine. Aga vahest võis vaadata mõne teise nurga alt ning öelda, et leidub asju, mis sakslastelgi jätavad soovida.

Töös olid nad korralikumad küll. Kui sakslasele anti mingi ülesanne, sai see tehtud. Temal ei olnud esimene mõte, kuidas annaks seda täitmata jätta. Ilmselt polnud asi pelgalt kasvatuses, vaid sajandite tagant esiisadelt pärit hoiakutes, mis iseloomuks saanud. Kuigi ei maksnud arvata, et esivanemad olid juba ürgajal või rahvasterändamise ajal sellised.

Juba ammu olid nad Volga aladele tulnud. Tema elule oli aga tähtis, kuidas ta suhtus viimasesse sõjasse. Selle sõja

pärast oligi kogu rahvas Siberisse küüditatud, kuigi neil polnud Hitleri ega sõjaka Saksamaaga mingit pistmist. Piisas sellest, et nad olid sakslased. Et nende rahvusgrupil oli niisugune nimi ja keel. Nad võisid olla kõige korralikumad töötegijad — ja seda nad olidki — ning truud riigialamad, aga mingi kauge maa sepitsuste pärast said kõik kannatada.

Märtriks ei tahtnud Filipp end pidada. Mis kasu on süütutest kannatustest? Kui sind sunnitakse kannatama, siis olgu juba asja eest.

Ta ei saanud salata, et jälgis huviga sakslaste edu sõja alguses. Ta oli siis veel poisike, erutust tekitas emarahva selline võimsus, et maailmakuuendiku kodanikud aiva lippasid nende eest. Vere hääl kõneles.

Vastupidiseid loosungeid karjuti muidugi kõvasti ka volgasakslaste seas.

Siis tuli krahh. Nad kõik võeti kinni ja küüditati ära. Mõnitamiste saatel.

Ka Esimeses maailmasõjas seisid kaks kanget vastamisi, aga polnud kuulda, et Volga-äärseid saksa asunikke oleks sellepärast kiusatud. Keiser, usk ja isamaa osutusid rohkem internatsionalistlikuks kui need, kellel seisis iga paberi serval: «Kõigi maade proletaarlased, ühinege!»

Kas oli pilge, et sakslastele oli kunagi asutatud omaette autonoomne vabariik, või osutas see tõesti püüdele ajada võrdõiguslikku rahvuspoliitikat? Igatahes üürikeseks see jäi. Nii sakslastel kui ka krimmitatarlastel ja paljudel teistel.

Olgu, rumal inimene võis ehk arvatagi, et sakslane ja fašism on üks ja seesama. Tatarlastele või kalmõkkidele maksti võibolla kätte kuussada aastat vana asja, kuigi võlg pidanuks ammu kuhjaga tasa olema. Aga Põhja-Kaukaasia rahvad? Seda, et mõned olid kunagi püüdnud impeeriumi vallutustele vastu hakata, sai nähtavasti veel sajandeid hiljem süüks panna. Kuid tuhandete kaupa viidi kodunt ära ka neid, kes olid kunagi nii-öelda vabatahtlikult alla heitnud.

Sakslased tegid vaid suurejoonelisi ümberasustamiste plaane, venelased viisid neid ellu. Vastased olid teineteist väärt. Nagu nad koos Poolat jagasid, nii oli neil muidki ühesuguseid kavatsusi ja aktsioone.

Filipp ei olnud eriti tahtnud niisugustele asjadele mõelda. Mõttedki tundusid ohtlikud. Kajaga olid nad küll tihti avameelselt kõike arutanud. Tüdruk oli noor, aga palju kuulnud vanemate inimeste ja oma õe sõprade metsavendade suust. Eesti seltskonnas liikudes oli Filipil rääkimist veel mitmega. Orgita teadis mõndagi ega kartnud niisugustel teemadel arut-

leda; et mis nad vanale mehele ikka teevad. Ka Topman julges üht-teist ütelda. Helga näis eriti vastaselt meelestatud, aga oli ettevaatlik. Või leidis, et kogu see räpasus pole arutlust väärt.

Nii olid eestlased meelestanud ka Filippi. Tal oli piisavalt põhjust vihata ülekohut ja vägivalda. Hindad ju elu läbi enda: milles oli tema, poisike, süüdi, et teda lapsepõlvekodust välja kisti ja kurjategijana kaugele ära toodi? Ometi ei söandanud ta sellest teha suuri järeldusi, mis näidanuks kogu süsteemi pahelisena. See olnuks liiga ränk teadmine, muutnuks igapäevase elu raskeks.

Vaevalt suutsid kirujad ise oma igapäevast elu elada vihates ja sappi kogudes. Nad võisid režiimi sõnades eitada, aga käisid iga päev tema heaks tööl, ning kui ka töötasid teadlikult halvasti, ei julgenud ometi nõutule vastupidist teha. Nad käisid poes, ostsid kaupa, tõid metsast puid, elasid majades, kasutasid ühiskondliku elu pisikesi õigusi ja võimalusi, sellega teda tunnustades ja toetades.

Mõnes mõttes olnuks ehk kergem elada, kui tõmmanuksid enda ja režiimi vahele selge piirjoone, kui ei kartnuks end — vähemalt enese ees — vastaseks tunnistada. Jääksid ära kõik solvumised ja pettumused, sa teaksid, et vaenlastelt pole midagi paremat oodata. Kuid sa ei saaks siis lahti tundest, et elad vales kohas ja vales ajas, aga su elu on üksainus, mitte sa ise pole valinud oma sündi.

Kõike seda pidi Filipp mõtlema. Ta oli alles kakskümmend üheksa aastat vana ning arvas endal olevat piisavalt aega ees, et eneses ja kõiges ülejäänus selgusele jõuda. Kui saabub selgus, siis jõuad ka äratundmisele, mida selle selgusega peale hakata, mida sina ise pead siin maailmas ära tegema, kuidas elama, et see oleks õige ning ühtaegu antud tingimustes talutav eluviis.

Hea, et elus oli igapäevaseid muresid. Et pidid härjad ree ette rakendama ning kaugele metsa heinte järele sõitma. Hea oli isegi see, et Kaja pirtsutas juba pikemat aega ja et see pani südame valutama ja sa ootasid, millal ta taas mõistlikuks muutub.

Vahest näitas niisugune ootus, et elus on tähtsamat kui poliitika või maailmavalu?

77.

Ann Kahur sõitis koos kahe kohaliku naisega metsa heinte järele. Traktor mürises ees ja laskis neile mürgist gaasi ninna. Roomikud pildusid lumekamakaid saani nagu hobused, aga mitte kabjarauakujulisi, vaid neljakandilisi. Naised istusid pika saani tagumises otsas, seal oli õhk puhtam.

Üks oli Njura, aastat kolmekümnene blondiin, teine Ljuba, natuke õnnetu ilmega vaikne ebamäärane olevus. Njural jätkus juttu, ta teadis külarahvast sedagi, mida inimesed ise enda kohta ei teadnud, ning rääkis kõike meelsasti ka teistele. Ljuba oli vanem, ta imestas Njura jutu peale, aga paistis, et ei püüdnud meelde jätta.

Ka Annel ei jäänud kõik meelde, kuigi ta tundis muidu inimeste vastu huvi. Paljud räägitavad olid talle võõrad või pidi ta küsimustega selgeks tegema, kes on kes. See segas Njura jututulva ning Ann loobus pingutamast. Ajas kõrva kikki vaid siis, kui kuulis mõnd tuttavat nime. Njural jätkus uudiseid isegi nende paari kasahhi perekonna kohta, kes elasid külas vaikselt omaette, ülejäänud rahvasse peaaegu puutumata.

Anne võimed ei olnud nii suured. Talle piisas siinsest eestlaskonnast. Oma teadmisi püüdis ta kontrollida ja mitte piirduda ainult pealiskaudsete küsimustega, nagu kes kellega ja kuidas, vaid küündida sügavamale, tungida inimelu tagamaadeni.

Njural olid andmed ka eestlaste kohta. Nii teadis ta, et Helga Mannas abiellub varsti Orgitaga, Juta Kanden püüdvat Netsvetaid, aga sellel ei luba partei oma naisest ära lahutada ja parteid peab kuulama, kui tahad, et su käsi käiks hästi ja sa elaksid maa peal nõnda, et traataed kohe silma ei paista. Viimase pani Ann mõttes omalt poolt juurde. Veel lisas Njura, et Filipp peksab Kajat, sest armastab; Kaja olevat valmis teda petma, aga ei teadvat, kellega. Njura ütles:

«Pane tähele, niipea kui sovhoosi ilmub uus kena näoga meesterahvas, on Kaja läinud.»

Sedalaadi olid Njura uudised, ja et Ann nägi, kui kaugele jäävad need tõest, siis polnud tal põhjust tõsiselt võtta ka kohalike kohta käivat.

Vaevalt olid Orgita ja Helga abiellumisele mõelnud, kuigi olid sõbrad. Ann võis pea anda, et neil polnud isegi lähemat vahekorda. Kas seitsmekümnele lähenev Orgita vajas naist, seda ei osanud Ann arvata. Et neljakümne viie-kuuene Helga, küll igati naisterahvas, ei lähe mehe kadumisest hoolimata niisuguse asja peale välja, see oli tõenäoline.

Kui keegi oli kedagi püüdnud, siis Netsvetai Jutat ja mitte vastupidi, ning seegi oli nüüdseks minevik.

Filipp ei peksnud Kajat. Polnud teda sõrmeotsagagi puudutanud, sest Kaja oli niisugune tüdruk, et poleks pärast seda päevagi Filipiga elanud. Kas ta oleks vaadanud kedagi teist? Ime see polnuks, meheleminekuealine tüdruk. Filipp oli teda juba mõnda aega solgutanud, aga ära ei võtnud. Ennustamisega Ann ei tegelnud ega arvanud kuigi palju ka Njura selgeltnägemisevõimest.

Kui Njura sai aru, et Annest ei ole tema uudiste õhinal kuulajat, pöördus ta rohkem Ljuba poole. Ann mõtles omi mõtteid.

Annele oli eluaeg meeldinud saunas käia. Nende talus oli tore suitsusaun, selle nõgised seinad lausa hingasid tervist ja puhtust oma suitsulõhnaga. Keris oli suur kivivare, läks paaritunnise kütmise järel kuumaks, selle ajaga oli ka vesi katlas soe. Muidu käisid taludes mehed enne saunas ja perenaine lõpuks. Anne juures oli vastupidi, esimesena käis ära tema, võttis endale kõige tulisema leili. Aga ka suitsuvingu, mis oli saunaruumi läbileilitamisest hoolimata kivide vahele jäänud. Tema kõva keha vajas kõva leili, ta tundis, kuidas tuline kuumus leiab üles varjatud sõlmed kehas, teeb pehmeks kõik luud ja hävitab valud.

Siberi küla üks suur viga teiste seas oli korraliku sauna puudumine. Muidu tundis venelane saunakommet, aga siia polnud õige saun nagu jõudnud. Kas sellepärast, et küla asukad pärinesid lõuna poolt, Väike-Venemaalt, nagu suurrahvas ülbelt ütles, või peitus põhjus milleski muus.

Paaril perel oli siiski oma imetilluke kodune saunauberik, kuid Anne polnud sinna kutsutud ja nende headust ta ei tundnud. Sovhoosi ühissauna aga praktiliselt ei kasutatud. Kui keegi tahtis seda üles kütta, pidi ta ise puud tooma ja vee kohale tassima. Ehitis oli hõre, talvel tuli kütta terve päeva, enne kui soojavine sisse sai. Pealegi asus saun küla keskusest küllalt kaugel, kuivati läheduses. Talvise pakase ajal sealt märja peaga tulla oli omaette riskantne asi.

Sellepärast ei saanudki toda sauna kuigi tihti kasutada. Ühishooldamist või toimkonda polnud sovhoos korraldanud, nähtavasti oli rahva huvi asja vastu liiga väike.

Kui Tärkeli-poisid veel sovhoosis viibisid, sai neid asja kallale ässitada, puid anti siit ja sealt ning eestlased käisid oma saunakorra ära. Peale Anne ei leidunud siiski suuremaid taganttõukajaid. Kaur ja August olid veel liiga väikesed, et nende kätte tuld usaldada. Enn ja Vilma vajanuksid oma põh-

jalikkuse ja aegluse juures vähemasti kahte päeva, et sauna köetud saada.

Anne ihu aga lausa janunes sauna järele. Nüüdki tönklevas traktorisaanis sõites ja kõrsi juba ette krae vahel tundes mõtles ta sauna peale, otsekui oleks see elumõnude tipp. Pole sul tarvis poliitikat, hõrgutisi nina alla ega varandusekogumist, kui ainult saaks korraks sähmata kapatäie vett punetavale kerisele ja kuum aurulaine ujutaks sind üle väikese varba otsani.

Kui õige võtaks pealelõunal ise asja kätte? Saun saaks aga kasutamiskõlblikuks alles südaööks ja siis poleks kah sealt õiget leilisähmakat loota. Ja puud on nende majas ühised, ainult enda pärast neid terve koorem sauna juurde tarida ning ära raisata...

Niisugused olid Anne mõtted, kui nad metsa poole sõitsid.

Traktor viis nad ühele kaugemale väljale, kus lume alla mattunult seisis suur heinakuhi. Kõigepealt tuli selle ümbrus lumest lahti kaevata, kuhjapealne ära puhastada. Traktorist oli sovhoosi mõiste järgi peenike spetsialist, tema ei võtnud labidat pihku. Nagu niisugustel puhkudel ikka, oli labidaid ainult üks ja vanemad naised viskasid lund kordamööda. Njura ronis kuhja otsa ning ajas sealt lume maha.

Traktor tegi väikese kaare ning keeras saani küljega vastu kuhja. Algus oli kerge, hein loobiti kõrgelt alla saanipõhja, pärast tuli seda kuhjapõhjast koorma otsa tõsta. Terve kuhi pidi korraga peale mahtuma.

Annele kui kõige vanemale ja kogenumale taheti sokutada koormategemist, aga ta ei võtnud vedu. Ütles, et tal on jõudu rohkem kui teistel, tema tõstab koormasse.

Saani peale pahmama jäi Ljuba. Alguses loopis Njura ülevalt üksinda, sinna poleks kahekesi mahtunudki, teised kaks jõudsid vaevu tema järelt sületäisi laiali paigutada. Varsti lähenesid koorma ja kuhja kõrgus teineteisele sedavõrd, et Ann ulatus ise kuhjast võtma ning pani oma hangutäied paika. Ljuba ladus laiali seda, mida Njura ette loopis.

Njura polnud tubli mitte üksi lobisemise, vaid ka töö peale. Muidu oli kohalikel kombeks kümme minutit rabada, et siis pool tundi puhata, kuni külm hakkas, aga Njura oli järjest mässanud, kuni kuhi sai poole peale. Siis viskas ta kuhjasüdame soojusesse pikali ja kuulutas välja suitsutunni.

Et oli paras jaanuaripakane, siis ei saanud pikalt seista. Anne harjumuste hulka ei käinud see ka, tema tõstis heinu edasi. Alguses olid vene naised eestlastega selle eest pahandanud, et need ei mõista puhata, aga pärast nägid ära, et pahandamine

ei aita, igal on omad kombed. Ainult Polli Ester tegi kohalike moodi ja sai kiita.

Siis algas töö raskem osa, kui hein tuli kõrgele koorma otsa hangúda, nüüd oli jäme ots Anne käes. Hea, kui Njura tegi poole sellest mis tema.

Koorem sai nagu ikka. Pealt kitsenev, seetõttu küllalt kõrge. Saan oli pikk ja lai, kahandamisruumi jätkus. Köis tõmmati nurkadest risti üle, aga sellest ei olnud palju abi, koorem pidi ise koos seisma.

Naised ronisid koorma otsa ja traktorispetsialist alustas koduteed. Mahalaadimine oli mehhaniseeritud nii, et traktor sõitis ühe roomikuga kallakule, kuni koorem kaldus küljeli, siis lohistas saani heinte alt välja. Lauta hangumisega ei hakatud enamasti vaeva nägema. Siitsamast lauda kõrvalt hunnikust tassiti loomadele ette.

Nüüd võis koorma otsas istuda kus tahes, traktori toss sumbus heintesse ega ulatunud naiste ninasõõrmeid kiusama. Ka roomiku lumekamakad potsatasid vastu koormaotsa.

Sõideti vaikides. Njura oli rabamise peale nii väsinud, et uudiste jagamine oli kaotanud oma võlu. Ljuba alustas korraks tasasel häälel laulu, see oli midagi vägà kurba, lausa sünget, kuid ta katkestas selle poolelt sõnalt. Ann püüdis uuesti sauna peale mõtelda, aga tundis nüüd selgesti, et ei suudaks enam kütmisega jännata. Köetud sauna läheks küll mõnuga. Oleks nüüd näiteks Tärkelid ootamatult nädalavahetuseks käima tulnud ja sauna ära kütnud. Aga vaevalt. Kui neil endil himu oli, said nad käia linnasaunas, polnud kütmisvaeva. Kaupo ei tulnud tavalisel nädalavahetusel naljalt koju, tema tehnikum oli liialt kaugel, Meelis üksinda aga ei võtaks kütmist ette. Ta võiks seda küll Anne palvel teha, aga noh, see oli niisama mõelda. Ega Ann palukski. Kui Meelis oleks üheks päevaks käimas, tahaks ta puhata või siis on Heidil töid kogunenud. Kuigi nüüd tegi meestetööd ära Marek. Kui lapsed kodus, oli seal üsna kitsas...

Äkki vajus koorem kaldu. Traktor oli roopast välja sõitnud; mis oli spetsialistiga juhtunud, jäi teadmata. Teine saanijalas sõitis teeserva lumevalli otsa, ja enne kui naised jõudsid ahhetadagi, oli saan küljeli. Esimesena hüppas eemale Njura. Ka Ann püüdis hüpata ning maandus koos lahtise heinasületäiega õnnelikult teeäärse valli taha. Ljuba aga oli kas ettevaatamatusest või niisama mänguks toppinud jalad köie vahele ega saanud neid välja. Ta kukkus koos koormaga otse vastu valli jääkõva konarat ning traktor hakkas teda edasi lohistama.

Teised ei taibanud olukorda kohe, neil oli veel omaenda

ehmatusega tegemist. Siis aga sööstsid mõlemad küljeli maas lohisevale ning heina suurte pahmakatena teele poetavale koormale järele, et Ljubat kammitsast päästa. Köis vedas teda järel ning peksis vastu jääkamakaid.

Kuidas traktorist ometi olukorda ei märganud, kas oli oma kangide taha magama jäänud? Njura karjus metsiku häälega, aga see ei kostnud üle mürina.

Enne kui Njura ja Ann jaole said, vabanes Ljuba köidikust ning jäi jäisele lumekoorikule lamama. Suunurgast nirises verd.

Njura jooksis traktorile järele, et juhile läbi akna vehkida. Ta vajus läbi kooriku ega jõudnud edasi. Lõpuks märkas traktorist ka ise toimunut ning peatas masina.

Ann kummardus lamaja kohale. Tolle rinnust kostis kõõksatusi, mis näitas, et ta vaevu veel hingas. Ann ei osanud teda kuidagi aidata. Ta vaatas ringi. Tee oli pikalt täis mahapudenenud heinatorte, õigemini saade. Nendest ei saanud nüüd hoolida. Tuli päästa inimene. Kui veel üldse andis midagi päästa.

Traktorist ronis kabiinist välja. Lamajat märganud, tõttas ta jooksujalu juurde. Koos Annega kandsid nad Ljuba koormapõhjale. Saan oli nüüd jälle jalastele keeranud, kolmandiku jagu koormat oli alles.

Ka traktorist vaatas heina täis teed. Ann käratas talle:

«Nüüd nii kiiresti kui võtab arstipunkti juurde!»

Mis arstiabi sealt loota oli, aga velsker nõuab vähemalt sovhoosist auto ning viib Ljuba rajooni, kus on kirurg ja mingigi abilootus.

Naised olid Ljuba juures põlvili, teine teisel pool, otsekui kartes, et traktori täiel käigul liikudes võiks õnnetus korduda ning siis peaks abitut lamajat kinni hoidma.

Kuni jõuti arstipunkti juurde, kuni käidi velskril kodus järel, läks tükike aega. Kui velsker kohale tuli, oli Ljuba surnud. Rajooni polnud enam tarvis sõita.

Hein jäi teele ja koristagu seda vanatont. Pärast niisugust õnnetust oli tööl selleks korraks lõpp.

Inimene ei ärka enam ellu. Sünge meelega Ljuba otsekui tundis ette. Ta ise oli teinud koorma, pingutanud köie. Annele meenus, kuidas ta kurb laul oli järsult katkenud.

Ann kujutas ette, kuidas sovhoosi juhid jooksevad surmajuhtumi pärast, komisjon aga leiab lõpuks, et kannatadasaanu oli ise süüdi, ei täitnud ohutustehnika eeskirju...

Ann lonkis kodu poole. Sündmus eemaldus temast kuidagi kiiresti, masendus kahanes. Ta mõtles: eestlaste Jumal oli teda täna säästnud. Õnnetus võinuks juhtuda ka temaga: kuueküm-

nele läheneval naisterahval jätkus vaevu osavust kukkumisest kõrvale põigata.

Ta peaks Mai Nybergi juurest läbi minema ning istuma temaga kõrvuti vaikse hetke. Aga ta võib seda ka üksinda teha...

78.

Pärast talvist eksamisessiooni tuli Kaupo vaheajaks sovhoosi. Ta polnud siin käinud kogu selle aja, kui Angelskid elasid nende juures.

Vanasti magasid noormehed avaras köögis, ema ja Seela toas. Nüüd oli ema andnud toa Mareki perele, ise magas köögis lavatsil. Külma ilmaga oli ta paar ööd veetnud ahju peal nagu kohalik rahvas ning naeris ise, et vanadus hakkab paistma — ahju peal on hea läbi tunnetada, mis asi see vanadus päris on.

Koolilapsed — nõnda nimetas Kaupo, vene pruugi järgi tehnikumi tudeng, oma keskkoolis õppivat õde ja venda — olid oma vaheajal jaanuaris samuti kööki ära mahtunud, Seela ema juurde laiale lavatsile, Meelis ahju peale.

Kui Tärkelitel oli peret rohkem, tundis Marek ennast eriti ebamugavalt. Ta oli teiste elamise okupeerinud. Juba esimesel päeval tuli ta Kaupole rääkima oma plaani, et laiast eeskojast annaks väga hästi teha elamiskõlbliku ruumi.

Asjalike meestena arutasid nad plaani üheskoos läbi. Maja oli peaaegu neljakandiline, mätastest laotud katus tõusis neljast küljest keskele kokku. Aknad olid siinsetel majadel enamasti vaid tänavapoolses küljes, üks köögi, teine toa oma. Suur vene ahi maja keskel jaotas hoone kaheks peaaegu võrdseks osaks. Ahju üks külg jäi tuppa, kere põhiosa asus köögis. Tuba eraldas köögist kerge vahesein, milles oli algul olnud vaid ukseauk. Kaupo ja Meelis olid sinna teinud ukse.

Terve maja pikkuselt oli taha külge ehitatud lampkatusega lai esik. Välisuks asus köögipoolses otsas ning poisid olid esiku suurema osa eraldanud uksekojast kerge vaheseinaga, nii moodustus panipaik. Ka seal seisis lai lavats, kus poisid olid suvel maganud ning kus Seela ja Heino käisid Kaupo teada kallistamas.

Selle esikuosa kohta käiski Mareki plaan. Esiku sein oli õhuke, ühekordsetest vitstest pletitud, savi vahele löödud. Mareki maja juures seisid poolsöestunud palgid, ta oli need

enne lund igaks juhuks virna ladunud, pulgad vahele pannud. Nende palkide abil teeks esiku kapitaalseks, katuse alla lööks lae, trambitud mulla peale põranda, sisse laoks soemüüriga pliidi, saaks Angelski perele kena elamise. Vähekese ehk madala, aga muidu küllalt avara.

Marek ütles:

«Ma olin elu peale nii kuri, et otsustasin, rohkem ei ehita. Aga oma ulualuse eest peab ikka hoolitsema.»

Sovhoosist ei läinud ta pärast riidu direktoriga jonni pärast korterit küsima. Kuigi ta õnnetust teati ning sellele oleks tulnud reageerida. Asja võinuks ajada Netsvetaiga, kes oli üldiselt kena mees, ehkki venelased kirusid teda rohkem kui direktorit. Sest nad puutusid temaga otseselt kokku ning vana nõudis vahetevahel korda, mis vabale loomusele ei meeldinud. Aga Marek ei läinud ka temaga sel teemal rääkima. Kui Angelskid olid Tärkelite majja ulualla saanud, leidis sovhoos, et probleem on lahendatud.

Kaupo kui asjalik noormees võttis kohe plaanist kinni ning nad otsustasid palgid hommepäev maja juurde vedada, enne kui need kevadel metsaservast laiali tassitakse. Varas on ju ikka laisk, lume alt ei viitsi kaapima minna.

Järgmisel päeval asusidki nad tööle. See hajutas Kaupos võõrastustunde sovhoosi, siinsete inimeste ja probleemide vastu, mida ta oli eneses tähele pannud.

Vanasti rändasid nad Meelisega alailma mööda majandit ringi ning otsisid oma energiale rakendust, mõtlesid, kuidas maailma teo abil parandada. Nüüd oli huvi kadunud. Muidugi, Kaupo oli juba mees, üheksateistkümmend aastat vana. Tegutsemisind nõudis nüüd mõtestatud rakendamist.

Kaupo pani isegi imeks, et selle poolteise aastaga, mis ta sovhoosist ära oli, võis tekkida niisugune kaugenemine. Inimesed olid tuttavad, tööd endised, aga need ei täitnud enam maailma. Seda olid avardanud linn ning tehnikum. Omamoodi avastuseks — ja natuke hirmutavaks — osutus praktikakuu söekaevanduses.

Temast pidi kahe ja poole aasta pärast saama mäemeister, siis ootas teda Kuzbass. Kuigi ta oli seal veetnud üheainsa kuu ning see maailm oli sovhoosi omast avaram, nägi ta tulevikku pigem süngetes värvides. Sovhooslastel võis olla puudusi, aga nad olid siiski looduslapselikud, omajagu ausad ja heasüdamlikud. Mida suurem linn, seda kindlamini kehtis seal hundiseadus — kaevandusasula aga oli suurlinnast süngem. Linnas sai peitu pugeda, kaevanduses seevastu valitses hundiseadus täiesti

ühemõtteliselt. Sa kas võtsid reeglid omaks või käis su käsi halvasti.

Kaupo oli hakkajat tõugu, ja siiski kohutas teda võimalik osavõtt juurteta proletaarlaste julmast elumängust. Vahest oli ta lihtsalt vilumatu ning õpilaslikult õrnahingeline? Kuid teda hirmutaski just see, et ta võiks muutuda nendesarnaseks seal. Teisiti aga polnud mõeldav.

Seepärast leidis Kaupo — kuigi ta oli teoinimene, mitte unistaja — ainsa väljapääsu lootuses, et kahe ja poole aastaga maailmas midagi muutub. Siis läheb ta vastküpsenud mäemeistrina Eestimaale, kus teda ootavad põlevkivikaevandused ning teistsugused eluseadused. Ta oli kindel, et seal ei saa olla nii nagu siin.

Ise ta oli kippunud tehnikumi, tahtnud võimalikult ruttu oma jalgadele saada. Kui kaua pidi tema, täiskasvanud ning hakkaja mees, liugu laskma julmadest laagriaastatest ärakurnatud isa seljas! Seela ning perekonna andekas poeg Meelis läksid teist teed, mis oli küllap nende hingele kohasem. Kaupo ei tundnud kadedust.

Ta oli valinud mäetehnikumi. Lugedes ajalehest õppeasutuste nimekirja, kujutas ta poolte puhul üpris ähmaselt ette, mis asjamehi nad koolitavad, ja mäetehnikum oli peaaegu ainuke, millel oli Kaupo jaoks kõla. Selles sisaldus nagu isegi romantikat. Ning Kaupo ei saanud oma praktikakuu põhjal öelda, et romantika puudus, aga see oli kuri ja tume romantika.

Mäetehnikumis sai sada rubla stipendiumi rohkem kui enamikus teistes. Selle rahaga võis ära elada. Kahtlejat võinuks see stipendium ettevaatlikuks teha: miks maksab söeministeerium juurde, ju siis ei ole töö kadestusväärne. Aga selles eas ei mõelda veel nii. Ega mõelnud Kaupogi ka tagantjärele. Palgad olid kaevandustes suuremad kui kusagil mujal, allmaastaaž laskis varem pensionile, terve inimene aga ei mõtle võimalikele ohtudele ja hädadele. Nagu ei mõelnud Kaupo-vanune ka pensionieale; eeliste loetelus oli lihtsalt selle kohta punkt sees ning seda tuli nimetada, kui mõni küsis, miks valis Kaupo just niisuguse ala.

Sovhoosnik ei teadnud sellest elukutsest suurt midagi ning arvas tuntu·põhjal, et parem ikka kui härgade ajamine.

Kaupo tegi ise samuti sellise näo, mitte üksi teiste, vaid ka enese ees. Kuigi vahel närisid hinge kahtlused. Niisugusel puhul oli kõige targem elada tänasele päevale, käia loengutel, kuulata kaevandamisviiside, kaevandustranspordi, mäe-elektrotehnika ja teiste praktiliste alade kohta teaduse viimast ning selviimast sõna, tulla oma ühiselamusse, praadida margarii-

niga valget leiba või teha muud lihtsat sööki või käia odavas sööklas, kus pakutavate nädalavanuste hautatud kapsaste iseloomulik lõhn pidi eluks ajaks ninasõõrmetesse jääma ning aeg-ajalt lõhnamälust esile kerkima, kui kord peaks saabuma teistsugune elu ning trusti lugupeetud peainseneri laual seisavad hõrgutised. Kaupo ei mõelnud just ennast sellele kohale, see oli üks ühiselamunalju, aga seda mõtles ta küll, et kui jõudu jätkub, siis õpib instituudis edasi. Selleks tuli tehnikum lõpetada väga heade hinnetega. Kolmest sessioonist oli tal üksainus neli, seegi vene keele kirjaliku eksami eest. Seela ja Meelis võitlesid vene keeles kolme pärast, nähtavasti esitati keskkoolis suuremaid nõudmisi. Tehnikumis oli keel kõrvaline õppeaine, kuigi väikest kasvu Vladimir Vladimirovitš tegi ennast tähtsaks.

Kaupo elas ka sovhoosis viibides oma mõtetega pooleldi linnas. Niisamuti oli tehnikumis esimestel nädalatel midagi nimetut ta hinge kallal närinud, iseenesest kerkivates piltides nägi ta peamiselt ennast koos Meelisega midagi toimetamas. Uus elu pakkus aga küllalt palju tegemist, kuivõrd Kaupo oli juba täiskasvanu ja teadlik oma taotlustest. Tänast eeskujulikku õppimist läks tarvis edaspidiseks eluks, poisikeselikust looderdamisest või kõrvaltegevuste otsimisest oli ta üle kasvanud. Kuigi vanus oli sealmaal, et sisemine tung pani vahtima tüdrukute poole, ei otsinud Kaupo nendega kontakte. Mäetehnikumis õppis vähe tüdrukuid, vaid majanduse erialal. Hulkumine ei pakkunud talle huvi, tantsupidudest ei hoolinud.

Nad vedasid Marekiga palgid Tärkelite maja juurde, valisid paremad välja ning lõikasid parajaks. Marek sai hoo sisse ja tahtis kohe seina laduma hakata, Kaupol polnud midagi selle vastu, aga ema keelas. Tal oli tunne, et pojake peaks ikka puhkama, kui talle on selline aeg eraldatud. Ka Hulda hurjutas Marekit, et too raiskab Kaupo aega. Poiss ise naeris, et see on tuupimise järel kõige paremaks puhkuseks.

Talvel ei olnud sovhoosis ju eriti kuhugi minna. Ei tõmmanud. Ühel korral käis Kaupo Antoni juures kaarte mängimas, ka vana Elfride pandi osa võtma, aga see ajaviide oli hirmus igav. Teisel õhtul mängis Vilma klubis, temast oli saanud sovhoosikeskuse kõige nõutavam pillimees; Kaupo vaatas seal ringi, aga õiget hakkamist polnud. Mõni endine kooliõde oli juba mehel ja lapski järel, mõni veelgi igavamaks muutunud kui kooliajal. Ärksamad kujud olid linna õppima läinud. Selles osas oli mõttelaad viimase nelja-viie aastaga tublisti muutunud. Seitse klassi lõpetanud tütarlast ei loetud enam kõr-

gesti haritud preiliks. Keskkooli lõpetanu kõlbas küll juba külakooli õpetajaks, aga leidus ka instituuti pürgijaid ning nende peale ei vaadatud enam võõrastusega. Kuigi selliseid oli alles üsna vähe.

Kaupo sattus jutule Netsvetaiga, kes päris tema õpingute järele. Valitseja väitis, et noorte õppimaminek on seotud linnakippumisega, muidu ei saa ju naljalt maalt ära. See tähendavat külaelu lagunemise algust.

Netsvetai ütles, et selles on oma osa ka eestlastel ja sakslastel, kes näitasid oma olemasoluga, et siinne elulaad pole midagi ainuvõimalikku ja igavest. Raamatutest loetu ja filmidest nähtu ei mõju tõeselt, käegakatsutav inimene ja tema jutt aga veenab.

Kaupo ei jaganud Netsvetai arvamust. Seda poleks teinud ka ärksamad külamehed. Netsvetail oli lihtsalt erihuvi eestlaste vastu ning seetõttu omistas ta neile ka rohkem tähendust. Kaupo meelest olid eestlased toonud siinsesse ellu väga vähe uut, otse üllatavalt vähe. Võibolla seetõttu, et nad olid kohe algusest saadik võtnud tõrjuva hoiaku kõige suhtes. Kui mingisugust vastastikust mõjutamist oligi, siis napilt. Või oli aeg veel lühike. Andku Jumal, et sellega jääkski, mõtles Kaupo, sellest elukoolist piisab meile kõigile.

Need mõned päevad, mis Kaupole olid vaheajaks antud, kulusid ruttu. Kaks päeva läks tuleku ning mineku peale. Siiski tegid nad Marekiga midagi ära, Kaupo tundis ennast endise teotahtelise rühkamina.

Marek ütles:

«Kui ükskord maja ära müüte, peaks see siin ka asjale väärtust juurde andma.»

Äramüümine tähendas seda aega, kui on minek Eestimaa poole. Oli juba iseenesest kosutav, et nüüd selle peale mõeldi, sellest avalikult räägiti. Mitte lihtsalt et üksteisel tuju üleval hoida, vaid kui millestki reaalsest, mis võib lähemas tulevikus juhtuda.

Ei saanud ka Kaupo teisiti, kui mõtles minekule seoses oma edasiste õpingutega.

79.

Kaks aastat tagasi oli Heli saanud Kasparilt esimese kirja. Ta ei olnud vastanud. Kuigi Voldemar seda soovis. Mõne aja pärast tuli teine kiri, siis kolmas.

Ja Kaja oli veel kahelnud, kumma peale Kaspar laagris mõtleb.

Tema püüdis oma isekuses asja seletada järgmiselt. Teadagi, laagris peab mees kellestki unistama; kui ta on poolnäljas ning tööga tapetud, siis ei pruugi ta tahta just lapsi teha, aga toe ja hingesoojuse järele ihkab ikka. Kaja võis Kasparile ka rohkem meeldida kui Heli, aga seal kaugel ei julgenud ta tema peale sugugi nii kindel olla kui Heli peale, kellega nad olid kauem lähedased. Kuigi ta võis teada, et Helil oli enne teda olnud mitu meest, Kajale aga oli ta esimene.

Kolmanda kirja peale saatis Heli vastuse, ütles, kuidas asjalood on kujunenud. Siis kandis ta juba oma teist last.

Kaspari pool valitses tükk aega vaikus, kuni möödunud sügisel tuli uus kiri, seekord Kaja nimele. Kaja oli ümbrikut pihku võttes erutatud. Mitte et ta olnuks armunud mehesse, keda elus ainsa korra näinud. Kuigi oli talle sellel korral oma süütuse kinkinud.

Tal oli oma Filipp. Nende lugu tammus, tõsi küll, paigal ja Kajal sai tihti hing nii täis, et tahtnuks Filipi kuradile saata mitte ainult koos emaga, vaid koos kogu saksa rahvaga. Siiski polnud Kaspar see päästenöör, millest kinni haarata. Kaja erutuse põhjustas peamiselt lootus, et selle kirjaga saab ta oma vanemale õele ninanipsu teha. Selge, et Helile polnud lugu päris ükskõik, kas sai siis väheke ohmakat Voldemari võrrelda mehise Kaspariga!

Kiri sisaldas hoopis kosjasobitamist. Kaspar palus luba, kas ta tohib anda Kaja aadressi oma toredale sõbrale Vellole, kes tahaks kirjavahetusse astuda. Kui Kaja on nõus, siis vastaku. Kirjast selgus veel, et mõlemad mehed on nüüd laagrist vabad, aga kodumaale neid ei lasta.

Esimesel hetkel võis niisugune ettepanek vihastada: tähendab Kasparil enesel pole Kajat tarvis, sõbrale soovitamiseks kõlbab tüdruk küll. Või ei sobinud Kasparil kohe kummardada järgmise neiu ees, kui oli ühelt korvi saanud — nagu küla tantsupeol? Või lootis ta koguni, et Kaja teeb esimese sammu ning ütleb, et on nõus kirjavahetust pidama Kaspari endaga, mitte aga tundmatu Velloga. Seda ärgu ta mõelgugi!

Vahest just seetõttu, et Kaja arvas Kasparit ootavat niisugust ettepanekut, andis ta kohe nõusoleku tolle Velloga kirjavahetusse astuda.

Talvel tuli Vellolt esimene kiri. See oli üsna omapärane, segamini nalja ning tõsist, isegi nukrat juttu; õnneks mitte targutusi, vaid mitmesuguste tähendusrikaste eluseikade kirjeldusi.

Oma elulugu Vello ei jutustanud, kuid kirjas sisaldus selge vihje, et ta ei soovi Kajaga kirjavahetust mitte igavuse pärast, vaid kindla eesmärgiga soetada kestev sõprus. Kui mitte veel enamat — muidugi eeldusel, et nende kirjavahetus pakub mõlemale poolele midagi ning nad tunnevad vastastikust sobivust.

Kaja vastas. Ta oli piisavalt tark, et mitte näida targem, kui on, ja mitte näida kellegi teisena. Ta oskas teeselda, kui tarvis, kuid vihkas teesklemist teiste puhul.

Filipile jättis ta oma kirjavahetusest loomulikult rääkimata. Tollel polnud Kaja meelest õigust sellest teada. Kaja ei olnud nii lihtsameelne kui Heli, ka polnud kirjavahetus mitme tuhande kilomeetri taha petmine. Niipalju vabadust tahtis Kaja enesele alati ja mis tahes mehe kõrvalt säilitada, et ta võib teistega rääkida või kirju vahetada. Keskaeg oli möödas ning Kaja pärit Euroopast.

Kaja oleks võinud ju mõelda, et parem varblane peos kui kaks katusel, aga tal oli Filipist villand. Ta ei oodanud, et kaua poiss niisama suksutab, viigu ta altari ette. Kuigi tal oli nüüd juba viimane taks käes — kõike arvesse võttes ei tahtnudki ta seda Filippi nii väga. Oli teine küll sirge poiss ning matsakad külapiigad vahtisid teda vesise suuga, aga Kaja pidas endast selleks liialt lugu, et teiste himu oleks teda ergutanud poisist kõvemini kinni hoidma. Kuid mis mees see oli, kes ei saanud emal suud lukku pandud? Seda esiteks. Teiseks oli Filipp lõvi vaid siinses hiirekongis. Kaja, kuigi ise vaid ajutine karjatalitaja, ei tahtnud end piirata sovhoosiga ega näinud kohalikus ideaalis ideaali üldse.

Kuigi polnud veel olukorra lahenemise selgeid tunnusmärke, oli õhus ometi midagi sellist, mis pani mõtlema teistsuguse tuleviku peale. Kui oletada, et näiteks aasta-kahe pärast on pääsemine, kas Kaja võtaks siis Filipi kaasa? Ta oli seda eneselt mitu korda küsinud ning püsis üpris kahtleval seisukohal. Vahel kinnitas ta endale, et miks mitte, kena saksa poiss, neid on ennegi eesti rahva verd värskendamas olnud. Aga kas see kinnitamine ei näidanudki kahtlemise tõsidust?

Filipil puudus haridus ja elukutse. Ta oli küllalt terane, kuid Kajast siiski lihtsameelsem. Tihti tuli teda õpetada kui

last. Naine tahab aga mehest lugu pidada eelkõige tema mõistuse pärast.

Siin sõitis Filipp suure plaanvankriga, ajas härgi ja hobuseid, mida selle oskusega Eestimaal peale hakata? Kaja oli alevikingsepa tütar, aga ta teadis, et tiivad võivad teda kõrgele kanda. Ka temal polnud haridust, kuid naisterahvale oli see pool häda. Kaja mõistuse üle ei nurisenud ta ise ega teised.

Muidugi õpiks Filipp mõne ameti ära, aga vaevalt saaks temast võõras eesti keskkonnas suurt meest. Ennem võib seda saada mõnest Vellost, kes alustab nullist, kuid teab, mida tahab. Filipp oli liiga teadlik oma võludest, võõras keskkonnas aitaks paremini edasi enesekriitilisus.

Küllap oli Kaja alguses üsna armunud olnud, aga terast pilku ei minetanud ta ka kokkusaamiste esimestel päevadel, ammu siis hiljem, kui oli teineteist nähtud juba ligi neli aastat.

Sellepärast ei valutanud Kaja süda kuigivõrd, kui Filipp vaevles tema pirtsutamise käes. Ega ka sellepärast, et ta pidas kirjavahetust kellegi Velloga.

Juba kolmandas kirjas tegi Vello ühemõttelise ettepaneku: kas Kaja ei tahaks tema juurde sõita, kui ta saadab vastava ametliku väljakutse?

Kaja nagu vist iga teinegi eestlane oli sovhoosist surmani tüdinud ning nägi selles võimaluses Eestimaast veelgi kaugemale sõita siiski mingit pääsemist. Vello kirjeldas pikalt väikelinna kullakaevanduste rajoonis, sealseid olusid ning elutingimusi. See oli midagi muud kui siin. Üks oleks kindel: Kaja ei peaks siis enam vahtima lehmade tagumikke. Seal polnudki neid loomi, liiga külm oli nende jaoks. Piimapulbrit nagu muudki olevat seal kauplustes külluses.

Kui Kaja poleks olnud siinsest tööst ja elust nii tüdinud, mõtelnuks ta veel, kas vahetada soe piim pulbri vastu. Et ta seda aga iga päev jõi, siis ei näinud ta selles erilist väärtust.

Kaja ei kavatsenud muidugi põrsast kotis osta. Aga Vello kirjas sisaldus ka kinnitus: sinnasõit, mille tema mõistagi kinni maksab, ei kohusta Kajat millekski. Kui Vello peaks Kajale sobima, siis võiks tüdruk arvestada niisugust elu, et ta ei peaks käima tööl vähemasti senikaua, kuni ise seda ei soovi. Kui aga Vello talle ei meeldi, siis aidatakse ta igal juhul järjele, Vello leiab talle elamise ja töö. Kuna seal on naisi väga vähe, siis ei ole neil tööpuudust.

Vello ei kirjutanud, et Kaja võib ka mõne teise valida, aga seda sai eelnevast üsna hõlpsasti tuletada. Ühes varasemas kirjas oli öeldud, et seal tuleb iga naise kohta ligemale

kümme meest. Kui naistelaagrist mõni vabanevat, siis seisvat juba salkkond mehi värava taga ennast pakkumas. Seal oleks lõõki kõige viletsamal ja näotumalgi naisolevusel, Kaja-taoline kaunitar aga võib võtta missuguse mehe tahes, kui ainult enesel jätkub kannatust valida.

Ega küll seegi kujutluspilt suutnud kainet Kajat liialt ahvatleda. Sealsed mehed olid ju valdavas enamikus endised vangid, õigusteta asumiselviibijad. Selles suhtes ei olnud Kajal õieti ütlemist, ta ise oli samasugune ja poleks enesele tahtnudki mõnd punast tõusikut, aga tuli vaadata ettepoole. Ükskord jõuavad nad Eestisse ja seal peab juba teistmoodi elama hakkama. Kas oskab ta ette näha, kes lööb sealsetes tingimustes läbi ning tõuseb haljale oksale?

Et ta mees pidi olema eestlane, see oli kindel. Aitas talle muulastest. Siin vahest polnud sakslasest paremat, aga seegi ei osutunud palju targemaks kui teised. Eestlasele sobis ikka ainult eestlane, see oli juba tema rakkudesse üles tähendatud. Pingeid on iga abielupaari vahel, segaabieludes aga tuleb neid veel terve hulk lisaks. Need lähtuvad kasvatusest, kommetest, tõekspidamistest. Kui asi jõuab vastastikuse sõimlemiseni, siis plisab juba teise rahvuse nimetamisest, et see mõjuks vastaspoolele sõimusõnana.

Kas Kaja pidanuks äkki häbenema, et tema, noor tüdruk, arutleb nii arvestavalt, valib mehi mingite kaalutluste järgi, mis on kaugel romantikast ja raamatutes kirjeldatud ilusatest tunnetest? Et ta ei sea esimesele kohale pimestavat armastust ega ole valmis sellesse ülepeakaela uppuma?

Kaja uskus, et on armastust juba kogenud. Ikka tollesama Filipi vastu. See armastus ei püsinud kaua. Elu äraelamiseks oli veel paljut muud tarvis. Tõe ees polnud mõtet silmi kinni pigistada, see maksaks end valusasti kätte.

Liigne kaalutlemine ja kainus näivad kõrvaltvaatajale tõesti võõrastavana, aga Kaja ei lähe neid turule pakkuma. Ta arutleb vaikselt omaette, sedagi vaid kõhkluse tunnil, mida on vahetevahel igal inimesel. Küllap ta oskab sisendada nii enesele kui teistele, et on just samasugune romantikale aldis noor tütarlaps, nagu neid, kaunikesi, on kirjeldatud romaanides ja näidatud filmides. Mis ta saab teha, et tal on mõistus peas ja et esimese meesolevuse märkamine ei löö teda kohe raske pimedusega?

Kaja ei ole ju tundetu tüüp. Kui algasid lõhenemised Filipiga, otsustas ta koju tagasi minna. Ta oli oma uberikust tüdinud, aga isamaja polnud parem, nii et mitte arvestus ei mänginud peamist osa, vaid üks tundeline hetk.

Tal oli kord koju asja. Oli hommikupoolne aeg. Roosi istus üksinda kodus. Nad kumbki Heliga ei öelnud ammu enam ema kohta ema, vaid Roosi. See hoidis nagu piiri vahel, nad ei pidanud siis sõna kaudu rõhutama, et on temast võrsunud.

Roosi nägu oli jahust valge, ta nätsutas midagi suus. Jämeda jahu kotile, mis hiirte eest lakke riputatud, oli ülaossa uuristatud auk. Roosi oli sealt peoga jahu võtnud ja sõi seda.

Ta oli ainult luu ja nahk. Vana Vaablane — nii hüüdsid tüdrukud isa — ei andnud Roosile nähtavasti sugugi süüa. Meesterahvast inimene, paljukest ta üldse süüa tegi, võibolla sai Katja või mõne teise vene eide juures kõhu täis, siis ei hakanud oma segase naise pärast, kes tal risti jalus, ometi vaeva nägema.

Niisuguseks muutusid inimesed. Ja nad olid sinu enese vanemad.

Kas Kaja ise oli parem? Leidus muidugi mitmeid õigustusi. Heli oli läinud mehele, lapsed järel, tema käest ei nõudnud keegi vastust. Kuid mille poolest oli Kaja lugu teisiti? Ainult lapsed puudusid. Igaüks pole nii rumal, et soetada neid Siberis. Aga terve küla teadis, et ta on Filipi naine, eestlased vaatasid asjale just nii, nad olid saksa poisi oma seltskonda vastu võtnud.

Järelikult oli Kajalgi oma pere ja elamine. Ta ei teinud Filipile süüa sellepärast, et tolle ema poputas poega. Aga endale tegi ta küll ja tihti sõi ka Filipp tema juures, sest mõnikord ei läinud mees mitu päeva järjest koju, kust ta pidi siis saama.

Alguses, kui Kaja hakkas kodust ära jääma, oli ta Roosile mannerguga piima tassinud. Aga too ei talunud seda miskipärast, see võttis tal kõhu lahti. Ja et ta ei saanud tihtipeale olukorrast või oma tungidest ise aru, siis juhtus, et ta määris kõik oma elamise ära. Kasimata ei saanud seda jätta, kui tahtsid toas elada, see töö jäi Kaja või vanamehe hooleks. Vaablane keelas piima toomise ära.

Kaastunne ei kuulunud just nende joonte hulka, mis määrasid Kaja loomuse. Ta oli veel küllalt noor ning võis tahta, et tema eest hoolitsetaks, miks pidi ta hingepiinaks võtma, et tema ei hoolitse vanemate eest? Vana Vaablane oli mees parimates aastates, käis ringi ja vaatas, kust enesele uut naist saada; miks pidi Kaja pähe võtma, et temal tuleks isale süüa vaaritada või ihupesu pesta? Roosiga oli muidugi teine lugu. Ta oli ikkagi ema, kes kunagi ammu neid Heliga sünnitanud ja oma rinnaga toitnud. Aga nii toimivad ju kõik emad, kas

peavad lapsed sellepärast erilist tänu tundma? Ega nad ole ise siia maailma kippunud. Et nad seda asjaolu ei kahetse, on teine asi; rakkude mäng aga on juhus, keegi ei tea ette, kes just sünnib. Kaja ei mäletanud seda aega ega pidanud nüüd tagantjärele toda rinnaga toitmist üle tähtsustama. Kui tal enesel olnuksid lapsed nagu Helil, siis vahest tekkinuks teistsugune suhtumine; härdaks muututakse ikka ennast imetledes või haletsedes.

See pilt aga läks Kajale hinge, kuidas Roosi nägu on purune ja ta nätsutab toorest jahu süüa, et elu sees hoida. Peast küll segane, aga instinkt käsib.

Kaja otsustas koju tagasi tulla. Või vähemasti siin tihedalt käia, kordki päevas Roosile süüa teha. Oma elamist lauda otsas ei tahtnud ta ära hävitada: kes teab, mis veel elus võib juhtuda, kas ta peab kodus vastugi.

Kojutulek oli mõistlik ka Filipi pärast: see looks vahe sisse. Kui neil on tarvis magada, siis võivad nad sinna uberikku minna, aga kui Kaja tahab eemale hoida, siis võib ta põhjendada, et peab ema pärast kodus elama.

Vahel ei tahtnud Kaja tõepoolest Filippi enam näha ega kallistada, aga et ta oli sellega harjunud, võis ihu nõudma hakata ja kust sa ikka kohe lähed teist otsima. Ega neid nii väga võtta olnudki, kes Kaja-sugusele tüdrukule kõlvanuksid. Ja nõnda vastumeelne see Filipp ka polnud, et Kaja ei oleks üldse tahtnud teda ligi lasta.

Võibolla sõidab ta varsti ära. Kullakaevanduste külmale maale. Siis jääb kõik maha. Filipp ja vana Vaablane. Ka Roosi, pole midagi parata. Kui kaugused kutsuvad. Kahju ei oleks Kajal millestki. Ei sovhoosist ega sovhoosi rahvast. Ei siin elatud aastatest ega tuntud tunnetest. Polnud siin midagi sellist, mida taga kahetseda.

80.

Ühel ilusal kevadisel päeval sai Mari Oksa Eestist kirja. Ümbrikul oli suur selge lapsekäekiri. Maril hakkasid käed värisema ja pisarad tulid silma enne, kui ta jõudis kirja lugema hakata.

Kirjas seisid järgmised read:

«Armas vanaema! Mina ei ole sind unustanud. Isa ei luba sinule kirjutada, sest sa ei mõista uut elu ja oled meie peale

pahane. Mina kirjutan sulle salaja. Isa ja ema ise ka tülitsevad uue elu pärast. Sellepärast mina ei tea, mis see uus elu on. Meie oleme sinuga ühesugused. Mina käin teises klassis ja mul on kõik viied. Õpetaja on Arnover, ta on hea, ma saan kõigest aru, mis ta õpetab. Mul on sõbranna Ingrid, tema kodus räägitakse hoopis teistmoodi kui meil. Tule rutem koju. Ootan sind. Praegu kallistan kirja teel.

Pille.»

Mari nuttis sorinal. Ta ei teadnud, kas ainult õnnest või veel millestki muust.

See, et poeg ei lubanud Pillel vanaemale kirjutada, oli päevselge ega puudutanud teda eriti. Marit liigutas, et Pille on selle kolme aastaga nii palju arenenud, et on juba inimene oma iseseisva otsustamisega. Läheb ju pisikesel kõik kiiresti meelest — mis silmast, see südamest. Et ta mäletas vanaema, oli tõesti tore, seda pidi hindama. Me nõuame teistelt tihti, et nad ei unustaks meid, ja oleme siiski üllatunud, kui me neil meeles püsime. Mida tähtsamat oli Maril veel oma elus tahta kui sedasama kirjakest.

Ta kirjutab Pillele tingimata ega hooli sellest, kuidas poeg ja minia temasse suhtuvad. Seda ta ei maini, et on Pille kirja kätte saanud, ta veaks tüdrukukest alt, las see jääb nende saladuseks. Aga ta kirjeldab oma elu ja kõike siinset, mida pisike peaks mäletama; jutustab mängukannidest, Polli-poistest, Angelski majast, mida nad olid vahel vaatamas käinud, sest seal oli ilus kasesalu jalutamiseks.

Kui vanemad peaksid kirja ära võtma, nii et Pille ei saa sellest teadagi, siis kirjutab ta kooli. Ei, kooli ei või, teeb äkki lapsele paha, et Siberist saadetud. Aga mis lõpuks sellestki, et ta on punasest perekonnast. Mine sealset vaimu tea, võibolla vaadatakse pisikesele tema vanemate pärast viltu. Las siis saadakse teada, et Pille esivanemate hulgas on ka korralikke inimesi. Või siiski ei tasu, sest eks koolidirektorid ole ise ka punased, muidu ei püsiks nad koha peal, aga õpetajad jälle kardavad ja räägivad direktorile järele. Või on see Arnover teistsugune?

Tallinnas on palju koole. Pille ei kirjuta, millises ta käib. Tagasiaadress on küll, see näitab, et nad elavad endises kohas, Kadrioru kandis. Millised koolid seal läheduses võiksid olla?

Või kirjutaks korterinaabrile? See on suur maja, seal on mõni kaheksa korterit, kui mitte rohkem. Mari ei tunne ühtegi elanikku, aga võiks saata umbropsu, ilma nimeta, küllap pannakse vastava korteri kasti, peaasi et saaja võtaks ümbriku

lahti ja loeks kaaskirja läbi. Selles seletaks Mari asja ära ning palùks kirja Pillele salaja edasi anda. Siis võiksid nad Pillega leppida mõne teise koha, mille kaudu kirjavahetust pidada. Võibolla näiteks selle Ingridi kodu kaudu, kui seal räägitakse teistmoodi juttu. Muidugi ei taha Mari kellelegi pahandust, ka Pillele enesele mitte. Ta on Pillet hoidnud kõik tema esimesed eluaastad, tahab talle edaspidigi olla hell vanaema ja tasahaaval ka tema eluvaateid kujundada. Kui laps saab juba üheksaaastaselt ise aru, et kodus räägitakse valet.

Ei, korterinaabrid ei ole ka kindel asi, teab millised satuvad, lähevad kohe, kiri näpus, Pille vanemate juurde. Siis on pahandust palju ning kannatada saab just laps. Ega Marigi taha last valetama ja varjama harjutada. Aga kui Pille kord juba elab valede keskel, kas siis ei osutu teistpidivaletamine just õigeks?

Küllap ta mõtleb midagi välja. Esialgu kirjutab koju. Võimalikult lepliku kirja. Äkki on ka poeg natuke meelt muutnud, sest suures riigis on ju ometi miski muutel, kas ajakirjaniku tundlik meel ei taba seda? Ei taha Mari ju hoopiski oma ainsat poega enesest ära tõugata. Lükkajaks on olnud poeg, Maril pole ainult jätkunud alandlikkust seda andeks anda ning püüda iga hinna eest head vahekorda säilitada. Pille pärast oleks ta nüüd valmis seda tegema.

Valu ja ülekohtutunne lasusid raske kihina Mari hingel, aga ta ei tahtnud ängistavaid etteheiteid sõnadesse valada, see vaid õhutanuks tüli. Tüli, mis pidi jääma temasse endasse ning vaevama vaid teda, mitte teisi.

Poeg oli ta täielikult hüljanud, ilma hooleks jätnud. Seitsmekümnele lähenev inimene pidi käima raskel riigitööl, et tükikest leiba teenida. Jah, kust võtta alandlikku meelt, et niisuguse olukorraga leppida? Kas minna seda otsima Mai Nybergi käest, kes oli viimasel ajal jumalariigi asjad enese hoolde võtnud ning palvetas eestlaste eest? Või ajada uhkelt rind ette ning tunda end tugevana? Et tema tuleb toime, käib ikka veel tööl ja teenib elatist, kuuskümmend üheksa aastat vana. Vintske talunaine, kulakuhing, nagu ütleb minia, kellel kah raske töö: muudkui vingerda teiste omasuguste keskel ja hoia kinni sellest, kes on parajasti kõige õigem revolutsionäär. Ajad ja moed ju muutuvad, revolutsionäärid koos sellega, ühe väärtus tõuseb, teisel kahaneb, need on ideelises mängus rahapaberid, nendega käiakse lärtsti lauale nagu trumpässaga. Mari oli seda poja kodus enne küüditamist kuulnud. Teisest toast, läbi kinnise ukse, sest teda ei kutsutud vaidlustest osa võtma.

Mari luges pojatütre lühikest kirja ikka ja uuesti. Ta imetles tüdruku iseseisvust, tema tõsidust, aga ka naljasoont, kui

ta ütles: «Meie oleme sinuga ühesugused.» See tähendas, et nad ei saa praegusest asjast aru ega tahagi saada. Muidugi kumbki omal viisil. Mari seetõttu, et ta teadis, mis oli enne ja kuidas seda uut korda juurutati. Pille aga seetõttu, et tundis lapsevaistuga valet enda ümber, sõnade ja tegude lahkuminekut.

Kas tõesti tuli Pille ise selle peale, et vanaemale kirjutada? Järelikult oli ta kõik need kolm aastat temale mõelnud. Või sai ta tõuke väljastpoolt, võibolla sellesama Ingridi kodust? Vahest julgeti talle koguni rääkida, mida see tähendab, et vanaema on Siberis, ja lapsel läksid silmad lahti? Sest raske oli uskuda, et ta võttis juba siit selgeid arusaamu kaasa. Kui ta ka midagi taipas sellest, mis ümberringi toimus, oli üsna hõlpus seda tal peast minema pühkida, sest mõistus on selles eas veel haprakene. Iseloomu alged on ehk välja kujunenud, aga need ei taga veel, et hiljem võiksid õiged vaated iseenesest maksvusele pääseda.

Kui rõõmupisarad olid ära nutetud, sigines nende kõrvale ka kurbuse, kahjutunde ja õige pisut enesehaletsuse pisaraid. Kui Pillekene ütles, et ta ei saa aru uue elu asjadest ning peab kirjutama vanemate eest salaja, siis näitas see, et õhkkond kodus ei ole hea, tüdrukul on seal halb elada.

Mari kahtles küll, kas võis üheski eesti kodus niisugustel aegadel päris terve ja harmooniline õhkkond valitseda, aga see oli iseküsimus, praegu ei saanud ta ometi jätta mõtlemata, et Pillel oleks teda tarvis. Kuni tema elaks, paneks ta oma kaitsva käe ette, et tüdrukule ei valataks liiga palju vaimumürki hinge.

Või tahtis Pille vanaema lohutada, kirjutades, et ei saa uuest elust aru? Vaevalt siiski niisuguses vanuses sellised probleemid lapse ette kerkivad. Kodus korratakse, et vanaema on rumal ega saa millestki aru, sellepärast tahab Pille oma poolehoidu näidata ning ütleb: tema ei saa ka aru. Muidugi ei saa ta aru, millest ta võikski aru saada, ta ei valeta.

Kui Mari pääseks ükskord tagasi Eestisse, küllap nad siis lakkaksid teda kartmast ning tooksid last tema juurde, värske õhu kätte. Siis tahaks Mari pakkuda tüdrukule värsket õhku ka vaimses mõttes. Või hindab ta ennast üle? Kas tal ikka on uuele põlvkonnale midagi ütelda? Võibolla ei saa ta tõesti enam millestki aru?

Ta oskaks jutustada tõsiasju, olnud asju, need rääkigu enda eest ise. Seda ta suudaks. Kui Pille on nutikas, küllap ta mõistab. Poeg ja minia laseksid last tema juurde ikka, sest nii on mugavam, neil jääb rohkem aega, et veel mõnd uut valet välja mõelda või vana edasi teenida. Nõnda on ikka juhtunud, et mugavuse pärast lähevad asjad käest ära ka vaimupõllul.

Kui Mari oli kõik need mõtted seoses kirjaga ära mõelnud, kõik tunded ära tundnud, mõistis ta: neid on kogunenud nii palju, et ta ei saa neid ainult enesele pidada. Ta võttis kirja näpu vahele ning oli valmis seda näitama kõigile soovijaile.

Otsekui pakuks peo pealt oma õnne, et ka teised võiksid sellest natuke maitsta.

Ann ja Veebeli noored olid tööl, Bertha ja väike Aino kodus. Nemad olidki esimesed, kes kirja ettelugemist kuulasid. Selle lühikese tööga ei jõudnud Mari siiski lõpuni, enne murdus hääl ja ta puhkes uuesti nutma. Bertha ütles:

«Ära nüüd sedaviisi. Näed, et külvatud seeme ei lähe kaotsi.»

Bertha rõõmustas siiralt Mari õnne pärast. Tänavu püsis ta tervis üsna hea; Aino oli juba ilusas eas, paterdas mööda maja ringi, tegi kõigile rõõmu. Marile tuletas ta muidugi Pillet meelde.

Siis läks Mari Pollide juurde, sest poisid olid ju olnud Pille sõbrad. Egon käis samuti teises klassis, Edward aga pidi sügisel kooli minema. Hea vahekord Mariga oli neil säilinud, aga Pille kannidest poisid enam suuremat ei hoolinud. Edward teadis teda juttude põhjal, kuid ei mäletanud enam, Egon oma mälestamist aga häbenes pisut. Otsekui oleks tema juba suur poiss, aga Pille jäänud ikka väikeseks, nagu ta oli siit lahkudes. Mari püüdis nüüd Pillet kirjeldada sama suurena, kui on Egon ise, ta näitas kirja ja ütles, et küllap Pille saadab varsti oma pildi ka. Aga Egon ei osanud eestikeelset kirja lugeda. Ester ja ka Enn, kellel oli majas peremehesõna, olid otsustanud: las poiss õpib enne venekeelse kirja ära, eks siis ole aega eestikeelset õpetada. Muidu lähevad kirjad segi ega oska kumbagi. Koolis ei saanud ju ilma vene keeleta läbi. Ann Kahur, kes võttis kõikide asjadest osa, ei kiitnud seda otsust heaks, aga isegi Juta ütles, et küllap on nii õige. Mis tal viga rääkida, kui oma lapsed oskasid juba enne vene kooli minemist lugeda-kirjutada. Ta laskis Katrinil ka praegu eestikeelseid raamatuid ja ajalehti lugeda, õnneks ei pidanud ta tüdrukut selleks sundima, Katrinil oli nähtavasti enesel huvi. Kaur aga oli juba suur rahvuslane ning käsitas siinses koolis käimist kui ajutist asja. See ei mõjunud ta õppeedukusele, ta oli klassi parim.

Kaur ja Katrin olidki järgmised, kes Pille kirja lugesid. Ka Helga Mannas, kes juhtus kodus olema, rõõmustas koos Mariga. Elfride oli jälle tõvevoodis ning August kuskil kõndimas. Vaablaste juurde Mari sisse ei läinud. Järgmine reas oli vanade maja. Orgitat polnud kodumail, kuid mõlemad Nybergid võtsid Mari õnnest südamega osa. Tõnis oma vaikival viisil, Mai aga pani käed kokku ning alustas palvet väikese Pille Oksa eest.

Et ta säilitaks hingelise kooskõla ega kahestuks valede maailmas, et tal läheks kõiges hästi ja et ta saaks oma vanaemale käed ümber kaela panna veel enne, kui häbenemiseiga kätte jõuab. Mai leidis alati lihtsaid ja loomulikke sõnu, need käisid tõesti asja kohta ega olnud palve üldse.

Üle jäi veel üksainus eestlaste maja, sest Topmanid olid ära sõitnud ja Angelskite häärber maha põlenud. Mari kõhkles väheke, enne kui hakkas Tärkeli maja poole minema. Aga miks ta ei võinud seda teha, miks pidid teised uudiseid edasi kandma, ta läheb ja räägib ise. Võib küll olla, et teised tulevad toime üheainsa lausega, ning kuulaja ei pea varjama, kui lugu juhtub talle ükskõik olema — noh, ei hakka ka Mari vägisi oma tundeid pakkuma, lihtsalt näitab kirja ette. Heidi on muidugi tööl, aga Hulda on lastega ikka kodus. Hulda pole just selline, kes teiste asjadest väga osa võtab, kuid Mari käib kogu ringi ära, siis on see tehtud.

81.

Suvisel vaheajal tulid Heinole sõbrad külla. Liikumine oli läinud vabamaks. Ametlikult küll ei lubatud, aga sellest ei hoolinud keegi. Kui komandant teada sai, ei teinud ta numbrit.

Kõik neli olid astunud metsainstituuti, kuid erinevatesse teaduskondadesse. Sven oli valinud kõige romantilisema ala, mille lõpetamise järel temast pidi saama metsaülem. Paul oli läinud metsa ülestöötamise erialale, seega ootas teda metsamajand, Toivo oli valinud paberitööstuse, Heino puidutöötlemise. Seega oli tema ainus, keda tõenäoliselt ootas linnaelu, aga mööblivabrikuid oli ka maakohtades. Siiski saatis kõigi kujutlusi tulevikust puidu lõhn, Svenil ja Paulil tuli see elavast puust, Heinol kuivast saepurust, Toivot ootasid kõige vähem meeldivad aroomid, mida puit endast eraldab.

Nad rääkisid, et Paul võtab puu maha, Heino valmistab sellest laua, Toivo muretseb laua peale paberi, Sven aga istub metsavaikuses laua taha ning kirjutab luuletusi. Sven oli rahul, et teised olid valmis teda teenindama, aga arvas, et luuletusi saab kirjutada ka nii, et istud langenud puutüvele, tükk kasetohtu süles, torkad männiokkaga sõrmeotsa katki ning kirjutad oma verega igavest looduse lüürikat.

Ühiselamus paigutati nad eri tubadesse, ainult Toivo ja Paul sattusid kokku. Osava manööverdamise tulemusena olid nad aga esimese kursuse lõpuks kõik ühes toas. Sellest kostis laia

eestikeelset kõnet ja siia käis kokku ka teiste õppeasutuste eestlastest üliõpilasi. Neid ei olnud veel kuigi palju, siiski oli see väike eesti keskus oblastilinnas. Seal ei joodud, või kui, siis väga vähe. Vahel lauldi eesti laule. Paul mängis kitarri ja juhtis laulmist, ta repertuaar oli lõputu. Ka Toivo oli musikaalne, aga ta ei teadnud ühelgi laulul sõnu. Kui vahel hoogu sattus, improviseeris ise viisi ja sõnad, kasutas sõnamänge ja kordusi. Mõni ütles, kui Sven ei kuulnud, et need laulud on paremad kui Sveni luuletused. Aga kas nad olnuksid seda ka kirjapildis, ilma elava ettekandeta, võis kahelda. Sven ise ütles rahulikult: kaks erinevat kunstiliiki, mõlemal on õigus eksistentsile.

Heinol oli raske midagi Sveni luuletuste kohta ütelda. Temale need meeldisid, sest nendes oli alati mõte või mõni ootamatu pööre. Paul narritas nendega Sveni, küll mitte tigedalt, aga Sven läks siiski mitmel korral endast välja ning siis pidi Heino pooled lepitama ja sõpruse taastama.

Toivo oli äärmiselt heasüdamlik, ta ei saanud kunagi pahaseks, kui talle vingerpussi mängiti. Et nali oli enamasti vaimukas, siis naeris ta teistega südamest kaasa. Ka teistele tehti vahel mõnda vigurit, aga sellest sai vähem lõbu. Heino võttis asja juurdlevalt, Sven oli keevaline, võis kurjaks saada ning mängu ära rikkuda. Paulile oli raske midagi teha, ta oli ise teiste eestvedaja, mõtles igasuguseid tempe välja, aga teisi enda suhtes kahtlustas ja kontrollis, teadis, et kättemaks on magus. Seda suurem oli lõbu, kui asi vahel korda läks. Sellisel juhul oli Paul vait ning asus kohe vastuplaane hauduma.

Sõpruskonda sidus siiski rohkem ühine vaimsus, ajapikku oli kujunenud autoriteediks Heino, kes oli teistest aasta või poolteist noorem. Mingil määral toetati üksteist ka õpingutes, aga seda polnudki eriti tarvis. Svenil kippus vahel raskusi tekkima, kui ta oli muusapreilidega pikemalt sõbrustanud.

Pärispreilidega suurt tegemist ei olnud. Paul käis vahel mõnda saatmas, aga pärast enamasti kirus ja arvustas. Teised nöökasid teda, vahel ka noomisid, et ei maksa minna, kui juba esimese õhtu järel oled nii pettunud. Toivo oli laisa loomuga, ta võttis õppimist väga tõsiselt ning ütles, et küll jõuab naistega jamada, tema ei kavatse kord siit, Dunja käevangus, kodumaale minna. Seda ei kavatsenud ka ülejäänud. Kui mõnel oleks tuhin tekkinud, oleksid teised teinud kõik selle vastu. Heinot nöögati Seela pärast, tema ei teinud sellest välja. Ta vastas alati tõsiselt ning see mõjus lõpuks nõnda, et teisedki hakkasid Seelasse lugupidamisega suhtuma. Nad tundsid ju teda koolipäevilt kuigivõrd. Pauli ja Toivo meelest oli ta mittemidagiütlev kuju, Heinole nad sellest ei rääkinud, aga too

oli seda arvamust väikese kibedusega tajunud. Sven oli Heino kaudu juba varem Seelasse kenasti suhtuma hakanud ning püüdis ära mõistatada, milles on tüdruku võlud. Vahest ta isegi kadestas Heinot natuke tema tunnete püsivuse pärast. Ka temal oli oma sovhoosis eesti tüdruk, aga ta ei olnud selle vahekorraga rahul. Heino oli tüdrukut näinud, kui käis Sveni juures külas. See oli ilus ja natuke melanhoolne neiu, tema kiindumuses ei olnud mingit kahtlust. Aga ta ei õppinud ja oli üldse vaimsetest pingutustest loobunud. Kartes, et ta pole Svenile võrdne partner, rikkus ta ise vahekorda, kinnitades enesele ja teistele, et tema ei kõlba nagunii millekski.

Kõigil peale Heino olid säilinud sidemed ka tüdrukutega sealt sovhoosist, kus nad koos seiklemas käisid. Üks nendest, Meeli, keda oli tantsitanud Sven, õppis samuti oblastikeskuses, kergetööstustehnikumis. Polnud võimatu, et teda tõukas tagant ka soov Svenile järele tulla. Aga õiget klappi ei paistnud neil olevat. Sven oli tujukas, teda haarasid vahel süümepiinad sovhoosi jäänud sõbranna pärast ja siis oli ta Meeli vastu ülekohtune. Heino sai Svenist aru, ei osanud aga niisugustes asjades nõu anda. Talle meeldis melanhoolne kaunitar, tollest oli kahju. Meeli agarus häiris vahel, aga eks olnud see ikkagi Sveni enese asi, kuidas ta kellessegi suhtus. Heino ise oleks valinud melanhoolse tüdruku, aga ta mõistis, et Svenile sobiks naiseks rohkem praktiline Meeli. Piisab ühest poeedihingest perekonnas. Naisevõtust juttu ei olnud, kuigi Meeli oli selleks ilmselt igati valmis. Aga kui on kaaluda kahe vahel, tuleb kindlasti kolmas. Millal, seda ei maksa mõistatada.

Neile kõigile oli parem säilitada õpingute ajaks poissmeheseisus. Selles aitas neid nende sõprus, mis ei lasknud ühelgi ei üksinduse ega naisolevuse küüsi sattuda.

Nende sõpruskond oli kujunenud kadestamisväärseks, nad tundsid üksteisest puudust ka koolivaheajal. Nüüd olid nad Heino juures külas.

Tulid kokku ka teised noored, Heino soovis, et nad saaksid osa õppijate juttudest ja tegemistest. Igatahes ei püüdnud ta ennast ja oma sõpru demonstreerida.

Tulid loomulikult Tärkelid. Tulid Enn ja Vilma, kes kandsid sovhoosi eestlaste silmis ainsatena noorte nime. Kuigi Kaja oli nendest vaid kaks aastat vanem, teda hulka ei arvatud. Seekord tuli ka Kaja. Ilma Filipita, kuigi Heino oli oma võrkpallimeeskonna ässagi kutsunud. Kaja oli vaikne ja tõsine, ei pööritanud silmi ega püüdnud võõrastele noormeestele meeldida. Õhtu keskel ütles ta Heinole vaikselt:

«Mul on tõsiselt kahju, et ma õppima ei hakanud nagu sina. Nüüd on hilja.»

Õppida ei ole kunagi hilja, mõtles Heino, aga ei öelnud, liiga enesestmõistetav ja triviaalne oli see tõde.

Seela istus loomulikult Heino kõrval. Ta oli nüüd seitseteist, lõpetanud üheksanda klassi, ja igati noor daam. Ta oli juba eelmisel suvel ema kõrvalt õmblemist õppinud ning oskas enesele väheste võimaluste juures valmistada tualette, mis tõstsid teda siinses keskkonnas esile. Heino ei saanud öelda, et see oleks talle kuidagi vastumeelt olnud. Ta tabas end paaril korral isegi sellelt, et jälgis, kas Seela avaldab muljet ta sõpradele. Muidugi ei olnud see käesoleval juhul raske, sest noormeeste ülekaal oli suur.

Kuigi Heino arvas end olevat jäägitult pühendunud vaimsetele asjadele, ei nõudnud ta Seelalt filosoofilisi traktaate ega sinisukalikku lohakust. Vastupidi, see oleks teda häirinud, tütarlaps ei tohi olla tühine, kuid peab olema naiselik. Oskus olla väärikas ning end mõõdukalt ehtida, nõnda et see ei torkaks silma iseväärtusena, oli Heino meelest tähtis. Vahest sellepärast, et just need omadused olid Seelas ilmsiks tulnud viimase aasta jooksul, mil tütarlapsest oli äkki neiu saanud.

Küllap oli see siis tüdrukus eneses, hea maitse pole õpitav, ei andnud seda talle ema ega Mai Nyberg, kelle juures ta oli õmblemist harjutamas käinud.

Sel talvel olid nad vaid põgusalt kohtunud, koolivaheajad ei langenud kokku. Kui Heino oma vaheajaks sovhoosi ema juurde sõitis, peatus ta nii tulles kui minnes üheks päevaks rajoonikeskuses. Hetked olid pingestatud, nii et Heino ei saanud Seelas muutusi märgata. Need hakkasid silma alles suvel. Tal oli nüüd nagu uus Seela, uhke hoiakuga, maitsekas, oskas vaikida ja õige koha peal muiata. Seela oli tundlik, püüdis kinni iga Heino mõtte, kui nad koos jälgisid kaaslaste juttu. Kui ta aasta tagasi kippus natuke matsakas olema, siis nüüd oli ta tunduvalt saledamaks jäänud, see andis talle neiulikkust juurde.

Ainult ühe asjaga ei olnud Heino rahul. Nad olid talv otsa kirjavahetuses, ning Seela kirjadesse lipsas sisse venekeelseid sõnu ja väljendeid. Need tundusid talle nähtavasti olevat vaimukamad või mõtet täpsemini edasi andvad. See ei näidanud mitte üksi teise keele, vaid ka teistsuguse mõtteviisi järkjärgulist sissetungi teadvusse. See oli muidugi paratamatu, Heino sai aru, olid need ju noore inimese kujunemise aastad. Ometi puudutas see teda valusasti ning tänu niisuguse asja ilmsikstulekule Seela puhul jälgis ta ennast piinliku hoolega, et seda ei oleks tema kirjades ega jutus, et need oleksid eesti keele sei-

sukohalt laitmatud. Seelale ei söandanud ta midagi ütelda või kirjutada, ta arvas, et piisab eeskujust. Õppimisega oli küllalt tegemist, aga Sveniga koos võtsid nad siiski ikka ja jälle kätte eesti keele, parandasid teineteist, õhutasid lugema head kirjandust. See oli üks asi, mis lähendas neid kahte omavahel eriti. Toivot ja Pauli huvitasid sellesuunalised pingutused vähem.

Nad istusid nagu ikka Kandeni maja ees pinkidel, jutt tiirles mitmesuguste asjade ümber ja aeg-ajalt kostsid äkilised naerupahvakud.

Tuli Orgita. Heino tutvustas talle Toivot ja Pauli, Sveniga oli Orgita varem tuttav. Heino palus tal nende juurde istuda, aga Orgita ei jäänud, läks tuppa, kus ema valmistas külalistele õhtusööki. Vana sõber kartis neid nähtavasti segada.

Paul võttis kitarri ja alustas laulu. Teised tulid temaga aegapidi kaasa. Kui mõned laulud olid maha lauldud, tõusis Vilma vaikselt püsti ja läks kodu poole. Varsti tuli ta tagasi akordioniga.

Ta astus ujedalt, aga soov mängida näis olevat vastupandamatu. See on hea, et ta julgeb, mõtles Heino. Paul tegi enese kõrvale ruumi.

Enamasti siiski lauldi, Vilma laulis kaasa, akordion vaid saatis, püüdmata võimu haarata. Vilma ilmetu, natuke isegi tuim nägu elavnes, mahlad hakkasid temas kiiresti, rütmiliselt liikuma. Kui ta vahel laskis end keelitada klubisse mängima, siis läks hoogu tavaliselt alles õhtu lõpuks ning seda otsekui peljates lõpetas varsti mängu. Võibolla tundis, et tal ei ole kellelegi õitseda. Täna oli ta teistsugune, muusika ise kippus tema seest välja, pani teda särama ja tegi ilusaks.

Repertuaari dikteeris Paul. Tema valik erines mõnevõrra tavalistest küla- või seltskonnalauludest. Ka tuntut esitati kuidagi teisiti — või nagu teistsugusest taustast lähtudes. See ei häirinud Vilmat, pigem rahuldas, tal oli nagu hea meel lahkuda sellest, mis oli omane, ning ta haaras oma kunstnikuvaistuga kiiresti uusi intonatsioone.

Külarahvast tuli kuulama, aga mitte enam nii nagu esimestel päevadel, kui eestlased oma laule laulsid. Peatuti, nõjatuti korraks aiale ja mindi varsti edasi. Seltskond oli sellega harjunud ega lasknud end segada.

Hämardus. Muutus ka jahedamaks. Kaja väristas õlgu. Toivo pani oma pintsaku talle õlgadele.

Ema tuli uksele ja küsis, kas külalised saavad mahti sööma tulla. Olukord oli pisut ebamugav, sest kutse ei käinud kõigi kohta. Ema ei saanud kõiki kutsuda, kui ka süüa oleks jätkunud, ta arvestas, et nagunii ei tulda.

Ainult Seela oli oma ja kuulus Heino juurde. Tärkeli-noormehed ja Enn läksid üheskoos jalutama. Kajal oli kahju lahkuda Toivo pintsakust, kuid seda tuli siiski teha. Paul pani kitarri pingile ja ütles, et aitab Vilmal akordioni ära viia. Ta ei tulnud ei sööma ega magama, ilmus välja alles vastu hommikut.

Sven sõi kehvasti ja oli kuidagi äraolev. Ta ei jäänud koos teistega juttu rääkima, vaid läks pimedas õue, istus pingile, kus nad olid laulnud, ning kirjutas hulk aega käsikaudu luuleridu üles.

Heino käis mitu korda teda ukselt piilumas, aga ei tahtnud segada. Alati, kui Heino nägi Sveni kirjutamas, kerkis rindu soe tunne ja naeratus kippus nagu iseenesest huultele. Tema sõbral pidi praegu olema hea olla. Isegi kui ta pingil hüples, järske liigutusi tegi või närviliselt niheles.

Külalistele olid asemed tehtud kitsukesse eeskotta ja tuppa. Toivo nohises juba voodis. Heino ise läks magama Seela juurde. Angelskid elasid nüüd elutoaks muudetud lampkatuse all, tagumine tuba oli jälle Tärkelite pere päralt. Poisid oli seal koos emaga, köök oli jäetud Seelale ja Heinole. Nad võisid tulla ja minna, ilma et oleksid teisi seganud.

82.

Suvel jäi Juta malaariasse. Seda haigust oli siin mõni eestlane ka varem põdenud, ent kergel kujul. Raviks oli piisanud mõrust hiniinist, mida kohalik velsker rajoonist muretses.

Võibolla sellepärast ei pööranud Juta asjale kohe erilist tähelepanu, käis tööl edasi ja kannatas palavikuhood püstijalu ära. Mõne päeva pärast aga tuli tal voodisse jääda.

Nii rängalt polnud haigus siin veel kellelgi kulgenud, vähemasti Helga ei teadnud. Kas oli Juta pisikutele eriti vastuvõtlik või tabas teda mingi ränk vorm või luges see, et ta oli voodissejäämisega venitanud. Hiniin ei näinud talle üldse aitavat. Ta vappus päevi palaviku käes, õieti ei higistanud, söögiisu ei olnud, hiljem muutus nahk hallikaks. Juta jäi kõhnaks ja tal kadus igasugune tahe.

Helga hoolitses laste eest, andis Jutale rohtu ja valmistas sööki. Haige muutus aga iga päevaga imelikumaks. Ta rääkis surmast ja palus Helgal võtta lapsed päriselt oma hoolde. Siis nimetas paari Kandenite aadressi. Kandenid peaksid abistama või lapsed enda juurde võtma, kui Helga neid ei taha, sest

Kaur kannab seda nime edasi ja nemad ei saa lapsi hädasse jätta.

Kuigi Helga oli Jutaga alati hästi läbi saanud ja nad elasid nüüd ühes toas, polnud nad päris lähedaseks muutunud. Helga vaatas abitult pealt, kuidas Juta annab ikka enam alla.

Kaur oli juba suur poiss, aga siiski laps. Ta tuli vahel Helga juurde, surus end ta vastu ja nuuksus valju häälega. Helga vaatas siis teda ja tundis, et on ise sama abitu. Näeb enda kõrval toreda, targa, elurõõmsa ja sisemiselt jõulise või vähemalt sellise mulje jätnud inimese hääbumist ega suuda tema päästmiseks midagi teha.

Velsker laiutas ainult käsi ja ütles, et see on nähtavasti mingi tüsistus, mis tekitab närvisüsteemi häireid. Tema tundis ainult hiniini ja see oli alati aidanud. Ta teadis ka surmajuhtumeid, aga siis oli malaaria nähtavasti kasvanud üle millekski muuks. Tolle muuga ei mõistnud ta võidelda.

Katrin oli see, kes tuli ideele kirjutada ema antud aadressidel, rääkida asi ära, kirjeldada haigust nii põhjalikult, nagu ta oskas, ning paluda sugulastel rohtu saata. Ta lisas kirja lõppu, et võibolla saaks siingi mõnest suuremast keskusest abi, aga nemad ei tohi liikuda ja neil ei ole ka sõitmise ning rohtude jaoks raha.

Juta jäi ikka enam otsa. Helga rääkis oma abitusest Orgitale, kes käis Jutat vaatamas. Kuid ka koos ei mõistnud nad midagi välja mõelda. Vaevalt oleks saanud haiget veel rajooni- või oblastikeskusesse viia. Sellest oli olnud juttu, Juta aga oli ettepaneku oma iseloomuliku kindlusega tagasi lükanud.

Ühel päeval tuli Ann Kahur. Ta istus laua taha, vaatas Jutat, siis Helga toimetamist ning ütles lõpuks otsustavalt:

«Tead, Helga, luba õige mina võtan selle asja käsile!»

Helga ei osanud selle peale midagi kosta. Abitustunde ahistuses on hea, kui keegi tuleb ja teeb kindlaid otsuseid, siis usud ka uskumatut.

Ann hakkas oma raskepärasel viisil tegutsema. Kõigepealt pakkus haigele süüa. Juta keeldus. Ann põrutas talle:

«Kas sa oled plaanitsenud endale otsa peale teha või? Kes su lapsed üles kasvatab? Ära sa meie peale looda, seda tuleb sul endal teha. Hakka otsekohe sööma!»

Siis söötis Ann talle sisse hiniinipulbreid, mida ta samuti tõrkus võtmast, kuna nendest ei olnud kasu — nagu ta väitis.

«Ma hakkan käima neli korda päevas,» ähvardas Ann lahkudes. «Ma tahan vaadata, kas lõpeb see enesehävitamine.»

Juta naeratas üle pika-pika aja. See tegi Helgale tõsist heameelt. Ta mõtles: kas me kõik jääme tõesti elu lõpuni lasteks, et meile on vaja nii hellitust kui ka tõrelemist?

Hiljem ütles Juta, et tal on söömisest halb. Helga laiutas käsi. Ta ei saanud Ann Kahuri ravisse sekkuda, kui ta enda oma polnud tulemusi andnud.

Ann hakkas tõesti iga päev korrapäraselt käima. Ta ütles:

«Ma võtan enda kas või töölt lahti.»

Ta oli üle kuuekümne vana ja teda ei saanud enam tööle sundida. Ka saadeti talle regulaarselt rikkalikke pakke, nii et puudust tal ei olnud. Ta paluski Sergeid, et see leiaks talle mõneks ajaks asendaja, kes Edithile savi ette tõstaks. Nüüd istus Ann üha rohkem aega Juta toas, päris temalt, mis toit võiks talle meele järgi olla, sundis teda vastama ning välja ütlema kas või fantastilisi soove. Neist paljusid ei saanud täita, kuid hea oli juba see, et Ann pani teda soovima. Oma tagavaradest tõi Ann kaasa kõige suupärasemat ja söötis Jutale.

Juta tõrkus vahel, ütles et ei saa süüa, kui laste ninaesine on halvem.

«Lapsed ei ole näljas. Sina oled praegu haige ja pead sööma just seda, mida ma sulle toon.»

Ka söögitegemise võttis Ann mõnel päeval Helgalt üle, õpetas teda lahkesti ja tutvustas oma meetodeid. Ta ei tulnud selle pealegi, et see võiks Helgat kuidagi riivata. Ega riivanudki, tähtis oli tulemus. Juta suhtumine oma olukorda oli tõepoolest muutunud, surmast ei julgenud ta Anne kuuldes iitsatadagi. Ja nüüd nagu ei sobinudki seda enam teha.

Annel oli tekkinud hasart: just tema peab Juta elule tagasi tooma.

Sel ajal saabusid Eestist rohud, juures arstide seletus, kuidas neid võtta, mida jälgida. Paluti haiguse kulgemisest kas või telegrammiga teatada.

Helga andis nüüd vabatahtlikult juhtimise Annele üle. Vastavalt kirjas olevatele õpetustele suutnuks ta seda küll sama hästi teha. Anne agressiivsel meetodil ei oleks ta suutnud toimida, aga seda polnud nüüd enam tarviski, sest Juta oli eluisu tagasi saanud ja täitis püüdlikult korraldusi. Kuid Helga mõistis, et juba ainuüksi tänutundest Anne vastu peab laskma tal asja lõpuni viia, et ta tunneks oma teost täit rahuldust. Ann oli igati ära teeninud selle, et tunda end Juta päästjana.

Ei saanud öelda, et Helga ei väsinud teistelegi Anne kiitmast. Siiski rääkis ta tema tublidusest tagasihoidlikul viisil

mitmele. Anne tubliduses ei kahelnud muidugi keegi, aga eks teda peetud natuke tüütuks ja pealetükkivaks, et ta oma nina igale poole toppis; küllap vaadati nüüd tema peale parema pilguga. Ainult Tärkeli Heidi ütles üsna rumalasti:

«Noh, eks Juta ka suure talu perenaine, omasugused peavad ühte hoidma.»

Kus olid nende suured talud? Küllap põllud ammu söötis ja võssa kasvamas, tööriistad laiali tassitud ning tubades kõndimas kolhoosi kari, kes oli tõuaretuse käigus muudetud selliseks, et luud kasvasid väljaspool liha.

Mannased ja Tärkelid pärinesid ühest alevist. Kummalgi oli seal väike maja, aga varem polnud nad omavahel läbi käinud. Nüüd ühendas neid Heino ja Seela truu armastus. Helga ei sekkunud kunagi teiste inimeste ellu, Heinot oli ta kasvatanud eeskuju najal ning tundus, et see viis oli vilja kandnud. Mõnikord aga mõtles ta, kas Heino oleks just Seelat tähele pannud, kui saatus poleks neid ühte vagunisse ja ühte sovhoosi paisanud. Tütart kosides soovitatakse vaadata ämma, siis nähakse, milliseks võib naine kord muutuda. Helga ei saanud öelda, et Heidil olnuks teab mis häirivaid puudusi, ägedad olid Tärkelid kõik ja see viis neid läbi elu, ehkki tekitas ka raskusi. Aga kui Helga pidanuks oma ainsale pojale prudti valima, siis jäänuks ta pigem peatuma sellisel tüdrukul nagu Kandeni Katrin. Too oli veel laps, aga kui nii mõelda, siis Heinost vaid üheksa aastat noorem, peaaegu ideaalne vanusevahe. Ka Katrin oli kõva iseloomuga tüdruk, Kandenite tõugu, kuid tasakaalukas ja eluks tark, niipalju kui Helga oskas teda ettepoole näha.

Jah, emalt ei küsita niisugustes asjades nõu. Helga ei oleks ka üritanud midagi muuta. Ja näis, et Seela oli Heino kõrval muutunud rahulikumaks, isegi malbemaks. Kui ta oli veel plika, matkis ta natuke Jutat, vahest oli seegi teda tasakaalustanud. Aga kirg temas pulbitses ja vahest oligi Heino-taolisele kordaarmastavale hingele tarvis just seda?

Heidi võis vahel käituda targalt, nõnda et teistel andis imestada. Teinekord aga ütles niisuguse lause, et tahtmatult mõtlesid, kust see tema tark käitumine küll oli tulnud. Võtta või seegi ütlemine Anne kohta. Helga ei teadnud täpsemalt Heidi päritolu, vahest tulenes mõnest Heidi noorpõlvekompleksist, et teda huvitas suure talu perenaise seisus. Mis tähtsust oli sellel seisusel praegu, Juta oli Juta ning Ann oli tema eest hoolitsenud. Helga uskus, et Ann käitunuks sämamoodi näiteks Polli Estri haiguse puhul. Mingit eesmärki järgides teostab igaüks ju ennast. Kui ta seejuures teeb teisele head,

tuleb seda hinnata. Teistele head tegemine on vahest ainus inimväärne eesmärk.

Helga mõtles, et inimesed saaksid omavahel paremini läbi ning võibolla oleks maailmas hoopis vähem kurjust, kui nad püüaksid näha teises inimeses häid jooni, esile tõsta õigeid tegusid, kiita õilsaid impulsse. Kui selline hoiak saaks üldiseks harjumuseks, kas oldaks siis nii vaevas näiteks aineliste väärtuste jaotumise pärast, vahest jääks mõni sõdagi olemata?

Helgal oli hea meel, et ta oli Anne enesele jälle pisut rohkem avastanud.

83.

Vähemasti elu tagumist poolt olid Elfridel varjutanud kaks valdavat tunnet. Need olid teadmatus ja süüme. Omavahel ei olnud need seotud, nad vaheldusid temas iselaadse rütmiga, kui üks lõpetas piinamise, alustas teine.

Teadmatus oli mingil kujul tema siseliikumistega alati kaasas käinud, süütunne aga oli külastanud ajuti ning sõltunud erinevatest põhjustest, selle perioodid olid häirivalt pikaks saanud hilisemas elus.

Elfride ei teadnud, mis õieti toimub maailmas, miks on kõik nii imelik, mida inimesed tahavad, et ei näe rahulikult elada, kuhu nad kipuvad oma kärsituses. Kas nad ikka tõesti teavad, mida räägivad. Varases nooruses ei teadnud ta lihtsaid asju, isegi pilvede liikumine oli salapärane. Ta oskas oma kätega teha mitmesuguseid töid, aga ei mõistnud seletada isegi seda, miks need tööd õnnestusid. Näis, et mida vähem võtsid mõistus ja tahe asjast osa, seda paremini kukkus töö välja. Ka see oli teadmatus, selle üle ei saanud uhkust ega rahuldust tunda.

Ta ei teadnud kunagi, kus viibivad ta lähedased kellest ta hoolis või kellega oli muidu seotud. Ta ei adunud tõeselt isegi nende suhtumist temasse endasse. See toitis alati kummitavat ebamäärasusetunnet. Ta teadis enam-vähem, kes on ta ise, aga selle teadmisega ei olnud kuigi palju peale hakata. Võibolla sellepärast, et muul maailmal näis olevat temaga üpris vähe pistmist. Mitte et ta oleks tahtnud seista tähelepanu keskpunktis, aga aeg-ajalt oleks siiski soovinud märgata, et teatakse: tema on tema.

Kas teised inimesed teadsid tõepoolest kõike, kui temast mööda vuhisesid, või ainult tegid näo, et teavad? Temagi

oskas teatud olukordades kindlalt käituda, oskas peita kahtlusi, aga sisetunnet ei saanud keelata oma teadmatusega tegelemast.

Isegi selged asjad kujunesid tema puhul segaseks. Kõik naabrid teadsid ammu, mis juhtus nende neljakümne esimesel küüditatud omastega, tema oli viimane, kes sellest kuulda sai. Mehed jäid enamasti sõjaaegsetesse laagritesse, kust vähesed pääsesid eluga, kui polnud kohanenud üle kaaslaste laipade astuma. Ka palju naisi käis sellest põrgust läbi, aga neil oli kas visam hing või pisut paremad tingimused ja hilisem kinnikukkumise aeg. Mitmed neist istusid laagrites, kui nende maailma hooleks jäänud või lastekodudes näljasesse julma tegelikkusesse sattunud järglased vähehaaval kodumaale tagasi imbusid. Elfride omi aga ei tulnud.

Külas oli üksteistkümmend talu, nendest jäi viimata vaid kolm peret. Umbes sama toimus ümberkaudsetes valdades. Mujal Eestimaal ei olnud asi kuuldavasti nii järsk, puistati linnasid, külad jäid puutumata. Kas loeti siinset kanti jõukamaks või olid maakonnas tegutsemas eriti vihased asjamehed, et tundsid varakult ära, kuidas klassivaenlane püüab uut elu juba eos häirida.

Elfride oli sel ilusal suvepäeval sõitnud veskile, kui õde, õemees ja lapsed öösel ära viidi. Õemees, kes oli talus täisperemehe õigustes, oli vaadanud, et loomajahu ei löö sügiseni vastu, ning otsustanud heinaaja algul mõne koti söödavilja veskist läbi lasta. Lootuses, et möldril on sellisel ajal vähe tööd, saab kiiresti hakkama. Kuigi Elfridest polnud kotitõstjat, tahtis ta minna, sest niidumasinaga tuli toime vaid peremees, isegi sulast ei usaldatud selle peale. Mehed tõstsid kotid koormasse, veski juures pidid möldripoisid vilja maha võtma ning pärast jahu vankrile vinnama.

Aeg oli sant ja ärev, keegi ei tahtnud naljalt kodust eemale minna, usuti veel, et seinad võivad aidata ning päästa sind kadumast koletise lõugade vahele; alles hulk aega hiljem selgus, et maast ja varandusest kinnihoidmine oli ohtlik. Elfride ei kartnud eriti, sest tema ei mõistnud, mis ümberringi toimub, kõik oli nii uskumatu, võõras ja võimatu, seda ei saanud võtta tõeluse pähe ja unenägu pidi peagi lõppema. Tema oli neid väheseid, kellel puudus ettenägemisvõime, ta ei osanud mõelda, et hullem seisab alles ees.

Jahvatamisega ei läinud hõlpsasti, veski seisis, kui Elfride hobusega kohale jõudis. Võibolla oli seegi uue elu tunnus, kuigi mölder oli vana ning lugupeetud. Elfride käis ümber hoone ega jõudnud otsusele, kas oodata või tagasi sõita. Enne

otsustamist oli tarvis selgust saada, aga tema teadis end ju olevat sellise tähe all maailma sündinud, et temale ei tule ühtki teadet õigel ajal kätte.

Lõpuks ilmus jahuste kottide vahelt välja unine möldripoiss, kes teatas itsitades, et peremees aetud miitingule. Elfride ei osanud imestada, mis asjad kõik maailmas tähtsad võivad olla.

Kuni sõnade peale kärmas ning liigutuste peale aeglane poiss kotid kolu juurde vinnas, laekus andmeid, et möldergi on pea saabumas. Uue elu tärkavatest kommetest ergutatuna saabus ta siiski alles hilisel pärastlõunal ning Elfride sai jahu kätte vastu õhtut. Tuttavate juurde sisse pöörata ta ei tahtnud, tal nagu ei olnud nendega midagi rääkida, mida sa räägid, kui maailma asju nii uduselt tunned, ta sõitis kodu poole. Aga siinsel vaiksel maanteel hakkas äkki vurama suuri veoautosid, nõnda et Elfridel läks olemine kõhedaks. Mitte et vaist oleks talle kõnelema hakanud — ta kartis, et hobune võib pimedas ehmatada ning koorma kraavi kummuli keerata.

Elfride pööras metsateele, sõitis maanteest eemale, keeras puude vahele, rakendas hobuse aiste vahelt lahti, sidus ohjepidi vankriratta külge, andis loomale mõned kamalutäied jahu ette ning heitis kottide vahele pikali. Nõnda magas ta maha terve selle öö, mil tema kodukandi rahvast autodega raudtee äärde sõidutati ning loomavagunitesse topiti, säärsaapaga tagant löödi, et vagunid tihedasti täis saaksid — vahendeid oli suurel riigil napilt ka niisuguse asja tarvis. Elfride ei mäletanud, et ta oleks sel metsalõhnalisel ööl undki näinud.

Varavalges tõusis ta üles ning tahtis hobuse ette rakendada, et teekonda jätkata, aga kuulis taas maanteelt nii harjumatut veoautode mürinat. Ta läks puude vahelt piiluma, mis sõidukid need on. Räägiti ju sõjast, ega ometi . . .

Ühte autot ta siis nägigi. Selle kastis kössitasid inimesed ja püssimehed istusid iga nurga peal. Ikka samas mundris mehed, kes siin juba varsti aasta otsa peremeest mängisid. Elfride ei saanud millestki aru. Temale polnud ju midagi teatatud. Ta otsustas igaks juhuks ära oodata, millal sõitmine lõpeb. Varsti jäigi kõik vaikseks, aga Elfride ei söandanud veel välja tulla. Hobusele ei meeldinud metsataimestik, aga midagi ta hamba alla sai, Elfride ei sedagi, ent tal polnud kaisu. Pead tõstis süütunne, et ta sedaviisi redutab ning valmistab kodustele muret. Hobust vaevas janu, kuiva jahu talle anda ei võinud, ometi oli Elfride veel teisegi öö sama koha peal metsas.

Järgmisel hommikul leidis ta kodu tühjana. Otsekui tuulis-

pask oleks sellest üle käinud. Ta vaatas väheke nõutult ringi, söötis ja jootis ära rahutud loomad, kes teda kuuldes nõudvalt häälitsema hakkasid, ning läks siis naabrite käest asjaolusid uurima.

Nõnda sai ta jälle kogu ümbruskonnast viimasena teada, mis oli toimunud. Ta jäi oma järge ootama, seda aega oli napilt kaheksa aastat, maailmasündmusi selles aga mitmekümne aasta eest.

Seni oli ta isa päriseks ostetud talus olnud perenaise vanema õe õigustes, nüüd sai temast peremees ja perenaine ühes isikus. Sulane, keda hea päritolu ning õige ameti tõttu ei puudutatud, tuli varsti tallu tagasi, muud paremat ta loomusele ei leidunud. Sõja ajal sigitas seiklejaverd vennapoeg teenijatüdrukule lapse ja ise kadus sündmuste keerisesse. Kuhu just, võibolla välismaale, Elfridele ei tulnud ju keegi kuulutama.

Lapsega tüdruku võttis Elfride tallu. Mitte et vennapoja süüd heaks teha, vaid endale seltsiks, et oleks õdusam, ja talle sai süüks, et ta polnud seda headuse ning õigluse pärast teinud. Sest kui teda ennast ära viidi, tuli Leida poisiga vabatahtlikult kaasa, et tänuvõlga katta. Aga võlga ei olnud ju, ja see teadmine tõi Elfridele süütunde.

Mitmel sugulasel oli juba äraviidute kohta teateid, mõni laps isegi kodumaale pääsenud, kui Elfride Siberist õe käest lõpuks kirja sai. See oli kirjutatud rebitud servadega hallile paberitükile tuhmi pliiatsiga, paremaid kirjutusvahendeid nähtavasti ei olnud. Mehest ei kirjutanud ta midagi, tütrekese oli võõrasse mulda matnud, ei olnud väike inimene suutnud nälga taluda. Ta oli küll oma suu kõrvalt kõik lastele andnud, aga need olid ikka nii nõrgaks jäänud, et esimene haigushoog võttis väikese ära. Poja oli ta suutnud läbi nende aastate tuua, ise aga elas oma viimaseid päevi. Ahastuses palus ta natukest raha, müügu Elfride ära, mis vähegi annab, et poisi elu päästa; õde ennast ei päästa enam miski.

Kiri oli hirmus just seetõttu, et õde ei nurisenud, võttis nälga ja haigust kui loomulikku asja.

Raha oli nendel aastatel kõige raskem hankida, aga Elfride tegi, mis suutis. Järgmine kiri tuli juba õepojalt, kes tänas saadetise eest ning teatas, et on matnud ema õekese kõrvale.

Õepoeg pääses varsti üksinda tulema, vaakus mitu kuud elu ja surma vahel, aga kui Elfride oli poisile eluvaimu sisse puhunud, ütles too, et tahab ära minna, linna kooli, sest tunneb, nagu seisaks ta sünnitalu miini otsas, sellisest kohast pidi põgenema.

Sõda on läbi, ajad ehk rahunevad, oli Elfride püüdnud rääkida, aga ta sõnad ei veennud poissi, sest ta ei teadnud ise ju midagi selgesti.

Poiss oli õigel ajal ära läinud. Elfride oli talle linna moona järele saatnud, aga pea tuli enesel minek. Ja tal oli tänaseni teadmata, kas poissi ei nabitud mitte uuesti kinni, sest linnaaadressil saadetud kirjadele ei saanud ta vastust. Elfride kujutas enesele ette, et tema kirjad võivad kahju teha mõnele võõrale, kes on sellel aadressil elama asunud.

Juba varakult kodutalust lahkunud noorem vend oli see, kes Elfridele ning teise venna pojapojale mõne harva paki järele saatis, põhiliselt aga ajasid nad läbi sellega, mis tubli Leida jõudis teenida.

Mõnikord oli Elfride mõelnud, kas ta mitte sellepärast ei ole teadmatusega nõndaviisi hädas, et ta liignimi on Miks. Millist päritolu võis see nimi olla, vahest koguni läti algupära, seda polnud Elfride uurinud, aga eesti keeles kõlas see igavese küsimusena ning teadmatuse märgina. Elfride oli juba üle seitsmekümne, aga ikka veel oli tal tunne, et tema on oma teadmistega tentsikas, kellele kõik teised võivad tõde kuulutada. Isegi August näis temast targem olevat. Poiss oli koolis tubli, tema sirged arutlused viisid ikka kuhugi välja. Elfride vaatas ta õpikuid ega saanud millestki aru. Tema ei suutnud neid kõveraid vene tähti ära õppida, nendega polnud ka midagi peale hakata, sest keelt ja kirja ei mõistnud ta ju ikka.

Seda, et ta neljakümne üheksandal uut küüditamist ei kartnud, ei saanud Elfride aga oma teadmatuse arvele panna. Ümberkaudsed külad olid rüüstatud, keda sealt enam viia. Juba varakult lõid siin-seal üksikud entusiastid pisikesi kolhoose, nagu läbi aegade oli püütud elus hoida nii- ja teistsuguseid kommuune ja need olid ikka varsti armetult laiali lagunenud. Nende kandis tehti sel ajal talude riismetele sovhoos. Nii olid Elfride ning Leida sovhoosi moonakad juba enne, kui ükski teine siiatoodud eestlane seda oma naha peal tunda oli saanud. Ehk küll sealne ja siinne majand omavahel erinesid, tuli Elfridele siin mõnigi asjakorraldus tuttav ette. Kuigi vanadus käes, oli ta kodukandi sovhoosis tööl käinud ja nigelat palka saanud.

Kui Elfride käest oleks küsitud, miks siis teda kui nüüdset maa-töölisklassi esindajat Siberisse toodi, poleks ta mõistnud midagi kosta. Äratoomist karta polnud ta osanud. Inimesel on ju kord usk, et välk ei löö kahte korda samasse kohta sisse, kuigi kogemus räägib vastupidist, et välgulgi on oma lemmikteed.

Siberis ei läinud Elfride enam tööle. Vapustus oli temalt mõtte ja võhma võtnud. Ka Leida oli keelanud. Haljale oksale trügimist ei olnud ette näha, elu seeshoidmisega tuldi kuidagiviisi toime. Elfride ei teadnud õe saatusest palju, aga poisi jutu järgi otsustades oli olukord siin sovhoosis tunduvalt parem. See teadmine nagu ka eelnev sovhoosi-kogemus tegid Elfride meele rahulikuks. Siinoleku esimestel päevadel oleks ta võinud üks kord oma elu jooksul öelda, et teab midagi oma kaaslastest täielikumalt, aga et ta polnud kunagi oma teadmistega heal jalal seisnud, siis ei söandanud ta neid kuulutada või teistele lohutust jagada. Vastupidi, ta tõmbus veel rohkem endasse, puges oma maa-alusesse koopasse ning hoidis kõigist eemale, otsekui seitsmenda meelega tajudes kriginaid teiste kohanemisheitluses.

Leida oli tubli, ei nurisenud, ehkki ei näidanud naljalt ka lahket nägu. Selline oli ta iseloom. Vasikate saatust võttis Leida südamesse, ütles, et loom on loom, kandku ta oma eluvaeva siin või Eestimaal; inimesel ei ole temaga ealeski ausat plaani, sellepärast peab teda tema lühikestel elupäevadel vähemasti viisakalt kohtlema. Aga teinekord lõppes loomatoit juba kesktalvel, siis hoiti loomi inimjõul püsti, neist polnud piimaandjat ega tulnud ka meiereist vasikatele lõssi. Leida ahastas siis rohkem kui vagunis loksudes, kui ta ise oli veetavaks loomaks muudetud. Nüüd pidi ta vastutama, aga vastutamine ilma vahenditeta oli tühi õhk.

Tubli oli ka August. Ta harjus siinse eluga ära, Elfride oleks mõnikord meelsasti näinud, et poiss oleks vähem tubli olnud. Sest mida enam ta muutus kohalikuks poisiks, seda enam kaugenes ta vanast Elfridest. Eks seegi olnud üks elu paratamatusi.

Elfride oli pikka aega põdenud, aga nemad kaks olid seda mehiselt talunud. Ta oli neile tänulik ega saanud lahti süütundest, et tegi neile iga tund niisugust tüli.

Siis aga teatati, et August tohib koju sõita... Kas ei võinud nüüd ka Leidale meenuda, et teda polnudki nimekirjas? Kuigi tal tuli siin märkimas käia, ju oli tagantjärele nimekirja võetud. Kas pidi Elfride nüüd haigena üksinda jääma?...

84.

Sügisel saabus teade, et lapsed, kes ei ole veel kuusteist aastat vanad, võivad kodumaale sõita. Kui neil on seal väljanõudja, kelle juurde minna.

Juta ei kõhelnud hetkegi, et saadab Kauri ja Katrini teele. Ta oli mõnigi kord murega vaadanud, kuidas nad deklameerivad tobedavõitu pioneeriluuletusi, kasutavad kõnes võõrapäraseid väljendeid, mõnikord isegi üritavad omavahel naljaviluks teises keeles kõnelda. Ja ei mõista siis ema kohkumist.

Samasuguseid luuletusi loeksid nad ka eestikeelsetest õpikutest, ometi jäi lootus, et mõni õpetaja saab hirmust jagu ning vaatab väikesele inimesele vandeseltslaslikult otsa, kui ta ka ei julge midagi lausuda. Orgita oli kord öelnud, et omakeelne mürk on hullem, imbub sügavamale, võõras mõte jääb võõraks, kui teda söödetakse sulle sisse võõras keeles. Keel moodustab nagu pakendi, koos võõra keelega heidad ka võõra mõtte kõrvale. Jutt võis ju õige olla, aga Juta meelest oli kõige tähtsam siiski säilitada keel. Isegi kui selles keeles räägitakse aiva lollusi. Aga hülgad lolluste tõttu keele ja siis ei ole seda enam uuesti võtta, kui kord saabuvad targemate juttude ajad.

Ainuüksi sellest mõttest piisas, et saata lapsed, kes olid nüüdseks neliteist ja kaksteist, enese juurest ära. Millised muutused polnud ka toimunud Eestimaal viie ja poole aastaga, ei saanud need ometi olla nii äkilised, et oleks suudetud kogu kultuur hävitada. Midagi oli selles suunas küll tehtud ka sõja ajal ning sõjajärgsetel aastatel, mille tunnistajaks Juta oli olnud, aga talle tundus, et tähtsam jäi alles. Tuli jäi tuha alla hõõguma, ka kõige alandatumas olukorras säilitas eesti talumees oma väärikuse. Uus ei saanud tärgata nii, et vana poleks jäänud läbi selle paistma. Ja oli uutmoodi kokkupandud tervik milline tahes, lastel läks seda tarvis. Kui alternatiiviks oli siinne. Millel pidi ju olema oma väärtus kohalikule elanikule, aga mitte Juta lastele, kes olid sündinud eestlasena, pidid selleks jääma elu lõpuni ning oma uhkuse selle üle ka järglastele pärandama.

Arvustada võis sealset ja siinset, aga üks oli oma, teine mitte.

Teisejärguliseks luges Juta asjaolu, et aineliselt oli Eestis tõenäoliselt parem. Lausa nälga ei kannatanud lapsed ju siingi, ehkki ühekülgne oli toit küll. Piim ja kartul, kartul ja piim. Vägevad Kandenid ei saatnud Jutale pakke ja tema polnud ka küsinud.

Aga nüüd pidi ta neist kedagi paluma, et nad kutsuksid lapsed enese juurde. See oligi Jutale ainus probleem. Ent ta istus kohe maha ning kirjutas kolm kirja, nimetades igaühes ka teisi, kellele oli oma palve esitanud. Tulgu klann kokku ja otsustagu.

Edasi jäi ärev ootus. Mida talle vastatakse, kuidas asi laheneb? Et nõu leitakse, selles Juta ei kahelnud. Liialt uhked olid Kandenid, et jätta tema soovile vastu tulemata või kirjale üldse vastamata. Nii toimivad vaid argpüksid, see oli omadus, milles Kandeneid ei saanud süüdistada. Kuigi üldisemas mõttes oli tema mehe ning äia tegu argpükslik. Või ei olnud? Sõltus ju motiivist...

Jutale meenusid väikesed Tallinnast pärit Kandenid, õde ja vend, kes jäid peale sõda orvuks ning käisid mööda sugulasi. Tüdruk oli kümnene ja poiss üheksane, kui nende vanemad, isa ees ja ema kohe järel, arreteeriti ning laagrite põhjatusse kadusid. Lapsed redutasid mõni aeg koduümbruses, hoidusid koolist ja naabritest eemale, hiilisid hirmunud ja üha enam tigestuvate loomakestena ringi, toitsid end millega juhtus. Kodus magasid nad vaid salamahti ja mitte igal ööl, kartes, et ka neid viiakse vangi. Et aeg oli vastu talve, söandasid nad end lõpuks kätte anda ühele õpetajale, kes oli neile koolis kõige südamlikum tundunud. Aga kui need kaks väikest juba närustunud rõivais ja hooldamatusest räpast inimhakatist hea õpetaja kohkunud pilku nägid, pöörasid nad kannapealt ringi ja kadusid uuesti.

Nende olemasolu polnud linnas siiski märkamata jäänud ning teine õpetaja, kes oli koolist meeles pigem kuivikuna, otsis nad üles ning andis neile maal elava sugulase aadressi, mille ütles vaevaga hankinud olevat.

Lapsed proovisid veel mõni aeg oma käe peal hakkama saada, aga lõpuks sõitsid rongiga maale, rippudes täistuubitud vaguni uksel, ning tulid Juta mehe tallu.

Keegi ei tõuganud neid ära, kõigist ajahirmudest hoolimata püüdis Juta neile ema eest olla, aga lapsed ei võtnud teda omaks. Nad ei tahtnud mängida Kauri ja Katriniga, kes olid siis viiene ja kolmene. Ühel ööl kadusid nad ära. Terve pere otsis neid, aga asjata. Mõne aja pärast tulid nad tagasi. Vahepeal olid käinud teiste Kandenite taludes ja seal elanud. Miks nad ei tahtnud ühes kohas paigal olla, selle kohta ei andnud nad mingisugust seletust. Juta ise tegi oletuse, et neid sunnib tagant mingi vaist, mis keelab üheski paigas koduneda, otsekui pelgaksid nad juuri ja armastust, neist tulenevat pettumust.

Viimati olid nad elanud Juta pool ning peremehed olid teinud otsuse, et aitab rändamisest, lastel tuleb hakata korralikult

koolis käima. Mõlemad olid ju senigi käinud, aga võrdlemisi vähe päevi ning mitmes erinevas koolis. Nad olid ilmselt andekad — kusagil, kus veerandilõpp neid tabas, ei keeldutud neile klassitunnistust andmast.

Siiski kuulasid nad tookord selle otsuse peale vaid näiliselt sõna, muutusid juba kolmanda veerandi lõpus rahutuks ning koolivaheaja saabudes lasksid jalga, otsekui aimanuksid ette, mis juhtub.

Vahepeal olid nad käinud ka Tallinnas ning tahtnud oma korterisse asuda, aga seal olid uued elanikud sees. Nood kasutasid kõiki nende pere asju ning ähvardasid lapsi nähes miilitsa tuua, kui nad kohe ei kao.

See oli Eestimaa.

Ja siiski tahtis Juta oma lapsed sinna saata. Ning mitte perede vahele pendeldama, vaid vastavalt suguvõsa nõukogu otsusele ühe paiga elanikeks.

Teda ei vaevanud peaaegu sugugi mõte, et ta jääb üksinda, ilma lasteta, et elu kaotab igapäevase sisu. Haiguse ajal oli ta surmaga leppinud ega olnudki tõelisusse nagu päriselt tagasi tulnud. Ta oli ammu selleks sammuks valmis, kujutlustes oli ta juba surnud ja siis tuli Kandenite vägeva klanni esindaja ning viis orvud kaasa. Nüüd oli ta küll elus, aga polnud ka. Pinged, mis peaksid iga naise meeli pinevil hoidma ning teda laste eest võitlusse kihutama, olid lõdvenenud. Ta harjus juba tükk aega mõttega, et lastel on võõraste, aga siiski kindlate Kandenite juures turvalisem kui tema taolise tahtejõuetuks muutunud olevuse tiiva all.

Küllap ta liialdas nende mõtetega. Sama hästi võinuks ta laste ärasaatmises näha enesesalgamist nende parema — või mis parema — ainuõige tuleviku nimel. Kaurist ja Katrinist pidid saama normaalsed eestlased, kes on sirgunud eesti keskkonnas, selles ei võinud olla kahtlemist ega kaksipidimõtlemist. Seepärast ei tohtinud Juta endale haledust ligi lasta. Jäi loota, et ajad leebuvad veelgi ning ta läheb varsti lastele järele. Ta väsis ära siinsest elust, aga mingil määral väsib inimene elust üldse. Siiski oli tema puhul vähem tähtis, kas ta viibib siin veel aasta või neli aastat. Lastele oli tähtis iga kuu.

Ta püüdis kujutleda nende elu Eestis, mõne Kandeni juures, keda punased tormid on säästnud, nägi neid käimas kuskil vaikses maakoolis, hingamas sisse Eestimaa kevadet. Ta ei leidnud ühtki tumedat laiku selles elus. Mingil määral hakkavad nad ehk ema järele igatsema — või pidi ta pigem kartma, et tunduvalt vähem, kui ta seda sooviks. Aga kas seda oligi tarvis — elagu nemad oma elu, nende asi on välja kujuneda. Juta

uskus sealsesse keskkonda, tema üksinda ei suudaks lastele eales anda samaväärset.

Vahest olid ta ettekujutused liiga roosad — uskus inimesi lastele avasüli vastu tormavat, tervitavat neid kui paljukannatanud rahvaliikmeid, kes on väärt, et neid nüüd mõni aeg kätel kantaks, selline kujutlus oli Eesti-igatsuste paistel kerge tekkima, Juta pidi seda eneses maha suruma ning nägema kalki reaalsust, veel hirmudest täidetud õhku, umbusklikku piilumist üksteise poole, igapäevase elu pisivaevu, mõndagi pettumust, mõistmatust ja võibolla isegi koolikaaslaste nöökamist endast suuremate, pisut aktsendiga kõnelevate uustulnukate kallal. Kõigest pidid Kaur ja Katrin omal jõul jagu saama. Senine saatus polnud neid nannipunniks kasvatanud, õppigu taluma ka võimalikke solvamisi. Või on sinna kasvanud ninatarkade kihtkond, kes näeb tagasitulijates kulakuvõsusid ega varja oma vaenu? Siiski tahtis Juta uskuda, et seda pole veel juhtunud ega juhtugi, rahvas säilitab terve mõistuse ja õiglase meele.

Palju olenes sellest, millise iseloomuga on tema lapsed. Kas ta oli neid kunagi sellise pilguga vaadanud, asetanud uudsesse keskkonda, endast eemale, et näha neid iseseisvaid otsuseid tegemas? Mõlemad paistsid olevat sisemiselt tugevad, ent mitte ülearu jäigad. Kaur oli romantilise hingelaadiga, kippus teinekord arutlema kaugetel teemadel, aga julgus tal ei puudunud. Katrin oli väliselt tagasihoidlik, aga sisemiselt kindel, isegi terav ning üpris praktiline. Juta mõtles, et just Katrin võiks Kaurile kaitset pakkuda, kui nad kõrvuti seisavad. Samas oli tüdruk piisavalt naiselik ning andis vanemale vennale alati võimaluse rüütlit mängida. Kuigi Juta oli valmis alluma klanni mis tahes otsusele, soovis ta kõigest hingest, et lapsi ei lahutataks eri peredesse. Kui nad on koos, viibiks otsekui Jutagi kõigi oma paremate omaduste näol nende seltsis.

Ta sisetunne ütles, et lastele ei maksa õpetussõnu peale lugeda nagu ka mitte hoiatada võimalike ohtude eest. Küllap nad näevad ise ja kohanevad. Loodetavasti polnud nendes niisugust isepäisust nagu nois kahes vaeslapses, kes ei võtnud ühtki kohta omaks ja käisid mitme Kandeni-pere vahet.

Juta oli nende laste käekäigu kohta kirja teel pärinud, aga teadja otsa polnud sattunud. Küüditamise ajaks olid nad umbes sama vanad kui Kauri-Katrinit praegu, nüüdseks aga peaaegu täiskasvanud inimesed, tüdruk kakskümmend, poiss üheksateist. Igatahes elus pidid nad olema ja ühest kirjast sai Juta niiviisi aru, et keskkool on mõlemal töö kõrvalt lõpetatud, aga ülikooli pääsemise lootust pole, sest ükski mandaatkomisjon ei lase sellise ankeediga läbi.

Kui Kandenite klann jätab mingil põhjusel Juta lastele abistava käe sirutamata, kas ei võiks Juta siis arvestada neid kaht noort inimest, kes peaksid piisavalt mõistma teiste kannatusi? Juta ei teadnud küll nende aadressi. Ja tuli meelde, kuidas nad polnud tahtnud väikestega mängida. Aga sellest oli meretäis aega möödas.

Oktoobri lõpus tuli ühine kiri. Kõik kolm, kellele Juta oli oma palve saatnud, nõustusid lapsi enda juurde võtma. Nad kirjeldasid oma elutingimusi ning aipult ühest kirjast võis aimata, et neid on kujutatud kitsamana, kui nad vahest olid. Aga see ei näidanud veel vastumeelsust, pigem ettevalmistust, et ei pettutaks.

Jutal läks süda tükk maad kergemaks. Inimesed ei olnud siiski kalestunud.

Ta võttis lapsed poole veerandi pealt koolist ära. Nad pakkisid üheskoos asju kahe vineerkasti sisse, mille juures Katrin näitas üles suurt praktilisust, Kaur aga arvas, et nende kaltse pole Eestimaal tarvis, seal saavad nad kõik uued. Võis minna nii või teisiti. Jutal polnud rikkusega uhkustada, aga sellises olukorras ei maksnud ka häbeneda oma vaesust. Ta ei rõhutanud seda, oli lihtsalt selline, nagu oli.

Alguses pidi ka August nendega kaasa minema, aga mõtles viimasel hetkel ümber, jäi ema ning vanatädi juurde. Nood polnud teda keelanud ega käskinud. Mõnikord tundus, et Anton Toori poole peal on peremeheks kaheteistkümneaastane August. Mitte et ta oleks võimu taotlenud, vaid see lükati talle kaela. Mõistagi mitte igas asjas.

Juta läks novembri alguses koos lastega rajoonikeskusse, ostis neile pooleldi laenatud raha eest rongipiletid. Nad astusid vabade inimeste rohelisse reisijatevagunisse, rongi, mis peatus jaamas vaid üheainsa minuti. Neil oli tegemist õigesse vagunisse jõudmisega ning ei jäänud mahti isegi tagasi vaadata ja emale lehvitada...

85.

Enne jõule palus Mai Nyberg Orgitat, et see kutsuks eestlased jõululaupäevaks vanade majja kokku. Ta ütles, et tahab ühiselt palvet pidada, see olevat võibolla tema viimane võimalus teistele midagi Jumala palge ees öelda. Ta polevat kunagi püüdnud kedagi õpetada ega arvavat ka praegu, et tema kokkuvõtted elust peaksid teistele huvi pakkuma, aga ta sooviks, et nad toetaksid sellel õhtul üksteist oma salajastes mõtetes.

Matmine oli kohe jäänud Orgita korraldada ning ta pidas talitust kõigil seitsmel korral, kus eestlasperet oli külastanud surm. Tal ei olnud oskusi ja teadmisi enam kui igal teisel, kes kirikus käinud, aga teda sundis kohusetunne. Matmist ei saanud edasi lükata nagu ristimist või laulatust. Kuigi Orgita ei tundnud kutsumust — isegi pisut kõhe oli —, mäletas ta selgesti haledust, mida oli kogenud mõttest, et täpselt temavanune Mall Tergo peaks saama mulda sängitatud ilma jumalasõnata. Nende põlvkond oli harjunud ettekujutusega hinge igavesest elust headuse ja valguse riigis. Orgita haritud kaaslaste hulgas oli esinenud jumalasalgamist, sellega uhkustati koguni, aga tema ei võtnud seda külge. Ta elus oli üksainus hetk — ta võis siis olla alla kahekümne —, mil ta hüüdis omataoliste mässuliselt meelestatud pürgijate seas võltsjoovastuses jumalavastaseid lauseid. Õnneks piisas talle sellest häbist, mida ta pärast enesega üksinda jäädes oli tundnud. Ta tõotas siis edaspidi natuke rohkem mõelda, enne kui ajab sedalaadi sõnu suust välja.

Mitmegi kirikuga seotud nähtuse vastu võis ju seista, rumalust ja liialdusi oli ajaloo vältel tema peale kuhjunud, kuid see polnud asja sisu ega rikkunud üllast mõtet. Igal juhul tundus ülekohtune kanda vastalist häälestust jumalariigi põhimõtte peale. Madis oli jäänud rohkem kombetäitjaks kui saanud ägeusklikuks — või kuhu tõmmata piir? Teinekord näis, et just marulisus ses asjas viis lõpuks pelgale kombetäitmisele. Aga vaoshoitus välises ning tõsimeelne enesega läbiarutamine tõi üha sügavamale arusaamisele maailmavaimust, vajadusest tema järele, toest ja abist, mida inimene saavutab oma mõtte läbi.

Mai Nyberg oli oma tänase palvepidamise tarvilikkuseni jõudnud järk-järgult. Või kes teise sisse nägi, vahest oli see temas alati elanud, aga muud asjad tõrjusid seda kõrvale, otsekui polekski see kõige tähtsam. Viimaste aastate areng seadis Nybergide elu nii, et kui nad olid toibunud jahmatusest, et ei pea enam iga päev põldu harima ning loomi talitama, leidsid nad rakendust heades tegudes. Mis tegelikult oli seesama Jumala teenimine. Siis aga jäi Maie jõud väheseks ning ta hakkas teenima sel viisil, mis oli talle nüüdseks eluperioodiks kohane. Ta ütles mõnel õhtul oma palveid poolvaljusti, kuivõrd ei Tõnisel ega Orgital olnud midagi selle vastu, et nad saavad Maie suu kaudu kuulda, kes nende kaaslastest vajab sellel päeval erilist tuge ning eestpalvet oma ihu või hinge hädades. Naisterahva meeled olid tundlikud, tema vastuvõtuorganid nõnda timmitud, et ta otsekui tajus nende inimeste olekut, kelle peale oma mõtte suunas. Mõnel korral oli Madis, samuti

osavõtlik hing, kel oli iseäralik kohusetunne sovhoosi eestlaste elujärje ning murede suhtes, püüdnud järele uurida, kas Maie palvesõnad ning Jumalale esitatud soovid väljendasid just seda, mis asjaosalistel tulipunktis seisis, või lähtusid need vaid tühjadest oletustest. Enamasti selgus, et Maie vaistud olid tõepoolest õiged. Muidugi polnud paljutki võimalik kindlaks teha, kui sa ei läinud just lausa pärima ega tunginud teiste inimeste salajastele aladele. Igatahes võis Orgita jääda arvamuse juurde: Mai teab inimestest asju, mida need võib-olla ise enesest ei tea.

Niisiis käis Madis eestlaste vähesed majad läbi ning andis Maie kutse edasi. Oldi harjunud, et kokkutulekud toimuvad Kandenite majas, mis oli kõige avaram. Mai tahtis oma asja läbi viia teises kohas, et vahe oleks tuntav, et eelmistest istumistest õhus hõljuvad tunded ei häiriks praegusi. Vanade tuba oli kitsukene, aga eks tulijaid jäänud iga aastaga vähemaks. Kes oli läinud päriseks, kes vaid linna õppima.

Et jätkuks ruumi, laskis Mai asjad toas ringi tõsta, ühe Seelmani kasti isegi välja viia. Lauast sai altar, selle kohal rippus Lunastaja pilt, millele Tõnis oli raami valmistanud.

Tulid Juta ja Helga, Heidi, Polli Ester, Mari, Ann ja kõik Veebelid, Leida toel saabus Elfride. Lastest olid peale Aino kohal Polli väiksemad poisid. Tulemata jäid Enn, August, Anton, Angelskid ja vana Vaablane. Kajale polnud Orgita saanud öelda — kas just päris kogemata, kätt südamele ei võinud ta panna. Kaja oli mitmel korral teistest eraldi jäänud, praegu ootas ta ärasõitu ning oli mõtetega mujal. Aga Mai ei unustanud tedagi oma palvetes.

Praegu seisis ta laua taga pildi all, käed piiblil. Mai ei avanud raamatut, ei lugenud. Ta oli oma suure ja selge vanainimesekirjaga käsitsi kirjutanud mõne laululehe, kus seisid kõigile tuttavad jõululaulud. Madis jagas need palvelistele laiali, lehed võeti vastu, kuigi sõnu teati üldiselt peast.

Alguses lauldi «Oh, sa õnnistav, oh, sa rõõmustav», mis oli kirikutes tavaliselt teenistuse lõpulaul. Mai võttis kõrge vanainimesehäälega otsa üles, Veebeli-naised viisid laulu kohe tertsi võrra alla. Kui hoog sisse sai, tuli kenasti välja.

Ristirahval ei olnud siin kodumaast kaugel erilist põhjust rõõmustamiseks. Ja siiski oli lootuste aeg puudutanud kõikide meeli.

Mai Nyberg alustas:

«Täna on juba kuues kord, kus me tähistame oma südames seda püha õhtut võõrsil. Elu on lühike. Meie Tõnisega oleme siin kõige vanemad. Seni olen ma Jumalat palunud üksinda

tema ees seistes, nüüd tahaksin seda teha teie juuresolekul. Sest minu palved on ikka puudutanud teid kõiki ja kas ei ole teil siis põhjust nendest osa saada? Meie oleme siin viibinud varsti kuus aastat, aga Lunastaja sünnist on möödas tuhat üheksasada ja viiskümmend neli. Kui tühine on meie aeg selle kõrval. Andku see teadmine meile jõudu taluda raskusi, kui me ka veel kuueks aastaks peaksime siia jääma või oma maise keha koguni siinsesse mulda jätma. Sest juba sel ammusel ajal oleme meie igavesse jumalariiki vastu võetud. Kus kõik meie praegused hädad on eimiski... Siiski ei pea me jätma palvet ning igapäevase elu lootust, mis on meile tarvilik...»

Orgita mõtles: see vana talunaine pole kunagi õppinud kõnelemise kunsti, ometi on pikad vestlused Jumalaga ta sõna kindlaks teinud, nõnda et ta julgeb oma mõtetega kõikide ette tulla. Ja kõneoskust ei omandata üksi harjutamise teel, seda peab ka sünniga kaasa saama. Madis oli lahkusuliste palvelas kuulnud isehakanud jutlustajaid ning kogenud, et kui kõnes kiputakse kasutama valmiskujundeid, mis pole omaks saanud, siis on sellist juttu igav, teinekord isegi piinlik kuulata. Südamest lähtuvat kas või kohmakatki fraasi aga iseloomustab siirus. Vanadus andis Maie kõnele tõelise vabaduse, sügavale jõudnu jutt oli lihtne.

Mai jätkas:

«Pole minu asi teile seletada pühakirja. Mul pole selleks oskustki, sest kuidas võiksin ma arvata, et just minu arusaamised on need õiged. Tuletage kosutuseks meelde seda, mida olete lapsepõlves jõuluõhtutel kuulnud. Ikka ja uuesti elab igaüks südames läbi seda rõõmu, et tal on olemas Abimees, kellele võib toetuda nii hinge- kui ihuhädas...»

Siis kõlas «Neil karjastel väljal...», väheke kavaldavate sõnadega ilus laul.

Mai palus Orgital ette lugeda märgitud lõigu Markuse evangeeliumist. Mõni hakkas nihelema, seepärast ei lugenud Madis kõike. Seejärel lauldi «Üks roosike on tõusnud...» ning siis alustas Mai palvet:

«Me palume sinult, Issand, kes sa oled oma ainusündinud Poja saatnud maa peale meid lunastama, sellel tema sündimise õhtul, et sa meid aitaksid meie maapealsetes hädades. Aita meil üle elada needsinatsed Siberi-aastad ning vii meid lõpuks tagasi kodumaale. Vii kodumaale ka nende vaimud, kes on sunnitud oma keha jätma siinsesse mulda. See on meie kõikide peamine palve, mida me ei väsi sulle kordamast. Seniks anna meile igapäevast leiba ja ära lase kellelgi kannatada üle selle, milleks tema on võimeline. Lase väikestel lastel sirguda suureks ning

olla toeks nendele, kes neid praegu oma jõuga toetavad. Lase, Issand, kõikidel leida üles südamerahu suure maailma ja oma lähedaste pärast. Lase edasi jõuda õppijatel, kes on siinsest perest eemal, et nad kord saaksid selleks, kelleks ihkab saada nende meel. Eraldi palume sind väikese Pille pärast, et tema lapsepõlvekogemused aitaksid tal jääda kindlaks. Mäletagu ta ikka oma head memme. Palume sind Kauri ja Katrini pärast, kes nüüdseks on kodumaale jõudnud, et nad leiaksid seal abivalmis hingi, kes suudaksid neile asendada ema sel ajal, mil nad peavad lahus olema. Jõudku neile järele ka August, Egon ja Edward, kõige parem, kui koos omastega, ning juhtugu see võimalikult varsti. Jaga õnnistust siin sündinud lastele, et nad saaksid kord tublideks inimesteks oma kodumaal. Võta kaitsta väikest Ainot, nagu ka Angelskite Simeoni ning Silviat. Too kosutust Särgede perele, et Lembit ja Lembe võtaksid oma ema tiiva all jõudu, et peres valitseks ühine meel ja arusaamine. Et Leili, Luule ja Linda ei unustaks oma ema, kes on praegu sinu juures, aga samas võtaksid kõiges aidata ning mõista uut ema, venda ning tillukest õde. Anna selleks pikka meelt tublile Voldemarile. Aita ennast leida Kajal ning võta vähendada Roosi kannatusi. Vaata hea pilguga meie ekslemiste peale, sest me ei tea mitte alati, mis me teeme. Anna tasakaalu Joosepile ja aita Antonil üle saada oma vaevadest. Õnnista Pollide peret, kes nad on läbi tulnud nii paljudest raskustest ja kaotustest. Anna Estrile rahu ja järelemõtlemise päevi nagu ka ihulist tervist, et ta võiks kaua rõõmu tunda oma sirguvatest poistest. Ära kaota meie meelteväljast kedagi, kes on sinna pandud muutuva saatuse tahtel. Me palume sind ka nende eest, kelle tänasest käekäigust me midagi ei tea, kuid kes on kord meiega jaganud kannatuste aega. Pehmenda hädasid kõigil, keda pureb see või teine tõbi. Paranda haigustest Elfridet ja Berthat, võta hädad Leidalt ja Helgalt, anna elujõudu Jutale ja Edithile, vähenda vanaduse raskust Maril, Madisel, Tõnisel ja sinu ustaval ümmardajal. Anna jätkuvasti jõudu Heidile ja Huldale ja Marekile, et sinu süda ikka võiks rõõmustada nende tublidust nähes. Nõndasamuti kinnita Anne, Meeta ja Vilma meelt. Kaitse igaüht meie sugurahva hulgast, kes on paisatud lagedate väljade tuule kätte siinsamas ja ümberkaudu. Aga kaitse ka neid, kes on kodumaal ja kelle süda muretseb rahva saatuse pärast. Too raskustest läbi need mehed ja naised, kes vaevlevad laagrites, inimeluks kõlbmatutes paikades. Kui võimalik, ära suurenda siiajääjate nimekirja, vaid lase meid surema sinna, kus me oleme oma elupäevadel õnnelikud olnud. Hoia ka kõiki neid, kes on meie ümber ja kellega me kokku puutume. Jaga oma

õnnistust selle sovhoosi rahvale, kes ei ole meid siia mitte kutsunud, kuid kes on meid kui võõraid tulijaid talunud ja tihtipeale abistava käe ulatanud või hea tahtega nõu andnud. Ära pööra oma palet ära ka nende pealt, kes on meie üle seatud ja mitte alati ei tea, mis nad teevad. Aita neil üle saada oma eksitustest, et nad võiksid tunnistada headust, õiglust ja sinu riiki. Hoia oma pilk kõigi inimeste peal, et nad ei suurendaks vastastikust vaenu, vaid leiaksid meelerahu õigetes tegudes. Võta kuulda igaühe isiklikku palvet ning täida soove mõõdu ja mõistlikkuse kohaselt. Õnnista sedasinast jõuluõhtut ja meid kõiki, kes me oleme selleks puhuks sinu palge ette kokku tulnud. Aamen.»

Pikk palve väsitas mõnegi ära, pani Orgita tähele. Lõputu peab aga olema Jumala kannatus, et kuulata ära kõik, mis talle kuulamiseks pakutakse. Võibolla ütles mõni vaikselt siinsamas välja omaenesegi pakitseva soovi, aga kõigile kuuldavalt ei tahtnud keegi Maie kõnele midagi lisada. Ka ta ise oli langenud palvejärgse vaikuse härdusse ega üritanud õhtut edasi viia.

Madis keerutas laululehte peos, sinna oli veel mitu laulu üles tähendatud, aga õhus heljus tunne, et neid ei tuleks siin praegu laulda. Mai seisis laua taga ja vaikis, rahvas hakkas ettevaatlikult kobistades tõusma ning ukse suunas liikuma.

Ainult Mai ja Tõnis jäid paigale, teised läksid kõik Kandenite maja poole. Õhtu pidi kuidagi jätkuma.

86.

Tüdrukust peast oli Seela pooleldi alateadlikult jäljendanud Jutat. Või kui mitte otse jäljendanud, siis tahtnud salamisi olla tema sarnane. Kindlasti oli see mahendanud tema nukilist karakterit. Nüüd, kus ta oli juba kaheksateistkümneaastane neiu, otsis Juta ise temaga kontakti.

Seela oli koos Meelisega lõppklassis. Ta lõpetab samal ajal kui tema kunagised klassikaaslased Eestis. See mõte oli meeldiv. Juba puhusid uued tuuled, polnud võimatu, et peagi istub ta nende klassikaaslastega üheskoos kõrgkooli loengutel. See polnud küll veel päris reaalne, ometi puudus kujutlusel tühja unistuse kõrvalmaik; oli ajaküsimus, kunas see saab reaalsuseks. Kuigi väliselt polnud veel miski muutunud, tähendas lootuste lõhn palju.

Seela ei mõelnud sellele, et on juba viis ja pool aastat teises

keeles õppinud ning kogunud endasse teistsugust kultuuri. Ta ei tajunud seda. Näis, et inimeste kultuur on siin maailmas ühtne. Maailma ühendava ning allutava suurrahva kooliõpetus ei jätnud muljet, et võiks esineda ka muusugust kultuuri. Õpikute ja õpetamise toon oli selline. Kõik, mis ajalukku vajunud, oli tuhm ja tuim — seda ei väsitud kordamast —, tulevik oli sotsialismi ja sotsialistliku kultuuri päralt, kõik liikus paratamatult selle poole. Seepärast ei tasunud tähelepanu pöörata millelegi teistsugusele, mis kusagil ehk veel nõrgalt tiksus. See oli piinlik eksitus ja selle hinguseleminek kindel.

Nii oli Seelale kogu aeg sisendatud. Lapsepõlvest saadik pesitsesid temas küll ka teistsugused arusaamad, või olid need pärit saatusekaaslaste katkendlikest kõnedest. Aga ehkki täis veendumust, olid need kõnelused loogilise argumentatsioonita, mis oleks võinud kujundada kogenematu noore maailmavaadet.

Meelis pildus vahel vastakaid lauseid, Seela arvates tuli see poisikeselikust negativismist. Või oli poistel rohkem võimet maailma poliitilise petumängu läbinägemiseks ja olukordade kaineks hindamiseks? Loomu poolest oli ka Seelas negativismi, aga tütarlapsena oli ta usalduslikum kõige suhtes, mida helged pead talle mõistmiseks pakkusid. Õpikute autoreid tuli seesuguste kilda arvata, olid nad ju maailmas laialt ringi liikunud, kõrged koolid läbi teinud ja kraaditud püha teaduse kraadidega. Nende kõrval jäi näiteks Orgita kogu oma sümpaatsusele ja tarkusele vaatamata talumeheks. Tõsi, ta olevat ka kõrgemat kooli nuusutanud, aga see oli vanal ajal, mil lokkasid kõiksugu ebaõpetused. Vana aja ülistamine kõlas aiva tagurlikult. Sealhulgas ka endise kooliõpetuse kiitmine. Ainus erand, millega võis kuidagi leppida, oli tõik, et tol ajal olevat gümnaasiumi lõpetanud osanud vähemasti paari võõrkeelt. Ometi näis praeguse ilmeksimatu tarkuse seisukohalt, et keele oskamises on midagi mehhaanilist. Helge tuleviku hõllanduses oli juurdunud vaikne veendumus, et teisi keeli peale selle, mis kannab endas uut tüüpi kultuuri, polegi väga tarvis; nende olemasolu on mingi ajalooline seik, paratamatu kõrvalekalle, kuid aeg paneb kõik paika ning suur, võimas, kaunis, võitmatu vene keel saab üleüldiseks. Seela oli selle keele selgeks õppinud, ainult kirjalikes töödes tuli vigu ette, nõnda et üle kolme välja ei andnud. Kõik ülejäänud ained olid neil Meelisega viied. Lõputunnistusele ähvardas tulla ka üks või kaks nelja eelmistest klassidest, sest neil ei hakanud siin rajoonikeskuse koolis, kus oli teine tase ning teistsugused nõudmised, mitte kohe nõnda hiilgavalt minema.

Seela ei osanud sellele mõelda — ja ütlema ei tulnud ka

keegi —, et võibolla on hästi õppimine tegelikult halb, see osutab iseseisvuse puudumisele, kõige valikuta vastuvõtmisele, mida sulle pakutakse. Eriti toimib see tingimustes, mis on läbi imbunud valest.

Igatahes oli Seela kujunev isiksus, kelle vastu Juta huvi tundis. Neiule võis näida, et Juta tahab tema abil enesele selgeks teha mõningaid uue aja mõisteid, mis on väärtuslikud juba selle poolest, et on uued. Kuigi võis olla ka vastupidi: et Juta tahtis kombata tüdruku vaimu, vaadata, mida kool on temasse pannud, kas see kisub noore hinge kiiva, kas oleks tema lapsi võinud ohustada samasugune asi, millest nad nüüd on pääsenud — või kas on? Vahest jõudis niisugusest läbikatsumisest arusaamine ka Seelani ja sellest tulidki tema peaaegu märkamatud kahtlused oma kujunemistee kategoorilises õigsuses?

Tõed, mida selles eas omandatakse, kipuvad aga olema eksimatud, seepärast ei võinud Seela oma teadmistes ning äratundmistes tõsiselt kõikuda. Vestlused Jutaga ei kujunenud vaidlusteks. Diskreetne Juta ei püüdnud oma tõekspidamisi peale suruda, aga mõnikord, kui Seela läks seletamisega hoogu, tabas ta ära teise kiire pilgu või muige suunurgas. See mõjus tegelikult rohkem kui tuline vaidlus. See võttis võimaluse ägetseda ja argumenteerida. Sa mõistsid vaid, et olid milleski viltu lasknud, aga ei saanud oma võimalikku eksitust õigustada ega sõnavahtu rüütada.

Isegi teise vaikimine kujundab sind, kui oled ärgas seda tähele panema. Juta puhul ei tekkinud tunnet, et tema vaated pärinevad kaugest minevikust, mille musta ebasuse eest kaitses nüüd teooria kindel müür.

Seelale usaldas Juta näidata ka Kauri kirja.

Kohe, kui lapsed olid jala kodumaa pinnale toetanud, saatsid nad emale telegrammi, et jõudsid viperusteta pärale. Siis tuli veel lühike kiri, et nendega on kõik korras, ja selles sisaldus ka lubadus läkitada peatselt teele pikk ja põhjalik aruanne oma elust.

Seda aruannet saigi Seela lugeda.

Kaur kirjutas:

«Armas ema! Me tunneme sinust puudust, aga loodame, et sa tuled varsti meile järele. Meie harjume selleks ajaks ära ja siis on sinul ka kindlam olla.

Onu Oskar ja tädi Anna võtsid meid hästi vastu, aga elu on siin veel võõras. Me ei mäleta ju endisest ajast kuigi palju ja siis oli meil oma kodu. Me käisime seal vaatamas, kuigi onu Oskar ei soovitanud, et meil kurb ei hakkaks. Lauda

katus on ilma õlgedeta, need olevat kolhoosi loomadele söödetud. Vanaisa sepikoda on sisse varisenud, heinaküün ja turbakuur ära köetud. Maja on veel alles, seal on kontor. See pole enam elumaja. Tädi Anna ütles, et nii kõle võib ainult kontor olla. Kas me seda veel kunagi enesele saame, ei tea. Ja kas me tahamegi, kuigi mina olen seal sündinud ja üheksa lapsepõlveaastat elanud. Unenägudes on kõik ilusam.

Ma ei oleks ehk pidanud seda kirjutama, sa äkki kurvastad. Aga sa pead siiski tõde teadma. Kui sa tuled ükskord ise vaatama ja kõik on veel rohkem lagunenud, siis sa ei ehmata ära.

Meie läksime kohe kooli, nagu ma juba kirjutasin, aga alguses ei hakanud päris hästi minema. Me teadsime küll, aga ei osanud kõike välja ütelda. Vägisi tahtsid venekeelsed sõnad sekka lipsata, aga neid poleks isegi siinsed õpetajad mõistnud.

Eesti keelt pidime aktsendiga rääkima. Ise me sellest küll aru ei saa. Minul oli alguses niisugune imelik tunne, et just mina räägin eesti keelt hästi ja teised siin räägivad kuidagi imelikult, nagu lohisevalt ja lohakalt, ilma rõhkudeta ja teravuseta — nii võiks seda vist nimetada. Eriti kuidagi lamedad olid s ja l. Nüüd harjume ise ka vähehaaval niiviisi rääkima ja ma hakkan mõtlema, et see meie teravam väljaütlemise viis oligi nähtavasti aktsent.

Teised õpilased pole meid narrinud, aga vahel vaatavad imeliku näoga. Sellest pole midagi, ega see meil tükki küljest ära ei võta. Õnneks pole meie siin koolis ainukesed. Kohe pärast meid tuli veel üks tüdruk meie klassi ja teistesse klassidesse tulid ka mõned. Mina ei ole nende kõigiga veel rääkinud. Nemad meiega ka mitte. Võibolla kardame teistest erineda ja mingit isesugust rühma moodustada. Tulijaid on veelgi oodata.

Õpetajad on meiega seniajani olnud lahked, aga ranged ka, et me ei tunneks ennast teisiti kui kõik ülejäänud. Ainult ajalooõpetaja on natuke vaenulik, aga võibolla ma eksin. Keegi pole öelnud, et me oleme rahvavaenlaste lapsed, kuigi onu Oskar hoiatas, et niisugune asi võib juhtuda.

Kui me peaksime onule ja tädile koormaks olema, tahan ma suureks saades kogu võla neile ära tasuda. Aga seni pole sellest juttu olnud ja nad pole ka kuidagi välja näidanud, et see nii on.

Ainult nende poeg, kes, nagu sa tead, on nüüd juba kahekümne viie aastane, minust kümme aastat vanem, kipub kogu aeg õpetama, kuidas istuda ja astuda, kuidas hoida nuga ja kahvlit, kuhu panna taskurätt, kui valju häälega tohib mil-

lestki rääkida ja nii edasi. Ta on ülikooli lõpetanud ja peab ennast hästikasvatatud inimeseks. Ma ei taha kaevata, küllap on meile seda kõike tarvis, aga natuke solvab ikka küll, kui selle taga varitsevad sõnad: sa ei taha ju ometi Venemaalt tulnud surakaks jääda. Kui on nii vähe lauale panna nagu meil seal, siis on raske õppida häid lauakombeid. Ära, kallis ema, võta seda etteheitena. Küll me õpime siin kõik ära, ka lauakombed ja seltskondliku käitumise, ja kibedusest saame üle. Aga tulevikus me vaevalt tahame Meinardiga tegemist teha. Või kes teab. Võibolla saame kunagi aru, et seda oli meile tarvis ja ilma üleoleva toonita poleks jutt mõjunud.

Jah, ema, ka seda poleks ma pidanud sulle kirjutama. Me ei räägi sellest isegi Katriniga omavahel. Tema nähvab vahel vastu ja Meinard toob talle mind eeskujuks, et ma võtan rutem õppust. Aga meelitatud ma sellest küll ei ole.

Iseenesest on see ju pisiasi. Meil on peavari, maitsev toit laual — tädi Anna on väga hea perenaine — ja me saame elada ning õppida oma kodumaal. Kõik see, millest ma nii tihti unistasin õhtuti enne magamajäämist. Sellepärast ära võta sinagi seda juttu südamesse. Sa tead ju mind, ma ei taha sinu eest midagi varjata, ka halbu asju mitte. Eriti nüüd, kus me oleme sunnitud lahus elama ja sa oled meile tähtsam kui iialgi varem. Vahel voodis lamades tuleb meelde mõni üleastumine, sõnakuulmatus või koerustükk, mis valmistas sulle meelehärmi, ja siis on tahtmine nutta.

Tule rutem meile järele! Onu Oskar lubas kirjutada taotluse kõrgetele ülemustele. Äkki õnnestub. Täiskasvanutest on küll ainult üksikud pääsenud, aga miks ei võiks sina nende hulgas olla?

Ma soovin muidugi, et kõik meie sovhoosi eestlased saaksid ära tulla. Kõik, kes me olime natuke üks pere. Eriti igatsen ma onu Antoni ja Heino Mannase järele. Ootan ka sõber Augustit, et ta rutem tuleks. Vahel vaatan ühte tühja kohta meie klassis uksealuses reas ja kujutan ette, et see on Augusti koht, tema võiks seal istuda. Kui see oleks minu teha, tuleksin teile suure lennukiga järele. Või ka väikesega, ning tooksin kõik ükshaaval ära, kedagi ei jätaks sinna. Arvan, et igale leidub siin paik, kuigi peab harjuma ning kellelegi ei anta varandust tagasi.

Võibolla tuleb kunagi aeg, kus sovhoos ilmub ilusana unenägudesse, aga praegu veel mitte. Ennem on tunne, et tahaks mälestused maha raputada, kuigi nende hulgas on ka häid.

See kiri on pikale veninud ja kindlasti on siin palju ülearust. Ma ei hakka sellepärast siinsest elust pikemalt kirjutama, teen seda mõnes järgmises kirjas, kui vaim peale tuleb, nagu sa ütled. Ainult ehk niipalju, et eks igal pool ole omad raskused. Kolhoosis on paha elu, töö eest ei saa peaaegu üldse palka, igaüks vaatab, kuidas jumalamuidu tehtava töö kõrvalt elatist teenida, nagu ütleb onu Oskar. Inimesed kardavad üksteist. Vahel on niisugune tunne, et naermine on keelatud. Et kas selle naeru taga pole midagi, mis ei sobi poliitikaga kokku. Aga ka siin on lootus, et varsti läheb elu paremaks ja vabamaks.

Ühel õhtul varsti pärast saabumist kõndisin ma üksinda kõrge künka otsa, kust oli avar vaade. Paistsid ümberkaudsed külad ja kaugemalt ka alev, kus me koolis käime. Paistis kirikutorn, hilissügisene raagus mets, mustad põllulapid. Päike hakkas loojuma. Meel oli natuke nukker. Mõtlesin: see ongi mu Eestimaa, kuhu ma nii väga olen kippunud. Ta ei võtnud mind vastu kui igatsusega oodatud poega, ma pean siin ise läbi lööma. Tõestama, et ma kõlban millekski. Ta paneb mind alles siis tähele, kui minul on temale midagi anda. See hetk tegi mulle nagu midagi selgemaks. Selles oli pisut pettumust, aga see andis ka jõudu ning teadmist, et ei maksa loota, et sulle tuuakse elumõnud kandiku peal kätte.

See mõtlemise tund seal päikeseloojangul on nagu elu pisike saladus, väga isiklik asi, millest ma ei räägiks isegi vist sinule, kui me seisaksime vastamisi. Kirjutada ma aga julgen, kirjutamine on nagu üksiolek paberiga, pole teada, kas keegi loeb seda kunagi või loevad paljud, ka need, keda me ei tunne.

Katrin luges selle läbi, mis ma kirjutasin, ainult viimast lehte ma ei näidanud, ja ütles, et kõik on õige ning sellepärast ei pea tema ise midagi lisama peale tervituste kõigile, sealhulgas ka meie endistele õpetajatele, kellele ta palub edasi öelda, et meil läheb hästi. Nagu ma aru saan, on need tänusõnad sealsetele õpetajatele, eriti Natalja Fjodorovnale. Kuigi me oleme nüüd siin, pole meil põhjust olla tänamatu kellegi vastu, kes on meisse hästi suhtunud.

Terviseid onu Antonile, Augustile, tädi Mannasele ja üldse kõigile!

Igatseme sinu järele väga!

Kaur.»

Seela luges Kauri kirja vahest pisut siledamaks, kui see oli. Tundus, et poiss on kramplikult vältinud venekeelseid sõnu, kuid venekeelsete lausete tõlkimist oli tunda. Seela poleks ise seda märganud, kui Juta ei oleks mõnele osutanud. Muidu oli ta ilmselt uhke, et poeg oskab niiviisi kirjutada ja arutleda.

Aga ta tundis vist ka natuke süüd, et andis lugeda kirja, milles sisaldus asju, mida Kaur tahtis ilmselt ainult temaga jagada, ega ta muidu oleks nii pikalt vabandanud. Samas tahtis Juta teada, mida Seela kirjast arvab.

Mõndagi oli kolm aastat noorema Kauri tähelepanekutes tõesti sellist, mida ka Seela imeks pani. Oli ju Seelagi vahel mõelnud, et Eestimaa on paradiis, mis võtab oma laialipillatud lapsi avasüli vastu. Kui järele mõelda, oli Kauril õigus. Sellele pidi aga tähelepanu juhtima, muidu poleks loogika suutnud südamesoovi kummutada.

Nad rääkisid sellest pisut Jutaga. Juta näis kõike mõistvat. Kuigi Seela oli koolis täis tuubitud tõdesid, mida ta oli vähese kriitikaga, ehkki kahtlusega vastu võtnud, polnud tal vähimatki kõikumist selles, kas sõita kodumaale või mitte, kas jääda eestlaseks ja anda järeltulevatele põlvedele edasi oma kindlust olla eestlane, kuniks jätkub tema mõjujõudu. Selline oli Seela enese veendumus, see polnud ainult Heino mõju, samal veendumusel olid ka Seela vennad ja kõik nooremad eestlased, keda ta tundis.

Noorte elu oli ees, see elu ja eestlus oli nende endi kujundada, sellepärast võisid nad olla optimistlikult häälestatud. Neid huvitas vähem, kas nad saavad tagasi oma lapsepõlvekodud ning endised suhted inimeste vahel. Rahvus oli neile sünniga kaasa antud ja seda tuli hoida ka siis, kui rääkisid aktsendiga.

Juta arvates polnud tagasisõidu suhtes kahtlusi ka vanematel inimestel, keda näis huvitavat asjaolu, et nad saaksid maetud kodumaa mulda ega jääks siia õudsele surnuaiale, kuhu hiljem ei tule haudadele enam ühtki, kes neist midagi mäletaks, ja kus kari tallab kõik ühetasaseks.

Ainult mõne keskealise inimese jutus olevat kuulda skeptilisi noote, neis lööb vahel välja halba laadi kainus: et kes neid ootab, kuhu on neil minna, harjunu on maha lõhutud, kõike tuleb otsast alustada, kas nad enam suudavadki kohaneda muutunud elulaadiga; kui neile ka kaasa tuntakse, vaadatakse nende peale ikka kui ajaloo rataste vahele jäänutele, õnnetu aga on alati oma õnnetuses süüdi.

Juta olevat nende probleemide üle vaidlusigi maha pidanud. Paar seisukohta Kauri kirjas isegi kinnitasid Jutale vastu väitjate arvamusi, ometi oli viieteistkümneaastane inimene asjale täpse lahenduse leidnud. Kui see polnuks Kauri suhtes inetu, näidanuks Juta kirja kõigile, aga nüüd tegi ta vaid Seelale erandi, tal oli tarvis kellelegi südamelt ära rääkida.

Seela oli uhke, et teda usaldati. Paraku ei saanud veel

kuhugi sõita. Tuli pool aastat pingutada, et keskkool heade hinnetega ära lõpetada ning Heino juurde kõrgkooli sisse pääseda. See oli eluküsimus.

Kui saabub tõepoolest võimalus, et lastakse Eestisse, siis jõuab kõik asjad põhjalikult läbi kaaluda. Seela temperamendiga inimesel ei võta see kaua aega. Ta ütles Jutale:

«Kaur on sul tõesti tore ja tark poiss. Mind pani see kiri igatahes mõtlema. Kui sa leiad, et selle lugemine võiks mõnda teistki abistada, miks sa ei peaks seda siis neile näitama!»

87.

Kui Kaurilt tuli pikem kiri, ei saanud August enne asu, kui läks Juta tuppa ning palus seda näha. Temast oli see mõnevõrra ootamatu, sest ta hoidis alati omaette. Nüüd, kus Juta oli lasteta ja tõenäoliselt piinles nende järele igatsedes, tegi ta mõnikord katset Augustit enesele lähendada. Siiski mitte pealetükkivalt. Olid ju Augustil endal ema ning vanatädi, kes elasid temale ja ootasid, et ta seda aeg-ajalt märkaks. Isegi Anton tegi Augustist nüüd rohkem välja. Võimalik, et vaikiv sõprus Kauri vastu kandus temale üle. Hiiglane vajas kedagi väikesekasvulist, kellele oma abituses toetuda.

Kui Kaur ja Katrin sügisel ära läksid, olid nad Augustit kaasa kutsunud. Tookord ei mahtunud talle pähegi, et ta võiks ema ja tädi maha jätta. Varakult oli tema õlgadele langenud vastutus, see ei avaldunud vahest milleski välises, ent oli siiski kõigest tunda. Ema teenis raha, aga küsis Augusti käest, kuidas seda otstarbekalt kulutada. Eluaeg oli ta elanud ilma meesterahva sõnata, küllap oli selle järele igatsenud, et tahtis nüüd oma kolmeteistkümneaastast poega kuulata. Tädi Elfride oli ammu ohjad ema kätte libistanud ja nii tuli nüüd Augustil neist kinni haarata.

Aga rahu oli Augustil kadunud. See ei juhtunud kohe Kandenite minnes, vaid siis, kui saabusid esimesed teated, et nad on kohale jõudnud ning eesti koolis õppima asunud. August kujutas seda enesele elavalt ette ning ikka enam hakkas talle tunduma, et ka tema peaks olema seal.

See ei olnud kodumaa-vaevus, mis sundis. Vähemalt sõnul poleks ta seda niiviisi nimetanud. Oli ta ju ligemale poole oma elust veetnud siin sovhoosis, ja kui maha arvata esimesed kolmneli eluaastat, millest inimene kuigi palju ei mäleta, siis tuli

siin teadlikku elu kaugelt üle poole. Just viimased aastad olid teda põhiliselt määranud, vähemalt tundus talle enesele nii.

Orgita oli rääkinud, kuidas metsikule mehele näidatud tema suguharu fotot, mees oli ära tundnud kõik peale enese. Nii ei osanud küllap ka August ennast näha kõrvalt, teiste inimeste silmadega. Tal oli küllalt tegemist enese nägemisega seestpoolt. Selle tajumisega, kuidas ta kujuneb ja areneb kõige toimel, mida väljastpoolt vastu võtab, olgu need või õpikute tõed, sovhooslaste tõekspidamised.

Arvatavasti oli ta pooleldi vene poiss ja see ei häirinud teda. Ta teadis oma väärtust. Temas elasid ja pulbitsesid teadmised maailmast, ta ei tahtnud ega osanud mõõta ja võrrelda, millistele kultuuritaustadele võiks neid paigutada. Öeldi, et ta rääkis eesti keelt tugeva aktsendiga, ise ei mõistnud ta sellest aru saada. Kui teda tõmbas Eesti, siis mitte seepärast, et ta tahtis täielikult eesti poisiks saada. Või siis elas midagi sellist sügaval alateadvuses, paikades, mida puudutasid rahvusliku olemise juured. Ent juttudest oli tal kujunenud arusaamine, et elu Eestis on kuidagi parem ja inimväärsem. Kuigi ta ei uskunud seda kõike päriselt, mõnigi asi näis muinasjutuna, mida toidab vanade inimeste fantaasia, oma noorusmälestuste ilustamine. Ema ei olnud Augustile eriline autoriteet, aga see pani siiski mõtlema, et just tema polnud sõnagagi Eesti elu kiitnud, võrrelnud siinsete olude kahjuks. Nähtavasti olid emal omad põhjused. Seal oli ta end tundnud teenijana; veel nüüdki kerkis vahel üles vana vaidlus tädiga, kes oli teda vägisi tahtnud täieõiguslikuks taluperenaiseks teha, aga tema polnud seda rolli vastu võtnud kes teab milliste komplekside või kartuste tõttu. Siin oli ta eesrindlik noorkarjatalitaja, temast peeti lugu, ta ei olnud ühestki halvem, pigem parem tänu kehtivale töökultusele, olgugi näilisele — kui uskuda vanade juttu, et just tublid tööinimesed on oma kodudest välja aetud. Leida Kärmas oli siin kõigiga võrdne. Kohaliku rahvaga ei lävinud ta rohkem kui teised eestlased, oli aga eestlastest pisut võõrdunud küll. Tema vene keel oli endiselt väga vilets, samas aga poetus ta eestikeelsesse kõnesse rohkem vene sõnu kui ühelgi rahvuskaaslasel — kui lapsed välja arvata. Seega oli Leida siinsete küüditatute seas pisut erand, ja just selletõttu tasus tema seisukohtade üle tõsiselt järele mõelda.

Kõik need aastad oli Augustile põhiline autoriteet olnud Kaur Kanden. Mitte üksi vanem sõber, vaid ka eeskuju. Tema kaudu süvenes poisis huvi Eestimaa ja eestluse vastu. Mõnes avalduses lõi see ülearu ägedaltki välja tänu sellele, et kodus valitses ses suhtes leigus.

Nii oli ta oma teadvuses ikkagi eesti poiss ega arvanud, et aktsent või võõrad kultuurikihid seda olemist kuidagi kahjustaksid, et ta peaks end oluliselt muutma. Vastupidi, mõnel hetkel näis talle koguni, et ta võiks tulevikus oma rahvale midagi väärtuslikku pakkuda, kuna toob endaga kaasa teistsuguseid arusaamu.

Kogu oma tasasuse juures oli August auahne. Tema ei tahtnud jääda märkamatuks ühe koha peal seisjaks, nagu oli olnud ema. Isa oli tädi Elfride nimetanud seiklejaks, rääkinud temast kui õnnetust ja eluks kõlbmatust inimesest, ema polnud isa kohta poetanud ainsatki sõna. Mida aeg edasi, seda enam mõtles August oma tundmatu isa peale. Tolles pidi olema mingisuguseid väärtusi, mida August oli pärinud. Poiss kaldus loomuldasa unistama, nüüd oli isal ta kujutlustes täita oluline koht. Vahest oli isa sattunud välismaale, mida eraldas Augustist ja kogu riigist läbitungimatu müür? Aga miks ei võinud kord juhtuda ime, et tema murrab läbi selle müüri ning satub isa juurde? Sel juhul oleks tal tagasi tulles kaasa tuua veel üks komplekt teistsuguseid arusaamu, mida rakendada kodumaa hüveks.

Siinset elu võis võtta rahumeelse loomulikkusega, seda siunamata või selles vägisi häid külgi otsides, ometi tajus August selle perspektiivitust enesele. Ka kõige lugupeetuma ülemuse või spetsialisti töö ei tundunud siin ihaldusväärne. Augustit pidi elus ootama midagi enamat, ta pidi selle üles leidma ning ennast sel alal maksma panema. Vaist ütles, et see on võimalik kodumaal, mitte aga siin.

August õppis hästi, kuid mitte sellepärast, et kõik õpitav talle sobis. Mõnikord oli tunne: ta peab vaenlast mõistma, et tolle vastu võidelda. Ta peab ära tundma valed, et püsiks lootus jõuda nende kaudu tõdedeni. See ei puudutanud üksnes ajalugu või poliitilisi hüüatusi, mille üle Kaur oli ironiseerinud. Võibolla peab just tema, August, kord ümber tõukama kahtlased väited ühes või teises teaduses. Selleks tuli muidugi väiteid põhjani mõista, et kust nad on tulnud ja mis on nende taga.

Kauri pikas kirjas mõjusid Augustile kõige enam kohad, millest kumas läbi kriitilist nägemist või raskusi, mida neil õega tuli uues olustikus kohanemisel läbi elada ja mida ta peitis uljaste sõnade taha. Kui kõik oleks olnud roosalt optimistlik ning üksainus rõõmuhõise, siis tekitanuks see Augustis umbusaldust. Kas või ses mõttes, et ta pidanuks arvama: Kandenitel on eriliselt vedanud, nad on sattunud heade inimeste juurde, neid on vastu võetud kui kangelasi; Augustil endal aga ei läheks sama hästi ning nad ei oleks kodumaal enam

Kauriga võrdsed. August teadis, et tal pole seal õigupoolest kedagi, keda ta võiks enesele lähedaseks nimetada. Veel elas vanaisa vend, kes oli neile vahel harva pakke saatnud, aga August ei mäletanud, et ta oleks teda ihusilmaga näinud või et tal olnuks temasse mingi suhe. Kui vanaonu lühikestes, peaaegu tujututes, isegi mitte piisavalt asjalikes kirjades oleks sisaldunud mõni inimlik sähvatus, mille valgel August oleks saanud temast enesele pildi maalida, siis iseasi, aga ta polnud sellist asja tähele pannud. Ta võttis need kirjad isegi välja — tädi Elfride oli need korralikult pappkarpi peitnud — ning luges üle, aga ettekujutust vanast sugulasest ei tekkinud. Pisut kõhe olnuks tema juurde minna. Ka seetõttu, et ema näis vanaonu pelgavat nagu kõiki isapoolseid sugulasi.

Sellel onul oli üks hea omadus: ta elas sama alevi läheduses, mille keskkoolis käisid nüüd Kandenid. Kui Kauril on seal kas või mingis suhtes halb, siis võiks August talle toeks olla.

Vahest oligi nii, et August hakkas enesele sisendama: Kaur vajab mind — nagu ka kogu see elu, mis on ümber Kauri . . .

Ta ütles emale:

«Ma olen otsustanud Eestisse sõita.»

Ema jäi teda pika näoga vaatama. Tüki aja pärast sõnas ta ebaledes:

«Mina ja tädi ei saa ju koos sinuga sõita.»

«Sina ehk saaksid, aga tädi mitte,» kostis August ning taipas kohe, et seda võib võõriti mõista. Otsekui soovitaks ta vanainimest hüljata. Ta lisas: «Loomulikult ei saa teda üksinda siia jätta.»

Kuigi ema ei olnud alguses väljasaadetavate nimekirjas, kanti ta sinna tagantjärele — plaanitäiteks kõlbas ka temasugune teenijahing. Siin käis ta koos teistega märkimas ning oli igati täiskorralik represseeritu. Võibolla andnuks too algne nimekirja mittekuulumine talle teatud šansi, et üldse taotlemist alustada, kuid edu tõenäosus oli väike ning seesugustes asjades saamatu ema poleks nagunii midagi saavutanud. Vahest oskaks August, kui ta on kord Eestis, leida teid, kuidas mõlemat vabastada ning kodumaale tagasi tuua?

Seda välja öelda aga kõlanuks otsitud ettekäändena. August tegutseb parem vaikselt omapäi, mõistagi asjatundjate täiskasvanute kaasabil; selleks leiduvat isegi advokaate, kui on võimalik neile maksta. Enne aega polnud mõtet anda tühja lootust, eriti kui Augustil enesel ei olnud asjast veel õiget aimu.

Võimalik, et ka ema laskis läbi pea mitmesuguseid mõtteid ja väiteid, aga ta vaikis need eneses maha. Lausus lõpuks vaid nõnda:

«Eks sõida, kui oled otsustanud.»

Ühest küljest oli niisugune alandlik järeleandmine kergenduseks, aga August polnud nii autu või tundetu, et mõista ütlust otsesõnu. Ema loobumine mis tahes vastuväidetest tegi hetke pigem valusaks.

«Küllap tulete teie peagi järele,» sõnas poiss ja see ei olnud tühi lohutus või eneseõigustus, seda teadsid mõlemad.

August ei lisanud, et temasugusele mehehakatisele on iga aasta oluline, emale ja tädile pole sedavõrd tähtis, kus üks veel aasta või paar vasikaid talitab või teine oma selga valutab. Nõnda olnuks julm mõeldagi, loomulikult ei öelnud August midagi niisugust, aga kübeke tõtt selles peitus.

August otsustas mitte enam viivitada, vaid jätta klass siin pooleli ning lõpetada see juba Eestis. Ka otsustati vanaonule ette teatamata jätta. Ega ta Siberist tulnut välja aja. Või kui ajakski, mõtles August — küllap ma löön läbi. Peaasi et saaks Kauri ja Katrini juurde, samasse klassi.

Veebruaris sõitiski ta ära. Ema ei nutnud. Võibolla ei osanud. Nuttis siis, kui koolesid vasikad, poja minek oli tõsisem asi, sel puhul ei kõlvanud nutta.

Üllatav, et Elfride pigem rõõmustas kui kurvastas poisi saamu üle.

Juta saatis Augusti rajoonikeskusse ja pani rongile, nagu oli mõni kuu tagasi pannud omaenese lapsed. Võibolla tundus talle, et saadab Augustiga lastele järele ka osa iseendast.

88.

Veel üks lahkumine sai sovhoosi eestlastele osaks enne kevadet. Kaja Vaablane sõitis ära.

Viimasel ajal oli Kaja lähenenud Vilmale. Õigupoolest ei olnudki sovhoosis enam teisi eesti noori peale nohiku Ennu. Kaja oli proovinud sõprust pidada mõne kohalikuga, aga kõik ta vahekorrad olid lagunenud, ikka leidis ta ühel heal päeval, et see, keda ta oli sõbrannaks pidanud, osutus alatuks inimeseks või muidu tuhmiks kujuks. Isegi malbe Geja näis Kajale lõpuks salakavala idamaise olendina, keda ei või vähimalgi määral usaldada. Siis tegi ta järelduse, et rahvus, kõik selle hoiakud ja ühised taustad on inimestevahelistes suhetes väga olulised.

Jäi üle Vilma, kes oli heasüdamlik ja kannatlik. Vilma poolt vaadatuna oli Kaja raske iseloomuga, aga siiski huvitav kaaslane. Kajas oli jooni, millest Vilmas jäi vajaka — ennekõike

teravust. See oli teravus nii maailma nägemises kui ka arvamusavaldustes maailma kohta, teravus inimsuhetes, mis külgnes nõudlikkusega ka enese, mitte üksi teiste vastu. Muidugi nägi Kaja nagu kõik inimesed ennast sootuks teistsugusena, kui teda nägid teised. See oli neid paratamatusi, millega Vilma pidi leppima, kui tahtis inimesi mõista ja nendega kenasti läbi saada. Aeglasele Vilmale näis Kaja iga otsustus kiire ja peaaegu alati üllatavalt õige.

Kuigi tasane, ei langenud Vilma siiski hõlpsasti teiste mõju alla. Ta võis nendega nõustuda, kuid see tähendas vaid, et maailma asju on võimalik mitmeti näha ning tõlgendada, ei maksa oma õigust peale suruda. Kajalt oli huvitav mõndagi õppida. Vilmaga võrreldes näis ta kogenud naisena, kuigi oli vaid aasta vanem. Kaja puhul huvitasid Vilmat just teatud liiki tarkused, mis ajasid teda põnevile...

Ennust polnudki õiget asja saanud. Isegi kõige visamad naised olid väsinud neid paari panemast. Vilma oleks Ennu mõistusega vastu võtnud, poiss oli kõigiti tubli; et ta jõi mõnikord koos Antoniga, näitas küll tema tulevikku tumedana, aga Vilma nagu iga lapsik olevus arvas, et tema suudaks selle kombe jäljetumalt hävitada. Miks peaks Enn jooma, kui tal on Vilma, kui tal on naine ja lapsed, kelle eest tuleb hoolitseda.

Ent asi oli vinduma läinud. Vilma teadis, et selle sammu astumiseks, mis viib neid terveks pikaks eluks paari, on tarvis rohkemat kui mõistus, polnud temast poisi lõõgapanijat, Ennu puhul pidi aga tüdruk agaram pool olema.

Vilmal oli ka visa kosilane — Albert Joonuks naaberfarmist. Ta tuli ikka purjuspäi. Siis kiitis ta Vilma pillimängu ja ütles, et tahab tema just sellepärast ära võtta. Ajas pikalt vintis jora, maalis pilte, kuidas tema toimetab kodus või ka tööl ning Vilma tõmbab talle pilli, nõnda et nende elu poleks siis muud kui üks lust ja lillepidu.

Vahel Vilma vihastas ta peale, vahel naeris. Oleks Albert kas või kordki tulnud kainelt... Tulnud tulise hobusega väravasse, võtnud karbist kaks kuldset sõrmust, torganud neist teise Vilma vasikalõssiga ravitsetud sõrme... Kes teab, äkki oleks Vilma lolli peaga võnkuma löönud ega oleks vaadanud, et Albert on nii vana ja luitunud.

Oli ka selline poiss, keda Vilma armastas. Aga nii salaja, et ei julgenud seda eneselegi tunnistada. Ta ei söandanud tolle poisi peale mõtelda ega tema poole õhata. Niivõrd lootusetu oli see juhtum, nii kaugel ja kättesaamatus kõrguses oli tema Vilmaga võrreldes. See oli Heino sõber Paul, kes oli mõnda

korda sovhoosis käinud. Paul oli võtnud Vilma süütuse. Kui ta tuli ja sõprade ringis istus, võis Vilma olla tal lausa silma all, ta ei teinud temast rohkem välja, kui tavaline viisakus nõudis. Alles pimeduse saabudes viis ta Vilma teistele nähtamatult kuhugi sobivasse kohta sovhoosi taga või mõnda ehitusel olevasse majja ning siis olid nad lähedased. Ainult esimesel korral kulutas ta Vilmale terve öö; mis aeg edasi, seda kiiremini oskas ta temast vabaneda ja Vilmal polnud julgust teda kinni hoida. Ainuke, mida tüdruk julges teha, oli see, et läks õhtu lõpul pimedale külatänavale, seisis plettaia najal ja ootas. Paul ütles teistele, et läheb une-eelsele jalutuskäigule, ning leidis ootava Vilma eest, ilma et olnuks talle selleks varem märku andnud.

Iial ei tulnud ta Heinole külla tüdruku pärast. Vilma poleks tihanud niisugust asja lootagi.

Vilma kuulis Kajalt mitmesuguseid õpetusi meeste kohta, aga Paulist ei hinganud ta temalegi. Ka kõikide teiste eest oli nende vahekord saladuseks jäänud. Et poiss ei reetnud seda millegagi, näitas tema ükskõiksust. Vilma ei tohtinud reeta. Kas või sellepärast, et armastas ega tahtnud Pauli salavahekorra ilmsikstulekuga kuidagi kahjustada. Selline Vilma kord oli.

Kaja oli Vilmale sisendanud, et naine peab võtma hoiaku, mis paneb mehe teda kummardama ja teenima. Nii olevat teinud kõik naised, kes on jõudnud paremale järjele. Mõned ongi sinna jõudnud tänu sellisele hoiakule, uhkusele ja nõudlikkusele. Kui sa ise enese eest hea ei seisa, jääd alati teistele tallata.

Kaja tarkustest ehk siis tuligi Vilma arusaam, et Ennu-sugune poiss peaks tema ja laste eest hoolt kandma, alati tähelepanelik olema ja ülepea nendele elama. Aga kui ta kujutles Ennu asemel Pauli, siis muutusid kõik teoreetilised seisukohad nulliks, Paulile olnuks Vilma meelsasti kõige madalamaks teenijannaks, kui vaid saanuks olla päriselt tema oma. Selle poolest oligi ta naine — aga võibolla ei teadnud ta ise seda.

Kajal hea rääkida. Jumal oli kinkinud talle ilu, ta püüdis meeste pilku kui elav tuli. Tal jätkus ka looduslikku tarkust, kuidas end maksma panna. Vilmat kaunistas vaid pillimäng, siis läks ta hoogu ja öeldi olevat ilus. Muidu oli ta igav, aeglane ja tuim. Varem arvas Vilma, et inimene peab olema selline, nagu ta on kord loodud, kõik muu on teesklus, Kaja aga ütles, et naine ilma osava teeskluseta on vaid põrandanarts. Ent kui Vilma püüdis koketeerida, kukkus see nii kohmakalt välja, et ta sai ise ka oma naeruväärsusest aru. Kaja parandas siis ta vigu, läks omamoodi hasarti — et kas suudab teist ini-

mest kujundada. Pikapeale oli siiski võimalik selleski asjas midagi õppida. Vaevaga tuli see kätte, mis teisele oli sündides kaasa antud.

Nüüd oli Kaja minekul ning Vilma mõtles vahel, et kui ta on oma õpetaja silma alt ära, siis unustab kõik õpitu, ei harjuta enam, muutub taas endiseks — ja küllap on just see temale hea.

Filipile heitis Kaja tagantjärele ette, et too ei kandnud teda küllaldasel määral kätel. Ometi oli sakslane Vilma meelest alati Kaja vastu nii kena olnud. Kas arvab tüdruk tõesti, et leiab sealt Kaug-Põhjast enesele ideaalse mehe? Olgu seal neid küll valida, nad jäävad ikka inimesteks, kes pealegi on laagritest räsitud. Nad ihkavad naiselikku hoolt ja hellust. Kui Vilma sinna läheks ja näiteks Pauli-taolisesse poisisse armuks, siis häälestaks ta ennast just nii. Need mehed on ära teeninud soojuse, see on siin kõledas sajandis ainus, mida kaks inimest võivad teineteisele anda; selleks on tarvis liitu, võibolla isegi enam, kui uute inimeste soetamiseks siia hirmsasse maailma. Kui elutingimused lähevad lahedamaks, kas siis ongi inimeste vahel enam endist kokkuhoidmist?

Praegu kutsus Kajat välja mees, kelle kirju ka Vilma oli lugenud ja kelle kehvapoolset fotot käes hoidnud. Mees nagu mees ikka, temasse tulnuks suhtuda täie tõsidusega, kui ta oli Kajale juba mitmel korral sõiduraha saatnud ja vajalikud paberid hankinud; kui ta oli valmis Kajaga kohe esimesel päeval abielluma. Aga Kaja ütles, et Kaspari sõber on talle vaid hüppelauaks. Ta sõidab sinna ja seal on vabu mehi jalaga segada, kõik nad on naistenäljas. Kaja-sugune tüdruk võib sealt enesele valida tõelise printsi. Küllap ta juba oskab mehe võimeid läbi näha ning nende põhjal tema edasise saatuse ära arvata. Kui elu läheb nii edasi, nagu ta paistab praegu tasahaaval paremuse poole nihkuvat, siis on Kaja kord seltskondliku positsiooniga abielunaine, kellel pole ühtegi majanduslikku muret ja kes võib elada oma hingele ning vaimule.

Vilma uskus Kaja juttu, kuigi pelgas sellist mõistuslikku lähenemist elule.

«Aga armastus?» oli ta kord punastades küsinud.

Kaja oli seepeale naernud ning vastanud:

«Armastus muidugi. Ikka leidub keegi, kes armastab hoolitsetud naist.»

Vilma ei vaielnud Kajale vastu, aga mõistis, et talle endale oleks ainuliselt tähtis, kas ja kuidas ta ise armastab.

Kaja tarkus oli, et armastus on tore asi, aga läheb ruttu mööda, sellele ei saa pikka abielu rajada, need kaks asja võivad

liikuda kumbki ise rada, kui oled piisavalt osav. Nii et Vilma meelest valmistus sõbranna juba enne abiellumist oma tulevast petma. Tema poleks sellega küll hakkama saanud.

Kas Vilma tahtnuks minna koos Kajaga sinna karmi kliimaga meesteriiki? Kaja ütles, et paneb ta seal kohe mehele, kui Vilma ainult soovib.

Ei, Vilma ei saanud maha jätta ema ja õde. Ka väike Aino oli südame külge kasvanud. Iseasi, kui too mees tuleks siia... Aga ka see oleks puhas õnnemäng, midagi peaks temast ikka enne teadma. Pealegi pole neist ükski Paul. Paul on ainuke, ja Vilma jaoks pole teda olemas.

Aprillis läks Kaja teele.

Roosi oli veel rohkem otsa jäänud. Enam ei rääkinud ta oma korduvaid lauseid ega näppinud narmaid. Ta oli täiesti apaatne. Ka süüa ei otsinud ta enesele enam ise, sõi vaid pisut sundimise peale. Ta oli ammu kui luu ja nahk. Ime, et elu veel sees seisis.

Roosi seisundi tõttu polnudki Kaja varem läinud. Mitmel korral kulutas ta tee jaoks saadetud raha ära. Ta oli nüüd täiskasvanum ja vahest oli ta süda pisut mahenenud, igatahes ei öelnud ta kordagi, et ootab ema surma. Aga küllap ootas, kuivõrd too oli tütre õnneriiki rändamisel risti jalus.

Heli sünnitas ühe lapse teise järel, temast ei jätkunud vanematele hoolt. Joosep purjutas ikka rohkem, Roosi pärast ei saanud ta võtta uut naist, kes oleks võibolla suutnud teda takistada täielikult põhja minemast. Sellises olukorras oli Kajal raske lahkuda, aga ta oli kõigest, mida nimetas elu kõntsaks, nii tüdinud, et minek jäi ainsaks pääseteeks.

Ta palus, et Vilma tuleks teda saatma. Nad sõitsid koos rajoonikeskusse. Seisid tühjas jaamas rongi oodates. Äkki võttis Kaja Vilmal ümbert kinni ning esimest korda nägi sõbranna ta silmis pisaraid. Ta ütles:

«Sa aita isal ema maha matta.»

Vilma vaatas lahkuvale rongile järele. See oli roheline, haises põleva söe järele. See sõitis vales suunas, mitte kodumaa poole.

89.

Suve alguses tuli Joonuksi Albert teisest farmist ja nägi vastu sõitmas sovhoosi ainsat käigusolevat autot, mis liikus sinka-vonka. Teid oli mitu, auto ei püsinud ühelgi, kuigi näis tegevat pingutusi, et rohuribalt taas teejäljesse saada. Kiirus

ei olnud suur, ometi oli see ohjadeta elajas igale teelisele ohtlik, sest Albert ei võinud ette aimata, missuguse suuna see parajasti võtab. Mootor möirgas suurtel tuuridel, sees oli ilmselt madalam käik.

Kui auto lähemale jõudis, tõmbus Albert pingule, et hüpata õigeaegselt kõrvale, kui isehakanud tank ja tapariist peaks nõuks võtma tema peale söösta. Siis aga kuulis ta üle mootori mürina laste kisa ning nägi kabiinis kolme jõnglast ja ei ainsatki täiskasvanut.

Auto jõudis Albertiga kohakuti ja nüüd tormas juba tema auto poole, jooksis sellega kõrvuti, püüdes ära aimata järgmist looget, ning hüppas sobival hetkel porilauale. Ta rabas ukse lahti, haaras rooli pihku ning lülitas käigu välja. Mootor röökis edasi, kuni Albert sai poisikesed kõrvale lükatud.

Alles mootori seiskumise järel taastas ta toimunu: üks poiss hoidis rooli, teine vajutas kõigest jõust gaasipedaalile ja kolmas hoidis parempoolsest uksest kinni ning karjus, nagu kõri võttis. Albertit nähes olid ka ülejäänud kaks nutma hakanud. Albert vaatas neid tähelepanelikult ning tundis rooli hoidnud poisis ära kaheksa-aastase Polli Edwardi.

«Mis teil juhtus?» küsis Albert.

Parempoolne poiss oli end hingetuks karjunud, gaasipedaali vajutanud poiss tagus teda selga. Edward seletas vene keeles:

«Suuremad poisid ronisid autosse ja kutsusid meid ka. Kui auto hakkas liikuma, kohkusid nad ära ja hüppasid välja. Meie ei julenud käigu pealt hüpata ja ei osanud autot seisma ka panna. Siis võtsingi mina rooli, aga Miša vajutas pedaali peale, ta ütles, et see on pidur.»

«See ongi pidur,» õiendas Mišaks nimetatu, «aga mina ei jõudnud küllalt kõvasti vajutada. Vanka karjus ka, see segas.»

«Kas Egon oli ka?» küsis Albert. Edward vastas talle eesti keeles:

«Oli küll, aga hüppas välja.»

«Kas tema õhutas teid autosse ronima?»

«Ei, Netsvetai Vitja. Kutsus meid kampa, aga ise oli esimene vehkat tegema.»

«See oli Vitja jah,» kinnitas ka Miša.

Albert käivitas uuesti mootori, keeras auto ringi ja sõitis kontori juurde.

Autojuht tuli ropult sõimates vastu.

«Mis sa minust sõimad, sõima ennast, et võtmed ette jätsid,» ütles talle Albert. «Kui lastega oleks midagi juhtunud, oleksid sina vastutanud. Hea, et mina juhtusin tulema.»

Autojuht sõimas edasi. Et oma ehmatust maha laadida.

Nii saadi sovhoosis teada, et Albert Joonuks oskab autot juhtida. Kui seda talle öeldi, ajas ta tagasi ning väitis, et niisugusel juhul oleks igaüks osanud. Isegi võõrad keeled saab suhu, kui Jumal käratab.

Albertile meeldis aeg-ajalt sovhoosikeskuses käia. See oli talle umbes nagu pealinnas käimine. Tänavad olid rahvarohked, koos hanede ja sigadega patseeris seal ka inimesi. Albert oli loodud seltskondlikuks, ta vajas suurlinna suminat. Paremat kui sovhoosikeskus ei olnud tal võtta. Kaugemale teda lihtsalt ei lastud.

Tal oli väike alumiiniumplekist väliplasku, selle kallas ta kodus tulivett täis ning enne keskusse jõudmist istus tavaliselt kuivati tara äärde maha ning rüüpas lapiku pudeli väikeste lonksudega tühjaks. Niiviisi sai temast õige pealinnamees, kes julgeb võrdsena võrdsete hulgas kõndida keskuse laiadel uulitsatel.

Ta külastas siis mõnda eestlast, kuid hoidis kõrvale Vaablase Joosepist ja Anton Toorist, et ei läheks suuremaks võtmiseks. Vahel istus ta Mareki toas, Hulda meelest oli ta naljakas, tema jutust ei saanud keegi õiget tolku, milleks ta oli tulnud või mida tahtis. Ainult Polli Estriga mõistsid nad teineteist suurepäraselt, üks ei jõudnud teist üle rääkida. Aga pärast ütles Ester teistele:

«Ah, see va Joonuksi jutt.»

Kõige sagedamini istus Albert Ann Kahuri juures ja piilus Veebelite poole peale. Ann õpetas Albertit väsimatult, kuidas elada.

Kui Vilma oli kodus, siis kiitis mees muudkui tüdruku pillimängu. Vilma meeldis Albertile tõeliselt — kui talle üldse mingi asi tõeline oli.

Sest tas eneses püsis tunne, et ta peab aina vett segama, varjama, mida vähegi annab varjata, peab meelega laskma jutul rappa joosta, et keegi ei saaks sellest kinni haarata. Seepärast ei võinud ta enesega üksi olles vanduda, kas ta tahab tõepoolest Vilmat enesele naiseks või on see üks tema paljudest jobujuttudest. Kui Albertil oli mingi tõeline soov, siis oli see hästi varjatud tahtmine mitte olla niisugune, nagu ta on, mitte keerutada alailma, mitte rippuda kogu aeg õhus, mitte olla varjukuju.

Kõik see algas ammu. Kui miski sellest polnud juba kaasa sündinud.

Keegi ei teadnud — peale vanajumala, kui see oli olemas —, et Albert Joonuks polnud tema õige nimi, mis antakse igale inimesele maailma sündides terveks eluks kanda. Ta oli

hästi kasutanud oma unustamisvõimet ning suutis alles mõningase pingutuse peale meelde tuletada nime, mida kuuldes oli oma esimesel kahekümne kaheksal eluaastal kõrvad kikki ajanud.

Venelaste mopiga ei jõutud teda võtta, sakslaste omaga võeti ja ta sattus autojuhiks mingisugusesse eriteenistusse, mille olemusest ta hulgal ajal aru ei saanud. Teda kamandati välja, püssimehed tulid peale, laadisid autodele inimesi, kes näisid võõramaalastena, niipalju kui autojuhil õnnestus neid näha. Inimesi veeti mitmesse kohta, teed lõppesid enamasti metsa vahele ära, nõnda et autoga ei saanud sihtkohta välja sõita, inimesi viidi püssimeestest konvoeerituna jala edasi. Nende hulgas oli ka naisi ja isegi lapsi.

Hilisem Albert — siis oli tal veel too eelmine nimi, mida ta isegi enesele vaikselt ei hääldanud, et see ei lipsaks kogemata valjusti suust välja — tegi oletusi metsa viidute saatuse kohta, kuid kindlat teadmist tal ei olnud. Enamasti jäi üks püssimees auto juurde, nähtavasti ei usaldatud autojuhti täielikult, kuigi temalgi oli munder seljas.

Ühel korral, kui auto läheduses ei olnud kedagi, hiilis ta minejatele järele, kuigi teadis riski. Tema oletus osutus õigeks. Need inimesed viidi hukkamisele. Kordagi polnud ta kuulnud tulistamist. Nähtavasti tehti seda hiljem, kui konvoi oli vangid timukatele üle andnud. Aga ta nägi mändide vahel suurt kraavi, kust paistis laipu, keda pealeaetud liiv vaid hädapärast kattis.

Niisiis olid need vaevatud inimesed Suur-Saksamaa vaenlased, keda tuli sellisel viisil hävitada. Sõjamasinale üliohtlikud naised ja lapsed.

Pärast seda sünget kogemust mõtles Albert elu üle järele ja tema senised vaated muutusid olulisel määral. Tal oli olnud hea meel, et teda ei saadetud rindele, tagalatöö oli ohutu. See oli tõepoolest nii, aga ta ei saanud vältida mõtet, et ka tema on nende vaeste inimeste surmas süüdi. Kordagi polnud ta teinud ühtki liigutust, et toimuvat takistada. Kas või näiteks lavastanud auto riket, et pakkuda julgematele võimalust põgenemiseks. Kuigi — nii kummaline kui see ka oli — üliharva üritas mõni neist ära joosta, ning sai siis kuuli selga tund aega varem kui teised. Oli seletamatu, kui vaguralt lasti end tapale viia.

Kõik elasid suures sunnimasinas, poleks ka Albert suutnud oma südame rahustamiseks midagi ära teha. Ta võis vaid põlastada neid — ja nende hulgas oli ka agaraid suguvendi —,

kes tegid seda tööd vabatahtlikult, ehkki tihti purjuspäi, mis näitas, et süümet oli siiski tarvis nüristada.

Tapmine käis kogu rindel, mehed meeste, masinad masinate vastu. Lõpuks ei erinenud see metsa vahel tapmine üldisest kuigi palju. Vahe oli vaid selles, et vagurad ei hakanud vastu, nende tapjatel polnud karta vähimatki ohtu, aga sundkorras rindele saadetud meeste valdav enamik olid samasugused tapetavad kui nende vastased, nad tulistasid hirmust ja lootusest ise ellu jääda. Ainult et mõni loll loosung võis neile pähe hakata ja pikapeale võis tekkida verejanu. Nende inimliku loomuse sandistamises olid süüdi tagalamehed, kes neid sõtta tõukasid. Sõda oli kuritegelik igas oma elemendis, üksköik kustpoolt vaatasid. Mingil määral jäid süüdi kõik, kes sellest osa võtsid. Süüdi jäid ka need, kes sõnadega õhutasid vastast hävitama. Ja kes sihtis teises kaevikus kükitavat sunnialust, samasugust kui ta ise, oli selgelt süüdlane. Mõnele oli see meeste mäng, aga laibad olid tõelised.

Kuidas pidi Albert sellest pahelisest möllust välja saama? Ta võis muutuda eikellekski, jääda tabamatuks igas oma sõnas, olla ainsagi selge rollita, astuda rongilt maha, ühiskonnast välja, muutuda varjukujuks, nagu ta praegu vahest oligi.

Iga kord, kui ta istus kuivati tara ääres ning rüüpas tulivett, laskis ta see- või teistsuguseid mõtteid oma viledast peakolust läbi ning tuli rahustavale järeldusele, et kõik tegevusalad pole siiski pahelised. Tõsi, isegi põllu kündmine ja kartulite muldamine võib kaudselt paheliseks saada, kui kartulid võetakse kündja käest ära ning toidetakse nendega teiste inimeste tulistajaid. Aga näiteks pillimäng tundus Albertile küll täiesti kahjutuna. Kuigi pilli mängiti ka sõdurite laagris ja õhutati üksteist tapatööle, ei saanud ütleme Veebeli Vilma praegu mängitavat lugu kuidagi pahelistel eesmärkidel kasutada. Mõni võis öelda, et kunst uinutab inimesi, pakub neile võltslohutust, selle asemel peaks kõigil inimkonna suurtel ja väikestel pahategudel silma peal hoidma, neid väsimatult paljastama ning kuulutama jumalikku tõde, kui seesugust üldse leidub. Teine ütles jälle, et kunstist ei saa söönuks, mis sest välja tuleks, kui kõik puhuksid vilepilli ja keegi ei muldaks kartuleid.

Aga millestki tahtis ka ebamäärane kuju Albert Joonuks kinni hoida.

Tookord oli ta oma autojuhitöös tembutama hakanud ja lõpuks ühel sõidul, kui kastis istus ainult konvoi, mürtsti vastu puud sõitnud. Karistuseks kupatati ta rindele, kus ta suur üürgav veoauto sai juba esimesel või teisel sõidul mür-

suga pihta. Ta kukkus laatsaretti, ja et peapõrutust andis endale tublisti juurde teeselda, saadeti ta lõpuks kõlbmatuna tagalasse. Vahepeal aga, kui ta oli tõeliselt meelemärkuseta, oli kogu suure saksa korralikkuse juures osatud ta dokumendid ära vahetada ning sealt saigi ta enesele nimeks Albert Joonuks, teine mees aga läks samast laatsaretist tema nimega Issanda rahumeelsesse ilma.

Kui ta tuldsülitavast raudmasinast maha mölliti, oli kõik segamini, ta lõnkus ühest paigast teise, pidas mitmesuguseid ameteid, ainult autorooli ei võtnud enam kunagi pihku, kas tolle surmamõistetute vedamise või põrutuse pärast. Samasuguseid pidemeta tegelasi liikus sel ajal palju ringi, vahel neid kimbutati, vahel kimbutasid nemad teisi, nendelt röövida ei olnud midagi, nendest mitmed aga elatasid end peremeheta jäänud eluasemete rüüstamisest. Tema ei tegelnud sellega, see olnuks liiga selge asi, ta töötas kord siin, kord seal, üheski kohas kaua peatumata, sest ei tahtnud olla keegi, kelle kohta inimesed saavad öelda, et ta on see või teine. Joonuksite kodukohta ta vältis. Oma ebamäärase seisundi tõttu ei ihaldanud ta enesele ka kodu või perekonda soetada.

Kui kauaks võis selline olukord püsima jääda, ei osanud ta öelda. Ka elu ise oli ajutine. Aga aastad läksid omasoodu ja ükskord oleks ta väsinud olemast juurteta tuulepusar.

Sellisele eluviisile tegi lõpu juhus, mis võib absurdsetes ühiskondades nii mõjus olla. Ühel soojal märtsilõpupäeval kõndis ta vilet lüües, müts kuklas, väike pamp kepiga üle õla, ühe küla poolt teise poole. Tema kohal peatus veoauto ning püssimehed kamandasid ta kasti. Tollal võeti mehi sel viisil ühtelugu. Alberti puhul, olgu jutt tõelisest Albertist või ta nime kandjast, piisanuks põhjust kas või Saksa sõjaväe mundri pärast, mis oli kunagi ta ahtaid õlgu katnud.

Kui ta oli oma tillukese pambuga juba inimesi ja pakke täis tuubitud loomavagunis, taipas ta, et teda oli võetud lihtsalt niisama, plaani täitmiseks, et hulgusega asendati kedagi ärakaranut. Uut nime talle ei pakutud, Joonuks jäi külge.

Nii sai ta paika. Lääne-Siberi tasandiku sovhoosi teises farmis polnud tal enam mingeid väljavaateid ringi rännata ning ta pidi oma ebamäärasust rõhutama muul viisil, aga seda püüdlikumalt. Ta töötas halvasti, teinekord tundis lausa lõbu mõne asja vussikeeramisest. Oma nime rõhutas ta seda ägedamalt, mida vähem see talle enesele ning maailmale tähendas. Vahel tundus talle koguni, et on juba kuulus, et Albert Joonuksit teavad kõik. See aga ei tähendanud, et inimesed võinuksid öelda, kes ta on.

Ta mängis edasi oma rollideta rolli, tembutas ja veiderdas, lootes, et saab niiviisi varjata seda, mida pole. Kui kord liikuma lastakse, siis on ta esimene mineja. Tuli siia pambuga ja läheb samasugusega. Tema varandus pole ei kasvanud ega kahanenud, tema on nagu see vanakreeka filosoof, kes kandis kõike enesega kaasas.

Naine, isegi Veebeli Vilma taoline äge pillitüdruk, muidugi pampu ei mahu . . .

90.

Joosep oli juba mitu päeva jauranud ja sisemiselt märatsenud. Ta tundis, et midagi pöördelist on tulemas.

Ühel lõunal, kui ta lüpsilt koju tulles jälle ennast näruselt tundis, laskus ta oma rüüstunud toas pika ristjalgadega laua taha, toetas pea kätele ja hakkas oigama, otsekui nutaks midagi pöördumatut taga.

Ainsa helgema mõttena käis läbi pea: hea, et ma olen lüpsja, see distsiplineerib, muidu oleksin ennast ammu surnuks joonud. Võibolla sellepärast hoidiski Joosep tööst kinni, ja mitte üksi ei hoidnud kinni, vaid tegi seda tööd hästi, nõnda et rippus juba kolmandat korda suure kontori seinal luitunud autahvlil. Mingis suhtes pidi inimene ennast strammilt hoidma, kodu oli nagunii käest ära. Eriti nüüd, kus Kaja, olgu ta kui tahes nipsakas ja hoolimatu, oli kadunud kodust halli tundmatusse . . .

Joosep tõstis pea ning silmitses maja teist hingelist. Roosi oli vajunud tahapoole roostevärvi padja najale, ta luine nägu oli akna poole pööratud, hambad irevil, silmad pärani lahti.

Joosep ehmatas. Astus sammu Roosi poole, aga ei julgenud edasi minna, põgenes õue ning vaatas abiotsivalt ringi. Selle asemel et minna naabrusse vanade või Kandenite majja, kalpsas ta veidrate pikkade poolhüpetega üle küla songermaa ning koputas Heidi Tärkeli aknale.

Heidi sõtkus tellisetehases endiselt savi ning oli veel tööle minemata. Ta surus kohkunud näo vastu klaasi ning Joosep hakkas kätega vehkima. Vaevalt sai Heidi midagi aru, aga välja ta jooksis.

«Tule vaata, Roosiga on midagi.» hüüdis Joosep.

«Miks siis mina?» imestas Heidi.

«Kes siis veel?» ütles Joosep. «Tule aga tule.»

Nõndaviisi julgestatult astus Joosep oma kauaaegse naise surivoodi ette.

«Jah, see on nii!» kinnitas Heidi tõsiselt, niipea kui oli lahkunule pilgu heitnud.

Hiljem poleks Joosep vahest osanudki oma meeleolu seletada, aga tol hetkel haaras teda kohutav haledus. Lausa kramp. Ta hakkas valjusti nuuksuma ja määris tõelisi pisaraid näole laiali. Seda ta oli kõik need päevad tundnud end nii halvasti. Nüüd vabanes kõik üheks purskeks.

Heidi võis teda üsna imestunult vaadata. Tema, kes ta teadis paremini kui teised, kuidas Joosep oli juba mitu aastat oma segasele eidele surma sajatanud.

Aga Joosepi kahjutunne oli ehtne. Ja mitte üksi sellel tunnil, vaid ka mitmel järgmisel päeval. Lõppkokkuvõttes oli Joosep tundeline inimene ja tal oli liiga hea kujutlusvõime. Talle ei meenunud aga mitte niivõrd omaenese kurjus ja ülekohus haige naise vastu kuivõrd ilusad ja isegi kirglikud hetked varasemast elust. Ja veel püüdis ta ühtelugu silmade ette maalida, milline võiks olla õigetele inimestele Jumalast antud paradiis ja kuidas Roosi kõnnib seal taas puhta ja tervena ringi, valge maani särk seljas, tiivad seda turja pealt paisutamas. Siiski polnud need pildid ta silme ees päris tõelised.

Küllap kõlas Joosepi nutus kaasa ka too nii tavaline ennasthaletsev kõrvaltoon, et mina ise olen järgmine. Roosi kuivetanud keha oli varjanud surma Joosepi eest. Roosi oli viis aastat vanem ja pidi enne minema, ta oli haige, ja kui pidas vastu tema, siis pidi Joosep ammugi vastu pidama. Nüüd oli naine läinud ning Joosep seisis peaaegu alasti kõleda tuule käes.

Ometi, kui inimene on surnud, peab tegutsema, ja see laseb nutta vaid tükati. Joosep oli kutsunud Heidi Tärkeli, tema vastu oli Joosepi süda ikka kripeldanud, otsekui tahaks mingi ammu kustunud tulease läbituiskavast tuuleiilist uuesti põlema lahvatada, aga lendab hoopis laiska märgunud tuhka. Mitut lahkuläinud või leseks jäänud vene eite oli Joosep lubanud naiseks võtta, niipea kui Roosi sureb, aga ühtegi neist ei saanud ta praegu appi kutsuda. Polnud kohe sellist tunnet. Sündmus oli liiga tõsine, see nõudis ühe eesti naise juuresviibimist.

Aga Heidist ei olnud õiget asja. Ta andis Joosepile korraldusi, kuhu ja kuidas naise õhkkerge surnukeha tõsta, kuid ise kätt külge ei pannud. Võibolla mäletas ta veel täitaputalguid ja pelgas. Täidest oldi tänaseks siiski lahti, selle eest

pidi aitäh ütlema Kajale, kes oli asja otsustavalt käsile võtnud.

Joosep ei söandanud surnu külge puutuda, lausa kartis teda, aga kohusetunne käskis. Kes teised oleksid paremini tahtnud seda teha, tema pidi. Ta pigistas Roosi pärani silmad kinni, võttis kõik ülearuse asemelt ära ja asetas ta pikali. Aga surnu pesemisega ei tulnud ta toime.

«Ole sa natuke siin,» palus ta Heidit. «Ma lähen vaatan, kas vana Tõnis teeb kirstu valmis.»

Heidil oli juba aeg tellisetehasesse minna, aga Joosep ei tahtnud, et Roosi, kes oli päevad ja ööd üksinda olnud, jäetaks nüüd siia valveta. Otsekui peaks valvaja kurje vaime eemale peletama, kui need ümber surnu tiirlevad või koguni himustavad tema hinge ära viia.

Tõnis oli juba seitsekümmend kaheksa aastat vana, aga suutis veel höövlit peos hoida ning läks ilma pikema jututa kirstu tegema. Mai Nyberg tuli kohe Joosepiga kaasa ja asus asju korraldama. Ta pesi surnu ära ja küsis riideid, mida selga panna. Aga panna polnud midagi. Mis vähegi vanast ajast kaasas, selle olid tüdrukud enesele ümber õmmelnud. Kaks öösärgitaolist hõlsti, mis Roosile jäänud, olid talle selga ära pehastunud.

«Ma lähen teise farmi, vaatan, kas Helil on midagi anda,» ütles Joosep.

Tütrele tuli nagunii teadet viia, ja kuigi Joosepil oli Roosist hale, oleks ta meeleldi mõnekski ajaks põgenenud. Aga seda ta enesele tõotas, et kuni matuseni ei võta tilka viina suhu — ehkki just pudelisse viis tema harjunud põgenemistee.

«Ära sellepärast küll,» ütles hea Mai. «Mul on veel mõni riidesiil, õmblen talle ise.»

Mai tõi riidetüki kaasa ja asus õmblema. Aeg-ajalt aga katkestas töö ning luges lahkunule pühakirja või palvetas, Joosep ei teinud neis asjus päris õiget vahet. Vähemasti praegu ei suutnud ta naabrinaise pobinat kuulata, tal oli tegemist omaenese piltide ja pisaratega. Küllap olidki need pisarad Maiele eriti mõjunud, neis ei olnud midagi tehtut. Joosep ei häbenenud küll oma haledust, aga nimme ei pannud seda ka väljanäitusele.

«Sina mine nüüd oma loomade manu, küll ma istun ta juures,» ütles Mai.

Niisuguse sündmuse puhul oleks Joosep saanud lauta asendaja, aga nüüd kasutas ta Maie lahke pakkumise ära. Näidaku see tema tublidust, mitte hoolimatust kadunukese vastu.

See, et ta läks tööle ning tilgutas seal taas mõningate minevikupiltide meenudes pisaraid piima sisse.

Joosep oli täisealine mees, viiskümmend üks aastat vana, aga tema tundlikkus ja ägedus ei olnud aastatega vähemaks jäänud, selle aja jooksul ihust ja hingest läbi imbunud viin oli teda veelgi hapramaks ja haavatavamaks teinud.

Naised imestasid laudas, mis Joosepiga lahti, aga tema ei ütelnud veel. Ei tahtnud, et teistel tuleks sellega seoses mingeid kõrvalisi mõtteid pähe. Seal oli ka Valja, üks nendest, kes võis Roosi järeltulijaks saada, praegu polnud sobiv hetk teisele selliste lootuste kättemängimiseks.

Kui Joosep lüpsilt koju tuli, oli Roosil juba kleit seljas. Kas tal oli tervel eluajal nii ilusat riiet üll olnud, seda ei tulnud Joosepil silmade ette. Ta mäletas Roosit noore naisena hõljumas valgetes tüllides, nagu pooleldi lennus. Aga see võis olla vaid Joosepi kujutluspilt. Põrgulikult ilus oli Roosi tema meelest küll olnud, ilusam kui Vaablase enda kuulsad tütred. Haiguse ajaks oli sellest ilust järel vaid moondunud nägu, mis kutsus esile ennem jälestust kui kaastunnet. Need kuus pikka aastat ei saanud Joosep teda kordagi enesele ette kujutada tolle noorikuna, kes oli endast viis aastat noorema kingsepaselli nõndaviisi ära võlunud; alles nüüd, kus Roosi oli läinud, tuli see aeg kirkana tagasi.

Roosi matusest võtsid osa kõik eestlased, kes olid veel sovhoosi jäänud. Lisa tuli ka teisest farmist. Midavõrra jäi oma rahvast vähemaks, sedavõrra hakati enam läbi käima naaberkülade eestlastega. See oli nüüd ka rohkem võimalik.

Kõik matuselised polnud Roosit vahest elusana näinudki, sest need kuus aastat ja kolm kuud elas ta toas ning lahkus siingi harva oma räbalaiks istutud teki- ja rätikuhja otsast. Temaga läbikäimist ei saanud olla. Mõni teadis teda veel alevi-aegadest, aga ei Kandenid, Toorid ega Nybergid olnud kingsepaemandaga suuremad tuttavad.

Ometi tulid kokku kõik, otsekui aimuses, et see jääb siinsete eestlaste viimaseks matuseks.

Joosep oli päevad kuni matuseni norutanud ja kaduvikumõtteid heietanud. Nüüd aga oli rahvas tema pere pärast kokku tulnud ning ta ei saanud ebaseltskondlikuks jäädа. Ta tegeles kõigiga. Matustel räägitakse lahkunust, tolle elust üldse, eriti aga viimastest päevadest. Roosi puhul polnud nendest suurt midagi kõnelda, ka alevi halbu jutte tema kohta ei tahetud meelde tuletada — kui just mõni tegi seda mõttes —, seepärast püüdis Joosep ka teistele elustada mälestusi Roosi varasemast eluperioodist. Aga see kukkus kohmakavõitu välja,

kuivõrd mälestused olid isiklikku laadi ja Joosep polnud nii osav jutustaja, et need pannuksid teisteski mõtteid või tundeid liikuma. Heli, kellel üks laps tissi otsas ja järgmine juba kõhtu paisutamas, keelas isa üsna avalikult, sosinal aga ütles, nagu teotaks too ema mälestust. See oli ülekohtune jutt — nagu meile ikka kipub laste poolt osaks saama —, sest Joosep oli taotlenud otse vastupidist: maalida Roosist, keda keegi õieti ei tundnud ja kes nagu ei kuulunudki siinsesse eestlaskonda, ilus pilt.

Karjabrigadir oli andnud eesrindlasele omaenda musta mära ning Roosi kirst sõidutati surnuaiale nõnda, et kenutavat hobust tuli ohjadest tagasi hoida. Anton ja Marek olid haua kaevanud teiste eestlaste kõrvale ja nõnda sai siinses elus eraldi hingitsenud Roosi omade seltsi. Seal all ei õhutatud enam kirgi, üks ei andnud teist ära, keegi ei vaadanud kellegi peale viltu, haiglased ja elus kiratsenud inimesed said võrdseks nendega, kes olid pakatanud tervisest.

Oli ilus juulikuine ilm, inimesed higistasid oma tumedates riietes. Orgita viis läbi asjakohase talituse, seekord lisas hüvastijätusõnad ka Mai Nyberg.

Enn sõidutas vankri talli juurde ning andis sovhoosi uhkeima hobuse tallimehele üle. Teised ajasid haua kinni. Pärgasid siinsetel matustel ei tuntud, polnud ka eestlased aseaineks midagi välja nuputanud. Kääpa kaunistuseks said harva rohuga murumätas ja lihtne puust rist.

Peied peeti Vaablase üha enam laguneva maja ees õues. Laual oli viin ja vähene suupiste, aga Joosep ei võtnud ka täna tilkagi. Niisugusel puhul suutis ta ennast tagasi hoida, kuigi oli arvamusel, et ka surm on lõpuks loomulik asi ning liialdus kurbuses on samuti liialdus.

Roosi sai igavesele rahule ja Jumal — kui ta oli olemas — pidi temast head meelt tundma.

91.

Käis lõikus. Meeta kühveldas platsil autokastidest vilja maha. Suve lõpuks olid viimasedki loksud sõidukorda putitatud. Masinajaamad ja linnaasutused andsid majanditele lisa, aga ikkagi ei jätkunud autosid kombainide alla. Neist osa olid isekallutajad, enamikul aga tuli kast suure kühviga tühjaks lükata. Vili kühveldati põldude keskel valitud platsile,

mida nimetati reheks. Kuivatini sõiduks oleks kulunud liiga palju aega, kombainid oleksid seisma jäänud. Vihma siin sel aastaajal tavaliselt ei tulnud, vili võis lageda taeva all kuhjas seista, pärast oli aega ualualla vedada. Seda jäi ka kuhjaasemetele maha ning pudises autokastist teele, autojäljed olid täis kõhnu nisuteri, mida siinne hõre kõrs kasvatas.

Kui Meeta oli autojuhtidele nende jälgedes olevaid viljaradasid näidanud, olid need käega löönud ning öelnud oma universaalse «huisnim», ja lõpuks oli ka Eesti kokkuhoidlike põldude vahelt võrsunud Meetal ükskama.

Päike paistis tapvalt, naisterahvas lükkas suure labidaga teri, mis läksid paberites tuhnivate linnade, õliseid masinaid ja tapariistu tootvate tehaste tarbeks, tagasi ei tulnud sealt midagi, eks põlluharijal pidigi siis olema ükskõik. Meeta oli võimast kasvu naine, aga sugugi mitte nii tugev, kui paistis. Autojuht tegi luugid lahti, suurem osa vilja valgus maha, rataste alla, Meeta ronis kasti, kusjuures pidi valmis olema labidaga äigama, kui mõni linnamees üritas teda tagumikule patsutada. Ta vehkis vilja kolme kanti maha lükata, sai autojuhtide tagantkiirustamisetagi aru, et kombain ootas. Higi kleepus silmile, ääretus stepis ei olnud kuhugi varju minna. Vaheaega polnud peaaegu üldse, üks auto tuli teise järel ja Meeta oli üksinda.

Selle töö juures välgataski tal äkki pähe, et mis kirevase päralt peab ta seda siin tegema. Kui ta oli laagris, kõndis püssimees kogu aeg kannul, iga iseseisva liigutuse eest võidi sind karistada vanglasisese vanglaga, aga miks pidi ta rabama seda moonakatööd siin sovhoosis? Kas ta armastas seda kohta ning siinseid tegemisi? Või oli ta siinsete põdurate põldudega kokku laulatatud?

Alguses, kui ta oli pettusega siia meelitatud, oli komandant temalt mingisugust allkirja nõudnud. Tema aga ei andnud seda, küllap teadis juba, et need sellid ei tee ühtki liigutust ilma kurja tagamõtteta. Oli muidugi ka võimalik, et neil oli midagi vaja oma paberivärgi korrastamiseks, aga miks pidi Meeta neil seda kergendama? Polnud nad temale midagi head teinud ega olnud neilt ka tulevikus paremat loota. Seepärast oli suisa rumalus vabatahtlikult neile allkirja anda. Korra oli ta oma lihtsameelsuses juba andnud ning kükitas nüüd Eestimaa asemel selles neetud põuases rohtlaanes. Isegi vihmauss õpib, kui talle vastu nina lajatatakse. Komandant laskis siis Orgital rääkida, et ta mõjutaks Meetat, kui naine ise aru ei saa, aga vana oli täitsamees, seletas asja ära ning ütles otse, et ärgu Meeta kirjutagu, kui ei taha. Mis tal tahta oli — et

ta ise tunnistaks ennast sunnismaiseks? Passi polnud talle antud, siia tuli vabastamistõendiga. Siin polnud nagunii kellelgi passi. Suure Venemaa talupojad ei olnud isikud, neil puudus isikut tõendav dokument. Ligi sajand tagasi olid nad küll näiliselt pärisorjusest vabastatud, vahepeal käisid neist mitmesugused revolutsioonid ja rüüstamised üle, aga nende olukord oli vähe muutunud. Ainult hingemaad anti nüüd veel vähem ning orjata tuli peaaegu tasuta.

Kuuldavasti olid nüüd ka Eestis kolhoosid ja mõisa köis lohises, nagu ta oli lohisenud ka sada aastat tagasi. Vahepealne aeg oli küll kasvatanud peremehetunnet, talud said päriseks ostetud, endised orjakesed hakkasid mammonat koguma, põllumees tundis, et on põline rikas, aga siis näidati talle koht kätte, polnud Jumal selleks inimest maa peale loonud, et ta ennast tööga tapaks.

Kui olla moonakas, siis parem juba oma endistel maadel, mälestus vähemalt soojendab südant, ja kui tänane töö vihastabki mõnikord, siis võid peatuda ning eneselt küsida, kas ikka kõik peab olema nõnda, nagu on, või annaks midagi ära teha — kui mitte üldises mõttes, siis vähemasti oma meelte jahutamiseks.

Siinsamas autokastis põlvini vilja sees seistes peatas Meeta hetkeks labida ja otsus oli küps: tema kauemaks siia ei jää. Siis kühveldas ta kasti tühjaks, selle ja järgmise, hoopis uue tundega. Nüüdsama käsi liigutades, vilja sees kahlates tundus see kõik juba minevikuna. Üheainsa hetkega oli Meeta jõudnud siit kaugele ära. Jäi vaid muuta see ainuõige tunne tegelikkuseks.

Õhtul tuli Meeta väsinult koju ning ütles Estrile:

«Ma võtan poisid kaasa ja sõidan Eestisse.»

Ester ei saanud kohe aru. Kust ta võiski saada, kui otsus oli tulnud äkisti nagu välk selgest taevast.

Muidugi, Kandeni lapsed ja August Kärmas olid läinud, esimene ots oli valla päästetud. Mida siis Meetalgi oli oodata, kui ta polnud end ju lasknud päriselt hingekirja kanda, kui ta ei käinud igakuistel möllimistel, oli nagu poolest saadik vaba inimene. Ainult dokumenti ei olnud tal, aga siin poleks seda talle nagunii keegi andnud. Võivad ka kodumaal andmata jätta, aga seal on siiski mingi lootus. Kui ei antagi, mis nad temaga ikka teevad, vaevalt nad teda siia tagasi saadavad. Ja kui ka saadavad, ei sünni sellestki midagi hullemat. Ta on vähemalt kodused kohad korra üle vaadanud. Pole enam Hirmsa Joosepi ajad, vahel püütakse veel endist häält teh-

aga tundub, et suurema hirmu selgroog on selleks korraks murtud.

Polli lapsed võiksid tõesti kaasa tulla, pätistuvad siin muidu lõplikult ära. Sellest, et poisid läheksid Eestisse, oli kohe juttu olnud, kui võimalusest teada anti, aga neid polnud kellegi juurde saata. Oli ju sugulasi Estrilgi ja tema pöörasel vanamehel, kes võis ükskord teab kust maailma otsast välja ilmuda, aga Estrist polnud palujat, et mõni sugulane võtaks poisid enda juurde. Need olid parajad röövlid, kellele sa sellist nuhtlust kaela saadad. Kõik Estri enda väljahautud projektid olid nii ebatõenäolised, et asi ei läinud nutust ja naerust kaugemale. Need projektid olid umbes sama head, kui et ta oleks saatnud poisid Prantsuse saatkonda, võtku see Polli Estri kui hingelt prantslanna pojad oma kaitsva tiiva alla. Võibolla ajas Ester niisugust pada selleks, et tõsisemat jutuajamist vältida. Nüüd aga nägi ta Meeta otsustavust ning küsis vaikselt:

«Mis poisid ise selle kohta ütlevad?»

«Mis neil ütelda,» arvas Meeta. «Neile tuleb asi selgeks teha.»

Meeta oleks neile Eestimaal kindel tugi. Ta oli seda siingi, nad kuulasid teda rohkem kui Estrit ja isegi Ennu. Kuigi ega nad tedagi nii väga ei kuulanud, vaid tegid enamasti seda, mis ise tahtsid.

Ainult Mari Oksa juures jäid nad imeliselt vaguraks, aga Mari polnud neile ka eales kurja sõna ütelnud. Edward käis vahel nüüdki salaja — Mari ei rääkinud sellest, aga Meetale oli see teada — Pille kannidega mängimas, istus üksinda nurgas ja rääkis asjadega. Egon ei tulnud enam, häbenes.

Meeta saaks nendega hakkama, uus ümbrus aitaks kaasa, poisid peavad seal end kätte võtma ning pingutama, et omasugustega sammu pidada, pole aega ega võimalust kogu arunatukest ja jõudu koerustükkide peale kulutada. Meeta arvates oli neil hea põhi, ka edasijõudmise tarve hingitses neis, seda näitasid üsna kobedad koolitunnistused; lõputu rähklemine ja üha uute vigurite väljahaudumine tuli küllap keskkonna mõjust.

«Mis me ikka omavahel arutame,» ütles, Meeta. «Kutsume poisid siia, küsime, mida nad arvavad.»

Kui poisid kohale jooksid, andis Meeta neile oma otsusest teada. Ta ütles:

«Uut õppeaastat alustate juba eesti koolis.»

Egon vaikis hetke, vaatas kordamööda ema ja Meeta otsa ning ütles siis lühidalt:

«Miks mitte.»

Edward ei öelnud midagi, läks vaid ema juurde ja võttis tal ümbert kinni. Hellitusi tuli siin peres vähem ette kui nuhtlemisi, aga vahel kallistas Ester poisse tormakalt, eriti pärast järjekordset riidu. Edwardi liigutus tõi Estril pisarad silmi, ta võttis poja salkus ja liiva täis pea käte vahele ning hakkas seda valjusti nuuksudes suudlema.

«Sõida ikka,» ütles ta läbi nutu.

Ester võis olla täiesti mõistlik naine, kui tal parajasti tuuri peal ei olnud.

Meeta kavatses esialgu minna oma õe juurde. Juhul, kui talle tõepoolest ei anta Eestis elamise luba, jäävad poisid õe perre, nagunii on see olukord ajutine, õiglus peab ükskord võidule pääsema. Oli seda õiglust ju nähtud küll, aga siiski. Lootust ei tohtinud kaotada. Oli kuulda, et mõned laagrist vabanenud pidid Lätimaale elama asuma, sest Eesti uued peremehed ei tahtnud neid enam näha. Ju siis asusid Läti väljasaadetud ümber Eestisse, et rahvas saaks segatud. Aga need olid suuremate karistustega mehed. Meeta oma puunormi täitmatajätmisega oli küll tühine kurjategija isegi punaste silmis, sest toekamaid oli neil karjakaupa võtta. Taluinimestel polnud enam puunorme, nagu kuulda, nõnda et karistamise põhjuski jäi juba minevikku. Tõsi, see polnud ainus juhus, kus mõni tobe seadus oli küll ära muudetud, aga selle kehtivuse ajal tema raudade vahele jäänud inimesi ei mõistetud ometi õigeks. Paragrahvi enam polnud, kuid vaene vang hõikas seda loendustel kaks korda päevas ikka välja, otsekui kahetseks ja hüüaks head asja tagasi.

Ester küsis:

«Aga sovhoos? Aga komandant?»

Meeta vastas:

«Mis minul nendega asja. Vaadaku ise, kust uue orja saavad. Lähen ega ütlegi kellelegi.»

Oli tal õige tarvis oma otsust arutluse alla panna! Ise tegi selle, ise viib täide. Kui tal peaks kunagi pensioni arvestamiseks siinset tööraamatut tarvis minema, küll ta nõuab selle siis välja. Aga ta võib need neli aastat ka riigile kinkida. Kui nad ise võtsid kaks aastat tema elust ära, kingib ta neile topelt peale, tema ei ole kade inimene.

Niisiis otsustas Meeta, et ei pane oma kavatsust kella külge, ja üldse tahtis ta kiirustada. Ribinal-rabinal asjad kohvrisse ja minema.

Aga poisid oma teadmatuses kukkusid kohe kuulutama. Nad jooksid kamraadide juurde ning hakkasid hooplema, et lähevad Eestisse.

Meeta ise kuulis Edwardi ja ühe teise tattnina jutuajamist pealt.

Edward ütles:

«Mina sõidan ära Eestisse, voh!»

Teine vastas:

«Ena mul asja. Mina võin kah sõita.»

«Mis sina sinna otsid?» imestas Edward, kelle vene keel oli palju ladusam kui eesti keel.

«Paljugi mis. Sa ütled ju ise, et seal on hoopis parem elu.»

«Ei, sina ära tule, kes siis siia jääb, kui kõik ära tulevad. Mina lähen sellepärast, et mina olen eestlane ja olen seal sündinud.»

Muidugi oli see poisikeste ärplemine ja jäi sinnapaika. Aga vene jõnglane võis Eestisse-sõidu ka oma vanemate ees jutuks võtta ja siis kerkib kohe küsimus, kuidas ja kellega koos Polli omad ära sõidavad. Vene inimene oli valvsaks treenitud ja kaebamine oli tal veres, läheb veel sorkima. Lastel oli muidugi voli minna, aga kes sõidab kaasa?

Sellepärast keelas Meeta poistel laiutamise ära ning ei viivitanud enam sõiduga. Järgmisel päeval läks ta nisu kühveldama, et rajoonikeskuse autojuhilt teada saada, millal tõda lubatakse koju käima, ja kokku leppida, et ta võtaks teda lastega peale. Võõraga oli kindlam asju ajada kui sovhoosi autojuhiga, aga tallegi valetas Meeta, et läheb lastega haiglasse.

Ka teistele eestlastele ei rääkinud ta enne aega midagi. Peaks komandant lärmama hakkama, siis on neile endile parem, kui nad Meeta sõidust enne midagi ei teadnud. Küll Ester seletab neile pärast kõik ära, tema oskab seda nii segaselt teha, et keegi ei saa õiget tolku.

Hull küll, oled vaba inimene, aga ikka pead nagu põgenema.

Sõiduks läks vastu õhtut. Enn pühendas asjasse vaid Vilma, et saaks tema lõssivaadi taga kompsud märkamatult tee peale viia. Kui ta ise hakkaks kahe kompsuga teise farmi poole marssima, torkaks see väga silma. Pakid pandi surnuaia müüri äärde maha, siin ei käinud kedagi. Vilma sõitis ringiga lautade poole, Ester, Enn ja poisid jäid ootama Meetat koos autoga. Meeta tuli otse vilja kühveldamast, tolmune, nagu ta selle töö juures oli. Enn oli talle telliskivitehase juurest ämbriga vett toonud, et ta saaks ennast pesta ja teised riided selga panna.

Ka see kasu oli Kaarli laotud kalmistumüürist, et selle varjus sai toimetada. Kuni poisid ronisid autokasti ja kompsud neile sinna järele anti, oli Meeta kibekähku enda korrastamisega valmis. Autojuht kutsus teda enda kõrvale kabiini, aga ta ei julgenud poisse omapead jätta.

Peagi kadusid nad algavasse pimedusse. Ester jäi suure häälega nutma, Meeta püüdis poiste tähelepanu mujale juhtida.

Samasse surnuaiale jäid nende suur vend ja õde, keda kumbki enam ei mäletanud.

92.

Heino ema põdes suve otsa. Mis tal õieti viga oli, seda ei saadudki teada. Arstiabi polnud võtta, varasemad kogemused ei aidanud diagnoosida. Tema kõige suurem autoriteet oli olnud sõbranna, alevi põline apteeker. Ema pidas sõbrannaga siit kogu aeg kirjavahetust ja küsis ka nüüd oma haiguse kohta nõu, nagu oli seda varematel aegadel alati teinud, aga seekord ei osanud sõbranna midagi soovitada.

Tegemist oli üldise nõrkuse ning hootise peapööritusega. Inimene oli kurnatud, ei suutnud kätt-jalga liigutada, kuigi ei valutanud otseselt miski.

Heino käis suvi läbi tema eest tööl. Ta oli nüüd oma parimates aastates ning suutis kahe eest telliskive vinnata. Mingit naudingut see talle ei pakkunud, õhtuks väsis ta ära ning tundis muret ja nördimust kaotsimineva aja pärast. Ta oleks kivide tassimise asemel teadusi uurinud, see oli temale loomu järgi. Mis ei tähendanud hoopiski laiskust, otse vastupidi. Pigem oli poolkuumade kivide tassimine tuim ja üksluine asi, kus inimene sai rakendada oma võimetest vaid väikest osa. Teaduste uurimine nõudnuks sootuks suuremat energiat, vaimset jõudu ja isegi füüsilist vastupidavust. Ainult need, kes on end väga harva vaimselt pingutanud ega ole selleks õieti võimelisedki või vähemalt mitte treenitud, võivad üleolevalt rääkida, nagu oleks ainus õige töö niisugune, kui sul on sahakured, sepahaamer või pikkhöövel peos. Iseasi muidugi, et suurem osa mittekehalise töö tegijaid toodab mõttetuid, üksteist kordavaid pabereid, millest pole kellelgi kasu. Aga kui palju mõttetut tehakse ka vasaraga!

Hommikul ja õhtul hoolitses Heino ema eest, ta tegi seda kohusetundlikult, aga pidi möönma, et meesolevusel ei jätku suutlikkust pidevaks hooleks, ainult naised on võimelised ennastohverdavalt lahustuma igapäevastes pisitoimetustes.

Suve keskel, kui see asi emaga juhtus ja ehmatus oli värske, istus vahel tema juures Seela, aga see ei olnud kummalegi kerge. Kuigi mõistusega suhtusid nad teineteisesse kõige pare-

mini, seisis nende vahel peaaegu märkamatu pinge, nad tajusid teatud ebamugavustunnet eneses, kumbki ei suutnud ületada tõket, mis lubanuks inimlikul soojusel vabalt teise poole hoovata. Nad ei arvanud, et see on ämma-minia traditsiooniline pinge, kumbki ei tunnistanud end armukadedaks Heino suhtes, pigem olid nad lihtsalt erinevate osakestega laetud inimesed, kes omavahel ennem tõukusid kui tõmbusid.

Heino mõtles sellele nähtusele ning andis teatud eelised Seelale — nemad omavahel ju ometi tõmbusid. See oli alanud juba vagunis, niipea kui nad märkasid teineteist. Heino austas oma ema väga, aga polnud end temaga eriti lähedasena tundnud, vähemasti mäletamise aegadest saadik mitte. Või oli see bioloogilise arengu seaduspära? Nagu piiblis öeldakse, et mees jätab oma isa ja ema ning hoiab naise poole.

Juta tassis lauda juurest iga päev mannerguga sooja piima ja sundis ema jooma. Ta tundis sellest teatud mõnu — nüüd, kus tal polnud tassida lastele. Tema oligi see, kes määras diagnoosi: üldine kurnatus. Ainsaks raviks selle vastu oli kosutamine, vitamiinirikas toit ja pingevaba liikumine. Soojast piimast paremat vahendit polevatki. Juta teooria kohaselt olid inimesed siia maailma loodud väga erinevate eelduste ja sisuga. Sündimine on kõige vähem demokraatlik akt nende elus. Võib vältida teatud otseselt kahjustavaid tegureid, kuid vanemad ei suuda kaitsta tulevast inimest tuhande juhuse eest. Ühel on närvid läbi lausa kuningliku elu peal, teine jääb ka puhates pinge alla, kolmandal valutavad isegi need organid, mida tal pole, neljas on rõõmus lausa ebainimlikes tingimustes ega tea paremat tahta.

Helga Mannase elu ega töö polnud raskem kui teistel. Tal oli tore poeg, teadmatus mehe pärast vaevas teda mingil määral, kuid kas rohkem kui iga teist samas olukorras? Üleminekuaastad olid temast tõenäoliselt veel kaugel. Muidugi puudus tal naisele nii vajalik suguelu, aga see puudus siin ka kõigil teistel samaealistel eestlannadel. Ometi oli ta loodud teistest nõrgemaks. Ta oli kui puu, mis nagiseb iga tuuleiili käes. Kuid ei murdu, kui ümberringi murduvad tugevad ja kindlad.

Niisugune oli Juta arvamus temast.

Heino teadis, et ema oli eluaeg kõiksugu pulbreid neelanud. Ta oli tark ja intelligentne naine, aga selles suhtes mõistmatu. Heino arvas, et need pulbrid olidki ema tervist õõnestanud, ja tundis mõnikord lausa pahameelt tolle sõbranna vastu, kes muretses emale neidki rohte, mida polnud kusagilt saada. Ka Heino nagu Jutagi uskus sooja piima sisse. Isegi pärast seda, kui oli oma karjakupäevil liigsest joomisest haigeks jäänud.

Parim abinõu oligi usk mõnesse vahendisse, aga kust emale usku võtta? See on pime nagu armastus, ta kas tuleb või ei tule, teda saab enesele sisendada ikka vaid alateadlikult, süvendada siis, kui ta on juba olemas.

Augustis läks Seela sisseastumiseksamitele ja Heino pidanuks olema ta kõrval. Oblastikeskusse tuldi kokku paljudest erinevatest koolidest ja konkurss oli suur. Seela eksamihinded pidid olema vähemalt palli võrra kõrgemad kui viimastel sissepääsejatel, sest võrdsuse korral oleks tema kui mittekomnoor kõrvale heidetud. Vene keele kirjalikus ei saanud üle kolme tahta, teised hinded pidid tulema viied, ainult siis oli lootust.

Muidugi suutis Seela ka ise enese eest seista. Mõnes muus asjas oleks ta oma pöörase meelega ehk kõige peale käega löönud, saaks ainult veel need päevad olla Heino läheduses, aga praegu oli tal eesmärk. Ta tahtis astuda samasse teaduskonda kus Heino. Siis on ta kogu aeg tema kõrval ka tulevases tööelus.

Meelis võitles oma võitlemisi. Ta oli lati kõrgele seadnud ning taotlenud loa sõita Siberi ainsa ülikooli sisseastumiseksamitele. See asus Tomskis. Ta tahtis saada matemaatikuks ning arvestas tulevikus teadlasekarjääri.

Kaupo läks tehnikumi viimasele kursusele. Ta pidi lõpusirgel pingutama, et saaks taotleda edasiõppimist instituudis. Ta oli tõsine poiss, ei nurisenud millegi üle, aga valitud eriala polnud talle südamelähedane, seda oli näidanud praktikaaeg kaevanduses. Muidugi puudus temasugusel väljasaadetul vabadus oma valikutes. Kaupo loomusele olnuks lähedasem midagi konstrueerida või, veel parem, valmistada eksperimentideks vajalikke seadmeid oma kätega.

Suvevaheajal olid kõik kolm sovhoosis, üheskoos aga vaid vähe aega, sest Kaupol lõppes praktika alles juuli esimesel poolel, Seela ja Meelis sõitsid augustis juba eksamitele.

Kaupo oli kahekümneaastane tasakaalukas noormees, aga kui nad olid Meelisega koos, kippus ikka ärplemiseks minema. Kuigi vähem kui varem. Oli neil nüüd ju omavahel ka vähem jagada. Kõige täiskasvanum näis aga kaheksateistkümnene Seela. Ta oli kui naine Heinole ja käitus vastava väärikusega. Äge loomus lõi välja armastuses ning see oli Heinole meeldiv.

Heino ei pääsenud instituuti ka septembri alguseks. Kuigi ema ja Juta mõlemad ajasid teda ning paistis tõepoolest, et haige hakkab vähehaaval jõudu juurde võtma, ei lubanud Heino kohusetunne veel ära sõita.

Vahepeal tuli teade, et nii Seela kui Meelis on kõrgkooli sisse saanud. Seela kirjutas, et ta hing on haige Heino järele,

instituut oleks nagu tühi ja mõttetu ilma temata. Esimesed päevad uues keskkonnas määravad palju. Need tunduvad ikka hallimad kui loodetud, kusagil meelte taga varitseb pettumusoht, aga seda ei tohi meeltesse sisse lasta, tuleb näha uues tegelikult sisalduvat kirkust. Oled sa ju nüüd kujunemise viimases etapis ega mõtle, et peaksid oma elu veel kunagi ümber mängima. See teadmine mõjub muidugi ahistavalt, kui võrrelda seda tundega, mis täidab keskkoolilõpetajat, kes heitleb valikute vahel.

Heino oli ammu instituuti sisse elanud ja Seela vajas teda toeks. Aga kas rohkem kui ema, seda ei osanud Heino võrrelda. Vahest on kasuks, kui inimene võitleb sellistel üleminekujärkudel üksinda, siis on ta meeled pinevil ning keskendunud.

Pisut ängistavad olid need septembri esimesed päevad sovhoosis. Võibolla teadmisest, et kaaslased käivad loengutel ja saavad vaimutoitu. Paljukest nad selle ajaga küll saavad, Heino võtab kiiresti järele. Aga tühjusetunne surus peale, kõik esemed, hooned, tegemised olid siin äkki ilma sisuta, märksa tarbetumad kui augustis.

Heino läks õhtul klubisse, kus näidati filmi. Raamatud ja filmid, mis sattusid siia kaugesse maailmanurka, võinuksid ajalehtede kõrval olla selleks sidemeks, mis köitnuks iga karjakut ja põllutöölist suure maailmaga. Ajalehed olid täis vassimist, raamatutega oli veidi parem lugu, nende väärikust tõstis klassika. See ei kuulunud vaidlustamisele, kuigi käis kehtivatele seisukohtadele risti vastu. Sissejuhatused ja paikapanevad järelsõnad võis lugemata jätta. Ent ausat filmi siiakanti naljalt ei trehvanud. Kui seesugust üldse sai olla valetamise riigis.

Selgi korral näidati mingit sõjajama, kus sakslased olid lollid ja saamatud; kuidas võis sellistega sõdimine üldse kangelaslik tegu olla? Heino ei püüdnud isegi filmi nime meelde jätta.

Klubis kohtas ta Vilmat. Vilma küsivast ilmest — kuigi ta püüdis seda peita — võis Heino aru saada, et tüdruk tahaks teada, kas ei ole sõbrad külla tulemas. Aga temal puudusid selle kohta isegi oletused. Vaikne Vilma vajas seltskonda nagu igaüks ning poiste külaskäik oli talle alati suureks erutuseks olnud. Teda vaadates muutus sovhoosi elu Heino meelest veelgi nukramaks. Kas ei oleks ta ise samasuguses olukorras, kui poleks õppima pääsenud? Asi polnud selles, et Vilma lõhnas läbiaetud piima järele, mida ta vasikatele vedas, või et ta pillimäng ei olnud aja jooksul põrmugi edasi arenenud, vaid selles, et tal puudus perspektiiv.

Võimalik, et Heino tähtsustas seda perspektiivitust üle. Tema ei kujutlenud oma elu sellisena, et ühel päeval seiskub edasi-

pürgimine, igapäevased tegemised sumbuvad korduvasse ringi, ta ei õpi enam ega arene. Veab päevast päeva telliskive ega tahagi muud. Kui tal olnuks midagi soovida Jumalalt, siis seda, et ta elu ei peatuks kunagi. Et ta leiaks sellelsamal metsanduse alal aiva uusi eesmärke, õpiks juurde kõigest, mida maailmas tehakse, vaatleks ise ja viiks läbi katseid, töötaks välja teooriaid ja üldistusi, suudaks ka omaenese hüpoteese kummutada ning võõraid kahtlusi ära kuulata. Ja nii päevade lõpuni. Sellisena kujutas Heino ette oma tulevast elu, ainult nii oleks see loominguline ja inimväärne.

Teadlikult kultiveeritud sallivuse tõttu ei tahtnud ta väita, et teistsugune eluviis ning vaade inimolemisele võiksid olla halvemad. Lihtsalt tema oli niisugusena maailma sündinud, et teadvusse jäid püsima just sellised arusaamad maailmavõimaluste paljusest.

Õnnelik saab inimene olla mitmel viisil, põhimõtteliselt võiks igaüks enesele leida oma õnnetee. Õnnetud on need, kelle pretensioonid ületavad mitte niivõrd väliseid võimalusi kuivõrd omaenese suutlikkust. Ses mõttes võis enesega rahulolematus ja halb siseärevus ennem ähvardada Heinot kui niisugust inimest, kellel on vähe nõudmisi oma tänaste ja tulevaste päevade vastu.

Aga see kõik oli vaid sõnades õige, tahtmatult vaatas Heino Vilmat kaastundega. Nad olid ühevanused, peaaegu samalt kohalt heidetud võrdsetesse tingimustesse, tema oli välja rabelnud, Vilma aga jäänud samale tasemele. Või pagan teab. Heino leidis õnne teadmiste paisuvast maailmast, kusjuures tajus juba praegu, pärast teist kursust, selle maailma kitsenemist enese jaoks — seda, et ei suuda iialgi haarata ookeani, peab loovutama ühe ala teise järel ja lõpuks jääb võibolla lootus vaid väga kitsas piirkonnas sügavusteni jõuda. Vilma aga leiab õnnehetki oma diletantlikus pillimängus ja küllap tuleb kunagi mees, kes paneb ta põlema, ning ta realiseerib end lastes, nagu see on käinud inimsoo algusest saadik.

Heino küsis:

«Kas sa tahaksid juba Eestisse ära sõita?»

«Loomulikult,» vastas Vilma lihtsalt.

Veel mõni aeg tagasi polnud niisugusel küsimusel kahekordselt mõtet. Esiteks tahtsid kõik, teiseks puudusid vähimadki tunnusmärgid, et saab sõita. Nüüd arutlesid juba paljud selle võimaluse üle, kuuldus aga ka arglikke, kõhklevaid hääli — et kes mind ootab, ma olen sealsest võõrdunud, kas mul ongi õigust sinna minna, kui ma pole sealse elu edenemiseks midagi

korda saatnud. Või umbes nii. Viimane seisukoht väljendas rohkem kartust ja eneses kahtlemist.

Heino ja Vilma jalutasid pärast filmi koos ja vaikisid. Filmist ei olnud midagi rääkida, seda rämpsuks sõimata polnud kah mõtet, keegi oli seda valmistades ju vaeva näinud, teda ahistasid mingid nõudmised ja tema enese rumalus oli neile lahkesti vastu tulnud. Ka elu üldisi probleeme arutada tundus sama vähe sisukas kui küsida, kuidas läheb lõssivedamine.

Heino pajatas Vilmale pisut instituudi elust. Talle tundus, et neiu nagu ootas seda. Mitmed asjad olid Vilmale tuttavad, sest ta oli alati ahnelt kuulanud, kui nad sõpradega omavahel vestlesid. Heino rääkis praegu isegi teatud tagamõttega: et Vilmas huvi äratada. Ka temal pole hilja näiteks õhtukooli minna.

Kuidagi ei jõudnud Heino kõikide uskude tõdemuseni, et vaid lihtsameelsed on õndsad, et soovideta ja liigsete teadmisteta elu on kõige rahulikum ja ühtlasem — mis võiks olla su maiste päevade peamine eesmärk.

Vilma küsis sõprade järele. Heino tajus mingi meelega, et peab neid paremaks kujutama, kui nad vahest on, kuna Vilma näis seda soovivat. Mõni teine otsinuks ehk sündmustest koomilist — inimene ihkab kõige enam vabastavat, mitte aga parastavat naeru. Viimane polnud Heinole ka iseloomulik. Olid need ju tema sõbrad, ta hoidis neid, kuigi nende kooselu iseloomustas alatine vastastikune aasimine.

Heino saatis Vilma koju, jättis uksel kättpidi jumalaga. Seletamatul kombel vabanes ta selle jalutuskäigu ajal oma ängistusest. Ta oli ligi kolm kuud tassinud telliskive ja äkki ei olnud tal enam sellest ajast kahju.

Kui ta tuppa astus, näis talle esimest korda, et ema on jumekas, haigus taganenud. Ta naeratas pojale vastu.

Heino istus ta juurde, pani käe ümber piha ja ütles:

«Ma sõidan siis nüüd tagasi... sinna oma instituuti.»

93.

Lumi tuli varakult maha. Juba sügisel räägiti seda juttu Ennule ja Antonile. Et mingu nad põhjarajoonidesse metsa tegema. Siis saavad enesele ka majatäie häid palke.

Antoni meelest oli see naljajutt. Aga Enn võttis tuld. Nad olid jäänud emaga kahekesi, nüüd oli neil maja vähem tarvis. Ta ütles: võibolla tulevad poisid külla.

Mis selle majaga teha? Anton oli üksik inimene. Sellepärast oligi naljakas. Et kui lööks lossi üles. Veel vägevama, kui oli Mareki oma. Ja siis müüks maha.

Varsti lähevad eestlased siit ära. Teeks majast eestlaste muuseumi. Kellele seda tarvis on? Kes tuleb seda vaatama? Siis peaks Anton muuseumihoidjaks hakkama. Ta kaalub selleks liiga palju. Õpiks pillimängimise ära, puhuks muuseumi külastajatele vilepilli. Mõnda head eesti viisi, millel on ropud sõnad. Niisugust mõtet võis tükk aega muhelda.

Aga seda metsatööjuttu räägiti ikka ja jälle. Sovhoosil oli palke tarvis. Keda sa saadad, ikka puutöömehi. Kui palgid sedaviisi jumalamuidu kätte kukuksid, oleks ju rumal ära öelda.

Kas sovhoos ei kartnud, et Enn ja Anton istuvad rongi peale, sõidavad Eestisse? Mida nad seal ikka peale hakkaksid? Võetakse jälle natist kinni, tuuakse tagasi. Häbi ka ennast niiviisi vintsutada lasta. Parem minna siis, kui luba käes. Ega see aeg võinud kaugel olla. Kaur läks juba. Saadab igas kirjas Antonile terviseid. Ütleb, et ootab teda järele.

Aga enne lööks siia Jumalast hüljatud paika lossi üles. Nagu muinasjutus.

Antonile pidi ikka ühte juttu mitu korda rääkima. Tal oli suur mass, vähemaga ei lükanud liikuma. Kui Edith oleks ka rääkinud ja rääkinud... Aga ta oli ju sama häbelik kui Anton. Mis nad oleksid kahekesi peale hakanud?

Anton vaatas vahel väikest Ainot ega uskunud seda, mis oli kõigile selge. Kuidas sai Aino tema oma olla? Ta polnud selleks ju peaaegu midagi teinud. Päris ime kohe. Ainult üksainus tilk ja nii palju elu. Naised on ikka keerulised vabrikud. Hakka neid või kartma. Valges ei julgegi vaadata.

Kahuri Ann õiendab Antoni kallal, et aidaku ta Veebeleid. Kuidas ta ikka saab aidata? Lööks maja üles, paneks nad sinna elama. Ei tema tuleks sellega toime. Kas õiendamine jääks sellest vähemaks? Läheks veel suuremaks. Kui sa kellelegi midagi annad, tahab ta rohkem saada. Mida rohkem ta saab, seda vähem ta tunneb endal olevat. Nii on inimeste ahnusega.

Jumal on Antoniga väga halvasti ümber käinud. On valmistanud ta nii suure, et ta ei mahu raamide sisse. Anton peab kogu aeg ennast häbenema. Ta ei pääse uksest läbi. Need tehakse normaalsete jaoks.

Ema oli Antoni suuruse peale uhke. Ta oli rumal inimene. Ei saanud aru, et poeg kannatas selle all. Miks pidi just tema teistsugune olema kui teised? Kui ta oma kohmaka kerega lii-

kus, vaatasid kõik tema poole. Nagu peaks ta nüüd kohe midagi erakordset tegema.

Kui ta oleks normaalne inimene, siis võiks ta väikese Aino enda juurde võtta ja põlve peal hüpitada, aga praegu ei tule midagi välja. Oleks Aino Kauri-suurune. Noh, ja plika kah veel. Kuidas sa plikat ikka hüpitad. See pole talle ehk heagi. Tüdrukuga pead rääkima, mis sa ikka oskad temaga rääkida. Poisiga on iseasi. Tema saab vaikimisest ka aru.

Kui talv maha tuli, oli minek käes. Kahele eestlasele anti kohalik mees kaasa. See pidi olema nende brigadir. Tööd ta ei tundnud. Aga sehkendas. Las sehkendada, see oli kasulik asi. Kui oskad kirjutada, siis oskad juurde kah kirjutada. Kirjaoskamatute hulgas on sulisid vähem. Anton oskas kirjutada küll, aga seda oskust ei läinud tal kuigi palju tarvis.

Nagu Mannase Heino ütleb — oskus on hea asi ikka. Ei või iial teada, mida sa saad temaga ükskord peale hakata. Ja kui hakkad, siis vaatad ja imestad. Et on jah hea asi.

Metsatööl sai palju nalja. Rajoonikeskusesse sõitsid nad sovhoosi autoga. Seal passisid jaama taga metsalaos teist autot, mis sõidaks põhja poole. Sehkendaja sibas ringi, nemad Ennuga istusid palgivirnal. Nõndaviisi kaks päeva. Ennuga oli hea istuda, ta oskas vait olla. Kui külm hakkas, peksis Enn käsijalgu kokku. Antonil oli häbi peksta. Nagu ei tohiks niisugusel lihamäel külm hakatagi.

Siis said nad auto, mis võttis nad otsa peale. Mitte sehkendaja, vaid Enn leidis selle. Nagu otsima läks, kohe leidis. Brigadiri andis veel hõigata, et ta maha ei jääks. Anton ei hõiganud. Temal ükskõik. Las jääb maha. Kasu pole tast nagunii. Tulgu järele, kui tahab. Aga Enn ajas brigadiri soojast kontorist välja. Mees oli üsna vindine. Ennule ja Antonile ta ei pakkunud. Ütles, et oli ise teiste juures manuline. Oli laomeestele lubanud, et teeb omakorda neile välja, kui pika rublaga tagasi tuleb.

Anton jäi ka varsti vagusi. Andis sõita. Õigeid teid ju polnud. Kõik luud-liikmed raputas segi. Anton mõtles, et pärast ei leia oma organeid üles, hakka neid kokku koguma. Mõni on võibolla autokastist maha pudenenud. Nalja kui palju.

Kui nad metsa jõudsid, oli tükk tegemist, et lanki kätte leida. Taiga oli lõputu, siin polnud mingit lanki tarviski. Ainult et pidi arvestama väljaveovõimalust. Brigadir jooksis ringi. Enn ja Anton kibelesid tööle, et sooja saada. Silitasid kirvetera. Enn viilis ajaviiteks saagi.

Seedermännid olid nii jämedad, et sellise palgiga polnud midagi peale hakata. Mõnel olid veel pähklid küljes. Mändi

oli ka, aga vähe. Haraline oli teine, kuigi suure metsa puu. Ka lehisest ei saanud head palki. Seedermänd oli kõige parem.

Lõpuks nühkisid nad sae esimese tüve sisse. Puu nuttis ja lõi kõikuma. Andis ikka viilida. Harjumatu tihedusega puu. Pärast harjusid nad ära.

Nemad Ennuga saagisid, brigadir tõukas ridvaga ja lärmas. Hea oli, kui tõukas õigele poole. Vahel tuli kiil prakku lüüa või kõvasti lahti raiuda.

Aga töö oli mõnus. Oli kohe näha, mis tehtud. Laasimisega tuli vene mees ikka toime. Ja kange mõõtja oli ta ka, harva kui viltu läks. Nemad Ennuga tükeldasid puid, hunnikusse vedasid kõik koos. Ilma Antonita poleks nad küll toime tulnud. Palkidel oli tüsedust. Toores seedermänd oli tihe puu.

Nalja sai mitmesugust. Kord oli suur karjumine birgadiri higiseks võtnud, ta viskas vatikuue lumme ja tikud said märjaks. Langeva puu alla pidi ta ainult ühe korra jääma. Selleks ajaks, kui sovhoosi traktor tuli esimese koorma järele, oli neil üle poole normi tehtud. Oma palgid pidid mehed kohapeal välja valima. Paremate seast. Sellepärast oligi brigadir kampa tulnud. Suured töötegijad nad ei ole, aga saama peal alati väljas.

Kui Anton teeb maja valmis, kes paneb selle ükskord põlema? See oli veel üks asi, mille peale mõelda. Ema oli pannud talu põlema, ta ise polnud seda ehitanud. Mareki maja süütajat ei olnud tänapäevani leitud. Ei otsitudki. Kes ikka tuleb ise ütlema.

Anton polnud veel maja ehitamist alustanud ja juba mõtles mädanemise peale. Tüved lõhnasid meeleheitlikult, surm seisis suu juures. Ole kui suur puu tahes, ükskord kukud ikka jala pealt. Kui sust palki ei tehta, pead ise otsa leidma.

Inimese elu on samasugune. Mis neil vahet, puu või inimene. Ise ei saa ainult iga kord aru, kes sind saeb.

Ema oli pisikest kasvu, aga tal oli kangust. Pani talu põlema. Mis kavalusega kõik. Anton on hiiglane, aga kangust ei ole. Ei saa Edithitki võetud. Süda ei käsi. Miski ei käsi. Selline kehv süda on tal. Tegemist sellegagi, et verd suures keres ringi ajada. Tunneteks ei jää jõudu üle.

Edithi võiks ju ära võtta ka, aga targem on võtmata jätta. Naine on hea, kui teda saab harva. Loodus käsib teda vahel võtta, muidu ajaks hoopis ilma läbi.

Kuidas ta neid Veebeleid ikka aitaks? Iseasi, kui neil laguneks osmik uuesti ära. Siis võiks kohendada. Aga Anton on üks kord juba kohendanud, sai liiga hästi tehtud.

Eestlased on tore rahvas. Vahel ainult räägivad palju. Aga

teised rahvad pidavat veel rohkem rääkima. Päris hea, et Anton trehvas eestlaseks.

Metsatöö oli omajagu raske isegi Antonile. Täispalki andis kohale lohistada. Aga Anton teadis juba ette, et pärast on mõnus meelde tuletada. Ikka väike vaheldus. Nagu see pikk rongisõit. Tookord oli üks ohvitser jaamas kohmerdama jäänud, oma vagunisse ei jõudnud, tuli Antoni omasse. Kandeni Juta usutles siis teda, et kuhu neid viiakse. Mees puikles, ei tahtnud ütelda. Ju ei teadnud. Mis sest targematki, kui nad oleksid teada saanud. Juhuse värk puha. Nagu see orjaturg näitas. Nende vagunis oli üks laps sündinud. Mehed olid eemale kupatatud, naised võtsid vastu. Pärast suri üks vanainimene ära. Ütles, et võib nüüd surra, tema asemele tuli uus, ühik ei jää puudu. Vanakesel oli mure suure Venemaa plaani pärast. Anton vaatas seda nalja pealt, mis ta oskas ütelda.

Nii ongi kõige targem: vaata pealt ja võta naljaks. Mis sinu sekkumine ja jutt muudab! Mitte tuhkagi. Puud langevad ja inimesed surevad, räägi või ära räägi.

Kuu ajaga tegid nad sovhoosile tarvilikud palgid ära. Endale said kõige paremad. Ise valisid. Kui teed, siis tuleb.

94.

Varsti pärast Roosi surma oli Joosep Vaablane tulnud Leida juurde vasikalauta, keerutanud natuke maast-ilmast ja öelnud lõpuks otse: tulgu Leida talle naiseks.

Leida suu ei vajunud just imestusest lahti, sest juba eelnenud muidujutu käigus oli ta aimama hakanud, kustpoolt tuul puhub. Ometi tegi ta end imestama, nagu vähegi oskas, ning ütles nõnda:

«Sina tuled mind, vanaeite, kosima! Ise oled kogu selle õndsa aja rääkinud, et tahad head vene eite, ja sul on neid olnud üsna mitu, kõik minust nooremad.»

«Me oleme täpselt ühevanused,» kostis Joosep seepeale.

Aastatelt võisid nad ju ühevanused olla, mõlemad olid viiskümmend üks, aga naise õitseaeg on selleks ajaks möödas, mees sõnn surmani. Muidugi öeldakse, et inimene on just nii vana, nagu ta end tunneb. Häda oligi selles, et ühest küljest tundis Leida end olevat täis jõudu ja võimekust. Eriti mis puutus tööasjadesse. Naisena aga oli ta end ammu vanaks pidanud. Võibolla polnud ta ses suhtes noor olnudki. Noorus läks nii mööda, et ei märganud. Kuni ta oma täisiga mäletas, polnud ta nagu

naisterahvana arvesse võetav, oli kas äranarritud, lapsega tüdruk, kes ei tohi meesterahva poole kiigata, või väsinud tööloom, kellel ei tule pähegi kepsu lüüa. Muidugi oli ta juba tükk vanainimest, kui August sündis. Siis jätkus võitlus hinge seeshoidmise eest juba siin ning naisterahvaks olemise himud ei saanud kaugelt üle neljakümnest Leidat enam vallutada. Olnuks narr küll, kui ta läinuks nüüd veel mehele, kuigi öeldakse, et viiskümmend kaks on viimane taks.

Joosep seletas oma asja nõnda: kuni Roosi elas, ei saanud tema eesti naise võtmise peale mõtelda, venelastel käib kokkuja lahkuminek lihtsamini. Nüüd on Roosi hauas ja ta tuli Leida juurde.

Imelik küll, varem polnud ta Leida poole vaadanud, külgelöömisest rääkimata. Edevusetuuleke käis kositavast läbi, aga välja ta seda ei näidanud, ütles vaid:

«Siin on teisigi eesti naisi.»

Selle peale hakkas ta lihtsameelne Joosep loendust pidama:

«Pole siin ühtegi, keda võtta. Enesest vanemat ma enam ei taha. Kes palju nooremad, need ei tule mulle. Tärkeli Heidi ma võtaks, aga tal on omal mees, kes saadab iga kuu raha. Mannase Helga sugusele peenele prouale pole ma paariline. Niisama Juta Kandenile, kes on muidu väga kena inimene ja samasugune lüpsja kui mina. Aga meie vahel seisaks ikka vana vari, et mina olen selle alevi kingsepp, mille külje all tema oli üks uhkemaid perenaisi, peaaegu mõisaproua. Ei Juta minule tuleks. Polli Ester on hull, pole Roosist palju targem ühti. Ja ei olegi rohkem kedagi. Veebeli Edithist võiks ju ka veel kõnelda, aga tema jaoks on mul kehakaalu vähe. Nojah, nii see on. Nõnda et ma nagu tulin ikka nüüd sulle kosja.»

Selgus, et Joosep tahab teda sellepärast, et teisi pole võtta. Diplomaadijutt see just ei olnud, aga Leida ei pahandanud: aus lihtsus on etem kui keerutamine. Omamoodi oli Joosepi jutt jumalast õige. Mis suuri tundeid ta pidanuks välja pakkuma, kui neid polnud, või Leida väärtusi kiitma, mida oli kah kasinavõitu. Igal naisel on küll oma ilu, aga see vajab väljaarendamist. Igaüks seda ei oska. Teisel on jälle elu selline, et tal pole mahti ja ta ei mõista sellele tähelepanu pöörata. Ei tule selle pealegi, arvab, et tublidusest ja töökusest piisab.

Tööga rikkaks ei saa — kui see arusaamine Leidani jõudis, oli ta harjunud tööd tegema, nõnda et ei mõistnudki muudmoodi elada. Ja nüüd oli Leida elu suurelt jaolt elatud, ümber teha ei andnud enam midagi. Temal oli August, teisi mehi polnud tal tarvis. Hakka veel vanas eas jamama ühe Vaablase Joosepiga.

Leida polnud vanatüdrukuseisust kunagi alaväärsena tundnud. Igaüks ei tahagi abielu. Oli neid abielusid nähtud küll. Üks lõputu näägutamine ja närvide söömine. Üksinda palju rahulikum. Seepärast ei meelitanud teda sellest nimetusest lahtisaamine enne surma. Oleks veel prints ja kavaler, aga va Vaablane.

Nii ta siis ütleski:

«Ei minust ole sinule tulijat.»

Joosep jäi üllatavalt rahulikuks. Ta lausus:

«Sa mõtle enne järele, kui lõpliku sõna ütled. August on läinud, kauaks sul Elfridetki on. Jääd niisama üksikuks kui mina.»

Vale see ei olnud. Aga Leida ei kartnud üksindust, ta oli eluaeg osanud üksi olla. August küpses varakult, Leida laskis tal end täismehena tunda. Tema otsustas ja Leidale meeldis pojaga arutleda ning isegi sõna kuulata. Aga see oli ajutine eluluksus, Leida teadis, et ajutine. Noor mees leiab enesele mõrsja ning jätab oma ema maha varem või hiljem.

Tahtmatult mõtles Leida pärast mõnikord Joosepi kosjade peale. Elfridega ei võtnud ta seda siiski arutlusele, tädi sõnad olid teada: mine, kui õigeks pead. Joosepist ta küll palju ei arvanud. Pidas joodikuks ja joodikuid ei sallinud.

Mõtles Leida mis mõtles, aga kordagi ei kaldunud ta selle poole, et Joosepi ettepanekut tõsisemale kaalumisele võtta. Arvas, et pöörane nagu too on — tuhin lõi pähe, küll see läheb üle. Tema jääb veel narriks, kui hakkab mõtteid heietama.

Aga Joosep ei jätnud. Astus õhtuse lüpsi järel mõnigi kord vasikalaudast läbi ja küsis:

«Noh, kui kaugele sa oled oma mõtlemisega jõudnud?»

«Pole ma mõtelnud midagi,» valetas Leida. «Mis mul mõtelda on. Sa otsi enesele mõni noor ja priske vene naine, sul lõbu palju rohkem.»

Joosep ei vaielnud vastu, isegi viisakuse pärast mitte. Aga poolt ei öelnud kah. Ühe korra ainult mühatas:

«Eestlasel peaks ikka eestlane olema.»

Ise oli kõik need aastad, kui veel vene keelt ei osanudki, korranud, et tahab «kaross paabat».

Ühel õhtul aga tuli Joosep kohe teistsuguse näoga ega esitanud oma tavalist küsimust, vaid ütles kuidagi otsustavalt:

«Ma ikka tahan sind endale.»

Niisugune kindlus meeldib naisterahvale. Kaua mees ikka ootab, et teine otsustaks tema eest. Aga Leida polnud siiski valmis Joosepi otsust vastu võtma. Selles mõttes ei nihkunud asi paigast.

Kuid siis võttis Joosep Leidal ümbert kinni ja heitis ta lauda eesnurka õlehunnikule. Vajus talle peale ja hakkas pükse ära rebima. Ootamatult tuli see küll, aga ega ikka naist naljalt ära ei vägista, kui see paneb elu eest vastu. Leida oli tugev, eluaeg tööd teinud lihased veel sitked; Joosep ei olnud küll igerik mees, aga Leidast poleks ta jagu saanud. Alguses hakkaski Leida vastu, et nähku mees, pole tal enesel võtta midagi. Küllap oleks Joosepi jõud otsa saanud, kui Leida ise poleks lõpuks keha lõdvaks lasknud.

Miks ta seda tegi, kas ta oskas isegi seletada? Küllap oli õige tahtminegi pikkade aastate jooksul ära unustatud. Ihu pakitses mõnikord ja siis läks mõte Augusti isa peale, oli too missugune oli; aga Leida polnud enesele öelnud, et nüüd tahaks meesterahvast. Kui tulnuks prints, pidanuks ta Okasroosikese kõigepealt ellu äratama.

Joosep oli tõesti veel kõva mees, ega tal muidu vene naiste juures niisugust edu olnud. Pikkamööda tuli ka Leidasse eluvaim, otsekui väga ammusest unustusest imbus ähmaselt ihhu tunne, mis asi see ülepea on. See nii magusaks kiidetud vahekord mehe ja naise vahel.

Mingi suure õnneni ta ei jõudnud, aga vastumeelne see ka ei olnud.

Siiski ei näidanud ta Joosepile rõõmu. Ütles:

«Ah niiviisi sa neid naisi siis vägistadki.»

Joosep oli enesega rahul. Kohmitses oma pükste kallal ja lausus:

«Noh, ma tahtsin sulle näidata, et ma millekski ikka kõlban.»

Leida võinuks teda sõidelda, et ta käitub niiviisi naisterahvaga, keda tahab enesele naiseks. Et kas ta mõtleb ka edaspidi vägivallaga elama hakata. Aga suurt tolku poleks sellest sõitlemisest olnud, see mõjunuks võltsi teesklusena.

Selle asemel lausus ta otsekui muuseas kusagilt kuuldud tõetera:

«Tubli mees on see, kes viib naisterahva niikaugele, et too on ise nõus.»

Siis ütles Joosep välja teise põhjuse, miks ta oli seda teinud:

«Naine ei saa alati ise aru, mis ta tahab. Teinekord aitab see talle mõistuse pähe panna.»

Leida ei võinud öelda, et ta oleks pärast seda sündmust rohkem mõelnud Joosepi ettepaneku peale. Aga ta ei saanud ka salata, et mõte libises tihti juhtumile seal õlgedel ja ta elas seda nagu uuesti läbi. Ja aeg-ajalt vilksatas meeltes soov seda korrata, juba teisiti, vabatahtlikult, püüdes sellest kõigiti mõnu tunda.

Pärast seda käis Joosep laudast läbi harvem. Leida tabas end paaril õhtul isegi ootamas ta tulekut, olgugi selleks, et öelda talle oma kindel ei. Ja mitte iga kord ei esitanud Joosep oma küsimust. Või kui esitas, siis nagu mingist harjumusest ning üsna loiult.

Leida pidi juba poolnaljaks murega mõtlema, et jättis seal õlgedel endast kesise mulje, miks teine muidu näib olevat meelt muutnud. Sel juhul pidi Joosep küll rumal mees olema. Missugune naine saab tuliselt vastata pooleldi vägistamisele! Teda tuleb enne harjutada mehe ligi. Ta peab mehe täielikult omaks võtma, siis on ta see, kes ta on. Ja kui arvestada, et viimasest korrast oli üle kümne aasta möödas . . .

Aga Joosepi kosimine polnud siiski nii-öelda päevakorrast maha võetud, vähemasti Leida meelest.

Ja siis äkki, uue aasta alguses, sai Leida teada, et Joosep peab jälle pulmi, kutsub sovhoosi eestlasi kokku. Klubis olevat lauad kaetud ja isegi sovhoosi direktor peole kutsutud. Iseasi muidugi, kas ta tuleb.

Pruudiks oli Valja, suure kondiga, aga päris kena näoga naine. Joosepist ligi kakskümmend aastat noorem. Ta oli piimandusspetsialist, sovhoosi tulnud hiljaaegu. Leida oli teda mitmel korral näinud. Päris lahe inimene. Ja seejuures kindla sõnaga. Ta polnud lõpetanud tehnikumi, vaid mingid kursused. See oli uue aja tunnus, et majanditesse hakkas tulema spetsialiste väljastpoolt.

Mida leidis niisugune naine vanas Vaablases, seda andis imestada. Eks Valja olnud muidugi ka juba paras vanatüdruk, üle kolmekümne, ja kes teab, kui kirju oli ta minevik. Mõnel naisel on valu mehele saada. Kohe ise ütleb, et tahab regulaarset suguelu elada. Nagu oleks see peamine õndsus. Räägiti ka, et kui naine seda ei saa, siis varitsevad mitmed haigused. Polnud Leidal selle poolest küll häda. Terved põlvkonnad sõjaaegseid ja sõjajärgseid naisi pidid ilma läbi ajama, mehed olid ära, kust sa ikka lähed otsima, kui sul on vähegi autunnet. Hing võis küll haige olla, aga kas nad olid tõbised just selle koha pealt? Elu seeshoidmine oli tähtsam kui juhuslike meestega jahmerdamine.

Joosep paistis üsna kohmetu, kui tuli Leidat pulma kutsuma. Ütles virilalt naeratades:

«Näe, sina ei tahtnud mind. Käskisid noore vene naise võtta . . .»

Sellest ütlemisest kõlas läbi kübeke hooplemistki, mis meestele nii iseloomulik. Et näe, loll olid, lasid käest mehe, kellele tuleb ka noor ja priske.

Kus ikka sõnad — või ta Leida käskimise peale selle Valja võttis! Eks ta hoidnud kogu aeg mitut rauda tules. Et kust näkkab. Käis ehk kordamööda neid keelitamas. Või oli mõni kolmas-neljas kandidaat veel. Niisugused need mehed on ja sellist pidanuks Leida enese omaks tahtma! Pole nad kellegi omad, lehvita ainult seelikusaba ja juba nad jooksevad su järel. Kuked ikka kuked, nemad peavad oma väärt seemet terve kanakarja peale laotama.

Leida tahtis just nõndamoodi mõtelda, et ei kahetseks. Hea, et ta ei olnud Joosepi kosimisest kellelegi hinganud, satu veel naeru alla. Aga see õlgede peal olek tuli vahel kõigest hoolimata meelde. Viiskümmend kaks — viimane taks. See oli nüüd siis käes.

Kas ta läheb pulma? Muidu ei hoolinud ta trallist, aga Joosepi järjekordsesse pulma pidi ikka minema. Muidu arvab too veel, et Leida ahastab teda taga. Eks vaadaku, kui õnnelikuks ta selle naisega saab. Näib teine kõva käega olevat, tõmbab ohjad pingule, saab ehk mehike joomakiusust lahti.

Leida ei soovinud Joosepile paha. Võibolla oli õige, et läks just nõndaviisi. Pani korraks vanaeide hingekeeled võbisema. Noh, mis sellest, nüüd oli jälle rahu majas.

95.

Bertha käis väikese Ainoga iga päev jalutamas. Selleks ta veel kõlbas.

Inimene pidi liikuma. Laps liigub lustist, vanainimene peab ennast sundima.

Taluinimesele, nagu Bertha oli eluaeg olnud, näis jalutamine tühise tegevusena. Aga see oli siiski parem kui ahju ääres istumine. Istumisest tulevad tõved ja vana surmgi leiab konutaja kergemini üles kui niisuguse, kes kohta vahetab. Ega muidu kujutata surma mõnel pühapildil kondise olevusena, kellel silmad kinni seotud. Tema ei vali, vaid kobab ringi, kes käe alla juhtub.

Berha oli juba pikemat aega tõbine, aga ta kelluke tiksus vähehaaval edasi. Amalie, käbe ja kange, lamas nüüd juba ammu mulla all. See ainuke inimene, kellega heasüdamlikul Berthal oli siinses hädaorus kana kitkuda. Noortel omad mõllud ja pööramised, aga vanad peavad maailma asju tasakaalukalt ja mõistusega võtma. Ning kokkuleppele jõudma, et ühises

meeles nooremaid juhatada. Näe, Amalie ei tahtnud. Aga mis sest vanast asjast enam, olgu muld talle kerge.

Aino kasvas, oli tubli ja terve. Edith oli Berthat keelanud, et ta ei nimetaks Antonit Ainole isaks, aga salaja ütles Bertha ikka. Võibolla tuli see Edithil uhkusest või siis tahtis ta mehemürakat mõnest piinlikkusehetkest säästa. Niisugune see tüdruk oli, ta oleks Antonit kätel kandnud, kui oleks suutnud. Aga päitsete pähepanijat tast ei saanud.

Imelikku asja oli Bertha Aino puhul tähele pannud. Veel enne, kui tüdrukut hakkas huvitama, kes on ta isa, pelgas ta kõikidest täiskasvanud meestest ainult Antonit. See oli isevärki pelgus, edvistamisega pooleks. Otsekui peaks kahe-kolmeaastane tüdrukutirts seda suurt härga peibutama. Alguses oli Bertha arvanud, et see tuleb Antoni tohutust kasvust, mis ehmatab last oma tavatusega, aga siis sai ta aru, et laps nagu tajuks nendevahelist sidet. Tema arglikus edvistamises oli justkui püüdu isa tähelepanu võita, pelguses aga varjatud ettehеidet, et isa ei tegele temaga. Hiljem küsis Aino otse, kes on ta isa, sest ta nägi ju ümberringi teisi lapsi, enamikul oli isa olemas. Miks pidi Bertha valetama või muinasjuttu välja mõtlema? Seda enam, et ta oli toda Aino isevärki suhet tähele pannud. Las laps teab tõde. See võis talle ehk mõnel hetkel haiget teha, aga teadmatus pole põrmugi parem.

Sellest saadik, kui tüdruk teada sai — ta oli siis vist juba peaaegu neljane —, muutus ta käitumine Antoni suhtes veelgi pelglikumaks. Edvistamine jäi tagaplaanile. Vahel vaatas ta isa üksisilmi, aga kui see sattus vastu vaatama, siis pööras pilgu ära. Antoni vaatamine võis juhtuda vaid kogemata, tema vältis lapse pilku hoopis kramplikumalt. Ju tal siis ikka keeras mingi süütunne sees. Mitte sellest, et ta oli isa, vaid et ta end isaks ei tunnistanud.

Mida suuremaks Aino kasvas, seda vähem tegi ta isast juttu. Kes väikese inimese hinge sisse nägi, mis seal toimus. Võibolla kaitses ta end sel moel või varjas solvumistunnet. Igatahes otsejooneline ta ei olnud.

Bertha püüdis Ainoga jalutada iga päev, kui tervis vähegi lubas. Olgu suvi või talv või kevadine pori. Tüdruk oli sellega harjunud ja nõudis, et vanaema tuleks kaasa. Oligi parem, nii jäi tal vähem aega ja tahtmist koos kohalike lastega majadevahelises tolmus ukerdada. Sõbraks olid tal Angelskite lapsed, aga Simeon kippus väiksemaid kiusama.

Suvel käisid nad kõige rohkem Soolajärve kandis. Selle taga asus salapärane mets, mis kuulus kolhoosile. See oli ümbruskonnas ainuke, mis andis metsa mõõdu välja, muidu olid ikka

vaid väikesed tukad. Siin jutustas Bertha tüdrukule kõiksugu-seid asju, mida ta loodusest teadis. See oli tähtis, sedalaadi teadmisi kogutakse just lapsepõlves. Bertha tarkused pärinesid tema enda lapsepõlvest ning olid samuti vanaemalt kuuldud. Tänu oma vanaemale teadis ta paljude taimede nimetusi ja eluviisi.

Sooja ilmaga kippus tüdruk vette. Sellel suvel õppis ta vee peal püsima, ilma et keegi oleks teda õpetanud. Vesi oli nii soolane, et kandis — tüdruk pidi vaid käe- ja jalalabasid natuke liigutama —, aga kui suhu läks, siis oli kibe ja võttis läkastama. Bertha ei tahtnud ülearu keelata. Ta teadis, et see on vanaemade komme, ning soovis sellest hoiduda.

Vahelduse mõttes tegid nad retki igas suunas külast välja. Ainult surnuaia kanti püüdis Bertha vältida. See ei meeldinud talle, tegi haiget. Kui miski siin maailmas olenenuks tema palvetest või soovidest, siis kõige tõsisem oli, et ükski tema perest ei peaks sellesse paika igaveseks jääma. Keegi ei pääse surmast, aga tõeliselt pühitsetud võis olla vaid kodumaa muld. Bertha pidi seni elama, kuni pääseb ükskord sinna.

Talvised retked said kulgeda vaid teedel, kus traktor oli jälje sisse tallanud.

Ühel veebruarikuu päeval kõndisid Bertha ja Aino lautade juurde viivat teed pidi külast välja. Külm polnud eriti kõva. Siinkandis olid hangedesse tallatud kõige paremad teerajad. Suvel paistis see kant räpane, ei tõmmanud eriti, aga talvel oli päris ilus. Karjalaudad tukkusid paksu lume all ja sa teadsid nende sees hingitsevat loomade sooja elu. See nagu auras välja läbi pisikeste akende ja paksu lumavaiba katustel. Siin oli põhjust jutustada Ainole karjast ja inimeste sõprusest loomadega, sellest, mida nad üksteisele tähendasid. Tuli varjata asja kurja tagamõtet. Kui loomulik see taluinimesele ka polnud.

Sellel korral sammusid nad teine teises roomikujäljes, neid lahutas paras kõrge ja uputav lumevall, nõnda et nad ei pääsenud teineteise juurde enne, kui kusagil pöörab tee kõrvale ja sel viisil jäljed ühendab.

Aino kükitas mõne kõrgema mügeriku taha maha, mängis vanaemaga peitust.

Sel hetkel tuli lautade tagant mühinaga välja tohutu kogu ja liikus Bertha poole. Ees inimest nähes hüppas kogu üle vaheriba teise jälge. See oli Anton, kes oli metsatöödelt tagasi ja tegi endiselt lautade taga oma kiirkõnnakulisi käike.

Bertha seisatas. Siis märkas ka Aino, et vanaema vaatab midagi, tõusis püsti ning jäi harkisjalu keset traktorijälge seisma.

Antonil ei olnud kuhugi kõrvale pöörata ja ta ei teinud seesugust katsetki. Ta jõudis tüdrukuni. Bertha vaatas, mis edasi saab. Anton ei hakanud, külg ees, tüdrukust mööda pugema. Ta mühatas Berthale oma teretusetaolise mühatuse, naeratas Ainole üle näo ning tõstis ta kõrgele üles. Esimest korda. Tüdruk oli üsna kohkunud ega teadnud seisukohta võtta. Hetkeks näis Berthale, nagu oleks Anton väikese oma rinna vastu surunud. Aga võibolla see vaid paistis talle nii. Siis pööras hiiglane koos tüdrukuga ümber ja pani ta teisele poole maha.

Ja mühises edasi minna. Aino vaatas talle järele. Bertha ei öelnud ühtegi sõna, ka tüdruk vaikis. Siis hakkasid nad jälle astuma. Väike ei peitnud end enam ega teinud muudki vallatust.

Tüki aja pärast ütles ta vaikselt:

«See oli isa.»

Nii vähe on tarvis lapse õnneks. Või polnud see õnn, vaid lihtsalt erutus, mis pani väikese inimese vakatama?

On ikka hiiglane küll, mõtles Bertha. Kuidas ta kerkis sealt valge välja taustalt esile ja tuli mühinal peale nagu pilv. Mis ime, et seesugune Edithi meele ära tumestas. Kange tüdruk, kuidas ta suutis seesugust mürakat enda peal kanda.

Bertha mees oli kiitsakas, aga nobe lapsi tegema. Või olenes see Berthast, et ta jäi iga kord, kui mees pükstega lõi. Palju üle aasta ta puhkust ei saanud, kui kõht oli jälle paisumas. Väetimad võttis Jumal varases nooruses ära, tugevamad valis eluks välja. Nõnda pidi ta inimeste tõugu parandama. Ega Bertha lastel ole viga, tema on oma eluülesande hästi täitnud. Ainult kaaslastega ta lastel ei vea. Vanem poeg tuli metsast puhtalt välja, pidavat elama ühe lesknaisega, järglasi pole. Noorem poeg on siiani teadmata kadunud. Kas on kusagil metsas, suu mulda täis, või pääses välismaale. Laagrist oleks ta küllap teadet saatnud, kui hing sees... Vilmast pesamunal on ka juba aeg mehele minna, aga võtjat pole silmapiirilgi. Nii on Aino praegu Veebelite suurel perel ainus järeltulija. Kas vanaema silmad näevadki enam teisi?

Kas Berthast endast oleks Edithi asemel Antoni äravõtjat? Ega vist. Niisugused naised nad on. Tema mees polnud ka mingi lõvi, aga Berthal hakkas käest kinni ja viis terveks eluks kaasa. Liiga varakult võeti ta ära. Või oli see talle parem, et rahva vintsutused jäid nägemata?

Varsti saab seitse aastat täis, kui neid kodust välja kisti. See on piiblist määratud kannatuste aeg, nüüd peaks pöörama parema poole. Mitmed on juba kodumail. Meetalgi läks puhtalt. Oli Estrile kirjutanud, et passilauas sõimati teda väheke,

et ta oli endisest elukohast möllimata ära tulnud, aga pass anti kätte. Millega ta pidi siin möllima, kui tal polnud paberitki. Ju said nood isegi aru, et nende seadused ja korraldused on tihtipeale ilma mõtteta, üks räägib teisele risti vastu.

Kui prooviks kah Meeta kombel ära minna, mis juhtuks? Tema on siiski teises olukorras. Meeta ei andnud ühtegi allkirja, nemad aga, head lambad, muudkui sirgeldavad iga kuu.

Vilma peaks küll kiiremini pääsema, saaks kah elu alustada. Kaua ta seda vasikate lõssi veab. Lõssil ja vasikatel pole ju midagi viga, aga omaks nad ei saa. Kõiki samu töid võiks teha lustiga, aga ikka ainult kodumaal. Nõnda sai Bertha aru. Võibolla oli ta vana aja inimene. Eks ta olnudki, aastad näitasid nii, mis seda häbeneda.

Kas Edithil oleks kodupaigas kohe midagi paremat ootamas, seda ei osanud Bertha arvata. Ega Edith teisi peale Antoni näe. Küllap ikka ootab, et sünnib ime ja nad saavad paari. Kodumaal jääks see lootus vähemaks. Seda enam, et nende kodupaigad on teisel teises Eestimaa otsas. Aga ega siingi muud, ei see Anton ennast liiguta. Tema pärast poleks olnud mõtet siia passima jääda.

Ei, varsti peab see juhtuma, et nad pääsevad. Juta on oma laste järele igatsemisest ära kuivanud. Need on ikkagi võõraste juures, süda valutab. Juta ongi juba mingisuguse palvekirja kirjutanud ja ootab vastust.

Temaga koos ootavad ka teised. Kui Jutal õnnestub, siis on kõik kirjutamas. Ann räägib juba täie suuga, et rohkem kui aastaks ta enam siia ei jää.

Aga Anton ja Enn asutavad maja ehitama. Ester seletab, et küll nad müüvad selle maha, kui minek käes. Muidugi, kui on jaksu, miks mitte ennast vaevata. Iseasi, et saab loodud võõra mulla peale. Mälestuseks nende siinolemisest, nagu ütleb Ester.

Ajalehtede toon on mõnevõrra muutunud, aga mitte oluliselt. Ikka käib hooplemine ja teiste ähvardamine. Kõik ümberringi on aiva vaenlased ega saa aru, et ainus õnn ootab inimesi siis, kui nad hakkavad elama nõnda, nagu elatakse sellel maal.

Ei, Ainot peab ootama parem tulevik. Või on asi vastupidi? Et parema elu aeg on kogu maailmas jäädavalt möödas?

«Lähme nüüd tasakesi kodu poole,» ütles Bertha ja nad pöörasid ringi.

Aino vaatas mitu korda tagasi, nagu peaks käänaku tagant välja ilmuma veel üks isa.

96.

Kevadel varakult hakkasid Enn ja Anton teineteise võidu maja üles lööma. Marek käis neil kordamööda abiks. Ta maksis ehitamisvõlga ning tahtis seda teha auga. Käis ka Orgita, aga mehed ei lasknud teda raskema töö peale, tahtsid, et ta oleks niisama nõuks-abiks. Oli tal ju seitsekümmend turjal. Aga koju jääda ta ei tahtnud. Kui mehed sellest juttu tegid, tuletas neile Mart Seelmanit meelde.

Üksjagu naljagi sai selle ehitamisega. Mõlemad teadsid, et neil pole maja eriti tarvis, aga hasart püsis ehtne nagu meeste mängudes ikka. Eks ta sport olnudki. Seda kergem oli Marekil asjast osa võtta. Polnud nagu tema ehitamise aegu, et pere istus lumehanges. Ka Marekis jätkus hasarti. Kui võistlus, siis võistlus. Tema tegi kummalegi võrdselt tunde.

Võistlus ei tähendanud seda, et oleks teineteisele jalga taha pandud. Vastupidi, iga üksikasi arutati üheskoos läbi. Isegi Antonil läksid häälepaelad lahti. Ta rääkis maja ehitamise ajal rohkem kui eelmise seitsme aasta, võibolla kogu elu jooksul kokku.

Elfride kirjeldas, kuidas Anton istuvat pooled ööd üleval ja rehkendavat oma ehitust peas ja paberil. See oli tema puhul nii harjumatu tegevus, et nõudis teistelegi edasirääkimist. Nii oli eriti ehitamise alguses, loo kõige erutavamas järgus. Pärast süvenes tööväsimus, siis kulutati projekteerimise peale vähem energiat.

Ka Ennu oli tore vaadata. Ta ei tahtnud hiiglasele alla jääda, oli väga keskendunud ja vahel üllatavalt kiire. Suurel Antonil läksid kõik pöörded pikkamööda, ja kui kerkis probleeme, kulus tal aega kõhkluste peale. Aga kui tööjärg käes, võis ta looma moodi rabada.

Majad kerkisid üsna võrdselt. Kord oli üks ees, kord teine. Mareki häärberi vastu nad siiski ei saanud, kuigi tulid suuremad kõigist sovhoosi senistest ehitistest. Koolimaja muidugi maha arvatud. Seitse aastat siinset puutööd oli meestesse jälje jätnud: ehkki majad erinesid oma väliskujult kohalikest, oli nende ehitamise viis üsna ligilähedane. Ei tehtud vundamenti ega keldrit, ei mansardkorrust ega laiu' aknaid. Kuid siiski raiuti puhast nurka — seda olid nad rakendanud peaaegu kõigi omaehitatud majade puhul — ning tehti madal viilkatus, mille alust sai kasutada laepealse panipaigana. Majad olid suured ja küllalt keeruka plaaniga. Mitte siinsed kahe või kolme ruumiga ehitised.

Alguses oli Anton sehkendanud sootuks isevärki keerukaid

projekte, aga Ennu asjalikum nõu jäi peale. Lõpuks otsustasidki nad ehitada need kõrvuti asetsevad majad üldjoontes ühesugused, et mõjuksid ansamblina ning kerkiksid vägevalt esile. Siin rakendasid puutöömehed kõike seda, mida olid neil aastail töö juures õppinud, esitasid lahkumiseks omamoodi kokkuvõtte senisest.

Selliselt kujutles enesele asja Marek. Mehed ise ei rääkinud nõnda. Nemad ehitasid tõsimeeli maja, milles kavatsesid elama hakata. Vaevalt plaanitses kumbki teisigi eesti peresid ulualla võtta. Oli nagu vaikiv kokkulepe, et Veebelid lähevad Antoni majja. Vähemasti mõtlesid nii kõik ülejäänud eestlased. Jäi vaid teadmata, mida arvab sellest mees ise. Aga miks ta muidu nii suurt maja ehitas? Ju kavatses sel viisil oma vahekorda Edithi ja Ainoga seaduslikuks teha.

Marek ise poleks enam sellist tööd ette võtnud. Tema tuhin oli otsa saanud, seda võis mõnest muustki asjast märgata. Too esimene ehitustöö oli küllap ehmatusest käivitunud. Nüüd ei näinud ta enam põhjust ennast vaevata ja siia põrgupõhja midagi luua, kui pärisrahvas rakendab oma sotsialistlikku kadedust ning pistab maja põlema. Aga meestel oli ta abiks täie pingega, üksnes pisut vähemaga, kui oma maja ehitades. Ta ei pidanud öösel une ära minnes plaane tegema, vaid ehitas teiste meeste plaanide järgi, see muutis töö üksjagu kergemaks, aga ka tuimemaks.

Marek oli nelikümmend kaks aastat vana ning tundis vahel üldist väsimust. Et ei suuda enam kõike, mida tahaks, liha ei tule vaimule järele. Anton oli temast vaid kolm aastat noorem, aga tema ebamäärases kehas olid jõuvarud teistmoodi jaotatud. Mees alla neljakümne on veel täis ürgset energiat. Enn oli nende kõrval hoopis poisike, alles kakskümmend kaks.

Hulda oli ikka endine ja Marek hoidis teda. Aga kolmekümne kahe aastasel naisel oli iseteadvust palju rohkem, ta ei teinud end enam kõiges Marekist sõltuma, vaid kamandas teda mõnikord üsna kindlalt — ning järelemõtlemisel selgus, et mitte valesti. Hooldas ju Hulda Simeoni ja Silviat, juhiroll vilus sisse ning vahel kandis ta ka Mareki oma alluvate lahtrisse. Esialgu tegi see mehele nalja, tema oli majas peremees ja taevas pilvitu. Polnud paha, kui naine loodab enese peale, paljugi mis elus võib juhtuda.

Marek ei olnud tahtnud, et Hulda läheb tööle, oli otsustanud need kannatuste aastad teda säästa nii palju kui võimalik. Alguses, kui lapsed väikesed, polnudki võimalik nende juurest ära käia. Et Hulda ei hakanud kohe esimestest päevadest käima kontori man tööotsijate summas, siis ei märgatud teda

ka hiljem ajada. Aga kui lapsed said juba suuremaks, tahtis ta ise minna. Ka see oli iseseisvumise tunnus.

Polli Ester vedas suviti endiselt savi. Elvi kadus tal kiiresti kõrvalt ära, siis jäid Ester ja Oksa Mari kahekesi. Kuid Mari jõud ei pidanud kaua vastu, aastaid oli palju. Elatist pidi ta teenima, pensioni ei maksnud talle ju keegi, kodust ei saadetud midagi. Ainult väike Pille oli talle võõraste inimeste abiga kahel korral paki saatnud, nagu ta aruke võttis, hiljem küllap ununesid tal siinsed vajadused ära, kirjugi tuli väga juhuslikult. Mari aga muust ei mõelnud ega rääkinud kui Pillest, neid kahte pakki tuletas ta kaua meelde ning nuttis iga kord seda rääkides õnnest. Elatise teenimiseks aga oli ta õppinud kohalike lammaste villa niiviisi töötlema, et sai kindaid, mütse, salle, sokke kududa. Neid müüs ta sovhoosinaistele raha eest või vahetas toidu vastu.

Kui Mari jäi tellisetehasest ära, läks Hulda Estrile paariliseks. Nad said omavahel hästi läbi. Ester jutustas ja fantaseeris, Hulda lõkerdas naerda ja kiitis takka. Konti see töö Huldal ei rikkunud, ta pehme keha muutus vahest pisut pringimaks. Savivedamist aga jätkus vaid suveks, sügisel töötas Hulda vahel kuivatis, vahel jäi koju, kuidas tal just endal tuju oli. Mõnikord käis ka talvel väljas, lumerookijate salgas. Need tööd olid üsna ebamäärased, erinevalt saviveost ilma kindla normita, Hulda õppis kohalike naiste moodi seanahka vedama. Tihti möödus lühike talvine päev nii, et istuti väheke aega kontori juures, arutati külauudiseid, siis veniti suures lõunas tööplatsile, igaüks viskas mõne labidatäie, aga võis ka viskamata jätta, ja seejärel kadusid kõik vaikselt koju, põhjenduseks seletus, et seal polnud kas õiget tööd või töötingimusi. Palk oli muidugi vastav, aga osa naisi vehkis truult käia, ju neil oli seltsivajadus või tahtsid enda ees nägu teha, et on töölkäijad. Palgapäevadel käratsesid kõige voostrimad naised kõige rohkem ja lugesid oma töölkäidud päevi. Netsvetai pidi siis midagi sehkendama, et kisakõrisid mitte liialt ära pahandada, suvel kibedal ajal pidi olema töökäsi võtta.

Vahel tüütas niisugune looderdamine väga ära, siis jäi Hulda koju ja keegi ei tulnud teda otsima. Kui Marek avaldas imestust, et Hulda tahab tööinimest teeselda, sai naine pahaseks. Ütles, tema soovib, et tal oleks oma rahakopikas. Mida tal oli sellega siin peale hakata, polnud ju poes kaupa ja Marek ei keelanud iial, kui ta mingiks otstarbeks küsis. Ega temagi teeninud teab mis suuri rahasid, aga teistega võrreldes polnud ehitusmeestel häda. Orgita oli õppinud osavaks birgadiriks, oskas joonistada nii palju, kui töö vähegi võimaldas.

Talve lõpul hakkasid liikuma imelikud kuuldused. Algul ainult sosistamisi, mis näitas, et need, kes täpselt ei teadnud, ei uskunud, ja kes teadsid, ei tahtnud uskuda. Juttu oli mingitest suurtest paljastamistest, väga häbelikult läks käibele mõiste «isikukultus». Veebruaris oli peetud suur kongress. See oli nagu ikka, lehed olid juttu täis, aga ei Marek ega tema tuttavad hakanud seda uurima. Teada värk. Mõni huviline võis ju osata ka jämedate fraaside tagant välja lugeda peent poliitikat, et mis on muutunud, keda sõimatakse seekord rohkem, keda vähem, mis võib olla selle või teise hüüdlause tegelik mõte, kelle esiletõstmine tähendab mahategemist ja vastupidi, missuguse nime kandja aktsiad on selleks korraks tõusnud, kui sagedasti ta nimi läbi leheveergude vilksatab. Aga mis sellest kõigest nuhkida, kui sinust, suure masina väikesest kruvikesest, ei olene vähimatki.

Kõige täpsemaid teateid oleks saanud hankida direktori käest. Parteilastele loeti ju igasuguseid salajasi kirju ette. Direktor oli piisavalt edev ja lobisemishimuline, oleks ehk tahtnud Marekile näidata, kui palju ta temast rohkem teab ning ununevas poola keeles suudab esitada. Aga Marek polnud toda ammust konflikti unustanud ega soovinud temaga lähemaid suhteid taastada. Et mitte saada jälle jõhkralt paika pandud.

Direktor ise oli mõnikord lähenemiskatseid teinud, kuid Marek jäi reserveerituks. Kord oli Orgita ehituse juures iseloomustanud slaavlast. Tollele meeldivat käratseda, ligimest kõigepealt läbi sõimata, aga ta ei pane pahaks, kui temaga talitatakse samamoodi. Mõnele kohe meeldib: annad talle vastu lõugu ja ta on su parim sõber. Eestlane jääks niisugusel juhul eluks ajaks viha vinduma. Marek oli slaavlane, aga võibolla oli ta eestistudes midagi oma põhiloomusest kaotanud. Või ei kehtinud Orgita tähelepanek sugugi nii üldiselt, nagu ta pakkus. Igatahes ei tahtnud Marek direktoriga tegemist teha. Talle polnud Jupiteri ja härja vahekorda tarvis. Kui nad vastamisi trehvasid, rääkisid ikka mõne sõna poolakeelset juttu, aga soojust Marek sellest ei tundnud.

Või oli Marekis sügaval alaväärsuskompleks, et ei tahtnud teisele taas võimalust anda oma üleolekut tajuda? Direktori käest ta niisiis salajase kirja kohta küsima ei läinud, läks hoopis Netsvetai juurde. Netsvetai polnud suurem asi seletaja, aga ta ütles, et too kiri polevat sugugi salajane, seda võivat kõik lugeda. Et sovhoosi partorg tegi sellest saladuse — nagu ka väga paljud tema ametivennad —, tulenes sügavale juurdunud harjumusest. Igasugune demokraatiaavaldus mõjub sellistele meestele ehmatavalt, mõistis Marek ja tundis, et ei

taha partorgi käest kirja kohta küsida. Saab veel vastu muhku. Hirmud istusid sügavalt sees.

Stepist kandus ikka sama maguskirbet pujulõhna, nagu sajandeid oli kandunud, kuid rahulikku loomust häirisid inimelu närvilised muutused. Marek polnud arg, aga ka tema mõtles, et kas peab just tema olema see, kes pistab esimesena pea tulle.

Niipalju sai ta Netsvetai käest teada, et süü kõikide maa ajaloos esinenud vigade eest on veeretatud ühe mehe kaela. Mehe, kes enne oli jumalus ega olnud praegusekski, kolm aastat pärast surma, inimeste teadvusest välja tõrjutud.

Olgu selle jumalusega kuidas tahes, Mareki ja tema kaaslaste silmis polnud ta kunagi olnud muud kui türann. Tähtis oli see, et lõpuks ometi tunnistati, et on tehtud ränki vigu. Tunnistati seda, mis oli rahva enamusele päevselge. Kas ei käinud nende vigade hulka ka too massiline küüditamine, mille küüsi nad olid jäänud? Kui sügavale see enesekriitika küünib? Kas toob see kaasa ka praktilisi samme, vigade parandamist ja süüdlaste karistamist?

Kui tähtsaks lugeda viimast, on iseasi, eks toida niisugust soovi madalapoolne kättemaksuiha. Muidugi, aru võib saada ka nendest, kes ei pea oma õiguste ennistamist tõeliseks, kuni asi ei ole põhjalikult läbi arutatud ja süüdlased paika pandud. Aga praktiliselt on tähtis see, et kõik saaksid õiguse koju tagasi pöörduda. Kas võib üle selle oodatagi? Vaevalt keegi vabandab su ees. Rääkimata sellest, et makstaks kahjutasu, valuraha vintsutuste ja rüüstatud kodude eest. Solvang jääb nagunii hinge: sind on piinatud asjata, aga sina ära tee sellest välja, ole tänulik, et saad koju. Ja looda, et edaspidi piinatakse ehk pisut vähem.

Nõndaviisi ehitas Marek kuuldule heietusi edaspidise, võimaliku ja võimatu kohta. Rääkida saanuks sellest vahest ainult Orgitaga. Vanamees polnud oma endist vaimuteravust kaotanud, aga nende vaated elule erinesid siiski paljudes asjades. Hulda võttis uudise vaid teatavaks ja ütles:

«Ah sina arvad siis, et me saame varsti Eestisse tagasi? Ära ikka hõiska enne õhtut.»

Hea, et naised on nii konkreetsed ja jätavad maailmapoliitika meeste ajada.

Marek tegi juttu siiski ühe ja teisega. Ütles, mis ta ise asjast arvas. Ta märkas, et inimesed julgevad juba rääkida ka poliitikast.

Üks oli selge: midagi oli seal kõrgel üleval toimunud. Kui toimunu oli tõsine asi, siis pidi veel toimuma.

Mareki-taolistel aga jäi vaid ära oodata. Ära oodata ja tähele panna.

97.

Seela oli juba aasta otsa üliõpilane olnud, aga suvel sõtkus ikka koos Meelisega savi, et anda emale puhkust. Võibolla alles nüüd hakkas ta aru saama, et neil on tubli ema, kes oskab kõigi eest hoolitseda. Isa sai Kolõmas küll suhteliselt head palka, aga vaba inimesena olid tal väljaminekudki suuremad. Siiski saatis ta oma sissetulekutest ligi kolmveerandi ema kätte, nagu nähtus ta kirjadest. See isa, keda Seela oli väikese plikana nii armastanud ja keda ta nüüdki igatses näha. Eks igatsesid ka isa ja ema teineteise järele, aga tõid end ohvriks lastele. Kui isa oleks sovhoosi tulnud, poleks ta suutnud nii palju teenida, et lapsi koolitada. Kui ema oleks taotlenud loa sinna minna, olnuks ta lastest liiga kaugel. Siin oli ta kõigi kolme vahel kui dispetšer, jagas neile raha ning vahetas seda otstarbekalt toiduaineteks, et lapsed saaksid süüa. Oli ju neidki üliõpilasi, kes elasid ainult stipendiumist. Kaupo ütles tihti abist suureliselt ära. Teised said stipendiumi alles esimest aastat, keskkooliajal olid nad vajanud nii üüri- kui söögiraha.

Kui lapsed ülikooli astusid, tuli uuesti päevakorda ema sõit poolteist korda nii kaugele Eestist, kui ta praegu oli. See hirmutas, aga ema oli säilitanud oma uljuse ning oleks kõhklemata sõitnud, kui poleks ikka visamalt liikunud jutud, et varsti saab Eestisse. Nad isaga tulevad üks ühest ja teine teisest kohast ning saavad kodus kokku just nõnda, nagu olid lahku läinud. Oma kirjades kirjeldasid nad pikalt, kuidas isa sõidab rongiga mööda ning ema astub samasse vagunisse ja nad tunnevad teineteist otsekohe ära, kuigi nii palju aastaid on mööda läinud ja nemad läbielatust muutunud. Lapsed aga tulevad järele kursuse lõpul, Meelis läheb Tartu ülikooli, Seela põllumajandusakadeemiasse metsandust õppima ning Kaupo polütehnilisse instituuti. Kaupo lõpetas tänavu tehnikumi ja suunati Kuzbassi tööle. Sovhoosi puhkusele sai ta napilt kuuks ajaks.

Võibolla juhtubki kõik kunagi nii, aga praegu ei paistnud veel sellist võimalust. Isa oli teinud mingi taotluse Liidu peaprokuröri nimele, ent sellele polnud veel vastust.

Kõik need lootused olid nende pere seisukohalt väga oluli-

sed, kuid Seela pidi oma häbiks — või polnudki see häbi — tunnistama, et tal jätkus veelgi tähtsamaid probleeme. Noor inimene elas omaenese elu, tema kujutluste tulevik seisis ülejäänud perekonnast juba suuresti lahus.

Seela oli olnud terve aasta õnnelik. Ta oli üliõpilane, ta oli välja rabelnud sovhoosist, ja mis peaasi, ta oli Heino läheduses. Iga vaba hetke veetsid nad koos. Aga mõnikord pani Seela väikese kibedusega tähele, et segab sõpradel omavahel olla. Poisid olid kahe aastaga harjunud ühes elama, oma meestejutte rääkima ning vigureid tegema, Seela juuresolek tingis nende eluviisis muudatusi. Seela võinuks ju olla võrdne kamraad teiste seas, aga see polnud päriselt võimalik. Ta oli Heino tüdruk, õigemini naine, ta ei saanud samal ajal olla tema sõprade sõber võrdsetel alustel. Ehk lühidalt öelda: ta ei olnud mees. Võrdõiguslikkus oli tore asi, seda oli hoolega kultiveeritud, aga mehed jäid siiski meesteks ja naised naisteks. Õigel mehel oli väga hea olla naisega, kuid ta tahtis ka meeste seltsi. Seela oma noores tulisuses ei soovinud seda mõista. Ta mõistis, aga ei soovinud. Ega saanud midagi parata, et armukadedusekurat kippus teda kiusama.

Seela oleks võinud oma koosolemisi Heinoga targalt doseerida, ent kust seda tarkust võtta, kui süda igatses Heino järele, ta oleks teisele kas või tasku pugenud, et ainult kogu aeg tema juures viibida. Hea, et Heino oli nii korrektne ja kohusetundlik ning liigsusest ei kasvanud välja kaugenemist.

Kõigest hoolimata polnud Seela olukorraga rahul. Nad olid nüüd juba hulk aega elanud kui mees ja naine, Seela oli riskinud rasedaks jääda, kuigi hea Heino hoidis teda; ta oli üheksateistkümmend aastat vana, varsti kakskümmend, nad võinuksid Heinoga lõpuks oma vahekorra nii-öelda seaduslikuks teha. Seela igatses valget loori, pidulikke marsihelisid, pruudikimpu ja kuldset sõrmust. Nagu iga normaalne tüdruk pidi neid tema meelest igatsema. Ent siinsetes oludes abielludes ei kasutatud neist atribuutidest ühtki, pandi vaid nimed kirja ja kuulutati noorpaar seaduse ees meheks-naiseks. Sellepärast Heino naeriski, et tuleb Eestisse minek ära oodata, seal saab asja pidulikumalt korraldada. Kirikus, lühtrite põledes, jumalasõna harduses, jah-sõna ja kinnitava suudlusega. Seal poleks see lihtsalt üks asjalik akt, vaid sündmus, mis võtab südame põksuma.

See oli õige ning romantiline ja Seela oligi valmis ootama. Ta uskus ju igat Heino sõna; kõik, mis too rääkis, oli õige, just nii pidigi toimima, kuidas plaanitses Heino. Seela oli küll iseseisev, aga kui asi puutus Heinosse, polnud tema otsustavu-

sest jälgegi. Ometi näris teda kartus, et kui nad pääsevad tõepoolest ükskord Eestisse, muutub maailm järsult. Otsekui vesi pääseks paisu tagant valla. Ümber Heino on hulgaliselt eesti tüdrukuid, üks parem kui teine, pole tal enam ainuke Seela, see võimalus võimaluste olematuses. Muidugi on Heino väga kindel poiss, aga ikkagi. Seela on üks Siberis sirgunud tüdruk, küllap üsna tahumatu ja osavusetu olevus seal paremates tingimustes kasvanud neidude kõrval.

Enda pärast kartis Seela vähem, aga teda puudutas ebameeldivalt seegi kujutlus, et tema ümber koguneb keni poisse ja ta lööb kõikuma. See oleks alatu ja Seela ei tahtnud end proovile panna. Sellepärast olnuks siiski parem, kui nad poleks lükanud asja edasi.

Muidugi, kuni Seela käis veel keskkoolis, oli mööda läinud tervelt kaks õppeaastat, piisav prooviaeg, mis näitas, et Heino polnud hakanud oblastilinnas ringi vaatama. Ja ka Seelale polnud maailmas ühtki teist poissolevust olemas. Aga ikkagi, ikkagi. Hing igatses kindlust.

Nad käisid Meelisega kahekesi savi sõtkumas sellepärast, et nii soovis ema. Kumbki oleks ka üksinda selle tööga toime tulnud, kuid õhtuks oleks siis olnud kenakesti väsinud. Meelis plaanitses mõnd tasuvamat täismehekohta võtta, et talveks lisaraha teenida, aga midagi ei puutunud ette. Seni vahetasid nad Seelaga teineteist välja, Meelis käis võrkpalli mängimas, Seela Heinoga jalutamas. Nad tegid vahel pikki retki ja hullasid vabas looduses, nõnda et Seela oli sellest mõnikord rohkem väsinud kui savisõtkumisest. Mehed olid teistmoodi loodud, nemad ei väsinud sellest.

Kui Kaupo sovhoosi jõudis, pahandas ta: kui kaua nad mõtlevad isa seljas liugu lasta? Kas tal on vähe vintsutusi olnud, nüüd peab täiskasvanud lapsi toetama! Tema ise läheb varsti kaevandusse tasuvale tööle ning hakkab kummalegi üliõpilasele saatma sada rubla oma palgast. Aga selleks peavad nad suvel tõestama, et mõtlevad natuke ka ise. Kaupo lubas Meelisele töö otsida.

Nii oli Meelis võibolla viimast päeva telliskivitehases. Varsti pidi tulema Heino, siis jätab Seela venna saviauku lõpetama.

Kaupost võis peatselt väike ülemus saada, ta oli juba praktikatel kamandamist õppinud, sellest kasvas enesekindlus. Ta ise kavatses selle napi kuu, mis sai kodus olla, tasuta tööd teha: minna Marekile käealuseks ning õppida puutööd. Tuleb elus tarvis, arvas ta. Marek toimetas endiselt kordamööda Ennu ja Antoni maja juures. Seda peale lõunat. Hommikupoolikul ehitasid mehed sovhoosile kuuluvat maja traditsioonilisel viisil

ning said selle eest palka. Nad tegid üsna lühikesed päevad, ainult Orgita jäi kauemaks nokitsema, et oleks näha: ka siin käib elu. Pärast tuli temagi teiste juurde. Et mehed varastasid tööaega, polnud juhtkonnal teadmata, aga töödejuhataja ning valitseja olid kokku leppinud, et las olla, lõpuks saavad ka Ennu ja Antoni majad sovhoosile, kui mehed võtavadki nende eest kord mingisuguse summa. Sellest oli olnud ääri-veeri juttu. Ülemustel oli isegi valmis mõeldud, mis nendest majadest teha. Ühest saaks väikese lisatööga uue meierei, teisest leivatehase. Praegune hoone oli mõlemal igerik, aeg nõudis sellistegi asutuste laiendamist. Miks sovhoos ei ehitanud spetsiaalselt, oli raske ütelda, aga kui nähti, et kaks kogemustega ehitusmeest rajavad niisugused vägevad majad, tuligi see idee. Netsvetai ütles:

«Nagunii sõidavad eestlased ära, niipea kui võimalus avaneb. Kas nad jõuavad nendesse uutesse majadesse sissegi kolida.»

Niisiis oli plaan juhtkonnal läbi mõeldud: nad saavad suhteliselt odava hinna eest vajalikud hooned, seega kasutavad meeste tarmuka võistluse ja võimed hästi ära.

Selle mõttekäigu oli Kaupo välja nuhkinud ja meestele edasi rääkinud. Anton ainult muigas, Enn ütles, et tema kolib küll sisse. Kas või ühe päeva laiutab enese ehitatud majas. Kui homme antaks luba, lükkab tema ärasõidu edasi, teeb maja valmis ja kolib pidulikult sisse. Eks siis näe, kas tahabki üldse lahkuda.

Puutöö õppimise seisukohalt oli Kaupol ükskama, mis majadest saab. Marek oli kannatlik õpetaja ning üht-teist tasus ka Ennu ja Antoni pealt vaadata. Orgita aga rääkis üldisemaid asju, kui nägi tänulikku kuulajat. Sellest, kuidas kusagil maailmas ehitatakse. Mida tingivad kliima, kohalikud materjalid ja seletamatul viisil väljakujunenud ilumõiste. Ta pidas terve loengu sõrestikehitisest, joonistas mullale ning tegi puust ette. Vahel kogunesid ka teised kuulama ja kirusid pärast, et olid aega raisanud.

«Ärge kiruge midagi,» ütles neile Orgita. «Varsti lähete Eestisse, ega te seal hakka niisuguseid onne vorpima.»

Teised leidsid, et Orgita on vanaduses liiga palju targutama hakanud. Heino kaitses teda endiselt. Ta ütles, et vanu tasub alati kuulata. Kui nad kordavad midagi ülearu palju, siis peab ka selle taga põhjus olema. Kaupo aga ei kannatanud korrutamist, läks kärsituks.

Heino oli ka suvel vaimselt tegev. Ta luges erialast kirjandust ja koostas ühe õppejõu jaoks ülevaadet. Õppejõud pidi Heino kokkuvõtet omaenda seisukohtadega täiendama ning

avaldama teadusliku tööna. Heinol oli temaga kogemusi: ta oli ühe ülevaate juba teinud, see läks avaldamisele peaaegu ilma muudatusteta. Nuriseda ta siiski ei tahtnud. Tema oli alles kolmanda kursuse tudeng, teine teaduste kandidaat. Heino võis vaid uhke olla, et suudab sellisel tasemel esineda. Õppejõud tõi kirjandust, tal oli hea nina, ikka leidis Heino midagi asjasse puutuvat. Juba hakkasid siinkandis liikuma ka võõrkeelsed teaduslikud ajakirjad. Õppejõud käskis Heinol õppida saksa keele kõrval inglise keelt, et ajakirju lugeda.

Nagu Seela aru sai, tundis Heino end olevat õigel teel. See, et õppejõud maksis talle võrdlemisi nigelalt, ei huvitanud Heinot. Tulevikus peab Seela nähtavasti ettevaatlikult asjasse sekkuma, et tema teadlasest ohmukene ei saaks majanduslikult liialt lüpsta. Tegemist on ju perekonna tuludega.

Aga enne tuli perekond kaljusele pinnale luua. Mida enam upub Heino suurde teadusse, seda parem on Seelal teda läbi elu juhtida. Päris meeldiv perspektiiv.

Tuligi Heino telliskivitehase juurde.

«Lõpeta nüüd see õnnetu savi ära,» ütles Seela Meelisele. «Me kõnnime väheke ringi.»

«Ei lähe läbi!» protesteeris Meelis nagu ikka. «Ma tahtsin minna palli mängima. Kuulete, juba taotakse. Mis teil endil viga siin savi lõpetada? Ükskõik, kus te kudrutate. Võite savi peal ka püherdada, hea pehme. Seda pole te kindlasti veel proovinud.»

«Ära seleta nii palju,» ütles Seela lühidalt. Ta mõtles lisada: püherda ise kui tahad, ma saadan Nastja su juurde. Aga ei lisanud. Heino juuresolekul pidi ta sõnu valima, ikkagi tulevase teadlase naine, ei või igasuguse labasusega kaasa minna.

Nastja oli härra direktori vanem tütar — härra direktoriks nimetas Meelis tõgavalt brigadir Sergeid. Aastat kuusteist vana tüdruk käis Meelist piilumas ja poiss oli sellest natuke kohevil.

Missugused olid venna kogemused daamidega, seda ei teadnud Seela kuigi täpselt. Vahel pildus poiss vaimukusi, mis olid ilmselt laenatud. Nagu see, et kõiki naisi kätte ei saa, aga selle poole peab püüdma. Või et naine on saladus, mille lahenduseks on rasedus. Tegelikult tundus, et Meelis on oma nilbustele vaatamata häbelik rüütel, kes ei kahtle mehe ja naise võrdsetes õigustes ja võimalustes. See oli roosalt lapsik seisukoht isegi Seela meelest, aga ilus ikkagi.

Seela ja Heino võtsid suuna sootagusele metsale ega teinud Meelise proteste kuulma. Ega need olnudki väga tõsiselt või tigedalt esitatud. Võibolla oli see tal viimane õhtu savi sõtkuda,

homme viib Kaupo ta kraedpidi mehisema töö peale, nagu oli ähvardanud.

Hea oli Seelal kõndida koos Heinoga. Ükskõik kus. Looduse eriline ülevus või kaunidus polnudki oluline.

Loodus oli siin nigelavõitu küll, kui võrrelda Eestimaa lopsakusega või isegi oblastilinnast põhja poole jäävate aladega. Kõrbes või tundras polnud Seela käinud, seepärast puudus tal võrdlus stepi kasuks. Siinne maa oli sadade kilomeetrite kaupa täiesti sile ning ühetasane, isegi sinisel silmapiiril ei kõrgunud ainsatki küngast. Igerik ja harv stepirohi kõrbes suve keskpaigaks kollaseks, harvikult paiknevad kased salus tundusid loiud ega pakkunud kuigivõrd varju. Maa hingas enesest soola ja sünnitas kirbe veega järvi. Selle seitsme aastaga oli Mõrujärv üsna ära kuivanud, Soolajärves oli veel vett, kuid vähem kui nende siiaasumise päevil. Järvede põhjas paljandus põlluks kõlbmatu valkjas maa. Loomad ei tahtnud soolakat pinda lakkuda, nähtavasti oli ka taimedes soola piisavalt.

Tumesünkjate laugastega soo oli siinse looduse jaoks kui õnnistuse paik, selle magedat vett ümbritses lopsakas rohelus, aga sõbralikku varju inimesele polnud ka siin kuigi palju.

Siiski leidis armastus enesele pelgupaiku. Seela ja Heino ei läinud suvistel jalutuskäikudel tagasi samadesse kohtadesse, kus nad olid juba olnud, vaid otsisid uusi. Nad mõtlesid vahel, et on terve ümbruse oma intiimsusepesadega ära märkinud. Nende ühtesaamised ei juhtunud vabas looduses mitte sellepärast, et neil ei olnud kusagil olla — Seela juures pakuti neile alati võimalust kahekesi jääda, ehkki mõnevõrra ebamugav oli siiski, kui teadsid kedagi viibivat õhukese eesriide taga või nende pärast kuskil aega parajaks tegevat. Aga nad olid noored ja tulised, ning kui nad nõndaviisi kõndisid, tuli kõik iseenesest. Vahel läks Heino hoogu tarka juttu rääkides, otsekui peaks tütarlastegümnaasiumis loengut, ja siis meeldis Seelale teda peibutada ning oma tarkusest välja tuua. See oli tema võim Heino üle, miks ei pidanud ta seda kasutama? Ta ei teinud seda arvestavalt või külmalt, vaid läks oma narritamisest ise rohkem põlema; talt nõudis päris pingutamist, et teist natuke kiusata ning moepärast tagasi tõrjuda.

Kui nad olid jõudnud seisundini, et hakkasid oma armuühenduses haripunkti jõudma, haaras Seelat mõnikord kainusehoog — või oli see eelneva narritamise jätk — ning ta küsis:

«Millal sa mu naiseks võtad?»

Vahel vastas Heino: aga sa oled ju mu naine. Siis võis Seela jonni edasi ajada.

Täna ütles Heino väikese etteheitega:

«Sa pead sellest alati just niisugusel hetkel rääkima!»

«Niisugusel hetkel on selleks ka pisut põhjust. Kas sa ei arva?» õrritas Seela.

Aga Heino ei hakanud rohkem rääkima, vaid tegi, mis tal teha oli, õnnis tühjus tuli lainetena üle Seela ja ta unustas oma küsimuse.

98.

Särgede pere oli alles suvel kolinud sovhoosikeskusesse ja nüüd puhusid uued tuuled.

Kolimiseasi tuli sellest, et Netsvetai läks ühte uude majja ja tema päris korralikku elumaja pakuti Voldemarile. See oli Anton Netsvetai enda soov, kuigi tal polnud teise farmiga asja, seal oli oma valitseja. Too oli pahane, et Netsvetai tõmbab tema töötegijaid ära.

Voldemar oli kõhelnud, tal oli hirmus raske elukohta vahetada.

«Sa tulid vist isegi Siberisse vastumeelselt,» nokkis Heli ta kallal.

«Kes seda minu käest küsis,» ühmas Voldemar, võtmata Heli sõnu naljaks.

Heli oli hea mehe saanud, aga eks tal olnud ka puudusi. Majas püsis kodurahu, Voldemar polnud veel kordagi häält tõstnud, vist ei osanudki seda teha, Heli paha tuju porisemised oli ta vaguralt ära kannatanud. Heli hoolitses ta laste eest, ei teinud vahet nende ja omade vahel, maja ei olnud just kõige paremas korras, aga sõnniku sisse uppumise ohtu polnud, pesi pesu, tegi süüa, mida ikka naisest tahta. Voodis jäi teda Voldemarist ülegi, kuigi Heli võis oma kogemustest ütelda, et ägedamat meest pole tal olnud. Väliselt oli ta vagane, aga selles asjas tihedasti ametis, mis paistis ka lastekarja pealt välja.

Leiger oli Helil alles rinna otsas, kui kolimiseks läks. Lembe oli kahene, Lembit neljane. Pere oli neil tõesti suur ja maja ähvardas iga hetk kaela kukkuda, kaua sellele ikka sai tugesid alla panna.

Sellepärast vihastasid Voldemari kõhklemised Helit kangesti, mees sai ühe sauna teise järel. Tema, näe, oli oma farmi patrioodiks hakanud. Tea, kas sellepärast, et oli siin natuke aega brigadir olnud ja selle ameti peal kolinal läbi kukkunud? Kui oli patrioot, eks siis ehitanud uue ja vägeva maja nagu Polli Enn. Isegi tossike Anton tuli sellega toime.

Voldemarist saadi alles siis jagu, kui ka suuremad lapsed

otsustavalt Heli kampa lõid. Leili oli juba üheksateistkümneaastane preili ning eesrindlik naiskombainer, aga tema patriotism lubas küll ühe lobuküla teise vastu vahetada. Luule oli kuueteistkümnene nähvits, tema oli kõige sõnavõtlikum ja Voldemar kartis teda rohkemgi kui Helit. Võõrasemaga sai Luule hästi läbi, tüdruk usaldas Helile oma südamesaladusi. Vanemat õde aga kippus nokkima, nõnda et sellel olid vahel pisarad silmas. Linda oli alles üheteistkümnene, iseloomult tasane nagu isa, ja teda peres ei arvestatud. Kuigi Linda mäletas oma ema ähmaselt, oli ta ainus, kes teda meelde tuletas, jutustas salaja, nõnda et Heli ei kuuleks, vanematele õdedele emast kõiksuguseid lugusid. Need ei kuulanud, pidasid seda lapse fantaasiaks, mida see ju oligi. Too ema oli nendes lugudes peaaegu ingel või kuninganna. Ilma et Linda oleks tahtnud, astusid need jutud Heli vastu, sest tema elas igapäevast ränka tööelu, polnud nende ees ei ingel ega kuninganna.

Helil ja Voldemaril oli üks ühine hea omadus: nad olid muretud. Nad ei pidanud elu raskeks ja siis see ei olnudki raske. Sellest muretusest sündisid ka nende lapsed. Neid oleks vist igal aastal tulnud vähemasti üks, kui Heli poleks kõiksugu naistekavalusi kasutanud. Voldemari peale ei saanud sugugi loota, tema oli selles asjas pidurdamatu. Ja kuigi ta pidi kõvasti pingutama, et kõigile ninaesist hankida, võttis ta iga uue lapse sündi rõõmuks. Seda enam, et kaks nendest olid poisid.

Ka Helil polnud laste vastu midagi. Voldemari eelmise naise vari ei kummitanud teda, kui Linda luulelood maha arvata, aga tal püsis südamesopis soov, et Voldemaril oleks temaga rohkem lapsi kui eelmise naisega. Iseenesest oli see ju arutu, aga salasoovide vastu, mis sinu sisse pesa teinud, on raske võidelda. Nüüd oli viik ja polnud võimatu, et Voldemari kange seeme murrab Heli kavalusest veel üks kord läbi.

Heli polnud kunagi eriti mõelnud eesti rahvale, aga väike salauhkus oli tal oma laste üle ka selle koha pealt, et just tema on see, kes rahvaarvu suurendab. Näe, Marek ja Hulda hooplesid kunagi ja lubasid sovhoosi väikesi eestlasi täis külvata, aga pärast Silviat pandi taba ette. Heli käis Huldat pinnimas, aga Hulda ütles, et nad ei hoidvat üldse, loodus ise on neil selle asja nõnda otsustanud.

Iseasi muidugi, kas Heli vägilasenimedega poistest tulevad siin võõramaa põhjas just eesti mehed. Heli ei osanud selleks ka mingeid pingutusi teha, ta pidi neil kõigepealt elu sees hoidma. Rahvuse peale ta, jah, eriti ei mõelnud. Mõtles, et peaasi on lapsed üles kasvatada, küll nad siis valivad enesele

ise rahvuse. Olid nad ju eestlastest sündinud, kodus räägiti eesti keelt, eks see pidi natuke suunama.

Hoopis tähtsam kui rahvus oli Heli meelest vana Netsvetai elumaja. Voldemarile löödi tuul saba alla ja kolimine sai teoks. Esimest korda siinmail oli Helil nüüd suhteliselt korralik elamine. Isegi edevus lõi temas välja ning ta tuhlas ema Roosi riidekottides, leidis sealt linikuid ja vaipu, veel Roosi ema ja emaema näputöid. Need olid paras jagu pehkinud, aga Heli võttis mõnikord ööajast lisa ning valmistas koos Luulega nende eeskujul uut kodukaunistust, nad tikkisid, pilutasid ja tegid ristpistet.

Kui Heli oli räbalate järel käinud, oli isa öelnud, et need kuuluvad nüüd Valjale, kelle vana oli sedakorda naiseks võtnud. See ütlemine vihastas Heli korralikult välja. Olid ju riidetükid ning nende valmistamise oskus ja ilumeel läinud emalt tütrele läbi paljude põlvede, mida oli ühel Vaablasel selles asjas üldse õiendada. Õnneks oli vene naisel rohkem mõistust, tema sai Helist aru. Ega ta neid asju vist himustanudki, need olid talle väljanägemiselt võõrad. Ta oli vanamehe ja enese ühise voodi teistsuguste pitsidega ära ehtinud, oli nende valmistamise kunsti oma esiemadelt pärinud.

Pealegi ei kõlvanud need riidetükid peale ühe villase saaniteki, mille Heli seinale vaibaks naelutas, tõesti enam kuhugi. Kui ta oli snitti võtnud, võis need rahumeeles prügimäele viia või vanale Vaablasele tagasi anda.

Lahkhelist isa ning tema uue naisega ei saanud asja, puhuma hakkasid hoopis isemoodi tuuled.

Pärast seda, kui isa oli abiellunud, kiitis ta oma noort naist kõigile just nii, nagu see tema vaimule ja kõnepruugile passis. Ta ütles:

«Vaat nüüd olen ma õige mära saanud.»

See oli tema keeles suisa ülistamine. Et naine lõi vanamehe joomisele korrapealt punni ette, seda tuli Heli meelest küll teeneks lugeda.

Veel teatas Vaablane omadele, et tal nüüd nii väärt eit, et tema ei mõtlegi Eestisse minna. Aga Valja näis õige nutikas olevat. Eestlaste vastu tundis ta vähe huvi, aga päris nende käest elu kohta Eestis. Eks ta saanud siis muidugi kiidusõnu kuulda, kuigi nendel kiitustel oli mineviku maik man.

Vene naise ettevõtlikkusega hakkas Valja siis asja ajama, et nad kõik saaksid Eestisse sõita. Algul proovis ta vanale peale käia, aga nägi kiiresti ära, et sellest ei tule midagi välja, ning läks ise komandandi juurde konsulteerima, kuidas vajalikke pabereid koostada. Miks tal oli seejuures tarvis ka Särgede

suurt peret oma hoole alla tõmmata, jäigi Helile arusaamatuks. Kas tuli see autundest või oli mängus omakasu, mille olemust Heli ei mõistnud ära arvata.

Mõne aja pärast saabus teade, et Valja võib koos oma Vaablasega sõita kuhu tahes kogu suure impeeriumi piirides. Voldemari täiskasvanud laste kohta ei olnud midagi öeldud, aga teda ennast ei tahtnud Eesti vastu võtta. Mis verised kuritööd võisid sellel rattapainutajal hinge peal olla, ta ei teinud ju kärbselegi liiga? Kuidas ja mida oli vaadanud tüdinud pilguga ametnik oma raudkappe täitvatest toimikutest, jäi saja seinaga varjatuks.

Et Valjal polnud plaanis kohe sõita, ei jätnud ta asja niisama, vaid lähetas teele uusi pabereid ja taotlusi Voldemari ning Heli nimel. Paberist nooled olid ainsad, millega oli lootust toimikute kõvu kaasi purustada siit abitust paigast. Selleks pidi neid teele saatma järjest, haralises asjaajamises ei teadnud kunagi, milline paberinool tabab õiget kohta.

Mismoodi need asjad käisid, mis olid nonde asjameeste nimed, keda piimandusespetsialist oma õnge otsa püüdis, sellesse ei üritanudki Heli süveneda. Temal oli tegemist ühe lapse imetamisega ja teiste karjatamisega, see oli elu ise, jahtigu paberitega, kes sellest lõbu leiab. Heli ei hoolinudki praegusel hetkel väga, mis tema sõidust peaks saama. Talle oli antud kobe elamine ja ta tundis vahest esimest korda end naisena, kes tahab ehtida kodu oma perele. Kui välja arvata kauged ajad kodualevis, mil ehtimise jämedat otsa hoidis ema Roosi, olid Heli plaanid jäänud rohkem unistusteks; need olid olnud seotud kodutute punkrivendadega, kes polnud läinud metsa mitte sõdima, vaid pelgu kinnivõtmise eest, mis oleks neid tabanud.

Helil oli suur pere ja kange abikaasa ning ta oli eluga rahul. Aga ei saanud midagi parata, et mõtles aeg-ajalt Kaspari peale. Eriti kerkis see üles seoses Kaja sõiduga sinna, kus Kaspar oli praegu sunnitud viibima. Kaja läks kellegi juurde, keda ta ei tundnud, teda ootasid ees suured pakased ja tundmatus, aga mõnel hetkel kibeles Heli meel sedavõrd, et ta oleks ilma mõtlemata Kajaga kaasa läinud, ning end mehise Kaspari kaela heitnud.

Heli oli alles kakskümmend seitse aastat vana, aga elust juba paras jagu räsitud. Küllap sagedaste sünnituste tõttu oli ta keha ära vajunud ja tal ei olnud enam noore naise jumet. Vahel uuris ta end peeglist ning korraks-korraks tuli tagasi endine silmade sära ja siis oli ta jälle ilus Vaablase-tüdruk, aga samas võttis väsimus võimust, nägu oli loppis ja pruuni-

kollaselaiguline, ta oli uuesti Särje-vanamoor. Vahel kaotas mõte ta ümbert kõik selle, mis tõeline, siis ei olnud tal lapsi ega seitset rangipaari kaelas, ta lendas vaba linnukesena Kaspari juurde ning alustas kõike otsast.

Niiviisi hullult unelnud, sundis ta end kainelt mõtlema ning nägi siis endast kolm-neli aastat vanemat Kasparit, kes on tulest ja veest läbi käinud, samasuguse väsinud olevusena nagu ta ise. Ja kui nad siis suudaksidki tiibu soputada ning suled kohevile ajada, kulgeks elu ikka sama rada mööda. Kireöödest sünnivad lapsed, kes nõuavad ninaesist ja kehakatet ega küsi su tüdimusest, vaid vaatavad nõudliku pilguga otsa, et miks sa siis tõid mind ilmale, kui sa ei taha minu pärast vaeva näha. Palehigis pead sa oma leiba teenima, ütlesid vanasti kirikuõpetajad kantslist. Kas neid ongi enam Eestimaale alles jäänud või vaevlevad sunnitööl?

Üks nendest oli Kaspari onu. Kasparil oli uhke suguvõsa, aga ta tahtis kingsepatütart. Küllap oli suguvõsa laiali pillatud, mida uhkem, seda rohkem. Aga ka kingseppi polnud aeg säästnud. Ühed kingissepad kerkivad kord möllust esile ja on kangelased, samas aga vajuvad ajaloo saasta ega tuletata neid isegi mõnituseks meelde.

Heli elas lihtsat elu ja sellest piisas talle. Mis kasu oli kodumaa peale mõtlemisest, mitte palju enam kui õhkamisest kange kurjategija Kaspari järele. Sellepärast ei vaevanud ta end Valja sekeldamistega, tuleb mis tuleb. Saab sõita, on kena, natuke tüli ja sabinat ka. Ei saa, elab samuti ära, nagu on seni elatud.

Ühel päeval aga saabuski teade, et takistusi ei ole. Nüüd tuli hakata tõsiselt mõtlema, mis saab elust edasi.

Voldemar muidugi kahtles. Ta luges nappi ning juba bürokraatliku loomuse tõttu segast paberit edaspidi ja tagaspidi ega uskunud, et selle põhjal võib julguse kokku võtta ning Eestisse sõita. Oli kuuldud juhtumeist, kus mehed olid pärast kinnistumist, kõik volikirjad taskus, kodumaale sõitnud, seal aga oli öeldud: minge, kust tulite. Suure surmaga oli siis saadud end Lätimaale sisse möllida.

Voldemar, ettevaatlik hing, kartis Lätimaad peaaegu sama palju kui Siberit. Kuhu ta läheb oma lapsekarjaga uitama mööda võõraid paiku, kus sind keegi ei tunne ega toeta. Siin olid selleks korraks jalad põhjas, mine ja lase ennast jälle ilmamere tormidest õõtsutada. Elatud on peost suhu, pole rahakopikat, millega uut elu alustada. Keegi ei lao seda sulle seal peo peale, et aitäh, hea mees, et tulid, küll on lätlased sind pikisilmi oodanud oma võssakasvanud põldusid raadama. Pole

sellisele väele reisirahagi võtta. Siia tõi riik oma kulul, aga nüüd pole tema asigi, sõida tagasi kuidas tahad, temale parem, kui jääd siia. Kuigi Voldemar oli arvatud kurjategijate kilda, meeldis talle riigiga hästi läbi saada, isegi brigadiriametit võttis ta selle nimel pidada.

Helil polnud ka Lätimaa vastu midagi. Kodualev ei olnud lõunapiirist kuigi kaugel, nooruse pöörasuses sai kambaga paar väljasõitu tehtud Lätimaa pidudele. See oli samasugune kui Eestimaa, kuigi lätlased ehk ise arvasid, et seal on puud suuremad ja rohi lopsakam. Läti poisid olid nagu poisid ikka, ühega oli Heli tiiba ripsutanud ja neil oli sombusel sügisööl isegi jalutamistee jalge all. Küllap see poiss sihtis mõnd põhukuhja, keelest ei saanud aru, aga meeled on neil kõigil ühesugused. Kuid siis tulid oma kamba sellid taskulampidega ja rikkusid sehvti ära.

Omad on muidugi omad, aga üldiselt on rahvad kõik ühesugused, Heli polnud kedagi põlanud. Inimesi on igasuguseid, ausaid ja alatuid, see ei olene rahvusest. Vaid harjumus on see, mis seob. Voldemaril läheks harjumustest lahtisaamine visalt, aga Heli oli enese meelest lahtise vaimu ning kiire kohanemisega, tema võiks kas või kasahhiks hakata, kuigi ta silmad on peas otse nagu lehmal — nõnda oli ta kord kuulnud üht mongoli tõugu inimest valgete kohta ütlevat.

Kaja oli juba poolteist aastat Kaug-Põhjas olnud ning selle aja sees suutnud vaid kaks kirja kirjutada oma vanemale õele, kelle vastu ta kandis salavimma isegi nüüd, mil oli saanud Voldemari kallal ilkuda ja Heli titemajandust naeruvääristada. Oleks ta siis Kasparist pikemalt kirjutanud, kas või ärritamiseks, selle tagant oleks Heli tõe teada saanud, aga ei, Kaspari poolt saatis ainult terviseid. Tolle Vello või mis ta oli, kes talle tookord hunniku raha järele saatis, oli Kaja kohe hüljanud, iseloomud ei sobinud või muud kehaosad. Mehi tiirlevat Kajal ümber kui mesilasi. Talle meeldivat üks grusiinlane, aga too olevat liiga tõmmu, võibolla valib ta hoopis pika ja sirge leedulase. Esialgu olevat kasulikum mitte kellelegi peatuma jääda, las tiirutavad, küllap ta oskab mitut lõa otsas pidada; kui just paistab, et kipub käest ära minema, siis paneb päka peale. Umbes niisuguse hoopleva sisuga oli üks kiri, kuigi Kaja oskas end palju peenemalt väljendada. Kaug-Põhja elu pidavat hea olema, poes olevat kaupa rohkem, palgad võrratult suuremad ja külm polevat ka nii hirmus.

Kaja oskas pilte maalida, Heli oleks talle kohe järele läinud ega oleks seal hüljanud Kasparit, kui ta poleks olnud Voldemariga seotud. Jäigi Kaspar talle vaid mõtisklustesse, tunnete

sumedasse kihti, võibolla kohtuvad nad kord Eestis. Mehed on seiklejavaimuga, aga Kaspar rääkis kodumaast suuri sõnu, tema ei jäta tulemata. Kaja võib küll põrutada kus maailma otsa, missugune mees tal just suudab pea segi ajada ning viipab.

Aga Helil oli miņek silme ees. Ta võttis Voldemari tütreväe kampa ning asus vanameest töötlema. Iga päev natuke, kuni tüma ta oligi.

Sõita tuli Valja koostatud plaani kohaselt. Oli tema ju nüüd see kõige ägedam Eestisse kippuja. Polnud ta seal käinud ega sealset elu näinud, vorstilatte poes mõõtnud ega sametit selga passinud, aga teadis oma pisut ülespoole ninaga, kuhu tasub end teele seada.

Siinsetest eeslastest olid Vaablased vist kõige leigemad oma sünnimaa suhtes. Joosepile meeldis — vahest teiste narritamiseks — kuulutada, et ei tema tagasi lähe, temal siin hea küll. Kaja oli läinud veelgi kaugemale oma õnne otsima ja ega Heligi kibelnud. Isa Joosep oli oma kingsepaametit vihanud, ta ei tahtnud näha ümbruskonda, mille olid jälgi täis tallanud tema rautatud kotad. Kaja oli siis alles laps, mis ta elust teadis, aga vahest oli ta seisustevahesid tundnud või ema Roosi moodi tahtnud uut elu avasüli vastu võtta, ent talle oli näkku sülitatud, ja ikka sealsamas alevis, nende lapsepõlvemaal.

Helil oli kõige rohkem põhjust kodukanti hea tundega mäletada. Ta oli vahetegemistest kõrgemale tõusnud, oma kena näolapiga end igas seltskonnas maksma pannud ja ulja nooruse tegusid siia-sinna maha poetanud. Paraku olid kambalised kuhu keegi laiali pillatud ja noorust polnud tal enam teps mitte.

Voldemar võttis elu sootuks tõsisemalt. Kui tema kord läheb, siis toetab ta kanna kõvasti maha, vaata et lööb veel oma vana töökojagi üles või leiab sellele võrdväärse. Nagu ta ütles, töömees ei jää kusagil hätta, oskusi tarvitab jõhkraimgi aeg. Siin ei tahtnud ta oma rattaid painutada, võibolla tahab Eestis. Kui oskust on, ega siis teenistuski jää tulemata. Leili võib kodus oma tööd jätkata: kui lehti uskuda, on sealgi naiskombainerid suure au sees. Luule ja Linda aga peaksid veel koolis käima, Heli ei hakka neid takistama. Ja eks vaadaku siis ise, mis neist saab. Väiksemaid kujundab juba uus ümbrus.

Nõnda olid Vaablased, kes ei plaanitsenudki minna, esimesed minejad. Eks nad võinud teistes kadedustki tekitada. Ann Kahur ütles:

«Sa, Heli, kirjuta, kuidas seal on. Sa oskad asju meie pilguga näha.»

Elu oligi luuremäng, miks ei võinud Heli ühes asjas esimene olla.

99.

Äkki keset semestrit sai Meelis emalt telegrammi:
«Sõida kohe sovhoosi.»

Mis seal võis lahti olla, ei osanud noormees arvata. Et ema kaldus kergesti paanikasse, oli teada, sellepärast kõhkles Meelis terve päeva, enne kui läks telegrammiga dekanaati, et endale paar päeva loengutest vabaks paluda.

Kui ema endaga olnuks midagi halvasti, pidanuks ta loogiliselt võttes kutsuma Seela, kes õppis oblastilinnas ning oli emale rohkem kui poole lähemal. Kaupo elas sama kaugel kui Meelis, oli alles päristööle asunud; kui emal läks miskipärast mehejõudu tarvis, siis võis ta muidugi Meelist eelistada. Või kutsus ta neid kõiki? Seda ei saanud kuidagi järele uurida. Telefoniga oli võimatu kedagi kätte saada, telegrammide edasitagasi liikumine võttis aega. Ja kui asi puudutas siiski ainuüksi Meelist, ajanuks ta asjata teisi ärevile.

Meelis oli esimesel hetkel isegi veidi pahane, et ema on jälle midagi välja haudunud, siis aga kaalus kainelt, mis see võiks olla. Lõpuks jõudis ta ka ennast pabinasse ajada ning kõiksugu asju endale ette maalida. Need pildid puudutasid peamiselt ema tervist, muud ei osanud Meelis küll mõtelda. Aga sel juhul oleksid telegrammis kindlasti seisnud ka sõnad, et ema on haige, — ja see tähendanuks juba halba.

Päris asja ees teist taga telegrammi ei saadeta. Mingi põhjus pidi olema. Kuigi ema puhul ei pruukinud see olla liiga tõsiselt võetav.

Järgmisel päeval viskas Meelis portfelli paar lemmikõpikut, mis olid täis tarka matemaatikat, ning läks jaama. Samal päeval väljuvale rongile polnud muidugi pileteid, Meelis vehkis raudteeametnike nina all oma telegrammiga ning sai lõpuks ülema enese käest kassiirile käsulipaka, et talle pilet välja antaks. Igasse rongi jäeti mitmesuguste tähtsate ametimeeste jaoks varukohad; kui hädaline ei saanud neid õigusega kätte, siis tuli tal kasutada mitmesuguseid võtteid — määrimisest teatritegemiseni. Kohalik inimene püüdis rohkem viimasega läbi ajada, tuli odavam ning oli veres. Pistisega pidid asja tundma, kuidas ja kui palju, et seda sulle vastu pead ei virutataks, kusjuures jääd viimasestki lootusest ilma. Meelise-taoline sirgjooneline natuur poleks sellega toime tulnud, kui tal oleks ka ülearust raha leidunud. Talle piisas telegrammist, sellega ühe asjamehe juurest teise juurde kõndimine nõudis vaid pisut vaeva ning närvikulu. Närve noorel mehel veel jätkus, kisada ta eriti ei osanud, aga ega sellega kuigi palju saavutatudki, sest selle peale olid kõik mihklid ning ametnikud olid harjunud. Kui esinesid soliidselt, mõjus see neile rohkem, mõnda isegi ärritas: sa pole korralik nõukogude inimene, ei löö lärmi.

Ühe niinimetatud bronnikoha sai Meelis niisiis endale. Nõme jaht piletiga oli kujutluspildid mõnevõrra tagaplaanile nihutanud ning rongis süvenes ta matemaatikasse, mis oli jätkuvasti ta tõsine armastus, mitte koolipoisi vaev, millest pole pääsu.

Meelis oli juba kakskümmend täis. Ta teadis matemaatika suurmeeste elulugudest, et sel alal tehakse kõige hiilgavamad avastused seitsme-kaheksateistkümneaastaselt, kui ollakse kindlatest teadmistest vähem rikutud ning toimib rohkem intuitsioon; niisiis võis Meelis end suurte tegude jaoks vanaks pidada. Siiski meeldis talle sukelduda matemaatika täiesti erilisse maailma, mõtlemisel oli seal teine keel ja isegi teistsugune loogika, kuigi viimast peeti just puhtmatemaatiliseks või vähemasti matemaatiliselt väljendatavaks nähtuseks.

Meelise kujunemisaastad olid möödunud kehvades tingimustes, ehkki ajastu meelismüüdid kujutasid just helgepäiseid iseõppijaid. Aga kui temast peaks siiski matemaatikuna midagi saama, tuleb tal seda, mida senine tuim elu polnud võimaldanud, tagantjärele korvata. Auahnust tal jätkus ja mõte lendas vahel kõrgele, aga sellest üksi ei piisanud, pretensioonikaid noori olid kõik kohad täis, sest ka kõige hallimaid kasvatati suurte eeskujude najal. Tahtmisjulgust pidi siiski olema, et midagi ära teha, tuim tuupimine ei viinud kuhugi välja, ennast sundides ei löönud keegi särama. Õnneks oli Meelises sisemist lusti, ta ei õppinud kohusetruult üksnes seda, mida programm ette nägi, vaid pühendas ka vaba aja matemaatika keerdkäikudele, arvutas ja kõrvutas midagi kas paberi peal või mõttes. Omaloodud süsteeme korrastada püüdes jõudis ta võrdlemisi kiiresti tupikusse, aga see häiris teda vähe, ta ei võinudki ju tahta, et iga ulamõte viiks avastuseni, otsimise protsess ise pakkus lõbu. Kui ta ei soorita selles vanas ja igapäevasest elust äärmuseni eemaldunud teaduses ka ühteainsat pisikest oma tehet, elab ta enda mõtteriigis siiski intensiivset ning nauditavat elu.

Ka Heino pürgis teadusesse, aga kui Meelisest asja saab — ja miks ei peaks saama, ta ei näinud ees erilisi takistusi —, siis on tema tee lennukam. Lihtsalt matemaatika ise on kuninglikum ala kui metsandus, kus võib empiirilise pusimise ning kaidagiviisi sooritatud eksperimentidega enesele teadusliku kraadi soetada iga püüdlik hing.

Seelale või mõnele teisele oli Heino suur eeskuju ja ideaal.

Meelisele oli ta lihtsalt võistleja inimelu lühikeses võidujooksus. Kumb jõuab kaugemale, kumb saavutab rohkem? Meelis ei osanud veel mõelda, et ta elab teistega ühises maailmas, kus sinu saavutustel pole ilma teiste saavutusteta ei kaalu ega tähendust. Võistlus tõsise Heinoga oli mõistagi toetav ning edasiviiv, selles puudus kadeduse tume vari.

Öö logisevas rongis oli rahutu ja kuidagi mõttetu, kui vaadata tegudeinimese seisukohalt, kes vajab korralikku puhkust. Hommikul oli Meelis tahtetu, võttis paar korda raamatu pihku, aga isu matemaatika järele ei tekkinud. Ta vahtis aknast välja, seal liikus maastik, mis oli nii troostitult ühetaoline, et kui rataste kolksumine poleks lihast ja luust läbi käinud, poleks aru saanudki, et ta kuhugi kulgeb.

Hiljem nõjatus ta vastu vaheseina ja pooleldi tukkudes tuli äkki pähe idee, mis vajas paberil kontrollimist. Kuigi ta teadis varasematest kogemustest, et unesegasuses tekkinud geniaalsed mõtted osutuvad järeleproovimisel lollusteks, haaras õhin teda ikkagi ning ta loopis paberile konarlikke arve ja märke. Ta polnud oma arvutustega veel mõttetuse tõestuseni jõudnud, kui rong saabus igerikku rajoonikeskusesse, kus ta oli kolm aastat elanud. Ta olekski mööda sõitnud, kui kiire kõrvalpilk liikumist aeglustava rongi aknast välja poleks tabanud midagi tuttavlikku. Ta rabas portfelli pihku ja kiirustas tamburisse, et jõuda vaid hetkeks peatuvast kulgejast maha hüpata. Matemaatiline mõte jäi teda kiusama, kui ta kõndis laoplatsi ja ekspediitori vahet, et leida sovhoosi sõitvat autot.

Ta sammus mööda sügisest porist väikelinna, ja kuigi see oli läbinisti tuttav, oli see ometi poolteise aastaga temast kaugesse minevikku vajunud. Vähesed säilinud puukõnniteed peatänava ääres olid ligedad, neljakandilised majahütid talve ootusest kössi vajunud, inimesi tänavatel peaaegu polnud. August auku, loigust loiku hüplev veoauto tuli tõmmeldes ja mootori jaurates Meelise kohale ning peatus. Juhipoolne uks tehti lahti ja keegi hõikas:

«Kas tahad sovhoosi sõita?»

Alles mõne viivu möödudes taipas Meelis, et kõnetati teda. Ta vaatas hajevil pilgul auto poole, juht ei tundunud tuttav. Meelis mõtles, et selle ajaga on ju noored peale kasvanud, või tema neid tunneb — otsekui oleks ta ise juba ammune.

Maa pealé tagasi laskudes tundis ta ära oma klassivenna sovhoosipäevilt. Ta istus juhi kõrval ning pidi kogu tee vestlema. Parema meelega oleks ta kastis konutanud ja oma matemaatilisi käike peakolu ühest servast teise veeretanud. Nüüd rääkis ta õpingutest kauges Tomski linnas ning kuulas sov-

hoosi uudiseid, mis on saanud sellest või teisest nende kooli kasvandikust, kes on sõjaväest läbi, milliseid pidusid on saabudes korraldatud ja kuidas pruuti valitud. Selline oli vana traditsioon: tüdrukud läksid elevile, kui mõni poiss sõjaväest tuli. Avaliku arvamuse survel pidi too naise võtma, et alustada üldiselt väljakujunenud elu, mille põhikomponendid olid karjatöö ning inimsoo jätkamine. Siiski oli viimasel ajal kõik muutel ning vana hea kord käest libisemas. Paljud läksid õppima ja ega tulnud sõjaväestki enam igaüks päriseks kodukanti. Oma osa võis selles olla ka läbikäijate voolul, mille hulka Meelis teadis kuuluvat igaveseks siiatoodud eestlasigi.

Nõnda jõuti mööda teetut steppi sovhoosi maile ning alles kodu poole astudes tuli Meelisele taas täie selgusega meelde ema telegramm. Tuimenenud ärevus koondus peatset vastust ootavaks küsimuseks.

Ema istus köögis laua taga, prillid peas, ja luges lehte. Igatahes näis ta, Jumal tänatud, täie tervise juures olevat. Ta pööras pea ukse poole ning ütles, tulemata pojale vastu:

«Ah oled lõpuks kohale jõudnud.»

Vastuvõtust oli mõndagi selge. Emotsionaalne muti, nagu poisid teda kutsusid, kas pahandas või rõõmustas, tasakaalus püsis ta vaid väsinud olles.

Kohtumisel loeb esimene hetk palju. Öeldud sõnades või heidetud pilgus võivad avalduda poolelijäänud mõtted, äsja vallanud meeleolu, ometi peegeldavad need üldist hoiakut selle suhtes, kellega kohtutakse.

Meelis läks sisemiselt turri, ta ei tõmbunud mitte niivõrd kaitsesse, kuivõrd valmistus vasturünnakuks, ent pigistas enesest siiski välja sõbralikud sõnad:

«Tere, muti! Mis lahti on?»

Ta oli loengutelt ära tulnud, poolteist päeva rongis loksunud, teist samapalju kulub tagasiminekuks, ta pidi eest leidma tõsise põhjuse, miks ema oli teda koju kutsunud.

Sisemine ärritus oli vastastikune, ega muidu saagi õiget sõnelust tekkida. Ema pöördus nüüd päriselt poja poole ning ütles:

«Istu kõigepealt maha.»

Mitte rohkem. Meelis pani portfelli käest, riputas palitu naela otsa ja istus üle lauanurga ema vastu. Kui ema tahab kohtusaksa poosi võtta, eks võtku.

«Ütle nüüd ise, millega sa oled hakkama saanud.»

Kus, mis? Meelisel polnud õrna aimugi, kustpoolt tuul puhub. Et ta hakkaks ema kuuldes mingeid oletusi tegema, nii rumal ta enam ei olnud. Viimati oli ta vist kümne- või ühe-

teistkümneaastaselt õnge läinud, et oli sellise küsimuse peale hakanud oma patte välja pakkuma ning kogemata teada andnud asju, mis oleksid võinud rahulikult varjule jääda. Enam sellega ei püüa. Ja Meelis ei teadnud tõesti midagi oletada. Mõte ränd as iseenesest ülikooliradadele, aga mida võinuks ema sealsetest asjadest teada, pealegi polnud Meelisel midagi erilist hingel.

«Mind lasti sinu pärast töölt lahti.»

Taga targemaks. Niisiis ikkagi sovhoosi asjad. Mis oli Meelisel veel nendega pistmist?

Tal jäigi vaid õlgu kehitada, mis valas õli tulle. Selle asemel et koos emaga kurvastada või emale kaasa tunda, suhtus poeg tema sõnadesse täieliku ükskõiksusega! Tegelikult tähendas õlakehitus küll vaid seda, et kuidas võis Meelis põhjustada ema lahtilaskmist.

Järgmine lause oli selline:

«Noh, kas tahad nüüd oma elu ära rikkuda ja siit Dunja eluks ajaks kaela võtta?»

See oli juba päris mõistatus. Aga kui absurdne ka ei tundunud seni kuuldud lausete kokkupanu, hakkas Meelisele siiski midagi uduähmast koitma. Vähemalt suund, kust tuleb ema pahameele allikat otsida.

Kuigi see avastus oli sootuks ootamatu, rahustas see Meelist mõnevõrra nagu igasugune teadmine, ning ta võis ütelda:

«Seleta nüüd rahulikult asi ära, muidu ei saa ma midagi aru.»

Seepeale sai ta teada, et Sergei tütar olevat temast rase ning vanamees nõuab, et ta peab Nastja naiseks võtma.

See oli tõesti välk selgest taevast. Meelis tundis, kuidas kogu rindkere kuumaks läks.

Ta oli juba täiel häälel protesteerimas, kuid tundis samas, et päris suurt õigust tal selleks pole. Ta oli tõepoolest ühel korral plika peibutamisest liimile läinud ja temaga sara all põhkude peal olnud. Aga tema meelest polnud seal õiget asja, sest tüdruk oli aietanud süütuse kaotust ning lugu oli kiiresti ja ebamääraselt lõppenud. Muidugi oli ka Meelis täiesti kogenematu ega saanud sabinas aru, kas temast võis tüdruku sisse midagi jääda või mitte. Instinkt käskis enne õiget hetke eemalduda ja mõte tegeles tõepoolest sellega, et midagi niisugust ei juhtuks, mis võiks teda selle ümmarguse ning ühtelugu nina luristava plika külge siduda.

Hiljem oli tüdruk Meelist mitmel korral provotseerinud. Kuni selleni, et oli ligi tulnud ja oma tugevat lapsetagumikku vastu tema reisi hõõrunud, aga vaist käskis Meelisel eemale

hoida. Talle oli isegi tundunud, et nendel kordadel luuras sealsamas Sergei naine, et neid teolt tabada ning poisile lõõg kaela panna.

Selliseid lugusid olevat siin varemalt juhtunud, mitte aga eesti poistega. Sergei naise enese kohta räägiti, et ta oli mehe mingi kavalusega kätte saanud ja sellepärast polevat tal palju põhjust selle üleaisalöömisi jälitada. Meelist ei huvitanud niisugused jutud, aga kui ta enese suhtes ohtu haistis, siis tulid need meelde. Kui see lugu oli tõsi, siis polnud võimatu, et eit õpetas tütart sama teed käima. Polnud tarvis erilist tarkust, et näha: Meelis oli kena pikk poiss, kes juba otsaga ülikoolis, tema tulevik pidi olema kaugelt üle sovhoosiküla keskmise, talle tasus tütart sokutada.

Sergei ja ta pere olid tuntud selle poolest, et neil olid küüned kõvasti enda poole. Kõik tasuvamad tööd tehases kirjutasid nad oma arvele ja ahnus paistis mitmest muustki asjast välja. Isegi niisugusest, et kui eestlased hakkasid vähehaaval kodumaa poole tüürima, keelitas Sergei ühte ja teist, et nad saadaksid talle üheskoos mootorratta. Mootorrataste ajastu polnud siia veel saabunud, neid ei olnud kusagilt osta. Sergei tahtis esimene olla. Ta väitis end olevat eestlasi palju aidanud — töötas ju nende enamik tema alluvuses, küllap ta oli neid omajagu lüpsnudki — ning arvas, et tänutäheks võiksid need talle mootorratta suhtes vastu tulla. Aga ta võivat selle ka välja maksta, kui nad muidu ei taha saata. Peaasi et ta selle saaks.

Enamik venelasi oli juttude järgi muretud, laisavõitu ja ahned, eriti kui midagi võis saada muidu või vähese vaevaga. Seetõttu olevat nad näiteks head marjakorjajad, sest metsamarjade eest ei tulnud maksta. Kommunismiideaal olevat otsekui nende jaoks loodud, kusjuures nad kippuvat unustama vormeli esimest poolt, mis nõuab täie võimega töötegemist, aga pidavat meeles, et saavad jumalamuidu kõike, mida süda lustib.

Kas see just päris nii oli, selles Meelis kahtles. Ta oli küllalt näinud ka töökaid venelasi. Sergei pere oli üks neist, ahnuses ületas paljusid, aga vaeva nägi kah. Nastja polnud viitsinud koolis õppida, oli hakanud juba kolme-neljateistkümneselt poisse vahtima, aga käed olid tal töö peale lahti. Temas võis olla kavalust, aga küllap oli nii noores inimeses siirustki. Kuigi oli selge, et Meelis ei tee temast välja, saatis ta ülikooli mitu kirja järele. Ümbrikule olid peale maalitud õied ja noolega läbilastud südamed. Esimese kirja oli Meelis lahti teinud. See algas sõnadega: «Meelis! Ma armastan sind ega suuda ilma sinuta elada...» Sellest aitas, edasi Meelis ei lugenud. Juba

selles väheses oli kaks õigekirjaviga, märkas ta, kuigi tema enese kõige nõrgem koht oli vene keele õigekiri. Ta rebis kirja tükkideks ja viskas prügikasti. Sama teed läksid ka järgmised, ümbrikud jäidki lahti võtmata.

Noores inimeses on palju julmust. Meelis oli alguses pisut meelitatud olnud teise tähelepanust, hiljem aga hakanud Nastjat pealetükkivuse ja kavaldamise pärast põlgama. Ta oli tüdrukust sama palju vanem kui Heino Seelast, aga mingit mehelikku kaitsmisetarvet temas ei tekkinud. Pigem pidi ta ennast kaitsma väikese agressori eest, põlgamiseks ei olnud takistust.

Kas oli teise mäng puhas arvestus või oli ta enesele sisendanud armastust, see ei huvitanud Meelist. Temal ei olnud Nastjat tarvis, sellest piisas.

Nüüd aga oli tehtud veel üks tõsine pingutus, et Meelisele käppa peale panna. Ei lähe läbi.

Mida ta pidi emale ütlema? Näis, et ema on loomulikult tema poolt, siiski polnud mõtet anda talle väikestki kahtlemise võimalust. Meelis otsustas, et ei räägi tollest poolikuks jäänud vahekorrast. Ema oli küllalt pidurdamatu ning võis selle fakti kogemata vales kohas välja öelda. Ei, Meelis pidi kindlalt eitama. Seda enam, et ta oli veendunud nii selles, et temast ei võinud tüdruk rasedaks jääda, kui ka selles, et asi oli lavastatud tema lõõgatõmbamiseks. Vaevalt oli tüdruk süütugi, juba too valukarjatus oli üsna kindlasti teeseldud. Kuigi Meelis polnud eraldi uurinud, ei leidnud ta enda küljest hiljem mingeid verejälgi.

Meelis ütles vaikselt ja sisendavalt:

«Muti, see ei ole võimalik.»

Ema vaatas talle pikalt otsa, Meelis talus ta pilku rahulikult. Tundis, et ükski lihas ei värahtanud ta näos.

Ema ohkas kergendatult.

«Siis on hästi. Seda ma neile ütlesingi, kui eit õiendama tuli. Aga nagu ma olen, ma ladusin talle ette need nolgid, kes olid Nastjaga sara all sosistamas käinud. Mina töötasin ju õhtul ja mul oli kõik näha, kui tüdruk tuli plonne keerama. Ja kui eit mu lõpuks vihale ajas oma keerutamisega, ladusin talle takkapihta nina peale ka need naised, kellega tema Sergei seal sehkendas või kellele püüdis külge lüüa. Seda oli paras pikk nimekiri, eide nägu läks õige kaameks, vait jäi, ju sai isegi aru, et tüdruk on isasse läinud. Noh, järgmisel päeval lõi Sergei mu tellisetehasest minema, ju neil oli öösel eidega suurem kanakitkumine.»

Niisiis oli ema Meelist kaitsnud ägedamaltki kui tarvis.

Ema arvamused olid Meelises tihti — ta oli seda ammu märganud — vastuseisu tekitanud. Praegugi hakkas tal tollest Nastjast natuke kahju. Äkki oli tõesti tema süüdlane? Kui oli, siis peaks tema hea seisma, et tüdruk teeks aborti. See oli seadusega karistatav ning läks kopika maksma. Kui seda oli siinsetes tingimustes üldse võimalik organiseerida. Aga kuidagi ju tehti, Meelis oli sellest kuulnud.

Muidugi, kui nad Meelisele käppa peale ei saa, küllap korraldavad ise asja ära. Või proovivad mõne teisega, aga selleks peab plika teise ees jälle süütut inglit mängima.

Korraks tuli Meelisele seal sedaviisi istudes silmade ette nägemus, et tema on vana mees ja majja tungib vaenlane, noor püssiga sõdur, ning ähvardab teda maha lasta. See on tema ja Nastja poeg. Nad ei tunne teineteist, neid lahutab rindejoon. Vahest see oligi too Oidipuse kompleks. Kusagilt oli kõlama jäänud lause: kaugetel radadel liikudes sigitasid sa endale vaenlasi.

Aga veelgi hullem näis teadlikult esilekutsutud vastupilt sellest, et tema, hiilgava matemaatiku naiseks on paks, kasimatu, nina luristav Nastja.

«Sa pead ise seda Sergeile ütlema minema,» lausus ema.

Mis hea pärast peaks ta ennast kaitsma, kui ta pole süüdi? Nad olid Sergeiga ikka hästi läbi saanud, Meelisel polnud vähimatki tahtmist temaga kohtuda.

Ta ütles:

«Eks ole! Kui ma lähen ise õiendama, tuleb välja, et mul ongi selle asjaga midagi pistmist.»

«Aga minu töökoht?»

«Varsti on talv käes, tehases pole nagunii enam tööd. Tuleval suvel oleme võibolla juba Eestis. Sõtkugu ise oma savi.»

Ema muutus äkki endiseks heaks ja hoolitsevaks emaks:

«Issake! Sa oled ju söömata ja reisist väsinud.»

Ta hakkas askeldama ahju juures, mille suu ette Meelis ja Kaupo olid pliidi ladunud.

Seina taga kolistasid Angelskid. Lapsed kilkasid. Emal võis siin üksinda igav olla. Aga mis parata. Ta oli soovinud, et lapsed õpiksid, ning oli selle üle uhke.

Meelis pidi talle äärepealt ütlema: muti, kas selle asja pärast tasus mind tõesti nii kaugelt siia kutsuda?

Aga ei öelnud.

100.

Enn oli aastaga vägeva maja üles löönud. Nõuga ka Antonil abiks olnud, kui see jäi mõne asja juurde liiga kaua jokutama. Anton teda jõuga ei olnud aidanud. Sarikaid panid küll kõik üheskoos üles, aga seda vastastikku. Viimases lõpus varitsesid nad teineteist ning venitasid, et ei saaks enne võistlejat valmis. Selles olid nad aumehed, koos algasid ja koos lõpetasid.

Enne lund olid majad valmis.

Anton kolis kohe sisse. Ilma teistele sõna lausumata. Nagu ikka.

Ta oli teinud akendele luugid justkui siitkandi väikestel linnamajadel. Kohe, kui sisse kolis, pani ta luugid kinni ja sellest saadik teda rohkem ei nähtud. Oleks võinud arvata, et mees on enesele suurest rõõmust otsa teinud, aga aeg-ajalt tuli korstnast heledat suitsu ning esimesel lumel oli näha ta tohutumaid saapajälgi. Kaevul käis Anton vist öösiti ning kaupluses siis, kui kedagi polnud liikumas.

Juta oli paaril korral ta uksele koputanud, aga lahti polnud tehtud. Kahuri Ann arvas, et Anton kardab Veebelite sissetungi. Aga õige neil oli seda Antoni maja tarvis.

Enn sai semust aru. Ta ise oleks pärast pingutavat ehitamist samuti toiminud.

Tegelikult toimiski.

Kui kolimisaeg kätte jõudis, hakkas ema äkki jonnima! Et tema ei tule uude majja. Polevat mõtet seda enne mahamüümist reostada. Nagunii on varsti minek.

See oli paraku tõsi. Kui Meeta sai jalad Eestis maha, hakkas ta kohe asju ajama, et ka täiskasvanud Pollid tuleksid ära. Nagu ta kirjutas, käis ta asjamehi pidi ning tõestas, et Pollide pere oli külas kõige vaesem ning nendega on suurt sohki tehtud. Ta nõudnud isegi süüdlaste leidmist ja karistamist. Seda oli ta elukoolis õppinud, et kui tahad midagi saavutada, siis pead kõvasti teisi tüütama, endal aga peab nahk paks olema ning iga sõim olgu sulle kui hane selga vesi.

Ta oli juba mitmel korral teatanud tähtpäevi, millal peaks luba välja saadetama, aga kõik ei läinud päris libedasti. Ikka leiti mõni takistav asjaolu, ning Meeta kui eestvõtja kutsuti jälle otsustajate ette. Kõige visamalt nõuti temalt andmeid Polli pereisa kohta. Kust tema pidi neid võtma. Ta tahtnud küsijatele ütelda: eks jätnud mind siia teda valvama, mis temust ära viisite. Aga ta ei võinud nendega riidu minna, pidi käima kui munade peal. Need, kes teisi pigistasid, olid ise väga õrnad.

Isast polnud kippu ega kõppu. Üks sugulane kirjutas, et peale pere äraviimist olevat teda nähtud laulupeorongkäigus. Mänginud truba. See oli ehk viirastus. Mis ta küll tegi või mõtles, et ei andnud endast elumärki? Oli karja lapsi valmis treinud ja polnud tema asigi, mis neist saab. Nahahoidjaks teda nagu ei saanud pidada. Mis tähtsaid maailmaasju ta võis küll ajada? Või oli ta nüüdseks otsaga välismaal. Või oli suu mulda täis. Mis siinsele inimesele näis peaaegu üks ja sama.

Enn mõtles mõnikord isale. Vahel pahameelega, vahel uudishimuga. Mis mõistatuslik mees ta oli? Kas polnud tema ise äkki sama masti? Tegi, mis pähe torkas. Nagu selle maja.

Majale võis küll peale vaadata, see oli tema kätetöö. Kaks kõige kõrgema katusega hoonet küla peal. Tärkeli-poisid ajasid teadust taga, mis nad paremat said? Enn võib minna uude paika, tal on jõudu ka sinna uhke maja püsti lüüa. Nagu sealne pruuk ja mood nõuab. Kui ta teeb elus ka viis maja valmis — aga tal tuleb vaata et sedajagu ära juba praeguseks —, on see mehe elutöö. Kaupo kamandab söekaevureid, saab hulga tossu korstnast läbi lasta. Meelis alles õpib, määrib pärast toatäie paberit ära, pole üks asi parem teisest.

Niisiis novembri lõpuks, kui maja sai valmis, polnud luba veel saabunud, aga ema keeldus sisse kolimast. Mõnikord rääkis ta mõistlikku juttu, teinekord ajas segast. Ütles, et ta võiks lossi perenaiseks hakata vaid sel juhul, kui tal oleksid teenijad ees. Enn oli tõsine poiss, ta ei naernud millegi peale, vahel ainult sisimas, aga ta kujutas enesele ette, kuidas Ester Polli seisab paraaduksel ja livrees uksehoidja pöördub tema poole puhtas prantsuse keeles. Kujutlusvõime oli vahest ainus, mis Enn oli emalt pärinud, aga ta ei kippunud seda ülearu pruukima.

Ema oli fantaseerija, isa seikleja — või ajas ta siiski elu tõsiseid asju, mille kohta Ennul puudusid teadmised ja taip — kas oli pojasse kogunenud vastukaaluks tõsimeelsus? Või polnudki Enn nii tõsine ja kõik oli üks suur mäng? Siiaajani kiskus teda rohkem palli mängima kui mõnda tööd tegema. Aga majaga kukkus küll hasart välja. Kaevuplatsi kõrvalt palliväljakult kostvad plaksud ei häirinud sel suvel hinge, uus palgikord seinas erutas rohkem.

Tegelikult käitus Enn samuti kui Anton, ainult uksi ei pannud lukku. Ta tõi uude majja oma hiljaaegu kasahhi käest ostetud lambanahkse kasuka, laotas vatikuue alla ja võttis kasuka peale, nõndaviisi magas ööd uue maja põrandal. Vahetas sagedasti kohta, otsekui selleks, et teda saaks terve maja täis.

Ema pahandas, et Enn raiskab asjata puid uue maja kütmiseks. Tegelikult jätkus Ennule veel ehituse jääke, mida polnud laiali tassitud. Elu oli üldse raiskamine. Loodus öeldakse olevat otstarbekas ja isegi ihnus, tegelikult priiskab ta meeletult. Kui palju seemet kulutab ta selleks, et valida paremaid võimalusi, kui palju elusolendeid hävitab igaüks, et iseenesel elu mõni aeg sees hoida, kui ebaühtlaselt jaotab ta oma varusid; suured osad tema võimualadest on peaaegu elutud, teistesse koondatud nii palju elu, et kõigil on kitsas.

Ema oli eluaeg armastanud raisata. Tema unistuseks võinuks olla: tal on käes kuningriik ja tema pillab selle mõne aastaga tuulde. Enn oli peres teiste mõistlikkusele manitseja. Kas ei võinud ta nüüd järelejäänud päevad laiutada? Et ema ise ei tahtnud uude korterisse tulla, siis otsis ta teise toimimises vigu. Tegelikult ta lihtsalt ei viitsinud ennast sellega vaevata, vanas lobudikus olid kõik asjad harjunud paigas.

Laiutamine laiutamiseks, mõnulemine mõnulemiseks, aga niisugust mõtet ei tulnud Ennul siiski pähe, et jääb maja pärast paigale, kui peaks kord saabuma too oodatud sõiduluba. Tema on noor mees, jõuab veel mitu korda elu otsast alustada. Tal oli Netsvetaiga juba juttu olnud. Sovhoos tahtis kiiresti meiereid sisse kolida, sest vana hoone üks ots oli lastud ära laguneda. Saviplätserdis, nagu see oli, ei kannatanud kaua meierei pidevat niiskust. Ega Ennugi maja seda taha, kuigi on läbinisti puitvärk, aga kui ta on siit kord läinud, pole tema asi, lagunegu või seisku igavesti. Mõnikümmend aastat peab see vastu isegi meierei all.

Netsvetai käis peale, müügu Enn maja kohe ära, mis ta seal üksinda ringi tatsab, kui kogu majandi piimandus on hädas. Aga Enn ei müünud. Sovhoos oli võimas, võttis inimestel turjast kinni ja tõstis teise kohta, kõik olid tema moonakad, aga näe, ei saanud Ennule väevõimuga midagi tehtud. Partorg laulis küll, et omandi aeg on otsas, kuid liiga värskelt oli kõigil meeles, kuidas Enn siin rabas, seesama sovhoos aga ei pannud tema ehitusele kättki külge. Ainult Marek oli mehe eest väljas, nimetas seda vana võla tasumiseks.

Enn ei olnud sovhoosile midagi võlgu, sovhoos temale küll. Nagu kõikidele teistelegi oma orjadele, kellele ta oli vaid näljakopikaid maksnud, nõnda et elamiseks vähe, suremiseks palju. Sovhoosile omakorda oli võlgu riik, kuigi näiliselt maksis talle peale. See oli paberimäärijate kavalus, kes oskasid majanduslikke arvutusi nõnda näidata, et tegija ja tootja, kelle käest kõik jumalamuidu ära võeti, oli veel võtjale võlgu ka, võtja aga, kes ei tootnud midagi peale määritud paberi-

virna, oli tööinimestele suur heategija. Kuhu see tööst saadud tulu lõpuks kadus, kes oskas seda keerulise masinavärgi seest üles leida, eks suur osa läks selleks, et kõiksugu tapariistu valmistada või maailmapoliitikat ajada — oli ju kulukas teiste ees head onu mängida.

Olgu nad seal meiereiga nii hädas kui tahes, Enn ei müünud oma maja veel maha. Ta oli neid küllalt ehitanud, sovhoosi asjamehed olid sisse kolinud, eks mingu neist mõni oma korterist välja, andku maja meierei alla. Need teised hooned olid kõik sovhoosi rahadega tehtud, sellel oli nende peale õigus. Netsvetai ise hõivas hiljaaegu ühe kõige parema eestlaste ehitatud maja.

Enn oli teinud oma maja palgid, ise ehitanud kõik algusest lõpuni, ainult sovhoosi aega oli natuke varastanud, aga kui nii võtta, ei kuulunud tema elamise aeg majandile, kui seda kinni ei makstud. Hommikuti käis ta nende maju toksimas, iseasi et säästlikult, hoidis jõudu oma ehituse jaoks. Vastavalt sai ta ka palka, oli see ju tükitöö. Kuidas Orgita just oskas joonistada.

Netsvetai oli üldiselt kena mees, vähemasti eestlaste vastu. Omad vahel pahandasid, et ta on pahur, kui talle korranõudmise tuurid peale tulevad. Teisiti nendega ei saanud kah, muidu oleks kogu töövägi käest ära läinud. Sellepärast ütles Enn Netsvetaile, et oodaku, las tema puhkab nüüd natuke aega oma vastses hoones, küll ta ükskord tüdineb mõnulemisest ära, siis läheb kauplemiseks lahti.

Kuigi siinne rahvas oli elanud peost suhu, harjunud puuduse ja vaevaga ning ärivaimust veel läbi imbumata, nähti Ennu viivitamises siiski hinna üleskruvimist. See paistis asjaolust, et iga korraga pakuti talle maja eest natuke rohkem. Asi tegi Ennule nalja, ta mõtles, kui kõrgele võib see hind ükskord tõusta. Aga ega pilli võinud lõhki ka ajada, kord pidi tulema tõrge või koguni tagasikäik. Summad olid ju iseenesest tühised, kuid Enn polnud sellist raha veel ühekorraga näinudki, mis talle pakuti. Kõdi tegi too mõte küll. Arutada polnud asja kellegagi peale Mareki, aga ka temaga ei sobinud sel teemal eriti rääkida. Kui Mareki maja lihtsalt põles maha, siis Ennu maja tõotas anda pataka raha, millega saab Eestimaal tulevikus mõne asja joonde ajada.

Seda mõtet oli Enn korduvalt heietanud, et kui ükskord müügiks läheb, siis annab ta osa raha Marekile, eks temagi perele kulu ära väike summa uues kohas alustamiseks. Kuigi Angelskite minekust ei olnud veel midagi kuulda, aga ega seegi võinud tulemata jääda. Marek tõrkus palvekirju kirju-

tamast, ütles: siia tõid nad mu ilma palumata, eks viigu tagasi ka. Aga või sa siin elus õiglust leiad, halba tehakse sulle ikka tasuta, head ei saa tasugi eest.

Mõnikord kujutas Enn ette, kuidas Vilma veab tema majast vasikatele lõssi ja Kärmase Leida seda laudas ämbritäite kaupa jaotab. Nemad pidid veel siia jääma. Elulaad oli selle ajaga vähe muutunud. Lehmad poegisid ja vasikad kasvasid, aga talupoeg liha ei näinud, kui ise toanurgas ei kasvatanud. Sai see, kes varastas — aega, rohumaad, põhku, viljateri, mullarammu. Õigusega ei kuulunud sulle midagi, kõik oli riigi oma, riik aga oli silmitu ja näotu olevus, kellega oli raske ausalt asju ajada. See, mis kuulus kõigile, ei kuulunud kellelegi. Ka maja suhtes tundis Enn, et kuigi ta oli iga tiku oma käega sisse löönud, polnud temal sellele päriselt õigust. Maja seisis sovhoosi maa peal, palgid olid võetud riigimetsast, isegi samblatutil palgi vahel oli üksainus omanik. Jõuga ja kuulutamisega omanikuks saanud. Muld, mets ja sammal sündisid looduses, aga inimeste grupp kuulutas end selle peremeheks; kes väljaspool gruppi, jäid jaotusest välja ning päris täpselt ei teadnud keegi, kelle sõna maksab.

Enn laiutas vastsetes tubades, narritas mõttes Netsvetaid ning kogu sovhoosi, aga samas tundis, et miski ei takista neid lihtsalt tal natist kinni võtmast ning kuhugi veel hullemasse maailmanurka saatmast, et oma meierei segamatult käima panna. Sellist tunnet oli Ennule sisendanud senine elukogemus, jutud õiglusest ei maksnud kopikatki.

Vanema põlvkonna eestlased võisid rääkida kodust, maatükist, millel seista, esivanemate higist ja põlisest õigusest, Ennule olid sisse taotud teised arusaamad. Ja eks vanadegi eksiarvamusi tohterdatud äratoomise abil. Ükskord saavad kõik inimesed juurteta tuulesasiks, veerevad sinna, kuhu lükatakse, ja siis hakkab toimima uut liiki kavalus ning elust kinnihoidmine. Enn oli seda omandamas, seepärast ei loonud ta pettekujutlusi oma kohast taeva all. Ta tallas küll praegu valgeid põrandalaudu oma majas, aga see oli üürike asi üürikeses elus. Varsti lahkub ta siit unistuste maale ja näis siis, mis tegelikkusest saab. Seda võis ilma suurema elutarkusetagi ette kujutada, et unistused pühitakse vaevaseks argipäevaks. Ning mida sügavamale ajad juured, seda valusam on, kui neid kord taas rebitakse. Elu saab ka veerevana ära elada. Aga kuni jätkub jõudu, tundub ilus olevat, kui su teed tähistavad seesugused ehitised nagu kõrge katusega maja Mõrujärve ääres.

Heino ja Tärkelid kippusid laia maailma juba ammu, sead-

sid oma elu nõndaviisi, Enn oli neid noori eestlasi, kes kujunenud ning täiskasvanuks saanud sovhoosis. Palju oli tal siin harjunut. Mingil määral jäävad temasse püsima ehitatud majad, inimesed, kellega koos oldud. Veebeli Vilma pillimäng ja õhtune pallitagumine, lendulastud sõnad, ema fantaasiad, tasased elusündmused. Aga miski ei hoidnud teda siin kinni, et ta poleks võinud hommepäev minna. Ja lähebki.

Kuipalju teda segavad või abistavad siit saadud tõekspidamised ja eluhoiakud, see selgub hiljem, polnud mõtet selle pärast enneaegu muret tunda.

101.

Pollid lahkusid sovhoosist just enne uut aastat, nõnda et nad pidid oma vabaduse aasta vastu võtma rongis. Palju pikemat pidamist polnud ka teisel majaomanikul Anton Tooril.

Kui taotluste kirjutamine moodi läks, kirjutas ka Edith. Ja mitte üksi oma pere, vaid eraldi Antonigi eest. Miks said just nemad enne teisi jaatava vastuse, polnud mõistetav. Kas selle kontori absurdsetes asjades tasus üldse mingit loogikat otsida.

Edith oletas ühte. See asjaolu selgus alles hiljuti. Üle kuue aasta oli möödas ajast, mil nad vanema vennaga viimati teineteist nägid, ja siis äkki saabus temalt esimene kiri. See-eest põhjalik, kuna tuli seletada senist vaikimist. Tolle natuke katkendliku ja konarliku kirja põhjal võis venna kohta tuletada järgmise loo.

Kui pere ära viidi, polnud tal enam kusagil olla. Õige metsavend ta ei olnud, kampadesse ei kuulunud, suure osa aega varjas end oma talu maadel. Selleks oli neil head metsa, kauged heinamaad ja tükk rabagi. Tema elul ei löönud tuge alt mitte niivõrd see, et ta ei saanud enam kodust süüa-juua, vaid et tal polnud kuhugi rakendada oma jõudu. Ilma tööta ei osanud ta elada, tööl oli aga mõtet vaid kodupõldudel. Ta sõitis siis teise Eestimaa otsa, kavatsedes end seal tööga — nüüd siis tema meelest mõttetu tööga — ära tappa. See oli vahest kõige aeglasemalt toimiv enesetapuviis, kuid sellel olid omad huvipakkuvad küljed. Ta ei arvanud, et töö lunastab, annab hingele vabaduse või armastuse, aga unustuseks oli see päris hea vahend. Täielik unustus ongi surm, aga raske rassimisega võib ka tõepoolest otsa saada. Oli esimene kolhoosi-

kevad, kibe künniaeg, vend võeti tööle ilma dokumente küsimata. Et küll jõuab vormistada, kui suurem kiire möödas. Valetada ta ei mõistnud. Nagu ülejäänudki Veebelid. Ta mõelnud, et eks ükskord pea oma asjaga lagedale tulema, metsas redutajatele oli juba mõni aeg tagasi armu antud. Ühtegi süüd tal polnudki ja paberite puudumist ta eriti ei kartnud, mõtles, et küllap need kirjutatakse talle välja. Aga siis pandi talle vale iseenesest suhu. Ta oli asunud elama ühte poolpõlenud tallu, kus enne teda pesitses paar samasugust ilmahulgust. Põhjuseta ei rääkinud ta enesest kunagi, ei valetanud, oli lihtsalt vait. Siis juhtus selles niigi elamiskõlbmatus majas uus tulekahju, kui kõik asukad olid tööl. Teistel põlesid koos vähese kraamiga ka dokumendid sisse, sama pandi ka vend ütlema. Pandi nagu ülemate poolt, ilma et ta ise oleks seda soovinud. Polnud võimatu, et need isegi oletasid tema viimaste aastate eluviisi, aga tahtsid, et töömees jääks paigale. Midagi ka uuriti, aga ju ei läinud otsad tema kahjuks kokku või oli ühiskond üürikeseks hetkeks pisut leebem pärast seda, kui oli massilise küüditamisega oma verejanu rahuldanud. Igatahes anti talle varsti isikutunnistus õige nime peale ning pärast seda põlnud talle keegi hõlma hakanud. Noorem Veebel oli küll omal ajal tegusid teinud, aga siis kadunud kui tina tuhka, ka tema pärast ei tulnud pahandusi. Vend oli tõepoolest murdnud tööd teha, nõnda et õige pea oli tollel asjapulgal, kes suuga kodumaad teenis, tekkinud mõte teha temast töömehe musternäidis. Mees valmistas mingiks tähtpäevaks kõne ning sundis venda seda paberi pealt ette lugema. Sellest saadik oli vend valmis eesrindlane, teda tassiti aiva põllult tribüünile ning pandi kõnesid pidama, algul paberi pealt, hiljem kulusid need üha samasugused laused külge, nõnda et ta võis neid ka unes lausuda. Aru polnud ta nendest võibolla päriselt saanud, aga midagi tundus neis ka õige olevat — kui mitte tänase päeva, siis vähemasti lootuste seiukohalt. See polnudki küll tähtis — mida vähem oli kõnes mõtet, seda õigem arvati see olevat —, hoopis tähtsam oli ütlemise ilmekus ja vehkimise ägedus. Natuke artisti peitus igas Veebelis. Nende uimasevõitu väliskesta varjus. Vennale oli see samasugune tulutu töö kui põllul rahmeldamine. Nagu öeldakse, et sulasel ükskõik, kas künnab põldu või kargab perenaist. Just nõnda seisis venna kirjas, küllap näitas see ütlemine, mis ta ise oma eesrindlusest arvas. Eks see olnud üks ajastu lõbusid. Elu on lühike sõit: kord ühte saani istunud, ei pääse sa sealt nii kergesti, kui just tormid ei raputa sind välja. Ja vend uhas muudkui edasi. Tõsi, ta närv oli juba üsna reisi alguses

üles ütelnud, ta oli oma punase pastori juurde läinud ning enesest kõik ära rääkinud. Esiotsa oli mees kõvasti laupa kibrutanud, aga et tal oli tarvilik kuju hästi kokku pandud ja sellega loomisvaeva nähtud, siis ei soovinud ta, et see jälle laiali laguneks. Mees ütles, et ta pole venna suust niisugust juttu kuulnud, ning soovitas ka edaspidi rääkida vaid seda, mis tema on paberile pannud. Ema ja õdedega keelas ta sidet pidada, selline korts ei sobinud eesrindlase näopilti. Võibolla meelitas uus seisus ka venda ennast, kuigi ta enda meelest sooritas jätkuvasti enesetappu, mille sisse passis ju ka kõnede pidamine. Oma kõrgusest kukkuda ta ei kartnud, kuid tegi siiski seda, mida talle ette öeldi. Sõnakuulmatust ilmutas ta selles, et toimetas onu kätte korrapäraselt raha omastele pakkide lähetamiseks. Edith ja ema olid ühtelugu imestanud, et onu saadab nii tihedalt pakke ja isegi raha, nüüd saadi siis teada, kust tulid ta jõukus ja hool. Vend oli pereta ja mõtles tegelikult ema ja õdede peale rohkem, kui keegi iganes oleks osanud arvata. Hiljem oli hingekarjane vennale ka naise võtnud, samasuguse sildi-eesrindlase, kuna tubli perekonnaseis kaunistas töökangelaste portreed veelgi.

Selline oli venna lugu. Kui ühiskondlikud olud hakkasid leebuma, siis vähenesid hirmud ja ka etteütlejate mõju niisugustele nagu Edithi vend ja vennanaine. Tuli esimene kiri. Ja Edith uskus, et tema ja Antoni taotluste libedale kordaminekule võis ka vend või vähemasti tema aupaiste kaasa aidata.

Edithi peas tiirles veel üks põhjendamatu ning imelik mõte. Oli teada, et Tooride talu põles maha just küüditamise päeval. Kas olid viijad seal pläru tõmmanud või rüüstajad kohe platsi ilmunud ning oma jälgi sel viisil hävitanud, igatahes oli tulekahju aset leidnud. Üsna sealkandis pidi asuma ka venna töökangelaslik tegevusväli. Miks ei võinud too venna esimene elamisase, mille mahapõlemine võimaldas talle sellise saatuse, ollagi Tooride talu jäänus, too tulekahju aga eelmise salapärane järg? See oleks loonud veel ühe silla Edithi ja Antoni vahele. Otsekui olnuks Anton kaudselt tegev selles, et Veebelid elasid katsumiste päevad siin tänu pakkidele siiski nii võidavalt üle. Anton polnud oma tütrele ja naisele andnud abi mitte otse, vaid sellisel ümbernurgaviisil. Usklikud ütlevad Jumala kohta, et iial ei või sa aimata, mismoodi ta inimesi abistab või karistab. Anton oli Edithile ikka veel jumalaks, kuigi Ann põhjas meest raskesti. Ann oli küll kena inimene, aga tema nägi maailma kõverust sirgena, samasugusena nagu ta enda iseloom. Edithi käigud olid keerulisemad, eriti kui need puu-

dutasid Antonit. Ta ei mäletanud — ega tahtnudki mäletada —, et oleks mehe peale pahane olnud. Isegi selles, et Anton ei teinud Ainost välja, pidi olema oma salamõte. Nagu selleski, et tema ja Antoni vahekord püsis värskena ja pinge all — seetõttu, et mees ilmus salamahti ta juurde märksa harvemini, kui noor naine soovinuks.

Nüüd, äramineku päevil, pidi ometi ka Edith sirgjooneliselt tegutsema. Muidu poleks Antonit miski paigast kõigutanud; sellest tema päratust majast ei saanud teda välja vähese jõuga. Kui Edith ei oleks seda teinud, jäänukski Anton võibolla oma elupäevade lõpuni siia ilmamülkasse. Edithil pidi palju jõudu olema.

Üksinda poleks ta sellega toime tulnudki. Antoni majast väljasuitsetamine ja teelesaatmine sai kogu eestlaskonna, põhiliselt muidugi naisteväe asjaks. Kuid ka Marek ja Orgita lõid kaasa.

Kõigepealt piirasid nad maja sisse, tallasid jäikade lubjaviltidega rajad ümber hoone, prõmmisid kinnistele luukidele ning pidasid päev läbi väljas valvet. Lõpuks andis Anton alla ning ilmus välisuksele. Kattis oma tohutu kerega ukseava, otsekui kardaks, et teised tahavad sisse tungida või koguni mõne üürilise talle kaela lükata. Kohal olid parajasti Heidi Tärkel ja Juta.

Heidi käratas:

«Paki nüüd kohe asjad, läheb sõiduks!»

Paindlik Juta kasutas teistsugust taktikat, ta keerles oma mahedal viisil ümber Antoni, rääkis iidamast ja aadamast, arutas temaga tulevikuplaane, otsekui oleks tal nüüd kohe tarvis elutähtsat nõu ning kuldsuu Anton kõige nõukam mees külas. Kuldsuuks oli vana Orgita teda mõnikord töganud — et on ju rääkimine hõbe, vaikimine kuld.

Kuni Juta helistas Antonile kellukesi, tõi Heidi kõik jõud platsi, ainult Edith ja Aino hoidusid kaugemale, et vaeseke ei lööks verest välja.

Kuni Anton uusi pealetükkijate vägesid tõrjus, tiirutas Juta end tema käe alt tuppa. Pärast rääkis ta, et Antoni korterisisustus olnud üsna kasin, aga majas valitsenud piinlik puhtus ja kord. Juta võis selle põhjal arendada oma vana teooriat, et iga mees saab hakkama niinimetatud naistetöödega ning iga naine peaaegu kõikide meestetöödega, kui vaid viitsib ette võtta. Ehkki see tööde jaotus on maailma vanim, on ta siiski üürike võrreldes ajaga, mis inimene on olemas olnud. Tegelik jaotus on aga elusolenditel ikka looduslik ning sellepärast läheb mehe-naise liitu tarvis põhiliselt järelpõlve loomiseks

ja kasvatamiseks. Vahel ka vastastikuseks toetuseks: kui ühel on madalseis, siis võtab teine suurema raskuse enese kanda, osad peaksid korrapäraselt vahetuma. Liiga nõrgad ja liiga tugevad kõlbavat seetõttu halvasti teisega kooseluks. Juta jutt näis olevat suunatud üldlevinud seisukohtade, sealhulgas ka Edithi soovide vastu, aga neid sõnu sai siiski nõndaviisigi tõlgendada, et saamatu hiiglane Anton vajab vaikset Edithit asjaajamisteks. Edith jälle meest kas või selleks, et luua enesele tarvilik pettepilt, nagu naalduks ta mehe võimsale õlale.

Anton vältis naisi igas mõttes, vaid Edith oli ta väljavalitu. Praegusel juhul oli kõige parem, kui teised teevad ta elu kibedaks: siis võtab Edith pojukese oma kaitsva tiiva alla ning viib ta tasakesi rongile, et päästa teda teiste kiusu eest.

Pärast Amalie surma oli üksnes Juta suutnud meest mõnikord mõjutada, alguses Kauri kaudu, pärast ise, kuivõrd oli hea korterinaaber ja Kauri ema. Juta teadis, kuidas Edithi huvisid kaitsta. Kindel, et ta aitab Antoni koos Veebelitega rongi peale panna, edasi aga pidi Edith mehega ise toime tulema.

See tegi Edithile tublisti muret. Eestimaa on piisavalt suur, et üks mehemürakas võiks seal temale kaduma minna. Rongis on kõik võõrad, seal pole Antonil põhjust häbeneda, aga kas ta harjub selle mõne päevaga Veebeli pere keskel elama? Kas ta on nõus tulema onu juurde, kuhu Veebelid võiksid esialgu maanduda? Või eelistaks ta enese kodukanti, kus tegutseb Edithi eesrindlasest vend?

Edith pidi jagu saama oma häbelikkusest ja loidusest ning need küsimused otsesõnu Antoni ette seadma. Kas ta suudab seda? Anton ei avalda oma soovi nagunii, teda tuleks lõa otsas vedada, aga kuidas käiks see kokku vastse vabadusega? Mis tal Siberist pääsemisest kasu, kui ta on sinna kindluse rajanud, siis aga paneb väeti naine ta uuesti võõrasse toanurka nohisema?

Päris kõhedaks võttis, kui Edith kõige selle peale mõtles. Igaüks pidi oma õnne ise rajama, abi ei olnud kusagilt loota. Ka ema ning Vilma polnud temast niisugustes asjades krapsakamad. Äkki suudaks väike Aino lõpuks isa ära võluda? Oleks ta poiss, siis oleks veel lootust.

Saab mis saab, midagi ikka saab, pole veel nii olnud, et üldse midagi ei saaks — niisugune oli Edithi noorema venna juhtmõte. Olude sunnil pidi ka Edith selle järgi tegutsema. Esialgu tuli Anton liikuma panna, hilisem pidurdamine on juba uus ülesanne.

Huvitaval kombel ei punninud Anton väga vastu. Orgita,

tema siinsete aastate brigadir, seisis ta kõrval, Marek õiendas Netsvetaiga ning vormistas maja müügi, Juta ja Ann Kahur pakkisid kraami. Isegi Kärmase Leida võttis asjast niipalju osa, et soovitas Edithil Eestis kasutada Kauri abi Antoni taltsutamisel ja suunamisel.

Täpselt küüditamise kaheksandal aastapäeval läks sõiduks.

102.

Selge, et eestlased olid nüüd minekul. Pikka pidamist polnud enam kellelgi. Viimaste lahkumine oli aja küsimus. Ükski polnud siin juuri alla saanud, et jääda. Vaablase Joosep kuulutas, et jääb, aga läks esimesena.

Teisest farmist lubasid jääda Peitlid, aga ega neidki võinud teada. Vigane inimene on ilma rahvuseta, oli Elmar ütelnud. Võidelda ta ei tahtnud, et koduseinad pidanuksid aitama. Omade seas on küll igaühel parem, aga tundus, et lähedasi pole seal mitte kõigil.

Juta oli mitmel korral Ernat kaasa kutsunud. Erna ei kõhelnud suuremat: tema oli siin sündinud ja üles kasvanud. Siinne elu võis sind vaevata, aga oli oma. Siiski mõtles ta sageli niisuguse võimaluse peale. Vahest kajas temas vere hääl, mis kutsus sügavusest, esiisade seemnest. Nemad polnud omal ajal ju heast elust kodukanti maha jätnud — aga kes paigale jäid, võitsid. Ehitasid elu üles, selles asjas pidi Erna Jutat ja teisi rääkijaid uskuma. Rohkem uskuma kui raamatuid, mis ütlesid, et ühtede heaolu on teiste arvel saadud.

Erna esivanemad olid parema otsingul siia rännanud, miks ei võiks tema ise sama rahutu vaimuga olla ning nüüd parema otsingul isade lähtealadele tagasi minna? Kuigi ta pole sealse hüveks midagi teinud.

Need, kes ajasid tema kodukülas asjad untsu, õpetavad nüüd Eestimaal uue elu ehitamist, küllap külvavad sealgi segadust. Erna ei tahaks selliste väge suurendada, aga ei suudaks teiste hullusid tegusid oma korralikkusega ka tasandada.

Vennad olid kadunud põhjatu maa segadusse, küla laiali puistatud, miski ei hoidnud Ernat siin iseäraliselt kinni. Ainult ta enese harjumused. Ja muidugi ema, kes oli põdur ja elas küllap viimaseid päevi.

Tuli ehk tema alalhoidlikust iseloomust, et ta polnud siia toodud sugurahvaga päriselt lähedaseks saanud? Küllap oli ta

tõesti ise selles süüdi, kui niisugust asja süüks nimetada. Ta polnud eriti pingutanud, et neid mõista, et tundma õppida nende mõtlemiste ja tunnete tagapõhja.

Võõras asi hirmutab. Just siia toodud eestlaste läbi sai Erna aru, et sealne elu on talle võõras. Need, kes olid nüüd juba kaheksa aastat siin elanud, pelgasid samuti, et Eestis on palju muutunud ja kas nad suudavad harjuda. Mida pidi siis Erna ütlema, kes ta oli terve elu siin olnud? Kuigi võis arvata, et viimase aja muutused on sealseid olusid siinsetega üha sarnasemaks teinud.

Nelikümmend kolm eluaastat. Naisterahva viljakas iga. Tühjaläinud aeg, teostamata elu. Erna ei saa enam otsast alata. Kellel on teda tarvis? Eluaeg määrinud pabereid, mis ei kõlba süüa ega selga panna.

Olev ei olnud talle ainsatki kirja saatnud. Ega ta lootnudki, aga siiski. Selle mehe elus oli ta eikeegi. Juhuslik närvikõdi, oma naiste juurest põgenemise armetu võimalus.

Jäänuks talle tollelt härrasmehelt lapski. Kes pärinuks Olevi uhke hoiaku ja eluhaarde. Ernal oli selleks viimane aeg. Mida ta oli veel oodanud ja lootnud, kui oli pühal hetkel palunud: ära mulle ainult last tee! Mees oli naernud: ei ma tee! Ega teinudki.

Alles tagantjärele turgatas Ernale mõte, et Olev ei saanud lapsi. Miks tal muidu polnud neid kummastki naisest. Seda võinuks veel seletada mingi veidra tasakaalupüüdega, aga ka Erna ei jäänud rasedaks, kuigi nad polnud midagi ära hoidnud. Järelikult pidi mehel viga olema.

Räägitakse ülerahvastusest. Kas peabki igaühel olema lapsi? Elu läheb edasi agaramate ja elujõulisemate kaudu, ons Ernataolisi vaguraid sel tihedalt täidetud, enesele küünarnukkide abil teed rajaval sajandil üldse tarvis? Topmani tõug oleks iseasi, aga näe, ka kõige täiuslikumal pidi mingi viga küljes olema. Või oli see looduse ettenägelikkus? Talle pole vaja, et erandid saaksid reegliks.

Kas Ernal tasus kahetseda, oli iseküsimus. Aeg oli vallaslapse vastu karm. Ei tohtinud arvestada ainuüksi enese himusid. Vahel mõtlesid, kas maailm on üldse midagi väärt, et sinna uusi inimesi soetada. Ometi oli see maailm ainuvõimalik, elu ise pidi valima, milleks keegi on suuteline.

Nüüd oli Erna aeg läbi. Kui hommepäev tuleks prints ja ütleks, et ainult Erna on tema valitu, kelle läbi ta tahab inimtõugu parandada, siis ei riskiks vist tema enam. Liiga vana, liiga kõhklev ja teovõimetu. Jääbki ta lastetuks vanatüdrukuks,

esindama üht hääbuvat haru oma rahvast. Küllap peab selliseidki olema.

Tal pole siin varsti kedagi, kes vajaks ta abi. Vaevalt leiduks selliseid Eestiski. Kuigi kõikjal räägitakse abiliste suurest puudusest, pole sul end kuhugi pakkuma minna, kui oleksid omas vaimus valmis tegema kõige lihtsamaid, ent vajalikke töid.

Erna oli loodud naiseks, ta võis midagi enesest anda, aga saaja pidi siiski olema midagi väärt. Nii nagu tema sellest aru sai.

Kust pidi ta võtma mõtte, mille varal elada edasi? Need, kes olid siia toodud, kippusid tagasi. See oli loomulik. Nendel oli eesmärk. Enamik läks otsima seda, mis maha jäänud, aga oli neidki — nooremad nagunii —, kes teadsid, et mahajäänu on pehastunud ja põrmuks varisenud. Nemad saavad end inimesena teostada siis, kui alustavad uutmoodi või arendavad edasi seda, mis on vahepeal käima pandud.

Ernal oli tunne, et siin ei taha ta midagi teha ja seal ei suuda. Jäi veel kolmas võimalus: olla lihtsalt et olla, olla sa ise kui looduslik nähtus, otsida ühendust sellega, mida aimad ja mida võibolla polegi tõeliselt olemas. Aga niisuguseks eluks pidi sinus peituma eelnev soodumus. Praegu usuti teadust ja rikkust, üha laienevaid võimalusi eneseteostuseks; sa pidid vägisi olema ühiskondlik, pidid lootma, et kõik, mida sa teed, on ka teistele vajalik.

Võibolla siiski minna? Mida ta oskab? Liita-lahutada arve, olla selles tähelepanelik ja täpne. Kodus oli ta teinud talutöid, aga nende mõte oli kahanenud: iga tera, mis su käte vahelt tuli, sai võõraks. Siis oli ta õppinud nii-öelda peenema töö peale, tema loomupärane korralikkus oli talle selles mõningast edu toonud. Seda polnud just palju. Aga mida on siin halli inimese tegevuses üldse niisugust, millele võiks külge riputada kõlava sildi? Kui leiaksidki ühel vabal mõtlemishetkel, et kõik senine on tühi töö ja vaimunärimine, ent sinus leidub veel energiat, et üritada enamat, siis mis see oleks? Kus on vaimude kõrge sfäär, kas ei kõmise see hoopiski tühjalt? Tiibu sul ei ole, vehid abitult kätega, langed pärast naljakat õhkutõusmiskatset taas maa peale ning hakkad kinni hoidma samadest lihtsatest esemetest, mis on olnud su ümber, ahjusambast, uksepiidast, vooditekist, iseenda küünarvarrest.

Juta on kena inimene. Ikka enam hakkas Erna nende aastate jooksul tundma soojust ta vastu. Aga kas oskas temagi mõista Erna heitlusi, kui kutsus teda enesega kaasa?

Juta ise on palju muutunud. Alguses oli ta ehmatatud, see püsis temas kusagil väga sügaval. Siis sai ta vähehaaval sära

juurde, üksvahe näis, nagu oleks ta siin väikeses ühiskonnas telg, mis hoiab teisi enda ümber. Siis toimus temas murdumine. Võibolla üksluisest tööst või vananemisest. Põntsu pani haigus, õiget eluisu nagu ei tulnudki tagasi. Vähemasti välise maailma silmis ja selle jaoks. Või on see teistsugune elamisviis, kui sulle muutuvad ükskõikseks igapäevased pisiasjad, sa oled kord tajunud olematuse piiri ning nüüd on sulle hoopis tähtsamad mingisugused varjatud nähtused, mille kohta sa ei oska ega taha seletusi anda, nõnda et kõrvalisele võib jääda mulje, nagu polekski neid olemas. Või on need nähtused veel tavalisemad ja loomulikumad kui nood niinimetatud elu pisiasjad? Noh, näiteks — kui Erna oskaks arvata — sa imetled oma hingamist, vaatled tundide kaupa putuka ronimist, mõtlemata selle eesmärkidele, või tunned äkki, et pilverünk taevas on su kõige lähem sugulane.

Siis tuli Jutal laste lahkumine. Ta talus seda üllatavalt mehiselt. Ajas teiste eestlaste asju. Näiteks lükkas suure Antoni liikuma kodumaa poole. Nüüd keelitab ta Ernat Eestisse sõitma. Kas ta mõtleb seda tõsiselt? Tema, kes ta näeb maailma keerulisemalt, tavalise inimese seisukohalt vahest isegi nihutatuna, ega mõtle nagu Ann Kahur, et kõik, mis on Eestis, on hea, kõik, mis siin, aga halb.

Kas Jutal on tõepoolest Ernale midagi pakkuda? Või on see Juta kinnismõte, kujutlus, et kõik, mis on hea talle endale, on hea ka teistele? Ernale tundus et praegusel juhul on ta Jutast üle. Vahest oli see esimene kord, kus rahvuskaaslanna taotlus ei paistnud olevat õige ega tark. Muidugi, tegemist oli ju Erna elusaatusega, selle otsustamisel pidigi ta ise olema pädevam igast teisest. Küllap on Juta kutsumise taga pealiskaudsus ja läbimõtlematus.

Tema ise läheb oma laste juurde. Pingutab, et tuua nad ära võõraste hoole alt ning rajada neile uus kodu. Milline oleks Erna ülesanne, kui ta seisaks Juta kõrval? Või näis tollele enesestmõistetav, et elu poetab nad laiali. Igaüks otsib ise endale tee.

Senini oli Erna toetunud vaid iseenesele — kui varasem lapsepõlv maha arvata. Kui ta jääks näiteks abistama Jutat ning tema sirguvaid lapsi, peaks ta tegelikult kasutama Juta abi, et elada sealsesse sisse.

Muidugi ei lähe ta kuhugi, jääb siia. Eestlased on peagi läinud. Lõpeb see lõik nende ja ka tema elus. Kas pole tal nüüd, kus ta vaatab seda aega juba nagu tagantjärele, kahjugi, et ta ei saanud selle rahvakillu osaks, nagu oleks võinud eeldada

keele ning esivanemate päritolu järgi? Või on talle niiviisi parem — kuivõrd vastasel juhul tunneks ta maha jäädes end veelgi üksikumana?

Elu valib ise, kuidas olla. Kõik on õige, mis juhtub.

103.

Vahel oli Jutal tunne, et kuidas tohib tema ära sõita, kui osa inimesi on sunnitud veel siia jääma. Kas polnud see tal omamoodi haiglaslik suhtumine, et ta pidas ennast kohustatuks teiste peale mõtlema? Isegi nüüd, oma nii-öelda teises elujärgus, mis algas pärast surmaga silmitsi seismist ning temaga leppimist ja oli järsult isiklikum, nõnda et mõnel hetkel tundusid isegi lapsed olevat kauged, temast sõltumatud mitme läbitungimatu müüri taga. Kui keegi pole ise seisnud, üks jalg ühel ja teine teisel pool piiri, ei mõista ta inimest, kes toimetab siin nagu enne, kuid kelle vaimust vähemalt osa tegeleb sealpoolsete asjadega. Nendel on värv ja keel, mida ei saa või õigemini pole mõtet siinsesse keelde ja värvi tõlkida.

Või tähtsustas Juta oma surmatunnetust üle? Tal oli soodumus selliseks tunnetuseks varem, seda olid ette valmistanud mitu asja juba lapsepõlves, kindlasti meheleminek Kandenile, mehe traagiline hukk, küüditamine. Jutast endast oli see, et ta püüdis niisuguseid asju rohkem mõtestada kui unustada — just viimane oli keskmisele normaalsele inimesele kaitsevahendiks. Mõttelosside ehitamine tulenes Juta iseloomust, avardas maailma ning pakkus isegi naudingut.

Taju, et ta elab nüüd teist, kingitud elu, et mõtleb viimsele minekule leebe sõbralikkusega, ei nüristanud siiski oluliselt Juta seltskondlikku närvi, ei vähendanud aktiivsust inimestevahelistes suhetes.

Helga Mannas pidi nüüd jääma üksinda nende lagunenud lossi. Ka temal oli luba käes, aga ta tahtis ära oodata, kuni Heino lõpetab kursuse. Juta ei pakkunud ennast koos temaga ootama. Seda ohvrit poleks ka vastu võetud. Igale oleks paistnud seletamatu, kui ta oleks pidanud viimase majaasuka järeleootamist oma laste juurde kiirustamisest tähtsamaks.

Kaur oli nüüd seitseteist, Katrin viisteist. Nad olid siit ära pisut üle kahe ja poole aasta, aga Juta püüdis end vahel hirmunud mõttelt, kas tal ongi neile veel midagi pakkuda. Selles eas muututakse ju kiiresti. Vanemad on lastele nagunii vaid

kaevud, millest aina ammutatakse ja seejuures nurisetakse vee maitse üle; see, et kaevugi eest peaks natuke hoolitsema, tuleb vähestel pähe. Niisugune on elu loomulik kulg; kui tema jook vaid kustutaks Kauri ja Katrini janu! Juta nagu teistegi vanemate kaevu täidab põhjavesi, see elu, mida ta on elanud, kõik, mida kogunud — tarkust või rikkust, headust või vajalikke sidemeid. Sellest mitmekesisusest tahetakse enamasti vaid ühte, mõnda pakutavat aga lausa põlatakse.

Kas lapsed olid kaugeks jäänud? Kauri kirjad — mitte lühiteated, vaid need harvad, kus ta püüdis jõuda enese ja elu sügavustesse, polnud enam nii südamlikud kui alguses. Vahel vilksatas neis rahulolematuse noot või kärsitus selles laadis, et ah, mis ma ikka räägin, sina ei saa ju nagunii aru. Võibolla ei olnud see nii, selle lugesid kirjale sisse vaid Juta hirmud. Nii või teisiti tundis ta sõidu ees mõningast kõhedust — ja mitte üksi laste võimaliku muutumise või mehesugulaste Kandenite, vaid palju muugi pärast, mis võis sealses elus toimunud olla. See kõhedus oli siiski loomulik, küllap pidid samasugust tundma teisedki minejad.

Venitamine mis tahes ettekäändel poleks midagi muutnud.

Kõik, mis kääris äraminekute ümber, väärinuks uurimist. Kas oli keegi näiteks kade esimestele, kas järjekorraga mõõdeti kellegi väärtust, olid ehk need, keda lubati kergemini, teiste silmis tühisemad? Kuidas segunesid kartus ja rõõm, kas tundis mõni lahkumisest kurbustki, kas mõeldi veel suhelda siinsete kaaslastega või peeti loomulikuks, et kodune keskkond imeb nad kõik endasse, nõnda et lõpp nende ajutisel kooslusel? Kõik läksid ju kellegi juurde, paljud olid veel enam peavarjuta kui siin, kus orjapidaja andis neile viletsa eluaseme; Eestis pidid nad selle ise võimalikult kiiresti leidma või üles ehitama.

Leida ja Elfride võtab Juta kaasa. Ta oli nende eest asju ajanud ja nemad tegid, nagu ta soovitas. Vana Elfride ohkas küll ühtelugu, et ta tahaks oodata Angelskeid, kes polnud veel luba saanud. Kuigi nad olid juba hulk aastaid lahus elanud, pidas vanainimene Marekit ja Huldat oma heategijaiks ning meenutas igal sobival juhul, kui kena olnud neil elada Mareki maja ärklikorrusel, mis oli ainus teine korrus kogu ümbruses. Tegelikult võis asi olla pigem nii, et just Angelskite paar pidas Elfridet oma heategijaks. Elfride ise oli ka kunagi olnud suuremeelne Leida vastu, selle olid kustutanud ühine raske töö talus ning ühised vintsutused. Leida ei mõistnud ka iialgi oma tänulikkust väljendada, vaikis mornilt, vanainimesele võis teinekord jääda mulje, et tema peale ollakse kõige pärast pigem pahane. Kuigi Elfride pidanuks ammu olema Leida ise-

loomuga harjunud. Lahke Huldaga aga olid nad imehästi klappinud ja ka Marek ei keelanud Elfridele igapäevaste pisiteenuste eest kunagi tunnustust või kiidusõnu. Kui haigus Elfridet jälle kurjemini piinas, tulid nad teda ikka vaatama, ning üksik hea sõna oli talle tähtsam kui Leida igapäevane hool, millega kaasnes enamasti vaikimine või lausa pahurus. Sellepärast olid nii täiskasvanud Angelskid kui ka lapsed, keda toodi veel hiljaaegu Elfride juurde hoida-vaadata, tal südame küljes.

Elfride soove ei saanud Juta arvestada. Marek oli loid olnud oma taotluse esitamisega, aga küllap tuleb ükskord ära temagi. Tähtsam oli see, et Kaur ja August olid vanaviisi omavahel seotud ning see sidus ka Jutat ja Leidat. Juta teadis, et ta peab Leida ja Elfride üle aitama minekuga seotud asjaajamistest ja askeldustest. Eks kodumaal näe, mis kellestki saab, aga Augustile annab ta nad üle. Ka olid nad toodud Jutaga enamvähem samast kandist, nõnda et tee oli üks.

Mineja oli ka Heidi Tärkel, kes ootas veel oma lapsi koolist ja meest kaugelt külmalt maalt. Nemad moodustasid Mannastega ühe seltskonna ning olid pärit Eestimaa teisest otsast.

Anne omaksed olid ägedasti ajanud tema asju, aga siiani polnud talle luba antud — otsekui kiusuks selle eest, et tema mehed olid õnnelikult maha jäänud ja et ta elas siinsed aastad kergemini üle kui ükski teine, vähemalt ainelises mõttes.

Ka vanade vastuvõtmisest ei paistnud sealpool hoolitavat. Oli neil tarvis kaela pajuklasi, kes enam tööd ei teinud, eks kehtinud orjapidajalik suhtumine üle terve tööst elatuva maailma.

Jääjaid ei olnud palju, nõnda et Juta ei pidanud liialt oma südant valutama. Kindlasti pääsevad needki peatselt tulema. Ja siiski oli väike süüme, mis Jutat mõnikord vaevas, omamoodi kosutav.

Juta oli käinud rajoonikeskuses ning rongipiletid eelmüügist ära ostnud. Vähene kraam oli pakitud. Ta ei teinud erilisi illusioone selles suhtes, et teda võetakse kodumaal vastu, eluvõti siidipadjal. Aga need asjad, mis tundusid siin alguses nii olulised, mitte üksi kui tarbeesemed, vaid ka kui eelmise, tõelise elu külge siduvad niidid, polnud talle enam tähtsad. Võibolla kogu muutunud ellusuhtumise tõttu, mis oli maise maailma huvid ja kired ikka ähmasemaks muutnud. Või siis oli esemetel küljes siinsete aastate pitser. Uuest elust lootis Juta, et seal ei himustata rekvisiite, mis meenutavad siinset. Need pidid olema kibedad mälestused. Et need võivad kunagi hiljem väärtuslikuks saada, sellele Juta praegu ei mõelnud.

Kunagi esimesel aastal oli Netsvetai naine — või koguni

direktori proua — enesele nõudnud tema ilusat tikitud laudlina, millega Jutal ei olnud tõesti midagi teha. Tema polnud andnud. Seda enam, et selle eest pakuti vaid mõnda liitrit piima. Nüüd viis ta ise selle Netsvetai emandale kingituseks. Emand oli ülevoolav ja kiitis pikalt, kui hea see on, et nad pääsevad kodumaale. Otsekui pidanuks tema isiklikult selle eest Jutale ja ei tea kellele tänulik olema.

Veel mõne asja kinkis Juta oma töökaaslastele laudas või muidu sümpaatsetele inimestele. Vaevalt pesitses ta alateadvuses soov, et nood teda nende esemete kaudu mäletaksid. Pigem tahtis ta ise mälestustest lahti saada. Kuigi paar asja oli pärit Kandenite talust ning pidanuksid minema Katrinile. Ära ei andnud ta villast tekki, mis Juta enese vanaema kootud. Seda oli küll üsna tülikas tagasi vedada, polnud ju enam sõdurpoisse, kes oleksid pakke tassinud.

Asjades väljendus kultuur ja Juta oskas traditsioonidest lugu pidada, aga ta ei saanud oma elust muuseumi teha. Kuigi talle poleks sobinud ka tarbijalik ellusuhtumine, millest kirjutati välismaa puhul. Siin oli see suhtelise küllusega kaasaskäiv nähtus veel mägede taga, alles oldi pääsemas suisa näljast.

Jutal jäi sõiduni paar päeva aega. Inimestega jumalagajätmist ta pigem pelgas, sellel oli kalduvust muutuda vastastikku piinlikuks, aga lauta ta läks, ja hoolimata endiste kolleegide kohalolekust, peatus loomade juures, ütles igale mõttes mõne sõna.

Imelikud ja isetud olid olnud ta suhted loomadega. Nagu inimestel üldse. Iga lehm oli individuaalsus, aga Jutale samas ainult tööobjekt. Kokkukuuluvus oli habras. Piim, mida lehmad looduse sunnil tootsid, kadus suurde ühisesse katlasse. Nad söltusid inimesest ning nägid tihti nägurit, aga elasid siiski ära oma loomuliku ea, lihaks läksid vaid hädasunnil. Elasid koduloomale iseloomulikku ebaelu. Kuid vaevalt teadsid nad oma lõpust või sellestki, miks neid peetakse, miks nende eest hoolt kantakse. See oli nende eluviis ning nad nõudsid, mida olid harjunud saama.

Mõnikord oli Juta püüdnud osutada neile tähelepanu pisut rohkem, kui suures laudas tavaline või hädatarvilik. Ta püüdis neid mõelda oma kodusteks loomadeks, mitte omandi, vaid vastastikuse soojuse mõttes. Aga suurte gruppide, sagedaste ümberkorralduste ning ka üleüldise viletsuse tõttu oli see vähe võimalik. Kevadtalvisel ajal sai looma nälg sinu enese valuks, su kaastunne hoidis neil elu sees vahest kübeke kauem, aga ka sellel tundel olid oma varud, mis kahanesid, sest sedasama kaastunnet vajasid su lähedased inimesed. Leida Kärmasele

olid loomad võibolla inimestest tähtsamad ja Juta mõistis teda, loomad olid Leidale hoopis harvem kurja teinud. Juta ise hoidis inimeste poole, seltskondlikkus ning huvi kaaslaste vastu olid temasse pandud sünnigà. Aga ta märkas, et mida vanemaks sai, seda enam muutus üldise looduse osaks. Või oli sellest vähemasti teadlikum. Tihti tabas ta end mõttelt, et mis õigus on inimesel pidada ja tappa loomi. Või sipelgal kasutada lehetäid tagavara-aamiks.

Sellist asja olid küllap paljud mõelnud. Õigustuseks sai paratamatus. Taim oli samasugune elav olend kui loom, toituda tuli aga orgaanilisest, täpsemini, elavast ainest, nõnda oli loodusest seatud. Ja siiski ei saanud niinimetatud inimlikkust pidada positiivseks, kui see kaitses vaid inimest ja mitte ülejäänud loodust. Käsk «Ära tapa!» pidanuks laienema ka loomadele. Üleüldiselt polnud see võimalik, iga inimene ise aga määras oma suhtumise elusasse. Elureegliks võinuks olla tuntud põhimõte: teha kurja nii vähe kui võimalik.

Niisuguselt pinnalt pidi Juta jõudma järelduseni, et tal pole õigust ega ka tarvidust sekkuda oma hoolealuste ellu, elagu need ise, kuidas neil parem, leidku oma vabadusele rakendus. Tema hoolitsemine on kurjast, pealegi kannab seda alatu eesmärk. Samas pidi ta mõtlema, et koduloom on paljude põlvkondade jooksul ära rikutud, ta ei saa ilma inimeseta hakkama. Ja et ta ei tea ette oma elu lõppu just samuti nagu inimene, annab igapäevane soojus ja tähelepanu siiski ta olemisele värvi. Lõpuks polnud ju kellelgi muud elumõtet kui igast sulle antud päevast rõõmu tunda. Eriti oli see Jutale selge pärast surmaelamusi.

Ta seisatas iga lehma juures, ütles talle mõttes neid sõnu, mida sai öelda vaid sellele loomale, tuletas meelde ühisest elust juhuseid, kus nad olid seisnud teineteisele eriti lähedal, soovis talle tulevikus seda, mis vastas tema loomusele. Oli ka paar noort looma, kellega ühiseid mälestusi väga vähe, nendele pidi olulisemaks saama tulevaste päevade headus.

Kui Juta laudast välja tuli — õnneks olid töökaaslased parajasti piimaruumis ja neid sai vältida, jumalagajätt nendega nõudnuks hoopis teistsugust meeleolu —, oli tal imeliselt rahulik ja kerge olla. Otsekui oleksid loomad teda tänanud tehtu eest, unustanud nende omavahelised arusaamatused ning sisendanud Jutale, et millestki ei maksa kahju tunda, kõik on loomulik.

Juta jalutas lauda otsa juurest padriku poole, mis kasvas sooservas kõrgetel mätastel, kus ta oli vahel käinud mõtteid mõlgutamas. Aeg oli varane, põõsad hakkasid alles lehte mine-

ma. Nad jäävad temast nüüd igaveseks maha. Võibolla tulevad veel mõnikord tagasi unenägudes või tahtmatus mälupildis.

Juta peaks tegema kokkuvõtte siin veedetud aastatest. Inimene öeldakse arenevat läbi kogu elu, olgugi erinevatel etappidel erineva kiirusega, ning oma arengu tipphetke viib vaimne inimene hauda kaasa, ilma et suudaks kogutut taganttulijatele edasi anda, kuivõrd need ei saa ega taha õppida võõrastest kogemustest. Mida suurt ja imelist oli siis vaimsusele avali Juta endasse kogunud, lüpstes kaheksa aastat kauge sovhoosi viletsat tõugu lehmi? Küllap oli ta ammutanud kannatustest kangust ning läbi mõelnud asju, mis näisid tihtipeale olevat mõtteta. Ülekohtune olnuks oma elust ühtegi päeva põlgusega maha kriipsutada kui kõlbmatut. Kas või sellist päeva, mil sai ainult oldud. «Ainult olla» ahne eurooplane ju ei läbe, ta nagu valmistaks oma rabelemisega aina toda tõelist olemist ette — aga ei jõua selleni kunagi.

Mida suuremat pidi Juta ütlema, kui et ta oli täitnud peamise ülesande: jäänud ellu. Täpsemini, oli selle aja, iga hetke üle elanud ning lootis nüüd saabuvat pisut sisukamaid päevi. Ta oli aidanud avaramate tahtmiste juurde jõuda oma lastel, oli neil hinge sees hoidnud, nõnda et nad said sedà oma jõust ning paljude teiste abiga harida. Pisut oma kiirgusest ja energiast oli ta kinkinud kaaskannatajatele. Oma töö oli ta andnud nendele, kes olid ta vastu tema enese tahtmist rakkesse pannud. Onu Jürit polnud ta suutnud tänase päevani hoida, et too võinuks elusana rännata pühale kodumaale. Veel mitut ei olnud ta suutnud aidata. Kas või lauda juurest varastatud sooja piimaga, mis oleks võinud pikendada Polli Eduardi ja Elvi päevi. Sageli oli ta väsinud ja uneaja nappusest kurnatud ega olnud seetõttu pühendanud piisavalt tähelepanu oma kaaslastele, kes vajasid julgustust ning toetavat sõna. Tal polnud selleks pahatihti jõudu. Jõudu jätkus Ann Kahuril, kes ei teinud oma toetamistööd alati mitte kõige delikaatsemal viisil, siiski oli Juta just Annele võlgu oma elutahte, mis tõi ta nõrkushetkest välja. Võlgu oli ta veel paljudele. Talle oli head tehtud, ilma et tegijad ise oleksid seda märganud. Ei saanud mõõta tema ega ükski teine, millises tasakaalus on sinu tehtud ja sulle tehtud hea. Inimene pidi mõtlema, et on saanud rohkem kui andnud. Ometi vist mitte igaüks ei oska nõnda uskuda.

Niisugune oli kokkuvõte. Selle võinuks ta teha ka oma tühjas toas, mätas oli veel üsna rõske. Juta astus küla poole.

104.

Heino sõitis sovhoosist läbi. Nad tulid koos Seelaga, kes oli teda instituudis oodanud. Poisid viibisid juba kohal, Kaupol oli kaevandusest lõpparve võetud.

Terve pere ootas nüüd isa, kellega nad pidid kohtuma rongis. Heidi istus postkontoris ja passis telegrammi, millal mees Habarovskist rongi peale pääseb. Kohtuda oleks võinud ju näiteks Moskvas, aga Heidi ei tahtnud jällenägemise hetke päevagi edasi lükata.

Ka Seela oli ärevil, rääkis isast rohkem kui kunagi enne. Heinol oli seda armas kuulata. Pruudi ellu oli ilmunud veel teine mees. Heinol enesel polnud enam iialgi võimalust oma isaga kohtuda ning ta nakatus meelsasti Seela ärevusest.

Heino ei saagi vist näha kohta, kus hukkus ta isa. Või kui ta otsib oletatava paiga üles, vaevalt tajub ta tema vaimu seal veel lehvimas. Ennem leiab ta selle üles kodupaigast, kus võib olla alles raamatuid või midagi kirjutistest, mõni kaitsekõne projekt või taotlus. Tõenäoliselt oli isa advokaadina kirja pannud oma vaateid ka üldisemates küsimustes. Kas sellest oli veel midagi säilinud, ei teadnud nad emaga kumbki. Võis loota vaid juhusele, et mõni sõber on midagi alles hoidnud. Kuigi neistki oli enamik maailma laiali pillutud.

Saksa ajal oli isa elanud ohtlikku elu, osa võtnud haritlaskonna vastupanuliikumisest, ta eitas sakslastega koostöö tegemise võimalust. Sellest hoolimata — või just seetõttu — oli ta alevis esimesi, kes venelaste tulles arreteeriti. Loomulikult ei pooldanud ta tulijaid ning seetõttu polnud hämmelduseks põhjust. Ema väitis alati, et tema tervisehäired tulevad närvidest, mille halvas seisundis on süüdi isa ühiskondlik aktiivsus. Aga kes siis veel pidi olema aktiivne kui mitte üks vabariigi advokaat? Kaasajooksikud võisid saada vaid pahelistest inimestest. Või siis väga argadest ja põhimõttelagedatest.

Heinol oli tarvis isa vaimu tajumist, järjepidevust läbi pärilikkuse, vere häält. Ta tunnetas seda vajadust tihti. Ta oli liiga noor olnud, et teada isa mõtteid ja taotlusi, midagi peale aimuste polnud nendest temasse jäänud. Hiljem oli ema mõndagi pajatanud, aga Heino arvas, et kuigi ema oli intelligentne, moondusid isa vaated ja eesmärgid ta teadvuse prismas liiga tugevasti. Iga autentne dokument, mis isa enese käega kirja pandud, olnuks kõnekam.

Temal ei olnud enam isa, Seelal oli. Heino mõtles äiale huviga. Nad olid samast alevist ja Heino teadis Tärkeli kohta seal. Too oli pigem väike ärimees, vaevalt kandis ta eneses

Mannase vaimsust. Kuigi oli kuuldavasti kultuurihuvidega mees, ning pidi ka laagrite eluülikoolis midagi olulist juurde saama. Kui sind tunnistatakse suure riigi vastaseks ja seda hõõrutakse sulle kogu järgneva aja jooksul nina peale, siis sa selleks ka saad. Sest sa esitad enesele küsimusi, mida vaenlaseks olemine õigupoolest tähendab, kes sa siis oled seni oma vaadetelt olnud ning millised võiksid-peaksid olema su poliitilised soovid.

Kogudes näivaid vaenlasi, võibolla mingist majanduslikust lähitarbest või siis haiglaslikust võimutäiuse taotlusest, soetas süsteem enesele tõelisi vastaseid, ning väga pikaks ajaks. Hirmutamine võib paremal juhul anda alandlikke, mitte aga toetajaid, kes oleksid võimelised loovaks tegevuseks ühiskonnas. Kuigi — inimene tahab end teostada ka kõige armetumal ajastul.

Nendel viimastel sunnitud sovhoosipäevadel tahtis Heino ringi vaadata, kas on ta kõigest puutumatult läbi tulnud või on üht-teist külge jäänud. Juba neli aastat ei elanud ta enam siin ja oli kaunikesti võõrdunud. Temas polnud säilinud kunagist huvi siinse elu vastu. Ta oli oma probleemidega kaugel ära.

Nad kõndisid ringi koos Seelaga. Neiut huvitasid nende armastuse paigad, ta tahtis neid viimast korda näha. Heino võttis meenutustest osa, ent teda need pigem segasid. Otsekui kardaks ta, et jääb salaniitidega siinsete paikade külge. Ta ütles Seelale, et pole mõtet peatuda üksikute asemete juures. Need on nagunii jahtunud, terve see küla on mälestusmärk nende suhete arengule kaheksa aasta jooksul, aga sellest ei maksa enesele teha iidolit. Piisab sellest, mis on terveks eluks ehitatud nende sisse.

«Rääkida sa oskad, ega sa muidu ole advokaadi poeg,» ütles Seela ning juhtis teda omatahtsi edasi.

Heino vaatas sovhoosi uute, täiskasvanud mehe silmadega. Vähe oli siin muutunud. Ikka savi ja õled, ikka pujupõõsad ja härjavedu. Ikka inimeste teadmatus ja rahu. Siiski oli juba rohkem traktoreid ja veoautosid ning noori jäi vähemaks. Noored hakkasid üha enam linnadesse pagema. Nad olid küll endiselt isikutunnistuseta sunnismaised, kuid sõjavägi ja õppimine võimaldasid neil maalt pääseda ja lasta end tööstusasulates ametisse värvata; seal suurendasid nad kodutu proletariaadi mööda suurt impeeriumi ringiloksuvat jõuku. Juurte lahtikiskumine ja inimeste läbisegipaiskamine oli uue aja suuremaid leiutisi.

Heino tahtis teostada vastupidist: neid oli sunniviisil siia

toodud, nemad aga kogunevad tagasi sünnimaale. Oleks tarvilik seegi, et vanemad saaksid jagu oma sisetõketest ning valiksid elupaigaks just kodualevi. Ema oli nõus. Seda enam, et seal elas endiselt tema lähim sõbranna. Kuid Heidi Tärkelit piinas küsimus, kas neile antakse tagasi maja, mida nad olid mehega kahekesi tervelt neli aastat ehitanud. Varem kodumaale läinutelt oli kuulda, et tagasi ei anta midagi, ühtki kahju ei hüvitata ja rehabiliteeritu on vaid rehabiliteeritu, mitte täieõiguslik inimene. Mõnele olevat võimaldatud oma maja tagasi osta — kuivõrd see oli laokil ja majavalitsusel tülikas seda hooldada —, aga küllalt kalli raha eest. Selline asi vihastas Heidit iseäranis, tema õiglustunne vahutas üle ääre. Majade ülevõtmine oli aga kaheksa aastat tagasi käinud lihtsalt. Pärast küüditamist olevat lehtedes ilmunud kuulutus, et kõik majaomanikud peavad ilmuma vallavalitsusse ja tasuma maksud, muidu majad riigistatakse. Nõnda oli Eestist kirjutatud.

Teadmatus tulevase eluaseme suhtes ei seganud muidugi noorte plaane. Meelis, Seela ja Heino jätkavad õpinguid Tartus. Kuuldavasti ei tehtavat selles takistusi. Kaupot ootas põlevkivikaevandus, aga ta pidas plaani minna polütehnilisse instituuti edasi õppima. Kaevandus jäi kõikjal kaevanduseks, selles suhtes polnud Kaupol enam illusioone. Ja eks pidanud ta juba mäemeistri eriala valimisel arvestama rohkem perekonna rahamuresid kui oma soove.

Heino ei lasknud ligi mõtet, et ka talle oli metsandus vaid sundkäik. Juurat poleks Heinol iialgi tulnud pähe õppima minna, kuigi see tähendanuks astumist isa jälgedesse. Ei, need jäljed olid ära tallatud. Polnud võimalik tegelda õigusega seal, kus õigusest ja õiglusest oli jäänud vaid karikatuur.

Ema oli veendunud, et isa oli eluaeg kaitsnud inimesi ülekohtu eest ja et ta ei võtnud kaitsta ühtki kahtlast isikut. Kuid küllap pakkus isale lõbu ka paragrahvi väänamine, iseäranis kui need paragrahvid ei seisnud sugugi mitte alati õigluse valvel, ja pealegi oli ta alevis ainus advokaat. Kohtutööd polnudki isal tõenäoliselt kuigi palju, tal oli tulnud ka mitmesuguseid muid ühiskondlikke kohustusi täita. Nendes pidigi sisalduma isa tegevuse üldine ja aateline külg, mida Heino polnud tollal oma nooruse tõttu suuteline tabama ja mida ta nüüd tagantjärele tahtis üles leida. Temast endast aga juristi ei saaks, selle teadmiseks oli tema lühikese elu kogemus piisav.

Ta oli valinud kord metsanduse ja jääb sellele truuks. Nagu jääb truuks oma Seelale, olgu ümberringi kui palju tahes ahvatlevaid tütarlapsi. Ta lihtsalt ei luba endal näha pruudi puudusi; tema ja ei kellegi teise võimuses on ära tunda voorusi

ning soodustada nende väljaarendamist inimesel, kes elab ta kõrval.

Sama lugu on metsandusega. Kui see ala oleks teiste hulgas kuidagi alavääristatud, siis pingutaks Heino, et tõsta seda teiste tasemele. Meelis võib hoobelda oma matemaatikaga, lõpuks on see vaid teiste teaduste teener, inimkonna hüvesid teenib ka metsandus. Juba oma nelja õpiaasta jooksul oli Heino tugevasti kaldunud teaduse poole. Juhendaja keelitas teda instituudi juurde jääma, maalis talle hiilgavaid perspektiive kuni selleni, et just Siber on tulevikumaa; kui kogu inimkond jõuab kord hapnikunäljani, siis on Siberi taiga maakera kops ning metsateadlasel peale muu täita oluline roll ka selles, et inimesed võiksid oma saastatud Maal ellu jääda.

Heino arvas, et õnneks ei ole asi veel niikaugel. Veel on lähemaid probleeme, mida jagub tema elueale. Teda ootas sünniga temasse pandud suurim armastus — kodumaa. Öelgu kes tahes, et Eesti on väike või tühine, sellega on nagu metsandusega: Heino ja ka iga teise eestlase kohus on oma tegevusega tõsta tema kultuur ja kvaliteet mis tahes alal nii kõrgele, et keegi ei võiks tema kohta «tühine» öelda. Ka sellepärast pidi ta Eestisse minema. Ja kui tal on võimeid tahtmise kõrval, siis suudab ta oma teaduses vahest midagi ära teha, mis kõlbab kunagi mitte ainult Eestis, vaid ka taiga ja kas või Amazonase džunglite jaoks.

Seela ei rääkinud oma töötulevikust nii kõrgelennuliselt. Et ta oli end häälestanud elama Heinole ning mingis mõttes ka tema kaudu teostuma — nagu Heino teostab end Seelast sündivate laste kaudu —, siis oli hea ning tarvilik, et neil oli üks eriala: midagi jagada on rohkem, arusaamatusi aga loodetavasti mõnevõrra vähem.

Heino oli tulnud jalutama, et jumalaga jätta minevikuga, aga mõtted kippusid tuleviku poole. Mitu aastat oma kujunemise east oli ta siin kaotanud. Kas oli ta saanud kompensatsiooniks piisavalt tahteomadusi ning eesmärgiselgust? Seda polnud võimalik mõõta, võis vaid teha oletusi. Heino oli nagu oli ning pidi mõnel hetkel pigem mõtlema, kas ta pole mitte liialt endaga rahul. Kes eristanuks ta sisemisi kõhklusi — kui ta püüdis ka ise nendest võimalikult vabaneda? Seda enam, et ajapikku oli talle omistatud positiivse noormehe roll. Ju ta siis pidi seda täitma. Ausalt öelda see meeldiski talle. Mis ei tähendanud, nagu oleks ta ennast imetlenud. Või oli ta seda mõnikord siiski teinud? Kui jah, siis pidanuks ta end läbi rooskama. Isegi Seela sai aru, et ta ei tohi Heino imetlemisega liialdada, ning tõgas teda teinekord üsna korralikult. Hetkel

oli see Heinole valus, aga lõppkokkuvõttes tuli niisugune isekuse ja enesehinnangu mahakiskumine talle kasuks.

Heino oli muutunud nende aastate jooksul, seda tingis muidugi ka iga, aga mitte ainult. Kas teised olid samaks jäänud? Enn oli ehitanud maja, selles asus nüüd meierei, siiski ei mõistnud Heino seda arvata eriliseks mälestusmärgiks. Marek oli endiselt hoogne ja tore, aga Heinole näis, et täpselt samasugune, nagu ta oli olnud siia tulles, ainult ehk pisut kulunum. Hulda oli iseseisvunud, Mai Nyberg leidnud Jumala. Ühtegi pretensiooni ei olnud Heinol Orgitale: tundus, et just tema oli selles näitemängus oma rolli kõige hiilgavamalt esitanud. Ka Ann Kahur oli jäänud iseendaks ning Heino kujutas enesele ette, et Ann kohaneb Eestis paugupealt, otsekui polekski sealt eemal viibinud. Tema oli üks nendest, keda Heino tahtnuks Eestis mõnikord kohata. Kahurite talu oli üsna alevi lähedal. Peremehed olid selle Anne tulekuni kindlasti korras hoidnud. Heino ei idealiseerinud talusid, kuid mõistis, et Eestile tähendasid nad elu alust. Seepärast oligi talurahva küüditamine kogu rahva alustugesid kõigutanud.

Sovhoosi inimesed ja tööd-tegemised olid ikka põhijoontes samad. Mõni lisandunud põllutööriist või uus töövõte ei olnud nii tähtsad, nagu neid taheti suures progressijanus näha. Aga võis mõelda ka nii, et kõik, mis püsis muutumatu, pidi olema lähedal täiusele. Heino oli kohe alguses maha teinud, et tema ei hakka teiste kombeid või eluviise halvustama. Isegi võrdlemine polnud õige, kuna selles sisalduks nii või teisiti hinnang. Kõik need erinevused olid iseenesest ju pisiasjad, vaid rumal inimene puhus need suureks. Sest tal ei olnud muule toetuda, et enesele oma paremust tõestada. Kui sa muidu ei saa üleolekut tunda, siis vähemasti mõeldes, et sööd õigemat toitu, sinu teretamisviis on ainuviisakas, ja teiste inimeste erinev temperament pole mitte nende kaasasündinud omadus, vaid pahe ning enesevalitsuse puudumine.

Heino oli tunginud hariduse poole, hinnanud teadmisi, ta nägi eespool võimalusi, mida just tema peab realiseerima, alasid, mille väljadelt ta tahtis läbi rännata. Heino-taolistele oli värav tegelikult üsnagi kitsaks jäetud, aga nurisemine selle üle olnuks liialdus, kuivõrd ennast tuli nagunii piirata. Heino ei kahelnud teadmiste kasulikkuses enesele kui isikule, eriti kui oli lootust kord jõuda tõe ja vale eraldamiseni. Kui ta aga mõtles suuremate inimgruppide peale, siis ei näinud asi enam nii selge olevat. Hulkade lollitamist oli küllalt kogetud siinpool ja sealpool joont. See polnud võimalik mitte ainuüksi nende harimatuse tõttu, selleks kasutati just toda inimestele paku-

tavat poolikut haridust. Vaid väikesest osast kooli läbikäinud inimestest saavad tõelised haritlased. Heino oli oma instituudikaaslastest küllalt näinud, mis pimedaid lollusi ja lausa ebausku suutsid need eneses säilitada; iseseisvaid mõtlejaid pole kooliharidusest kõrvale jäänud inimeste hulgas sugugi vähem. Nagu anded nõnda on ka intelligentsus enam-vähem võrdselt jaotunud läbi aegade ja rahvaste. Võibolla on see üks looduse tarkusi, et tarku ei tohi olla liiga palju, siis ei tule elust midagi välja.

Sovhoos polnud muidugi mingi ühik, tema kohal kõrgus palju ülemusi, aga senise elukorralduse pinnal võis teda siiski eraldi vaadelda. Mida ühetasasem on inimgrupp ja mida algelisemad grupisisesed seosed, seda loomulikumalt kerkivad esile üksikute inimeste võimed mis tahes elualal. Kes saab organisaatoriks nagu näiteks Netsvetai, kes pulmatolaks, kes heaks töömeheks, kes muinasjuttude vestjaks. Kuigi tarvilik elukorraldus jätab küllap selliseski grupis enamiku keskmisteks rügajateks, kelle puhul võid vaid uskuda, et talendid on neis uinunud olekus... Kui aga platsi tulevad pärilik jõukus, parteiline kuuluvus, hariduse vahed või ka lihtsalt onupojapoliitika, siis sõltub esilekerkimine ikka vähem loomulikest eeldustest. Suur anne murdvat ka olude kiuste kõikidest katsumustest läbi ning saavat tõkete lõhkumisest hoogu juurde, aga kas seda olukorda on tarvis kunstlikult luua, takistusi leidub elus nagunii.

Kas Heinol oli mingit annet? Või Seelal tema kõrval? Seelal oli läbilöögijõudu nagu kõigil Tärkelitel, küllap oli seegi looduse kingitus.

Praegu hoidis ta Heinost kõvasti kinni ning püüdis teda mõtisklustest enda juurde tuua hüüatustega, nagu «Vaata seda kohta...», «Kas mäletad...», «Tead, mis me teeme...».

Heinole tuli meelde üks Orgita ütlus:

«Kõigega harjub elus ära, isegi oma naisega.»

Tegelikult ikka ei harju küll. Iseenesegagi on raske harjuda. Elu eest joostakse pea ees jõkke, naisest lahutatakse ära, mõtted maetakse viinauima. Orgital polnud põhjust naistest halvasti rääkida ja veel nüüdki oli ta nende vastu härrasmees. Mingi imeline soojus oli hõõgunud tema ja Heino ema vahel. Alalhoidlikule Heinole meeldis, et see polnud kasvanud millekski enamaks.

Neil ärasõidupäevil tundus Heinole, et ema on nukker ega tule noorte või Heidi Tärkeli tuhinaga kaasa. Ta ei rääkinud aga midagi. Nagu ikka. Ühel ema nukrutsemishetkel oli Heino tal ümbert kinni võtnud ning küsinud kergel toonil:

«Noh, kas sul on kurb lahkuda sest kaunist kohast?»

Ema oli malbelt naeratanud ja raputanud mingi oma mõtte eemale.

«Oh ei, miks sa nõnda arvad?»

Põhjusi võis ju leiduda. Keegi ei teadnud, mis ootab ees. Eesti polnud enam endine, ja kuigi mõned hirmud olid kuuldavasti haihtunud, elu üksjagu stabiliseerunud, kartsid tagasiminejad siiski pettumusi. Igamees pidi otsast alustama, see oli sedavõrd raskem, et mälus püsis pilt toonasest elust ja eluasemest, mis sinna jäänud. Kardeti küllap ka omaenda väsimust. Mõnigi oleks tahtnud puhata oma vintsutuste järel, aga elu tormas halastamatult edasi, puhata sai vaid jooksu pealt.

Heidi Tärkelit hoidis elevil see, et ta kohtub nüüd kohe, pärast pikki lahusolekuaastaid, oma mehega. Seegi võis kõhedaks teha. Igavene probleem: kuidas on kumbki muutunud? Heino emal aga polnud kedagi kohata ega oodata. Naise elu öeldakse koosnevat ootamisest, ja kuigi see on vaev, on see sajanditega naisesse programmeeritud ja armsaks saanud. Emalt oli ootus ära võetud.

Või nukrutses ema sellepärast, et Orgita ning veel mõni teinegi pidi siia jääma? Heino ei saa seda iialgi teada. Ema oli märksa kinnisem kui tema, arutles samuti põhiliselt omaette ning jättis enamiku eluprojekte endasse varjule.

Eestis abiellub Heino Seelaga, siis lubavad nad lapsel sündida, võibolla annab see vanaemale elumõtte tagasi. Või ei tohi laps Seela õpinguid segada? Aeg oli selline, usk teadusse ja haridusse nii suur, et sellele toodi ohvriks igivana elupõhi, soojätkamine. Seela polnud siiski sinisukk ega elus edasijõudmise fanaatik, vähemasti sõnades ütles ta kõige tähtsama olevat Heino ja nende tulevase perekonna.

«Kas on nii?»

«Mis asi?» küsis Seela imestunult. Ta oli ära näinud, et Heino rändab visalt oma mõtete maal, ning loobunud katsetest teda ühiste mälestuste juurde kutsuda.

«Et kohe, kui Eestisse saame, paneme hakkama oma esimese lapse?»

Nad olid parajasti uute majade taga kasesalu ääres, üsna lähedal kohale, kus seisis kunagi Mareki maja.

Seela võttis Heinol tugevasti kaela ümbert kinni, ütles tasa, kuid kirega:

«Heino! Just sellest ma praegu mõtlesin!»

Kas just sellest? Seni oli neil mõlemal olnud põhiliseks mureks, kuidas last ära hoida.

«Aga õppimine?»

«Tühja sellest ühest aastast! Küll ma lõpetan metsanduse seal EPA-s ikka ära. See on väike asi selle kõrval, et maailma sünnib üks Mannas!»

«Rahvuselt inimene, elukutselt eestlane,» lisas Heino. Tema pidi Seela purskeid alati natuke maandama.

See on looduse tarkus, et inimesed arvestavad nii vähe olmetingimusi ja äraelamisvõimalusi ning järgnevad ürgsele kutsele. Heinol ja Seelal polnud muidugi ses suhtes millegagi kiidelda — kui võtta võrdluseks näiteks Voldemar Särg ning produktiivne Heli. Nemad Seelaga olid vaid paanilist hirmu tundnud, kui Seelal tavaline kuukord hilines, õnnevärinast ei olnud juttugi. Heino oli küll mõnikord mananud silmade ette võimaluse, et laps sünnibki, aga noor inimene oli liiga egoistlik, mõtles teistsugusele eneseteostusele ega suutnud näha järglases elu ülimat mõtet. Vahest oli ta veel liiga vähe kogenud, et tunda muret selle üle, kellele kõike pärandada — vaimu, häid omadusi, ilu, rikkust, mida rikub koi ja rooste, eluvaateid ning elamise viha.

Seela tahtis hetkest kinni hoida. Ta sosistas:

«Ma olen õnnelik, et sa ise seda ütlesid!»

Kas ta kartis ikka veel, et juhtub midagi ning nad ei jää Heinoga kokku? Ta oli sellest mitmel korral rääkinud, nõnda et see tegi Heinot lausa pahaseks.

Heino surus tüdruku tugevasti enese vastu ning suudles pikalt. Sellest kerkis vastastikune erutus ning nad heitsid siiasamasse maha. Isegi ringi vaatamata, kas ei liigu kedagi läheduses. Eelmistest mõtetest häälestatud, kuidagi end sootuks eriliselt tundes, mingeid heledaid tulevikupilte silme ees hoides laskis Heino kõik loomulikult kulgeda, nii et võibolla nad ei pruukinudki kavatsuse teostamist Eestisse jõudmiseni edasi lükata.

Nad jäid veel tükiks ajaks lamama. Seela hoidis Heinot enese vastas ning sosistas:

«See vist juhtuski,»

Mis siis ikka. Kui nii, siis tuli seda õnneks võtta.

Kas polnud nende kujuteldav laps alguse saanud juba küüditamisrongist, kus Heino oli puberteetiku patuse himuga piilunud Seela poole? Siin nad nüüd olid, need kaks järelpõlvede sünniks ja heaoluks häälestatud ning seks otstarbeks kokkuliidetud inimlast.

Saatus kulgeb mingit üht rada pidi ning seda pole võimalik võrrelda teiste radadega, mida mööda sa pole käinud. Mõttetu oleks küsida, millised oleksid Heino ja Seela olnud siis, kui nad oleksid elanud, õppinud ja tegutsenud need kaheksa aastat

Eestis. Sundus ja vintsutused olid neid karastanud, nende sihid olid selgunud ilmajäämiste kaudu ning läbi kirgede kasvanud jõud sihtide teostamiseks.

Nad võivad nüüd minna. Astuda ettevaatlikult püha isamaa pinnale, olles valmis rakenduma ühisesse ellu rahvaga, kelle liikmeks nad on sündinud. See kõlas pateetiliselt, aga püha tõsidus oli midagi väärt kõhkleva skepsise ajastul. Peaasi, neil jätkus armastust ja indu olla omavahel ja olla koos oma kaaslastega, olla oma rahvaga.

105.

Veel üks kord tuli elu otsast alata.

Aga Hulda oli alles kolmkümmend kolm aastat vana. See oli naise kõrgiga, elu keskpaik, kus õige hoog käes. Marekit oli siiatuleku ehmatus pannud maja ehitama. Nüüd oli ta neli-kümmend kolm, mehele kuldne vanus, aga mõnikord tundis Hulda, et nüüd peaks hoopis tema olema see, kes hoiab nende eluohje peos.

Kuidagi märkamatult oli nii kujunenud. Mitte et Marek olnuks milleski süüdi või tahtnud midagi enda käest ära anda. Vana tark Orgita oli kord öelnud, et see on arengu seadus, nii peabki olema, ka kõige malbem naine, kes tahaks aiva toetuda niinimetatud tugevamale poolele, jõuab lõpuks soovini ennast teostada rohkem kui üksi laste ning mehe kaudu. Üks levinumaid võimalusi on võimuhaaramine majas. Kui seni olid valitsenud vanemad, siis kujuneb välja rinne nende vastu; kui neid ei ole, algab heitlus mehega. Tavaliselt küll polegi heitlust, sest mehed on piisavalt mugavad, võim läheb naise kätte märkamatult.

Alguses oli Hulda olnud Marekile lapse eest ning nad mõlemad olid seda nautinud. Nüüd aga tuli Huldal üha harvemini meelde, kuidas ta oli vahtinud alt üles ning igas tühiseski asjas oodanud Mareki nõu. Ja et Marek oli olnud talle kõikvõimas ning kõiktark, siis oli ta arvanud, et mees peab näiteks oskama talle õpetada ka sünnitamist, lapse mähkimist ja kõike muud seesugust. Mis jäi mehel üle: kui temalt oodati, siis pidigi ta sellega toime tulema.

Aja jooksul kinnistusid naise enese oskused. Mitmeski asjas — ja mitte üksi puht naisterahva tarkustes — märkas Hulda, et ta on Marekist võimekam. Võimalik, et kui ta oli mitmel

korral sellist tunnet kogenud, hakkas ta lõpuks ennast osavamana nägema ka seal, kus ta seda tegelikult polnud. Töö väljaspool kodu süvendas niisugust enesetaju veelgi.

Märkamatult hakkas Hulda kodumajanduslikes ettevõtmistes Marekile korraldusi ning hiljem ka õpetusi jagama. Marek polnud eriti üllatunud, pigem jälgis ta algul rõõmuga, siis heatahtliku tähelepanuga Hulda kujunemist tütarlapsest naiseks.

Oli iseenesest juhus, et Hulda tegi selle protsessi läbi siin. Et tema hilinenud muutumise taustaks oli Siber ning selle elu eripärasused. Üksikuks jäänud naistel polnud teist valikut; Hulda oli väheseid, kelle katsumuste aeg kulges mehe kõrval. Tema kujunemine sarnanes seetõttu normaalses olukorras elava naise kujunemisega, vaevalt andis Siber asjale teistsuguse näo. Kuigi Hulda ise võis arvata, et just sovhoos on ta selliseks karastanud.

Marek oli tema läheduses, oli pühendunud talle ja perele. Vahel lööb meestes veri mässama või kihk pähe ning siis peavad nad kuhugi tormama või midagi suuremat ära tegema. Siin oli see vähe võimalik: sõita ei saanud kuhugi, rettu võisid minna vaid lähimasse kasesalusse, mis oli nii hõre, et tuul puhus su sealt varsti välja, suurematel tegemistel aga polnud erilist mõtet. Ennul ja Antonil kees enne ärasõitu jõud üle ja nende majad kõrgusid nüüd sovhoosi hurtsikute kohal, ühel sees meierei, teisel leivatehas. Õiget peremeest aga ei olnud, juba poole aastaga oli majades kuskil midagi lahti kangutatud, meierei põrand lainetas veest, leivatehases oli korra tuligi valla pääsenud. Antoni maja polnud ju leivaküpsetamiseks ehitatud. Nüüd püüti seal mingit uut voodrit ümber ahju panna.

Enn ja Anton — kuigi kumbki polnud hoopleja — olid tahtnud oma majad teha Mareki omast vägevamad. Suuremad need olid, aga Mareki majani siiski ei küündinud. Tema majast vaatas selgesti vastu Euroopa, noh, vähemasti Eestimaa. See tuli ilmsiks maja igast detailist. Ennu ja Antoni vägevad hooned aga olid selgelt Lääne-Siberi arhitektuuri sünnitised. Eestiga oli neil vähe pistmist, mõni tühine üksikasi ehk.

Nõnda olid need kaks ennast siin küll kuidagi teostanud, aga kas see just tõestas, et tõeline mees lööb läbi tingimuste kiuste ning üritab ikka midagi luua? Marek ei üritanud enam, käis vaid päevast päeva ehitusel tööl. Poolakas polnud isegi püüdnud eestlasi mõjutada maja juures mõnd asja eesti moodi lahendama.

Mareki elu kulges oma rada, kümme aastat liikus ta Huldast vanusega ees, ta näitas liiga vara väsimust, aga Hulda lootis,

et see pole lõplik, et kohe, kui nad saavad kodukanti tagasi, lööb Marekis taas õitsele tema endine teotahe ning Läänemere udune kliima lisab energiat. Aga kui mees olnuks siin ka jätkuvasti täis tegutsemislusti, oleks see ühel päeval ikkagi juhtunud, et Hulda oleks selgesti ära tundnud oma iseseisvuse. Nagu lapsel tulevad kindlal ajal hambad suhu, nagu ta hakkab kõndima või häält murdma, nõnda pidi nähtavasti ka Hulda elus kätte jõudma päev, mil ta enesele ütleb: sul ei ole kellegi peale loota, sa pead ise olema tugev ning toetama oma lapsi ja meestki.

Muidugi polnud see elumuutus pöördumatu, ikka sündis tagasilangemisi ning siis otsis Hulda jälle Marekilt tuge. Need olid nende kooselu hellemad hetked. Ometi näis Huldale, et sama palju on ka vastupidiseid silmapilke, kus Marek naaldub märkamatult tema vastu. Enamiku aega aga elas kumbki täiesti iseseisvalt ning esines pikki päevi, kus nad ei pannud teineteist isegi tähele.

Nüüd, mil päevakorral oli kodumaale sõit, pidi otsustamistes ja tegemistes taas jäme ots olema Hulda käes. Mitte üksi sellepärast, et koht, kuhu nad kippusid, oli Huldale sünniga antud, tema ainus kodumaa, Marekile aga vaid teine kodu, elujuhusest saatusesse pillatud paik. Vaid ka sellepärast, et Hulda juured olid laiali üle terve Eestimaa, kuna Marek oli kinnitunud üheainsa paiga külge — Hulda ilusa kodutalu külge, mida nad vaevalt veel tagasi saavad. Marekil oli raskem kui Huldal kus tahes teises kohas Eestimaal koduneda. Kahtlusi ja hirme oli ka põlistel eestlastel, mida pidi siis Marek tundma? Ta kinnitas sõnades küll, et Eestimaa on ainus koht taeva all, kus ta tahab koos Hulda ja oma lastega elada ning surmani jõuda. Aga kui ta oli kord vaese sulaspoisina sinna maale tulnud, õnneliku juhuse tõttu sõbralikku perre sattunud ning siis äkki koletu kulakuna impeeriumi mülkasse saadetud — mis südamega pidi ta sinna tagasi tahtma, kui tal oli sünni järgi valida ka teine maa? Muidugi, Poolasse teda arvatavasti ei lasta ning Eesti on parem kui Siber; oma peret ta maha ei jäta, Marek pole selline, aga ikkagi — tähtis oli ju tema sisetunne. Hulda, kes elas ta kõrval, pidi seda arvestama. Ta pidi enda peale võtma ka selle, et olla mehele moraalseks toeks, siduda teda taas enda ja Eestimaa külge, hoida teda tasakaalus kõigega, mis on ja mis tuleb.

Praegu oli Hulda peal majapidamise likvideerimine. Mida võtta, mida jätta, kuhu panna, kuidas minna. Mareki hooleks oli jäänud Heidi maja mahamüümine. See oli Tärkelitest kena, et nad ei sundinud Angelskeid mõneks kuuks endale uut ulu-

alust otsima. Kes oleks ostnud, kui inimesed sees. Nii et teistpidi pöördus Heidi taktitundeline samm Marekile parajaks tüliks. Siiski oli ta suhteliselt hõlpsasti ostja leidnud ning kodumaal olgu esimeseks mureks Tärkelid üles otsida ja raha neile üle anda. Aga kas seda oli nii palju, kui Heidi lootis? Võõra vara müümisega on ikka häda. Marek oli maja korras hoidnud, laiast eeskojast elamiskõlbliku toa ehitanud, uue eeskoja teinud. See tõstis maja hinda, aga kui palju nimelt? Niisugustes väikestes rahaasjades ei leia sa kunagi õiget lahendust; kellel himu, ammutab just nendest põhjusi vimmakiskumiseks. Marek võis teinekord õiendada kontoris arvestamata jäetud tööpäevade pärast, aga üldiselt ei olnud ta ahne. Ta ei võtnud Huldat kuuldagi, kui see ütles, et osa maja eest saadud rahast võiks neile kuuluda. Et tema võtaks vastu, kui Heidi pakuks, ise ta muidugi küsima ei hakka. Aga Marek ütles, et ei tule kõne allagi.

See jäi Mareki otsustada, Hulda ei hakanud mehega vaidlema. Niisugustest iseseisvusemuredest sai üle. Ent oli ka tõsisemaid.

Näiteks nende omavahelised suhted. Kuni Marek tundis end vääramatu isandana, polnud probleeme, sest iga peremees püüab oma hoolealuseid hästi pidada, see pakub talle rahuldust. Iseseisvunud Huldat on tal hoopis lihtsam ula jätta. Mehel on mugav mõelda, et naine tuleb kõigega toime, tema ise võib kas või leida uue, kes kangesti vajab ta abi ning tuge. Targa vaistuga naised oskavad sellepärast oma jõudu varjata ning mehes pidevalt hõõgvel hoida tema isandatunnet. Hulda polnud seda tarkust täiel määral arvestanud.

Teine mure oli Huldal oma välimusega. Ta oli Marekist kümme aastat noorem, mis nende eas polnud enam märgatav ega tähtis. Aga kui ta neiuna oli meeldivalt pehme ning Marek nautis silmanähtavalt ta keha, siis nüüd oli ta lihtsalt paks. Marek oli küll heatahtlik, patsutas Huldat ja ütles, et on, kust kinni võtta, ent mõnigi kord häbenes Hulda ennast. Eriti kui tajus, et ta keha ei eruta enam meest. Vanasti oli talle meeldinud mehe ees alasti olla ja jälgida, kuidas teine põlema läks, nüüd enam mitte.

Marek oli ilus mees ja naised olid alati tema poole vahtinud. See polnud Huldat häirinud, nii kindel oli ta Mareki armastuses, ning tema oli ka ilus naine. Aga nüüd olid aastad ja liigne paksus teinud oma töö. Siin polnud Huldal veel midagi karta, ta ei arvanud, et sovhoosis võiks leiduda võistlejaid. Ta ütles suureliselt: noh, mis siis, kui teine oma ülejääkide arvel mõnest kohalikust Dunjast üle käib, seda ei saa tõsiselt võtta.

Üldiselt kandis ta siiski hoolt, et Marekil poleks ülejääke, ta oli selleks täiesti võimeline. Aga mis saab Eestis, kus Huldal pole enam põhjust arvata, et üks lahja lobi peal rasva läinud emand on Marek Angelski silmis kõikidest suguõdedest üle?...

Kas ta ei peaks saleduskuuri tegema? Isegi pisut naljakas oli nõnda mõelda Siberi külas, kus alles hiljaaegu tuli näljaga võidelda. Kui söömine on su esimene elutarve, siis pole ime, et sa seda üleliia rahuldad.

Niisuguseid muresid võis elu kodumaal Hulda ette veeretada. Oli kuulda, et lahutamiste arv suureneb seal aina. Isegi nende hulgas, kes on koos kannatanud. Mitte üksi nende hulgas, kes on koos õnnelikud olnud.

Muidugi, lapsed seovad, aga pole õige naine, kes loodab ainult selle peale. Oli ju Hulda veel noor, ta tahtis näida ihaldusväärne oma ainsale Marekile. Tal oli ilus lapsenägu, sovhoosis leidus mehi, kes vaatasid teda himuka pilguga, tema eluülesanne oli aga siduda Marekit ja ainult teda. Enda ja oma laste pärast. Ka nende pärast, kes veel sündimata. Olnukski õige see asi veel kord ette võtta. Millegipärast polnud ta kõik need aastad käima peale saanud. See tegi elu lihtsamaks, aga tegelikult polnuks tal lapse vastu midagi. Alguses tahtis ta Marekile sünnitada suurest armastusest, nüüd aga pisukesest hirmust. Võibolla koduseinad aitavad, tagasisaamise õnnest läheb Mareki seeme idanema. Siis saavad nad ka selles mõttes elu uuesti alustada, lapsevääksuke aitab nende ilusa armastuse uuesti õitsele.

Simeon oli üheksane, Silvia kaheksane. Poiss oleks pidanud minema kolmandasse, tüdruk teise klassi, aga Hulda ei pannud neid siin enam kooli. Loodetavasti saavad nad veel enne septembri lõppu kodumaale, küllap seal alustavad. Siis tuleb teistele järele jõuda, ja mis peaasi, eesti keel korralikult selgeks õppida. Hulda pärast võinuks nad ka vene kooli minna, seesuguseid pidi seal nüüd olema igas linnas, aga Marek ei lubanud niisugust juttu rääkida. Too slaavlane paistis olevat suurem eesti rahvuslane kui Hulda. Eks see rahvuslus olnudki vist rohkem meeste mäng. Ta ise oli vene keele hästi ära õppinud ja rääkis seda meelsasti. Kodumaal oli ta kooliharidus lünklikuks jäänud, nüüdne keeleoskus tõstis enesetunnet. Hulda hääldas rõhutatult hästi, otsekui peaks ta seda oma kunagistele kooliõdedele nina alla hõõruma.

Siin sündinud Silvia eesti keel oli üsna hea. Imelik: kuigi tal polnud omaealisi eesti lapsi läheduses — Polli-poistega ta ei mänginud ja Särje omad olid eemal, nad kõik olid nüüd ka juba tükk aega tagasi ära läinud —, võõrastas Silvia kohalikke

rüblikuid. Ta otsis nimme täiskasvanute seltsi ja tahtis „endega rääkida vaid eesti keelt. Simeoniga oli otse vastupidi, too oli igas punktis nagu kohalik rüblik, sõimas vene keeles ja tegi igasuguseid tempe. Kodumaale sõidu kohta ütles, et tema ei lähe, tal pole seal midagi teha. Simeon kujutles sealset kooli — küllap Hulda ilustavate juttude põhjal — mingi pühapäevakoolina, kus lapsed kannavad kroogitud kraed, söövad kreemitorti ning käivad kasvatajate juhatusel mööda nööri. Eestis ei saa pätti teha, ütles Simeon. Tegelikult oli ta südamlik poiss ja võis mõnel hetkel üsna härdaks minna. Õde ta hoidis, ainsad tülid tulidki keele pärast. Silvia ei rääkinud temaga vene keelt, sundis poissigi eesti keeles vastama. Seejuures olid tüdrukul koolis vene keele hinded paremad kui poisil.

Miks see kõik nii oli, ei osanud Hulda arvata. Otsekui olnuksid sellised asjad lapsele juba enne sündi määratud. Kasvamistingimused olid neil ju ühesugused, vanemad ei mõjutanud neid mingis suunas. Marek ütles vahel mõne sõna — just Silviale oli ta suur autoriteet —, aga Hulda mõtles, et südames ei peaks Marek olema selle vastu, kui lastest tulevad rahvusetud olevused, nagu neid tänapäeval ikka rohkem ja rohkem maailma sigines. Olid ju Simeon ja Silvia sünnilt pooleldi poolakad, vene keele juurest oli poola keele juurde lähiksel minna — kas ehk sedagi ei võinud Marek mõttes hoida? Nüüd seisis ees minek Eestisse. Eks see määrab laste saatuse. Mõni räägib, et Eestimaa olevat juba pooleldi venestunud. Kas ta ikka jõudis selle kaheksa aastaga? Kõiksugu poluvernikud kiirendavad seda protsessi veelgi, vahest ka Hulda oma lastega?

Kui vanemad ei määra oma laste arengut ses asjas, siis teeb seda keskkond. Olenes sellest, milline vaim Eestis valitseb.

Hulda oli vägivaldselt Siberisse toodud, aga ta ei tundnud oma südames, et on sellest teab mis vängeks riigivastaseks muutunud. Eks ta püüa olla selline nagu Marek, poliitika on meeste asi, selles asjas alluvad naised neile meelsasti.

Aga eestlane oli Hulda juba sünnilt, ta juured olid Eestimaa mullas, ta jääb eestlaseks ka siis, kui nad peaksid näiteks kunagi Poolamaale elama asuma. Rahvuse probleem on rohkem nende asi, kes ei ole oma kuuluvuses kindlad.

106.

Viimased eestlased lahkusid. Nende asumise aeg oli täis saanud. Aga sovhoos jäi paigale ja elas edasi oma senist elu. Suures riigis hakkas nagu miski paremuse poole nihkuma. See oli rohkem aimus, kui et Netsvetai oleks osanud selgeid märke ette tuua. Võibolla hakatakse ükskord ka põllumehele tema eluaegse töö eest vanaduspensioni maksma. Netsvetail polnud sinnamaani enam palju aega.

Valitsejaameti paneb ta siis maha ning hakkab taimi kasvatama. Proovima selliseid, mida siinkandis ei kasvatata. Noorpõlves oli tal selline mõte käinud, et ristaks külmakindlaid liike lõunapoolsetega. Vanaduses võib noore inimese unistusi teostada. Kui jätkub jõudu. Öeldakse, et vana inimene muutub uuesti lapseks; see ammune ristamismõte tuligi tagasi vaid siis, kui ta mõtles pensionipõlvele.

Mitšurinit temast ei saa, selleks peab olema palju pealehakkamist, eluaegset tööd ning õnne, maailma poolt aga kärarikast reklaami. Niisugune töö on ehtne siis, kui teed seda hinge järgi. Muidugi on tarvis ka märksa rohkem teadmisi, kui neid on ühel mõisavalitsejal. Vaev saamata jäänud teadmiste pärast panigi Netsvetaid Juta Kandeni vastu huvi tundma. Teised võisid mõelda mida tahes, aga tema nägi tolles lüpsinaises eelkõige agronoomi. Muidugi oli alguses ka mehelik kihu hinge täitnud, aga see tasanes peagi ning alles jäi soojus ja sõprus. Jutas oli ka selliseid jooni, mis Netsvetaile ei meeldinud, malbe kesta taga oli tal liiga palju enesekindlust, mis häiris valitsevat meest, kuna too naisterahvas oli siia vaid tööorjaks saadetud. Nüüd oli ta läinud ja Netsvetai ei tundnud, et tema elu on tühjemaks jäänud. Küllap eit rõõmustas Juta minnes, kuigi nad olid ikka hästi läbi saanud ning lahkudes koguni kingitusi vahetanud.

Netsvetai sõitis endiselt kaarikuga mööda oma valdusi, igapäevane sigin-sagin tõrjus tagaplaanile udused unistused taimekasvatuse edendamisest. Mis uutest sortidest rääkida, kui traditsioonilise nisu põllul hüüdis üks kõrs teist taga ja mõnel aastal külmus isegi kartul maa sisse ära.

Unistuste teostamine tuli edasi lükata määramatu aja peale, aga senisest pidi vahetevahel kokkuvõtteid tegema, et tänane päev oleks mõtetele selgem. Pikemal sõidul mööda hilissügisest steppi laskis Netsvetai taas mõtetest läbi ka eestlaste probleemi. Kes nad olid, miks neid siia toodi ja miks läksid nad esimesel võimalusel jälle tagasi? Mis maa see oli, mis neid nõnda tugevasti tõmbas, et siinne ei suutnud neid siduda?

Valitseja meelest oli sovhoosil arvestatavaid väärtusi. Hing võis vahel igatseda muu elu järele, aga kui asi oleks muutunud tegelikuks, poleks Netsvetai siit kuhugi läinud, ka tollesse Juta ilusaks kiidetud Eestisse mitte.

Hiljaaegu oli Netsvetai käinud oblasti põllumeeste kokkutulekul. Seal oli rahvast peaaegu igast majandist. Jutuks oli tulnud ka eestlaste ja lätlaste lahkumine. Ning kalmõkkidelgi oli minek. Nende maa oli rahvast täiesti tühjaks tehtud, neid ei oodanud ees sugulased, ometi ei jäänud ka nendest enamik siia pidama. Kuigi nende stepid olevat kõledamadki siinsetest. Jah, kodu on kodu, selle võlujõudu ei seleta mõistusega ära. Ainult sakslasi ei lastud minna. Kuni mäletatakse viimast sõda, seni nad ei pääse, oli üks asjatundja arvanud. Lõunapoolsetel aladel kõrbete piirimail oli veel mitmeid rahvaid, kes asumisele saadetud, Netsvetai kant ei puutunud nendega kokku. Kuuldavasti siirduvat nüüd kõik, keda lubatakse, tagasi oma kodukanti. Nende väljasaatmine tunnistatud ametlikult partei veaks. Aga sellest ei räägitud siiski eriti laialt, sest partei, mille liige oli ka Netsvetai, pidi inimeste teadvuses vaatamata tehtud vigadele ilmeksimatuks jääma. Parteielu normide pidev taastamine võis talle varju heita: vigu võis ju olla minevikus, aga mitte tänases päevas, muidu hakkab mõni ninatark ülevalt tulevaid korraldusi kahtluse alla seadma. Seda tehakse küll nagunii, aga rääkida sellest ei tohi. Kui ühel päeval selguks, et tohib, kas vene inimene julgeks seda teha? Ta kaotaks vahest pea ning hakkaks purustama seda, mida on suurte ohvrite hinnaga ehitanud.

Et Netsvetai oli eestlased oma huviorbiiti võtnud, siis kuulas ta tookord kokkutulekul tähelepanelikult võõraid arvamusi.

Üks mees oli koguni nutuselt käsi laiutanud ja öelnud, et nüüd on nende majandi elu läbi. Ja mõni teinegi kinnitas, et eestlased olid tulnud ning majandi heale järjele viinud. Nad ei varastanud kõike, mis kätte said, tegid ausalt tööd, küsimata tasu, ning olid isegi kohalikku rahvast mõjutanud nii, et need ei laostanud enam nimme oma majandit, nagu olid varem teinud. Kokkutulekul viibisid majandite juhid ja partorgid, keda polnud küll põhjust hinnangute tendentslikkuses kahtlustada. Toodi ka konkreetseid näiteid, kus võõrad olid võtnud käsile isegi niisugused alad, mida nad ei tundnud — nimetati lambakasvatust — ning viinud asja tublisti edasi.

Netsvetai kogemused ei kinnitanud neid jutte. Eestlased olid oma töö ära teinud, aga uut tuult polnud nad sovhoosi toonud. Ainult ehk ehitustegevusse pisut elevust. Sovhoos oli küllalt elujõuline organism — see oli ka Netsvetai püüdluste vili, tema

organiseerimisanne ja iseloomukindlus mängisid oma osa — ning käputäis eestlasi kadus kohaliku rahva sekka ära. Eesrindlased, keda tuli aeg-ajalt üles puhuda, kas või paberi peal, valiti kirjutamata seaduse kohaselt vabadest inimestest, kes võisid tähe rinda panna ja minna tribüünile end näitama. Väljasaadetuist sattus selliste kilda mõni üksik, see pidi siis küll olema mastimänd alusmetsa keskel.

Vaidlema Netsvetai nende eestlaste ja lätlaste kiitjatega seal kokkutulekul ei hakanud. Kui ta olekski tahtnud neile järele kiita, siis isiklikust kogemusest ta selleks näiteid ei leidnud. Vastuvaidlejaid oli niigi. Pidulike kõnede vaheajal läks ühes väikeses grupis päris tuliseks sõnasõjaks. Oli selliseid, kes arvasid asujate kohalviibimist siinsele heale elulaadile needuseks ning panid neile süüks mõne uue pruugi, milles nood küll vaevalt võisid osalised olla. Ehkki nüüdseks oli nende rahvavaenlase-staatus kahtluse alla seatud, arvas selline vaidleja, et küüditatud on oma juttudega kohaliku rahva meelt tumestanud. Aga kui elu ka pole siin päikese all kõige paremini korraldatud, on inimesel ometi tarvis uskuda, raske elu puhul annab see jõudu, kerge elu puhul hoiab asjata rabelemast. Üks mahalaitja rääkis laialt eestlaste salavimmast ja kaebamishimust, teine pajatas turskest mehest, kes keeldunud kõik need aastad mõisatööle minemast ning toitnud end juhutöödega erainimeste juures; et teda vangi ei pandud, olnud lihtsalt kohalike ülemuste tuju: nood tahtnud vaadata, millal mees nälga ära kooleb. Too eestlane olnud üks esimesi tagasiminejaid, öelnud, et käed juba sügelevad töö järele.

Netsvetai mõtles mõnikord selle mehe peale. Isegi kui jutustaja oli tolle välja mõelnud — teistest niisugustest polnud Netsvetai kuulnud, tingimused ei võimaldanud sellist asja —, oli temas midagi iseloomulikku. Netsvetai meelest olid kõik eestlased pisut tolle mehe moodi: nad tegid tööd küll korralikult, aga siiski nagu vastumeelselt. Kodus teinuksid nad kõike küllap täie innuga. Võibolla oli nende salaliku oleku põhjus poliitloengutest tuntud eraomand: kollektiivi heaks ei tahetud pingutada, igaüks ajas end õieli ning uskus vaid neid hüvesid, mida oli ise endale loonud. Juta oli eraomandit sootuks õilistavaks asjaks seletanud, vastupidiselt poliitloengu määratlusele. Netsvetai nägi eestlaste pealt, et omale tehakse, teistele mitte. Eks olnud venelastegi seas küllalt niisuguseid, kes aina saama peal väljas.

See võiks ilus aeg olla, kui inimene muudkui loob ega küsi, mis hüvesid ta selle eest saab; kui loomise tunne on ise kõige suurem hüve. Aga kas inimese loomus keskeltläbi muutub

iialgi selliseks? Üksikuid küllap leidub, igasuguseid pühamehi olevat ajaloos olnud, kuid ei saa tahta, et nende järgi muutuks kogu mass. Või tahta veel võib, aga kui hakkad selliste tahtmiste järgi tulevikku projekteerima, kukud karmis tegelikkuses maoli.

Võtta see paljuräägitud kommunism: seda muudkui oodatakse, aga piirid nihkuvad ikka kaugemale. Kui palju on selle kohta võrdlusi ja anekdoote loodud! Nagu too kolhoosikoosolek, kus oli päevakorras kaks punkti: seakauda katuse parandamine ja kommunismi ehitamine. Et katuse jaoks polnud materjali, tuli minna kohe teise punkti kallale. Niisugune see meie inimene on, mõtles Netsvetai, — tänast tööd ei saa tehtud, aga tuleviku hüvedest muudkui vahutab. Kes peab need hüved talle kätte tooma, kui ta ei viitsi ennast liigutada? Teisest küljest on imelik tahta, et inimene end hirmsasti, lausa üleloomulikult pingutaks, et hiljem elada hoopis ilma pingeta. Olla virk selleks, et laiselda. Veider eesmärk seatakse inimese ette — ja mitte üksi kommunismiga peibutamisel, nii on muudegi õhutamistega. Kui su ihalduseks on kord oma päevi laisalt ja mugavalt mööda saata, siis tee seda juba kõhe. Kas mitte sellises arusaamises ei peitu rahva tarkus? Pane teda siis pimedast peast püüdma!... Aga rääkida ju võib, see pakub omajagu rahuldust. Nagu igasugune unistus, olgu või seesama Netsvetai taimede selekteerimise mõte. Nähtavasti ei võta keegi kommunismilootust ka väga tõsiselt, muidu oleks selle aja peale juba kurjaks saadud, et kaua te meid lollitate. Ometi pole seda juttu järele jäetud — ju ei mõisteta inimesi muuga lohutada kui tulevase täiusega. Kui nad näevadki tänast ebatäiust.

Põllutöö on kindel asi. Omal ajal tuleb talv, vaja saak enne ualla saada, omal ajal kevad, siis on tarvis külvata, et ka uuel sügisel oleks, mida lõigata. Kommunismiajalgi ei saa teisiti olla. Ükskõik, millisena sa seda enesele ette kujutad. Kui masinad teevad inimese eest kogu raske töö ära, vajuta ainult nupule, kas siis ei jää inimene teistpidi kängu? Või kui nupulevajutamise vahelt peaks näiteks raamatuid lugema, siis millest võiksid need üldse kirjutada, kui elu on laisk ja hea? Kombainid käivad praegu põllul, inimesi on vähem ametis kui vikatiga lõikamise ajal, aga need vähesed ei näi kuigi õnnelikud olevat. Mõne pisikese eesmärgi võid enesele selgeks rääkida, suuremad kipuvad toetama tühjust. Nii ka see kommunism.

Vahest on õigus nendel, kes mõtlevad nõnda, nagu Juta rääkis või vähemasti nagu Netsvetai tema sõnu mõistis: et inimene, kes hoolitseb enese heaolu eest ega tee seda silmanähta-

valt teiste arvel, on ühiskonnale kasulikum kui teine, kes aina vahutab üleüldisest hüvest, ise aga midagi ei tee.

Huvitav, kas eestlased hakkavad seal oma kodumaal teistmoodi tööd tegema kui siin? Juta arvas, et siin õpib inimene laisaks. Nii et mida aeg edasi tolle laiskuseideaali poole, seda mannetumaks ja võimetumaks inimene muutub?

Õigus pole siiski ka nendel, kes maalivad tulevikku su ette mustades värvides, nõnda et pead mõtlema: küll on hea, et ma enne seda tulevikku ära suren. Küllap otsib elu enesele ikka ja alati sellised vormid, et ühelgi põlvkonnal, ühelgi inimkihil poleks liiga halb olla. Kas pole seegi meie tänase päeva vale ning lohutus, kui minevikku süngena kujutatakse? Maalisid ju vanaisad ise oma noorpõlvest aiva rõõmsaid pilte, halvad näited olid rohkem manitsuseks või siis tulenesid rääkija virilast iseloomust.

Sovhoos elas oma elu edasi. Põllud olid sügiseselt norus, talve kartuses enne aega surnud. Jätkus veel koristamata kõlvikuid, aga inimesed olid väsinud. Põllumehe sisemine elu käis looduslike tsüklite järgi: kui lõikus- või heinaaeg venis liiga pikale, siis kadus tuhin ning võime. Ta võis küll iga päev põllule minna, aga tema liigutustest vaatas vastu tehtava mõttetus. Kuigi see polnudki tegelikult nii, esimene äkk-külm oli paari päeva otsustada, veel sai midagi ära teha. Aga isegi muidu energiline Netsvetai ei tundnud eneses indu teisi tagant õhutada. Selle asemel vedrutas ta sõita mööda steppi ning mõtles eestlaste saatuse üle. Neist olid veel alles jäänud vanade maja asukad ning Ann Kahur ja Mari Oksa, kõik vanad inimesed, kellest polnud siiajääjaid, kui surm neid lähemate päevade jooksul ära ei kutsu.

Kas ei peaks Netsvetai kord — kas või siis, kui on valitsejaametist lahti — Eestis ära käima? Tal on seal ju nüüd hulgaliselt tuttavaid ees. Kõike on ette tulnud, töölesundimist ja sõimamistki, aga ülekohut pole Netsvetai enese meelest teinud, omas hinges on ta eestlastele kaasa tundnud ning näinuks meelsasti nende edusamme, et ka tema võinuks oma kolhoosnikest kolleegide moodi kahetseda nende äraminekut. Vahest on nad seal kodumaal tõesti tublimad ning talle näidatakse mõne aasta pärast ette toredad kodud, mida neil on tulnud peale saabumist rajada, sest vanad elupaigad on sinnapaika jäänud või ära rüüstatud, nagu Juta rääkis. Elu võib ju vaid ajuti seisma jääda, oma kodumaal peab ka räsitud inimesel tublidus välja lööma. Kui see sõit kord toimuks, alles siis saaks Netsvetai panna punkti oma suhetele eestlastega. Ta uskus, et teda võetakse hästi vastu ega tuletata vana asja vaenuga meelde. Kuigi see rahvas näikse olevat pika meelega — ning eks nende hinge ole ka mõndagi kogunenud, mis võib jääda tulena tuha alla miilama —, ometi pole põhjust, et ving võiks olla suunatud Netsvetai vastu, kes ei toonud neid siia ega takistanud ka tagasiminekul.

Nii mõeldes ei erinenud Netsvetai teistest: ehkki ta oli oma valitsuse samme alati heaks kiitnud või vähemalt polnud neile avalikult vastu astunud, ei leidnud ta endal süüd; tema nagu teistegi võimalik süü-osa kahanes paljude peale eimiskiks. Aga eks olnud vastastikune süüdistamine või kohtumõistmine üldse kõige tulutum asi. Netsvetai oli võtnud eestlasi — nagu ka teisi rahvaid — siin vastu võrdsetena, see oli tema isiklik hoiak ning mõne naabrimehe teistsugust hoiakut oli ta hukka mõistnud. Ka siinsetes sakslastes nägi ta vaid õnnetuid väljasaadetuid ning mitte sõjaaja vaenlasi.

Talv oli tulekul, vanadus paistmas. Peaks nüüd jõu kokku võtma ning võimalikult palju inimesi põllule saatma, et päästa mis veel päästa annab.

107.

Mari kõndis viimased päevad, kablakene taskus, aga temast ei olnud asja teostajat. Vahel sammus ta raagus kasesalu juurde, vahel vaatas jää alt vabanenud Mõrujärve, mis oli nende aastatega peaaegu lombiks kokku kuivanud ning jätnud enda ümber laiad viljatud soolakud. Mari silmade ette polnud kordagi tulnud selget pilti, mismoodi ta võiks seda teha. Kogu jõud kulus kõhklemisele, kas tohib üldse sellist asja mõtelda. Et temast tegijat pole, oli selgemast selgem. Tegijal võib aru tõrkuda, aga arutus kihutab tagant. Maril oli vastupidi: tema oli mõistusega selleni jõudnud, et nii oleks õige, aga terve loomus hakkas vastu.

Maril ei olnud kuhugi minna, ent uhkus ei lubanud seda teistele tunnistada. Kui kõik üksteise järel ära sõitsid, oli ta rahulikult mõelnud, et jäägu siis tema ainukeseks, kes ei lähe tagasi. Ta saaks siis elavaks mälestusmärgiks poja ning pojanaise õnnemudelile. Aga ta ei elanud üksinda kõrbes, ta pidi kaaslastele aru andma, millal sõidab ja kuhu. Juba kas või sellepärast, et ta elas ühes toas nii ettevõtliku inimesega nagu Ann Kahur, kes ei mõelnudki teda rahule jätta. Seda enam, et Annel polnud nüüd muid hoolealuseid.

Tõsi, luba ei olnud peale Mari ka Nybergidel, aga nemadki polnud oma asju ajanud. Mai oli palvetanud ja jätnud pääse-

mise Jumala otsustada, seepärast ei kõlvanud tal kirjutada palvekirju surelikele, kes end avalikult Jumala vastasteks kuulutasid. Niisuguse arusaamiseni oli Mai oma mõistuse selguses jõudnud. Ühtki avaldust polnud esitanud ka Mari. Alguses oli ta lootnud, et seda teeb tema eest ta ainus poeg, kes kirjutas nüüd hoolega isikukultuse vigadest, kuna see näis moodi minevat. Mari oli tema laadi jälginud. Kui mood peaks taas pöörama, on ajakirjanik Oksa esimene, kes asub isikukultuse päljastajaid paljastama. Ajaleheartiklite kõrvalt ei jäänud tal muidugi mahti kirjutada avaldust ema asumiselt vabastamise kohta. Kas arvas ema ammu koolnud olevat või kartis tüli, mida tema ilmumine nende nägemisvälja paratamatult tekitab?

Kui Marile sai selgeks, et poeg ei lase seesinast avaldust käiku, pidi ta otsustama, mida edasi teha. Mis mõtet oli tal jännata avaldustega, kui kodus ei oodanud teda keegi? Tegelikult oli asi veel hullem: kui sul oli seal lihane poeg, siis ei saanud kellegi teise ootamine arvesse tulla. Too aga, vähe sellest, et ei oodanud, ilmselt soovis, et ema ei tuleks. Maril polnud viimase kohta otseseid tõendeid, aga solvatud eneseuhkus ütles nõndaviisi ette.

Mida ta pidi siis sinna minema teistele koormaks? Tea kas punaproua on Tehtlase Jussi eest oma teadusliku kraadi kätte saanud või on tolle popsikese tegevus vahepeal väärituks arvatud — nagu seda oli viimastel aegadel juhtunud hoopis vihasemategi vendadega? Aga Mari või temataoliste arvel ei saa vist ka veel teadust teha, muidu oleks teda ju varakult uurimisele kutsutud. Kui peaks kunagi tulema niisugune aeg, et kangelasteks kuulutatakse need, kes eile olid vaenlased, siis ei arva Mari tollest uuest teadusekorrast palju enamat. Iga inimene elagu oma päeva lihtsalt, tehku sellist tööd, mis on läbi aegade proovitud; sambale tõstmine või sealt allatõukamine jäägu alpide päralt. Niisugune oli Mari otsus tolle teaduse kohta, mis ajas inimeste upitamise asju.

Muidugi oli Eestis Pille, keda Mari armastas ja kes oli talle otsekui elulambikene. Marile polnuks rängemat hoopi, kui et selguks: ka Pille ei oota teda. Ent Pille oli kaksteist aastat vana, miks pidi ta ootama seitsmekümne kahest vanaema? Mida too suudaks talle pakkuda peale kootud sokipaari või vanaaegsete juttude, millel tänapäeval polnud enam väärtust? Neiul algab üleminekuaeg, mil endised tunded ja arusaamad hüljatakse, nende taaselustamine aga — kui see on üldse võimalik — kuulub kaugesse tulevikku. Oma salaja maalitud kirju oli ta algul lähetanud teatud korrapärasusega, mis aeg edasi, seda harvemaks need jäid, kuni lõppesid sootuks. Ka

vahendajatelt ei saanud Mari teadet. Kas oli nendega midagi juhtunud ning Mari kirjad läksid tühjusse?

Pille kirjad olid Maril seotud kimpu, ta luges neid peaaegu iga päev, jälgides, kuidas käekiri ning mõtteviis muutusid ikka täiskasvanulikumaks, tundesiirus aga samavõrra kahanes kirjast kirja. Pille oli ju laps ning elas ümbruses, mis pidi talle mõjuma, Maril ei olnud õigust temalt imet nõuda. Ta allus elu üldisele seaduspärasusele. Ta elas oma perekonnas, Mari ei saanud arvestada, et elab kord Pillega koos. Eks olnud Pille ju oma ema laps. Isegi kui too pühendas Tehtlase Jussile kaks korda niipalju tähelepanu kui Pillele, pidi tema mõju olema tajutav. Kuidas võis Mari loota, et kui minia vihkab teda nagu ussi aia all, siis tolle lihane laps külvab teda samavõrra armastusega üle?

Tal ei olnud nende omavahelistest suhetest täit aimu, kirjavahetuse põhjal pidi ta oletama, et need ei olnud kõige paremad, aga kust võis Mari võtta, et küpsev tütarlaps eelistab oma teadlasemainega emale jäägitult vanaema? Nii või teisiti pidid vahekorrad Mari ja minia kokkupuutel kujunema võitluseks, kus vana ja muserdatud Marit ähvardas selge kaotus. Miks pidi ta siis oma viimaseid päevi tumestama veel sellise asjaga? Parem oli mitte tükkida sealsesse ellu ning säilitada pettekujutlused, nagu kanduks kõik elamise vägi ja võim, mis Maris olnud, üle tema ainsasse lapselapsesse.

Nii ütleski mõistus, et õigem on jääda siia kui minna sinna teiste tõugata. Et üksinda siia jääda oli hirmus, siis võis väljapääs leiduda selles kablakeses, mida ta taskus kandis. Samas teades, et ei tule patutööga iialgi toime.

Mari iseloom ei lubanud oma probleeme avaliku arutluse alla panna. Kas ta oli vähe häbi näinud oma rumala poja inimvaimu kahjustava tegevuse pärast? Oli tal tarvis Anne kahjurõõmu? Küllap pole Ann paha inimene, aga väikest kahjurõõmu ei keela ta enesele kindlasti, kui Mari hakkaks talle südant puistama. Võõras hingehäda pole muud kui palju sõnu ja üpris vähe tunnet. Veel hullem kui too mööduv kahjurõõm oleks aga Anne osavõtlikkus, kui ta hakkaks äkki oma tohutu südidusega Mari saatust korraldama.

Ka Orgitas või Maies ei näinud Mari abi ega tuge. Mari oli väheseid, kes suhtus Orgitasse miskipärast umbusuga. Ta ei osanud ära seletada, mille nimel ajab too temast aasta vanem mees teiste inimeste asju. Mitte et ta oleks mingit kasusaamist kahtlustanud, aga ta nägi selles sekkumist teiste inimeste ellu, milleks kellelgi pole õigust. See ei olnud Mari meelest parem kui elama-õpetused poja sisulagedates kirjutistes või Ann

Kahuri supipatta-piilumised. Mõnes mõttes olid samast mastist ka Maie küsimata eestpalved, aga neisse suhtus Mari rahulikumalt, kuna jumalariigi asjad olid segased ning Mari ei uskunud palvetest kellelegi ei kahju ega kasu sündivat.

Sellepärast ei saanudki Mari võtta ning rääkida oma hädast teistele, parem hoidis kapla taskus, kuigi see polnud muud kui enesepettus.

Naastes oma järjekordselt sihitult käigult, mis oli täis ummikusse jooksvaid mõtteid, leidis Mari toast eest peale Anne veel Orgita ja mõlemad Nybergid. Niipaljukest oligi neid sovhoosis alles. Mari jäi imestusest keeletuks, sest Nybergid ei astunud naljalt teiste eestlaste juurde sisse, varemalt ajasid asjad üle ukse ära, hiljem kutsusid enda poole, milleks neil kui kõige vanematel oli õigus. Mitte et nad oleksid teiste kodu põlanud, pigem tulenes see iselaadsest taktitundest. Selles suhtes olid nad otse vastandid Ann Kahurile.

Midagi pidi siin teoksil olema. Seda enam, et Tõnis Nyberg ei käinud viimasel ajal üldse toast väljas muidu kui häda sunnil. Juba Siberisse tulles oli ta sovhoosi eestlastest kõige vanem ning nüüd kaheksakümmend üks täis. Ta tervis polnud enam kiita.

Teiste ilme kõneles, et küllatulek oli kuidagi seotud Mariga. Ann oli perenaine ja juhtis juttu. Ta ütles:

«Niipaljukest meid siin veel on.»

Oodati, nagu peaks Mari kui äsjatulnu midagi kostma. Aga tema tõmbus valvsaks.

«Peaksime mõned ühised otsused tegema, enne kui laiali läheme,» sõnas Orgita.

Kõik nägi sedamoodi välja, et nad on sunnitud kavaldama ega saa otse lagedale tulla.

Mari muigas. Ena mul vanematenõukogu. Kõige noorem oli Ann, aga temalgi juba kuuskümmend neli turjal.

«Üheskoos on meid siia toodud ja hea oleks, kui me ka üheskoos läheksime,» lausus vana Nyberg ning Mai lisas:

«Kui Jumal seda tahab.»

Päris üheskoos polnud neid toodud, Nybergid tulid kaks päeva varem. Üheskoos minekust ei saanud ka veel rääkida. Ainult Orgital oli luba mõni aeg käes, aga tema ei läinud ilma Nybergideta. See oli ka arusaadav. Koos olid nad elanud ja ühest pajast söönud. Vanapaarist polnud üksinda minejaid. Siberi-aastate jooksul ei olnud nad sõnagi vene keelt juurde õppinud, nende oskus püsis venestamisaja külakooli tasemel ning sellestki olid hilisemad ajad suure osa hajutanud. Aga

peaasi — tervis ei lubanud neil ilma kõrvalise toeta niisugust reisi ette võtta.

Ann Kahur oli oma loa kätte saanud paar päeva tagasi. Mari hakkas taipama, kustpoolt tuul puhub.

Ann seletas:

«Näe, Madis ütleb, olla kuulda, et varsti lastakse minek päris vabaks, pole eraldi luba tarvis. Aga millal see juhtub, ei ole teada. Õige oleks, kui mina ootaksin kõik teised ära, aga ütlen ausalt: ma ei kärsi.»

See oli küll sirge jutt. Kui keegi oli iga minekut hinges läbi elanud, siis Ann kindlasti. Küll oli ta teiste eest rõõmustanud ja küll neid kadestanud. Mitmel oli olnud kahtlusi, kuhu minna, kelle juures peatuda, kuidas alustada otsast oma uut elujärku; Annel oli kõik selge ja lihtne. Ta mees ja poeg elasid oma põlises talus ja ootasid kõigest hingest tema tagasitulekut. Nad olid varsti pärast küüditamist, kui nägid, et kedagi enam kinni ei võetud, redust välja tulnud ning selle ajaga polnud veel jõutud nende vara laiali tassida. Eks himulistel olnud teada, et mehed siinmail, küllap kartsid võetud asjadega pihku jääda. Vallavalitsus aga ei jõudnud kohe kõikjale, liiga palju oli äkisti talusid tühjaks jäänud. Kibekähku klopsiti kokku kolhoose, mõnes külas oli alles ainult pere või paar — ilmselt need, keda kõik ülejäänud kui kulakud olid kurnanud.

Niisiis oli Kahuri talus varandus säilinud ning pererahvas võis oma elu jätkata samast punktist, kus see oli pooleli jäänud. Julge naabrieit oli isegi loomade eest kõige hädapärasemalt hoolitsenud. Küllap arvestas temagi meeste kojutulekut — ega eksinud: selle mõne päeva eest olid Kahuri mehed tal hiljem ühtelugu jõuga abiks. Majas puudus vaid vägev perenaine, kes seni oli elu keskpunktis seisnud. Nüüd kandis seda osa oma õlgadel minia ning too asjaolu oli vahest ainus, mis pani Anne kulmu kortsutama, kui ta mõtles oma kojusaabumisele ja küllap sellelegi, kuidas ta seal jälle kamandama hakkab.

Ka Kahurite pere astus muidugi vaguralt kolhoosi ning poeg oli nüüd majandi eesrindlane. Peale täiskasvanute ootas Anne talus veel kolm lapselast. Aga talu oli vägev, üle terve ümbruskonna, seal jätkus ruumi manulistelegi — nagu Ann oli viimasel ajal paaril korral maininud. Mari polnud taibanud, millele teine sihib.

Orgita ütles Anne jutu peale:

«Ära sina muretse, küll meie tuleme neljakesi järele. Sina teed seni ettevalmistusi, paned leivad ahju ja võtad meid siis orkestriga vastu.»

Niisugune oli Madise jutt ikka, selles oli ühtaegu heatahtlikkust ja ka iselaadset pilget. Võibolla sellepärast ei mõistnudki Mari tema hoolitsust tõsiselt võtta.

Nüüd paisus Ann iseäranis kohevile ning lausus pidulikult:

«Kuule, Mari! Ma pole sulle seda varem täie selgusega rääkinud, aga nüüd ütlen otse: ma soovin väga, et sa tuleksid minu juurde elama!»

Nii, nii, see oli neil siis kõik läbi mõeldud ja arutatud. Ega nad muidu neljakesi tema vastas seisnud.

Ja Mari, rumal, oli arvanud, et Ann oma rämeduses ei taipa tema hingevaevadest midagi. Ann oli teda läbi näinud ja teisigi valgustanud ning appi kutsunud, et Marist paremini jagu saada. Aga kas see polnud viga, et ta pani asja suure kogu ees arutlusele? See tekitas Maris kohe tõrke: ta hakkas otsima, kuidas vastu vaielda. Kas öelda neile, et ta kavatseb siia jääda? Või otse vastupidi — teha imestunud nägu, et kuidas sa söandad mulle niisugust asja pakkuda, kui mul on Eestis lihane poeg!

Mari ei jõudnud veel otsusele, kummaga välja tulla, kui Ann jätkas:

«Ma tean küll, et sul on poeg Tallinnas, aga eks nendel ole oma elu ja sina pole suure linna käraga harjunud. Ma lasin meie meestel järele uurida, mis olukorras on su enese talu. Mitu satsi igat liiki harjuskeid on sealt läbi käinud. Laut on sisse vajunud, maja õlgkatus loomadele söödetud, küünid ja muud väiksemad hooned ära köetud, kogu elamisest järel veel mõni pehastunud palk. Aga meil on tänu Jumalale ja minu meeste tublidusele kõik heas korras ja ruumi jätkub. Sinu Tallinna-saksad võivad iga kell sinna suvitama tulla. Kujutan ette, et Pille on seal kõik koolivaheajad...»

Mari poleks uskunudki, et Ann võib nii kaval olla. Ei ainsatki sõna tema poja ega minia vastu, otsekui oleksid need kõige ausamad inimesed maamunal. Võinuks ju ette tulla olukordi, kus Mari olnuks sunnitud isegi oma miniat võõraste ees kaitsma. Laitnud oli ta teda vaid mõnes neljasilma-jutuajamises; milline oli minia tegelikult, seda polnud Mari tahtnud kellelegi rääkida. Ann oli väheseid, kellel oli mõlemast üsna selge ettekujutus — ja mis Mari varjaminegi aitas, kõik võisid ajalehti lugeda, ka minia oli suur kirjanik, kirjutas revolutsioonitegijate kuulsusrikkast minevikust.

Mida oskas Mari siis nüüd selle peale kosta?

Kõik ta vastas olid nii nutikad, et teda mitte sõnadega tagant torkida. Nad vaikisid ja vaatasid talle otsa.

Kuidas Mari südames sellesse ettepanekusse suhtus ja kuidas ta pidi oma suhtumist välja näitama? Segas kõigepealt see, et Ann oli ettepaneku teinud kaastunde sunnil ja vahest ka teiste ärgitusel. Nii Orgita kui ka Nybergid olid heategijahoiakuga inimesed, küllap olid nad Anne mõjutanud. Neil endil polnud Marit kuhugi kutsuda ning Ann oli Veebeli Bertha kõrval talle nendel aastatel kõige lähemal seisnud. Seetõttu ei pidanud tema kutse veider näima. Ehkki elu oli näidanud, et inimesed võivad raskustes kokku hoida, aga niipea kui saabuvad lahedamad ajad, hakkab igaüks ise kanti vedama. Siin olid nad kõik enam-vähem võrdsed, kodumaal aga ilmnevad tõenäoliselt klassivahed. Mari oli eluaeg olnud taluperenaine, kas ta vanal ajal oleks enne surma ohje käest ära andnud ning popsitarre kolinud? Kuidas ta tunneks end vägeva Anne juures manulisena, kui nad olid olnud võrdsed nii talupidamise aegu kui ka Siberis? Kuigi oma poja juures pops olla on hirmsam kui võõra katuse all...

Mari venitas:

«Aitäh kutsumast. Küll ma ikka kuhugi saan... kui ma üldse lähen.»

Sellega oli vastatud kõik ja ei midagi. Oli mõista antud, et kutset pole vastu võetud, aga pole ka tagasi lükatud. Poja juurde minek oli välistatud, selle jutuga poleks ta nähtavasti saanud kedagi petta. Aga siiajäämine ei olnud võimatu. Kuigi, ausalt öelda, surnuaia kidur kask ja lagunenud tellistara ei meelitanud.

Teised katsusid asja veel siit- ja sealtkandist, aga see ei viinud palju edasi. Mai ütles:

«Ega sa pea elu lõpuni Anne juurde jääma. Seal vaatad ringi, võibolla sobib mõni teine koht paremini. Pille kasvab ka, hakkab omaette elama, võibolla hoiad veel tema lapsigi...»

Vandenõu Mari vastu oli hästi korraldatud, aga kui Mari peaks kord alla andma, siis vaid omaenese sisemisele otsusele. Mari oli naisterahvas-inimene, kõik otsused nõudsid aega ning seedimist.

108.

Oli suve algus, kõige ilusam aeg stepis, mida sellelgi aastal ootas kõrbemine. Aga selle ega ka ühegi järgneva siinse põua tunnistajaks Orgita enam ei ole. Veel viimaseid pilke heitis ta maale, mis oli teda kandnud üheksa aastat ja poolteist kuud, kaheksandiku inimiga. Praegu oli ta kapten laeval, lahkus viimasena. Tal oli aega silmitseda alust, mis vajus nüüd tema

ja teistegi meeskonnaliikmete jaoks aeglaselt kaduvikku. Veel mõni aeg vahutavad mälestused laineharjadel, siis sukeldub kõik pimedusse.

Nybergid istusid pakkide otsas, nagu nad olid istunud saabumise esimesel päeval. Siis vaevas noori ja vanu küsimus, kuidas hakkab see elu siin minema, võib-olla vaid Seelman püüdis mõtte tühja hoida ega tahtnud midagi teada.

Võõrasse pähe ei näe, küllap kujutlesid Mai ja Tõnis nüüd tagasitulekut muutunud kodunurmedele. Mari käis närviliselt ümber oma pakkide, sidus neid veel viimaseid kordi lahti, võttis asju välja ning pani tagasi. Ta polnud ikka veel otsustanud, kas minna Anne juurde elama või mitte, mida tema tühistest asjadest võis uues elus tarvis minna. Ann oli koju jõudes kohe kirjutanud ning korranud oma kutset, mis oli ka teiste kodakondsete arvamustega kinnitatud. Aga võibolla juhtub ime, et jaama tuleb vastu Mari poeg ja viib ema enda juurde. Orgita ei uskunud, et too nii jõnk on, nagu võis Mari üksikutest vihjetest kokku panna. Ta artiklid polnud küll suured asjad, aga eks nad kirjutanud tänapäeval kõik nõnda. Mari häbi oli mõistetav, oli see ju liha tema lihast, kõrvaltvaatajale polnud asi sugugi nii hull. Mari ise oli vahel terav, aga üldiselt ausameelne ning heatahtlik, vaevalt sai poeg talle vastand olla. Ka väike Pille oli mäletatavasti armas olevus. Pakke polnud nad Marile pärast Pille lahkumist tõepoolest enam saatnud, aga võibolla uskusid nad omaenese väljamõeldisi, et paradiis on maa peale tulnud ning nende emal on rikkal Siberimaal väga hea olla, pakke saadavad vaid hüsteerilised ja vaenulikud elemendid, kes sellesinatse teoga laimavad helget tegelikkust. Kui ema koju tuleb, võtavad nad teda aga üsna südamlikult vastu. Igatahes oli Orgita omapäi saatnud kirja selle ajalehe toimetusse, kus ilmus Oksa artikleid kõige sagedamini. Ta oli rajoonikeskuses käinud eelmüügist pileteid hankimas ning seal pannud posti ka kirja, milles teatas saabumispäeva. Marile ta sellest omavolilisest teost ei hinganud, et teine ei hakkaks enesele asjata õhulosse ehitama.

Õhtul oli minek, et jõuda öisele rongile. Netsvetai oli selleks sõiduks eraldi veoauto andnud. Pikk päev oli veel ees. Madis Orgita astus õue oma savionnist, mida eestlaskond oli nimetanud vanade majaks. Selles kükitasid nüüd Nybergid ja vaikisid. Mai küllap palvetas, Tõnis aga vahtis nürilt enese ette, vahest soovides, et üleminekuseisund mööduks kiiremini ning päev hakkaks taas kulgema kindlat rada. Kujutluses nägi Orgita seal veel Mall ja Kaarel Tergot, kes ainiti teineteist silmitsesid, nõnda et vahel tundus: neil pole midagi muud tarvis,

nad võivad seda tegevust jätkata kus tahes, ka hauapõhjas paksu mulla all. Selg kõikide poole, istus oma rautatud kastil Mart Seelman. Mis oli toimunud tema hinges elupäevadel ja kus oli see alistamatu hing nüüd, sellele ei olnud vastust.

Madis sammus mööda «eestlaste tänavat» — see nimetus käibis vaid nende endi seas, mõni kohalik oli selle üle võtnud, aga pärast kõikide lahkumist ei jää nimi mõistagi neid mälestama. Järgmine oli Vaablaste maja. Siin oli elanud äge Joosep oma segiläinud naise Roosi ning ilusate tütarde Heli ja Kajaga. Roosit oli säästetud, küllap ei saanudki ta teada, et nad on Siberis. Joosepi viis siit ära tragi venelanna, kuuldavasti elavad nad Eestis, aga mitte oma endises alevis, vaid sellest mitmed head kilomeetrid eemal uut tüüpi asulas, kus Valja olevat agar aktivist ja oskavat juba üsna hästi eesti keelt. Kaja on Kaug-Põhjas. On teadmata, kas ta on valiku teinud ja abieluankrusse heitnud või kasutab laialdaste võimaluste hüvesid. Esimestest kirjadest oli teada, et teda väljakutsunud mees ei meeldinud talle ja ta hakkas oma käe peal ringi vaatama. Äge lugu olnud ilusa lätlasega, aga Heli lahkudes jäi asja edasine kulg nii Estrile kui Ann Kahurile teadmata. Võibolla on Kaja juba otsaga Lätimaal. Mai tuletas teda oma palvetes igatahes jätkuvasti meelde. Filipp oli ikka sovhoosi sirgemaid mehi ning elas emaga kahekesi. Temal polnud siit veel nii pea pääsemist.

Vaablaste maja oli kõige armetum sovhoosis, sinna polnud keegi asunud, nüüdseks oli katus lõplikult sisse vajunud. Järgmine oli niinimetatud Kandenite maja. Kõige ootamatuma kojureisi oli siit teinud Jüri Kanden. Juta oli saatnud Orgitale vaid üheainsa kirja, see oli lüüriline ja paras jagu segane, sellest järeldas Madis, et on miski, mis häirib Juta hinge. Siiski andis kirjast välja lugeda, et Kauril ja Katrinil läheb hästi. Juta minekust oli möödas täpselt aasta.

Selles majas olid elanud ka Mannased ja Toorid, hiljem ajutiselt Kärmased ning Elfride Miks. Heinot tahaks Orgita kord üles otsida, kuigi mõistab, et noorel mehel on tuul tiibades ning ta ei pea vaatama tagasi nende poole, kes on teda kord soodsalt mõjutanud. Seletamatul põhjusel polnud Helga saatnud Madisele ühtegi kirja, kuigi nende vahel oli püsinud habras ja ärutav sild. Aga ka kakskümmend ja kaks eluaastat ning mineviku varje.

Anton Toorist saab teada vaid siis, kui ta üles otsida ja talle pikalt otsa vaadata. Pärast Amalie surma oli Anton Orgitale natuke lapse eest. Seda üldiselt ei teatud, aga Orgita andis talle aeg-ajalt juhiseid, mida teha, kuidas olla. Vahel näis too neid koguni ootavat. Ainult Aino Veebeli asjus ei kuulanud ta

sõna, kuid läks siiski minema koos Veebelitega. Nüüd elavat ta nende lähedal, ent mitte ühes, ning Edith pidavat ennast endist viisi tema naiseks.

Leida Kärmas koos poeg Augustiga ning Elfride Miks olid alguses elanud Mõru uulitsa muldonnis, nüüdseks polnud sellest enam midagi järel. Onnide katused olid täitnud augud maa sees ja traktor kõik ühetasa kamminud. Nüüd kõrgusid seal Ennu ja Antoni majad, teenides sovhoosi, mis näis veel kaua püsivat. Hiljem oli see vaikne kolmik olnud sovhoosi ainus teise-korruse-elanikkond, sest ümbruses ei leidunud rohkem kõrgemaid korruseid. Ja lõpuks elasid nad Kandenite majas, mis oli eestlastele need aastad olnud klubi ning suurtare eest. Siin peeti pidusid ning räägiti maha vajalikud jutud, siinsed seinad pidid mäletama mõndagi rõõmu ja ärevust.

Küllap oli Orgitagi neid aastaid nimetanud kannatuste aastateks. Aga kas polnud selles omajagu liialdust? Kuni inimene elas, leidis ta enesele ka pisikesi rõõme, olgu kaugest tähest või lähedasest pilgust. Siinsed kokkukäimised väärisid hea sõnaga meenutamist. Kui kellelgi oli kannatusi, siis puges ta nendega oma nurka, kui leidis rõõmu ja see voolas üle, siis tuli ta tihtipeale just sellesse suhteliselt avarasse majja. Vahest heljus selle laenurkades veel praegugi Heino julgeid unistusi, Meeta humoorikaid pajatusi, laste kilkeid, Vilma ennastunustavat pillimängu, kõrgesõnaliste vaidluste või võõra noormehe Sveni luuletuste kaja. Hoone seisis kindlalt, vaevalt panid uued asukad, kes olid üsna kohe sisse kolinud, eestlastest jäänud vaimu tähele.

Mõni samm edasi uulitsa vastasküljes oli Pollide maja. Seegi seisis tühjana, varele ei leidunud himustajat. Seda peret oli saatus alguses kõige julmemalt kohelnud, ellujäänud ei kaotanud aga reibast meelt. Kuiv kliima ravis kopsuhaiguse välja, kõik neli läksid kodumaale tervena. Ebausklik võis öelda, et Eduard ja Elvi maksid nende tervise oma eluga kinni. Estri lood tüütasid inimesi, aga ei olnud kindel, kas tema fantaasiad polnud andekamad kui sugulase Meeta loogilised ja humoorikad pajatused, mida kõik heameelega kuulasid. Ester oli värvikas inimene ning tagantjärele oli Madisel tema peale hea mõtelda. Ent vaevalt ta võtaks teda Eestis üles otsida ... Kuigi tal mõlkus mõttes plaan mõne aasta pärast, kui tervist antakse, kui vanemad inimesed on veel liikumisvõimelised ning meeled pole liiga laiali hargnenud, kõik sovhooslased kokku kutsuda mälestuste heietamiseks ning aruandeks, kuidas keegi on end sisse seadnud. Alguses on kõigil tegemist, asi tuleks ette võtta siis, kui igamehel on midagi ütelda.

Järgmine sama kätt oli Veebelite ja Ann Kahuri maja. See oli eestlaste eluasemetest sel tänaval viimane. Veel paar osmikut, ning tänav avanes karjalautade poole viivale teele. Selles majas heitles praegu Mari. Ta oli need paar kuud, mis Anne lahkumisest möödas, üksindust tundnud ja see oli ära võtnud isu siia edasi jääda. Tal polnud ka kohaliku rahva seas sõpru, kuigi tema kootud kindaid ja salle kandsid väga paljud.

Veebelid polnud kirjutanud. Võis ette kujutada, et nad elasid Eestis sama vaikselt kui siin. Miks pididki nemad või keegi teine nii väga kirjutama. Mis silmist, see südamest. Selge, et kodu avas oma süle erinevalt, seal oli ootajaid ning ohkijaid, aga täiel võimul püsisid veel need, kes olid rahvast ära saatnud ega mõelnudki tunnistada, et on midagi valesti teinud. Selles vastuolulises ümbruses pidi kohanema, elu oli vahepeal muutunud ning oma jäljed jätnud isegi tõredate hinge, kes neid muutumisi ei soovinud. Iga päev pidid sa midagi tegema, kuhugi ruttama, loomulikuna võtma kõiki kehtivaid asjakorraldusi, eks kajastunud see lõpuks ka mõtteviisis. Nemad läksid sinna teistsuguste mõtetega, võttis aega, enne kui nende omad harjusid sealsetega ühte, hõõrdusid ühetasaseks.

Madis jõudis välja Karjalautade teele, kõhkles hetke ning pööras vasakule. Lähim oli härjalaut, selle taga hobusetall. Siit käidi veoloomi võtmas, neid vankri ette rakendamas, mõnigi meelepaha tuli siin läbi elada sulle antud setuka või tallimeeste rämeda sõimu pärast. Siis oli pisut tühja välja ning algasid karjalaudad. Esimene oli vasikalaut, selle järel sealaut ning lõpus kaks veiselauta. Kõik hooned olid ühesugused — pikad, tellistest laotud postidega, palgid vahel. Poolteist lauta oli Orgita ja tema meeste ehitatud. Uus vasikalaut algusest lõpuni, teisele veiselaudale poole jagu pikendust.

Siin olid töötanud Juta, Joosep ja Leida kõik need aastad, Heli, Kaja ning Vilma ajuti. Kas mäletavad loomad inimeste puudutusi? Nad vastavad silitustele oma headusega. Nagu taimedki. Kõik elav vastab tunnetele tunnetega. Aga kes on nende elust läinud ja pole tagasi tulemas, see kaob mälu sügavusse ning vaevalt on mõtet end mälestustega häirida sellel, kes elab oma kulgevat päeva. Loomad ei andnud enesele aru, et inimene tahab neist üksnes kasu, nad elasid oma elu ühest unest teiseni. Täpselt samuti nagu inimesed, keda riigi majandus kasutas samamoodi. Erinevus oli vaid selles, et inimestelt nõuti, et nad tunneksid end õnnelikuna ning kiidaksid selle eest riiki.

Orgita pööras tagasi viimase lauda juurest, kust algasid laiad põllud ning tee viis loogeldes naaberrajooni piiridesse.

Esimese veiselauda juures tuli tal mõte minna otse läbi tihniku piki sooserva tellisetehase õlgsara juurde. Ta imestas, et tal polnud kunagi varem pähe tulnud seda rada käia. Ka siis mitte, kui nad ehitasid siin lautasid ning paaril korral oli telliste pärast sara juurde asja.

Madis kahlas mättapeade vahel ning tundis, et tee on talle võõras. Aga ta kujutas enesele ette, et mõni ta lähedastest võis ainsas siitkandi kodusevõitu tihnikus leida oma salamaa. Kusagil siin oli käinud jalutamas ka vaikiv hiiglane, aga nii kitsaid radasid ta oma laia ning pisut lahmiva sammu jaoks vaevalt tarvitas.

Korraks tuli isegi kartus, et tee viib teda laukasse, sest saatus polnud talle ehk määranud sovhoosist pääseda. Aga kus on siis ta silmad ja jalad? Tihnik taandus peagi ning rada kulges kaares ümber lahtise vee sara poole. Teejälg mustas, aga oli selleks aastaajaks täiesti kuiv.

Tellisetehases rabeles Sergei põhiliselt oma perega, püüdes kõiki töid ära teha. Ta kolm last olid väljas, ta rabas ise ja pani naise tööle. Kõrvalistest olid tal abiks vaid üks vagur sakslanna ning lonkur-eit, kes varemalt küpsetas sovhoosirahvale leiba, aga Antoni majas vallapääsenud tulekahju järel degradeeriti, kuigi õnnetus hoiti ära just tänu tema agarusele. Elu oli edasi läinud, nüüd küpsetas ühe eide asemel leiba terve brigaad direktori asetäitja abikaasa juhtimise all ning üldine arvamus oli, et leib on viletsam kui lonkur-eide ajal. See küpsetas nüüd telliskive.

Orgita pidi mõtlema: kas on Sergei kogu töö oma pere kätte haaranud ahnusest või tuntakse vähemalt selles töölõigus puudust eestlastest, kes on ära läinud?

Siin kujundasid suvest suvesse jumalate ainet savi Tärkelite pere, Polli Ester, Ann Kahur, Mari Oksa, Edith Veebel, Mannased ja alguses ka Vaablase-tüdrukud. Orgita sammus sara ja põletusahju vahelt välja nurmele, kus olid üksikud sovhoosnike põllusiilud ning halli pujuga stepp, mis hakkas peagi laugjalt langema Mõrujärve poole. Vasakule hoides jõudis Orgita Tergo Kaarli tehtud tara juurde, mis oli nüüdseks lagunenud. Mitu aastat oli Madis oma südant valutanud, et teised polnud Kaarli tööd lõpule viinud, aga vaevalt oleks see ka lõpuleviiduna palju kauem vastu pidanud. Ainult väravakaar seisis veel uhkelt püsti ja oli ainsale kasele seltsiks.

Ei jäänud neist maha kalmistut, kuid jäid maha kalmud, mis on pärast nende lahkumist hoolest täiesti ilma ning peagi stepiga tasa. Orgita seisatas Mart Seelmani haua juures. Seda ei tähistanud miski. Luterliku risti olid poisikesed välja rebi-

nud ja kes teab kuhu tarinud. Orgita teadis kohta, seda pisut kõrgemat kühmu, kus all lebas mees, kes oli nii põhjalikult valmistunud Siberisse tulema, et ei jõudnud oma ettevalmistuse viljasid lõpuni maitsta. Mahajäänud moonakastid olid mälestusmärk temast, aga neid ei saanud hauale tuua. Tahvlit või väikest kivigi polnud siin kusagilt võtta.

Korraks käis Orgital peast läbi mõte, et tema peaks — ta vahest jõuaks veel, kui kohe läheks — Mardile ja ka teistele, kel ristid ära lohistatud või lõhutud, täna uued valmistama ning sel moel oma viimase siinse tööga avaldama austust neile, kes siia jäävad. Aga kui kaua neil uutelgi ristidel lastakse seista ning kas see on ikka kõige õigem töö, mida oma siinviibimise viimastel tundidel teha? Natuke oli häbi õigustuse pärast, otsekui oleks tegemist vaid laiskusega. Aga kui ta sundis end mõttele, et ainult see ongi õige tegu, siis ütles sisetunne, et ei, seda ta siiski ei tee. Puurist ei ole peamine, see on vaid pelk tähis, mis ei saa asendada mälestust kunagi elanud inimesest.

Orgita astus iga haua juurde ning mälestas seal puhkavat inimest, manades teda enese ette sellisena, nagu ta oli elavana meeles. Seal oli Tergode ustav paar, hauaski aina vaatamas teineteisele otsa. Nendel oli ainsana korralik aiake ümber. Seal oli Amalie Toor ning Orgita tundis, otsekui oleks alt temani kandunud rahutut pulseerimist, tegemata jäänud tegude kärsitust. Viimane saabuja oli õnnetu Roosi, kes oli teiste meelest ammu enne surma juba surnud. Ja lõpuks olid seal noored, elujanused Pollid. Eduardi nägi Orgita väsinult istumas tahutud palgil, palju kordi oli ta noormeest vaadates tundnud paratamatuse nukrat tunnet. Elvi oli meeles lõkendavate põskedega ainsalt eestlaste poolt kohalikule rahvale korraldatud peolt. Ta oli siis olnud kui küünla viimne leek, vaevalt oli keegi neist seitsmest nii ägedalt soovinud surma edasi lükata kui tema. Kuigi haigus piinas teda, olid teised oma väsimusega enam harjunud.

Veel puhkas siin teise farmi rahvast, aga Orgita ei teadnud nende haudu päris kindlalt. Nii see oli, et kes juba natukenegi kaugemalt... Siiski tegi ta neile ühise järelehüüde või palve, kuidas oleks õigem nimetada lihtsaid sõnu, mida ta lausus. Eraldi meenutas ta Voldemar Särje esimest naist, kelle lapsi ta teadis hästi jalul seisvat. Heli ei olnud neile halb, ta oli kui vanem sõbratar.

Orgita astus Kaarli kaare alla ning ütles vaikselt:

«Jääge Jumalaga!»

See ei olnud näitemäng, mille publikuks oli ta ise, — nagu see on nii tavaline.

Ta sammus mööda kuivatist, kus eesti naistel oli tulnud kahlata jumalaviljas ning kuulata pöörase brigadiri sõimu. Siis läks ta piki endist Mõru uulitsat, mööda kahest suurest majast, milles olid materialiseerunud ka tema mõtted ning õpetussõnad. Majamürakad jäid tõepoolest eestlastest püsima, aga kas Enn ja Anton olid selle poolest kuidagi paremini tähistanud oma asumisaastaid ning andnud keisrile, mis keisri kohus?

Siis läks ta väikese kaarega mööda endisest meiereist ning jõudis välja Tärkelite maja juurde, millest oli viimasena lahkunud Angelskite pere. Mareki enda uhkest majast polnud suitsunud palkigi järel. Raske oli leida kohta, kus see maja oli seisnud, kuigi hõreda taimestikuga stepp säilitab jälgi suhteliselt kaua.

Orgita uskus, et tormakas Heidi Tärkel on nüüd õnnelik: ta on mehega koos. Lahusolekuaastad olid küllap neisse kasvatanud erinevusi, aga pikk ootus andis jõudu neid vastastikku sobivaks nühkida. Nende sama ägedaloomulised lapsed, nüüd juba täiskasvanud inimesed, löövad kindlasti igal pool läbi. Kummalisel kombel oli vaid kõige püsimatum neist — Meelis — kirjutanud Orgitale kaks kirja. Nendest sai ta teada, et Heino ja Seela abiellusid sügisel ning neil oli kiriklik laulatus. Selle aasta aprillis oli Seela sünnitanud väikese Mannase, kellele Heino tahtvat Orgita auks panna nimeks Madis, kuigi see nimi polevat praegu Eestis moes. Seela kavatsevat minna põllumajandusakadeemiasse, jätkata metsanduse õppimist, et mehest vähemasti paberite järgi mitte rumalam olla. Kaupo töötavat kaevanduses, kuid sügisel kavatsevat astuda polütehnilisse instituuti. Praegu pidavat seal õppima mõnigi täiskasvanud mees kõrvuti keskkoolist tulnud poisikestega. Meelis ise käis ülikoolis ning oli oma matemaatikale truu. Ja ta kirjas seisis niisugune lause: «Paraku olen ma liiga vana, et teaduses veel midagi ära teha.»

See pani Orgita mõtlema. Jah, öeldakse, et matemaatikas teevad suuri avastusi alla kahekümneaastased noorukid. Ometi oli see neid teadusi, millele oleks saanud pühenduda ka siin viibides. Nii et kui Meelisele oleks saatuse poolt olnud mõni avastus määratud, siis... Või oli selleks veel mingisuguseid tingimusi tarvis? Loomingu esimene eeldus on vabadus.

Kas ei käinud see ka majade kohta, mis algasid varsti Tärkelite elamu tagant? Neid oli neliteistkümmend tükki. Kõik Orgita ja tema meeste ehitatud. Esimeste hoonete palgid olid

halliks tõmbunud, viimased valendasid veel. Osale oli traditsiooniline savikrohv peale löödud. Seda olid juba elanikud teinud, küllap suurema soojapidavuse pärast.

Sovhoosipered elasid majades sees. Mõnda nendest Orgita ei tundnudki. Ehitajatele enestele ei pakutud siin eluaset, need olid selleks liiga head.

Orgita oli brigadirina neid maju kavandanud ning olnud kogu teostuse järelevaataja, ise palke tahunud ja valmis hoonet silmitsenud; keegi ei olnud kunagi tema tegevusse sekkunud, muidu nii nõudliku töödejuhatajaga polnud neil peaaegu ühtki tõsisemat sõnavahetust, ometi ei olnud Orgital iialgi olnud tunnet, et see on tema vaba looming, osake tema elutööst. Ta polnud seda ise elutööks valinud. Ta oli sõltumatu oma tegevuses, ka paberite täitmises ja hoone kujundamisel, siiski oli ta end kogu aeg tundnud vaid võõra sovhoosi orjana. Ori ei loo; kes loob, see pole ori. Orjaks ei tee sind vahest mitte niivõrd väline sundus kui sisetunne, aga sisetunne tekib ja süveneb välisest. See pandi paika juba nende siiatoomise vägivaldse aktiga. Sundust on igasuguses ühiskonnas, aga kusagil on piir, kus see hakkab inimestest kasvatama vaid orje.

Orgita käis oma majade vahelt läbi, seitse ühel pool, seitse teisel pool uulitsat. Seda nimetati Uueks tänavaks. Kuigi oleks võinud olla ka Orgita-nimeline. Seda aga poleks ta küll tahtnud, et tema nimi jäetakse asumisele kauemaks kui ta ise. Erilist soovi polnud tal neid maju isegi vaadata või nende lähedust tunda, ta sammus siit läbi vaid iselaadsest kohusetundest. Et kui on jumalagajätmise päev, siis viipab ta ka neile majadele, mis ehk veel kiirgavad tema, Antoni, Mareki ja Ennu kätesoojust. Vaid kõige esimene oli tundnud Eduardi haiguse lõõska.

Orgita tuli kasesalu servast kaarega küla keskele, mööda kaevust, võrkpalliväljakust, kauplusest, läks üle platsi, istus töökontori taha aidatrepile. Vaatas vaimusilmas kogu seda paika, mis jäi temast nüüd igaveseks maha.

Ainult Topmani eluaseme juures polnud ta käinud, seal ei meenutanud Olevit ja ta kahte naist miski peale lehtla, mis oli nüüd pooleldi lagunenud ning mitmesugust kolu täis. Maja oli taas tervenisti hõivatud pererahvast, mälestus ajutistest üürilistest polnud pealetükkiv. Orgita teadis, et Topmanid on ammu Eestis, aga mida nad seal teevad, polnud kuulda. Ka Angelskitest ei teatud midagi täpsemat. Juta kirjas sisaldus vihje, et Marek kavatseb Hulda esivanemate talu, mis asub üksikuna metsade keskel, peaaegu vundamendist uuesti üles ehitada. Kas see tegelikult nii oli, jäi segaseks. See koht Juta

kirjas võis tähendada ka seda, et tema ei tahaks oma tallu tagasi minna, kui olekski selline võimalus.

Orgitat ennast ootab poja pere. Mingeid erilisi eluülesandeid ta ees enam ei näe. Saada maetud kodumaa mulda oli mineku eesmärgiks piisav. Aga võibolla saab ta veel inimestele mõne hea sõna öelda, julgustada noori ja heitlikke elama, hajutada mõne tuttava süngeid mõtteid, leevendada lähema ümbruse masendust, olla kellelegi eeskujuks. Kuniks teda veel on. Kuluks ehk kirja panna märkmeid oma senisest elust, aga Madis uskus, et leidub küllalt selliseid, kes teevad seda temast paremini. Sest kas leiaksid tema käeharjutused seda paarikolme inimest, kellel oleks nendest mingit elamise abi või äratundmisrõõmugi.

Ka Nyberge ootasid sugulased. Vaevalt oli neil niigi palju plaane. Mõned rahupäevad olid nad oma eluga ära teeninud. Kuigi rahu võib inimene leida kus tahes viibides, heatahtlik tähelepanu kaaskodanike vastu on aga rasketes oludes tarvilikumgi.

Päike hakkas vähehaaval kalduma. Autojuht pidi pärast päevatööd kodust läbi käima, et keha kinnitada ning enne teekonda pisut puhata. Ööseks tahtis ta ekspediitori juurde jääda, et hommikul kaubaga sovhoosi tagasi sõita. Orgital oli veel aega istuda aidatrepil, kus ta oli kunagi siinviibimise esimesel päeval näinud naisi üksteisel pead otsimas.

Mida pidi ta ütlema kokkuvõtteks siinveedetud aastate kohta? Ta ei mõistnud ütelda muud, kui et kogu see asi ei tulnud kellelegi ega millelegi kasuks. Ei Jumalale ega tema riigi üksikutele osadele, ka mitte sellele utoopiale, mis uskus Päikeselinna üles ehitavat orjakeste vaeva abil.

Muidugi elasid vägivaldselt toodud inimesed ka siin oma igapäevast elu, noored armusid üksteisesse, naised sünnitasid lapsi, kui neil olid sigitajad kõrval; tehti tööd ja räägiti jutte, naeru helises võibolla rohkem, kui kuuldus ohkeid, mured suruti oma hingesügavusse varjule, üksteisele pajatati naljakaid lugusid, elu oli täidetud eesmärgist pääseda kord tagasi koju. Mõnel kinnitus meel ja tugevnes tahtejõud, teine aga alistus raskustele. Seda kõike ei olnud tarvis, sellele ei pidanud vaatama kui paratamatusele.

Niisugune oli Madis Orgita mõte.

Inimestele oli tehtud ränka ülekohut ja seda ei saanud andeks anda. Alles haud võis rahustada solvatud meelt. Paheline on ühiskond, mis represseerib sellisel määral ja sellisel hulgal oma liikmeid. Ei saa hetkekski uskuda tema jutte hel-

getest eesmärkidest, kui ta kasutab nende saavutamiseks selliseid vahendeid.

Aga sa oled sündinud ainsa korra, sa ei vali kohta ega aega, vaid pead maailma võtma sellisena, nagu ta on. Siin pead sa oma elu ära elama, siin pead sa kohanema — mil viisil ja mil määral, see sõltub su iseloomust ja moraalist. Igaüks püüab kas või natukenegi parandada maailma, aga head kavatsused sillutavad tihti teed halbadele tagajärgedele, maailm ei näi kuigivõrd paremaks muutuvat. Vähemalt kui Madis mõõtis seda oma elueaga. Üllast soovi teostatakse pigem juttudega mustast minevikust ja helgest tulevikust.

Nüüd võis siis öelda, et see sovhoos siin Lääne-Siberi tasandikul on eestlastele minevik. Siia jääb vaid Erna, kes ikka veel kõhkleb, kas minna teistele järele või mitte. Aga teda ei toodud sunniviisil, ta vaid sündis sunniviisil, seda kui juhust tuli elu heldeks anniks lugeda.

Sealt ta tuligi üle platsi, pea norus.

Orgita tõusis püsti, läks naisele mõne sammu vastu. Nad peatusid, vaatasid teineteisele otsa. Madis sirutas käe.

«Jumalaga, Erna.»

«Jumalaga,» vastas naine ja äkki tungisid tal pisarad silmi. Ta peitis näo ja nuuksatas.

Orgita ei mõistnud midagi öelda. Kas tal oli tõesti nende minekust kahju? Aga Erna ütles:

«Sain äsja teate, et mu ema on surnud. Sõidan homme matust korraldama.»

«Tunnen sulle kaasa,» ütles Orgita ning surus uuesti Ernal kätt. Lisas siis: «Võibolla tahad juba täna rajooni sõita? Meile tuleb varsti auto järele.»

Erna noogutas ja pöördus minekule.

Madis ei saanudki aru, kas ta tuleb või mitte. Küllap pidi ta oma sõidust direktorile teatama.

Kui Erna matab ema maha, siis ei seo teda siin enam miski peale hauakühmu. Orgita peaks talle teel kordama kutset Eestisse tulla, peaks talle jätma kõik sovhooslaste aadressid, mida teab.

Orgita sammus maja poole, mis oli talle pikki aastaid olnud kodu eest. Küllap Nybergid juba ootasid teda ja närveldasid.

Autokastist, kui nad on Mõru- ja Soolajärve vahel, heidab ta sovhoosile viimase pilgu.

Vaim elas juba kodus, kuid kas tegelikkuse pildid selguvadki päriselt või jäävad nad segatuks mineviku kujutelmadega?

1983—1984

Valton, A.

V 17 Masendus ja lootus. — Tln.: Eesti Raamat, 1989. — 608 lk.

ISBN 5-450-00639-X

Autobiograafiliste sugemetega panoraamromaan Lääne-Siberisse küüditatud eestlastest. Mitmest erinevast vaatepunktist nähtud sündmustik haarab aastaid 1949-1958 ning piirdub põhiliselt ühe sohvoosi asundusega.

V 4702770201—434
901(15)—89 TL—10—10+11—88 84.3E

Литературно-художественное издание.
Валтон Арво. УГНЕТЕННОСТЬ И НАДЕЖДА. Роман. На эстонском языке. Художник-оформитель К. Тормис. Таллинн, изд-во «Ээсти раамат». Toimetaja M. Kangur. Kunstiline toimetaja M. Raid. Tehniline toimetaja S. Kohu. Korrektorid K. Suisalu ja R. Pokk. ИБ № 7399. Laduda antud 13. 12. 88. Trükkida antud 15. 06. 89. MB-05218. Formaat 60×88/16. Ofsetpaber. Kiri: žurnalnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 38,0. Tingtrükipoognaid 37,24. Tingvärvitõmmiseid 37,60. Arvestuspoognaid 38,45. Trükiarv 45 000. Tellimus nr. 4812. Hind rbl. 3.20. Kirjastus «Eesti Raamat», 200090 Tallinn, Pärnu mnt. 10. H. Heidemanni nim. trükikoda. 202400 Tartu, Ülikooli 17/19.